

В. П. Глиняний

Історія держави і права зарубіжних країн

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

В.П. Глиняний

Історія держави і права зарубіжних країн

Навчальний посібник

Видання п'яте, перероблене і доповнене

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

Національна академія
прокуратури України

11500

340.1

Г54

0.00

Історія держави і права зарубіжних кр

Київ

Видавництво «Істина»

2005

ББК 67.9(4УКР)307я73
Г35

Г35 Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн :
Навч. посіб. / 5-те вид., перероб. і допов. — К. : Істина,
2005. — 768 с.

ISBN 966-7613-72-0

Навчальний посібник містить типові плани семінарських занять, списки рекомендованої літератури, один з варіантів відповідей на запитання семінарських занять (20 тем).

Розрахований на студентів, аспірантів і викладачів юридичних вузів.

Автор — *Глиняний Володимир Павлович*,
завідуючий кафедрою історії держави та права Одеської
національної юридичної академії, кандидат історичних наук,
доктор права, доцент

Рецензенти:

А.Ф. Крижанівський, кандидат юридичних наук, доцент;
Ю.М. Оборотов, доктор юридичних наук, професор;
В.П. Плавич, доктор філософських наук, кандидат юридичних наук;
Є.О. Харитонов, доктор юридичних наук, професор.

*Гриф надано Міністерством освіти і науки України
1 квітня 2005 р. № 14/18.2-715*

ББК 67.9(4УКР)307я73

ISBN 966-7613-72-0

© Глиняний В.П., 2005
© Видавництво «Істина», переклад, 2005
© Видавництво «Істина», видання, 2005

Вступ

Навчальний план Одеської національної юридичної академії передбачає вивчення загальної історії держави і права, яка досліджує процес виникнення, утворення і розвитку держави і права у певній конкретній історичній обстановці у кожній окремій країні в порядку хронологічної послідовності. При вивченні цього процесу з'ясовуються питання виникнення, розвитку, а також занепаду (стосовно рабовласництва і феодалізму) історичних типів держави і права, форми держави і права, їх різновиди, причини і наслідки організаційних і структурних змін у державному апараті і системах права.

Однією з найважливіших і найбільш активних форм освоєння дисципліни є семінарські заняття. Мета семінару із загальної історії держави і права — поглиблене і систематизоване вивчення найскладніших і найважливіших тем курсу. Слід особливо підкреслити: семінарські заняття покликані не повторювати, а доповнювати і конкретизувати матеріал лекційного курсу і навчальної літератури. План семінарського заняття включає: його тему, порядок її розгляду, необхідну літературу. Основою для підготовки до семінару й участі в ньому є вивчення пам'яток історії держави і права, різного нормативного матеріалу. Зокрема аналіз таких джерел, як Закони царя Хаммурапі, Закони XII таблиць, Велика хартія вольностей, Французький цивільний кодекс 1804 р. та ін., дає можливість засвоїти зміст найважливіших галузей та інститутів права, структуру державного апарату тощо, а отже, підготуватися до відповідей на запитання теми.

При самостійній підготовці студента до семінару насамперед потрібно прочитати конспект відповідної лекції і матеріал підручника з певної теми. Потім відповідно до плану семінарського заняття слід приступити до вивчення законодавчого матеріалу і вказаної літератури. Рекомендується мати спеціальний зошит для семінарських занять. Можна обмежитися короткими нотатками, що стосуються поставлених у завданні питань. Іноді корисно згрупувати рекомендовані статті або параграфи джерела, скласти розгорнутий план відповіді і навіть конспективно сформулювати його. Таким чином, уже під час підготовки до семінару студенту доводиться аналізувати нормативні акти, підсумовувати дані різних джерел, робити самостійні висновки й узагальнення.

У процесі семінарського заняття студенти висвітлюють окремі питання теми і доповнюють відповіді товаришів. Під керівництвом викладача при колективному обговоренні аналізуються різні варіанти поставлених у плані семінару запитань, виправляються помилки, допущені у виступах. Тим самим студенти вчаться формулювати й обґрунтовувати питання, чітко аргументувати свої відповіді, обстоювати свою думку. Висновок викладача, підсумки розгляду окремих питань, нові дані, отримані в процесі заняття, варто внести до своїх записів, зроблених під час самостійної підготовки до семінару.

Виходячи з багаторічного досвіду, доцільно розробити тематику семінарських занять за принципом закінченого навчально-методичного курсу: одна тема — одне заняття (2 години). Практика свідчить, що перенесення частини питань теми на наступне заняття ускладнює засвоєння всієї теми. Відповідно до цього розклад годин є таким:

Відділення	Кількість годин	Кількість тем	Номери тем
Денне	30	15	1–13, 15, 19
Заочне	4	2	1, 3
Вечірне	16	8	1, 3–13, 15

Плани семінарських занять

Розділ I. Рабовласницька держава і право

Тема 1. Закони царя Хаммурапі — правова пам'ятка рабовласницької держави

1. Утворення Вавилонської держави та її суспільно-політичний устрій.
2. Право за законами Хаммурапі.
 - 2.1. Загальна характеристика законів Хаммурапі. Їх структура.
 - 2.2. Правове становище окремих груп населення за законами Хаммурапі (авілумів, мушкенумів, тамкарів, редумів, баїрумів, селян, рабів).
 - 2.3. Договір позики.
 - 2.4. Шлюбно-сімейне право.
 - 2.5. Злочини і покарання.

Література до теми:

- Всемирная история. — М., 1956. — Т. 1. — С. 289-291, 294.
Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — М., 1988. — Т. 1. — С. 36-42, 61, 62.
Хрестоматия по всеобщей истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 12-23, 25.
Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1996. — С. 23-50.

Тема 2. Суспільно-політичний устрій і право Стародавньої Індії

1. Історичні умови виникнення рабовласницької держави і права в Індії та основні джерела для вивчення цього періоду («Веди», матеріали епічних оповідей «Махабхарати» і «Рамаїни»).
2. Державний устрій в імперії маурів.
3. Основні риси права Стародавньої Індії.
 - 3.1. Загальна характеристика законів Ману.
 - 3.2. Регулювання майнових відносин за законами Ману.

- 3.3. Регулювання шлюбно-сімейних відносин за законами Ману.
- 3.4. Злочини і покарання за законами Ману.
- 3.5. Судовий процес за законами Ману.

Література до теми:

- Всемирная история. — М., 1956. — Т. 1. — С. 597-603.
 Всемирная история. — М., 1956. — Т. 2. — С. 542-545, 551-553, 567-569.
 Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — Т. 1. — С. 42-48, 51-58, 62-68.
 Хрестоматия по всеобщей истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 27, 28, 30-32.
 Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1996. — С. 28-42, 51-58.

Тема 3. Держава і право Стародавньої Греції

1. Утворення Афіньської держави.
 - 1.1. Період військової демократії, реформи Тесея.
 - 1.2. Реформи Солона.
 - 1.3. Реформи Клісфена.
 - 1.4. Демократизація державного устрою Афін в результаті реформ Ефіальта і Перикла.
2. Державний устрій Афін у V—IV ст. до н. е.
 - 2.1. Народні збори.
 - 2.2. Рада п'ятисот.
 - 2.3. Геліея. Афіньська армія. Поліцейські функції.
3. Основні риси афіньського права.
 - 3.1. Джерела афіньського права. Закони Драконта.
 - 3.2. Право власності.
 - 3.3. Зобов'язальне право.
 - 3.4. Сімейне і спадкове право.
 - 3.5. Кримінальне право і судочинство.
4. Рабовласницька держава в Спарті.
 - 4.1. Утворення Спартанської держави.
 - 4.2. Суспільний лад Спарти.
 - 4.3. Державний устрій Спарти.

Література до теми:

- Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — Т. 1. — С. 72-91.

Хрестоматия по всеобщей истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 34-41, 43.

Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1996. — С. 59-78.

Тема 4. Держава і право Стародавнього Риму

1. Виникнення держави в Стародавньому Римі. Реформи Сервія Туллія.
2. Суспільний лад і правове становище населення Риму в період республіки.
3. Державний устрій Римської республіки.
4. Занепад Римської республіки і перехід до імперії. Принципат і домінат.
5. Римське право.
 - 5.1. Основні етапи розвитку римського права.
 - 5.2. Джерела римського права найдавнішого, класичного і посткласичного періодів.
6. Закони XII таблиць — найдавніша пам'ятка римського рабовласницького права.
 - 6.1. Право приватної власності за Законами XII таблиць.
 - 6.2. Договір позики.
 - 6.3. Злочини і покарання.
7. Процес у Стародавньому Римі (досудові відносини сторін, формалізм. Поділ процесу на дві стадії).
8. Римське право класичного і посткласичного періодів. Преторське право.
9. Право приватне і право публічне.
10. Право народів.
11. Зобов'язальне право. Типи договорів. Зобов'язання із заподіяння шкоди (з деліктів).
12. Кримінальне право і процес.

Література до теми:

Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — Т. 1. — С. 92-113, 125, 126, 129-131, 134-136.

Хрестоматия по всеобщей истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 44, 45, 47, 49-51, 55, 56, 58.

Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1996. — С. 80, 81, 83-94, 101-113.

Розділ II. Феодальна держава і право

Тема 5. Арабський халіфат та його мусульманське право

1. Виникнення держави в арабів.
 - 1.1. Об'єднання Аравії.
 - 1.2. Виникнення ісламу.
 - 1.3. Суспільний і державний устрій Арабського халіфату.
2. Мусульманське право (шаріат).
 - 2.1. Особливості становлення і розвитку мусульманського права.
 - 2.2. Джерела мусульманського права.
 - 2.3. Право власності.
 - 2.4. Зобов'язальне право.
 - 2.5. Шлюбно-сімейне і спадкове право.
 - 2.6. Кримінальне право.
 - 2.7. Судочинство.

Література до теми:

- Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. — К., 2004. — С. 255-259, 282-286.
- Всемирная история. — М., 1957. — Т. III. — С. 102-124.
- Галанза П. Н. История государства и права зарубежных стран. — Т. I. — М., 1963. — С. 549-571.
- Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — М., 1996. — Т. 2. — С. 378-382.
- Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн. — Харків, 1999. — С. 126-150.
- Хашматула Бехруз. Введение в сравнительное правоведение. — Одесса, 2002. — С. 192-201, 205-208.
- Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. — М., 2003. — С. 762.
- Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1996. — С. 228-237.
- Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. — К., 1994. — С. 104-110.

Тема 6. Салічна правда — пам'ятка ранньофеодального права франків

1. Виникнення Франкської держави. Реформи Карла Мартелла.
2. Варварські правди та їх загальна характеристика.

3. Злочини проти приватної власності за Салічною правдою.
4. Злочини проти особи.
5. Судовий процес.
 - 5.1. Процесуальні відносини сторін до суду.
 - 5.2. Виклик до суду.
 - 5.3. Види доказів.

Література до теми:

Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — М., 1988. — Т. 1. — С. 146-154, 220, 221, 224-228.

Хрестоматия по всеобщей истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 72-82, 84-86.

Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1996. — С. 115-132.

Тема 7. Велика хартія вольностей 1215 р.

1. Особливості державного розвитку Англії в період раннього феодалізму і станово-представницької монархії. Реформи Генріха II.
2. Прийняття Великої хартії вольностей 1215 р.
3. Правове становище різних груп населення Англії за Великою хартією вольностей 1215 р.
 - 3.1. Права і привілеї великих баронів.
 - 3.2. Відображення в Хартії інтересів лицарів і городян.
4. Значення Великої хартії вольностей 1215 р. в історії феодальної держави і права Англії.

Література до теми:

Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — М., 1988. — Т. 1. — С. 204-212.

Хрестоматия по всеобщей истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 97-100.

Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1983. — С. 123, 124.

Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1993. — С. 122, 123.

Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1996. — С. 133-140.

Тема 8. Законник Стефана Душана 1349 р. — збірник сербського феодального права

1. Утворення Сербської феодальної держави, її суспільний і державний устрій.
2. Прийняття Законника Стефана Душана, його загальна характеристика.
3. Правове становище християнської церкви в Законнику Стефана Душана.
4. Злочини і покарання за Законником Стефана Душана.
5. Суд і процес.

Література до теми:

Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — М., 1988. — Т. 1. — С. 268-274, 297, 298.

Хрестоматия по всеобщей истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 115-120.

Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1993. — С. 189.

Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1996. — С. 208-213.

Тема 9. Держава і право феодальної Франції

1. Сеньйоріальна монархія. Реформи Людовіка ІХ.
2. Станово-представницька монархія.
3. Абсолютна монархія.
4. Характеристика основних джерел права.
 - 4.1. Джерела права.
 - 4.2. Право феодальної власності на землю.
 - 4.3. Зобов'язальне право.
 - 4.4. Державна регламентація виробництва і торгівлі.
 - 4.5. Сімейне і спадкове право.
 - 4.6. Кримінальне право.
 - 4.7. Судовий процес.

Література до теми:

Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — М., 1988. — Т. 1. — С. 166-188, 228-240.

Хрестоматия по всеобщей истории государства и права зару-

бежных стран. — М., 1984. — С. 103-114.

Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1983. — С. 116-120, 126-130, 145-147, 153, 154.

Тема 10. Феодальна держава і право в Німеччині

1. Становлення і розвиток ранньофеодальної держави.
2. Державний устрій. Королівська влада і центральні органи управління.
3. Територіальна роздробленість та її закріплення в нормативних актах.
4. Загальна характеристика джерел права.

Література до теми:

Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — М., 1988. — Т. 1. — С. 188-200, 240-249.

Хрестоматия по всеобщей истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 123-132.

Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1996. — С. 133-151, 174-201.

Розділ III. Буржуазна держава і право

Тема 11. Конституційні акти і формування парламентарної монархії в Англії (1640—1917 рр.)

1. Причини, етапи й особливості Англійської буржуазної революції XVII ст.
 - 1.1. Економічні передумови.
 - 1.2. Соціальні передумови.
 - 1.3. Ідеологічні і політичні передумови.
 - 1.4. Петиція про право.
 - 1.5. Початок і основні етапи революції.
 - 1.6. Протекторат Кромвеля.
 - 1.7. Реставрація монархії.
 - 1.8. «Хабеас корпус акт» 1679 р.
 - 1.9. «Славна революція» 1688 р.
 - 1.10. Біль про права 1689 р. Акт про престолонаслідування 1701 р.
 - 1.11. Встановлення конституційної монархії.
 - 1.12. Дуалістична монархія.

2. Виборчі реформи 1832, 1867, 1884, 1885 рр.
3. Утворення політичних партій і Кабінету міністрів.
4. Корона.
5. Акт про парламент 1911 р.
6. Судова система і поліція.
7. Право.

Література до теми:

Английская буржуазная революция / Под ред. Е. А. Косминского, Я. А. Левицкого. — М., 1954. — С. 150.

Конституции и законодательные акты зарубежных государств XVII—XIX ст. / Под ред. П. Н. Галанзы. — М., 1957. — С. 29-153.

Мортон А-Л. История Англии. — М., 1950. — С. 195-240, 324-329, 347-351, 359-367.

Федоров К. Р. История государства и права зарубежных стран. — Л., 1977. — С. 138-171.

Хрестоматия по всеобщей истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 152, 156, 161, 165, 166, 168, 170, 173.

Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1996. — С. 244-267.

Тема 12. Утворення і конституційний розвиток США

1. Економічне і політичне становище американських колоній Англії.
2. Війна за незалежність. Декларація незалежності 1776 р. і утворення США.
3. Статті Конфедерації 1781 р., їх характеристика.
4. Прийняття Конституції США 1787 р., її зміст.
5. Перший цикл поправок до Конституції США (1791 р.).
6. Громадянська війна 1861—1865 р., її економічні і політичні наслідки. Другий цикл поправок до Конституції США (1865—1870 рр.).
7. Реконструкція Півдня. Виникнення Ку-клукс-клану.
8. Конгрес.
9. Президент.
10. Місьцеве управління, суд і поліція.
11. Право.

Література до теми:

Бойченко Г. Г. Конституція США. — М., 1959. — С. 6-68.

Очерки новой и новейшей истории США / Под ред. Г. Н. Севастьянова. — Т. 1. — М., 1960. — С. 7-119, 212-268.

Федоров К. Г. История государства и права зарубежных стран. — Л., 1977. — С. 179-212.

Хрестоматия по всеобщей истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 180-207.

Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1996. — С. 268-281.

Тема 13. Державність Франції в період буржуазної революції (1789—1804 рр.)

1. Причини й етапи буржуазної революції у Франції.
2. Декларація прав людини і громадянина 1789 р. і Конституція 1791 р. Їх зміст і характеристика.
3. Якобінська диктатура. Конституція 1793 р.
4. Державний устрій якобінської диктатури, її основні соціально-економічні і політичні перетворення.
5. Термідоріанський переворот. Конституція 1799 р. Період Консульства.
6. Утворення імперії Наполеона.

Література до теми:

Манфред А. Французская буржуазная революция конца XVIII в. — М., 1950.

Федоров К. Г. История государства и права зарубежных стран. — Л., 1977. — С. 219-250.

Хрестоматия по всеобщей истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 207-268.

Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1996. — С. 282-331.

Тема 14. Право Франції

1. Формування правової системи Французької республіки.
2. Цивільний кодекс Наполеона 1804 р.
3. Розвиток цивільного і торговельного законодавства в ХІХ—ХХ ст.
4. Розвиток трудового і соціального законодавства.
5. Розвиток кримінального права і процесу в ХІХ—ХХ ст.
6. Кримінально-процесуальне законодавство.

Література до теми:

Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — М., 1991. — Ч. II. — С. 122-156.

Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — М., 1998. — Ч. II. — С. 618-655.

Федоров К. Г. История государства и права зарубежных стран. — Л., 1977. — С. 250-255.

Хрестоматия по всеобщей истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 280-297.

Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1995. — С. 320-331.

Тема 15. Утворення Німецької імперії 1871 р.

1. Суспільно-політичний розвиток Німеччини до 1871 р.
2. Об'єднання Німеччини.
3. Державний устрій Німеччини за Конституцією 1871 р.
 - 3.1. Союзна рада.
 - 3.2. Німецький імператор.
 - 3.3. Імперський канцлер.
 - 3.4. Рейхстаг.
 - 3.5. Політичний режим кайзерівської Німеччини.

Література до теми:

Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — М., 1991. — Ч. II. — С. 122-156.

Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — М., 1998. — Ч. II. — С. 618-655.

Федоров К. Г. История государства и права зарубежных стран. — Л., 1977. — С. 263-270.

Хрестоматия по всеобщей истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 273-275.

Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1996. — С. 332-342.

Тема 16. Право Німеччини

1. Цивільне право.
2. Загальна характеристика, система і зміст БГБ.
3. Основні інститути БГБ. Юридичні особи.
4. Договори і зобов'язання з недозволених дій.
5. Право власності та володіння.

6. Шлюб і сім'я.
7. Характерні риси спадкового права.
8. Наступні зміни до БГБ.
9. Торговельне право.
10. Кримінальне право.
11. Трудове і соціальне законодавство.

Література до теми:

Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — М., 1991. — Ч. II. — С. 122-151.

Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — М., 1998. — Ч. II. — С. 656-683.

Хрестоматия по всеобщей истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 315-330.

Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1996. — С. 332-342, 386-389.

Тема 17. Японія

1. Переворот Мейдзі 1868 р.
2. Адміністративні і соціально-правові реформи.
3. Утворення політичних партій.
4. Конституція 1889 р.
5. Урядова влада і центральна адміністрація.
6. Конституція 1947 р.
7. Японія: від аутсайдера до лідера.
8. Право.

Література до теми:

Бостан А. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. — К., 2004. — С. 633, 634, 638.

Всемирная история. — М., 1956. — Т. 6. — С. 445-459.

Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — М., 1991. — Ч. II. — С. 92-101.

Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — М., 1998. — Ч. II. — С. 152-171.

Квигли Г. Правительство и политическая жизнь Японии. — М., 1934.

Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. — К., 2001. — С. 580-582.

Омельченко О. А. Всеобщая история государства и права. — М., 1998. — Ч. 2. — С. 267-296.

Хрестоматія по всеобщей истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 175-280.

Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1996. — С. 354-360.

Тема 18. Веймарська республіка в Німеччині

1. Крах кайзерівської Німецької імперії.
2. Встановлення революційних органів влади.
3. Веймарська Конституція 1919 р.
4. Політичний режим Веймарської республіки.
5. Встановлення режиму фашистської диктатури.
 - 5.1. Механізм фашистської диктатури.
 - 5.2. Державне регулювання економіки у фашистській Німеччині.
 - 5.3. Армія.
6. Повоєнний розвиток Німеччини.

Література до теми:

Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — М., 1991. — Ч. II. — С. 200-204.

Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — М., 1998. — Ч. II. — С. 301-335.

Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. — К., 2001. — С. 570, 571, 574.

Омельченко О. А. Всеобщая история государства и права. — М., 1998. — Ч.2. — С. 354.

Хрестоматія по всеобщей истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 350-356, 364-366.

Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1996. — С. 332-342, 471-475.

Тема 19. Сполучені Штати Америки в ХХ ст.

1. Регулююча роль держави США в сфері економіки і соціальних відносин.
 - 1.1. Закон Шермана.
 - 1.2. Акт про прискорення розгляду і вирішення процесів по справедливості.
 - 1.3. Закон про створення Міністерства торгівлі і праці
 - 1.4. Створення Федеральної резервної системи (ФРС).
 - 1.5. Закон Клейтона 1914 р.

- 1.6. Закон про контроль над виробництвом, сировиною і паливом.
- 1.7. «Новий курс» Ф. Рузвельта.
- 1.8. Закон Тафта-Хартлі 1947 р.
- 1.9. Законодавство 60-х років у рамках програми «боротьби з бідністю» Л. Джонсона.
2. Основні зміни в державному апараті.
 - 2.1. Поправки до Конституції США. Реформи виборчого права.
 - 2.2. Закон проти расової дискримінації.
 - 2.3. Закон про громадянські права.
 - 2.4. Закон про виборчі права.
3. Еволюція американського федералізму.
4. Зростання бюрократичного апарату.
5. Діяльність правоохоронних органів.

Література до теми:

- Бойченко Г. Г. Конституція США. — М., 1959. — С. 6-68.
- Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — Ч. II. — М., 1991. — С. 157.
- Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — Ч. II. — М., 1998. — С. 205.
- Омельченко О. А. Всеобщая история государства и права. — Ч. 2. — М., 1998. — С. 323.
- Очерки новой и новейшей истории США / Под ред. Г. Н. Севастьянова. — Т. 1. — М., 1960. — С. 7-119, 212-268.
- Федоров К. Г. История государства и права зарубежных стран. — Л., 1977. — С. 179-212.
- Хрестоматия по всеобщей истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 180-207.
- Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права — М., 1996. — С. 268-281.

Тема 20. Франція в ХХ ст.

1. Третя республіка та її падіння.
2. Четверта республіка.
3. П'ята республіка.

Література до теми:

- Дюкло Жак. Язык в учредительном собрании 28 сентября 1946 г.

Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — М., 1991. — Ч. II. — С. 189.

Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — М., 1998. — Ч. II. — С. 283.

Омельченко О. А. Всеобщая история государства и права. — М., 1998. — Ч. 2. — С. 341.

Избранные произведения. — М., 1959. — Т. 1. — С. 428-435.

Хрестоматия по всеобщей истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 369, 374.

Черниловский З. Г. Всеобщая история государства и права. — М., 1996. — С. 506-513.

Розділ I. Рабовласницька держава і право

Тема 1. Закони царя Хаммурапі — правова пам'ятка рабовласницької держави

1. Утворення Вавилонської держави та її суспільно-політичний устрій.
2. Право за законами Хаммурапі.
 - 2.1. Загальна характеристика законів Хаммурапі. Їх структура.
 - 2.2. Правове становище окремих груп населення за законами Хаммурапі (авілумів, мушкенумів, тамкарів, редумів, баїрумів, селян, рабів).
 - 2.3. Договір позики.
 - 2.4. Шлюбно-сімейне право.
 - 2.5. Злочини і покарання.

1. Утворення Вавилонської держави та її суспільно-політичний устрій

Утворення Вавилонської держави. Держава III династії Ура пала під ударами семітських аморейських племен (аморитів) і горців еламітів. Після цього на території заснованого представниками цієї династії царства Шумера і Аккада аморити, які на відміну від еламітів, котрі після розграбування багатих міст повернулися до своїх гір, оселилися на завойованій ними території, поступово асимілювавшись з місцевим населенням, утворили на півночі та півдні Дворіччя два самостійні царства: на півночі — державу Ісин з однойменною столицею (за 25 км на північ від Ніппура), а на півдні — місто-державу Ларса. Царі обох держав намагалися продовжувати традиції династії Ура і тому називали себе «царями Шумера і Аккада».

Шляхом зіставлення фрагментів клинописних табличок, знайдених у Ніппурі, вдалося відновити, хоча й у неповному обсязі, збірник законів п'ятого царя династії Ісина Ліпітиштаря. Створений за наказом царя-аморита, він, однак, був написаний шумерською мовою і складений, судячи зі вступу, з урахуванням насамперед інтересів населення міст Ніппура, Ура та Ісина. З уривків, які збереглися, вбачається, що закони не передбачали різного ставлення до рабів-військовополонених, куп-

лених рабів і рабів-боржників. Закони не закріплювали відмінностей у правовому становищі завойовників і підкореного ними населення Шумера і Аккада, що, як уявляється, викликало невдоволення серед аморитів. Це, певно, і призвело до їх повстання, придушеного спадкоємцем Ліпітиштара Урнінуртою, за якого до влади на деякий час прийшла рабовласницька знать Шумера і Аккада.

Ця знать захопила владу і у Ларсі. Від часу її панування до нас також дійшов фрагмент законів. Із дев'яти статей, що збереглися, впливає, що вони охороняли інтереси рабовласників. Так, закріплюючи за ними право на використання праці їх прийомних дітей, закон не захищав останніх від сваволі прийомних батьків. Є підстави стверджувати, що закон не обмежував лихварських прагнень великих рабовласників. Про досить високий для того часу рівень розвитку юридичної думки свідчить той факт, що при визначенні покарання робилися спроби врахувати наявність злої волі з боку особи, яка завдала комусь певної шкоди.

Володіння Ісина і Ларси не виходили за межі Дворіччя. Безпосередніми сусідами Ісина були: на північному заході держава Марі, розташована у середній течії р. Євфрату, і на північному сході держава Ешнунна, розташована в долині р. Діяли — притоки р. Тигру. На цих територіях проводилися численні археологічні дослідження, результатом яких стали відомості про історію і культуру Передньої Азії початку II тис. до н. е.

Ми більше знаємо про суспільні відносини, що склалися в Ешнунні, завдяки тому, що було знайдено збірник або частину збірника законів царя цієї держави Білалами (початок XX ст. до н. е.). На відміну від законів Ісина і Ларси вони були викладені не шумерською, а аккадською мовою, тобто мовою перших семітських племен, які оселилися у Дворіччі та на суміжних з ним територіях. Від законів Білалами збереглося близько 60 статей найрізноманітнішого змісту. Наприклад, перші дві статті висвітлюють питання визначення ціни на різні товари, причому у першій статті її мірилом є срібло, а в другій — зерно. У кількох статтях йдеться про різні форми найму, а також про захист власності мушкенумів (представники вільного, але неповноправного населення) і визначення їх місця у суспільстві. Статті, що стосуються угод, пов'язаних з наданням позики, свідчать про значний розвиток у той час лихварства. Як й в інших давньосхідних законах, значне місце у законах Білалами посідають статті, присвячені вирішенню різних питань сімейного права.

Закони Білалами не дуже відрізняються від інших правових пам'яток Дворіччя, що дійшли до нас. В Ешнунні, як і в Ісині та Ларсі, крадіжка або переховування раба каралися не стратою, а накладенням на винного штрафу. За таких умов великі рабовласники могли ризикувати, викрадаючи рабів у дрібних рабовласників. У законодавстві Ешнунні почали згладжуватися відмінності між повноправними громадянами (уявляється, що це були аморейські завойовники) і мушкенумами («підкореними», «покірними» особами; існують різні тлумачення терміна «мушкенум»). Так, за заподіяння повноправними громадянами тілесних ушкоджень на них, як і на мушкенумів, накладався лише штраф. Щоправда, на півдні — в Ісині та Ларсі — термін «підкорений» поступово зник, а в Ешнунні, хоч і зберігся, майже втратив своє первісне значення. Зрівняння правового становища завойовників і мушкенумів було зумовлене, звичайно, давністю завоювання Ешнунні і поступовим злиттям аморитів з місцевим аккадським населенням.

Ешнунна, як і її західний сусід — царство Марі, брала участь у тій жорстокій боротьбі держав Дворіччя, що зрештою завершилася утворенням могутньої держави царя Хаммурапі — Вавилонії, яка дістала назву від її головного міста Вавилону, розташованого у північній частині Дворіччя, на Євфраті. Назва міста «Бабілі» (Вавилон) означає «Врата бога».

Як самостійний центр Вавилон досить пізно з'явився на історичній арені. Тому у списку царських династій, складеному літописцями династії Ісина, не йдеться про жодну вавилонську династію. Вперше Вавилон згадується у легенді про Саргона — царя Аккада, якого згідно з нею боги покарали за заподіяне цьому місту зло. Збереглася легенда й про кару, понесену найвизначнішим представником III династії Ура Шульги за пограбування храму Мардука — бога Вавилону. За часів III династії Ура Вавилон, напевно, почав відігравати значну роль. Адже у документах він згадується поряд з такими містами, як Умма, Киш, Сіппар.

Близько 1895 р. до н. е. новим завойовникам (аморейським племенам) вдалося захопити північну частину Ісину і створити самостійну державу, столицею якої і став Вавилон. Однак протягом приблизно століття вона не відігравала значної ролі. Проте на початок XVIII ст. до н. е. Ісин, ослаблений відпадинням Вавилону, втратив колишнє значення, а Ларса у 1834 р. до н. е. була завойована еламитами. Північ Дворіччя була підкорена Ас-

сирією, яка поставила у залежність від себе деякі області Аккада, зокрема міста Марі та Ешнунна. Цими обставинами скористався вавилонський цар Хаммурапі (1792—1750 рр. до н. е.). Щоб розв'язати собі руки у боротьбі за панування у Дворіччі, Хаммурапі, як здається, тимчасово визнав свою залежність від асирійського царя Шамшиадада I.

Однак вже на сьомому році свого царювання Хаммурапі, якому надав допомогу Римсін — представник еламської династії в Ларсі, з царями якої він підтримував дружні стосунки, завоював Урук та Ісин. Спорудивши на дев'ятому році свого правління канал «Хаммурапі-достаток», що мав неабияке господарське значення, він намагався примирити населення захоплених територій зі своєю владою. Досягши перших значних успіхів, Хаммурапі почав остерігатися асирійського царя Шамшиадада I та його союзників — степових племен і тому розпочав завоювання північних прикордонних територій.

Після смерті Шамшиадада I Хаммурапі сприяв вигнанню його сина з Марі. З допомогою Хаммурапі престол своїх предків знову зайняв представник давнього царського дому Марі — Зимрилім. Розпочався новий розквіт Марі, яка з успіхом відбивала набіги степових племен і вторгнення військ Ешнунни. Торговельні зв'язки Марі сягали далекого Криту. Хаммурапі став союзником Зимриліма. Вони називали один одного братами. Зимрилім мав своїх постійних представників при дворі вавилонського царя, проте останній часто звертався з листами безпосередньо як до самого Зимриліма, так і до його сановників. У своїй зовнішній політиці обидва царі зазвичай діяли узгоджено.

Становище Хаммурапі, який захопив на півдні Ісин та Урук, а на півночі спирався на союз із Марі, було надзвичайно міцним. Вже тоді (на 15—16-му році свого царювання) він був одним із наймогутніших правителів Дворіччя.

Однак невдовзі відносини Хаммурапі з правителем Ларси Римсіном погіршилися, що поставило вавилонського царя у скрутне становище. Внаслідок відпадиння північних областей і відторгнення північної прикордонної смуги у Вавилонії загострилася політична ситуація. Зібравши сили для рішучого удару, Хаммурапі на 30-му році свого царювання розпочав наступ на ворогів. Він здобув перемогу над своїми північними сусідами, очолюваними Ешнунною, і розбив військо Елама, який намагався їм допомогти. На 31-му році свого правління (1762 р. до н. е.) Хаммурапі напав на свого головного супротивника — Римсіна, захопивши його столицю Ларсу.

Посилення могутності вавилонського царя викликало велике занепокоєння у його союзника Зимриліма, внаслідок чого він ухилився від надання допомоги Хаммурапі. Після перемоги над Ешнунною війська Хаммурапі вторглися на територію царства Зимриліма. На 33-му році свого правління він підкорив царство Марі та області, які підтримували його. Небажання Зимриліма миритися з підлеглим становищем мало для нього тяжкі наслідки. На 35-му році свого царювання Хаммурапі розгромив Марі, зруйнувавши розкішний палац Зимриліма. У наступні роки вавилонський цар підкорив територію вздовж течії Тигру, включаючи Ашшур.

Об'єднавши основну і найважливішу частину долини Тигру та Євфрату, Хаммурапі став господарем торговельних шляхів на схід, північ і захід. Його вплив поширився на значні території Еламу, усі області Малої Азії та Сирії, що мали торговельні зв'язки з Марі, хеттський племінний союз, фінікійську державу Угарит, Палестину. Цілком імовірно, що Вавилонія за часів Хаммурапі або його найближчих спадкоємців мала торговельні зв'язки й з Єгиптом.

Суспільний лад. На початку II тис. до н. е. у Дворіччі продовжували вдосконалюватися знаряддя виробництва, збагачувався трудовий досвід людей, поліпшувалися їх трудові навички. Розвивалася і вдосконалювалася іригаційна система. Ще більша, ніж у Єгипті, потреба у чіткому визначенні часу настання повені на Євфраті та Тигрі створювала передумови для розвитку астрономії. Іригаційні роботи потребували і поглиблення деяких математичних знань, наприклад, у галузі обчислення обсягу землекопних робіт і кількості необхідної для цього робочої сили. Техніка використання іригаційної системи досягла високого рівня досконалості: для зрошення полів, до яких вода у період повені не доходила, були створені вдосконалені водопідйомні споруди. Більш досконалою стала землеробська техніка. Треба вважати, що приблизно у той час набув поширення плуг із воронкою, в яку засипалося зерно для сівби, хоча за деякими відомостями він застосовувався ще за часів правління представників III династії Ура. Кінь вже був відомий як свійська тварина.

Основним матеріалом для виготовлення знарядь праці та зброї стала бронза (залізо використовувалось ще дуже рідко). Це сприяло розвитку сільського господарства, яке продовжувало відігравати провідну роль в економіці Вавилонії.

Поряд із сільськогосподарською технікою продовжувала розвиватися й технічна база різних ремесел, вдосконалювалась

майстерність ремісників. Так, у законах Хаммурапі фігурують представники десяти видів ремесел, зокрема цегельники, ткачі, ковалі, теслярі, суднобудівники, будівельники. Створювалися передумови для розвитку знань у галузі хімії. До нас дійшли невеликі фрагменти тексту, де йдеться про те, як виготовляти підроблені прикраси.

Набули розвитку торгівля та товарообмін. Зросла роль тамкарів — торгових агентів царя. Вони вже мали помічників, які займалися роздрібною торгівлею і супроводжували каравани з різними товарами. Продовжувало розвиватися грошове господарство. Причому мірилом ціни стало переважно срібло. Не тільки ремісники, а й деякі категорії сільськогосподарських працівників, які наймалися на роботу на тривалий час, отримували заробітну плату сріблом. Про наявність великої кількості срібла у торговому обігу свідчить досить невисокий відсоток за надання позики — 20%. Незважаючи на те, що закони Хаммурапі передбачали такий же відсоток за надання позики зерном, на практиці ця настанова не виконувалась: у багатьох випадках він був вищим, що зумовлювалось коливанням цін на зерно у різні періоди сільськогосподарського року.

Значення позик і процентів у господарському житті Вавилонії дістало відображення не тільки у діловому, а й у навчальному письмі того часу. Так, у серії табличок із характерною назвою «Харрахубулла» («процентна позика») фігурують викладені шумерською мовою такі правові терміни, пов'язані з наданням позики, як «боргове зобов'язання», «процентна позика», «безпроцентна позика», «дарунок», які супроводжуються їх перекладом на акадську мову. Про обчислення боргових процентів йдеться у задачах, наведених у математичних текстах.

У документах того часу є численні свідчення укладення лихварських угод. Так, з документів, що стосуються жриць-затворниць храму бога Сонця — Шамаша у місті Сиппарі, впливає, що ці дохристиянські «черниці» через своїх родичів — батьків і братів — скуповували землю, здавали її в оренду, давали гроші під проценти, купували рабів тощо. У стародавньому м. Киші були лихварі, які надавали позику сріблом і зерном під заставу полів, скуповували будинки, сади тощо.

Найпідприємливіші представники лихварського капіталу проживали у містах Уруці та Ларсі. Так, в Уруці знайдено частину архіву двох братів, які за якихось 20 років скупили за безцінь понад 40 будинків і земельних ділянок. Розкопки, прове-

дені у Ларсі, засвідчили появу нового типу роботодавця, який відрізнявся від його попередників тим, що скуповував рабів не на чужині, а у своєму місті, тобто своїх співгромадян. Наприклад, два работорговці, які згадуються у знайденому тексті, шляхом здійснення лихварських операцій перетворювали своїх співвітчизників у рабів-боржників, а потім передавали їх у найм тим, хто потребував робочої сили, переважно багатим ремісникам, які мали власні майстерні.

Зазначене вище є свідченням безроздільного панування рабовласницької знаті у Ларсі за часів правління Римсіна. Так, вищезгадані работорговці, здаючи у найм своїх рабів-боржників, закріплювали за собою право на відшкодування вартості цих осіб не тільки у тому разі, коли після втечі рабів було невідоме їх місцезнаходження, а й тоді, коли вони втікали до господарства царя, храму чи знатної особи. Мабуть, у той час великі рабовласники мали таку силу, що могли безкарно використовувати у своєму господарстві працю рабів-утікачів.

У розглядуваний період почастишали випадки продажу батьками своїх дітей. Існувало навіть прислів'я: «Сильна людина живе руками своїми, а слабка — ціною своїх дітей».

Розвиток товарообміну, грошового господарства і лихварства прискорював розшарування сільських общин, про що свідчать тексти зі скаргами їх представників на своїх старійшин. На чолі общини поряд з радою із найзнатніших общинників стояла вже не виборна особа, а царський чиновник, який, зрозуміло, не був зацікавлений у захисті рядових членів общини від посягань з боку можновладців.

У межах общин окремі заможні общинники ставали дедалі самостійнішими. Будь-яких прав контролю за майном окремих членів общини у неї, ймовірно, вже не було, оскільки земля могла здаватися в оренду, передаватися у спадщину і продаватися без будь-яких обмежень з боку общини. У джерелах, що збереглися, немає згадок про общинне випасання худоби.

Звичайно, не можна вести мову про повне зруйнування сільських общин. Проте, безперечно, усі наведені вище відомості вказують на розклад общинного ладу, який вже не міг захистити представників сільських общин від пригнічення з боку великих рабовласників.

Рівень життя вавилонян майже не відрізнявся від рівня життя населення Шумера та Аккада. Щоправда, будинки заможних осіб мали вже два поверхи і дерев'яну галерею навколо внут-

рішнього дворика. Проте більшість осель являли собою маленькі споруди з сирцевої цегли з пласким дахом і глухими стінами. Незважаючи на те, що у багатьох будинках ще у III тис. до н. е. почали з'являтися ліжка, табуретки, столики, навіть сім'я дрібного рабовласника часто мала лише одне ліжко. Не тільки раби, а й молодші члени сім'ї спали на циновках або на голій підлозі. Дерев'яні двері вважалися цінним рухомим майном і ввозилися у разі продажу будинку.

Свідченням багатства був металевий посуд, запаси ячменю і пшениці; окремі багаті мали срібні злитки. Більшість населення жила у злиднях, відчувала постійний голод. Сім'ї були невеликі, оскільки хвороби косили дітей. Умови праці дещо поліпшилися, зокрема, як видається, стало більше водопідйомних споруд, але й вони, мабуть, були примітивними пристроями, обслуговування яких потребувало каторжної за своєю тяжкістю праці.

Історики не мають поки що будь-яких джерел, які свідчили б про опір народних мас їх поневоленню великими рабовласниками. Однак непрямим доказом наявності такого опору можна вважати спроби дещо обмежити лихварство й уповільнити процес закабалення вільного населення, що дістали відображення у законах Хаммурапі. Вавилонські царі змушені були дещо стримувати розвиток боргового рабства, оскільки це призводило до зменшення кількості населення, яке сплачувало податок, і чисельності ополчення, що складалося з вільних землеробів. У кінцевому підсумку розвиток боргового рабства послаблював владу вавилонських царів, а отже, й могутність Вавилонії в цілому.

Державний устрій. Перші осередки людської цивілізації з'явилися на Близькому Сході, насамперед у Палестині, близько X тис. до н. е. Там же набагато раніше, ніж в інших стародавніх країнах, виникли і політичні утворення, які об'єднували людей системою владних, правових і адміністративних відносин. У IV—I тис. до н. е. спочатку на Близькому Сході, а потім у Північній Індії, Китаї, Південно-Східній Азії виникли перші держави, що розвивалися майже однаково.

Давньосхідна державність сформувалася в остаточному вигляді не відразу. Державно-політичний розвиток стародавніх країн розпочався з виникненням номів — адміністративно-господарських об'єднань общин, що почали втрачати родовий характер. Справжнє оформлення інститутів влади відбувалося у період державної централізації (досить відносної в умовах ста-

родавнього суспільства). Тоді виникли самостійні системи адміністрації, судів, фінансів, підпорядковані державним потребам, утвердилась монархія — перша відома історії форма правління. У стародавніх імперіях влада і управління остаточно втратили історичні зв'язки з родовим ладом і клановим управлінням.

Давньосхідне суспільство і найбільші стародавні цивілізації (Шумеру, Еламу, Єгипту, Вавилонії, Індії, Китаю тощо) виникли здебільшого завдяки зручним для проживання і ведення землеробства басейнам Тигру, Євфрату, Нілу, Гангу, Хуанхе. Можливість освоєння лише досить вузьких територій на берегах річок зумовила високу густоту населення у давньосхідних державах. Залежність від великих річок та їх водних режимів зробила особливо важливою в житті давньосхідних народів організаційно-господарську функцію держави, включаючи регулярну організацію масових іригаційних робіт. Внаслідок цього соціальні відносини у давньосхідних державах формувалися здебільшого за умов панування державної власності на землю. Основна маса населення була залежною від держави, яка прагнула задля задоволення власних інтересів зберігати та зміцнювати общинний уклад життя. Це, у свою чергу, зумовило вкрай повільне формування у праві принципів індивідуальної свободи, що закріплювали економічну самостійність людей. Право виникало і як результат боротьби за «ідеальне минуле» родових часів — епохи рівності та справедливості.

Нівелювання соціальних протиріч, згладжування протистояння багатства та бідності, приниження і знатності стало одним із найважливіших політичних мотивів зміцнення загальнодержавної влади. Це було і однією з найважливіших передумов підкресленої значущості давньосхідної державності, майже необмежених повноважень стародавніх властителів, владі яких не намагалися чинити перешкод. Доля не тільки рабів, які стали помітним елементом давньосхідного господарства з II тис. до н. е., а й іншого населення повністю залежала від держави. За таких соціальних, а деякою мірою навіть соціально-психологічних, умов важливою ознакою давньосхідної державності стала її надмірна консервативність. Маючи сумніви щодо справедливості окремих правителів, члени жодного давньосхідного суспільства не мали сумнівів щодо законності існуючого порядку.

У Месопотамії найбільш ранньою формою державної організації були міста-держави. Треба, однак, мати на увазі умовність відмінностей між деякими міськими і сільськими общинами, оскільки міські жителі також займалися землеробством і

користувались усіма правами членів общини. Не випадково і місто, і село в аккадській мові мали одну назву — ур.

На чолі перших месопотамських міст-держав стояли правитель-цар, який називався енсі («голова роду», «той, що закладає храм») або лугаль («велика людина», «господар», «пан»). У містах проводилися общинні збори і засідання рад старійшин. Ці органи не тільки обирали і у деяких випадках змішали правителів, а й визначали обсяг повноважень останніх, наділяючи їх більшими чи меншими правами у військовій і законодавчій сферах. Лугаль, певно, і відрізнявся від енсі більшими військовими повноваженнями. Общинні збори виконували законодавчі, фінансові (встановлення цін, будь-яких зборів), судові функції та функції, пов'язані з підтриманням порядку. Правитель міста відав іригаційним, храмовим та іншим будівництвом, стояв на чолі війська, головував у раді старійшин чи у народних зборах.

Посилення царської влади за часів Саргона і його спадкоємців, що продовжувалося у період правління царів III династії Ура, чому сприяли їх переможні війни, було закономірним явищем, зумовленим необхідністю об'єднання общин, централізованого і раціонального використання іригаційно-водного господарства. За цих умов виник новий тип правителя — лугаль-гегемон, влада якого виходила за межі окремого міста і тому не могла бути обмежена общинними органами. Влада правителів почала набувати спадкового характеру, а адміністративний апарат і цар — уособлювати єдність великих територій. Місцеві енсі були зведені до становища чиновників, царю підпорядковувалася храмова адміністрація.

Посиленню централістських тенденцій сприяло панівне на той час уявлення про божественний характер влади, нібито дарованої царям небесами. Усі царі династії Ура, крім першого, Ур-Намму, супроводжували написання своїх імен посланнями на того або іншого бога, підкреслюючи тим самим нібито свою обраність, наділеність особливою царственістю богами, що мало підносити їх над усіма людьми. Царственість втілювалась в особливих атрибутах — одязі, діадемі, жезлі тощо.

Найвищого ступеня концентрації царська влада досягла у Давньовавилонському царстві, в якому утвердився один з різновидів східної монархії. Хаммурапі мав формально необмежені законодавчі повноваження. Він очолював великий управлінський апарат. Про це свідчать близько 60 наказів Хаммурапі, що збереглися донині, адресовані його намісникам у містах і

окремих областях, а також воєначальникам, послам: про звільнення і призначення чиновників, проведення перепису населення, будівництво каналів, стягнення податків.

Як й в інших давньосхідних державах, у руках царя були зосереджені широкі господарські функції: управління іригаційним господарством, будівництвом храмів, регулюванням цін на товари, ставок винагороди, виплачуваної ремісникам, лікарям, будівельникам. За правління Хаммурапі купці були перетворені на царських агентів. З широким розвитком лихварства була пов'язана діяльність наділених особливими повноваженнями царських чиновників — державних контролерів.

Країна була поділена на області, що перебували під управлінням царських чиновників, які несли відповідальність за збирання податків, підтримання порядку і скликання ополчення, а також здійснювали контроль за діяльністю голів общин.

Однак владу давньовавилонських царів не можна беззастережно вважати деспотичною. І за часів правління Хаммурапі продовжували існувати такі общинні органи управління, як ради старійшин, общинні збори. Незважаючи на те, що їх повноваження були значною мірою урізані, вони зберігали деякі адміністративні, фінансові та судові функції, а також функції, пов'язані з підтриманням порядку: вирішували спільно з представниками царської влади спірні питання між общинниками і власниками одержаних від царя наділів, розподіляли податки, визначали розміри зборів тощо.

Деякі найдавніші і найважливіші міста Вавилонії (Ніппур, Сіппар, Вавилон) мали особливий юридичний статус, оскільки розглядалися як такі, що перебувають під захистом місцевого божества. Жителі цих міст могли звільнитися від сплати податків, відбування трудової повинності, несення військової служби.

Мабуть, вавилонські царі не змогли повною мірою подолати опір деяких селянських общин і племен. Судячи з законів Хаммурапі, вони добре усвідомлювали небезпеку, яка виходила від смут і заколотів. Задля підтримання політичної стабільності царі змушені були надавати певні привілеї (звільняти від сплати податків і несення військової служби, відбування трудової повинності) не тільки своїм слугам, великим землевласникам, а й деяким вождям племен, храмам.

Відносини між центральною владою і храмами також були складними і суперечливими. Храми, спираючись на власне велике землеволодіння і значну кількість залежних від них осіб,

прагнули до економічної незалежності. Лише за часів Хаммурапі їх адміністративна і господарська діяльність майже повністю була підпорядкована цареві.

Хаммурапі звався «богом царів, які знають мудрість», «коханим богині Іштар», але не був божеством і навіть верховним жрецем. Він, наприклад, міг увійти до храму лише під час святкування Нового року, коли там щорічно повторювався обряд його коронації, прийняття ним від бога Мардука царської влади. Міжцарюванням вважалися роки, коли цього не відбувалося. Коронація надавала правителю статус людини, яка може царювати, проте не робила з нього бога. Великий завдяки своїй владі порівняно з підкореними ним народами цар з огляду на його людську природу відповідно до месопотамської теології залишався підвладним природі та богам, які її уособлювали.

Судовий устрій. У Давньовавилонському царстві провідне місце у здійсненні правосуддя належало храмовим і обцинним судам. Судовими органами були ради храмів, обцинні збори або колегії обцинних судів, що спеціально виділялися ними. У найдавніших джерелах згадуються і царські суди. Так, ще в шумерському місті-державі Лагаші існував особливий верховний суддя — один із впливових сановників правителя.

Наслідком посилення царської влади стало обмеження судових повноважень обцин і храмів. Колегалійні суди, як і раніше, склалися з членів ради старійшин, однак управляти ними почали голови обцин. Цим судам не були підсудні царські особи, вони не могли розглядати справи, що стосувалися царського майна. Царські суди за часів Хаммурапі існували в усіх великих містах. Вони розглядали здебільшого справи царських осіб. Проте цар не був ні вищою касаційною, ні апеляційною інстанцією. Він мав право помилування в разі винесення смертного вироку. До нього надходили скарги на судову тяганину, зловживання суддів, відмову у здійсненні правосуддя. Скарги передавалися царем відповідним адміністративним або судовим органам: обцинним чи царським. Причому будь-яке рішення цих органів було в принципі остаточним. Царські намісники майже всюди могли здійснювати виклик до суду, розшук та арешт злочинців.

Поряд із посадою царського судді, як свідчать джерела, існували судові посади оповісників, поліцейських і судових виконавців, гонців та писарів. Не втратили повністю судових повноважень і храми. Їм належала важлива роль у прийнятті клятв, засвідченні законності угод, у процедурі ордалії — «божого су-

ду», який вважався важливим засобом встановлення істини.

Судові рішення у свідомості вавилонян здавна пов'язувалися з уявленнями про справедливість. Богиня справедливості Кітту вважалася донькою всемогутнього бога Сонця Шамаша, їй присвячувалися спеціальні храми. Однак вавилонські судді часто зловживали своїм становищем. Про це свідчить, зокрема, § 5 законів Хаммурапі, де передбачене покарання судді, який змінив своє рішення після того, як воно було записане у спеціальному документі на глиняній табличці з печаткою. Такий суддя повинен був сплатити суму позову, поданого у цій судовій справі, у 12-кратному розмірі, а також мав бути на зборах піднятий зі свого суддівського крісла і не повинен був повертатися і засідати з суддями в суді.

У Нововавилонському царстві до храмової ради, яка виконувала судові функції, включалися представники народних зборів міст, на території яких були розташовані святилища.

Армія. Посиленню царської влади у шумерських містах-державах сприяла наявність у їх правителів певної військової сили, яка спочатку складалася з осіб, залежних від храму чи його правителя особисто. Створення постійної армії, протиставлення її общинному ополченню було важливим свідченням зміцнення царської влади.

Перетворенню Саргона на володаря могутньої держави значною мірою сприяло постійне військо, яке він створив із малоземельних землевласників-общинників, які отримували додатковий наділ за свою службу із царських земель. Саргон стверджував, що в нього була постійна армія, яка налічувала 5400 воїнів.

За часів Хаммурапі відбувається остаточне відокремлення постійної армії від общинного землеволодіння. Воїн (редум, баїрум) отримує наділ царської землі, що забезпечує не тільки його самого, а й його сім'ю. Військові наділи повністю виключались з обігу, будь-яка угода, пов'язана з землею воїна, вважалася нікчемною. Навіть потрапивши у полон, він зберігав право на земельний наділ, на частину останнього зберігалася право його малолітнього сина (статті 27—29 законів Хаммурапі). Воїн, який з метою ухилення від несення служби кидав наділ, не втрачав права на нього протягом року за умови повернення до виконання своїх обов'язків.

З метою зміцнення боєздатності війська і армійської дисципліни закони Хаммурапі встановлювали жорстоке покарання для воїнів, які порушували царський наказ про виступ у похід,

а також для військових начальників, які використовували у своїх цілях майно воїнів або віддавали їх у найм. Служба воїнів вважалась «вічною». На відміну від Вавилонії в Ассирії досить заможний воїн міг виставити замість себе замісника з бідняків. При цьому він зобов'язувався забезпечувати свого замісника харчами за умови, що його сім'я працюватиме на нього. Ця система «замісництва» свідчила про високий ступінь знищення землеробів у Ассирії.

У Вавилонії професіональні воїни виконували поліцейські функції. Водночас не втратило значення і общинне ополчення, яке скликалося під час здійснення великих військових походів. Крім лучників і важкоозброєної піхоти, особливе місце посідали загони колісниць. Давньовавилонські джерела, наприклад, повідомляють про те, що їх командири за воїнські доблесті винагороджувалися царем землями, звільнялися від сплати податків та виконання інших повинностей.

2. Право за законами Хаммурапі

2.1. Загальна характеристика законів Хаммурапі. Їх структура

У 1901 р. французька археологічна експедиція, розкопуючи м. Сузи в Еламі (на схід від Вавилону), виявила базальтовий стовп, з усіх боків вкритий клинописом. Ця унікальна знахідка була відкриттям найдавнішого у світі зводу законів, укладеного за часів царювання Хаммурапі.

Природно, що для Вавилонії було неприйнятним право Шумера, започатковане законодавчою діяльністю царів III династії Ура. Необхідність створення зводу законів для своєї держави усвідомлював вже другий цар I вавилонської династії Сумулаїлу, про закони якого згадується у документах його спадкоємців.

Хаммурапі у своїх законах намагався сформувати і закріпити суспільний лад держави, панівною силою в якій мали бути дрібні та середні рабовласники. Свідченням того, якого великого значення надавав Хаммурапі своїй законодавчій діяльності, є те, що він розпочав її ще на початку свого правління: другий рік його царювання названий роком, коли він дав право країні. Щоправда, цей ранній збірник законів не дійшов до нас; відомі наuzzi закони Хаммурапі були розроблені наприкінці його царювання.

Ці закони були увічнені на великому чорному базальтовому стовпі. Зверху на лицьовому боці стовпа зображений цар, який стоїть перед богом Сонця Шамашем — покровителем суду.

Нижче наведено текст законів, що заповнює обидва боки стовпа. Він має три частини. Перша частина — це великий вступ, в якому Хаммурапі проголошує, що боги передали йому царство для того, щоб «сильний не пригноблював слабого». Далі йде перелік благодіянь, вчинених Хаммурапі для міст своєї держави. Серед них згадуються міста крайнього півдня на чолі з Ларсою, а також міста, розташовані уздовж середньої течії Євфрату і Тигру, зокрема Марі, Ашшур, Ніневія. Отже, базальтовий стовп із законами Хаммурапі був зведений вже після перемоги Хаммурапі над Римсіном і підкорення земель уздовж середньої течії Євфрату і Тигру, тобто на початку 30-х років його правління. Можна припустити, що копії законів були виготовлені для всіх великих міст його царства. Після вступу йдуть статті законів, які завершуються докладним висновком.

Пам'ятка збереглася у цілому добре. Лише статті останніх стовпчиків лицьового боку стовпа стерті. Вочевидь, це було зроблено за велінням еламського царя, який перевіз після свого вторгнення у Дворіччя цю пам'ятку з Вавилонії до Сузи, де вона і була знайдена. На підставі слідів, що збереглися, можна встановити, що на вискобленому місці було 35 статей. А загалом пам'ятка має 282 статті. Завдяки копіям, знайденим у розкопаних стародавніх бібліотеках Ніневії, Ніппура, Вавилону тощо, можна відновити більшу частину знищених статей.

Закони Хаммурапі охоплюють численні правові питання, пов'язані з життям вавилонського суспільства. Перші п'ять статей (їх нумерація встановлена сучасними вченими) присвячені судочинству. Статті 6—13 визначають покарання за вчинення крадіжки і способи її виявлення. Статті 14—20 спрямовані проти викрадення дітей і рабів та переховування рабів-утікачів. У цих статтях визначено також розмір винагороди за спіймання раба-утікача. В статтях 21—25 розглядаються різні випадки грабежу. Статті 26—41 регулюють обов'язки і права воїнів, причому особливо детально висвітлюються питання їх землеволодіння. Статті 42—47 визначають права і обов'язки осіб, які орендують землю. Наступні п'ять статей (48—52) встановлюють межі права лихваря на врожай заставленого йому поля.

Статті 53—56 передбачають покарання за недбале використання іригаційної системи. Статті 57 і 58 захищають власників полів від шкоди, заподіяної стадами. Статті 59—66 вирішують різні питання, пов'язані з володінням садами, в тому числі питання про право лихваря на врожай із саду його боржника. Наступні статті, які містяться у пошкоджених стовпчиках тексту,

присвячені частково питанням володіння будинками і будівельними ділянками, частково різним видам лихварства. У статтях 100—107 йдеться про тамкарів та їх помічників. Корчми, що були водночас і вертепами, розглядаються у статтях 108—111.

Праву зберігання і борговому праву, пов'язаному із забезпеченням позики одним із членів сім'ї боржника, присвячені статті 112—126. Значне місце (статті 127—195) посідає сімейне право. Статті 196—225 встановлюють розмір покарання за тілесні ушкодження. Статті 226 та 227 оберігають рабовласника від умисного знищення тавра на належному йому рабі. Питання, пов'язані з працею архітекторів і суднобудівників, розглядаються у статтях 228—235. Різні види найму детально описані у статтях 236—277.

Законодавство Хаммурапі, як і законодавство Ісина, Ларси та Ешнунни, не містить вказівок на втручання богів. Виняток становлять лише статті 2 і 132, які допускають застосування до особи, звинувачуваної у чаклунстві, чи до заміжньої жінки, звинувачуваної у перелюбстві, «божого суду». В далекому минулому беруть свій початок положення про покарання за тілесні ушкодження згідно з принципом «око за око, зуб за зуб». Закони Хаммурапі поширили застосування цього принципу на лікарів (за тілесні ушкодження, заподіяні невдалою операцією) і на будівельників (за зведення технічно недосконалої споруди). Якщо, наприклад, під час обвалу будинку гинув його власник, страчували будівельника, а якщо його син, — сина будівельника.

Закони Хаммурапі треба визнати однією з найвизначніших пам'яток правової думки давньосхідного суспільства. Це перший відомий світовій історії детально викладений звід законів, у якому освячувались рабовласницький лад і приватна власність.

Вивчення законів Хаммурапі разом із царськими і приватними листами, що збереглися донині, а також приватноправовими документами того часу дає можливість визначити суспільний устрій Вавилонії і водночас спрямованість заходів царської влади. Держава шляхом встановлення суворих покарань захищала рабовласників від непокірних рабів. За тілесне ушкодження, заподіяне чужому рабу, передбачалося, як і за таке ж ушкодження чужої худоби, відшкодування збитків його власнику. Винний у вбивстві раба замість нього мав віддавати його власнику іншого раба. Раби, як і худоба, могли продаватися без будь-яких обмежень. Сімейний стан раба при цьому до уваги не

брався. Закон був спрямований лише на те, щоб захистити покупця від обману з боку продавця.

Законодавство захищало рабовласників від викрадення рабів та переховування рабів-утікачів. Смертна кара загрожувала не тільки викрадачеві, а й тому, хто переховував раба. Жорстоке покарання передбачалося також за знищення знака рабства на рабі. У рабовласницькій сім'ї налічувалося зазвичай від двох до п'яти рабів, проте мали місце випадки, коли їх кількість сягала кількох десятків. Приватноправові документи свідчать про різноманітні угоди, пов'язані з рабами: їх купівлю, дарування, найм, передачу у спадщину. Раби поповнювалися за рахунок «злочинців», військовополонених, осіб, куплених на сусідніх територіях. Середня ціна раба становила 150—250 г срібла.

2.2. Правове становище окремих груп населення за законами Хаммурапі (авілумів, мушкенумів, тамкарів, редумів, баїрумів, селян, рабів)

Закони Хаммурапі виходили з визнання того, що особи не є однаковими за своїми юридичними можливостями, правами та обов'язками щодо держави та одна до одної. Ця відмінність передбачалася або діставала спеціальне закріплення, оскільки правовий устрій суспільства був становим. Хоча, звичайно, чітких меж між категоріями населення не було, усі вони — більшою, меншою чи незначною мірою — мали правоздатність у галузі як майнових, так і особистих прав.

Цілком повноправною особою (суб'єктом права) вважався самостійний чоловік-господар, глава патріархальної родини. Він міг належати до вільних общинників, бути власником наданої йому общинної землі, мати усі права, пов'язані з майновими і сімейними відносинами. Таку особу закони називали авілумом («людина», «син чоловіка»). До іншої категорії загалом повноправних і вільних людей належав мушкенум («той, що падає ниц», «бити чолом», тобто той, хто йшов слугувати).

Мушкенуми були власниками ділянок землі, переданої їм на певних умовах з царського (державного) фонду. Авілуми в основному сповідували звичаєве право.

Закони регулювали лише загальні для усіх або дуже своєрідні ситуації. Мушкенуми ж були предметом особливого піклування з боку царської юстиції. На умовних соціальних сходах вони стояли дещо відокремлено від авілумів: закони «дешевше» оцінювали їх майно, заподіяні їм тілесні ушкодження тощо. Однак земельна власність мушкенумів охоронялася поряд із хра-

мовою і палацовою. У разі розлучення з дружиною вони сплачували лише третину суми, яку мали сплачувати у такому разі повноправні общинники. Вочевидь, це було пов'язане з тим, що мушкенуми були одноосібниками, тоді як авілуми зберігали зв'язки з общиною і могли розраховувати на підтримку сусідів і родичів у разі виникнення конфліктів.

Інакше кажучи, дві категорії вільних — авілуми і мушкенуми у майнових відносинах захищалися законами Хаммурапі однаково, а їх тілесні ушкодження — по-різному. Підтвердженням того, що закони Хаммурапі захищали майно цих двох категорій вільних однаково, є § 15: «Якщо людина виведе за міські ворота раба палацу, чи рабиню палацу, чи раба мушкенума, чи рабиню мушкенума, її належить вбити»¹. Уважно прочитавши цю статтю, бачимо, що незважаючи на те, що вона мала продемонструвати бажання законодавця захистити майно авілума і мушкенума однаково, в ній взагалі немає згадки про авілума. Як це розуміти? Щоб зрозуміти це, потрібно згадати, що закони Хаммурапі належать до перших кодифікацій звичаєвого права. А зі звичаєвого права населення знало, що майно авілума мало такий самий правовий статус, як і майно палацу.

Таким чином, ми бачимо, що за викрадення раба, хоч у палацу, а отже і у авілума, хоч у мушкенума крадія належало вбити, тобто у цьому випадку майно захищалося однаково.

Але чому використовується словосполучення «у цьому випадку»? Відповідь на це питання міститься у § 8 законів Хаммурапі: «Якщо людина вкраде або вола, або вівцю, або віслюка, або свиню, або човна, то, якщо це боже або палацове, вона може віддати це у 30-кратному розмірі, а якщо це належить мушкенуму, вона може відшкодувати це у 10-кратному розмірі, якщо ж крадієві немає чим віддати, його належить вбити».

Коментуючи цю статтю, звернемо увагу на те, що крадієві, який в змозі заплатити, запропоновано різний штраф за майно, яке він вкрав у храму і у палацу (а отже, й у авілума) — у 30-кратному розмірі від вартості вкраденого, та у мушкенума — у 10-кратному розмірі від вартості вкраденого. Інакше кажучи, цей параграф спростовує ілюзію рівноправного захисту майна авілума і мушкенума, запропоновану § 15 законів Хаммурапі.

Як пояснити цю суперечність? Як ми вже знаємо, мушкенум не був членом общини, він вільний, але не мав землі й знарядь

¹ Див.: Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 13.

виробництва, а отже, змушений був брати усе це в оренду у палацу й храму. Храми і палаци давали в оренду також і рабів. Через це законодавець захищав не стільки майно мушкенума, скільки майно того, хто дав його в оренду мушкенуму, а саме: майно палацу і храму. Цим і створюється ілюзія правової рівноправності майна авілума і мушкенума. А от те майно, що належало самому мушкенуму, все ж коштувало для крадія у 20 разів дешевше, ніж майно авілума.

Яку ж іще інформацію дають нам зазначені дві статті? По-перше, інформацію про те, що красти почали не вчора і не в Одесі, а в Месопотамії і дуже давно. По-друге, відомості про формалізацію права за законами Хаммурапі. Адже § 8 перелічує усіх можливих для викрадення тварин — вола, вівцю, віслюка, свиню¹. І це при тому, що законодавець міг замінити цей перелік абстракцією «домашня тварина». Проте, ведучи боротьбу із свавіллям суддів, він цього не зробив. Власне, сама потреба у письмовому викладенні звичаєвого права, тобто у одній з перших кодифікацій Месопотамського права, була викликана вимогою більшості населення записати звичаєве право, щоб судді судили не за ним, тобто «як Бог на душу положить», творячи свавілля, а за правом записаним й усім відомим.

Заради справедливості треба зазначити, що за усієї формалізації права у законах Хаммурапі усе ж допущена абстракція. Законодавець, щоб не перелічувати усі групи населення, з яких міг походити крадій, скажімо, авілум, мушкенум, тамкар, редум, раб тощо, вживає абстракцію «людина».

Що стосується тілесних ушкоджень, заподіюваних авілуму або мушкенуму, то тут розбіжності лежать на поверхні, про що свідчить зміст деяких параграфів (§ 196: «Якщо людина ушкодить око будь-кого з людей, то належить ушкодити її око»; § 197: «Якщо людина зламає кістку людини, то належить зламати її кістку»²; § 200: «Якщо людина виб'є зуб людини, рівної їй, то належить вибити її зуб»).

У цих параграфах під словом «людина» треба розуміти авілума. Ми бачимо, що коли він заподіює тілесні ушкодження іншій людині, рівній йому за правовим статусом, має діяти таліон, тобто така кримінально-правова санкція, яка вимагає: «Oculum pro Oculo — Dentem pro Dente!»³. Законодавець вважав

¹ Див.: Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984 — С. 13.

² Див.: Там само. — С. 23.

³ «Око за око, зуб за зуб!»

застосування таліону найвищою справедливістю, хоча це досить поверховий погляд, про що свідчить § 229. Згідно з ним якщо будівельник побудує будинок і виконає свою роботу неякісно, в результаті чого цей будинок завалиться і спричинить смерть його господаря, то такого будівельника належить вбити. У цьому випадку начебто усе справедливо, хоча і без урахування умисності чи її відсутності, а от текст наступного параграфу свідчить про те, що наслідком застосування таліону може бути покарання невинуватого: «Якщо він [будівельник] спричинить смерть сина господаря будинку, то належить вбити сина цього будівельника». Як ми розуміємо, син будівельника не брав участі у спорудженні будинку, що завалився і вбив сина господаря будинку, але за таліоном він приречений на смерть. А от якщо авілум «ушкодить око мушкенума чи зламає кістку мушкенума, то він повинен відважити одну міну срібла» (§ 198), а якщо «він виб'є зуб у мушкенума, то він повинен відважити 1/3 міни срібла»¹ (§ 201).

Отже, до авілума у разі заподіяння ним тілесних ушкоджень мушкенуму така кримінально-правова санкція, як таліон, не застосовується. З нього стягується лише штраф. У зв'язку з цим можна стверджувати, що незважаючи на те, що Хаммурапі обіцяв захищати слабкого від посягань сильного, він робив це диференційовано.

Дуже цікавим є закріплений у законах Хаммурапі правовий статус тамкара і селянина. Вони стоять поруч. Інакше й бути не могло, оскільки усе населення Месопотамії займалося сільським господарством. Хто такі авілуми і мушкенуми? Це і є селяни. Законодавець був не тільки юристом, а й економістом. Він дбав про те, щоб економіка працювала. Як це зробити? Наприклад, якщо у селянина гинув кінь або буйвол, перед ним поставало питання: як посіяти, як зібрати врожай, як розрахуватися за оренду? Потрібно взяти у борг. А хто дасть? Закони Хаммурапі передбачили і цю ситуацію. Законодавець, розуміючи, що на землях селян має рости те, що дасть можливість хоча б якось годувати населення країни, давав гарантії лихвареві-тамкару, зобов'язуючи його давати у борг, не боячись, що йому його не повернуть. А ось стаття, яка гарантувала тамкареві повернення його грошей: «Якщо людина має на собі борг і віддасть за срібло або дасть у боргову кабалу свою дружину, свого

¹ Див.: Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С 22.

сина чи свою доньку, то вони повинні служити в будинку їх покупця чи позикодавця три роки: на четвертий рік їх належить відпустити на волю»¹ (§ 117).

Чи захищали закони Хаммурапі селянина, який взяв у борг і не мав змоги його повернути? Аналіз свідчить про те, що захищали. По-перше, у цих законах не передбачене боргове рабство, тобто за неповернуті борги не можна було стати рабом, як це було в Афінах або Римі. Потрібно було лише відпрацювати.

По-друге, те, скільки років повинен відробляти борг боржник, встановлював не тамкар-лихвар, а закон. Видається, що це встановили ще ті, хто жив, керуючись звичаєвим правом, а потім вже юристи, які записали закони Хаммурапі. Вони виходили з того, що за своїм розміром борг був невеликий, оскільки позичали для того, щоб купити коня замість загиблого чи зерно, щоб засіяти свою ділянку. Більш того, у невеликому розмірі боргу були заінтересовані як тамкар, так і боржник, яким міг бути не лише селянин. Було, вочевидь, вирішено, що будь-який такий борг можна відпрацювати за три роки. Ось звідки, на наш погляд, з'явилася ця цифра.

По третє, закони Хаммурапі охороняли життя того, хто відпрацьовував борг у тамкара. Про це свідчить § 116: «Якщо заставник помре в будинку того, хто взяв у заставу, від побоїв чи поганого поводження, то господар заставника повинен викрити свого тамкара; якщо особою, взятою у заставу, є син людини, то належить вбити його сина, а якщо — раб людини, то він повинен відважити 1/3 міни срібла. При цьому він втрачає усе, що дав у борг»².

По-четверте, закони Хаммурапі встановлювали максимальний відсоток за договорами позики у розмірі 20% для грошової позики і 33% для позики у зерні. Про це свідчить § 89: «Якщо тамкар віддасть хліб або срібло у борг під проценти, то на 1 курру він може взяти 100 ка³ зерна як процент; якщо він дав у борг під проценти срібло, то на 1 сикль срібла він може взяти 1/6 сикля і 6 ше⁴ як процент»⁵.

Ще одну категорію населення становили воїни — редуми, баїруми (букв. «погонщик» і «ловець», але зміст розбіжностей

¹ Див.: Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 17.

² Див.: Там само.

³ Міра ємності, що дорівнює 0,84 л.

⁴ Ше (шеум) — міра ваги, що дорівнює 0,046 г.

⁵ Див.: Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 16.

невідомий)¹. За службу цареві їх наділяли землею (зазвичай у розмірі до 12 га), де вони вели сільське господарство на певних умовах (ілку — таку назву мало їх землекористування). Закон зобов'язував воїнів суворо виконувати головну умову — нести службу. Якщо воїн відмовлявся йти у похід, на нього чекала смертна кара. Про це свідчить § 26: «Якщо редум чи баїрум, якому наказано виступити у царський похід, не піде чи, найнявши найманця, пошле його замість себе, то цього редума чи баїрума належить вбити, найнята ним особа може забрати його будинок»².

Наділ міг бути успадкований сім'єю, якщо у неї був син, навіть малолітній, який міг потім служити. Про це свідчить § 28: «Якщо редум чи баїрум будуть взяті у полон, перебуваючи на царській службі, а його син може нести повинність, то йому належить віддати поле і сад, він буде нести повинність свого батька»³.

У разі взяття у полон і навіть тривалої відсутності права воїна на наділ зберігалися. У § 27 зазначено: «Якщо редум чи баїрум буде взятий у полон, перебуваючи на царській службі, а після нього його поле і сад будуть віддані іншому і той нестиме його воїнську повинність, то якщо він повернеться у своє поселення, йому треба повернути його поле і сад, і він сам нестиме свою повинність».

Отже, вказані статті свідчать про те, що законодавець турбувався про могутність армії Хаммурапі. Воїни знали, що якщо вони потраплять у полон, їх майно чекатиме на них, потрібно лише повернутися додому. Більш того, § 135 законів Хаммурапі передбачав, що «якщо чоловік буде взятий у полон і у його сім'ї не буде коштів, щоб прохарчуватися, і тому його дружина увійде до дому іншого і народить дітей, а потім її чоловік повернеться до своєї общини, то ця жінка повинна повернутися до свого першого чоловіка: діти мають йти за їх батьками».

Майно і наділ, надані воїну на праві ілку, не можна було продавати. Про це свідчать параграфи законів Хаммурапі (§ 35: «Якщо людина купить у редума велику чи дрібну худобину, яку дав редуму цар, то вона втрачає своє срібло»; § 36: «Поле, сад і будинок редума, баїрума або особи, яка приносить дохід, не мо-

¹ Воїни, які несли царську службу і отримували за це ділянку землі та інше майно у користуванні

² Див.: Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 14.

³ Див.: Там само.

жуть бути віддані за срібло»; § 37: «Якщо людина купить поле, сад чи будинок редума, баїрума або особи, яка приносить дохід, то її табличку¹ належить розбити; при цьому вона втрачає своє срібло. Поле, сад і будинок повертаються їх власнику»).

Однак якщо редум чи баїрум сам покинув свій наділ і з власної волі був відсутній понад три роки, він не міг претендувати на повернення майна. Про це свідчить § 30: «Якщо редум чи баїрум через обтяжливість своєї повинності покине своє поле, сад чи будинок та буде відсутній і після нього інший візьме його поле, сад чи будинок і нестиме його повинність протягом трьох років, то якщо він повернеться і вимагатиме своє поле, сад або будинок, їх не належить йому віддавати. Той, хто отримав їх і ніс його повинність, нестиме її й надалі». Ці особи розглядалися як солдати, які перебували у тривалій самовільній відлучці. Хаммурапі не міг чекати їх більше року, про що свідчить § 31: «Якщо ж він буде відсутній лише один рік і повернеться, належить віддати йому його поле, сад і будинок, і він сам нестиме свою повинність».

Закони захищали воїнів від зловживань з боку нижчих військових начальників, на яких чекала смерть за спробу привласнити наділ чи дарунок царя (§ 34: «Якщо декум чи лубуттум² візьме речі редума, завдасть шкоди редуму, віддасть редума у найм, зрадить редума на суді більш сильному чи візьме собі дарунок, який дав редуму цар, то цього декума чи лубуттума належить вбити»).

Найнижче на соціальних сходах стояли раби. Рабство було патріархальним³ і палацовим⁴. Рабів могли мати як авілуми, так і мушкенуми. Про це свідчить § 15: «Якщо людина виведе за міські ворота раба палацу, рабиню палацу чи раба мушкенума або рабиню мушкенума, то її належить вбити»⁵. Ми не бачимо у цьому параграфі слова «авілум», але маємо знати, що майно авілума прирівнювалося до майна палацу і законодавець через очевидність цього не писав.

Раби авілумів мали значний обсяг прав. Так, вони могли одружуватися з вільною жінкою. Причому діти від цього шлюбу вважалися вільними. Про це свідчить § 175: «Якщо раб палацу

¹ Письмовий договір купівлі-продажу.

² Особи, які займали командні посади в армії.

³ Раб працював нарівні з хазяїном, харчувався з ним за одним столом, жив у його будинку, був майже членом його сім'ї.

⁴ Повна протилежність патріархальному рабству.

⁵ Див.: Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 13.

або мушкенума одружитися з донькою людини і вона народить дітей, то господар раба не може висувати претензії до дітей доньки людини щодо обернення їх у рабство»¹.

У законах Хаммурапі раби розглядалися в основному нарівні з майном. У разі заподіяння їм тілесних ушкоджень вони мали одержувати відшкодування, про що свідчать § 199: «Якщо вона [людина] ушкодить око раба людини або зламає кістку раба людини, то вона повинна відважити половину його купівельної ціни»; § 213: «Якщо вона вдарить рабиню людини і спричинить викидень її плоду, то вона має відважити 2 сиклі срібла»; § 214: «Якщо ця рабиня помре, то вона має відважити 1/3 міни срібла»².

За законами Хаммурапі рабиня могла народити лише раба. Чи була альтернатива цьому? Відповідь на це запитання дають закони Хаммурапі (§ 170: «Якщо чоловікові його дружина народить дітей і його рабиня також народить йому дітей і батько за життя скаже дітям, яких народила йому рабиня: «Мої діти», буде вважати їх дітьми дружини, то після того, як батько піде з життя, діти дружини і діти рабині мають ділити між собою майно батьківського будинку порівну: спадкоємець, син дружини, під час поділу повинен вибрати і взяти свою частку першим»; § 171: «Якщо батько за життя не скаже дітям, яких народила йому рабиня: «Мої діти», то після того, як батько піде з життя, діти рабині не можуть ділити з дітьми дружини майно батьківського будинку. Рабиня та її діти мають бути відпущені на волю, діти дружини не можуть висувати до дітей рабині претензій щодо обернення у рабство. Дружина отримує своє придане і вдовину частку, яку їй відписав шляхом укладення документа її чоловік, і житиме у житлі свого чоловіка та користуватиметься усім цим, доки жива, але не може віддавати за срібло; те, що залишиться після неї, належить лише її дітям»)³.

Отже, щоб рабиня (та її діти) стала вільною, вона мала народити від свого господаря і вже незалежно від того, визнає він її дітей чи помре без цього визнання, вона отримувала свободу. Як вона це доводила, ми не маємо ніяких відомостей, проте, вочевидь, у общині всі про це знали. Крім того, якщо господар визнавав дітей рабині (очевидно, вголос казав про це перед тим, як померти), то вона та її діти отримували право на спадщину,

¹ Див.: Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 20.

² Див.: Там само. — С. 22, 23.

³ Див.: Там само. — С. 20.

з тією лише різницею, що діти дружини мали одержати свою частку першими.

Яку ж мету переслідував Хаммурапі, записуючи такі параграфи у свої закони? Адже йому було відомо, яких матеріальних збитків він завдає цим господарству рабовласника (господаря рабині). Видається, що у Вавилонії поширеним було явище, коли рабині народжували від свого господаря, інакше ці параграфи не з'явилися б у законах Хаммурапі. Але для того, щоб народити, рабиня повинна була мати статеві зносини з господарем, незалежно від того, чи бажала вона цього, бо її про це ніхто не питав. Це створювало додаткову соціальну напруженість. Заборонити на рівні закону — собі нашкодити, все одно ніхто із рабовласників цього виконувати не буде. Але Хаммурапі обіцяв захищати слабого від посягань (в цьому разі від домагань) сильного і вжив заходів щодо економічного впливу на останнього.

2.3. Договір позики

Значна кількість статей законів Хаммурапі присвячена договорам, зокрема договору позики, і лихварським операціям (§ 89—107), які здійснювали тамкари, царські чиновники, храми. Незаможні боржники змушені були віддавати або свою землю, яка заставлялася для забезпечення боргу, або членів своєї сім'ї у кабалу кредитору, що спричиняло відкрите невдоволення бідноти. Регулювання лихварських операцій державою, обмеження боргової кабали трьома роками (§ 117), як і встановлення твердих цін за найм худоби тощо, були наслідком загальної економічної політики Хаммурапі. За допомогою цих заходів він прагнув уповільнити обезземелення селян, платників податків, і тим самим запобігти економічному занепаду країни.

Так, тамкар за законами Хаммурапі не міг брати більше 20% у разі позичання у нього срібла і 33,5% у разі позичання хліба (§ 89). За відсутності срібла у боржника він зобов'язаний був брати у рахунок погашення боргу та процентів інше рухоме майно при свідках (§ 90). Наслідком перевищення тамкаром процентних ставок за договором позики зерна було визнання відсутності боргу (§ 91), як і наслідком самоправного вилучення хліба боржника з його житла чи току, про що свідчить § 113: «Якщо людина має за людиною борг хлібом чи сріблом і без відома господаря хліба візьме хліб із житниці чи току, то цю людину треба викрити у взятті хліба з житниці чи току без відома господаря хліба; вона має повернути узятий нею хліб, а також втрачає все, надане нею у борг».

Таку ж мету переслідувало привласнення месопотамськими правителями права періодично видавати особливі укази «справедливості», за якими прощалися борги вільних общинників і продані та закладені сади, будинки безоплатно поверталися попереднім власникам.

Наявність у законах Хаммурапі великої кількості статей, пов'язаних з відповідальністю позикодавців, є доказом значного поширення кабальних умов позики, хижацької експлуатації бідняків. Про це свідчать і статті, присвячені договорам особистого найму і найму майна, зокрема оренди землі. Орендар землі повинен був не тільки сплатити орендну плату, яка сягала 2/3 врожаю, а й повернути землю обробленою, про що йдеться у § 42 і 43 законів Хаммурапі: «Якщо людина орендує поле для обробки і не виростить на ньому хліба, то її треба викрити у тому, що вона не виконувала необхідної роботи на полі і повинна віддати господарю поля хліб...» (§ 42); «Якщо вона не обробить поля і покине його, то вона повинна віддати господарю поля хліб..., а поле, яке вона покинула, повинна зорати, зборонити і повернути господарю...» (§ 43)¹.

При укладанні договорів особистого найму враховувались відмінності між особами «благородних» професій (лікарі, будівельники, корабельники) і сільськогосподарськими працівниками, а також між вільними і рабами. Характерно, що розмір оплати послуг лікаря залежав від соціального становища пацієнта: за успішну хірургічну операцію лікар отримував 10 сиклів² срібла, якщо хворий був авілумом, і 5 сиклів, якщо він був мушкенумом, і лише 2 сиклі сплачував рабовласник. Це дістало закріплення у законах Хаммурапі (§ 215: «Якщо лікар зробить людині тяжкий надріз бронзовим ножом івилікує цю людину чи зніме більмо бронзовим ножом івилікує око людини, то він має отримати 10 сиклів срібла»; § 216: «Якщо хворий — будь-хто з мушкенумів, то він має отримати 5 сиклів срібла»; § 217: «Якщо хворий — раб людини, то господар раба має віддати лікареві 2 сиклі срібла»; § 219: «Якщо лікар зробить тяжкий надріз бронзовим ножом рабу мушкенума і спричинить його смерть, то він має відшкодувати раба за раба»; § 220: «Якщо він зніме бронзовим ножом його більмо і ушкодить його око, то він має відважити сріблом половину

¹ Див.: Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 15.

² 1 сикль — 1/120 кг срібла, вартість 225 л ячменю, середньомісячна оплата праці найманого працівника.

його купівельної ціни»; § 221: «Якщо лікар зростить зламану кістку людині чи вилікує хворобливу пухлину, то хворий має віддати лікареві 5 сиклів срібла»; § 222: «Якщо хворий — будь-хто з мушкенумів, то він має віддати 3 сиклі срібла»; § 223: «Якщо хворий — раб людини, то господар раба має віддати лікареві 2 сиклі срібла»¹.

У законах передбачені умови найму землероба, якими обумовлювалась свого роду заробітна плата, що видавалась йому сріблом або хлібом, яка була більш високою під час проведення у літній період основних польових робіт, про що свідчить § 257: «Якщо людина найме землероба, то вона повинна давати йому 8 курру хліба за рік». Найманий працівник, який не виростив хліба на полі, вкрав насіння, зморив худобу господаря, мав сплатити штраф зерном. Несплата штрафу загрожувала йому смертю. Таку особу розривали за допомогою худоби, про що йдеться у § 256: «Якщо він не в змозі сплатити те, за що він відповідальний, його належить розірвати на цьому полі за допомогою худоби»². Це одне із свідчень вкрай тяжкого становища найманих працівників. Певно, не випадково про найм працівників-землеробів йшлося у законах Хаммурапі після найму тварин. Найм чужого раба розглядався як найм майна.

Договори доручення, зберігання, товариства найчастіше укладалися у сфері торговельних відносин, де особливо яскраво виступали дві фігури: тамкар-лихвар і шамаллум — його торговий агент. Договір доручення, наприклад, такий, який передбачав вивезення й продаж товару, перевезення цінностей, оформлявся у вигляді письмового документа, про що свідчить § 104: «Якщо тамкар дасть шамаллуму хліб, вовну, масло чи будь-яке інше майно для продажу, то шамаллум повинен підрахувати срібло і повернути тамкару. Шамаллум має отримати документ з печаткою про срібло, яке він віддає тамкару». За недодержання умов договору була передбачена відповідальність обох сторін, про що йдеться у декількох параграфах законів Хаммурапі (§ 105: «Якщо шамаллум виявить недбалість і не візьме документа з печаткою про срібло, яке він віддав тамкару, то срібло, на яке не видано документа з печаткою, не зараховується до рахунку»; § 106: «Якщо шамаллум візьме у тамкара срібло і заперечуватиме це перед своїм тамкарем, то цей тамкар має викри-

¹ Див.: Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 23.

² Див.: Там само. — С. 24.

ти шамаллума перед богом і свідками в отриманні срібла, і шамаллум повинен віддати тамкару срібло, яке він узяв, у потрібному розмірі»; § 107: «Якщо тамкар доручить що-небудь шамаллуму і шамаллум поверне своєму тамкару усе, що дав йому тамкар, а тамкар заперечуватиме перед ним отримання будь-чого, що дав йому шамаллум, то цей шамаллум має викрити тамкара перед богом і свідками, і тамкар за те, що він заперечував перед своїм шамаллумом, має віддати шамаллуму усе, отримане ним, у шестикратному розмірі»¹.

2.4. Шлюбно-сімейне право

У законах Хаммурапі наведено низку положень, які визначають майновий стан заміжньої жінки. Серед них особлива увага приділена договору як основі не тільки способу укладення шлюбу, а й цивільно-правового становища цієї жінки у сім'ї чоловіка.

У давнину істотною умовою укладення шлюбу було придбання жінки. Воно здійснювалося шляхом фактичного заволодіння жінкою (первинний спосіб придбання) або за допомогою укладення договору про її передачу (похідний спосіб придбання). У законах Хаммурапі вже не передбачене фактичне заволодіння жінкою. У них не йдеться ні про викрадення нареченої, ні про її добровільну втечу за сприяння нареченого, ні про будь-які інші способи заволодіння жінкою. У законах закріплене положення про те, що умовою виникнення шлюбу є лише договір. Згідно з § 128 «якщо чоловік візьме дружину і не укладе письмового договору, то ця жінка не є дружиною»². Українська редакція цього параграфу є більш чіткою: «Якщо чоловік, взявши дружину, не укладе з нею договору, — ця жінка не дружина»³. З першої ж редакції не зовсім зрозуміло, з ким чоловік має укладати договір.

Відповідно до законів Хаммурапі формою укладення шлюбного договору був договір купівлі-продажу нареченої (§ 159: «Якщо чоловік, який приніс шлюбний дар у дім свого тестя, віддавши викуп, зверне увагу на іншу жінку і скаже своєму тестю «Я не візьму твоєї дочки», то батько дівчини може забрати

¹ Див.: Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1973. — С. 15.

² Див.: Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 18.

³ Див.: Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. — К., 1998. — Т. 1. — С. 20.

усе, що було принесене йому»; § 160: «Якщо чоловік принесе у дім тестя шлюбний дар і віддасть викуп, а потім батько дівчини скаже: «Я не віддам тобі своєї дочки», то він повинен повернути у подвійному розмірі все, що було принесене йому»¹.

Передбачений статтями законів Хаммурапі договір нагадує римський шлюбний договір (*sponsalia*), що був особливим способом фактичної зміни влади над жінкою, яку видавали заміж. Цей договір, укладення якого відбувалось в урочистій релігійній обстановці, зобов'язував одну сторону віддати жінку з рідної сім'ї до чужої, а другу — ввести її у нову сім'ю. Зазвичай цю договірну угоду розглядають як попередній договір про укладення шлюбу і перекладають *sponsalia* словами «змовини», «заручини». Шлюбний договір про передачу жінки був покликаний замінити насильницьке заволодіння нею і водночас проявом спадкоємності у розвитку шлюбно-сімейних відносин².

Як і у Римі, у Вавилонії за законами Хаммурапі була можливою відмова сторін від виконання укладеного ними шлюбного договору. Формули відмови як в одному, так й в другому праві, досить схожі між собою. Особа, яка відмовлялася виконати шлюбний договір, зазнавала майнової шкоди. Однак згідно з джерелами, що збереглися, римський шлюбний договір не мав ознак угоди, пов'язаної з купівлею-продажем, тоді як вавилонський був такою угодою. Але тут постає запитання: чи не була ця купівля-продаж за часів Хаммурапі лише обрядовою угодою, тобто формою укладення шлюбу? За визнання цього вавилонський шлюбний договір ще більше наблизатиметься до римського. До того ж у сучасній літературі точаться дискусії щодо того, чи був за часів Хаммурапі шлюбний договір купівлі-продажу справжньою купівлею. Кюк вважає угоду, пов'язану з купівлею нареченої, удаваною. На його думку, придане (*tirhatu*) було за часів Хаммурапі не ціною нареченої, а лише шлюбним дарунком їй³. Не вирішуючи наперед зазначене спірне питання, розгляньмо ті статті законів Хаммурапі, що визначали

¹ Див.: Хрестоматія по історії государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 19.

² Доказом цієї спадкоємності може бути те, що *sponsalia* виконувалися через відведення нареченої до будинку нареченого (*deducto in domum mariti*), яке діставало відображення у шлюбних обрядах у вигляді насильницького викрадення дівчини.

³ Висновок Кюка ґрунтується не стільки на § 139 законів Хаммурапі, в якому йдеться про можливість шлюбу без *tirhatu*, скільки на аналізі відомих з часів першої вавилонської династії шлюбних контрактів. Так, деякі шлюбні контракти укладалися від імені батьків, брата і дружини; плату (*tirhatu*) одержували наречена або її батьки, або наречена та її брат і сестра. У деяких стародавніх шлюбних договорах взагалі не йдеться про плату за наречену.

майнові відносини подружжя. Безперечно, що якщо дружина придбалася чоловіком справді шляхом купівлі, то вона повинна була займати у його сім'ї підлегле становище і не мати власності. Чи так це було насправді?

У законах Хаммурапі неодноразово згадується про особливе, внесене майно дружини (*siriktu*). Це майно було частиною майна її попередньої сім'ї і становило придане дружини, дарунок батька. Воно відповідало інституту римського (*dos*) і давньоруського приданого.

Закони Хаммурапі детально регламентують питання про придане дочки, яка виходить заміж:

§ 162: «Якщо чоловік візьме собі дружину, вона народить йому дітей, а потім ця жінка піде з життя, то їх батько не може висувати претензії щодо її приданого, її придане належить лише її дітям». Наведене положення, мабуть, було пов'язане з тим, що траплялися випадки, коли батько після смерті дружини брав іншу дружину і забував про належне матеріальне забезпечення дітей від померлої дружини¹.

§ 163: «Якщо чоловік візьме собі дружину і вона не народить йому дітей, а потім ця жінка піде з життя, то якщо його тесть поверне йому викуп, який цей чоловік приніс у дім свого тестя, її чоловік не зможе висувати претензії щодо приданого цієї жінки, її придане належить лише сім'ї її батька»².

§ 166: «Якщо чоловік візьме дружин для своїх синів, а для наймолодшого сина не візьме дружини, то після того, як батько піде з життя і брати почнуть ділитися, з майна батьківського дому вони повинні виділити молодшому брату, який ще не має дружини, крім його частки, срібло на шлюбний викуп, щоб він міг взяти дружину»³.

Про прожиткову частку незаміжньої доньки докладно йдеться у § 178—184. Так, у § 178 зазначено: «Якщо батько жриці ентум, надітум чи зікрум, якій він дав придане і склав відповідний документ, не запише у ньому, що вона зможе віддати те, що залишиться після неї, куди схоче..., то після того, як її батько піде з життя, її брати мають отримати її поле, сад та повинні давати їй відповідно до розміру її частки хліб, масло та вовну і цим задовольняти її потреби... Вона може користуватися полем, садом й усім, що дав їй її батько, доки жива; віддавати

¹ Див.: Хрестоматія по всеобщей истории государства и права. — М., 1973. — С. 18, 19.

² Див.: Там само.

³ Див.: Там само.

їх за срібло і сплачувати ними іншому вона не може; її спадкова частка належить лише її братам»¹.

§ 179: «Якщо батько жриці ентум, надітум чи зікрум, якій він дав придане і склав відповідний документ... запише у ньому, що вона може віддати те, що залишиться після неї, куди схоче..., то після того, як її батько піде з життя, вона зможе віддати, що залишиться після неї, куди схоче; її брати не можуть нічого вимагати від неї через суд»².

§ 182: «Якщо батько не дасть приданого своїй дочці — надітум Мардука Вавилонського і не складе для неї відповідного документа..., то після того, як він піде з життя, вона у разі поділу з братами має одержати із майна батьківського дому 1/3 своєї спадкової частки; повинності вона не повинна нести; те, що залишиться після неї, надітум Мардука може віддати, куди схоче»³.

Зазначена прожиткова дончина частка могла складатися не тільки з рухомості, а й з нерухомості (§ 178). За загальним правилом дочці належало не право власності на виділене батьком майно, а право довічного користування ним (§ 178 і 180). Право власності виникало, якщо воно було встановлене батьком (§ 179). Що стосується приданого, то обов'язок дати придане доньці, яка виходить заміж, покладається також на братів-спадкоємців (§ 184): «Якщо батько не дасть своїй дочці від наложниці посагу і не віддасть її заміж, а потім батько її помре, — її брати повинні дати їй посаг, відповідно до можливостей батьківського дому, і віддати її заміж»⁴.

Брати зобов'язані у цьому випадку віддати сестру, яка походить від неголовної матері, заміж, і дати їй придане, пропорційне майну батька. Однак за сестрами, народженими головною матір'ю, закони Хаммурапі закріплювали право на спадкову частку, що дорівнювала частці братів. Проте вона мала передаватись їм не у власність, а у довічне користування (§ 180, пор. з § 181 і 182).

§ 180: «Якщо батько не дав своїй дочці, божій жоні, яка живе в обителі, або блудниці посагу, а потім батько її умре, — вона дістає з майна в домі її батька частину, яка дорівнює частині одного спадкоємця, і користується нею, поки жива. Її спадщина належить тільки її братам»⁵.

¹ Див.: Хрестоматія по всеобщей истории государства и права. — М. 1973. — С. 20

² Див.: Там само.

³ Див.: Там само.

⁴ Див.: Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. — К., 1998. — Т. I. — С. 26.

⁵ Див.: Там само.

§ 181: «Якщо батько присвятить [дочку] богові як божу жону, храмову блудницю або храмову діву і не дасть їй посагу, а потім батько її умре, — вона повинна відділити з майна в домі батька 1/3 своєї спадкової частини і користуватися нею, поки жива; її спадщина належить тільки її братам».

Отже, йдеться про прожиткову частку. Але порівняння § 183 і 184 з § 180—184 свідчить про те, що придане її дорівнювало цій прожитковій частці. До того ж, виділення дочці приданого позбавляло її права на спадкування частини батькового майна.

§ 183: «Якщо батько дасть своїй дочці від наложниці посаг, віддасть її заміж і напише їй документ з печаткою, а потім її батько умре, — вона не має своєї частини в майні в домі її батька»¹.

Цікаво також зазначити, що виділене майно дочки, яка прислужувала у храмі, або навіть жриці, також називалося приданим (*siriktu*) і вважалося її власністю, якщо право на володіння ним було надане дочці її батьком (§ 179); у противному разі дочці належало лише право довічного користування цим майном (§ 178). У Римі ж було вже розроблено правило про право власності весталки; принаймні вона не перебувала під опікою своїх агнатів (родичів по батьківській лінії).

На протигагу римському і давньоруському праву за законами Хаммурапі внесене майно дружини належало їй; чоловік лише користувався ним. Тому після смерті дружини воно переходило до її дітей; у разі смерті бездітної дружини воно поверталося її батьку.

§ 171: «А якщо батько за життя не скаже дітям, народженим йому рабинєю: «Мої діти», а потім батько умре, — діти рабині не можуть ділити з дітьми дружини майно в домі їх батька. Рабиню та її дітей слід відпустити на волю, діти дружини не можуть вчиняти позов на дітей рабині про те, щоб [повернути їх в] рабство. Дружина повинна одержати свій посаг і подарунок [вдовину частину], який їй дав і відписав по документу її чоловік, жити в домі свого чоловіка і користуватися [всім цим], поки жива; вона не може віддавати [це] за срібло; що лишиться після неї, належить тільки її дітям»².

§ 172: «Якщо її чоловік не дав їй подарунка [вдової частини], то треба повернути їй весь її посаг, і вона повинна одержати з майна дому свого чоловіка частину, що дорівнює части-

¹ Див.: Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. — К., 1998. — Т.1. — С. 26.

² Див.: Там само. — С. 24.

ні одного спадкоємця. Якщо її діти почнуть утискувати її, щоб вигнати її з дому її чоловіка, то судді повинні розслідувати її справу і покарати дітей, [а] ця жінка не повинна покидати дім свого чоловіка. Якщо ця жінка вирішить покинути його, то вона повинна залишити своїм дітям подарунок [вдовину частину], даний їй її чоловіком, [а собі] взяти посаг свого батьківського дому, і її може взяти любимою нею чоловік»¹.

§ 137: «Якщо чоловік вирішить відринати наложницю, яка народила йому дітей, чи божу жону, яка дала йому дітей, то слід повернути цій жінці її посаг і дати їй частину поля, саду і [рухомого] майна, щоб вона могла виростити своїх дітей. Коли вона виростить дітей, слід видати їй з усього даного їй дітям частину, рівну частині одного спадкоємця; її може взяти заміж любимою нею чоловік».

§ 138: «Якщо чоловік вирішить відринати свою [першу] дружину, яка не народила йому дітей, то він повинен віддати їй все срібло її викупної плати і повернути їй посаг, принесений нею з дому її батька, і може відринати її».

§ 141: «Якщо дружина, живучи в домі свого чоловіка, вирішить покинути його, стане марнотратною, почне розоряти свій дім, ганьбити свого чоловіка, — її слід викрити; якщо чоловік її захоче відринати її, — він може відринати її і не повинен давати їй на дорогу нічого як її розвідну плату. Якщо її чоловік не захоче відринати її, — чоловік її може взяти іншу дружину; ця жінка повинна жити в домі свого чоловіка як рабіня»².

§ 142: «Якщо жінка зненавидить свого чоловіка і скаже йому: «Не доторкайся до мене», то треба розслідувати її справу, чи не має вона пороку. Якщо вона доброчесна і непорочна, а її чоловік ходить з дому і дуже ганьбить її, — ця жінка невинна; вона може взяти свій посаг і повернутися в дім свого батька»³.

§ 143: «Якщо вона недоброчесна, ходить з дому, розоряє свій дім, ганьбить свого чоловіка, — цю жінку слід кинути у воду»⁴.

Втім, і римське право вимагало повернення дружині її приданого у разі припинення шлюбу; проте ця вимога мала характер зобов'язального, а не речового права.

За давньоруським правом придане дружини ставало майном її чоловіка. Він, зокрема, міг переводити селян з вотчин, що входили до складу приданого, до своїх маєтків, продавати і зас-

¹ Див.: Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. — К., 1998. — Т. 1. — С. 24.

² Див.: Там само. — С. 21.

³ Див.: Там само. — С. 24.

⁴ Див.: Там само.

твляти його. Однак для цього була потрібна згода його дружини. Придане (за винятком маєтків) поверталось їй після смерті чоловіка, переходило дітям. Якщо ж дружина помирала бездітною, чоловік зобов'язаний був повернути її придане особам, які його дали, або їх спадкоємцям. Отже, незалежно від обсягу і характеру влади чоловіка над приданим дружини, необхідність повернення його дружині, передачі дітям і родичам дружини була загальним правилом законів Хаммурапі, римського і давньоруського права.

Право чоловіка на придане дружини за законами Хаммурапі можна вважати більш ранньою, ніж право чоловіка на придане дружини за римським і давньоруським правом, стадією розвитку цього інституту.

Ми знаємо, що спадкова частка дочки була прожитковою часткою, право власності на яку належало її братам. Отже, придане дружини, яке складалось із спадкової прожиткової частки, могло переходити до її чоловіка лише на праві користування ним. (§ 173: «Якщо [там], куди ця жінка вийде заміж, вона народить дітей своєму другому чоловікові, а потім ця жінка умре, то її посаг діти від першого і другого чоловіка повинні поділити між собою»; § 174: «Якщо вона не народить дітей своєму другому чоловікові, то її посаг повинні одержати тільки діти її [першого] чоловіка»).

Немає сумніву, що інститут приданого у встановленій законами Хаммурапі формі запроваджував вільний шлюб. Адже у невільному шлюбі дружина не могла б мати права власності. Разом з тим і укладення у Вавилонії шлюбу на підставі укладення договору купівлі-продажу нареченої могло мати лише обрядовий характер.

Крім інституту внесеного майна дружини (*siriktu*), у законах Хаммурапі йдеться про майно дружини, подароване чоловіком. Воно відрізняється від приданого (*tirhatu*) та від внесеного майна (*siriktu*) і має особливу назву — *nudunu*. § 150: «Якщо чоловік подарує своїй дружині поле, сад, будинок чи рухоме майно і видасть їй документ із печаткою, то після його смерті її діти не можуть вимагати від неї нічого через суд; мати може відлати те, що залишиться після неї, своєму синові, якого любить; брату вона не повинна віддавати»¹.

Оскільки дарування оформлялося письмово, зазначене майно можна називати записаним дружині майном. Якщо застосо-

¹ Див.: Хрестоматія по всеобщей истории государства и права. — М., 1973. — С. 18.

увати термінологію Руської правди, це майно можна було б називати покладеним майном. Наявність інституту записаного (покладеного) майна дружини свідчить про те, що вона мала право навіть на майно чоловіка. А це могло мати місце лише на перехідній стадії розвитку майнових відносин подружжя, а саме: під час переходу від вільного шлюбу до шлюбу у власному розумінні цього слова, коли дружина з чужої для сім'ї чоловіка людини ставала її членом. А таке становище дружини у сім'ї чоловіка несумісне з її купівлею як речі та заснованим на цьому невірним шлюбом.

Свідченням підвищення правового статусу заміжньої жінки у законах Хаммурапі є закріплення у них положення про те, що вона також мала отримувати прожиткову частку. Відповідно до цих законів якщо чоловік не записав дружині майна, вона могла користуватися своїм внесеним майном і жити в домі чоловіка.

Дружина визнавалася опікункою своїх малолітніх дітей і як така набувала права користування усім майном, яке залишалося після померлого чоловіка. Отже, вона посідала в сім'ї чоловіка досить почесне становище. Тому батьківська влада після смерті батька здійснювалася матір'ю¹.

Нарешті, треба зазначити, що за законами Хаммурапі можна було включати до шлюбного договору положення про те, що дружина не відповідає за боргами чоловіка, що виникли у нього до укладення шлюбу, а чоловік — за такими самими боргами дружини. За борги, що виникли за час шлюбу, була встановлена спільна відповідальність подружжя (§ 151: «Якщо жінка, живучи в домі чоловіка, договором зобов'яже свого чоловіка, щоб позикодавці її чоловіка не затримували її, і примусить його видати їй документ [відносно цього], то, якщо цей чоловік мав на собі борг до взяття [заміж] цієї жінки, його позикодавці не можуть затримувати його дружину. Так само, якщо ця жінка мала на собі борг до того, як вона вступила в дім чоловіка, її позикодавці не можуть затримати її чоловіка»²; § 152: «Якщо у них утвориться борг після того, як ця жінка вступить в дім чоловіка, — вони разом відповідають перед тамкарем»³).

Усі ці положення були б зайвими при невірному шлюбі, що виникав шляхом придбання дружини як речі. Водночас поло-

¹ Див.: Синайский В. И. Личное и имущественное положение замужней женщины в гражданском праве. — Юрьев, 1910. — С. 75.

² Див.: Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. — К., 1998. — Т. 1. — С. 22.

³ Див.: Там само.

ження про спільну відповідальність подружжя за боргами, що виникли у період шлюбу, свідчить вже на користь деякої спільності майна подружжя. Принцип же спільності майна обов'язково припускає деяку рівність подружжя, зокрема визнання за дружиною не тільки майнової, а й особистої правоздатності.

Усе вищевикладене передбачає майнову правоздатність заміжньої жінки, вказує на її почесне становище у сім'ї чоловіка як дружини, матері, вдови і тому суперечить думці про існування у Вавилонії системи її придбання як речі, шляхом укладення угоди, пов'язаної з купівлею-продажем.

Але якщо за часів Хаммурапі купівля нареченої не була дійсною угодою, пов'язаною з купівлею-продажем, постає запитання: чому у його законах був інститут приданого? А тому, що придане слугувало неустойкою за невиконання шлюбного договору.

§ 159: «Якщо чоловік принесе шлюбний дар в дім свого тестя, віддасть викупну плату, [але] зверне очі на іншу жінку [і] скаже своєму тестеві: «Я не візьму твоєї дочки», — батько дівчини може забрати все принесене йому».

§ 160: «Якщо чоловік принесе в дім свого тестя шлюбний дар і віддасть викупну плату, а потім батько дівчини скаже: «Я не віддам тобі моєї дочки», — він повинен повернути в подвійному розмірі все принесене йому».

§ 161: «Якщо чоловік принесе в дім свого тестя шлюбний дар, віддасть викупну плату, [а потім] його друг зведе на нього наклеп і тесть скаже хазяїнові жінки: «Ти не візьмеш моєї дочки», — він повинен повернути все принесене йому в подвійному розмірі; а його жінку його друг не може взяти заміж»¹.

Чоловік зобов'язаний був сплатити відпущеній ним бездітній жінці суму, що дорівнювала приданому — ціні нареченої. Отже, цей інститут стримував чоловіка від занадто легкого припинення шлюбу. А дружина отримувала при цьому деякі засоби для подальшого існування.

§ 137: «Якщо чоловік вирішить відринати наложницю, яка народила йому дітей, чи божу жону, яка дала йому дітей, то слід повернути цій жінці її посаг і дати їй частину поля, саду і [рухомого] майна, щоб вона могла виростити своїх дітей. Коли вона виростить дітей, слід видати їй з усього даного їй дітям частину, рівну частині одного спадкоємця; її може взяти [заміж]любимий нею чоловік».

¹ Див.: Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. — К., 1998. — Т. 1. — С. 22.

§ 138: «Якщо чоловік вирішить відринати свою [першу] дружину, яка не народила йому дітей, то він повинен віддати їй все срібло її викупної плати і повернути їй посаг, принесений нею з дому її батька, і може відринати її».

§ 139: «Якщо викупної плати не було, то він повинен дати їй як розвідну плату одну міну срібла».

У разі поділу спадщини між братами неодружений брат отримував як свою частку надлишок у розмірі приданого (ціни нареченої). Нарешті, слід зазначити, що придане не було за часів Хаммурапі ціною жінки. Це була плата за право мати від неї дітей. Тому тесть повертав своєму зятеві придане, якщо дочка помирала бездітною. Отже, шлюбний договір був, так би мовити, угодою, пов'язаною з наймом, а не з купівлею-продажем жінки.

Із вищезазначеного випливає, що: 1) купівля-продаж нареченої була обрядом, а не дійсною угодою, пов'язаною з купівлею-продажем; 2) ціна нареченої не була удаваною. Інакше кажучи, інститут приданого не був за часів правління Хаммурапі таким, що зовсім віджив, мертвим і лише обрядовим інститутом.

Підстави для розлучення за законами Хаммурапі. Зазвичай беруть статистику перших часів після видання закону про більшу чи меншу свободу розлучення, дивляться на голу цифру збільшеної кількості формальних розлучень і роблять з цього хибні висновки. А чому б не проаналізувати зворотню статистику, наслідки заборони розлучення? Тоді б ми побачили, що свобода розлучення збільшує (у досить здоровій формі) кількість шлюбів, що вона, як це на перший погляд не парадоксально, зміцнює і оздоровлює шлюбні відносини і сприяє їх збереженню, зменшує кількість подружніх зрад і позашлюбних дітей, робить більш людяними відносини між подружжям¹.

Правильність цієї думки можна проілюструвати одним давнім прикладом. Біля входу до Агри, одного з міст Індостану, вже багато віків висить дошка з таким написом: «У перший рік царювання царя Газифа суди прийняли 1200 рішень про добровільне розлучення. Обурений цією кількістю, цар заборонив розлучення. Результати наступного року — на 2000 шлюбів менше, на 3000 подружніх зрад більше. 300 дружин закопані живими в землю за отруєння чоловіків, 75 чоловіків страчено за

¹ Див.: Гойхбарг А. Г. Сравнительное семейное право. — М., 1927. — С. 69.

умертвіння своїх дружин. Наляканий цими результатами цар наказав відновити розлучення»¹.

Питання про потрібність чи непотрібність розлучень перед законодавцями царя Хаммурапі не стояло. Вони однозначно були за розлучення.

У законах Хаммурапі є норми, спрямовані на ослаблення влади чоловіка над дружиною. На особливу увагу заслуговує § 142: «Якщо дружина зненавидить свого чоловіка і скаже йому «Не чіпай мене», то треба дослідити цю справу серед її сусідів. Якщо вона добродісна і безпорочна, а її чоловік ходить з дому і дуже ганьбить її, то ця жінка є невинуватою; вона може узяти своє придане і піти до дому свого батька». Відповідно до цього параграфу якщо буде доведено, що чоловік не має статевих зносин з дружиною виключно зі своєї вини, то дружина може взяти своє внесене майно і повернутися до дому свого батька. В основу цієї норми було покладено не тільки особисті інтереси дружини, а й інтереси її сім'ї. Адже ми знаємо, що у разі смерті бездітної дружини її батько зобов'язаний був повернути чоловікові плату за неї (ціну нареченої). Вочевидь, батько не ніс відповідальності за неналежне виконання шлюбного договору його дочкою у тому разі, якщо чоловік зневажав її. Необхідністю додержання інтересів сім'ї пояснюється і той факт, що у законах Хаммурапі є положення про усунення і заміщення дружини.

Отже, дружина охоронялася від неправомірних дій з боку чоловіка. Чоловік зобов'язаний був поводитися з дружиною як належить, інакше вона могла повернутися у свою сім'ю, забравши з собою своє майно. Певно, з цим підвищеним особистим становищем заміжньої вавилонянки не узгоджується зміст § 117: «Якщо чоловік має на собі борг і віддасть — за срібло або віддасть у боргову кабалу свою дружину, свого сина або свою дочку, то вони повинні служити у домі їх покупця чи позикодавця три роки; на четвертий рік їх належить відпустити на волю». Згідно з цим параграфом з волі чоловіка його дружина і діти мали відробляти борги не більше трьох років. При цьому у законах Хаммурапі йдеться про продаж дружини, сина і дочки за борг чи про віддання їх у боргову кабалу.

Деякі дослідники вважають, що § 117 законів Хаммурапі передбачає віддання дружини в особистий найм, а не її продаж. На наш погляд, цей параграф швидше за все є пережитком, що зберігся від невольного шлюбу. Адже, як зазначалося вище, у

¹ Див.: Гойхбарг А. Г. Сравнительное семейное право. — М., 1927. — С. 69.

шлюбних договорах особливо обумовлювалося те, що чоловік і дружина не відповідають за боргами, які кожен з них мав до укладення шлюбу. Отже, ні чоловік, ні дружина у такому разі не могли потрапити у боргову кабалу один за одного (§ 151). І навпаки, обидва з подружжя несли відповідальність за боргами, що виникали після укладення шлюбу (§ 152).

Таким чином, порівняння § 117, 151 і 152 свідчить про те, що віддання дружини у кабалу було можливе у таких випадках: 1) коли дружина не знімала з себе відповідальності за боргами чоловіка, що виникли до укладення шлюбу; 2) коли чоловік закріплював у шлюбному договорі своє небажання сплачувати борги дружини, що виникли до укладення шлюбу; 3) коли згідно зі шлюбним договором відповідальність за спільні борги чоловіка і дружини, що виникли за час перебування їх у шлюбі, була взаємною. Звідси зрозуміло, що дружина віддавалася чоловіком у боргову кабалу тоді, коли вона не убезпечувала себе від цього шляхом укладення шлюбного договору. Шлюбний договір визначав не тільки майнове, а й особисте становище у сім'ї заміжньої жінки. Він визначав її права¹.

У законах Хаммурапі зазначені три фактори, які дозволяли дружині розлучитися з чоловіком: 1) перелюбство чоловіка; 2) залишення ним дому і місцевості проживання; 3) фізична неможливість виконання чоловіком подружніх обов'язків.

Постає запитання: чи захищали закони Хаммурапі заміжню жінку від нестерпного подружнього життя, тобто чи дотримував він своєї обіцянки захищати слабких (у даному разі жінку) від утисків з боку сильних (у даному разі її чоловіка)? На це запитання можна дати ствердну відповідь. Відомо, що у більшості законів народів світу, включаючи Цивільний кодекс Наполеона, закріплені юридичні перешкоди розлученню, ініційованому дружиною. Хаммурапі ж вирішував інше завдання, ніж Наполеон. Йому потрібно було розрядити соціальну напруженість у Месопотамії. Щоб з'ясувати, як він цього досягав, розгляньмо параграфи законів.

§ 134: «Якщо чоловік буде взятий у полон і в його домі не залишилося засобів до існування, то його дружина може увійти у дім іншого; ця жінка не є винною».

Аналіз цього параграфа показує, що Хаммурапі знав про нелегке становище жінки, яка втратила годувальника, і щоб не

¹ Див.: Синайский В. И. Личное и имущественное положение замужней женщины в гражданском праве. — Юрьев, 1910. — С. 83.

примножувати її горя неможливістю прогодувати дітей, він законодавчо дозволяв їй «увійти у дім іншого». Хтось може вигукнути: «О tempoга, о mores!»¹. Так, Хаммурапі у цій ситуації з погляду моралі виглядає не найкращим чином — чоловіка відправив на війну, можна сказати, з його волі той опинився у полоні, а дружину, рятуючи від голодної смерті, відправляє до іншого. І все ж, на нашу думку, це більше, ніж нічого.

§ 135: «Якщо чоловік буде взятий у полон та у його домі не буде засобів до існування і тому його дружина увійде у дім іншого і народить дітей, а потім її чоловік повернеться до своєї общини, то ця жінка повинна повернутися до свого першого чоловіка; діти йдуть за їх батьками»².

Цей параграф допомагає жінці позбутися ностальгії за першим чоловіком. Адже якщо вона увійшла в дім нелюба, вибрати не доводилось. Але слово «повинна» захищає інтереси воїна, який повернувся. Він повинен знати, що б з ним не трапилось на війні, після повернення додому усе його залишить ся за ним.

§ 144: «Якщо чоловік візьме заміж безплідну жінку, ця безплідна жінка дасть своєму чоловікові рабиню і створить таким чином дітей, а цей чоловік матиме намір взяти собі наложницю, то цього не належить дозволяти цьому чоловікові, він не може взяти наложницю»³.

Ця настанова своєрідно вирішує питання бездітності дружини не шляхом розлучення, а тимчасовою заміною її рабинею. Більш того, не чоловік сам бере собі рабиню, а дружина йому її дає («ця безплідна жінка дасть своєму чоловікові рабиню»). Ці тонкощі у такій делікатній справі не обійдені увагою законодавця. З тексту випливає, що дружина мала давати чоловіку рабиню не для любовних утіх, а для народження дітей.

§ 145: «Якщо чоловік візьме заміж безплідну жінку, вона не дасть йому змоги мати дітей і він не матиме намір узяти собі наложницю, то цей чоловік може узяти собі наложницю і ввести її у свій дім; ця наложниця не повинна урівнюватися з безплідною дружиною».

Отже, знову закон стає на захист заміжньої жінки, навіть дуже ревнивої. Він дозволяє чоловікові взяти наложницю для народження дітей, позбавляючи сім'ю підстав (безпліддя дружини).

¹ О часи, о нрави!

² Див.: Хрестоматія по всеобщей истории государства и права. — М., 1973. — С. 17.

³ Див.: Там само. — С. 18.

ни) для розлучення. Більш того, ця настанова регламентує правове становище наложниці («ця наложниця не повинна урівнюватися з безплідною дружиною»)¹.

§ 146: «Якщо чоловік візьме заміж безплідну жінку, вона дасть своєму чоловікові рабиню і та народить дітей, а потім ця рабиня прирівнюватиме себе до своєї господині, то, оскільки вона народила дітей, її господиня не може віддати її за срібло; вона може накласти на неї знак рабства і зарахувати до інших рабинь».

§ 147: «Якщо вона [рабиня] не народила дітей, її господиня може віддати її за срібло».

Останні два параграфи дуже точно регламентують становище рабині, яка у разі недотримання закону може бути зарахована до інших рабинь або, якщо не народила дітей, — продана.

§ 129: «Якщо дружину чоловіка застануть лежачою з іншим чоловіком, то їх належить зв'язати і кинути у воду. Якщо господар дружини збереже життя своїй дружині, то й цар збереже життя своєму рабу».

Ця стаття своєю санкцією не залишає альтернативи звичайного розлучення, оскільки написано: «Якщо господар дружини збереже життя своїй дружині...», збереже — означає пробачить їй зраду, отже, вона залишиться у статусі дружини. А якщо господар не збереже життя своєї дружини, то їх втоплять. Отже, закон питання покарання за невірність залишає на розсуд чоловіка, він лише визначає санкцію.

2.5. Злочини і покарання

Кримінальне право за законами Хаммурапі засновувало свої вимоги на двох принципах: 1) карається те, що порушує встановлений традицією порядок; 2) карається те, що завдало шкоди людині чи її підвладному. Відповідно кримінальному стягненню міг піддаватися будь-хто, хоча міра цієї відповідальності залежала і від соціального становища злочинця, і від станового статусу потерпілого. Злочин, скоєний рабом, розцінювався законами як більш тяжкий, ніж така ж дія, вчинена вільним. Злочин, скоєний стосовно мушкенума, карався у меншій мірі, ніж стосовно общинників. Водночас образа людини «вищої за становищем» мала наслідком покарання і більш тяжке за формою, і до того ж ганебне для того, хто образив. Траплялися випадки, коли за злочин відповідала уся община (наприклад, якщо на

¹ Див. Хрестоматія по всеобщей истории государства и права. — М.: 1973. — С. 18

землях сталося пограбування чи вбивство, а конкретного злочинця не знайдено або община його не видає).

Правова думка Месопотамії не досягла такого рівня розвитку, за якого було б можливим закріплення у законодавстві общинних принципів кримінального права, абстрактно сформульованих норм, що стосуються таких понять, як форма вини, обставини, які обтяжують або пом'якшують покарання, співучасть, замах та ін. Проте певні згадки про ці поняття є в законах Хаммурапі: наприклад, розуміння різниці між умисним і неумисним злочином, про що свідчать наступні параграфи (§ 206: «Якщо людина вдарить людину у бійці і нанесе їй рану, то ця людина повинна поклястися: «Я вдарив його неумисно», а також сплатити за лікаря»; § 207: «Якщо та помре від її побоїв, то вона повинна поклястися, а якщо потерпілий будь-хто з людей, вона повинна відважити 1/2 міни срібла»)¹.

Співучасть може виявлятися у формі недоносительства, про що свідчить § 109: «Якщо в будинку корчемниці змовляються злочинці і вона не схопить цих злочинців і не приведе у палац, то цю корчемницю належить вбити»², або переховування, про що свідчить § 16: «Якщо людина приховає у своєму будинку втікача-раба або рабину, які належать палацу або мушкенуму і не виведе їх на поклик оповісника, то господаря будинку належить вбити»³. Що стосується обставин, які обтяжують злочин, то нанесення у бійці побоїв, які спричинили смерть вільної людини, каралося штрафом, сума якого визначалася залежно від того, ким був потерпілий: авілум чи мушкенум. Ця норма була винятком із загального правила звичаєвого права: убивство людини, умисне чи неумисне, карається смертю злочинця або його родича. Неумисне нанесення рани під час бійки за законами Хаммурапі звільняло від покарання вільну людину.

З особливою жорстокістю — негайним спаленням — каралася крадіжка під час пожежі, про що свідчить § 25: «Якщо в будинку людини спалахне вогонь і людина, яка прийшла погасити його, зверне свій погляд на майно господаря будинку і візьме собі що-небудь із майна господаря будинку, то цю людину належить кинути у цей вогонь»⁴, співучасть жінки в убивстві свого чоловіка, про що свідчить § 153: «Якщо дружина дозво-

¹ Див.: Хрестоматія по всеобщей истории государства и права. — М., 1984. — С. 22.

² Див.: Там само. — С. 17.

³ Див.: Там само. — С. 13.

⁴ Див.: Там само. — С. 14.

лить умертвити свого чоловіка через іншого чоловіка, то цю жінку належить посадити на кіл»¹.

Водночас правові джерела Месопотамії свідчать про закріплення архаїчних норм первіснообщинного ладу, самосуд, про що свідчить § 129: «Якщо дружину чоловіка застануть лежачою з іншим чоловіком, то їх належить зв'язати і кинути у воду. Якщо господар дружини збереже життя своїй дружині, то й цар збереже життя своєму рабу». Ця стаття, як бачимо, не передбачає судового розгляду². Про колективну общинну відповідальність свідчить § 23: «Якщо грабіжник не буде схоплений, то пограбована людина має клятвенно показати перед богом усе, що зникло в неї, а община й рабіанум³, на землі й у межах якої здійснено грабіж, повинні відшкодувати їй те, що в неї зникло»⁴. Про об'єктивне ставлення за провину, тобто покарання без вини, свідчать § 229: «Якщо будівельник побудує будинок і виконає свою роботу неякісно, в результаті чого цей будинок завалиться і спричинить смерть його господаря, то такого будівельника належить вбити» і § 230: «Якщо він спричинить смерть сина господаря будинку, то належить вбити сина цього будівельника»⁵.

Загальна риса месопотамського законодавства — його жорстокість, що було характерним для законів Хаммурапі, в яких близько 30 злочинів каралися смертною карою, яка застосовувалась і за принципом таліону не тільки у разі умислу злочинця, а й з необережності.

Смертна кара передбачалась у формі спалення, втоплення, садіння на кіл, застосовувалися калічницькі покарання: відтинання рук, пальців, відрізання вух, язика, у тому числі за принципом таліону (око за око, зуб за зуб), якщо потерпілий і злочинець були рівними за соціальним становищем. Ці покарання мали місце поряд з іншими: оберненням у рабство, вигнанням з общини і сім'ї, штрафом (композицією), примусовою працею, тавруванням, биттям палицями тощо.

Штраф у вигляді стягнення багатократної вартості викраденого був рівнозначним страті. Завідома непосильність таких штрафів, як, наприклад, 30-кратна вартість викраденого з палацу чи храму вола, тури та ін., призводила до неминучої

¹ Див.: Хрестоматія по всеобщей истории государства и права. — М., 1984. — С. 19.

² Див.: Там само. — С. 18.

³ Рабіанум — староста общини.

⁴ Див.: Хрестоматія по всеобщей истории государства и права. — М., 1984. — С. 14.

⁵ Див.: Там само. — С. 23.

смерті злочинця. Розмір штрафу (як і тяжкість калічних покарань) залежав від соціального становища злочинця і потерпілого.

Якщо зробити спробу якимось систематизувати усі склади злочинів, що закріплені у законах Хаммурапі, то слід виділити насамперед так звані злочини проти особи. Це — умисне чи неумисне вбивство (вбивство дружиною чоловіка) (§ 153: «Якщо дружина дозволить умертвити свого чоловіка через іншого чоловіка, то цю жінку належить посадити на кіл»)¹; невдала операція лікаря, що спричинила смерть хворого (§ 218: «Якщо лікар зробить людині тяжкий надріз бронзовим ножом і спричинить смерть цієї людини чи зніме більмо людині бронзовим ножом і ушкодить око людини, то йому належить відрізати пальці»)²; доведення до смерті голодом боржника в будинку кредитора (§ 116: «Якщо заставник помре в будинку того, хто взяв у заставу, від побоїв чи поганого поводження, то господар заставника повинен викрити свого тамкара; якщо особою, взятою в заставу, є син людини, то належить вбити його сина, а якщо — раб людини, то він має відважити 1/3 міни срібла. При цьому він втрачає усе, що дав у борг»)³; тілесні ушкодження (§ 196: «Якщо людина ушкодить око будь-кого з людей, то належить ушкодити її око»; § 197: «Якщо вона зламає кістку людини, то належить зламати її кістку»; § 198: «Якщо вона ушкодить око мушкенума чи зламає кістку мушкенума, то вона має відважити одну міну срібла»)⁴; образа словом (§ 127: «Якщо людина простягне палець⁵ проти ентума чи дружини людини і не доведе звинувачення, то цю людину належить повергнути перед суддями, а також поголити її скроні»)⁶); дією (§ 130: «Якщо чоловік згвалтує дружину людини, яка ще не займана і живе у будинку свого батька⁸, і ляже на її ложе, а його схоплять, то цього чоловіка належить вбити: ця жінка звільняється від відповідальності»)⁹; лжесвідчення (§ 1: «Якщо людина почне викривати під клятвою людину, звинувачуючи її у вбивстві, і не доведе

¹ Див.: Хрестоматія по всеобщей истории государства и права. — М., 1984. — С. 19.

² Див.: Там само. — С. 23.

³ Див.: Там само. — С. 17.

⁴ Див.: Там само. — С. 22.

⁵ Тобто звинуватити у поганій поведінці.

⁶ Тобто вибрити знак рабства.

⁷ Див.: Хрестоматія по всеобщей истории государства и права. — М., 1984. — С. 18.

⁸ Вочевидь йдеться про дівчину, яку ще не віддали заміж, але вже пообіцяли, і можливо, навіть за яку наречений вже сплатив.

⁹ Див.: Хрестоматія по всеобщей истории государства и права. — М., 1973. — С. 17.

цього, то того, хто викриває, належить вбити»; § 2: «Якщо людина звинуватить людину в чаклунстві і не доведе цього, то звинувачений у чаклунстві має піти до Ріки і кинутися в неї¹. Якщо Ріка оволодіє ним, то той, хто викривав його, може забрати його будинок; а якщо Ріка цю людину очистить і вона залишиться неушкодженою, то того, хто звинувачував її у чаклунстві, належить убити; людина, яка кинулася у Ріку, отримує будинок того, хто звинувачував її»; § 3: «Якщо людина виступить у судовій справі для свідчення про злочин і не доведе сказаних нею слів, то, якщо ця судова справа стосується життя, цю людину належить вбити»; § 4: «Якщо ж вона виступила для свідчення у судовій справі про хліб чи срібло, то вона має нести покарання, що передбачене у такій судовій справі»); наклеп (§ 131: «Якщо дружину опорочить під клятвою її чоловік, а лежачою з іншим чоловіком її не застали, то вона має поклястися перед богом і може повернутися у свій дім»)³.

Іншу групу становили злочини проти власності. Крадії і перекупники краденого у приватних осіб суворо каралися, але особливо охоронялася, про що вже йшлося вище, власність палацу чи храму. Всупереч загальному правилу, такий склад злочину, як посягання на власність палацу чи храму, був сформульований у § 6 законів Хаммурапі в абстрактній формі: «Якщо людина вкраде надбання бога або палацу, то цю людину належить убити; а також того, хто прийме з її рук вкрадене, належить убити»⁴.

До майнових злочинів, крім крадіжки і грабежу, належали зняття з раба знаків рабства, про що свідчать § 226: «Якщо цирульник без відома господаря раба зголить рабський знак не свого раба, то цьому цирульнику належить відрізати пальці» і § 227: «Якщо людина обмане цирульника і той зголить рабський знак не свого раба, то цю людину належить вбити і закопати у його воротах; цирульник має поклястися: «Я зголив неумисно», і бути звільненим від відповідальності»⁵; пошкодження і знищення чужого майна, зокрема затоплення через недбалість чужого поля водою зі свого арика чи греблі, про що свідчать § 53: «Якщо людина полінується укріпити греблю свого поля, і внаслідок того, що гребля не була укріплена нею, в його

¹ Вочевидь йдеться про випробування водою; різновид ордалії (суду божого).

² Див.: Хрестоматія по всеобщей истории государства и права. — М., 1984. — С. 12.

³ Див.: Там само. — С. 18.

⁴ Див.: Там само. — С. 12.

⁵ Див.: Там само.

го греблі станеться прорив, а водою буде затоплена оброблена земля общини, то людина, в греблі якої стався прорив, повинна відшкодувати хліб, який вона знищила» і § 54: «Якщо вона не може відшкодувати хліб, то належить віддати її та її рухоме майно за срібло, і це срібло мають поділити між собою люди обробленої землі общини, хліб яких знесла вода»¹.

Третя група — це злочини проти сімейних устроїв: кровозмішування, невірність дружини, про що свідчить § 129: «Якщо дружину чоловіка застануть лежачою з іншим чоловіком, то їх належить зв'язати і кинути у воду. Якщо господар дружини збереже життя своїй дружині, то й цар збереже життя своєму рабу»; її розбещена поведінка, про що свідчать § 143: «Якщо вона недоброчесна, ходить з дому, розоряє свій дім, ганьбить свого чоловіка — цю жінку слід кинути у воду»² і § 130: «Якщо чоловік згвалтує дружину людини, яка ще не займана і живе у будинку свого батька, і ляже на її ложе, а його схоплять, то цього чоловіка належить вбити; ця жінка звільняється від відповідальності»; викрадення і підміна дитини, про що зазначається у § 14: «Якщо людина вкраде малолітнього сина людини, то її належить вбити»³; а також втеча жінки від чоловіка; переховування втікачки; вивезення заміжньої жінки тощо. Визначаючи покарання за цю групу злочинів, враховували не тільки соціальне становище злочинця і потерпілого, а й їх стать, сімейний стан.

Тема 2. Суспільно-політичний устрій і право Стародавньої Індії

1. Історичні умови виникнення рабовласницької держави і права в Індії та основні джерела для вивчення цього періоду («Веди», матеріали епічних оповідей «Махабхарати» і «Рамаяни»).
2. Державний устрій в імперії маур'їв.
3. Основні риси права Стародавньої Індії.
 - 3.1. Загальна характеристика законів Ману.
 - 3.2. Регулювання майнових відносин за законами Ману.

¹ Див.: Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. — М., 1984. — С. 16.

² Див.: Там само. — С. 19.

³ Див.: Там само. — С. 13.

3.3. Регулювання шлюбно-сімейних відносин за законами Ману.

3.4. Злочини і покарання за законами Ману.

3.5. Судовий процес за законами Ману.

I. Історичні умови виникнення рабовласницької держави і права в Індії та основні джерела для вивчення цього періоду («Веди», матеріали епічних оповідей «Махабхарати» і «Рамаїани»)

Дані сучасної науки свідчать про важливе історичне значення у давні часи однієї з найбільших країн світу — Індії, дозволяють установити витоки її цивілізації. Вже у другій половині III тис. до н.е. в Індії існувало рабовласницьке суспільство, відомою була писемність, було досягнуто відносно високого рівня культури.

Назва «Індія» походить від назви найбільшої річки на північному заході цієї країни. Давні індійці називали її Сіндуху; це слово у давніх персів звучало — Хінду, а у давніх греків — Индос. Країну, розташовану в басейні цієї річки і на схід від неї, у Європі вже в давні часи називали Індією (мовою хінді — Бхарат). У самих же давніх індійців загальноприйнятої назви для цієї країни не було.

Розкопки в долині Інду свідчать, що тут вже у III—II тис. до н. е. існувала яскрава і самобутня цивілізація. У 20-х роках XX ст. тут було виявлено кілька поселень міського типу, що мали деякі схожі риси. Культура цих поселень була названа культурою Харалпи, від імені населеного пункту в провінції Пенджаб, поблизу якого було знайдене перше з цих міських поселень. Розкопки проводилися також у Мохенджо-Даро (провінція Сінд), археологічне вивчення якого дало найбільш значні результати.

Розквіт культури Харалпи припадає на кінець III тис. до н. е. Попередні етапи їх розвитку майже невідомі, оскільки найнижчі культурні шари основних поселень ще не досліджені. Можна припустити лише, що на початок III тис. до н.е. вже почався процес господарського освоєння долини Інду.

В Індії у другій половині II тис. до н. е. водночас із занепадом давньої цивілізації в долині Інду виникають і розвиваються класові суспільства в долині Гангу і на територіях, що прилягають до неї на півдні і південному заході. Розглядуваний період відзначався новими великими досягненнями у галузі виробництва і створенням визначних пам'яток духовної культури.

Розвиток продуктивних сил сприяв докорінній зміні суспільних відносин. Ці зміни полягали в тому, що орна земля почала переходити у власність окремих сімей, причому племінна верхівка захоплювана найбільші й найкращі ділянки. Військовополонених вже не знищували, а перетворювали на рабів. Навіть у Рігведі згадується інколи велика кількість рабів. Общинна верхівка, яка дедалі більше збагачувалася, почала поневолювати збіднілих общинників. Подальше поглиблення нерівності призвело до поділу суспільства на класи — рабів та рабовласників. Володіння рабами стало одним із найважливіших показників багатства і високого становища у суспільстві.

Терміном для позначення раба стало слово «даса», основне значення якого було спочатку «ворог», «чужий». Походження цього терміна, безперечно, вказувало на те, що першими рабами були військовополонені. Рабство поступово набувало дедалі більшого поширення, кількість рабів зростала. Обернення військовополонених у рабство стало звичним явищем. Існувало, певно, і боргове рабство, проте воно мало місце дуже рідко. Іноді збіднілі вільні продавали у рабство своїх дітей або самих себе. Діти рабинь вважалися рабами, втім, якщо вони були народжені від господаря, то часто нічим не відрізнялися за своїм становищем від інших його дітей.

Даних про застосування праці рабів небагато. Найчастіше раби згадуються як домашні слуги, проте це пояснюється, певно, характером джерел (релігійна література, епос).

Раби перебували у становищі, що мало відрізнялося від становища домашньої худоби. Їх продавали, дарували, передавали разом з іншим майном як придане. Вони передавалися залежними царями як данина. У джерелах залишилися згадки про людські жертвоприношення, причому в жертву приносилися також раби. Слова «раб», «син рабині» вважалися лайливими. Раби виконували найтяжчу роботу, піддавалися побиттю, закопувалися в кайдани тощо.

Виходячи з даних ведичної літератури, у Північній Індії на межі I тис. до н.е. існувала значна кількість племінних союзів, а також дрібних примітивних держав. Про часті війни індійських племен ведеться ще у Рігведі. Усі члени цього племені іменувалися у гімнах ар'я, що означає «благородний», людей ворожих племен незалежно від їх етнічної приналежності називали дасью або даса, що означає «ворог». Основна частина рядових общинників билася у пішому строю; племінна знать — на колісницях.

З посиленням суспільної нерівності військовий вождь племені (раджа), який раніше обирався зборами і міг бути усунутий ними, поступово підносився над племенем, підкорюючи собі органи племінного управління, у той час, як глави общин відсувалися на другий план, перетворюючись на одну із найнижчих ланок апарату управління у народжуваній державі. Спираючись на родоплемінну аристократію, раджа відтепер мав можливість примусити племінні збори прийняти рішення, яке задовольняє його. В джерелах містяться згадки про криваву боротьбу за цю посаду між представниками знатних і могутніх родів у племені. З часом посада раджі почала успадковуватися. Водночас зростала роль брахманів, які раніше були в общині звичайними виконавцями релігійного ритуалу і магічних обрядів, а тепер поступово перетворювалися на професійних жреців.

Разом з тим органи племінної адміністрації перетворюються на органи панування і пригноблення. Виникає держава з апаратом управління і примусу — з урядом, судом і армією. Пізніше мистецтво державного управління почало називатися дандаїті — «наука про покарання». Зайняття найвищих посад у державній адміністрації — царського жреця, збирача податків і данини, скарбничого, астролога, а також командних постів у війську тощо — було привілеєм рабовласницької знаті.

Можна припустити, що ранні держави у долині Гангу виникають у другій половині II тис. до н. е. Більш точне датування на сучасному рівні вивчення історії давньої Індії є неможливим.

Поступово почав визначатися поділ усіх спочатку рівноправних вільних на групи, нерівні за своїм суспільним становищем, правами та обов'язками. Ці суспільні групи називалися варнами¹.

Родоплемінна аристократія, яка встановила монополію на раніше виборні посади, становила дві привілейовані варни — брахманів, до якої увійшли знатні жрецькі роди, і кшатріїв, до якої увійшла військова знать. Цим двом варнам протистояла основна маса вільних общинників, що становила третю варну — вайшіїв. У джерелах містяться згадки про боротьбу між брахманами і кшатріями за політичну перевагу, так само, як і

Давньоіндійські варни в сучасній науці часто називають не зовсім визначеним терміном «каста». Хоча варни у вже сформованому класовому суспільстві були замкненими суспільними групами, термін «каста» тут не застосовується, щоб не ототожнювати їх із сформованими пізніше джати, які також вирізнялися суспільною замкненістю, але були іншими за своїм походженням і суттю. Саме джати були названі португальцями у XVI ст. кастами — словом, що увійшло потім в усі європейські мови.

про опір, який вайшії чинили брахманам та кшатрія́м, що намагалися поставити племінне управління на службу інтересам багатой меншості.

Дедалі частіші війни і посилення майнової та суспільної нерівності привели до появи великої кількості людей, які не були членами общин. Цих людей називали шудрами. Це були люди, які відбилися від свого племені, нащадки переможених у звичних для того періоду війнах, витіснених з місць, де вони раніше проживали, і позбавлених, таким чином, основного засобу виробництва — землі тощо. У період розквіту первіснообщинного ладу подібні «чужинці» або просто не приймалися в общину і цим були приречені на загибель, або приймалися і ставали рівноправними общинниками. Коли з'явилася суспільна нерівність, чужинці, якщо і приймалися в общину, то рівних із вільними общинниками прав не отримували. Вони не допускалися до вирішення громадських справ, не брали участі в племінних зборах, так само, як і в племінному культі: вони не проходили обряду посвячення — «другого народження», на яке мали право лише вільні члени общини, яких називали «двічі народженими», на відміну від «один раз народжених» шудр. Шудри становили четверту, найнижчу варну.

Процес утворення варн був тривалим. Ще у період Рігведи варн не було; згадка про їх походження міститься лише в одному з гімнів більш пізньої — X книги. Коли остаточно сформувалася рабовласницька держава, поділ усіх вільних на чотири варни був оголошений вічно існуючим порядком, результатом божественного промислу, а отже, був освячений релігією. Відповідно до найбільш поширеної богословської версії бог - - творець усього існуючого — Брахма створив брахманів із своїх уст, кшатріїв — з рук, вайшіїв — із стегон і шудр — із ступень.

Різниця між варнами, особливо між першими трьома, різко визначилася лише з плином часу. Це дістало вияв в обмеженні можливості змішаних шлюбів навіть між «двічі народженими» різних варн, тоді як спершу укладати шлюб між собою заборонялося, вочевидь, лише шудрам і «двічі народженим». Основою системи варн було закріплення вже наявної суспільної нерівності та встановлення порядку привілейованості, згідно з яким найвищою вважалася варна брахманів, за нею йшла варна кшатріїв, потім — вайшіїв, і нарешті — шудр. Так, якщо за вбивство брахмана передбачалося певне матеріальне відшкодування як спокутування гріха, то за вбивство кшатрія передбачалося його одна четверта частина, за вбивство вайшії — одна

восьма, а за вбивство шудри — одна шістнадцята. За проступки члена вищої варни щодо члена нижчої передбачалося покарання незрівнянно більш м'яке, ніж у протилежному випадку. Перехід з однієї варни до іншої заборонявся, оскільки належність до варни визначалася народженням. Втім, фактичний перехід з варни до варни все ж мав місце.

Для кожної варни ідеологами панівного класу була сформульована своя дхарма, тобто закон способу життя. Державне управління залишалося у віданні двох вищих варн, причому виконання жрецьких обов'язків було привілеєм брахманів, військова справа — кшатріїв. Вайшії мали займатися землеробством, скотарством, ремеслами і торгівлею. Шудри повинні були служити трьом вищим варнам. Пізніше вайшії стали мало відрізнятися від шудр через зменшення ролі вільних общинників у суспільному житті. Визначилася межа між знаттю — брахманами та кшатріями, з одного боку, і простолюдинами — вайшіями й шудрами — з іншого.

Значні зміни відбувалися й у сімейних відносинах. Пережитки материнського роду зберігаються у деяких народів Індії й дотепер, проте в долині Гангу вже у ведичний період існувала патріархальна сім'я. Слово «паті» (чоловік) мало значення «володар», «господар», «владика». У царських сім'ях звичайним явищем було багатоженство. Якщо у первісній общині жінка, зокрема мати, посідала значне становище, то з часом вона втратила право брати участь у племінних зборах, так само, як і право спадкувати майно. Становище навіть дружини й матері господаря будинку почало мало відрізнятися від становища рабині. Такими ж безправними перед деспотичною владою чоловіка — глави сім'ї стали й діти, яких батько міг як завгодно покарати, продати, вигнати з сім'ї тощо.

Для вивчення історії Північної Індії з середини II до середини I тис. до н. е. основним джерелом є найдавніші пам'ятки літературної творчості — «Веди» (пізніше вони стали священними книгами), укладені мовою індоєвропейської мовної сім'ї, що в науці умовно називається «ведійським санскритом», а також матеріали епічних оповідей «Махабхарати» та «Рамаїяни».

Слово «веда» означає «знання» у значенні «священне знання». До вед зазвичай відносять низку різних літературних пам'яток релігійного змісту, основними з яких є чотири збірники (саяхіти): «Рігведа» — веда гімнів, «Самаведа» — веда пісень, «Яджурведа» — веда молитов та жертвних церемоній; «Атхарваведа» — веда заклинань. Кожна з саяхіт має свої ритуальні

коментарі — брахмани, укладені набагато пізніше, коли релігійний культ значною мірою ускладнився і багато з текстів вед стали вже незрозумілими. Водночас ці коментарі мали за мету пристосувати веди до змінюваних суспільних відносин. До ведичної літератури належать також більш пізні релігійно-філософські коментарі — араньяки та упанішади.

Рігведа — найдавніше і найважливіше джерело — в її остаточному вигляді укладена, як свідчать вміщені в ній географічні найменування, в Пенджабі та верхній частині долини Гангу. Саяхіта Рігведи у тому вигляді, в якому вона дійшла до нас, укладена наприкінці II тис. до н. е., проте основна частина гімнів, що містяться в ній (усього понад тисячу), ймовірно, вже існувала у середині II тис. до н. е., а деякі з них, можливо, є ще давнішими. Пізніша ведична література свідчить, що до часу укладення Рігведи центр індійської культури перемістився з долини Інду дещо на південний схід — в район міжріччя Гангу та Джамни.

Період життя населення Індії, що знайшов своє відображення у ведичній літературі, охоплює багато сотень років, тому дані про економіку та суспільне життя, що містяться у Рігведі, в деякому відношенні суттєво відрізняються від більш пізніх даних, які містяться у брахманах і які швидше за все були складені вже у перші сторіччя I тис. до н. е.

В індійській філософії веди¹ описуються так. Веди є найдавнішими пам'ятками людського розуму, які ми маємо. Вільсон зазначає: «Коли тексти Ріг- і Яджурведи будуть повними, матимемо достатньо матеріалів для впевненої оцінки отриманих результатів і справжніх умов політичного та релігійного життя індусів у період існування найдавнішої з відомих нам соціальних організацій, давнішої, ніж початок грецької цивілізації, яка передує тій, про яку свідчать нині виявлені найдавніші сліди Ассирійської імперії, сучасної, можливо, періоду укладення найдавніших пам'яток єврейської писемності і яка поступається за давністю лише періоду єгипетських династій, про які, однак, нам відомо небагато, за винятком імен, які ні про що не говорять, веди надають нам чимало матеріалів стосовно найцікавішого у стародавньому мисленні»².

Існує чотири веди: Ріг, Яджур, Сама й Атхарва. Перші три схожі не тільки за назвою, формою і мовою, а й за змістом. Се-

¹ Див.: Радхакришнан С. Индийская философия. — СПб., 1994. — С. 49-51.

² Див.: Там само. — С. 49.

ред них центральне місце посідає Рігведа. Натхненні пісні, які арійці несли із собою зі своєї попередньої обителі в Індію як найдорожче надбання, були, як зазвичай вважають, зібрані, й — у зв'язку з тим, що у країні, де вони тепер оселилися, арійці побачили велику кількість шанувальників інших богів, — веди невдовзі почали вважатися святиною. Таким збірником є Рігведа. Самаведа — це суто ритуалістичний збірник. Багато ритуалів можна знайти й у Рігведі; навіть притаманні їй гімни не мають власних відмітних ознак. Усі вони призначені для співу під час жертвоприношення. Яджурведа, як і Самаведа, також призначена для відправлення ритуалів. Збірник Яджурведа був створений для задоволення потреб ритуальної релігії. Уїтні (Whitney) вказує: «Жертвоприношення у ранньоведійські часи було все ще в основному не пов'язане з набожністю, з приписами організації жреців, які мали привілейоване становище, не врегульоване в дрібних деталях, а актом, який дає свободу мотивам того, хто приносить жертву, і супроводжується гімнами і співами з Рігведи і Самаведи, щоб уста того, хто приносить жертву, не мовчали в той час, коли руки його підносять божеству дар, що йде від серця. Однак з часом ритуали набували усе більш формального характеру, перетворившись у кінцевому підсумку на суворо до дрібниць регламентовану послідовність окремих дій, причому утвердилися не лише вірші, які необхідно було виголошувати під час церемонії, а була також встановлена сукупність висловів, словесних формул, призначених для того, щоб супроводжувати кожен окрему дію усієї процедури, пояснювати жертвоприношення, виправдовувати, благословляти і надавати йому символічного значення чи дещо подібне... Ці жертвенні формули отримали назву Яджус, від кореня «ядж» — приносити жертву... Яджурведа містить такі формули частково у прозі, частково у віршах, розташованих в такому порядку, в якому вони вживалися під час жертвоприношення»¹.

Збірники Сама- і Яджурведи були створені у період між укладенням збірника Рігведи і брахман, коли утвердилася ритуальна релігія. Атхарваведа тривалий час не мала авторитету вед, хоча вона за своїм значенням поступається лише Рігведі, оскільки, як і остання, є історичним збірником із самостійним змістом. Цю веду пронизує інший дух, оскільки вона є витвором пізнішої епохи розвитку думки. Вона є взірцем духу компромісу, притаманного арійцям ведійської епохи з огляду на

Див.: Радхакришнан С. Индийская философия. — СПб., 1994. — С. 50.

наявність нових богів та духів, яким поклонялося поступово підкорюване ними населення Індії.

Кожна веда має три частини, які називаються відповідно мантри, брахмани й упанішади. Збірник мантр, або гімнів, називається санхітою. Брахмани містять правила і ритуали. Упанішади й араньяки включають частини брахман, які тлумачать філософські питання. Упанішади становлять духовну основу всього подальшого розвитку думки країни. З ранніх упанішад Айтарея й Каушитакі належать до Рігведи, Кена і Чхандогья — до Самаведи, Іша, Тайтирія та Бріхадараньяка — до Яджурведи, а Прашна і Мундака — до Атхарваведи. Араньяки займають місце між брахманами й упанішадами і, як впливає з їх назви, призначені бути об'єктами роздумів для тих, хто живе у лісі. Брахмани викладають ритуали, які повинен виконувати глава сім'ї, але коли він досяг похилого віку, він знаходить притулок у лісі, і тоді виникає необхідність замінити ритуал чимось іншим. Про це йдеться в араньяках. Символічний та спіритуалістичний бік культу жертвоприношень викликають роздуми, і ці роздуми витісняють жертвоприношення. Араньяки є сполучною ланкою між ритуалами брахманів і філософією упанішад. Якщо гімни є витворами поетів, то брахмани — творами жреців, а упанішади — роздумами філософів. Релігія природи в гімнах, релігія закону в брахманах і релігія духу в упанішадах досить точно відповідають трьом основним ступеням розвитку релігії у гегелівському її розумінні. Хоча на пізнішій стадії ці три види релігії існували одночасно; безперечно, що спочатку вони розвивалися у певній послідовності. Будучи в одному розумінні продовженням культу ведійської епохи, упанішади в іншому становлять протест проти релігії брахманів.

Картина суспільного життя Індії, яку вимальовують веди, значно відрізняється від картини, яку дають археологічні розкопки поселень культури Хараппи III—II тис. до н. е. При цьому слід мати на увазі, що в одному випадку маємо лише письмові джерела, в іншому — тільки археологічні, тому насправді розбіжності між обома культурами могли бути не настільки суттєвими. Крім того, розбіжності можуть пояснюватися і тією обставиною, що культура Хараппи розвивалася в долині Інду і в Західному Пенджабі, у той час як центром ведичної культури був Східний Пенджаб, особливо верхня частина долини Гангу. Поширеною є думка, що носіями ведичної культури є племена аріїв, які розмовляли індоєвропейськими мовами і знищили

культуру Харалпи. Саме по собі проникнення індоєвропейських мов в Індію, певно, насправді мало місце, але поки неможливо стверджувати з упевненістю, що воно було результатом одночасного і масового вторгнення племен, які розмовляли цими мовами, і що воно відбулося саме в середині II тис. до н. е. Усі ці питання ще потребують детального вивчення.

Наступним джерелом вивчення історії держави і права Індії є матеріали епічних оповідей «Махабхарати» і «Рамаїани». Давньоіндійська епічна література є найціннішим джерелом для вивчення суспільних і економічних відносин, а також культури Індії першої половини I тис. до н. е. Основними пам'ятками епосу давньої Індії є Махабхарата і Рамаїана, що були записані у перших століттях нашої ери, але у своїй основній частині існували вже в V ст. до н. е.

Сюжетною основою Махабхарати («Великої війни нащадків Бхарата») є боротьба за владу всередині одного із наймогутніших царських родів Північної Індії.

Був у місті Хастінапурі, розповідає Махабхарата, царський рід Куру, який походив від легендарного Бхарата, царя з Місячної династії. І було в цьому роді два брати — старший Дхрітараштра і молодший Панду. Царем був Панду, оскільки Дхрітараштра був сліпим і через цю фізичну ваду не міг посідати престол. У Дхрітараштри було сто синів, які як старші в роді зазвичай називаються Кауравами (нащадками Куру); у Панду було п'ять синів, які зазвичай називаються Пандавами (нащадками Панду).

Панду помер, коли його сини були ще малолітніми. Каурави намагалися за допомогою різних хитрощів знищити Пандавів, але всі їх зусилля виявилися марними і їм довелося поступитися частиною царства на користь своїх двоюрідних братів. Пандави заснували нове місто — Індрапрастху (руїни цього міста знаходяться на околицях нинішньої столиці Індії Делі), яке стало їхньою столицею. Царем став старший з Пандавів.

Але заздрісні Каурави вигадали новий спосіб позбавити Пандавів їх частки у родовій власності. Вони викликали Пандавів на гру в кості. Згідно з поняттями того часу це було рівноцінним виклику на поєдинок, і кшатрій не міг від нього ухилитися. У змаганні, що відбулося, старший з Пандавів програв Кауравам усі свої багатства, а саме: царство, братів, себе і спільну дружину п'яти Пандавів. Дхрітараштра, зрозумівши, як далеко зайшла справа, оголосив результати гри недійсними, але у грі, що відбулася пізніше, представник Пандавів знову програв.

За умовами нової гри Пандави повинні були на 13 років піти у вигнання, а їх царство переходило до Кауравів.

Зі впливом строку вигнання Пандави почали вимагати повернення їм їхньої частини царства, але отримали відмову. Це призвело до війни, у якій взяли участь як союзники тієї чи іншої з ворогуючих сторін, як свідчить епос, усі народи світу. Долю війни вирішила битва на полі Курукшетри (приблизно в 100 км на північ від Индрапрастхи). Битва була надзвичайною завзятою. День за днем найкращі воїни Індії билися з дедалі більшою жорстокістю; один за одним гинули найбільш прославлені й могутні воїни. Лише на вісімнадцятий день битви Пандави перемогли. З величезної кількості воїнів уціліло лише шість — на боці Пандавів, у тому числі усі п'ять синів Панду, і три — на боці Кауравів, але усі сто синів Дхрїтараштри загинули.

Дорогою ціною здобули Пандави перемогу. Уся Індія була приголомшена таким іще нечуваним кровопролиттям. Та й самі Пандави так і не змогли позбутися докорів сумління: розуміння того, що їх марнославство мало своїм результатом такі жахливі наслідки для їх роду та усїєї країни, отруїло їм радість від одержаної перемоги.

Винищувальна війна між родичами, які знехтували із честолюбних міркувань тим, що було для простого люду відповідно до традиції найважливішим — родовою солідарністю, масштаби битви (у Махабхараті, втім, занадто перебільшені), а також та обставина, що царська влада виявилась достатньо сильною, щоб для вирішення династичних суперечок послати на смерть велику кількість людей — усе це залишило незабутній слід у народній пам'яті.

Давнє сказання про війну між Пандавами і Кауравами через деякий час «обросло» великою кількістю додаткових епізодів, що містять різні сказання і легенди (наприклад, міф про потоп), роздуми на релігійно-філософські та інші теми, які у своїй більшості ніяк не стосуються основного сюжету. Внаслідок цього Махабхарата, яка перевищує у 8—10 разів обсяг видання «Всесвітньої історії», є по суті не поемою, а величезним літературним збірником давньоіндійського епосу.

До давньоіндійського епосу належить також поема Рамаєна («Сказання про Раму»), приписувана мудрецю Вальмікі. Рамаєна відзначається значно більшою стрункістю композиції і більш ретельно оброблена, ніж Махабхарата. Зміст Рамаєни є таким.

Жив в Айдохьї (сучасний Ауд, у штаті Уттар-Прадеш) цар із Сонячної династії — Дашаратха, і було в нього від різних дру-

жин чотири сини. Старший з них — Рама — вирізнявся з-поміж своїх братів розумом, силою, хоробрістю та благонравністю. Саме його й призначив Дашаратха своїм спадкоємцем. Але внаслідок інтриги матері другого царевича, Бхарата, Рама змушений був піти у вигнання на 14 років.

Коли Рама жив у лісі разом з дружиною Сітою і братом Лакшманом, який добровільно пішов за Рамою, цар ракшасів (демонів) — володар острова Ланка (Цейлон) Равана викрав Сіту і забрав її до своєї столиці. Рама за допомогою царя мавп Сугриви, якому він допоміг повернути відібраний в нього престол, зібрав велике військо із мавп і ведмедів.

За наказом Рами було збудовано міст, що з'єднував материк з Ланкою. (Ланцюг островів між Індією і Цейлоном, за легендою, яка існує у місцевих жителів, є залишком мосту, побудованого у давні часи Рамою). По цьому мосту військо мавп і ведмедів на чолі з Рамою переправилося на острів. Тут відбулася кривава битва з ракшасами — жителями острова. Вирішальним епізодом цієї битви був поєдинок Рами з Раваною. Равану було вбито, Сіту звільнено, і Рама, термін вигнання якого скінчився, повернувся назад до Айдохї, де посів престол своїх предків.

Обидві поеми надзвичайно популярні в Індії й нині. Ось уже понад дві тисячі років Махабхарата і Рамаїя надихають поетів, художників, скульпторів тощо, які черпають сюжети для своїх творів з цих давніх пам'яток поетичної творчості й народної мудрості. Рама й один з головних героїв Махабхарати — Кришна також обожнені і вважаються втіленням (аватарами) Вішну — одного з найважливіших божеств сучасного індуїзму.

На думку давніх індійців, битва на Курукшетрі відкрила новий період в історії людства — каліюгу — який, як це можна визначити на підставі найдавніших переказів, вважався періодом різкого поглиблення суспільної нерівності і виникнення сильної державної влади. Водночас слід підкреслити, що цей новий, класовий період історії настав ще тільки у відносно невеликій частині Індії — на території долини Гангу, уздовж його верхньої і середньої течії, і на територіях, що безпосередньо прилягають до неї. В іншій, більшій, частині Індії переважали первіснообщинні відносини, які перебували на різних стадіях розкладу.

2. Державний устрій в імперії маурів

З VI ст. до н. е. починається більш тісний зв'язок Індії з народами Середньої Азії та Ірану. Відомо, наприклад, що Дарій I у 519—518 рр. до н. е. підкорив частину території уздовж течії

Інду, та що індійська сатрапія входила до складу Перської держави Ахеменідів до її остаточного краху (щоправда, у IV ст. до н. е., певно вже тільки номінально). Відомо також, що в арміях перських царів, які воювали з греками, були й індійські воїни. До Європи з того часу дедалі частіше починають проникати відомості про Індію, у більшості своїй малодостовірні. Саме з цього часу у народів Середземномор'я починає складатися традиційне уявлення про Індію як «країну чудес».

Перебільшені чутки про багатства Індії, що викликали ненаситну жадібність завойовників, спонукали македонян та греків, які підкорили Перську державу, здійснити у 327 р. до н. е. похід в Індію. Похід був підготовлений дуже ретельно.

Пенджаб, який навесні 326 р. до н. е. першим з основних індійських територій зазнав нападу, був на той час розбитий на безліч маленьких держав. Найважливішими були держави, царями яких були Таксіл і Пор, як їх називали греки. Таксіл підкорився Олександрові Македонському добровільно, оскільки ворогував із Пором та сподівався знайти в Олександра підтримку у боротьбі зі своїм супротивником. Пор був розбитий у жорсткій битві на березі річки Джелама (Гідасп — у греків), поранений та взятий у полон.

Олександр, отримавши від полоненого Пора та від якогось Чандрагупти, який втік із Магадхи, про наявність у царя Магадхи сильної армії — 200 тис. піхоти, 20 тис. кавалерії, 2 тис. колісниць і 3 тис. слонів, тим не менше був упевнений в кінцевому успіху свого походу в долину Гангу, оскільки йому було відомо, що цар Дхана Нанда не дуже міцно сидить на престолі. Проте військо Олександра не поділяло його впевненості в успіху і рішуче відмовилося продовжувати похід за річку Беас (Гіфасіс — у греків). Завзятий опір індійців певно справив на воїнів Олександра неабияке враження, далася взнаки й втомленість від багаторічного походу. Вочевидь значну роль відіграла й та обставина, що Індія, принаймні її північно-західна частина, виявилась не таким багатим об'єктом грабежу й наживи, як припускалося на початку походу (у записах учасників походу немає згадок про захоплення в Індії золота й коштовностей). Олександр змушений був відступити.

З підкорених територій Сінда і Пенджаба (на захід від Джелама) Олександр створив дві сатрапії; на іншій території залишилися місцеві правителі, залежні тепер від сатрапів. Одразу після того, як армія Олександра пішла, в Індії почалися смути серед самих македонян та антимакедонські повстання індійців;

результатом чого було швидке вигнання завойовників з країни.

Похід Олександра не був настільки значним явищем для Індії, як для країн Близького Сходу та Середньої Азії. Завойовники пробули в країні лише кілька років і підкорили собі порівняно невелику її частину, до того ж малозначущу з політичної та економічної точки зору.

Проте для Індії цей похід не залишився безслідним. З того часу Індія починає відігравати дедалі більшу роль у системі міжнародних відносин; зростає сухопутна торгівля між Індією та країнами Середземномор'я; обмін посольствами між індійськими царями і царями елліністичних держав, а пізніше і Римом, стає дедалі частішим явищем. Країни Середземномор'я ближче познайомилися з Індією завдяки розповідям, записам і згадкам учасників походу Олександра.

Антимакедонське повстання, яке призвело до вигнання македонських гарнізонів з Індії, очолив Чандрагупта. Згадки про Чандрагупту — одного з найвидатніших державних діячів в історії Індії — збереглися в народній пам'яті. Але достовірних даних про нього і його діяльність дуже небагато. Зберігся переказ, що він не має шляхетного походження, належав до варни шудр і усім був зобов'язаний лише самому собі і своїм визначним здібностям. Молодим він служив у царя Магадхи Дхана Нанди, але через якусь сутичку з царем втік до Пенджабу. Тут він і зустрівся з Олександром Македонським. Можливо, ще до остаточного вигнання македонян (близько 324 р. до н. е.) чи невдовзі після вигнання (думки дослідників з цього приводу різні) він організував похід до Магадхи, скинув Дхана Нанду і сам посів престол, поклавши цим початок династії, з правлінням якої пов'язане утворення наймогутнішої в історії давньої Індії держави. За родовим іменем Чандрагупти заснована ним династія мала назву Маурья. Збереглися відомості про те, що велику роль у поваленні династії Нанда і започаткуванні царювання Чандрагупти зіграв брахман Каутілья (Чанакья), який зайняв згодом посаду головного радника Чандрагупти, видатний державний діяч, прибічник сильної царської влади.

Ймовірно, Чандрагупті вдалося підкорити собі усю Північну Індію, проте конкретних даних про його завойовницьку діяльність до нас не дійшло. До часу його царювання належить іще одне зіткнення з греко-македонянами. Близько 305 р. до н. е. Селевк I зробив спробу повторити похід Олександра Македонського, але під час вторгнення до Індії він побачив зовсім іншу політичну обстановку, оскільки Північна Індія вже була об'єд-

нана. Подобиці війни Селевка з Чандрагуптою нам невідомі. Умови укладеного між ними мирного договору свідчать, що похід Селевка був невдалим. Селевк поступився Чандрагупті значними територіями, що відповідають сучасному Афганістану і Белуджистану, і віддав за дружину індійському цареві свою дочку, а Чандрагупта передав Селевку 500 бойових слонів, які відіграли важливу роль у подальших походах Селевка.

Помер Чандрагупта, ймовірно, близько 298 р. до н. е. Про його нащадка і сина — Біндусара, крім імені, невідомо майже нічого. Можна припустити, що він не тільки зберіг усі свої володіння, а й розширив їх за рахунок держав Південної Індії. Певно, відображенням завойовницької діяльності Біндусара є його прізвисько Амїтрагхата, що означає «винищувач ворогів».

Його син Ашока (близько 273—236 рр. до н. е.) до початку царювання був намісником у північно-західній, а потім у західній частині держави. Ашока отримав у спадщину від батька величезну державу. За час свого царювання він приєднав ще одну державу Південної Індії — Калінгу (сучасна Орїсса). «Сто п'ятдесят тисяч людей було вигнано звідти, сто тисяч вбито і набагато більше померло», — розповідає про це сам Ашока в одному з тих, що збереглися з того часу, написів. З підкоренням Калінги влада Ашоки поширилася на всю Індію, за винятком крайньої південної частини півострова.

Імперія Маур'їв досягла найвишого розквіту в III ст. до н. е., під час правління Ашоки, коли в Індії складається відносно централізована східна рабовласницька монархія. Її межі простіралися від Кашміру та Гімалаїв на Півночі до Майсуру на Півдні, від території сучасного Афганістану на Заході до Бенгальської затоки на Сході.

Імперія Маур'їв складалася в результаті війн, підкорення деяких племен і народів, встановлення васальних відносин між Магадхою та окремими князівствами і в результаті так званого морального завоювання — поширення релігійно-культурного впливу розвинутих територій Північно-Східної Індії на інші частини країни. Ця централізація трималася не тільки на військовій силі Маур'їв, а й на гнучкій політиці об'єднання країни, що проводилася ними. До різноманітного складу імперії було включено деякі напівавтономні держави, які зберегли свої органи управління, звичаї. Це васальні князівства, зобов'язані Маур'ям сплатою данини і військовою допомогою, республіканські держави-общини, гани і сангхи — родоплемінні об'єд-

нання, які, за свідченням Артхашастри, «завдяки своїй згуртованості нездоланні для інших».

В імперії Маур'їв, складному політичному утворенні, не припинялася боротьба двох тенденцій: до встановлення єдиного державного правління і до сепаратизму, роздрібненості. Остання, в кінцевому підсумку, в II ст. до н. е. перемагає. Через це не можна перебільшувати ні централізації, ні бюрократизації держави, незважаючи на картину «ідеального», всеохоплюючого правління, що мала місце в Артхашастрі. Центральний адміністративно-військовий апарат в Індії був відносно слабкий порівняно з іншими державами Стародавнього Сходу, що було пов'язано із збереженням важливої ролі в державі органів обштинного самоврядування.

Навіть у монархічних державах Індії у періоди значного їх посилення, як, наприклад, в імперії Маур'їв, влада давньоіндійських царів не була деспотичною в прямому розумінні цього слова. Вона стримувалася не тільки самоізоляцією общин, найбільші з яких не марно протистояли її посиленню, а й становищем у державі панівної, спадкової знаті, встановленими традиційними релігійно-етичними нормами. Релігія, зокрема, виключала законодавчі функції індійських царів, утверджувала непохитність та незмінність норм права, що містяться нібито у ведах. Веди повинні були тлумачитися лише мудрецькими-брахманами. Ця традиція похитнулася лише під час правління Ашоки, коли урядовий указ почав включатися до джерел права.

Індуська політико-релігійна концепція «богоугодного царя» (девараджи) вимагала виконання ним особливої дхарми (обов'язків). Один з основних обов'язків царя — охорона підданих (закони Ману, VII, 3. «Бо, коли люди, які не мали царя, розсіялись на всі боки від страху, владика створив царя для охорони цього (світу)»¹. У законах Ману написаний правовий статус царя: «Навіть якщо цар — дитина, його не повинні знешкодувати ті, хто думає, що він лише людина, тому що він — велике божество з тілом людини»(VII, 8)².

«Захищаючи» народ, цар міг примусити його платити податок — балі (VII, 80. «Щорічний податок слід стягувати через вірних слуг; треба ставитися із повною повагою до звичаїв, [які існують] в народі, і поводитися з людьми, як батько»)³.

¹ Див.: Хрестоматія по всеобщей истории государства и права. — М., 1984. — С. 27.

² Див.: Хрестоматія по всеобщей истории государства и права. — М., 1973. — С. 26.

³ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 133.

Поряд з основним податком, розглядуваним як плата царю за охорону підданих, існували інші численні збори на користь центральної влади: торгове мито, «приношення плодів». Про значний обсяг податкових повноважень давньоіндійських царів, які могли на свій розсуд збільшувати податкову ставку, свідчать вміщені в усіх дхармашастрах марні заклики до царів дотримуватися помірності у зборі податків, ст. 128. Розсудивши, царю потрібно завжди так встановлювати податки в країні, щоб плодом користувався і цар, і виконавець робіт (ст. 129). Як мало-помалу поглинає їжу п'явка, теля та бджола, так мало-помалу має отримувати цар від країни щорічний податок (kara)¹.

Царю ввірялося також здійснення правосуддя за допомогою досвідчених брахманів (VIII, 1. «Цар, який бажає розглянути судові справи, нехай з'являється підготовленим до суду разом з брахманами і досвідченими радниками»; VIII, 10. «Той, прийшовши у високий суд в оточенні трьох суддів, нехай розглядає справи сидячи або стоячи»)².

Він вважався опікуном усіх малолітніх, вільних, вдів (VIII, 27. «Царю належить охороняти майно дитини — спадщину та ін. — поки вона не повернеться [із дому гуру] чи не вийде з малолітства»; VIII, 28. «Слід встановити опіку для жінок бездітних, які втратили сім'ю, для дружин та вдів, вірних своїм чоловікам, і для хворих»)³. Він повинен був очолювати боротьбу зі стихійними лихами, голодом. Найважливішою функцією царя була організація публічних робіт, освоєння і заселення царських земель (Артхашастра, II, 1, 2), будівництво іригаційних споруд.

Давньоіндійські держави, в тому числі державу Маур'їв, не можна розглядати як теократичні монархії. Ашока називав себе не богом, а «милим богам». У законах Ману обоготворялася швидше царська влада, а не цар-людина, який може бути «дурним, жадібним, неосвіченим» (VII, 30. «Не може управляти правильно той, у кого немає друзів, [хто наділений] дурістю, жадібністю, неосвіченістю, прихильністю до мирських утіх»)⁴, схильним до пороків (VII, 46. «Адже царя, схильного до пороків, породжених бажанням, покидають багатство і дхарма, а схильного до пороків, породжених гнівом, — навіть душа»)⁵.

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 138.

² Див.: Там само. — С. 147.

³ Див.: Там само. — С. 149.

⁴ Див.: Там само. — С. 129.

⁵ Див.: Там само. — С. 130.

Цар-людина повинен шанувати брахманів, які знають веди, вчиняти відповідно до їх поради (VII. 37. «Цар, вставши зранку, нехай вшанує брахманів, знавців потрійного знання, мудрих в управлінні і вчиняє відповідно до їх поради»)¹.

Цар був головою адміністративного апарату. Від нього залежали призначення посадових осіб та контроль за їх діяльністю (VII, 54—63): 54. «Потрібно призначити сім чи вісім сановників, спадкових, знавців шастр, хоробрих, досвідчених у військовій справі, родовитих, випробуваних»; 55. «Навіть справа, виконувана легко, виконується одним через силу; тим більше [важко управляти], особливо без помічників, вельми процвітаючим царством»; 56. «Разом з ними слід постійно обдумувати звичайні [справи], мир, війну, [чотири предмети, які називають] стхана, стягнення податків, охорону країни та забезпечення здобутого»; 57. «Дізнавшись думку кожного з них — окремо або спільно, — треба самому обирати під час виконання справ корисне для себе»; 58. «Але з найкращим з усіх них вченим брахманом нехай цар тримає найважливішу раду щодо шести форм політики»; 59. «Слід завжди із повною довірою повідомляти йому про всі справи; обдумавши з ним, нехай потім виконує [будь-які] заходи»; 61. «Скільки осіб потрібно для належного виконання справ, стільки здібних, передбачливих і невтомних і потрібно призначити»; 62. «З них слід призначити хоробрих, здібних, родовитих, чесних у справах — у копальні й майстерні, несміливих — у внутрішні покої палацу»; 63. «Посла слід призначати обізнаного у всіх шастрах, такого, що розуміє [прихований зміст] мимовільних рухів, виразу обличчя, жестів, чесного, здібного, родовитого».

Усі царські чиновники відповідно до Артхашастри поділялися на групи центрального і місцевого управління. Особливе місце посідали радники царя — вищі сановники (мантріни, махаматри). З радників царя складався й дорадчий колегіальний орган — мантріпарішад — своєрідний пережиток органів плеємінної демократії. Членство у мантріпарішаді не було чітко встановлене, поряд із сановниками до нього інколи запрошувалися представники міст. Цей орган зберігав певну незалежність, але лише з приводу другорядних питань міг приймати самостійні рішення.

Збереження державної єдності вимагало жорсткого державного управління. Маурьї в період централізації намагалися зо-

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 130.

середити все управління в своїх руках, спираючись на різні категорії чиновників, які становили розгалужену мережу органів виконавчого і судового апарату.

Спеціальна група царських чиновників була пов'язана, наприклад, з організацією управління царським господарством, з діяльністю, пов'язаною з поповненням царської казни. Артхашастра згадує чиновників, покликаних наглядати за царськими пасовищами, за гаванями, за судноплаством, які відали морською торгівлею, суднобудуванням тощо. З регулюванням економічного життя країни була пов'язана діяльність спеціальних категорій чиновників (адхьякша), серед яких важливе місце посідали чиновники фінансового відомства, які відали збиранням податків, державною казною. Ці чиновники згідно з законами Ману повинні були мати такі якості, як «чесність, розум, непохитність». Виокремлювалася також особлива група чиновників, яка відала питаннями постачання армії. Залежно від роду діяльності вони підпорядковувалися або головному збирачеві податків, або головному скарбнику, або головнокомандуючому армією (сенапаті).

Серед інших вищих чиновників особливе місце посідали головний суддя, юридичний радник царя і радник царя у справах культу, вихователь його синів, верховний придворний жрець (пурохіта).

Поряд із призначенням чиновників царською владою існувала практика передачі чиновницьких посад у спадок, чому сприяла кастова система. Для надання належної ефективності державному апарату Маур'ї створили мережу контрольних, наглядових посад, інспектуючих чиновників — шпигунів, царських таємних агентів, яких цар приймав удень і вночі.

Особливою складністю в імперії Маур'їв відзначався адміністративний поділ і пов'язана з ним система місцевого самоврядування.

Лише частина території імперії перебувала під безпосереднім управлінням царя і його двору. Найбільшою адміністративною одиницею була провінція. Серед них виділялися п'ять найбільших, управління якими здійснювали царевичі, іншими — прикордонними — управляли інші члени царської сім'ї. Основними функціями правителя провінції були: захист її території, охорона порядку, збір податків, забезпечення будівельних робіт.

Меншою адміністративною одиницею був округ, очолюваний окружним начальником, «думаючим про усі справи», до його обов'язків входив контроль над сільською адміністрацією.

Він отримував дохід «з міста» (закони Ману, VII, 119. «Управитель десятима нехай користується однією кулою, управитель двадцятьма — п'ятьма кулами, управитель над сотнею сіл — селом, управитель тисячі — містом»)¹.

Артхашастра (II, 1) вирізняє чотири види сільських областей, які складаються з 800, 400, 200 і 10 поселень і відповідних їм місцевих управителів. Характерним є те, що платня давалася управителю, починаючи з 10 сіл. Це свідчить про те, що староста села-общини, «головний мешканець» села (граміка), не був царським чиновником. Обов'язками старости було збирання податків, нагляд за порядком в общині тощо. Найважливіші питання внутрішньообщинного життя — іригація, відправлення общинних культів, охорона від розбійників та ін. — вирішувалися на общинних зборах. У вирішенні питань, пов'язаних з продажем землі, встановленням меж земельних ділянок, важлива роль належала раді старійшин.

Суд. У Стародавній Індії існували дві системи судів — царські та внутрішньообщинні. Найвищою судовою інстанцією був суд, в якому брав участь сам цар «разом із брахманами і досвідченими радниками», або судова колегія (сабха), яка заміщувала його і складалася з призначуваного царем брахмана «в оточенні трьох суддів» (закони Ману, VIII, 10. «Той, прийшовши у високий суд в оточенні трьох суддів, нехай розглядає справи того [царя], сидячи або стоячи»). Глумачити в суді норми права — дхарми міг брахман, у крайньому разі кшатрій чи вайшій (VIII, 20. «За бажанням царя глумачити дхарми може брахман, який живе своїм походженням але неосвічений, чи тільки такий, що називає себе брахманом, [хоча його походження невідоме], але шудра — ніколи»; 21. «Країна того царя, для якого шудра з його відома дає визначення дхарми, «гине, як корова в болоті»)². Як найвищому судді царю належало право щорічно оголошувати амністії.

Судячи з Артхашастри (III, 1), в усіх адміністративних одиницях, починаючи з 10 сіл, повинна була призначатися судова колегія з трьох суддівських чинів. Крім того, спеціальні судді розбирали кримінальні справи, здійснювали «нагляд за злочинцями». Особливо велика відповідальність у боротьбі зі злочинцями лежала на міській владі, яка за допомогою своїх агентів

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 137.

² Див.: Там само. — С. 148.

проводила обшуки, затримувала невідомих, влаштувала облави у майстернях, шинках, ігорних будинках.

Більшість справ розглядалась общинними кастовими судами. Неофіційні кастові суди збереглися в Індії понині.

Армія. Армія відіграла значну роль у державах Стародавньої Індії. Війни та пограбування інших народів розглядалися як важливе джерело збагачення і процвітання держави. Шанувався цар — мужній воїн, який здобуває силою «те, чого він не має» (закони Ману, VII, 101 «Те, чого він не має, нехай намагається [здобути] силою, здобує — охороняє дбайливо, збережене — примножує прирощуванням, примножене — вручає гідним отримувати [дари]»). Цареві переходила і більша частина награбованого майна, зокрема земля, зброя, золото, срібло, інше підлягало поділу серед солдатів (VII, 97. «Нехай [воїни] віддадуть крашу частину цареві: так сказано у Веді; не захоплене окремо має бути царем розподілене між усіма воїнами»)¹.

Армія комплектувалася із спадкових воїнів, найманців, воїнів, які постачалися окремими об'єднаннями, зокрема торговими гільдіями, залежними союзниками, васалами. Армія була кастовою. В основному лише кшатрії могли носити зброю, інші «двічі народжені» могли братися за зброю лише тоді, коли для них «настають лихі часи» (VIII, 348. «Двічі народжені» повинні братися за зброю, коли виникає перешкода до виконання ними їх дхарми і коли для «двічі народжених» варн настають лихі часи»)².

Армія виконувала і функції охорони громадського порядку. Вона повинна була пильнувати захист державної цілісності. Військові загони розташовувалися у зв'язку з цим серед двох, трьох, п'яти, а також сотень сіл» (VII, 114. «Підкорення країни слід забезпечувати, розташувавши загін [воїнів] серед двох [сіл], трьох, п'яти, а також сотень сіл»)³.

3. Основні риси права Стародавньої Індії

3.1. Загальна характеристика законів Ману

Специфічні риси давньоіндійського права, що відображають особливості соціально-економічного і державного розвитку Стародавньої Індії, виявилися насамперед в його джерелах, се-

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 135.

² Див.: Там само. — С. 177.

³ Див.: Там само. — С. 136.

ред яких особливе місце належить дхармашастрам — збірникам релігійно-правових приписів, правил (дхарм). *Дхарма* — це і норма поведінки, і звід правил, обов'язкових для кожного правдивого індуса, і закон, що регламентує його повсякденне життя. Ця норма має одночасно і релігійний, і моральний, і правовий зміст. У давньоіндійській мові, санскриті, взагалі не було терміна, який позначав би право, відмінного від етичного і релігійного змісту.

Дхармашастри були укладені брахманами, їх поява була пов'язана із соціально-класовим розшаруванням, загостренням соціальних протиріч у давньоіндійському суспільстві. Укладаючи дхармашастри спочатку для своїх учнів, брахмани спиралися на найпоширеніші та загальнообов'язкові норми звичаєвого права, усталену судову практику, царські узаконення. Вони вносили до них свої релігійно-етичні та правові уявлення, які відображали їх класовий світогляд, відносини соціальної нерівності, експлуатації, панування і підкорення. Численні брахманські компіляції — дхармашастри містили матеріали, які стосувалися різних епох, мали різні походження й історичну цінність. Вони несли на собі сліди численних виправлень і пізніших додатків. Та обставина, що дхармашастри посіли місце основного джерела давньоіндійського права, пояснюється общинною відокремленістю, слабкістю центральної влади в Стародавній Індії.

Незважаючи на різноманіття дхармашастр, можна побачити багато спільного між ними, взаємовплив, запозичення, текстуальний збіг, а головне — єдність тих релігійно-філософських концепцій, на яких вони засновувалися. Загальною є сама концепція дхарми — норми поведінки благочестивого індуса, встановленої нібито божеством і змінюваної від варни до варни, від касти до касти. Відповідно до брахманського релігійного вчення увесь зміст права, межі дії його норм визначені змістом вед — священним джерелом усіх знань. Звідси випливало, що між дхармашастрами не може бути протиріч. Якщо усі ці протиріччя діставали вияв, а їх насправді було безліч, то вони мали вирішуватися відповідним тлумаченням. «Коли є протиріччя в двох уривках із священного одкровення, вони обидва вважаються дхармою, тому що вони обидва оголошені правильною дхармою», — записано у законах Ману (II, 14)¹.

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 32.

Схожість правових інститутів, закріплених у дхармашастрах, стала результатом релігійно-культурної єдності народів Стародавньої Індії, що значно вплинуло на розвиток цієї країни.

Закони Ману посідають особливе місце серед дхармашастр. Їх зміст, переданий у вигляді окремих віршів (шлок), найчастіше відтворювався у пізніших дхармашастрах, вони неодноразово коментувалися у середні віки. За своїм змістом закони Ману відображали волю верхівки давньоіндійського суспільства — брахманів та кшатріїв, закріплювали рабство та інші форми соціального устрою країни.

На перший план у законах Ману виступає станово-варновий поділ суспільства. Про рабів тут говориться, але незрівнянно менше, ніж про інший прошарок — варну шудр, найчисленніший і найбільш соціально принижений, чи про різні категорії неповноправного люду: найманих працівників, «недоторканих» — чандалів, ізгоїв тощо.

Здавалось би, на перший погляд, що правові приписи, вміщені у законах Ману, виглядають як безсистемні (тут іще не можна знайти виокремлення окремих галузей права, не завжди навіть можна чітко відмежувати норму права від норми релігійної і моральної), в них простежується певна внутрішня логіка викладення матеріалу. Тісний зв'язок права з релігією та мораллю знайшов відображення у багатьох характерних рисах законів Ману, наприклад у релігійному обґрунтуванні правових норм, у їх зв'язку із досконало розробленими ритуалами та обрядами. Цей зв'язок можна простежити і в самій системі розташування їх приписів.

Увесь зміст законів Ману визначається основоположним брахманським вченням, ідеями, закріпленими у гл. 1, які є обґрунтуванням станово-варнового поділу суспільства (1, 87. «А для збереження усього цього всесвіту він, пресвітлий, для народжених від вуст, рук, стегон і ступней встановив особливі заняття»)¹. Тут же вказується на спадково-професійний характер варн (1, 88. «Навчання, вивчення [Веди], жертвоприношення для себе і жертвоприношення для інших, роздавання й отримання [милостині] він встановив для брахманів»; 89. «Охорону підданих, роздавання [милостині], жертвоприношення, вивчення [Веди] і неприхильність до мирських утіх він вказав для

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 28.

кшатрія»; 90. «Випасання худоби, а також роздавання [милостині], жертвоприношення, вивчення [Веди], торгівлю, лихварство і землеробство — для вайшія»; 91. «Але тільки одне заняття Владика вказав для шудри — служіння цим варнам з по корою»; 92. «Вище пупа людина вважається більш чистою, саме тому найчистішими оголошені самосушим її уста»; 93. «Внаслідок походження з найкращої частини тіла [брахми], внаслідок первородства, знання Веди, брахман по праву господар усього цього творіння»)¹ — брахманів, кшатріїв, вайшіїв та шудр, а також обґрунтовуються особливі соціальні привілеї брахманів, які претендують на «найвище місце на землі як владика усіх істот» (1, 99. «Адже брахман, народжуючись для охорони скарбниці дхарми, посідає найвище місце на землях як владика усіх істот»)².

Розгляньмо правове становище окремих груп населення. Правові пам'ятки дають яскраву картину станово-кастового поділу давнього суспільства Індії, яке набуло тут найбільш завершеної форми. Це діставало вияв у соціальному, релігійному і правовому становищі представників окремих варн. Так, шудри усувалися від участі у релігійних обрядах жертвоприношень. Вивчення священних вед стає привілеєм брахманів, кшатріїв та вайшіїв, які отримали назву «двічі народжених» на відміну від «один раз народжених» шудр. Цілі глави дхармашастр присвячені жорсткій регламентації поведінки представників різних варн у спілкуванні один з одним, зокрема під час прийому їжі, в ритуалах «очищення».

Тяжкість покарання за скоєння тих чи інших злочинів визначається у дхармашастрах у чіткій відповідності з належністю до тієї чи іншої варни. Закріплювані правом межі варн найчастіше відображали фактичне становище індивіда у системі суспільного виробництва й розподілу. Це дає підстави говорити з певною умовністю про варни як про стани-класи.

Особливе місце у соціальному поділі давньоіндійського суспільства посідали раби, які різко відрізнялися від вільних тим, що вони були власністю інших осіб — палацу, храму чи рядового общинника (VIII, 415. «Захоплений під прапором (dhvajahrta), раб за утримання (bhaktadasa), народжений в будинку (grhaja), куплений (krīta), подарований (datrima), такий, що дістався у

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 28.

² Див.: Там само. — С. 29.

спадщину (paitrika), і раб в силу покарання (dandadasa) — такі сім розрядів рабів (dasa)»¹. Отже, вказані сім розрядів рабів, а отже, і сім джерел рабства: захоплений під прапором (військовий полон), раб за утримання, народжений в будинку, куплений, подарований, такий, що дістався у спадщину, і раб в силу покарання. Право господаря розпоряджатися життям та смертю раба було загальноновизнаним у Стародавній Індії, раб був неправоздатним, укладені ним угоди вважалися недійсними (VIII, 163. «Договір, укладений п'яним, божевільним, страждаючим [від хвороби тощо], рабом, дитиною, старим, а також неповноважним, — недійсний»)². Рабів продавали, сплачуючи при цьому мито, яке дорівнює 20—25% їх ціни, як і у разі продажу інших товарів, здавали у найм, заставляли тощо. Потомство рабині вважалось власністю господаря (IX, 48. «Як від корів, кобилиць, верблюдиць, рабинь, буйволиць, кіз та овець невиробник отримує потомство, [а господар], так само [буває] і з дружиною іншого»; 54. «Якщо на полі будь-кого проросте насіння, принесене водним потоком чи вітром, це насіння — власника поля: власник насіння не отримує плоду»; 55. «Належить знати, що такою є дхарма, яка стосується потомства корів, кобилиць, рабинь, верблюдиць, кіз, овець, птиць та буйволиць»).

Посилення майнової диференціації у другій половині I тис. до н. е. дедалі частіше почало виявлятися у розбіжностях варнового статусу й місця людини у суспільстві. В законах Ману можна знайти згадку про брахманів, які пасуть худобу, брахманів-ремісників, акторів, слуг, до яких пропонувалося ставитися «як до шудр».

У період правління Маур'їв до кшатріїв, які зосередили в своїх руках військову, політичну й економічну владу, почали відносити в основному тих, хто безпосередньо належав до царського роду, до категорії привілейованих найманих воїнів. Розквіт міст та розширення торгівлі викликали появу заможної торгово-ремісничої верхівки серед вайш'їв, яка включала великих купців, лихварів, ремісників, що досягли успіху. Вони об'єднувались у корпорації, виконували роль торгових агентів царя, збирачів податків і мита. Майнове розшарування торкнулось і варни шудр. Про це свідчать закони Ману (X, 129. «Шудра не повинен накопичувати багатство, навіть

¹ Див.: Законы Ману / Перевол С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 183.

² Див.: Там само. — С. 161.

якщо він має можливість зробити це, оскільки шудра, набуваючи багатство, притісняє брахманів»¹). Про неоднорідність варни шудр свідчить і те, що до шудр з посиленням класового поділу почали відносити й пригноблені, «недоторканні» касти паріїв, які виконують найбільш принизливу роботу. У законах Ману згадуються особи, презренні навіть для пригноблених (X, 39. «Жінка-нішада народжує від чандали сина антьява-саїна, що діє на кладовищах, презренного навіть для пригноблених»).

Отже, всередині кожної варни розвивалася соціальна нерівність, поділ на експлуатованих та експлуататорів, але кастові, общинні, великосімейні межі, скріплені правом, релігією, стримували їх злиття в єдину класову спільноту. Це й створювало особливе різноманіття соціальної структури Стародавньої Індії.

3.2. Регулювання майнових відносин за законами Ману

Закони Ману свідчать про глибоке майнове розшарування давньоіндійського суспільства, незважаючи на те, що в них знайшла відображення стійкість общинних, кастових, патріархально-великосімейних зв'язків. Це розшарування зачепило і галузь поземельних відносин. Про це свідчить і ряд шлок гл. VIII (248. «Ставки, колодязі, водойми, канали повинні знаходитися на загальних межах, як і храми»)², присвячених спорам між общинами, общинниками, селянами про межі земельних володінь, общинні колодязі, канали, межові знаки для будинків, садів. Приписи законів Ману спрямовані на всебічну охорону права власності на різні види рухомого майна: рабів, худобу, зерно, домашній інвентар. Суворе покарання передбачається за незаконне присвоєння чужого майна, крадіжку, у тому числі рабів, знищення або пошкодження чужого майна. У характерній семизначній манері закони Ману чітко закріплюють сім законних способів придбання майна: шляхом передання речі у спадщину, отримання її у дар, купівлі, завоювання, лихварства, виконання роботи, а також отримання милостині (X, 115. «Існує сім законних способів придбання майна: спадкування, отримання, купівля, завоювання, лихварство, виконання роботи, а також отримання милостині від добродійних»)³. Спад-

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 226.

² Див.: Там само. — С. 169.

³ Див.: Там само. — С. 225.

ково-професійний принцип поділу на варни дістає вияв і в уявленнях про законність придбання власності. Якщо перші три способи, як вказують закони, були доступні для усіх варн, то четвертий — лише для кшатріїв, п'ятий і шостий — для вайш'їв, сьомий же — привілей брахманів. Універсальним був спосіб набуття права на річ за давністю володіння.

Власне праву в законах Ману присвячені головним чином VIII та IX глави. Тут робиться певна спроба систематизувати норми права. При цьому за основу беруться ті чи інші види позовів або «приводи для судового розгляду». При цьому змішуються і приватні окремі правопорушення, і злочини. Приводи для судового розгляду, вказані в законах Ману, є такими:

«несплата боргу, (потім) застава, продаж чужого, співучасть (в торговому чи іншому об'єднанні), невіддача даного» (VIII, 4)¹;

«несплата платні, порушення угоди, відміна купівлі-продажу, спір господаря з пастухом» (VIII, 5)²;

«дхарма у спорі про межу, наклеп, образа дією, крадіжка, насилля, а також перелюбство» (VIII, 6)³;

«дхарма чоловіка і дружини, поділ майна, гра в кості тощо — це вісімнадцять приводів для судового розгляду в цьому світі» (VIII, 7)⁴.

Першу групу приводів для судового розгляду, таким чином, становлять різні порушення договірних відносин.

Далі з певним ступенем послідовності розглядаються договори позики, купівлі-продажу, особистого найму, дарування та ін. При цьому передбачаються гарантії виконання договору, застава, поручительство. Перелік договорів не має вичерпного характеру. Взяті з повсякденної практики, вони подані як приклад.

Витлумачуючи договірні відносини, закони Ману формулюють і загальні принципіві положення, які стосуються усіх договорів. Так, договір виникає лише в силу добровільної свідомої згоди сторін. Не породжує обов'язкових відносин угода, укладена п'яним, божевільним, дитиною, старим (VIII, 163. «Договір, укладений п'яним, божевільним, страждаючим [від хвороби тощо], рабом, дитиною, старим, а також неуповноваженим, — недійсний»; 164. «Угода, навіть підкріплена письмо-

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 147.

² Див.: Там само.

³ Див.: Там само. — С. 162.

⁴ Див.: Там само. — С. 161.

вими документами, дачею застави тощо, не є істинною, якщо вона укладена в порушення дхарми, прийнятої у ділових відносинах»; 166. «Якщо боржник помер, а витрати здійснені для його сім'ї, [борг] має бути сплачений родичами, навіть тими, які поділилися, з [належної їм] власності»), а також угода, укладена внаслідок обману чи насилля (VIII, 165. «Обманну заставу чи продаж, обманний дарунок чи прийняття [його] — усе, де видно обман, потрібно відмінити»). Недійсними є договори, укладені рабами, крім тих випадків, коли вони укладені на користь господаря (VIII, 167. «Навіть якщо раб укладає договір на користь родини, то старшому [в домі], який живе в своїй країні чи за її межами, не належить відмовлятися від нього»)¹. Боргова кабала, яка призводила до рабства, виникала лише в тих випадках, коли боржник мав однакове або нижче становище порівняно з кредитором.

Досить детально розроблений в законах Ману найдавніший вид договору — договір позики. У відповідних положеннях дхармашастри знайшов відображення багатівіковий шлях розвитку цього інституту. З одного боку, вони свідчать про розквіт лихварства, про стягнення високих процентів за позиками, з іншого — зберігають елементи самоуправства, розправи кредитора над боржником. Кредитор мав фактично необмежену владу над боржником. Допускалися такі засоби отримання боргу, як хитрощі, примус (шляхом захоплення його синів, тварин чи облоги його будинку), сила (коли кредитор, схопивши боржника, приводить його у свій будинок і тримає у себе, морячи голодом та б'ючи до тих пір, доки він не заплатить боргу).

Санкція за самоуправство кредитора з боку держави знайшла відображення у шлоці 176 гл. VIII, що встановлювала для царя право штрафувати боржника, який скаржиться на кредитора, що вимагав сплати борга «сваволею». («Той, хто скаржиться цареві на кредитора, який вимагає [сплати боргу] сваволею, має бути примушений царем сплатити четверту частину [боргу як штраф] і суму боргу тому [кредитору]»)².

Особливе місце у давньоіндійському праві посідав договір особистого найму. Напіврабське становище безправних орендарів, сільськогосподарських працівників у ряді випадків було гіршим, ніж становище раба, забезпеченого хоча б мінімально хар-

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 161.

² Див.: Там само. — С. 162.

чами. У давньоіндійській літературі раби та наймані працівники згадуються разом і характеризуються однаково, наприклад, у спеціальній главі (III, 65.13) Артхашастри, яка містить правила стосовно рабів і працівників».

Багатомісячною практикою були встановлені норми оплати праці найманого працівника — 1/10 частина врожаю, проте їх, як правило, не дотримувалися через залежність працівника, який часто змушений був відмовлятися від особистої свободи, стаючи рабом за утримання. Наймана праця зневажалася вищими варнами. Не випадково в законах Ману (примітка до блоку 6 гл. IV) служіння характеризується як «собачий спосіб життя», а брахману всіляко рекомендується уникати його. Вкрай важкими були і умови особистого найму. Найманий працівник, який не виконав роботи, мав сплатити штраф (VIII, 215. «Найманий працівник, який, не будучи хворим, з нахабства не виконує встановленої роботи, має бути оштрафований на вісім крішнал, і його платня не повинна бути виплачена йому»), йому не виплачувалася «наймана плата..., навіть якщо він був хворий», і робота у зв'язку з цим була «дещо незавершеною» (VIII, 217. «Хворий він чи здоровий, [але] якщо обумовленої роботи він не зробив, платня йому не повинна видаватися навіть за роботу [тільки] трохи незавершеною»)¹.

Для договору купівлі-продажу характерним було те, що кастові бар'єри накладали ряд обмежень на можливість займатися торгівлею представникам вищих варн і на торгівлю людьми (X, 85. «Хто відмовляється від повного дотримання дхарми через брак засобів до існування, той для прирощення багатства може торгувати товарами, якими торгують вайшії, роблячи [такі] винятки: 86. Слід уникати при торгівлі усіляких соків, приготованої їжі, кунжуту, каменю солі, худоби і людей; 87. Усілякої фарбованої тканини, а пенькової, лляної та вовняної, — навіть якщо вона не фарбована, плодів, коренів, а також лікарських рослин; 88. Води, зброї, отрути, м'яса, пахучих речовин — в усіх випадках, молока, меду, кислого молока, коров'ячого масла, рослинної олії, солодошів, трави куша; 89. Усіх лісових тварин, а також таких, що мають ікла, птиць, п'яних напоїв, індиго, лаку, а також усіх однокопитних; 90. Землероб може продавати для [виконання] дхарми чисті і такі, що недовго зберігалися, зерна кунжуту, виростивши [їх] сам добровільно шляхом земле-

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М.: 1960. — С. 166.

робства; 91. Якщо він користується зернами кунжуту інакше, ніж для їжі, мащення і дарування, він, відродившись хробаком, занурюється у собачі екскременти; 92. [Через торгівлю] м'ясом, лаком та сіллю він негайно стає ізгоем, через торгівлю молоком брахман робиться за три дні шудрою; 93. Через добровільну торгівлю в цьому світі іншими [забороненими] товарами брахман протягом семи ночей стає вайішієм; 94. Соки можна обмінювати на соки, але не сіль на соки, приготувану їжу на неприготовану, кунжут — на зерно, рівне йому [за вартістю]; 95. Кшатрій, потрапивши у біду, може існувати усіма цими [засобами], але йому ніколи не слід навіть думати про більш високий спосіб життя; 96. Хто нижчий за народженням, із жадібності живе заняттями вищих, того цар, позбавивши майна, нехай негайно вижене з касты; 97. Краще своя дхарма, погано виконана, аніж добре виконана чужа, оскільки той, хто живе [виконанням] чужої дхарми, негайно стає ізгоем»¹.

В Індії не було ринків рабів. Найбільш ганебною з усіх видів торгівлі, негідної вищих каст, вважалася торгівля людьми. Самопродаж і продаж родичів у рабство мали наслідком вигнання з касты (XI, 60. «Убиття корів, принесення жертв для негідних жертвоприношення, перелюбство, продаж самого себе, залишення гуру², матері, батька й сина, [священного домашнього] вогню, припинення повторення Веди; 62. Опорочення дівчини, лихварство, порушення обітници, продаж ставка, саду, дружини і потомства»).

Відносно слабкий розвиток товарно-грошових відносин відбувся на деякій нестабільності договору купівлі-продажу, який міг бути розірваний протягом 10 днів після укладення угоди (VIII, 222. «Якщо будь-хто у цьому світі, купивши чи продавши що-небудь, пожалкував про це, він може віддати чи отримати цю річ протягом 10 днів»)³ без будь-яких причин. Треба зазначити, що відповідно до ранніх дхармашастр договір купівлі-продажу міг бути розірваний в будь-який час.

3.3. Регулювання шлюбно-сімейних відносин за законами Ману

Способи укладення шлюбу за законами Ману. Два великих племені майже виключно займають поприще всесвітньої істо-

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильным. — М., 1960. — С. 222, 223.

² Гуру — учитель, брахман, який навчав священному писанню.

³ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильным. — М., 1960. — С. 166.

рії — арійське та семітське. Якщо простежимо за характером цих двох племен протягом усього їх існування, будемо вражені глибокими розбіжностями, які всюди й в усьому виявляються між ними. На самому початку свого історичного існування ті племена, дальню гілку яких становимо і ми, називали себе «світлими» (агіої), і цим іменем несвідомо відзначили той особливий характер, який відбився на усій їхній історії. Всюди, де б ми їх не спостерігали, від Гангу до Міссісіпі, від старих «Вед» і до нашого часу, вони сповнені життєрадісних почуттів, люблять природу і поклоняються красі, та не заглядаючи в далеке майбутнє, повністю віддають теперішньому усі душевні сили. Неможливо навіть перелічити усі види діяльності, якими займалися вони, і якщо історія так безмежно багата на події, якщо те, про що розповідає вона, так нескінченно різноманітне, то це завдяки виключно особливостям арійського духу¹.

Розгляньмо докладніше питання про те, яке правове становище відвели арійці заміжній жінці у законах Ману Стародавньої Індії.

У законах Ману перелічено вісім способів укладення шлюбу: добродійних і згубних, і тут, і після смерті для чотирьох каст. Суть цих способів полягає у наступному: «Брахми, богів, ріші, праджапаті, асурів, гандхарвів, ракшасів і (спосіб) восьмий, найгірший — пишачів. Потрібно знати, що (перші) шість (способів) вважаються законними для брахмана, для кшатрія — чотири останніх (способи); ті самі (способи), за винятком (способу) ракшасів, залишаються законними і для вайшія і для шудри. Знавці вважають найкращими (способами) для брахмана перших чотирьох, для кшатрія — один (спосіб) — ракшасів, а для вайшія та шудри — один (спосіб) — асурів. А тут (у цій статті) з п'яти (останніх способів) визнані три законними і два незаконними; (способи) пишачів й асурів не повинні вживатися ніколи. Або кожен окремо, або обидва разом». Вищевказані два (способи) гандхарвів і ракшасів визнані законними для кшатрія².

Щоб зрозуміти цю градацію, слід пам'ятати, що брахмани становили жрецьку касту; кшатрії — військову; вайшії — касту поселенців, які займалися торгівлею і землеробством; шудри — касту залежних людей, певно, підкорених мешканців, які служили першим трьом кастам. Як сказано в законах Ману: «А зара-

¹ Див.: Розанов В. В. Религия, философия, культура. — М., 1992. — С. 14.

² Див.: Синайский В. И. Личное и имущественное положение замужней женщины. — Юрьев, 1910. — С. 52; Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 54.

ди процвітання світів він (Брахма) створив із своїх уст, рук, стегон, ступень (відповідно) брахмана, кшатрія, вайшія і шудру»¹.

Отже, якщо так можна сказати, споживча вартість² різних частин тіла священного Браhma — уста, це, виявляється, найважливіша частина тіла.

Батько сам, запросивши брахмана, який добре знає веди, віддає йому наречену, обдарувавши і ушанувавши її. Це є шлюбом Браhma. А коли батько, під час здійснення жертвоприношення у трьох вогнях, розкладених як належить, віддає свою дочку, вбравши її, жрецеві, який здійснює священнодійство, — такий шлюб називають шлюбом богів. Отримавши від нареченого одну чи дві пари корів за законом, батько віддає дочку із здійсненням шлюбних обрядів. Це називається шлюбом ріші. Якщо батько віддає свою дочку, вшанувавши нареченого і проводжаючи їх словами: «разом обидва виконуйте закон», то такий шлюб переказ називає шлюбом праджапаті³. Якщо батько віддає свою дочку за її бажанням нареченому, який скільки може, дає майно родичам чи самій нареченій, то такий шлюб називається шлюбом асурів. Добровільне поєднання один з одним нареченого і нареченої називається гандхарвовим любовним поєднанням пари. Коли той, хто вчинив убивство, нанісши рани, здійснивши розгром (наречений), забирає силою з дому наречену, яка кричить про допомогу і плаче, то такий шлюб називається шлюбом ракшасів. Коли в безлюдному місці будь-хто заволодіє дівчиною, яка спить, сп'янілою, безтурботною, це — восьмий, найгірший (спосіб), названий шлюбом пишачів⁴. Насамперед не можна не помітити, що деякі з перелічених способів укладення шлюбу мають релігійні підстави, наприклад, способи Браhma, богів і частково праджапаті⁵.

Інші способи, такі як ріші й асурів, відрізняються юридичним характером, в їх основу покладено купівлю-продаж нареченої. Нарешті, способи гандхарвів, ракшасів і пишачів мають, найімовірніше, побутовий характер; їх основу становить заволодіння дівчиною з її згоди (добровільне), незважаючи на її опір

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 23.

² Споживча вартість — це здатність товару задовольняти нашу потребу; говорячи про неї, не можна сказати, що важливіше — гудзик чи ложка, рука чи уста.

³ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 55.

⁴ Див.: Радхакришнан С. Индийская философия. — Т. 1. — СПб., 1994. — С. 49.

⁵ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 167.

(насильне), і заволодіння дівчиною, неочікуване для неї. Ці останні три способи різко відрізняються від перелічених вище тим, що вони не супроводжуються переданням дівчини нареченому її батьком чи родичами. А це передання є, за законами Ману, вельми суттєвим для укладення шлюбу, оскільки таким чином наречений, отримуючи передану йому дівчину, набуває разом з тим і владу над нею. «Формула благословення і жертва творцеві істот застосовуються в шлюбах заради закликання добробуту на молодих, а переданням нареченої виникає влада чоловіка»¹. Слід зазначити, що слово *vivaha*, вжите у цьому місці для визначення поняття шлюбу, означає в буквальному розумінні «введення», тобто відведення нареченої до будинку нареченого. Крім того, слово *svamya*, вжите у цьому ж тексті для визначення поняття влади, означає не просто подружню владу, а «володіння» «панування», «право власності»².

Отже, усі вісім способів укладення шлюбу, перелічені у законах Ману, можна поділити на дві групи: 1) на способи з переданням нареченої нареченому її батьком чи родичами³ («Кому б не віддав її батько чи з дозволу батька брат, їй слід підкоритися йому за життя і не зневажати його після смерті»); 2) на способи без такого передання. Юридичною мовою перший спосіб може бути названий похідним, а другий — первісним способом придбання жінки.

Взяття руки було передбачене як церемонія в шлюбах осіб однієї касті, тримання палиці, стріли, вістря палиці, краю одягу — в протилежному випадку. (43. «Обряд поєднання рук передбачається під час шлюбної церемонії з жінками тієї ж варни; належить знати наступний обряд у разі шлюбу серед представників різних варн: 44. Під час обряду шлюбу з чоловіком більш високої варни кшатрійка повинна тримати стрілу, дівчина-вайшійка — стрекало, шудрянка має тримати край одягу»).

Чи вказують ці символи на придбання жінки чоловіком за допомогою руки, стріли, палиці? Що означало тримання краю одягу? Чи було це символом того, що жінка вважалась власністю того чоловіка, за край одягу якого вона трималась?⁴

¹ Див.: *Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным.* — М., 1960. — С. 167.

² У римському праві слово *manus*, в буквальному розумінні «рука», означало також просто фізичну силу, речове панування.

Наприклад, братом нареченої з дозволу її батька (Див.: *Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным.* — М., 1960. — С. 115).

⁴ Див.: *Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным.* — М., 1960. — С. 57.

Зміст усіх цих способів один: жінка придбавалась чоловіком, подібно речі, у власність придбавача як дружина. Цей погляд на жінку як на річ проведений однак у законах Ману вкрай непослідовно. Це пояснюється тим, що пізніший чи пізніші редактори зводу законів Ману дивилися на жінку вже як на суб'єкт, на особу, а не як на об'єкт або річ права. Тому в законах Ману бачимо двоякий погляд на жінку: як на річ і як на особу. Ці два погляди постійно дають про себе знати при читанні законів Ману. Так, у них настійливо повторюється, що жінка не може бути предметом купівлі-продажу¹. Між тим, у законах у багатьох місцях йдеться про сплату нареченим батьку чи його родичам ціни нареченої (віно, шулька, *culka* — ціна нареченої). Так, «чоловік нижчої касті, який має зв'язок із дівчиною вищої касті, заслуговує на тілесне покарання, а чоловік, який має зв'язок з дівчиною однієї з ним касті, має дати батькові нареченої віно, якщо батько згоден» (VIII, 366. «Нижчий, що зійшовся з вищою, заслуговує на тілесне покарання; той, хто зійшовся з рівною, має сплатити шлюбну винагороду (*culka*), якщо батько згоден»).

У деяких випадках батько позбавляється віна за дочку (IX, 93. «Не повинен давати батьку віно той, хто бере дівчину, яка стала здатною до шлюбного життя, тому що батько пропустив час появи в неї крові»). «Якщо у дівчини, за яку сплачено віно, помер той, хто дав віно, вона має бути віддана деверю, якщо дівчина згодна»². Цікаво, що незважаючи на цей цілий ряд норм про купівлю-продаж, в законах Ману заперечується купівля-продаж нареченої як спосіб укладення шлюбу. «Видаючи дочку, навіть шудра не повинен брати віно, оскільки приймаючи віно, він здійснює прихований продаж дочки»³. У формі вірша (IX, 100) сказано: «Ми зовсім не чули, щоб навіть у попередні століття існував продаж дочки за плату, приховану під іменем віно». Певно, пояснити протиріччя віршів Ману VIII, 360, 369; IX, 93, 97, з одного боку, і IX, 98, 100 — з іншого, можливо лише тим, що редактор віршів [IX, 98. «Навіть шудрі, який видає дочку заміж, не слід отримувати винагороду, бо той, хто отримує винагороду, здійснює продаж дочки»; IX, 100. «Ніколи, навіть у попередні іс-

¹ Батько, який усвідомлює свої обов'язки, не повинен брати за дочку навіть малого віна, бо людина, яка бере через свою жадібність віно, стає продавцем своїх нащадків (Див.: Там само. — С. 57, 58, 106).

² Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 193.

³ Див.: Там само.

нування, ми не чули про таку справу, як таємний продаж дівчини із встановленою ціною (*mulya*), що називається винагородою (*culka*)» і редактор віршів [VIII, 360. «Жебраки, розповідачі, люди, які виконують підготовчі обряди під час жертвоприношення, ремісники — можуть розмовляти з жінками — якщо їм це не заборонено»; 369. «Для дівчини, яка розбещує іншу дівчину, накладається штраф у 200 пан, нехай вона виплатить подвійну шлюбну винагороду, а також отримає 10 різок»; IX, 93. «Той, хто узяв за дружину дівчину, яка досягла зрілості, може не сплачувати батьку винагороду (*culka*), бо через допущення безплідності її відправлень той втрачає право власності (*svamyu*) на неї»; IX, 97. «Якщо після того, як винагорода (*culka*) за дівчину була дана, той, хто дав винагороду, помирає, вона має бути віддана деверю, якщо дівчина згодна»]¹ були різними людьми.

Мабуть, можна припустити, що на той час, коли жив пізніший редактор законів Ману, вже вийшла з ужитку (і, певно, задовго до нього) купівля-продаж нареченої як дійсний, а не обрядовий спосіб укладення шлюбу. Отже, у законах Ману належить розрізнити щонайменше дві редакції чи, інакше кажучи, два правових нашарування. Крім того, заперечуючи продаж дочки, закони Ману дозволяють продаж сина² (160. «Син незаміжньої дівчини (*kanina*), син, принесений нареченою (*sahodha*), куплений син (*krita*), син жінки, яка вдруге вийшла заміж (*paunarbhava*), який віддав сам себе (*svayamdata*) та син шудрянки — шість, які є не спадкоємцями, проте родичами»). І ще одна стаття, яка свідчить про можливість продажу сина (174. «Якщо хто-небудь, бажаючи мати нащадків, купує у присутності батьків рівного чи навіть не рівного собі, то такий син — куплений»).

Отже, у цих законах збереглися вказівки на різке вираження речової влади батька і чоловіка так само, як і в римському праві³. Однак, як і в римському праві, так і за законами Ману, вже заборонявся продаж дружини її чоловіком (46. «Ні внаслідок продажу (*niskraya*), ні залишення (*visarga*) її чоловіком дружина не звільняється від чоловіка, таку ми знаємо дхарму, встановлену колись праджапаті»)⁴.

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича. проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 178. 193.

² Див.: Там само. — С. 199.

³ Однак, як і в римському праві, так і за законами Ману вже заборонявся продаж дружини її чоловіком (Див.: Там само — С. 188).

⁴ Див.: Там само.

Звертаючись до розгляду вищевказаних настанов законів Ману про дозволеність тих чи інших способів укладення шлюбу для окремих каст і водночас до викладення юридичних наслідків укладення шлюбу в той чи інший спосіб, маємо насамперед відзначити в цьому відношенні суперечливість настанов законів Ману.

Так, спочатку в законах Ману було вказано, що 6 способів (Брахми, богів, ріші, праджапаті, асурів і гандхарвів) вважаються законними для брахмана. А потім згадано, що, на думку знавців, найкращими для брахмана вважалися перші чотири. Нарешті, пізніший редактор законів Ману не говорить прямо про способи для брахмана. Проте, з одного боку, можна зробити висновок, що цей редактор дотримувався думки про законність п'яти способів для брахмана¹. Перші вищезазначені чотири способи укладення шлюбу, починаючи від способу Брахми, приводять до народження дітей, які за блиском подібні до брахмана і поважаються людьми. Вони мають якості краси і мужності, багаті, славні, купаються у задоволеннях, найдобродійніші і досягають ста років (III, 36. «Яка якість для кожної з цих форм шлюбу оголошена Ману, — усе це вислухайте, о брахмани, від мене, який правильно викладає»; 37. «Добродійний син жінки, яка вийшла заміж за формою брахма, звільняє від гріха десять предків, десять нащадків і себе двадцять першого»; 38. «Син від жінки, яка вийшла заміж за обрядом дайва, — сім предків і сім нащадків», син жінки, яка вийшла заміж за обрядом арша — по три; син жінки, яка вийшла заміж за обрядом праджапатя (кауа) — по шість»; 39. «У сім'ях, які виникли від чотирьох форм шлюбу, починаючи з першого — брахма тощо — народжуються сини, які сяють випаннями Веди, схвалювані вченими людьми»; 40. «Обдаровані якостями краси і доброти, багаті, славні, такі, що мають достатньо благ, найправедніші, вони живуть сотню років»).

У чотирьох останніх шлюбах діти народжуються віроломними, брехливими, ворогами Вед і священного закону (III, 41. «У сім'ях інших, що залишилися, дурних форм шлюбу народжуються сини жорстокі, які говорять неправду, ненавидять Веду і дхарму»). Взагалі рекомендується уникати останніх чотирьох способів (III, 42. «Бездоганне потомство у людей народжується

¹ Це випливає з того, що шлюб асурів (Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 55) був взагалі заборонений пізнішим редактором, а з іншого боку, з одного місця законів Ману випливає, що лише перші п'ять способів, крім способу асурів, призводили до виникнення влади чоловіка (VIII, 196; порівн. з 197). Порівн. також з III, 35.

від бездогання шлюбів, гідне осуду — від гідних осуду, тому слід уникати форм шлюбу, гідних осуду»)¹.

До того ж народження дітей у перших чотирьох шлюбах приводить до прощення гріхів багатьох предків, нащадків, а також до прощення власних гріхів². Втім, у законах Ману зазначається, що брахман має віддавати перевагу шлюбу з вилиттям води і переданням дівчини (III, 35. «Для брахманів (dvijagru) схвалюється дарування дочки з вилиттям води, для інших варн цей обряд виконується за взаємною згодою»).

З іншого боку, редактор законів Ману поділяв думку знавців, оскільки лише перші чотири способи приводили до народження дітей, обдарованих усіма чеснотами, знанням вед, загальною повагою, а також супроводжувалися прощенням гріхів предків і нащадків. Більш правильним тому є той висновок, що пізніший редактор дотримувався думки про дозволеність для брахмана чотирьох способів укладення шлюбу (Брахми, богів, ріші, праджапаті)³. Для кшатрія рекомендуються, згідно з однією редакцією законів Ману, останні чотири способи (асурів, гандхарвів, ракшасів і пишачів, тобто купівля і заволодіння жінкою шляхом викрадення чи в інший спосіб. На думку знавців, найкращим для кшатрія був лише один спосіб — ракшасів (викрадення). Нарешті, на думку пізнішого редактора законів Ману, для кшатрія визнані законними кожен окремо чи обидва разом вже два способи — гандхарвів та ракшасів; способи ж асурів і пишачів повністю забороняються. Отже, пізніший редактор ставиться негативно до купівлі-продажу нареченої або неочікуваного для неї заволодіння. Навпаки, насильницьке заволодіння жінкою чи заволодіння нею з її згоди у вигляді викрадення чи без викрадення є для кшатрія законними. Так було, слід гадати, внаслідок того, що кшатрії становили військово-касту⁴.

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 56, 57.

² Див.: Там само. — III, 37—38. — С. 57.

³ Виключення шлюбу асурів тісно пов'язане з негативним ставленням укладача законів Ману до купівлі-продажу нареченої (див. прим. 8, 9). Стосовно ж шлюбу гандхарвів ми не маємо суперечливих настанов: порівн. закони Ману, III, 41 (Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 56) і VIII, 196 (Див.: Там само. — С. 164).

⁴ Тут знову маємо протиріччя. З одного боку, для кшатрія укладення шлюбу шляхом викрадення за згодою чи без згоди нареченої чи просто заволодіння нею з її згоди вважається законним; з іншого боку, ці способи укладення шлюбу оголошені згубними як у цьому житті, так і в загробному (III, 20; 41) і їх радять уникати (III, 42). Певно, перед нами знову дві редакції зводу законів Ману.

З цієї ж причини, певно, дві інші касти — вайшіїв (селян) і шудр (переможених людей, залежних) не могли укласти шлюб шляхом викрадення. Так, згідно з первісною редакцією лише три останніх способи — асурів, гандхарвів і пишачів — тобто купівля, заволодіння полюбовне і заволодіння, не очікуване для жінки, вважалися законними для вайшія та шудри. Найкращим способом для них, на думку знавців, був лише один спосіб — асурів, тобто купівля. Пізніший редактор ставився негативно до купівлі і оволодіння жінкою, не очікуваного для неї. Тому з чотирьох останніх способів він визнавав законним для вайшія та шудри лише спосіб гандхарвів, тобто полюбовне заволодіння жінкою.

Отже, бачимо доказ того, що вивчати стародавню історію дуже важко — що ні редактор, то інша думка.

Це нагадує вислів з одного і того самого приводу представників єврейського народу: «Мойсей сказав — усе від Бога, Соломон — усе від голови, Христос — усе від серця, Марк — усе від живота, Фрейд — усе від сексу, Ейнштейн — усе відносно. Скільки євреїв, стільки й думок, скільки вчених, стільки й точок зору. Де ж істина?»

У законах Ману висвітлена соціальна картина виникнення, розвитку і зміни способів укладення шлюбу у давні часи. Насправді, вдумуючись в усі суперечливі думки, так як вони подані у законах Ману, про законність, перевагу, недозволеність вищеперелічених восьми способів укладення шлюбу, можна дійти таких висновків.

Викрадення як спосіб укладення шлюбу є найкращою формою укладення шлюбу для вітської касти. Воїн міг і тому повинен був придбавати собі дружину силою. Звідси викрадення як спосіб укладення шлюбу сягає корінням військової організації громадянської общини. Цей спосіб був почесним, оскільки у першій редакції він вважався законним для військової касти і заборонявся для двох нижчих каст. Цей спосіб настільки відповідав вітській касті, що навіть пізніший редактор з його більш ідеальним поглядом на шлюб визнав цей спосіб законним для кшатрія. Усе це наводить на думку, що у викраденні масмо вбачати не тільки основний, а й іноді привілейований спосіб укладення шлюбу.

Договір купівлі-продажу як спосіб укладення шлюбу був визнаний законним для усіх чотирьох каст, але, на думку знавців, купівля-продаж (спосіб асурів) є найкращим для двох нижчих каст. Знавці не вважали цей спосіб найкращим для

жрецького прошарку. Пізніший редактор взагалі забороняє цей спосіб для усіх каст, не виключаючи найнижчої, четвертої касті. Отже, купівля-продаж жінки є переважним способом укладення шлюбу у нижчих каст. Однак цей спосіб з розвитком громадянської общини починає посідати провідне місце. З одного боку, він витісняє викрадення, з іншого — приводить до виникнення вишого, облагородженого способу укладення шлюбу у формі простого договору про передання дочки її батьком нареченому.

Договір як спосіб укладення шлюбу характеризується, на відміну від договору купівлі-продажу, тим, що зобов'язуючи батька чи родичів передати наречену нареченому заміж, а нареченого — отримати її як свою дружину, він не супроводжується у той же час сплатою ціни продавцеві нареченої її нареченим. Ця плата перетворюється або на обряд, або на передання ціни самої нареченої. Плата за наречену (віно) набуває, таким чином, характеру дарунка нареченій як знак любові і поваги до неї з боку нареченого. Перетворення демократичної угоди купівлі-продажу нареченої на більш аристократичну форму простого договору про передання нареченої з однієї сім'ї до іншої, з обдаруванням нареченої нареченим здійснюється, однак, повільно і зі значними зусиллями.

Закони Ману розгортають нам цілу сторінку такої боротьби, яка значною мірою є повчальною для історика, який вивчає зміну суспільних явищ, і юриста, який прагне зрозуміти виникнення правових норм із самого життя.

Так, ми вже наводили настанови законів Ману про те, що «батько, який усвідомлює (свої обов'язки), не повинен брати за дочку і малого віна (*culka*), оскільки людина, яка бере із жадібності віно, стає продавцем своєї дочки» (III, 51). Далі, через один вірш, пізніший редактор зводу законів Ману заперечує думку тих, хто вбачав у способі ріші купівлю-продаж нареченої: «деякі говорили, що дар у вигляді бика чи корови, даний з метою укладення шлюбу способом ріші, становить собою віно (*culka*), але це неправильно, оскільки будь-яке велике чи мале віно (прийняте батьком) було б продажем» (III, 53). Засудивши купівлю-продаж нареченої, пізніший редактор потім додає, що віно, дане нареченій, коли батьки не приймають його для себе, не буде продажем, це є лише знак честі і любові до юної дружини (III, 54). Бажаючи надалі підтримати спосіб укладення шлюбу у формі договору, пізніший редактор встановлює такі правила. Дівчина, яка стала здатною до шлюбного життя, по-

винна очікувати три роки шлюбу; зі спливом цього часу вона може взяти (на свій вибір) чоловіка з тієї ж касти (IX, 90). Дівчина, яка вибрала сама собі (чоловіка), не повинна забирати з собою ніяких прикрас, (отриманих) від батька, матері чи братів; якщо вона забирала їх, то це вважалося крадіжкою (IX, 92). Хто бере дівчину, яка вже стала здатною до шлюбного життя, той не повинен (сплачувати) батькові віно, тому що батько пропустив час появи у неї крові (IX, 93)¹.

З іншого боку, у законах Ману знаходимо ряд настанов стосовно шлюбного договору, які нагадують аналогічні настанови руського права про «змову» і римського права про спонзалиї. Так, заборонялося укладати в один і той самий час два шлюбних договори. (71. «Розсудливий, видавши дочку за когось-небудь, нехай не видає знову, бо той, хто [вже] видав і видає знову, вчиняє [гріх, рівний] брехні по відношенню до людини»²; 99. «Ні давні, ні теперішні добродішні люди ніколи не вчиняли так, щоб [дівчина], обіцяна одному, віддавалася заміж іншому»³).

Дружина могла повертатися батькові, якщо у неї виявлялися пороки чи вона була видана заміж хитрістю: 72. «Навіть узявши дівчину у законний спосіб, він може покинути її, осуджену, хвору, збезчещену чи віддану йому обманом»⁴.

Якщо наречена була хворою і мала вади, той, хто віддав її заміж, не відповідає за це, якщо попередньо заявив про ці вади: 205. «Хто видає [дівчину заміж], попередньо оголосивши про її вади, будь вона божевільною, прокаженою чи такою, що втратила незайманість, той не підлягає покаранню, інакше він сплачує штраф»⁵; штрафу підлягав і наречений, якщо він ганьбив наречену: 225. «Але той чоловік, який зі злості скаже про дівчину — вона не дівчина — [і] не доведе її вини, підлягає штрафу в сто [пан]»⁶.

Усі ці правила, які визначають виконання договору про передання доньки заміж в іншу сім'ю, виникли, звичайно, на основі договору купівлі-продажу нареченої. Цікаво, що у правилах про купівлю-продаж нареченої повторюються також

¹ Ці настанови належать до пізнішої редакції, оскільки ними встановлюється позбавлення батьків їх влади.

² Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича. проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 191.

³ Див.: Там само. — С. 193.

⁴ Див.: Там само. — С. 191.

Див.: Там само. — С. 165.

⁶ Див.: Там само. — С. 167.

правила про обман. Так, наприклад, якщо наречений оглядав наречену, а потім її підмінили іншою, то наречений міг за одне й те саме віно одружитися з обома: 204. «Якщо після того, як нареченому була показана одна дівчина, а йому дали іншу, він може одружитися з обома за одну ціну (sulca) — так сказав Ману».

Отже, з купівлі-продажу нареченої утворилася вища форма простого договору про передання дівчини, або, у деяких випадках, і форма договору самої нареченої з нареченим; але форми ці мають у собі риси походження їх від договору купівлі-продажу.

Бажання пізнішого редактора згладити риси купівлі-продажу в договорі про передання дівчини з однієї сім'ї в іншу з метою її заміжжя простежується саме по собі. Так, наприклад, описуючи спосіб асурів, редактор вказує: 1) на бажання самої дівчини вийти заміж, 2) на дарування нареченого родичам і самій нареченій, 3) на дарування майна (dravina), а не на сплату ціни (mulya), 4) на невизначеність самої кількості майна, яке дається родичами нареченої: «скільки можна» (saktitas). Всі ці риси не узгоджуються з дійсною купівлею-продажем нареченої як об'єкта цієї угоди. Тут мимоволі згадується форма шлюбу у полян, описана нашим літописцем. Невизначений вислів «что владуче» цілком відповідає такому ж невизначеному вислову «скільки можна» (saktitas). Це підтверджує висловлену вище думку, що спосіб укладення шлюбу у полян у тому вигляді, як він описаний літописцем, був обрядовою формою купівлі-продажу, а не дійсною купівлею-продажем. Однак обрядова форма купівлі-продажу говорить про своє виникнення з купівлі-продажу як дійсної юридичної угоди.

Викрадення, купівля і договір про передання дівчини заміж — це три основні способи укладення шлюбу. У нашому праві та давньоримському ми не знаходимо спадкового вираження цих трьох способів укладення шлюбу. У римському праві викрадення збереглося у вигляді обряду виконання договору про передання нареченої (sponsalia) та у вигляді легендарних спогадів про викрадення сабінянок. Про купівлю-продаж нареченої як дійсну, а не мниму, угоду не збереглося слідів. Проте у римському праві знаходимо розвинутий договір (sponsalia) про передання нареченої, вже відокремлений від купівлі-продажу. Отже, порівняно із законами Ману ми маємо розглядати найдавнішу епоху римського права, про яку до нас дійшли ці відомості, як про епоху панування вже більш досконалого третього

способу укладення шлюбу, а саме — договору про передачу.

Наслідки укладення шлюбу за законами Ману. Стосовно наслідків укладення шлюбу у той чи інший спосіб, то у цьому відношенні закони Ману також відзначаються суперечливістю і наводять на цікаві думки. Так, ми вже знаємо, що влада чоловіка над дружиною (*svamua*) засновувалася на переданні нареченому дівчини її батьком; ця влада у першооснові зводилася до невільного шлюбу, як і «манус» у Римі, була речовим пануванням. Отже, шлюб з підкоренням дружини чоловіку, його владі (*svamua*) був також, як і в Римі, невільним шлюбом. Звідси способи Брахми, богів, ріші, праджапаті, асурів, які мали між собою спільне у тому, що вони супроводжувалися переданням дівчини її батьком нареченому, призводили, відповідно до законів Ману, до встановлення невільного шлюбу. До такого висновку маємо дійти не тільки тому, що передання дівчини характеризує собою ці способи укладення шлюбу, а й тому, що ці способи вважалися у знавців найкращими. На цій же підставі і спосіб ракшасів (викрадення) як найкращий для кшатріїв має привести до невільного шлюбу. Сумніви виникають лише щодо способів гандхарвів та пишачів. Однак перший із цих способів призводить, як про це передає позитивно пізніший редактор, до невільного шлюбу: 196. «Вважається, що майно [жінки, яка вийшла заміж] за обрядами брахма, дайва, арша, гандхарва чи праджапатья, [належить] тільки чоловікові, якщо вона помирає без потомства»¹.

Невільний шлюб характеризується тим, що дружина не може мати свого майна. Її майно переходить до чоловіка, як і сама вона стає частиною сім'ї чоловіка, його майна. Вільний шлюб, як ми вже знаємо, характеризується, навпаки, тим, що у дружини зберігається майнова самостійність. Її майно переходить до її дітей, чи у випадку якщо вона помре бездітною, повертається до попередньої сім'ї. Доля майна дружини після її смерті слугує, таким чином, відмітною ознакою невільного і вільного шлюбів. Закони Ману встановлюють в одному місці, що якщо заміжня жінка перебувала у шлюбі, укладеному в один із способів Брахми, богів, ріші, гандхарвів, праджапаті, і померла без потомства, вважалось, що її майно належить одному чоловікові. Але якщо майно було дане заміжній жінці, яка перебувала у шлюбі асурів або інших двох шлюбах (ракшасів і пи-

¹ Див.: *Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным.* — М., 1960. — С. 202.

шачів), то майно це вважалося таким, що належить матері, батькові, якщо вона помирала без потомства (196. «Вважається, що майно [жінки, яка вийшла заміж] за обрядами брахма, дайва, арша, гандхарва чи праджапатья, [належить] тільки чоловікові, якщо вона помирає без потомства»; 197. «Але яке б майно не було дане їй у разі укладення шлюбу за обрядом асурів чи іншим, [гідним осуду обрядом], воно вважається [таким, що належить їй] матері і батьку, якщо вона помре бездітною»¹).

Настанови ці належать, треба думати, пізнішому редактору. Це впливає з того, що шлюб, укладений купівлею-продажем нареченої, редактор виключає зі способів невільного шлюбу, а отже, виключає і викрадення, цей найкращий спосіб, на думку знавців, для кшатрія; навпаки, спосіб гандхарвів, який не супроводжувався переданням дівчини і становив собою вільний шлюб, заснований лише на коханні нареченого й нареченої, редактор визнає невільним шлюбом. Яким чином вільний шлюб гандхарвів ставав шлюбом невільним, редактор не пояснює. Цікаво, що майно дружини переходило чоловіку, якщо вона помирала без потомства; отже, невільний шлюб став уже, власне кажучи, вільним шлюбом.

Прагнення пізнішого редактора до встановлення вищих форм шлюбу і негативне ставлення його до купівлі-продажу нареченої знаходить підтвердження у тому, що ним встановлюється привілей на користь дочки брахмана, яка, яке б майно їй не було дане її батьком, є спадкоємницею цього майна сама або воно належить її потомству. Ця настанова є особливо важливою, тому що вона визнає вільний шлюб як основний інститут для брахманських дочок (198. «Будь-яке майно (vita), дане будь-коли батьком дружині, може забрати дочка [дружини] брахманки, чи нехай воно належить її потомству»²).

Отже, щоб з'ясувати на підставі законів Ману особисте і майнове становище заміжньої жінки у сім'ї чоловіка, слід постійно мати на увазі два інститути: вільний і невільний шлюб. Суперечливість настанов законів Ману у галузі цивільно-правового становища заміжньої жінки пояснюється існуванням цих інститутів шлюбу.

Майнове становище заміжньої жінки у невільному шлюбі характеризується повним її підкоренням владі чоловіка. Вона нічого не могла придбавати для себе, і усе, що вона придбавала,

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 202.

² Див.: Там само.

належало не їй, а її чоловікові. «Дружина, дитина і раб, (ці) гроє, — вказується у законах Ману, — визнані нездатними володіти (майном): те, що вони придбавають, це — майно того, чий вони (самі)»¹. Такий само правовий принцип застосовувався, як відомо, і в римському праві². У законах Ману міститься далі, як і в інших стародавніх законодавствах, правило про те, що жінки мають перебувати вдень і вночі під владою своїх родичів і чоловіків. «Батько опікується (жінками) у дитинстві, чоловік опікується (ними) у молодості, сини опікуються (ними) у старості; жінка не здатна до самостійності»³. Зрозуміло, що при невільному шлюбі не могло бути і спадкування чоловіка після своєї дружини. Якщо ми знаходимо вказівки на спадкування чоловіка: 135. «Якщо дочка-путріка раптово помирає, не залишивши сина, тоді майно без сумнівів може отримати чоловік цієї путріки»; 136. «Якщо навіть неуповноважена [дочка] чи уповноважена [путріка] народжує сина, рівного [за варною], дід по матері тим самим набуває внука; нехай цей внук приносить пінду і отримує майно», — то це вже свідчить про існування вільного шлюбу⁴. На користь існування вільного шлюбу є ще багато свідчень. Так: 1) інститут подарованої частини: 77. «Чоловікові належить терпіти дружину, яка ненавидить [його] рік, а [зі спливом] року, відібравши дарунок, він може припинити проживання з нею»⁵; 2) наявність у дружини власного майна: 200. «Прикраси, які могли носитися жінками за життя їхніх чоловіків, спадкоємцям ділити не можна; ті, що ділять, — вчиняють гріх (patati)»⁶; 3) спадкування дітей після матері: 192. «Але після смерті матері усі сдиноутробні брати нехай поділять порівну усе майно матері; єдиноутробні сестри також є учасницями поділу»⁷; 4) повернення майна померлої бездітної дружини до її попередньої сім'ї: 148. «У дитинстві їй належить бути під владою батька, у молодості — чоловіка, після смерті чоловіка — [під владою] синів; нехай жінка ніколи не користується самостійністю»⁸. Усі ці настанови зовсім не притаманні інституту невільного шлюбу.

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 83.

² Див.: Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. — М., 1973. — С. 46.

³ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 185.

⁴ Див.: Там само. — С. 197.

⁵ Див.: Там само. — С. 191.

⁶ Див.: Там само. — С. 203.

⁷ Див.: Там само. — С. 202.

⁸ Див.: Там само. — С. 115, 185.

Двоаякість майнового становища заміжньої жінки у невільному і вільному шлюбі відбилася на її особистому становищі у сім'ї чоловіка. Так, у невільному шлюбі дружина не має влади навіть у своєму домі: 147. «Жінкою — в дитячому віці, молодою чи навіть похилого віку — ніяка справа не повинна виконуватися із власної волі, навіть у [власному] домі»¹.

Цікаві при цьому одні й ті самі мотиви несамостійності жінки у законах Ману (IX, 15. «Через належність чоловікам, непостійність і природну безсердечність вони у цьому світі зраджують чоловіків, навіть ті, яких пильно охороняють»²; VIII, 77. «Один безкорисливий чоловік може бути свідком, а також інші [багато чоловіків], не обтяжені пороками, але не жінки, [хоч би й] чесні, навіть якщо їх багато — внаслідок непостійності жіночого розуму»³; і у римських письменників⁴.

Вона мала бути постійно веселою, зайнятою роботою по господарству, помірною у витратах (150. «[Їй] потрібно бути завжди веселою, вправною у домашніх справах, мати добре вичищене начиння і бути економною у витратах»⁵).

Вона зобов'язана підкорятися тому, кому вона дана батьком чи братом зі згоди батька; влада чоловіка ґрунтується на переданні йому нареченої її батьком (151. «Кому б не віддав її батько чи з дозволу батька брат, їй належить підкорятися йому за життя і не зневажати його після його смерті»⁶).

Доброчесна дружина повинна шанувати навіть поганого чоловіка, як бога (154. «Чоловік, [навіть] далекий від доброчесності, розпутний, чи позбавлений добрих якостей, доброчесною жінкою повинен вшановуватися як бог»⁷).

Для жінки немає потреби у жертвоприношеннях і обітницях; для її спасіння достатньо однієї покори чоловікові (155. «Для жінок не існує окремо жертвоприношення, обітниці, посту; у якій мірі вона покірنا своєму чоловікові, у такій само вона прославляється на небі»; 156. «Доброчесна жінка, яка бажає досягти [після смерті] місця перебування чоловіка, нехай не ро-

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 115.

² Див.: Там само. — С. 186.

³ Див.: Там само. — С. 153.

⁴ Див.: Синайский В. И. Личное и имущественное положение замужней женщины в гражданском праве. — Юрьев, 1910. — С. 65.

⁵ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 115.

⁶ Див.: Там само.

⁷ Див.: Там само.

бить нічого неприємного для того, хто отримав її руку, — як живого, так і померлого»).

Чоловік зі свого боку зобов'язаний турбуватися про утримання дружини (74. «Чоловікові, зайнятому справами, слід відлучатися у далекі краї, забезпечивши дружину засобами до існування, бо навіть доброчесна дружина, страждаючи від браку засобів до існування, може вчинити гріх»; 85. «Якщо двічі народжені беруть дружин зі своєї та інших варн, то старшинство, пошана і жиле приміщення для них повинні відповідати порядку варн»; 95. «Чоловік отримує дружину, дану богом, а не за своїм бажанням, її, віддану, треба завжди утримувати, догоджаючи [цим] богам»)¹.

Він також повинен охороняти і берегти свою дружину (10. «Ніхто не може оберігати жінку силою, але вони можуть охоронятися прийняттям наступних заходів: 11. Слід доручити їй збирання і витрату майна, [підтримання] чистоти, [виконання] дхарми, приготування їжі, піклування про домашнє начиння»²; 12. «Жінки [навіть] заточені, [навіть охоронювані] людьми, гідними довіри, [усе одно, що] неохоронювані: добре охоронювані ті, які самі себе охороняють»)³.

Усунення дружини і заміщення її іншою дружиною могло мати місце лише у разі дотримання встановлених законом умов (77. «Чоловікові належить терпіти дружину, яка ненавидить [його], рік, а [зі спливом] року, відібравши дарунок, він може припинити проживання з нею»; 78. «Та, яка висловлює неповагу до чоловіка, який піддався [будь-якій поганій] пристрасті, до п'яниці чи хворого, має бути усунена на три місяці [і] позбавлена прикрас і начиння»; 79. «Проте для тієї, яка ненавидить божевільного, ізгоя, імпотента, безплідного і ураженого жахливою хворобою, не передбачається ні усунення, ні позбавлення майна»; 80. «Схильна до пияцтва, до [усього] поганого, яка сперечається, хвора, зла чи марнотратна, є дружиною, за якої може бути завжди узята інша»; 81. «Якщо ж дружина не народжує дітей, може бути взята інша на восьмому році, якщо народжує дітей мертвими — на десятому, а якщо народжує лише дівчаток — на одинадцятому, якщо говорить грубо — негайно»; 82. «Але якщо хвора [дружина] ласкава і наділена доброчесністю, мо-

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 191—193.

² Див.: Там само. — С. 185, 186.

³ Див.: Там само. — С. 186.

же бути взята інша [лише] з її згоди; вона ніколи не повинна зневажатися»¹.

У вільному шлюбі особисте становище заміжньої жінки було, звичайно, більш незалежним.

Поліпшення правового становища заміжньої жінки. Поліпшенням свого особистого і майнового становища у сім'ї чоловіка заміжня жінка зобов'язана знову ж таки захисту з боку своєї попередньої сім'ї. Спочатку такий захист був викликаний матеріальними інтересами цієї сім'ї. Саме ж поліпшення сімейно-правового становища дружини здійснювалося шляхом приватної угоди заінтересованих у цьому осіб.

Так, у законах Ману міститься ціла низка настанов про переривання шлюбного проживання, точніше, про усунення і заміщення дружини. Хоча ці настанови мають у законах Ману вигляд позитивних норм, однак вони ще мають помітні сліди договірної походження. А саме: в цих настановах привертають увагу казуїстичність, точність у підрахунках і зайві подробиці — усі ознаки, які вказують на походження цих настанов від договору. Так, наприклад, у законах Ману вказується: «Дружину, яка ненавидить (свого) чоловіка, чоловік зобов'язаний терпіти протягом одного року; зі спливом одного року, взявши (у дружини) подаровану (ним частину), чоловік може не жити з нею», тобто не мати з нею подружніх зносин². «Яка (дружина) непокірна (чоловіку) — п'яниці чи хворому — та повинна бути усунена на три місяці і позбавлена прикрас й постелі»³.

«(Але) якщо дружина ненавидить свого чоловіка — божевільного, виключеного з касты, імпотента, безплідного, який страждає на інфекційну хворобу, то вона не може бути ні усунена, ні позбавлена своєї подарованої (чоловіком) частки»⁴.

«(А) яка дружина буде (сама) п'яниця, поганої поведінки, непокірна чи хвора, зла, марнотратниця, та може бути завжди заміщена іншою дружиною»⁵.

«Безплідна (дружина) може бути заміщена на восьмому році; (дружина), усі діти якої помирають, — на десятому році, (дружина), яка народжує лише дівчаток, — на одинадцятому році; а та (дружина), яка сварлива, може бути заміщена негайно»⁶.

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 191, 192.

² Див.: Там само. — С. 191.

³ Див.: Там само. — С. 190, 191.

⁴ Див.: Там само.

⁵ Див.: Там само.

⁶ Див.: Там само. — С. 191, 192.

«(А) яка (дружина) буде хвора, але по (своїй) натурі хороша и доброї вдачі, та не повинна заміщуватися без її згоди і в жодному разі (не повинна) зневажатися»¹.

Втім, у законах Ману збереглася й більш пряма вказівка на можливість перевірки з боку родичів дружини правильності заміщення її іншою дружиною. «А яка заміщена дружина покине у гніві дім (свого чоловіка), та повинна бути негайно або зв'язана, або розлучена у присутності (своєї) сім'ї»². Ця настанова, як бачимо, свідчить про те, що заміжня жінка шукала захисту, як і в давньоруському праві, у своєї попередньої сім'ї. Наведену настанову потрібно, певно, так розуміти. Після залишення жінкою сім'ї чоловіка над нею негайно відбувався сімейний суд. Якщо дружина втекла неправильно, то вона зв'язувалася і поверталася чоловікові, а якщо вона була права, то у такому випадку шлюб припинявся і винуватий чоловік ніс матеріальні збитки. Як би там не було, для нас важливим є той факт, що попередня сім'я дружини була стороною, яка захищала жінку. Отже, ця ж сім'я брала участь і у розробці тих настанов, порушення яких іншою стороною вона вправі перевіряти.

Водночас усі наведені настанови законів Ману непрямо свідчать на користь існування вільного шлюбу. Зміст цих настанов повністю суперечить поглинанию дружини як особи чоловіком, як це є істотним для становища заміжньої жінки у невільному шлюбі. У зв'язку з цим слід зробити одне зауваження загального характеру. Англійський дослідник Мен не розрізняє існування у давньоіндійському праві вільного і невільного шлюбів як двох цілком самостійних і визначених правових інститутів. Цим пояснюється, чому в одній із робіт він зазначає: «Якщо в будь-якому ранньому періоді заміжня жінка в індусів володіла майном, цілком вільним від будь-якого контролю з боку чоловіка, то нам буде досить важко зрозуміти, чому ті узи, які накладалися сімейним деспотизмом, втрачали свою силу в цьому виключному випадку. Зосереджуючи увагу на індуському праві, ми не знаходимо ключа до цієї таємниці»³. Мен намагається пояснити цю таємницю, виходячи з ідеї придбання дружини шляхом купівлі. Частина «ціни нареченої» діставалася батьку нареченої у вигляді винагороди за патріархальну чи сімейну владу, яка від-

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 192.

² Див.: Там само.

³ Див.: Мэн. Древнейшая история учреждений / Пер. А. Нахимова. — СПб., 1876. — С. 258.

ступалася чоловікові; інша ж частина переходила до самої нареченої для її окремого використання і не змішувалася з майном чоловіка. Отже, на думку Мена, доісторичне походження окремої власності заміжньої жінки корениться у ціні за наречену¹. Таке пояснення, правильне саме по собі, очевидно не включається до суті питання: воно вказує як спочатку утворилося окреме майно дружини, але не відповідає на саме запитання, чому заміжня жінка, будучи безправною як особа, набула право на окрему власність. На нашу думку, Мен не тільки не відповів на задане самому собі запитання, а й не зовсім правильно поставив саме запитання. З одного боку, він узяв з невільного шлюбу справді безправне становище заміжньої жінки, з іншого, він узяв із вільного шлюбу інститут майнової самостійності заміжньої жінки. Таким чином і утворилася «таємниця», для вирішення якої Мен не знаходить ключа. Між тим ніякої таємниці немає. У вільному шлюбі жінка не тільки була незалежною від чоловіка у майновому відношенні, а й була більш повноправною як особа, оскільки мала захист з боку своєї сім'ї².

У Китаї, наприклад, виробилася, хоча і патріархальна держава, та все ж держава на чолі з імператором як носієм небесного і земного знання і волі, яка має у собі необхідний суттєвий момент будь-якого державного життя, єдність, загальність. Але ця єдність іще не роздробилася на відмінності й особливості відповідно до вічного закону протилежності для того, щоб ці відмінності й особливості потім відродилися самі у ще вищу єдність. Тому найближча мета державного життя повинна була полягати у побудуванні відмінностей, у диференціюванні єдності у множинність, і ця мета здійснилася саме в Індії. Але в той час як у Китаї ми стикаємося з простою єдністю і загальністю, які ще не допускають виникнення станів, в Індії вже помічаємо відмінності й особливості, які, однак, закоснівають при самому зародженні в касті; ці касті, нерухомі і заковані законом народження, заважають переходу з однієї до іншої і тому є перепорою у встановленні вищої єдності. Державний момент, життєвим принципом якого є єдність, тут взагалі позбавлений останньої, ось звідки виникло те, що між тим як Китай — держава, Індія — це тільки народ, і що в Індії існує лише спільне життя, а не істинне управління єдності.

¹ Див.: Мэн. Древнейшая история учреждений / Пер. А. Нахимова. — СПб., 1876. — С. 259.

² Див.: Там само. — С. 257.

Незначний проблеск політичного життя, який на підставі зазначеного ще можливий в Індії, повністю заснований на сім'ї. Так само, як поділ на касти слід розглядати як базис держави, так само цей поділ базується, у свою чергу, на законодавстві стосовно сім'ї¹.

Що ж до цього законодавства, то так само, як було вище зазначено про Китай, тільки більш повне ознайомлення з індійськими законами і поезією вказало як навіть у цій країні — країні найвишого ступеня розвитку фантазії, переважає моногамічний елемент шлюбу. Причиною неправильного розуміння шлюбних відносин індійців, які існують понині, головним чином стало переважно індійське богослужіння, яке, несучи на собі суто чуттєвий відбиток і блиск, передбачає однак заклади баядерок, танцівниць, які повинні віддавати себе усім бажаним, навчають брамінів, їх земних богів усіляким подразнюючим чуттєвістю позам і рухам тіла. Проте ця чуттєвість є лише однією стороною індійського культу, який, з іншого боку, навпаки, полягає у безмежному презирстві усього чуттєвого. Заперечення будь-якого існування, зневага до життя, простота і суворість нравів і приборкання будь-яких чуттєвих пристрастей — ось ті умови, які знаходимо в індійському шлюбі. Між тим, якщо баядерка, яка служить виключно для богослужіння, повинна віддаватися будь-якому чоловікові для того, щоб виконати своє призначення, то шлюбна дружина, навпаки, вступаючи в інтимні стосунки із стороннім, за законами Ману позбавляється блаженства і щастя.

У індійців шлюб вважається чимось божественним і святим, однак ця святість не приписується лише йому одному, і йому не надається особливого значення. Бо індійський дух, який ще перебуває на стадії мріяння, перетворює, за відсутності усякого спокійного визначеного розуму, кінцеве у нескінченне і робить Індію країною дикою, безладною і дивною фантазії: «Святого і божественного усюдисущого не існує ніде, і навпаки, не існує нічого, що не було б божественним»². Оскільки це божественне в Індії є великою кількістю, то ця множинність дістає вияв також у восьмивидовій формі укладення шлюбу, безглуздій, безпідставній і такій, що існує лише завдяки безмежній грі індійського духу, який марить; ця форма заснована не на суттєвій розбіжності понять, оскільки розбіжності ці стосуються нез-

¹ Див.: Унтер И. Брак в его всемирно-историческом развитии. — К., 1885. — С. 18.

² Див.: Там само. — С. 18.

начної різниці речових застосувань. Однакова випадковість і безпідставність простежуються також у визначеннях тих обставин, коли шлюб не дозволений з відомими жінками, як це особливо встановлює закон Ману, який вдається до дріб'язкової турботливості¹.

У законах Ману знаходимо ті самі основні положення про шлюб, що й у Китаї, положення, які майже завжди зустрічаються в усіх історичних народів Сходу: полігамічна і моногамічна форми шлюбу, строга залежність дружини від чоловіка, положення, що лише жінка порушує шлюб, прагнення до якомога більшої кількості синів і суттєві переваги первістка. В Індії, як і в Китаї, діти усіх дружин вважаються повноправними і законними, оскільки Схід взагалі не знає притаманного Заходу своєрідного інституту незаконнонароджених, інституту, який перекладає усі негоди на плечі третього невинного (тобто на незаконнонародженого). Але між тим, якщо у Китаї за байдужості державної єдності син може досягти вищих почесних посад лише завдяки своїм знанням і власним заслугам, в Індії син уже народженням своїм пов'язаний з кастовою відокремленістю. Отже, в Індії важелем усього політичного життя є народження; лише на ньому тримається розрізнення каст. Але це не треба розуміти так, як це розуміли у давні часи, особливо греки, а саме, що шлюб дозволений лише між особами однієї касті, навпаки, збереження чистоти каст засноване на тому, що до касті належать лише діти, які народилися від матерів однієї з батьком касті, а не від матерів різних з ним каст.

Таким чином, невдовзі мали виникнути змішані касті, відношення яких до інших регулюють вже закони Ману (гл. X) і які своїм постійним розмноженням збільшували ті незначні розбіжності, які роздробили суспільне життя Індії, унеможливили загальне правління і таким чином значно полегшили для англійців завоювання країни². Але ці змішані шлюби, дозволені законами Ману, допускаються лише між трьома вищими кас-

¹ З цих форм шлюбу перші чотири — благословенні, а чотири інші — нещасливі. До нещасливих належить шлюб, укладений за власним вибором. Форма одна відрізняється від іншої тим, що у першому випадку батько дає своїй дочці лише одну сукню, у другому — розкішний гардероб. Форма Rishisa відрізняється від форми Asura тим, що наречений дає батьку нареченої дві корови, в останньому ж випадку — іще що-небудь.

² Цим також пояснюється різне визначення кількості каст, що ми вже бачимо у греків. Геродот налічує таких каст 4. Арін (Індія) — 7 і сучасний французький мандрівник Тевено — 84.

тами — «двічі народженими»¹. Каста ж шудр має задовольнятися жінками своєї касты. Двічі народженому лише тоді дозволено узяти собі дружину із найближчої нижчої касты, якщо він вже має одну дружину зі своєї касты; інакше він разом із сім'єю переходить до касты шудр (III, 13; IX, 149).

Ця настанова законів Ману у зв'язку з іншими вказівками не залишає жодних сумнівів, що в Індії полігамія була дозволена законом і що вона увійшла у звичай. Та ж індійська історія вчить нас, що їх королі і сановники, як і інші властители Сходу, жили у гаремах, і навіть у їх драматичних й епічних творах знаходимо чимало слідів цієї полігамії. Так, наприклад, у «Ра-маяні» Душруеа має трьох дружин², а Душманто в Сакунталі має гарем із 100 дружин.

Між тим у світі поезії і в реальному житті Індії багато що вказує на моногамію. Виникають підстави визнавати її якщо не загальним, то принаймні переважним тут звичаєм³. Вже сам Ману у своїх законах надає моногамічному шлюбу такі переваги, які безперечно роблять його єдиною можливою формою шлюбу для благочестивих. «Тоді лише чоловік досконалий, коли він складається з трьох осіб: з дружини, себе самого і сина», — вказує Ману (IX, 45), і для сімейного щастя він дає таке повчання: «Щастя буде вічним у тій родині, де чоловік задовольняється своєю дружиною і дружина — чоловіком» (II, 60). І тоді як ці закони прямо вказують на перевагу моногамічної форми, інші встановлюють для сімейних відносин також поведінку, яка може бути зрозумілою лише у разі поєднання одного чоловіка і однієї дружини. Вони визнають необхідною умовою благоденства ввічливе ставлення до дружини, турботу про її щастя та веселість, дарування прикрас і перлів на радість їй; будують свої стосунки так, як, наприклад, Наль ставився до своєї вірної Дамаянти, зі щирістю, подібною до тієї, з якою автор Мегадута оспівує свою дружину. З іншого боку, від дружини вимагається також любов і самовідданість до чоловіка; до цього ще додається становище залежності, яке згідно зі східним принципом, що лише один може бути вільним, має місце в усіх державах Азії. Отже, в Ін-

¹ Три вищі касты носять пояс чи мотузку, Zenar, який у кожній касті є різним; оскільки це опоясування мотузкою вважається другим народженням, то у Ману воно називається двояконародженням. Втім, в індійському епосі таку назву мають лише брахмани.

² Див.: Ramajan I. — С. 216.

³ Див.: Унгер И. Брак в его всемирно-историческом развитии. — К., 1885. — С. 21.

дії, як і в Китаї, існує правило, що жінка ні за яких умов не може бути незалежною і що вона нічим не може вільно розпоряджатися. Вона повинна любити свого чоловіка навіть тоді, коли він аніскільки не відповідає її вимогам, які любляча дружина вправі висунути своєму чоловікові, і повинна бачити у ньому предмет обожнювання, якщо тільки вона бажає мати царство небесне.

Але у деяких випадках закон надає їй право залишити чоловіка й обвінчатися з іншим — право, яке, зрозуміло, надається і чоловіку, який для того, щоб не позбутися свого майна, повинен мати законні підстави для розлучення, з яких найважливішими є бездітність дружини або народження нею лише дочок. Так само як і в Китаї, в Індії найвищим блаженством для батька вважається багато синів, а коли їх немає — то це нещастя, для запобігання якому вдаються до усиновлення, оскільки саме нащадки повинні приносити на могилу жертви тіням предків, яким в іншому випадку закритий вхід до сурги, тобто до вищого світу¹.

Усунення дружини через бездітність пов'язане з відомим числом років. Негайно ж залишити свою дружину чоловік має право лише у разі грубого її з ним поводження. Ця так часто згадувана законом підстава для розлучення своєю невизначеністю наглядно доводить залежність і абсолютну підкореність індійської жінки, яка повинна поважати свого чоловіка як найвищу істоту. За його відсутності настає для неї печаль і безутішність, вона не може ні гарно одягатися, ні відвідувати дім чужого, ні стояти біля вікна, а з його смертю для неї починається життя постійного каяття і самобичування, під час якого навіть думка про іншого чоловіка суворо заборонена. Про спалення дружин на могилах чоловіків між самими індійськими мудрецами панують різні погляди. Те, що цим вони роблять богоугодну справу, усі визнають. У цьому також дістає вияв спрямування індійського культу, яке полягає у запереченні існування і взагалі у зневазі до життя. Проте про цей обов'язок ніде не зазначається. Благочестиве, сповнене каяттям життя вдови є достатнім, щоб бути удостоєною возз'єднатися з померлим чоловіком, з яким вона у потойбічному житті так само тісно поєднається, як це було за життя.

¹ На цьому, видається, заснований також суворий обов'язок батька не видавати заміж своїх дочок, які, як описується в епізоді Nala, поемі Mahabharata, повинні самі шукати собі чоловіка по досягненні 21-річного віку.

За таких умов шлюбу в Індії, як і в Китаї, утворилися така чистота й щирість, які можуть мати місце лише при моногамічній формі шлюбу. Великі суперечності, які існують між Сходом і Заходом, тут є суттєво згладженими.

3.4. Злочини і покарання за законами Ману

Другу групу з 18 підстав судового розгляду становлять злочини — наклеп, образа дією, крадіжка, гра в кості і «биття об заклад» (які прирівнюються до крадіжки), насилля, перелюбство.

До цього кола злочинних діянь не входять так звані державні злочини — дії, спрямовані проти царя та існуючого режиму. У гл. IX, щоправда, йдеться про суворе покарання осіб, які «зламують царський склад, крадуть його слонів, коней»: 280. «Тих, хто зламає царський склад, арсенал чи храм, краде слонів, коней або колісниці, треба стратити негайно». За ламання міської стіни чи воріт або засипання рвів закони Ману наказують негайно виганяти винних у цьому з країни: 289. «Того, хто ламає [міську] стіну, засипає рви, ламає [міські] ворота, треба негайно вигнати»¹.

Відповідно до шлоки 399 гл. VIII підлягає конфіскації усе майно купця, який вивозить з країни товари, торгівля якими є монополією царя: 399. «Цареві слід конфіскувати усе майно купця, який через свою жадібність вивозить [з країни] товари, [торгівля якими] оголошена [монополією] царя, а також ті, що заборонені до вивезення»².

Відсутність повного переліку державних злочинів — характерна риса багатьох давньосхідних пам'яток права, яку можна пояснити очевидністю найсуворіших покарань — смертною карою за ці злочини.

У законах Ману серед злочинів проти особи, які визначаються загальним поняттям «насилля», перше місце посідають убивства і тілесні ушкодження. Суворість покарання за ці злочини залежить, по-перше, від їх тяжкості, по-друге, від соціального становища злочинця і потерпілого. Найтяжчим злочином цієї групи вважається убивство брахмана.

Варте уваги те, що в тлумаченні убивства дхармашастра фактично формулює поняття «необхідна оборона». Убивця звільняється і від гріха, і від покарання, якщо він вбив «захищаючи се-

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 210.

² Див.: Там само. — С. 182.

бе, охороняючи жертовні дари, захищаючи жінок і брахманів» (VIII, 349). При цьому не має значення, чи був убитий «гуру, дитина, стара людина чи навіть брахман, який знає Веди» (350). «Можна вбивати, не вагаючись, вбивцю, який нападає, — [навіть] гуру, дитину, стару людину чи брахмана, який знає Веди». 351. «Вбивство убивці — відкрите чи таємне — ніколи не є для убивці гріхом; у цьому випадку сказ нападає на сказ»¹.

Далі йдуть такі склади злочинів, як образа словом чи дією. Як і життя, гідність людей у законах Ману розцінюється залежно від їхньої станово-варнової приналежності. Якщо образа словом чи дією рівного собі за становищем чи представника вищої варни карається, як правило, штрафом (VIII, 267: «Кшатрій, облаявши брахмана, підлягає штрафу в сотню [пан], вайшій — у дві з половиною [сотні пан], а шудра підлягає тілесному покаранню»; 268. «У разі образи кшатрія брахман має бути оштрафований п'ятдесятьма [панями], вайшія — двадцятьма п'ятьма, шудри — штрафом у дванадцять пан»)², то такий само злочин шудри стосовно «двічі народженого» тягне за собою тілесне покарання: відрізання язика (VIII, 270. «Народжений один раз, який ображає жакливою лайкою «двічі народжених», заслуговує на відрізання язика, адже він — найнижчого походження»), губ, руки, ноги (VIII, 279. «Той член, яким людина нижча за походженням вдарить вищу — саме він в нього має бути відрізаний, така настанова Ману»; 280. «Піднявши руку чи палку, він заслуговує на відрізання руки; лягнувши у гніві ногою, він заслуговує на відрізання ноги»), кастрацію (VIII, 282. «У того, хто плюнув із нахабства [на вищих] треба наказати вирізати обидві губи, у того, хто облив сечею — дітородний член, у того, хто зіпсував повітря, — задній прохід»)³.

У ряді шлок цієї глави йдеться про злочини проти власності, при цьому розрізняють грабіж, привласнення чужої власності у присутності власника із застосуванням насилля та крадіжку, здійснювану за відсутності власника (VIII, 332. «Діяння, вчинене у присутності [власника] і супроводжуване насиллям, — грабіж, якщо [це здійснене] за його відсутності, — крадіжка, [навіть якщо] вона після вчинення заперечується»)⁴. Покарання за крадіжку визначається залежно від того, що і у

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 177.

² Див.: Там само. — С. 170.

³ Див.: Там само. — С. 171-172.

⁴ Див.: Там само. — С. 176.

якій кількості було викрадено. У разі привласнення «коріння, плодів з дерев, дров для вогню та ін.» особа взагалі звільняється від покарання (VIII, 339. «[Збирання] коріння і плодів з дерев, дров для вогню, трави для корів Ману оголосив не крадіжкою»; 341. «Двічі народжений мандрівник, позбавлений засобів до існування, який бере з чужого поля дві стеблини цукрової тростини чи два корені — не повинен сплачувати штраф»)¹. Покарання залежить також від станово-варнової приналежності крадія. Але тут тяжкість покарання збільшується для «двічі народжених», бо вину вайшія порівняно з виною шудри закони Ману вважають у два рази більшою, кшатрія — у 4 рази, брахмана — у 8 разів (VIII, 337. «Але вина шудри у разі крадіжки більша у вісім разів, вайшія — у шістнадцять, кшатрія — у тридцять два; 338. Брахмана — у шістдесят чотири, або повністю у сто разів, чи удвічі більше, ніж шістдесят чотири, [відповідно] до розуміння [кожним з них суті] добра і зла»)². Так само караються і ті, хто приховував злочія, давав йому вогонь, їжу, зброю і притулок. Співучасниками злочину вважаються навіть брахмани, які отримують винагороду за виконання жертвоприношення з рук злочія (VIII, 340. «Брахман, який намагається отримати за виконання жертвоприношення чи за навчання майно з рук [людини], яка присвоїла [майно], не дане їй, такий само, як і злочій»)³.

В одному ряду з крадіжкою і грабежем закони Ману розглядають такі тяжкі злочини, як наклеп, перелюбство (VIII, 386. «Цар, у місті якого немає ні злочія, ні перелюбника, ні обмовника, ні грабіжника, ні насильника, удостоюється миру Шакри»)⁴. Злочіїв, перелюбників, обмовників, грабіжників, насильників закони Ману відносять до найбільш несправедливих, брудних людей, приборкання яких надає цареві «становище верховного властителя» (VIII, 387. «Приборкання цих п'яти у його країні забезпечує для царя становище верховного властителя серед рівних йому і славу у світі»)⁵.

Спеціального переліку покарань у законах Ману немає. Вони варіювалися від смертної кари (шляхом спалення, утоплення, садіння на кіл) і калічних покарань до штрафів і ганебних

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 176.

² Див.: Там само.

³ Див.: Там само.

⁴ Див.: Там само. — С. 180.

⁵ Див.: Там само. — С. 181.

для злочинця покарань (накладення тавра на чоло, стегно). Градація штрафів визначалася здебільшого соціальним становищем потерпілого. Закони не рекомендують застосовувати до брахмана як покарання смертну кару (VIII, 379. «Для брахмана встановлювалося оббриття [голови замість] смертної кари; для інших же варн смертна кара може застосовуватися»; 380. «Ніколи не можна вбивати брахмана, навіть того, який потопає у всіляких пороках; потрібно вигнати його з країни з усім його майном без [тілесних] ушкоджень»; 381. «На землі немає вчинка, більш невідповідного дхармі, аніж убивство брахмана, тому цареві не слід навіть думати про його убивство»¹). До покарань належало і вигнання з общини, касты, яке широко застосовували брахмани, обстоюючи привілей «двічі народжених» варн. Уникнути позакастового становища з усіма тяжкими наслідками, що випливають з цього, можна було лише пройшовши спеціальний обряд очищення (XI, 104. «Той, хто осквернив ложе гуру, зізнавшись у гріху, нехай ляже на розпечене зроблене із заліза [ложе] чи нехай обійме розпечене залізне зображення жінки: він очищається смертю»; 105. «Або, відрізавши сам свій член і мошонку, взявши їх у руки, нехай іде в країну Нірріті, поки не впаде мертвим»; 106. «Або носячи ніжку від ліжка, в одязі з лика, відпустивши бороду, нехай виконує один рік у безлюдному лісі [покаяння] кріччхру, оголошене Праджапаті»²; 140. «Двічі народжений, який не може спокутувати убивство змії чи подібних тварин діянням, може виконати за кожне з них для очищення від гріха (покаяння) кріччхру»³; 209. «Напавши — нехай виконує кріччхру, вдаривши — атікріччхру, викликавши кров у брахмана — кріччхру й атікріччхру»; 214. «Двічі народженому, який виконує атікріччхру, потрібно їсти кожен раз; протягом трьох періодів по три дні, як сказано раніше, [але тільки їжу у кількості] одного наповнення рота, а останні три дні постити»⁴).

Релігійне покарання — епітімія (від грецького *epitímion* — покарання у вигляді посту, тривалих молитов тощо) — призначалося за найрізноманітніші проступки — від порушення обрядовості до вчинення злочинних дій, в тому числі і за відсутнос-

¹ Див.: *Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным.* — М., 1960. — С. 180.

² Див.: Там само. — С. 237.

³ [Харчування] коров'ячою сечею і коров'ячим послідом, молоком, кислим молоком, коров'ячим маслом і водою, [настояною] на траві куша, і піст протягом доби вважаються кріччхрою (Див.: Там само. — С. 247).

⁴ Див.: Там само. — С. 246, 247.

ті умислу. За один і той самий проступок брахман міг призначити епітимію від найлегшої до найтяжчої, яка тягне смерть винного. Так, убивця брахмана міг спокутувати свою вину або добровільно ставши мішенню для воїна, або віддавши «знавцеві Веди» своє майно, або майно, «достатнє для життя, або будинок разом з начинням» (XI, 77)¹. Брахмани-судді не пропустили нагоди нажитися на смерті ближнього. Діяв у системі покарань і принцип символічного таліону (VIII, 280). Так, наприклад, той, хто підняв на людину руку чи палицю, заслуговував на відрізання руки, «той, хто лягнув у гніві ногою, заслуговував на відрізання ноги». Навряд чи ці тяжкі покарання насправді застосовувалися. Вони мали швидше характер попередження, застереження, як і інші положення законів Ману, які не є законами у прямому розумінні цього слова.

3.5. Судовий процес за законами Ману

Судовий процес мав в основному змагальний характер. Потерпілий або кредитор повинні були самі привести відповідача до суду разом із свідками. Велика кількість шлок присвячена показанням свідків як основному способу встановлення істини в суді (VIII, 61. «[Тепер] я розповім про свідків, які мають бути представлені кредиторами на судових розглядах, а також про те, як ними має говоритися правда».

62. «Домогосподарі, які мають дітей, корінні мешканці, кшатрії, вайшії та шудри, викликані позивачем, гідні давати показання, а не будь-хто, — крім крайніх обставин».

63. «У судових справах мають допускатися свідки, гідні довіри, з усіх варн, які знають всю дхарму, не жадібні, а тих, хто має протилежні якості, потрібно уникати».

64. «Не повинні допускатися [у свідки] ні заінтересовані у позові, ні родичі, ні співучасник, ні вороги, ні [раніше] викриті, ні уражені хворобами, ні опорочені».

65. «Не може бути допущений як свідок ні цар, ні ремісник, ні актор, ні знавець Веди, ні той, хто вивчає Веду, ні той, хто зрікся мирських уз».

66. «Ні раб, ні засуджуваний людьми, ні дасью, ні той, хто займається недозволеним заняттям, ні старець, ні дитина, ні людина низького походження, ні позбавлений будь-якого органу чуття».

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 235.

67. «Ні злиденний, ні п'яний, ні божевільний, ні голодний і спраглий, ні виснажений втомою, ні той, який мучається від кохання, ні розгніваний, ні злодій».

68. «Нехай дають свідчення: стосовно жінок — жінки, стосовно двічі народжених — такі само двічі народжені, чесні шудри — щодо шудр, стосовно низько народжених — низько народжені».

69. «Але очевидець, хто б він не був, може давати свідчення стосовно тяжбущих [у разі подій] у внутрішньому покої, в лісі, а також у разі небезпеки для життя».

70. «У разі відсутності [належних свідків свідчення] має бути дане дитиною, старою людиною, учнем чи навіть родичем, рабом або слугою».

71. «Але свідчення дітей, старих людей, хворих, тих, які говорять на допиті невірно, слід вважати ненадійним, так само як [людей] із сум'яттям розуму».

72. «В усіх випадках насилля, крадіжки, перелюбства, образи словом чи дією не слід перевіряти свідків [дуже ретельно]».

73. «У разі суперечностей [у показаннях] свідків цареві слід надати перевагу [думці] більшості, у випадку рівності — наділений видатними якостями, у разі суперечностей між різними — брахманам».

74. «Показання свідка, [засноване на] побаченому своїми очима чи на почутому, — вважається важливим, при цьому свідок, який говорить істину, не позбавляється дхарми і майна».

75. «Свідок, який у благородному суді говорить інше, ніж бачив і чув, після смерті йде у пекло й позбавляється неба».

76. «Навіть якщо [хтось], не залучений [як свідок], побачить чи почує що-небудь, то будучи запитаним, нехай говорить так, як бачив або чув».

77. «Один безкорисливий чоловік може бути свідком, а також інші [багато чоловіків], не обтяжені пороками, але не жінки, [хоча б і] чесні, навіть якщо їх багато, внаслідок непостійності жіночої вдачі».

78. «Що [свідки] говорять природно, те має бути прийняте до судочинства; тому те, що вони говорять інакше, згідно з дхармою, непридатне».

79. «До свідків, зібраних у суді, у присутності позивача і відповідача судді слід звернутися з такими словами: 80. «Що ви знаєте про те, що сталося між цими двома насправді? Це ви все скажіть по правді, бо ви — свідки в цій [справі]».

81. «Свідок, який говорить правду в свідченнях, досягає най-

вищих світів, а в цьому світі — найвищої слави; така промова поважається Брахмою».

82. «Той, хто говорить неправду, даючи свідчення, міцно зв'язується путами Варуни, будучи безпорадним протягом ста існувань; тому, даючи свідчення, потрібно говорити правду».

83. «Правдою очищається свідок, за допомогою правди зростає дхарма; саме тому правда має говоритися свідками з усіх варн».

84. «Душа сама свідок душі, душа також притулок душі; не зневажайте свою душу — найвищого свідка у людей».

85. «Злодії думають: «Ніхто не бачить нас», — але їх бачать боги, а також їхня совість».

86. «Небо, земля, води, душа, місяць, сонце, вогонь. Яма, вітер, ніч, ранкові та вечірні сутінки і дхарма — знають поведінку усіх обдарованих тілом істот».

87. «[Суддя], очистившись, нехай у присутності богів і брахманів зранку запитає правильне показання у очищених двічі народжених, звернених обличчям на північ або схід».

88. «Брахмана належить запитувати: «Скажи!»; кшатрія — «Скажи правду!»; вайшія — [оголошуючи йому, що лжесвідчення є таким само злочином, що й крадіжка] корів, зерна і золота; шудру — [загрожуючи йому] покаранням, як за будь-який злочин, що позбавляє касту».

89. «Ті місця, які приписані [після смерті] для вбивці брахмана і для вбивць жінок і дітей, для того, хто зрадив друга, і невдячного, — ті будуть [місцеперебуванням після смерті] для того, хто говорить неправду».

90. «Яка б добра справа не була зроблена тобою, добра людино, [заслуга від неї] уся іде від тебе собакам, якщо ти говориш невірно».

91. «Якщо ти, добродію, думаєш: «Я сам, [то знай, що] в тебе у серці постійно є совість — спостерігач за заслугами і поганими справами».

92. «Якщо у тебе немає розладу із тим сином Вівасвата, божественним Ямою, який живе у твоєму серці, можеш не ходити ні до Гангу, ні до [мешканців] Куру».

93. «Хто дає неправдиві свідчення, той оголений, оббритий, чашею збираючи милостиню, страждаючи від голоду й спраги, йде до будинку ворога».

94. «Вниз головою в суцільній темряві падає у пекло грішник, який говорить неправду [у відповідь на] запитання, задане під час судового розгляду».

95. «Людина, яка прийшовши до суду, говорить неправду у справі, очевидцем якої вона не була, схожа на сліпого, який їсть рибу з кістками».

96. «Боги не знають у цьому світі людини, кращої за ту, знаюча душа якої, коли вона дає свідчення, не відчуває занепокоєння».

97. «Вислухай тепер, друже, скількох родичів, за які свідчення вбивають ті, хто говорить брехню; [ці види лжесвідчень] перелічені у належному порядку».

98. «П'ятох він вбиває у разі лжесвідчення стосовно худоби, десятох вбиває у разі лжесвідчення стосовно корів, сотню вбиває у разі лжесвідчення стосовно коней, тисячу — у разі лжесвідчення стосовно людей».

99. «Той, хто говорить невірно у справі, яка стосується золота, вбиває народжених і ненароджених, він убиває все — у разі лжесвідчення щодо землі: не кажи брехні стосовно землі».

100. «[Лжесвідчення] щодо води, насолоди і зносин з жінками, щодо коштовностей, які зародилися у воді, й усіх каменів вважають рівними [лжесвідченню] щодо землі».

101. «Маючи на увазі усі ці злигодні, [які відбуваються], коли говориться неправда, говори точно усе, як чув, як бачив»¹.

До свідків «з усіх варн», «які заслуговують на довіру», висувається ряд вимог (VIII, 63. «У судових справах повинні допускатися свідки, які заслуговують на довіру, з усіх варн — які знають усю дхарму, нежадібні; а тих, які мають протилежні якості, слід уникати»), щоб виключити лжесвідчення, що є злочином, тяжким гріхом, наслідки якого наставляли не тільки для самого лжесвідка, а й для його родичів. Не допускалися як свідки особи, заінтересовані у позові, родичі, вороги, особи, викриті раніше у лжесвідченні, уражені хворобами, а також ті, які вчинили тяжкий гріх (VIII, 64. «Не повинні допускатися [у свідки] ні заінтересовані в позові, ні родичі, ні співучасник, ні вороги, ні [раніше] викриті, ні уражені хворобами, ні опорочені»). Лише у виняткових випадках могли свідчити раби, старці, діти, якщо не було інших свідків (VIII, 70. «У разі відсутності [належних свідків, показання] має бути дане дитиною, старою людиною, учнем або навіть родичем, рабом чи слугою»).

Кастові обмеження діставали вияв у вимозі допускати як свідків у справах «двічі народжених» таких само «двічі народже-

¹ Див.: Законы Ману / Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 152-155.

них» (VIII, 68. «Нехай дають свідчення стосовно жінок — жінки, стосовно двічі народжених — такі само двічі народжені, чесні шудри — стосовно шудр, стосовно низьконароджених — низьконароджені») з перевагою, яка надається свідченням брахманів. Особливо цінними були свідчення очевидців. Інші показання свідків суддя мав ретельно перевірити, за винятком справ щодо «насилля, крадіжки, перелюбства, образи словом і дією» (VIII, 72. «В усіх випадках насилля, крадіжки і перелюбства, образи словом і дією не слід перевіряти свідків [дуже ретельно]»). Щоправда, стратити крадія цар міг лише у тому випадку, коли були знайдені прямі докази злочину — крадене майно (IX, 270. «Нехай справедливий цар не наказує стратити крадія, якщо у нього не знайдено вкраденого; спійманого з краденим та інструментом крадіжки нехай накаже стратити, не вагаючись»)¹.

Іншими способами доказу були клятва (VIII, 113. «Слід примусити клястися брахмана [своєю] правдивістю, кшатрія — колісницями та зброєю, вайшія — коровами, зерном і золотом, шудру — усіма тяжкими злочинами»)², випробування вогнем, водою — ордалії (VIII, 115. «Той, кого палаючий вогонь не обпалює, кого вода не змушує піднятися вгору і [з ким] невдовзі не трапляється лиха, має вважатися чистим у клятві»)³, які у Стародавній Індії не отримали широкого застосування.

Тема 3. Держава і право Стародавньої Греції

1. Утворення Афінської держави.
 - 1.1. Період військової демократії, реформи Тесея.
 - 1.2. Реформи Солона.
 - 1.3. Реформи Клісфена.
 - 1.4. Демократизація державного устрою Афін в результаті реформ Ефіяльта і Перикла.
2. Державний устрій Афін у V—IV ст. до н. е.
 - 2.1. Народні збори.
 - 2.2. Рада п'ятисот.
 - 2.3. Геліея. Афінська армія. Поліцейські функції.
3. Основні риси афінського права.
 - 3.1. Джерела афінського права. Закони Драконта.
 - 3.2. Право власності.

¹ Див.: Законы Ману / Пер. С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным. — М., 1960. — С. 209.

² Див.: Там само. — С. 157.

³ Див.: Там само.

- 3.3. Зобов'язальне право.
- 3.4. Сімейне і спадкове право.
- 3.5. Кримінальне право і судочинство.
- 4. Рабовласницька держава в Спарті.
 - 4.1. Утворення Спартанської держави.
 - 4.2. Суспільний лад Спарті.
 - 4.3. Державний устрій Спарті.

1. Утворення Афінської держави

1.1. Період військової демократії, реформи Тесея

Розклад первіснообщинного ладу і виникнення класового рабовласницького суспільства на території Стародавньої Греції припадає на кінець II — початок I тис. до н. е. У країні, поділеній гірськими хребтами, він відбувався нерівномірно і призвів до утворення невеликих за територією держав-міст. Це були політичні общини (поліси) повноправних громадян. Розбіжності у конкретно-історичних особливостях процесів розкладу родового устрою, а також у географічних і природних умовах привели до виникнення різних форм рабовласницьких держав. В одних полісах склалася демократична республіка — більш розвинута форма правління рабовласницької держави; в інших — тривалий час зберігалися в тій чи іншій мірі пережитки первіснообщинних відносин і родоплемінної організації влади. Перше було характерним для Афін, друге — для Спарті — двох полісів Стародавньої Греції, які відіграли важливу роль в її історії.

Давня общинна організація, яка зберігала кровно-родинні зв'язки між своїми членами, вже не відповідала потребам часу. Усюди в Греції VIII—VI ст. до н. е. спостерігається так званий синойкізм, тобто злиття декількох дрібних раніше відокремлених общин, які були розташовані одна поблизу одної. Давні форми об'єднання родів — філі і фратрії — ще деякий час продовжують зберігати своє значення у цих нових об'єднаннях, але невдовзі поступаються місцем новим поділам, які ґрунтуються на майнових і територіальних ознаках. Давні родові установи продовжують існувати, але перетворюються на знаряддя панування аристократів: народні збори майже втрачають вплив на суспільне життя, рада старійшин стає суто аристократичною установою. Поступово відмирає влада «царя» — попереднього племінного вождя; наприклад, в Аргосі, Коринфі, Афінах та інших містах влада царя спочатку була обмеженою аристократичною радою, потім її окремі функції стали передаватися посадо-

вим особам з числа знаті, поки царська влада взагалі не була відмінена.

Утвердження панування родової знаті значно погіршило становище широких мас населення. З огляду на суворі звичаї боргової кабали боржники відповідали перед позикодавцями не тільки своїм майном, а й особистою свободою і свободою членів своєї сім'ї. Багато з них були продані за борги у рабство, інші були під загрозою поділити їх участь у недалекому майбутньому; багато з них працювали на полях заможних аристократів, віддаючи їм у вигляді орендної плати левову частку врожаю. Однак, як далі побачимо, широкі маси населення шляхом тривалої та наполегливої боротьби з родовою аристократією зрештою домоглися у багатьох общинах повної відміни боргового рабства. У ліквідації боргового рабства полягає одна з найголовніших відмінностей розвитку рабовласницького ладу у Греції від його розвитку в країнах Стародавнього Сходу. Це пояснюється тим, що у Греції процес становлення рабовласницьких відносин відбувався в умовах, коли у Середземномор'ї було досягнуто значного прогресу в економічному розвитку. Не тільки у Єгипті, в Передній та Малій Азії, а й у Греції вже панував незрівнянно вищий рівень розвитку продуктивних сил, ніж у часи виникнення перших класових суспільств Сходу. Зокрема у Греції вже були підстави для широкого розвитку обміну, чому сприяли також особливості її географічних умов. Своєрідність процесу становлення рабовласницького суспільства у Греції полягала також у тому, що цей процес відбувався майже одночасно з виникненням товарно-грошових відносин, лихварства і боргового рабства, у той час як на Стародавньому Сході він відбувся значно раніше. Особливості господарського розвитку в Греції перешкоджали виникненню потужних царських і храмових господарств, які були у країнах Сходу в період класоутворення опорою родової знаті. Ці особливості сприяли швидшому розкладу общини.

Боротьба широких прошарків населення — відповідно до давньогрецької термінології демосу (народу) — торговців, ремісників, середніх і дрібних землеробів не тільки проти панування родової аристократії, а й водночас проти боргового рабства й інших форм поневолення співплемінників утворює головну лінію історичного розвитку Греції у VIII—VI ст. до н. е.

Родова знать не хотіла добровільно поступатися пануванням і відчайдушно опиралася наступу нових сил. В процесі цієї боротьби між родовою аристократією та демосом і здійснюється в

Греції перехід від попередніх форм соціально-економічної організації суспільства до нових, від родоплемінних відносин, які перебувають на стадії розкладу, до класового рабовласницького суспільства і держави.

На шлях ліквідації первіснообщинних пережитків стали на-самперед передові і розвинені общини Греції, передусім грецькі міста Малої Азії. Процвітання цих міст значною мірою залежало від характеру відносин, встановлених між ними і Лідійським царством, яке розташоване у Малій Азії і зміцнилося на початок VII ст. до н. е. Хоча багато грецьких міст малоазійського узбережжя потрапили у залежність від Лідії, однак залежність ця не була особливо обтяжливою для панівних станів цих міст і багато в чому компенсувалася тими вигодами, які вони отримували від торгівлі з лідійськими купцями. Не маючи власного флоту, лідійці вели заморську торгівлю за посередництва греків, що давало останнім значні вигоди. У Лідії, як вже зазначалося, розвиток товарно-грошових відносин досяг на VII ст. до н. е. високого рівня, що значною мірою сприяло розвитку грошових відносин, які підточували устої попереднього устрою також і у залежних від неї чи економічно пов'язаних з нею грецьких містах. Ці міста одні з перших стали на шлях соціально-політичної перебудови, супроводжуваної запеклою боротьбою між аристократією і демосом. Перевороти відбувалися один за одним. Як правило, вони супроводжувалися конфіскацією майна аристократії, перерозподілом землі, відміною боргових зобов'язань, кривавими розправами переможців над переможеними, масовими вигнаннями. Не щадили навіть мертвих супротивників, викидаючи їхні кістки з могил.

Такі ж події є характерними і для історії острівних держав, міст Балканського півострова, а також міст, незадовго перед цим заснованих греками на островах Іонічного моря, в Сицилії і Південній Італії.

У тих випадках, коли родова аристократія зазнавала поразки, до влади нерідко приходили верхні, найбільш заможні прошарки демосу. Вони закріплювали свою перемогу реформами. У результаті цих реформ стара родова організація, що сягала корінням первіснообщинного ладу, змінювалася новою, заснованою на майнових і територіальних ознаках, забезпечувався вільний обіг майна, вживалися заходи, які заохочували розвиток приватної власності, торгівлі та ремесла, здійснювалися перші записи правових норм, які існували перед тим лише в усній традиції, розроблялися нові настанови.

У ряді випадків внаслідок переворотів влада зосереджувалася в руках одноособових правителів, тиранів, які користувалися в тій чи іншій мірі підтримкою демосу (землеробів, торговельно-ремісничих прошарків). Терміни «тиранія», «тиран» не мали на той час негативного значення, яке їм почали надавати пізніше. Тираном називали того, хто захопив одноособову владу, як правило, шляхом перевороту. У більшості випадків вістря тиранії було спрямоване проти родової аристократії. Так, наприклад, коли тиран Кіпсел (близько 658—628 рр. до н. е.) захопив владу в Коринфі, звідти були вигнані аристократи, їх землі були конфісковані і розподілені між найбіднішими громадянами. Політику Кіпсела продовжував його син і спадкоємець Періандр (близько 628—585 рр. до н. е.). Поряд із міською радою старійшин (яка існувала і раніше) він організував у районі, заселеному землеробами, нову раду, до складу якої входили їх представники, перетворив землеробський культ бога Діоніса на загальнодержавний культ, заснував колонії і ввів зовнішню політику, яка відповідала інтересам коринфських торговців та ремісників. За правління Періандра Коринф перетворився на багате й сильне місто. Будуються нові гавані, у місті споруджуються громадські будівлі; розвивається мистецтво: при дворі тирана найкращі музиканти і поети того часу демонструють і вдосконалюють свою майстерність. Схожу політику проводили Мегар і Сикіона.

Одним із найвідоміших у давнину тиранів був самоський тиран Полікрат (друга половина VI ст. до н. е.). У роки його влади самоський флот панував у грецьких водах, а Самос став одним з найбагатших і багатолюдних міст Греції. Спираючись на торгово-ремісничі кола, Полікрат повів боротьбу проти аристократії. Багато її представників були вигнані з Самоса. Для того, щоб привернути на свій бік вільне населення, Полікрат організовує великі громадські роботи. Геродот захоплювався трьома «найбільшими з усіх еллінських споруд» на Самосі: тунелем — водопроводом довжиною, за його словами, у 7 стадій (понад 1,3 км), земляним молотом у морі (довжиною близько 360 м) і найбільшим з усіх грецьких храмів.

Через тиранію пройшло чимало грецьких міст, у тому числі Афіни, але ніде цей режим не був довготривалим. Дельфійський оракул, за словами Геродота, відповів на запитання Кіпсела про майбутнє: «Блаженний...Кіпсел... цар славного Коринфа, і він сам, і діти його, але не діти його дітей». Вислів оракула, певно, відображав поширену думку про нетривалість тиранії. На пог-

ляд більшості громадян, ця форма державного устрою виправдовувала себе остільки, оскільки вона була спрямована проти панування родової аристократії. А вже коли це панування було повалене, тиранський режим переставав відповідати інтересам демосу. Отже, тиранія втрачала свою соціальну опору, і на зміну їй приходили інші політичні форми, які більше відповідали інтересам класу рабовласників.

У Коринфі тиранія занепадала невдовзі після смерті Періандра. Влада перейшла до найзаможніших станів вже сформованого класу рабовласників, який встановив республіканську форму правління. Приблизно те саме спостерігається і в деяких інших грецьких містах. Загальна лінія політичного розвитку Греції у VII—VI ст. до н. е. вела через тиранію до республіканських форм державного устрою у двох його основних варіантах. В одних державах встановився устрій рабовласницької демократії, тобто панування усієї маси рабовласників за участю широких прошарків вільних, причому верховна влада належала формально народним зборам усіх повноправних громадян. В інших державах встановилася рабовласницька олігархія, тобто панування найзаможнішої частини рабовласників, які управляли державою через раду більш чи менш вузького складу.

Отже, розвиток виробничих сил грецького суспільства, соціально-економічна диференціація і розпад суспільства на класи привели у VIII—VI ст. до н. е. до створення у Греції античного міста-держави — поліса, який дещо відрізнявся від більшості ранніх міст-держав Сходу.

Поліс становив собою громадянську общину, яка спиралася на античну форму рабовласницької власності. Характерні особливості цієї форми полягали в тому, що панівною була приватна власність на рабів і основний засіб того часу — землю, але приватним власником міг бути лише повноправний член громадянської общини. Ті, хто втратив земельну власність, нерідко позбавлялися і громадянських прав. Лише у полісах, в яких перемогла рабовласницька демократія, політичні права поширювалися на всіх громадян незалежно від того, володіли чи не володіли вони землею.

Однак в усіх грецьких полісах незалежно від особливостей їх політичного устрою далеко не усе населення, яке проживало на території, що належала полісу, включалося до складу громадянської общини і користувалося громадянськими правами. Крім рабів, позбавлених будь-яких прав, у кожному полісі існували категорії особисто вільного, але неповноправного населення,

наприклад, переселенці з інших полісів, чужоземці. Раби і неповноправні у найважливіших містах-державках становили більшу частину населення поліса, а громадяни — лише привілейовану меншість. Ця меншість, маючи політичну владу, використовувала її насамперед для підтримки існуючого устрою, заснованого на експлуатації праці рабів, а часто й інших категорій залежного чи неповноправного населення.

В цілому поліс як особлива форма рабовласницької держави порівняно з давньосхідними рабовласницькими деспотіями того часу, безперечно, був явищем історично прогресивним.

Територія, яка належала місту-державі (в цьому і полягає одна з найхарактерніших особливостей поліса), як правило, займала незначну площу. Володіння поліса зазвичай вичерпувалися безпосередньо прилеглою до нього сільською округою. На території Беотії, яка сягала близько 2,58 тис. кв. км, знаходилося близько 10 самостійних полісів; на території Фокіди, яка становила близько 1,615 тис. кв. км, було 22 окремих поліси. Родос, площею в 1,404 тис. кв. км, був тривалий час поділений на три самостійних поліси. На території Криту (близько 8, 59 тис. кв. км) налічувалося кілька десятків полісів. Територія такого значного поліса, як Коринф, налічувала усього 880 кв. км. Найбільшою з держав Балканської Греції була Спарта, яка після підкорення сусідньої Мессенії володіла територією у 8,4 тис. кв. км.

З часів глибокої давнини Аттика була заселена; найдавніші з поховань, відкритих на її території, належать до неоліту. У II тис. до н. е., як ми бачили, в Аттиці існував один з центрів мікенської культури. Дорійське вторгнення Аттику не зачепило.

У грецькій літературній традиції про історію Аттики найдавніших часів збереглися лише розмиті спогади у формі легенд про царів. З іменами цих царів пізніший афінський переказ пов'язував походження найдавнішого поділу общини афінян на чотири родові філи (племені), на фратрії і роди, а також поділ жителів на евпатридів — роду аристократію, геоморів — землеробів, деміургів — ремісників, тобто поділ, який виник історично в період розкладу первіснообщинного ладу.

Легендарному цареві Тесею, часи життя якого належать до покоління, що передувало Троянській війні, тобто до XIII ст. до н. е., афіняни приписували проведення синоїкізму, що полягав згідно з переказом в об'єднанні навколо Афін 12 раніше відокремлених общин. Насправді процес поступового об'єднання населення Аттики навколо Афін тривав довго і повніс-

тю завершився, певно, лише на VII ст. до н. е., коли так званий царський період вже став далеким минулим, а афіняни управлялися колегією, що складалася з дев'яти старійшин — архонтів, які щорічно обиралися з евпатридів. Зі спливом строку повноважень архонти ставали членами ареопагу. Ареопагом в Афінах називалася (за місцем, де вона засідала, — на пагорбі, присвяченому богові війни Аресу) давня рада, колись рада старійшин, яка тепер перетворилася на орган правлячої аристократії.

У розглядуваний час Аттика поділялася на 48 навкрарій — територіальних округів; кожна навкрарія повинна була поставити, озброїти і укомплектувати екіпажем одне військове судно для афінського флоту. «Ця установа, пише Енгельс про навкрарії, — підривала двояким чином родовий устрій: по-перше, вона створювала публічну владу, яка вже не збігалася із сукупністю озброєного народу; по-друге, вона вперше поділила народ для суспільних цілей не за родинними групами, а за територією проживання»¹.

Економічною передумовою панування родової аристократії в Аттиці, як і в інших місцях, була насамперед концентрація в її руках земельного фонду. Характеризуючи обстановку, яка склалася на кінець VII ст. в Аттиці, вчений IV ст. до н. е. Аристотель зазначав, що «бідні перебували в неволі у багатих не тільки самі, а й діти їх і дружини. Називалися вони пелатами і шестичастинниками, оскільки на таких орендних умовах обробляли поля багатіїв. Уся ж взагалі земля була в руках небагатьох». «Шестичастинниками» вони називалися тому, що сплачували 5/6 врожаю за орендовані ділянки; якщо вони не вносили вчасно орендну плату, то, як писав Аристотель, «можна було взяти у кабалу і їх самих, і їхніх дітей».

Панування афінської родової аристократії однак не могло тривати довго. Продуктивні сили афінського суспільства у VII—VI ст. до н. е. швидко розвивалися. Зростали ремесло і морська торгівля. В результаті розкладу общини поряд із збезземеленням значної частини землеробів виокремилися заможні й середні прошарки. На історичну сцену вийшла нова соціальна сила рабовласницького суспільства — демос. В соціально-економічному відношенні демос не був однорідним. Якщо в цілому він був заінтересований в ліквідації економічної переваги і по-

¹ Див.: Енгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 21. — С. 117.

валенні політичного панування родової аристократії, то окремі його прошарки керувалися при цьому різними цілями. Безземельна біднота і дрібні землероби намагалися відстояти свою особисту свободу, а також свободу членів сім'ї від небезпеки боргової кабали і мріяли про перерозподіл землі і відміну боргів; найзаможніша частина демосу — купці, судновласники, господарі ремісницьких майстерень, землевласники незначного походження — прагнули позбавити аристократію її привілеїв і встановити свою владу. У боротьбу включилися і афінські метеки, прибуле населення. Метеки були особисто вільні, але не будучи афінянами за походженням, вони не мали політичних прав, були обмежені у деяких інших відносинах. Тому головне завдання метеки вбачали в тому, щоб домогтися зрівняння у правах з афінськими громадянами.

У розпочатій боротьбі позиції афінських евпатридів були ослаблені тим, що процеси майнового розшарування торкнулися і їх власного середовища. Одні аристократичні роди розорилися; інші, залучаючись до торгівлі і морської справи, проникалися новими інтересами і переходили на бік заможної частини демосу. В кінцевому підсумку старі суспільні відносини, пережитки родового устрою, що обмежували подальший розвиток афінського суспільства, були зламані, опір афінської родової аристократії придушений і її панування повалене, але для цього потрібно було понад 100 років напруженої боротьби.

Одним з перших відомих епізодів цієї боротьби був виступ у другій половині VII ст. до н. е. знатного афінянина Кілона, який намагався за допомогою своїх прибічників і за підтримки свого родича, мегарського тирана Феагена, здійснити в Афінах переворот. Ця спроба завершилася повною невдачею, оскільки афінський демос не підтримав Кілона. Зворушення в Афінах однак продовжувалися з дедалі більшою силою. Вони змусили правлячу родову знать піти на деякі поступки, зокрема погодитися на перший запис усних правових звичаїв. Цей запис був здійснений законодавцем Драконтом (близько 321 р. до н. е.). Закони Драконта, метою яких був захист приватної власності на рухомість, суворо карали за посягання на неї. (Вислів «драконові закони» став звичайною назвою для суворого законодавства). Важливою ознакою цих законів була також відміна родової помсти у випадках неумисного вбивства. Запис правових звичаїв процесуального характеру, який посідав у законах Драконта значне місце, був покликаний певною мірою обмежити сваволю суду, який перебував у руках аристократії.

У давньогрецькому суспільстві, як зазначає Гомер, відбуваються складні процеси. Класів ще немає, але поділ на простий народ і родоу знать глибоко укорінився. Найкращі землі, найбільші стада, усі основні посади перебували в руках останньої.

Держави ще немає. Племенем управляють народні збори, рада старійшин, вождь — базилевс. Народні збори — разом з тим військо, а базилевс і старійшини — насамперед військові ватажки. Американський історик Л. Г. Морган назвав цей устрій військовою демократією.

За всіма ознаками період військової демократії — це останній період первіснообщинного ладу. Землеробство стає головною галуззю господарства, відсуваючи скотарство. Ремесло виокремлюється в самостійну галузь. Обмін товарами набуває регулярного характеру. З'являються купці. Рабство все більше укорінюється і вже не тільки в домах і господарствах знаті. Утворюється сім'я з пануванням чоловіка. Давня родова організація ще існує, але вже підірвана. На території фратрій і племен оселялися здебільшого чужинці, вони хоч і співвітчизники, але належали до інших племен, фратрій і родів. Населення змішувалося і тому старі форми управління ставали неможливими. Усе це разом є основою для переходу до держави як нового, вищого ступеню суспільного розвитку.

Найцікавішим і водночас найбільш вивченим видається процес утворення держави у двох відомих грецьких полісах — давніх Афінах і Спарті. Перший був зразком рабовласницької демократії, другий — аристократії.

Іонійцям, як називався союз чотирьох племен, дісталася під час переселення малородюча область, яка омивалася морем, — Аттика. Землеробство тут було обмежене порівняно невеликим районом, проте були сприятливі умови для ремесла й морської торгівлі.

Сільська община, стійка на Сході, не знайшла тут сприятливих умов і почала швидко розпадатися. Земельні наділи зробилися приватною власністю окремих сімей.

У VIII ст. до н. е. в Аттиці виросло (навколо давньої фортеці) місто, яке стало найвидатнішим центром античної і світової культури. Його назвали на честь богині-покровительки Афіними.

Місто стало осередком людей, які належали до різних племен, родів, фратрій: замість звичайного сусідства племен відбувається об'єднання їх у єдиний народ. На зміну старому поділу приходять новий. Знать утворює стан евпатридів («благородних»), дрібні землероби отримують загальну для них назву геоморів, ремісники — деміургів.

Заміщення усіх важливих посад стало привілеєм евпатридів. Внаслідок цього рада старійшин (ареопаг) перетворюється на суто аристократичні збори, які ніким не обиралися і ні перед ким не звітували. Ареопаг складає закони, здійснює вищий суд, спостерігає за діями посадових осіб, перше місце серед яких належить колегії, яка складається з 9 старійшин — архонтів. Вони обираються ареопагом терміном на рік.

Панування земельної аристократії згубно позначилося на становищі народу. Усюди на полях стояли заставні камені. На них було написано, кому і на який строк заставлена ділянка. Така форма застави — іпотека — була раннім винаходом Греції. Земля віддавалася у користування боржника, але у разі прострочення платежу переходила до кредитора.

«Грошове господарство, яке розвивалося, — писав Ф. Енгельс, — проникало у сільські общини, впливаючи, немов їдка кислота, на їхній давній, заснований на натуральному господарстві спосіб життя»¹.

Починаючи з VI ст. до н. е. у політичне життя афінського суспільства дедалі активніше включався новий соціальний елемент. Відносно високий рівень продуктивних сил, якого було досягнуто в районі Середземного моря у VIII—VI ст. до н. е., та особливо сприятливі природні умови самої Аттики (з її невеликим земельним фондом і зручним для торгівлі місцерозташуванням) сприяли появі значної кількості ремісників і торговців. Бойову частину його становили матроси численного афінського флоту. На відміну від аристократії, усі ці нові люди (а також селяни) називали себе демосом — народом.

Демос постійно ворогував з аристократією, яка зневажала його. Крок за кроком виривав він у неї політичну владу. Коли це йому вдалося, в Афінах встановилася рабовласницька демократія, а отже, і держава у її початковій, ще не завершених формі.

У 594 р. до н. е. загальне невдоволення вилилося, за словами Аристотеля, у «велику смуту». «Величезна більшість, до того ж люди неабиякої фізичної сили, — вказує грецький історик Плутарх у своїх «Порівняльних життєписах», — збиралися і умовляли один одного не залишатися байдужими глядачами, а вибрати собі одного ватажка, надійну людину і звільнити бор-

¹ Див.: Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 21. — С. 111.

жників, які пропустили строк сплати, а землю перерозподілити і цілком змінити державний устрій».

Опинившись у складній ситуації, сторони зійшлися на кандидатурі поета і політичного діяча Солона. Було відомо, що він не є «спільником багатіїв у їх злочинах» і водночас не «пригнічений злиднями». Обраний архонтом, Солон був наділений надзвичайними повноваженнями, серед яких найважливішим було право законодавства. Зазнавши впливу одних, які прагнули до встановлення єдиної влади, та інших, що поривалися до найширшого народоправства, Солон обрав політику «золотої середини».

1.2. Реформи Солона

Незрівнянно більша перемога була здобута афінським демосом у його боротьбі з аристократією в 594 р. до н. е., коли були проведені так звані реформи Солона. Виступ на політичній арені Солона Аристотель описав так: «Більшість народу перебувала у неволі в небагатьох. Народ повстав проти знатних. Сму́та була сильною і тривалий час одні боролися проти інших; нарешті, вони спільно обрали посередником і архонтом Солона і доручили йому устрій держави».

За походженням Солон належав до епатридів, але розорився, і щоб поправити свої справи, зайнявся торгівлею, у зв'язку з чим побував у багатьох містах. Солон та його однодумці не були заінтересовані в повному збереженні привілеїв родової знаті і були схильні до деяких компромісів. Основна мета Солона полягала в тому, щоб ціною відомих поступок задовольнити найбільш наполегливі вимоги демосу і таким чином підняти добробут і обороноздатність Афін. Для здійснення цієї мети проведено низку реформ: відмінені обтяжливі для землеробів борги. Такий захід отримав назву «сісахфія», тобто «зняття тягаря». Особливі камені, поставлені на землі боржника, тепер були скинуті як знак звільнення від боргового тягаря. Назавжди була скасована боргова кабала, а продані у рабство за борги афіняни були викуплені коштом общини й повернені на батьківщину; була встановлена свобода заповіту, згідно з якою виморочне майно вже не обов'язково потрапляло, як раніше, у рід померлого, проте кожному було надане право заповідати майно на свій розсуд. Було здійснено низку заходів, які заохочували ремісників і сприяли розвитку торгівлі.

Нарешті Солоном була проведена так звана тимократична або цензова реформа. Згідно з цією реформою усі афінські гро-

мадяни незалежно від походження були поділені за майновим становищем на чотири розряди. Одиницею вимірювання доходів при цьому була міра ємкості, застосовувана для зерна, — медімн. Афіняни, які мали річний дохід від сільського господарства у 500 медімнів зерна, були віднесені до I розряду (пентакосіомедімни), у 300 медімнів або здатні утримувати бойового коня — до II розряду (вершники), у 200 медімнів — до III розряду (зевгіти), і нарешті, з доходом менше ніж 200 медімнів — до IV (фети). Громадяни перших двох розрядів користувалися усією повнотою політичних прав, але несли обов'язки, пов'язані з найбільшими витратами: перші виконували літургії, тобто повинності на користь держави у вигляді будівництва за свій рахунок суден для афінського флоту, улаштування громадських свят гощо; другі служили у кінноті. Зевгіти були дещо обмежені у своїх правах. Вони, наприклад, не могли обиратися в архонти, а, отже, потрапляти до ареопагу. В ополченні вони становили важкоозброєну піхоту. Як і інші воїни, вони повинні були озброюватися за власний рахунок. Нарешті, фети мали лише право обирати посадових осіб у народних зборах, але самі не могли бути обрані; в ополченні вони служили як легкоозброєні піхотинці.

Реформи торкнулися і політичного устрою Афін: на основі давніх чотирьох філ був створений новий орган — «рада чотирьохсот», до якої обиралися по 100 осіб від кожної філи. Ця рада існувала паралельно з ареопагом, але відрізнялася від нього за своїм складом. Якщо в ареопазі були представлені лише вищі майнові розряди, то до ради чотирьохсот могли обиратися всі, крім фетів; тому склад її був більш демократичним. Що стосується функцій цих двох рад, то ареопаг зберіг своє значення, здійснюючи загальний контроль над державними справами і будучи верховним судом; рада ж чотирьохсот у перервах між народними зборами, певно, вирішувала за нього поточні справи управління. Народні збори, які в період необмеженого панування евпатридів майже втратили будь-яке значення у політичному житті Афін, тепер почали відігравати в ньому значну роль. Аристотель пов'язує з іменем Солона також створення в Афінах народного суду — гелієї. На його думку, це була одна з найдемократичніших реформ Солона, оскільки в гелієї брали участь навіть фети.

Отже, реформи Солона суттєво змінили весь устрій соціально-політичного життя давніх Афін, створили передумови для розвитку рабовласницької держави, висунули новий принцип

майнового цензу. Усе це разом нанесло удар пережиткам родового устрою та пануванню родової аристократії, які гальмували формування афінського рабовласницького суспільства.

Реформи Солона, однак, не довели розпочатої справи до кінця (в цьому сенсі мали компромісний характер). Вищі прошарки демосу отримали доступ до влади, але ценз визначався доходами з землі, у зв'язку з чим багаті представники демосу мали ділити владу з тією ж родовою, землевласницькою аристократією. Аттичні дрібні землероби домоглися багато: вони були звільнені від боргів, позбулися небезпеки боргового рабства, багато втікачів повернулося на батьківщину, і оскільки заставні камені були скинуті, певно, повернули собі землю. Загально-го перерозподілу землі демос, однак, не домогся. Між тим землевласницька родова аристократія, яка була змушена поступитися, надалі виявила прагнення повернути втрачене і поновити своє панування.

Тому невдовзі після проведення реформи соціально-політична боротьба в Афінах відновилася з новою силою.

1.3. Реформи Клісфена

Під час напруженої соціально-політичної боротьби після реформ Солона населення Аттики поділилося на кілька груп, які мали свої певні політичні вимоги. Основу однієї з цих груп становили педієї (мешканці рівнини, тобто тієї частини Аттики, де були розташовані найкращі і найродючіші землі); це були великі землевласники, прибічники аристократичного правління. Другу групу становили діакрії (мешканці гір, тобто тієї частини, де знаходилися гірші землі); це були дрібні землероби, прибічники демократії. Третю групу становили паралії (мешканці прибережної смуги); це були здебільшого торгово-ремісничі кола; вони були, як зазначає Аристотель, «прибічниками помірному способу правління». У 560 р. до н. е. в Афінах відбувся переворот. Пісистрат, спираючись на діакріїв, захопив афінський кремль — акрополь — і встановив свою владу в Афінах.

В ході подальшої боротьби з двома іншими політичними угрупованнями — педіеями та параліями — Пісистрат двічі змушений був залишити Афіни і лише на третій раз за допомогою найманого війська та за підтримки землеробського населення остаточно утвердився у владі. В основному політика Пісистрата була спрямована проти родової аристократії, на захист інтересів середніх і частково дрібних землеробів. Їм він, вочевидь,

роздавав конфісковані у своїх політичних ворогів землі, а також організовував для них дешевий сільськогосподарський кредит, запровадив роз'їзні суди. Землеробський культ Діоніса він подібно до коринфського тирана Періандра оголосив загальнодержавним.

У роки правління Пісистрата було досягнуто також значних зовнішньополітичних успіхів: афіняни укріпилися на обох берегах Геллеспонту, що сприяло розвитку афінської торгівлі на Чорному морі і зростанню товарного виробництва в самих Афінах. Це підтверджують численні знахідки афінської кераміки часів Пісистрата на узбережжі Чорного моря, які наглядно свідчать про значне розширення в Афінах виробництва керамічних виробів і про збільшення їх вивозу. Тоді ж відбувається і перехід значної частини землеробських господарств від посіву зернових до садівництва (розведення олив і винограду), продукція якого також була предметом вивозу. Афіни багатіли. У місті будувалися нові храми, споруджувалися статуї, був прокладений водопровід тощо. Проведення усіх цих робіт також стимулювало розвиток афінського ремесла. У цей же час Афіни стають одним із культурних центрів Греції. Пісистрат запрошував до свого двору видатних поетів того часу; за його правління були записані гомерівські поеми. Політика Пісистрата, таким чином, відповідала інтересам не тільки його безпосередніх прибічників із середовища дрібних вільних землеробів, а й інтересам значно ширших, зокрема торгово-ремісничих, кіл афінського населення. Відомо також, що з тиранією Пісистрата примирилися і деякі з аристократичних родів, що залишилися в Аттиці. Однак зовнішньополітичні заходи і утримання найманого війська вимагали значних коштів. У пошуках цих коштів Пісистрат запровадив оподаткування, що погіршило становище землеробів і, слід гадати, через це багато з них відвернулися від Пісистрата.

У 527 р. до н. е. Пісистрат помер. Влада перейшла до двох його синів — Гіппія і Гіппарха. Довго утримати її вони не змогли. В Афінах почався рух проти тиранії. У 514 р. до н. е. Гіппарха було вбито змовниками, а у 510 р. до н. е. за допомогою спартанців, залучених супротивниками тиранії, Гіппій був вигнаний з Афін. Згодом аристократи здійснили спробу захопити владу і відновити старі порядки, що викликало повстання демосу, який скинув вже якимось утверджений аристократичний уряд «трьохсот».

Перемога, одержана повстанцями, була закріплена низкою реформ, проведених Клісфеном, який очолив афінську демок-

ратію. Клісфен належав до впливової родини Алкеонідів. Найважливіша з реформ Клісфена — новий поділ афінських громадян, побудований на послідовно проведеному територіальному принципі. Уся територія Аттики і квартали самого міста Афіни тепер були поділені на 30 округів — тритій. Кожні три узяті з різних місць Аттики і кварталів міста тритії утворювали собою нову філу, яких стало, таким чином, десять. Завдяки цьому новому поділу до складу кожної філи увійшли громадяни, які проживали у різних частинах Аттики, різних кварталах міста, фактично така само перевага перейшла до приморського, здебільшого міського населення. Нові територіальні філи поділялися на деми — первинні адміністративні одиниці, які користувалися відомим самоврядуванням.

Історичне значення цієї реформи полягало в тому, що вона стерла старі родові поділи, роз'єднала родову знать, позбавивши її колишнього впливу у народних зборах, які голосували тепер за новими філами.

Організація нових філ зумовила заміну «ради чотирьохсот» «радою п'ятисот» (по 500 осіб від кожної філи). На раду п'ятисот покладено ряд нових обов'язків. Вона готувала справи до розгляду народними зборами, виносила за ними попередні рішення; без цього жодна справа народними зборами розглядатися тепер не могла. Рада виконувала всі рішення народних зборів і вирішувала другорядні питання в період між їх скликаннями.

Клісфен створив іще один новий орган — колегію стратегів, які обиралися по одному від кожної філи. Спочатку стратегам належали головним чином військові функції, у подальшому в їх руках зосередилася вища виконавча влада. Як свідчить Аристотель, за часів Клісфена були також розширені ряди афінських громадян шляхом надання багатьом метекам громадянських прав; можливо, деяким рабам були дані права метеків. Для того, щоб уберегти новий порядок від посягань на нього з боку ворогів, було запроваджено остракізм — у дослівному перекладі «черепкування». Остракізм був формою таємного голосування, за якого кожен, хто голосує, писав на черепку ім'я людини, яка здавалася йому небезпечною для існуючого устрою. Якщо одне і те саме ім'я повторювалося при підрахунку голосів 6 тис. разів, то носій цього імені підлягав вигнанню строком на 10 років без конфіскації майна. У подальшому остракізм знайшов застосування у політичній боротьбі. Використовуючи його, політичні діячі угруповань, які перемогли, позбувалися своїх ворогів і суперників.

Реформами Клісфена завершується період гострої боротьби між родовою аристократією і демосом, який тривав понад 100 років.

У розглядуваний час в афінському суспільстві досить чітко сформувалися основні класи — раби і рабовласники. Усі раби в однаковій мірі були позбавлені особистої свободи, усі вони не мали ніяких політичних і громадянських прав. Раби відтепер стають пригнобленим і експлуатованим класом, хоча форми їх експлуатації мали неоднорідний характер.

Вільне населення Афін було далеко не єдиним за своїм складом. Панівне становище займав клас рабовласників. До нього слід віднести великих за аттичними масштабами землевласників, власників ремісницьких майстерень, які використовували працю рабів, а також багатих купців, лихварів та ін., тобто усіх тих, чий матеріальний добробут базувався на експлуатації праці рабів. Більшу частину вільного населення становили працівники, які мали власні засоби виробництва — ділянки землі, зняряддя ремісницького виробництва тощо і жили в основному своєю працею. Це були землероби, які самі обробляли свої поля й сади, дрібні ремісники, мореходи, які наймалися до судовласників, та ін. Деяким з представників цих вільних працівників вдавалося розбагатіти, завести рабів і стати рабовласниками; інші, навпаки, розорилися, ставали жертвами лихварів, перетворювалися на люмпен-пролетаріїв чи змушені були покидати батьківщину заради спроби влаштувати своє життя у колоніях або стати найманцями у війську якогось чужоземного царя.

1.4. Демократизація державного устрою Афін в результаті реформ Ефіяльта і Перикла

Влітку 464 р. до н. е. у південній частині Пелопоннеса стався нечуваної сили землетрус. Загальним переполохом, викликаним землетрусом, негайно скористалися спартанські ілоти. В умовах жорстокої експлуатації і повного безправ'я ілоти користувалися будь-яким сприятливим моментом для виступів проти своїх пригноблювачів. Цього разу повстання було особливо великим. Воно швидко поширилося на велику частину території, яка належала Спарті. Повстанці відважилися здійснити похід на саме місто Спарту. Лише доклавши значних зусиль, військо спартіатів на чолі з Архідамом змусило їх відступити від міста. Після цього головним центром повстанців стає гора Іфома у Північній Мессенії, яка становила собою природну фортецю.

Укріпившись на цій горі, повстанці протрималися, за одними даними, 4 роки, за іншими — близько 10 років (так звана третя Мессенська війна).

Уряд Спарти з самого початку повстання зрозумів, що він не зможе придушити його своїми силами і звернувся за допомогою не тільки до своїх пелопоннеських союзників, а й до Афін. Кімон одразу відгукнувся на це прохання, і після тривалих дебатов на афінських народних зборах йому зрештою вдалося домогтися відправки у Пелопоннес чотирьохтисячного афінського загону на допомогу спартанцям.

Цей крок, однак, дорого коштував не тільки Кімону, а й його однодумцям. Запідозривши афінян у прихильності до повсталих ілотів, Спарта в образливій формі відмовилася від їх допомоги. Задуманий Кімоном похід, таким чином, завершився ганебним для нього провалом, чим негайно скористалися афінські демократи. На чолі опозиційної олігархічному уряду течії у цей час стояли Ефіальт і Перикл. В античній традиції образ Ефіальта відомий як образ видатного оратора, який повністю поділяв політичні ідеї Фемістокла. В одній із ворожих демократії комедій говорилося, що під впливом його речей народ, немов скажений кінь, зірвав з себе узду. Вже багато часу по тому Платон характеризував Ефіальта як діяча, який «упоїв демос безмежною свободою».

Ефіальт і його однодумці використали обставини, які склалися після невдалого походу Кімона, і розпочали боротьбу проти головної опори афінських рабовласників — ареопагу. У 462 р. до н. е. Ефіальт провів на народних зборах закон про позбавлення ареопагу всіх прав вищого державного органу і про перетворення його на судовий орган із деяких видів кримінальних злочинів. Кімон намагався противитися проведенню цього закону, однак без успіху: він був вигнаний з Афін за допомогою остракізму. Невдовзі Ефіальт був убитий своїми політичними ворогами, однак це не зупинило подальших демократичних перетворень афінського державного устрою. Після організованого олігархами убивства Ефіальта визнаним керівником афінської демократії став Перикл. Перикл був одним із найяскравіших і найвизначніших історичних діячів Стародавньої Греції, хоча роль його в історичних подіях V ст. до н. е. значно перебільшена і античними істориками, і історіографією.

Перикл належав, за словами грецького історика Плутарха, «до найбільш знатних родів у Афінах»; його батько Ксантіпп командував грецьким флотом у битві при Мікалі; мати була ро-

дичкою афінського реформатора Клісфена. Одним з його вихователів був відомий філософ Анаксагор. Перикл виявив себе як обережний і далекоглядний політик, блискучий оратор, всебічно освічена для свого часу людина. Будучи вже визнаним керівником Афінської держави, Перикл поряд з укріпленням політичної могутності Афін, не припиняв турбуватися про те, щоб Афінська держава стала «центром просвіти Еллади». До свого будинку він запрошував найвидатніших вчених, письменників, художників. Так, відомо, що він підтримував тісні стосунки з софістом Протагором, трагіком Софоклом, скульптором Фідієм, істориком Геродотом та ін.

З самого початку своєї політичної діяльності Перикл приєднався до тих верхніх прошарків рабовласницької демократії – купців, судовласників, ремісницьких підприємців, середніх землевласників, які були зацікавлені у посиленні могутності Афін на морі і в розширенні торговельних зв'язків. Він був популярний в широких колах громадян і, починаючи з 443 р. до н. е., протягом 15 років щорічно обирався на посаду стратега. Популярність Перикла пояснювалася насамперед тим, що його політична діяльність, спрямована на укріплення демократичного устрою, на зміцнення Афінської морської держави і взагалі могутності Афін, відображала інтереси більшості афінських громадян.

Головне завдання, яке стояло перед Периклом і його однопольовцями у процесі боротьби з олігархами, полягало у послідовній демократизації державного устрою Афін. На відміну від більш ранніх одноразових широких реформ, типу реформ Солона або Клісфена, усередині V ст. до н. е. було проведено ряд окремих законодавчих заходів, які запроваджували нові порядки або відміняли старі закони, які обмежували демократію. В інших випадках ці старі закони формально і не відмінялися, їх просто не дотримувалися. Так, наприклад, хоча цензове законодавство Солона формально не було відмінено, проте у 457 р. до н. е. вперше на посаду архонта був обраний зевгіт, тобто представник середніх прошарків демосу; у подальшому зевгіти та найбільш бідні громадяни — фети отримали фактично доступ майже до усіх державних посад. Старий спосіб виборів шляхом голосування все частіше став замінюватися жеребкуванням, в основі якого лежало визнання за будь-яким афінським громадянином права займати будь-який пост у державі. Виняток становили лише кілька найвищих посад (наприклад, посада стратега), для зайняття яких необхідні бу-

ли спеціальні знання; ці посади, як і раніше, заміщувалися шляхом голосування на народних зборах.

Для того, щоб рядові громадяни насправді могли займати відповідальні посади, необхідно було запровадити оплату посадових осіб із державної казни. Початок був покладений встановленням плати геліастам (засідателям в афінському суді — гелієї) у розмірі двох оболов за засідання. У подальшому казна почала виплачувати добові гроші членам «ради п'ятисот», архонтам та іншим посадовим особам. Дещо пізніше був створений особливий фонд, так званий теорикон, для видачі грошей малозабезпеченим громадянам на відвідування театру. З огляду на те, що театр відігравав неабияку роль у житті суспільства, теорикон мав суттєве політичне значення. Грошова допомога була зазвичай дуже невеликою, проте вона забезпечувала денне харчування, а отже, давала можливість малозабезпеченим громадянам брати участь у державній діяльності. Наприклад, гелієя того часу значною мірою комплектувалася із середовища найменш забезпечених громадян; для багатьох з них участь у судових засіданнях була важливим джерелом існування.

Афіняни користувалися матеріальними благами не тільки за рахунок експлуатації праці рабів, а й за рахунок експлуатації інших грецьких міст — членів морського союзу, які фактично стали підданими Афін. Афінські громадяни розуміли, що у разі збільшення їх загальної чисельності сума отримуваних кожним з них матеріальних благ може зменшитися. Тому в 451—450 рр. до н. е. афінські народні збори за пропозицією Перикла прийняли особливий закон, відповідно до якого лише той вважався громадянином, чий батько і мати були громадянами Афін. Цей закон, метою якого було обмеження чисельності привілейованої групи повноправних громадян в ім'я егоїстичних інтересів кожного з них, яскраво свідчить про вузькість античної полісної демократії. До речі, від цього закону ледве не постраждав сам Перикл: згодом йому коштувало значних зусиль домогтися надання громадянських прав його сину від мілетянки Аспасії.

2. Державний устрій Афін у V—IV ст. до н. е.

2.1. Народні збори

Народні збори були верховним органом Афін. Вони збиралися спочатку 10, а пізніше 40 разів на рік. За особливих обс-

тавин (несподіваний напад ворога, стихійне лихо) могли бути скликані надзвичайні «збори жаху і сум'ятиці». Компетенція народних зборів була широкою: вони приймали закони, видавали настанови з приватних питань (псефізми), обирали посадових осіб та здійснювали перевірку їх діяльності, вирішували питання війни і миру, обговорювали продовольче становище країни тощо. Спеціальні збори присвячувалися розгляду прохань громадян і вирішенню питання про вигнання окремих осіб в порядку остракізму за межі держави.

У роботі народних зборів могли брати участь лише повноправні афінські громадяни, які досягли 20 років. Раби були повністю позбавлені політичних прав. Жінки і метеки у народні збори не допускалися. Як правило, рідко брали участь у його діяльності селяни, зайняті на польових роботах, хоча починаючи з IV ст. до н. е. за відвідування зборів встановлювалася винагорода. Для вирішення навіть найважливіших питань вимагалася присутність 6 тис. осіб, тобто приблизно 1/5 усіх повноправних громадян.

Порядок денний кожних народних зборів визначався завчасно. Одні із зборів кожного місяця вважалися головними. Вони перевіряли діяльність посадових осіб, обговорювали продовольче становище тощо. Головні збори шостого місяця, крім того, вирішували питання про остракізм, звинувачення посадових осіб. На трьох інших зборах місяця розглядалися скарги громадян, релігійні, адміністративні й інші питання. Виступати у народних зборах і вносити проекти нових законів формально міг кожен учасник. Практично ж з промовами виступали головним чином професійні оратори — демагоги, які захищали інтереси окремих груп рабовласників. Законопроекти попередньо вивішувалися для загального огляду і надходили на обговорення народних зборів після їх розгляду в раді п'ятисот, яка щодо кожного законопроекту давала висновок. Голосування за законопроектом здійснювалося підняттям рук.

Важливим засобом, використовуваним верхівкою панівного класу у боротьбі з небажаними для нього законопроектами, було право будь-якого учасника зборів, пославшись на незаконність пропозиції, вимагати зняття законопроекту з обговорення чи голосування під загрозою притягнення ініціатора до суду. Крім того, голова народних зборів міг не ставити на голосування ті пропозиції, які, на його погляд, були незаконними. Прийнятий народними зборами законопроект ставав законом лише в тому випадку, якщо він не відхилявся потім гелією.

2.2. Рада п'ятисот

До ради п'ятисот входило по 50 осіб від кожної з 10 територіальних філ. Члени ради (булевти) обиралися жеребкуванням на один рік із громадян, які досягли 30 років. До компетенції ради належали питання управління: здійснення дипломатичних зносин з іншими державами, управління фінансами, нагляд за арсеналами, доками, флотом, регулювання торгівлі, контроль за посадовими особами. Останні мали право виступати в раді і вносити на її розгляд свої пропозиції. Найважливішою функцією ради було попереднє обговорення питань, які надходили на розгляд народних зборів, що дозволяло їй спрямовувати діяльність зборів.

Для ведення поточних справ рада була поділена на 10 комісій, які склалися з 50 представників однієї філи. Комісії по черзі виконували обов'язки ради, щоденно обираючи за жеребом нового голову, який під час роботи народних зборів був і їх головою. У IV ст. до н. е. цей порядок був змінений: голова почав обиратися перед кожним засіданням ради (зборів). По закінченні строку служби кожен член ради п'ятисот звітував про свою діяльність і міг бути притягнутий до відповідальності.

2.3. Гелієя. Афіньська армія. Поліцейські функції

Гелієя була вищим судовим органом держави і складалася з 5 тис. суддів і 1 тис. запасних: по 600 осіб від кожної із 10 територіальних філ. Члени гелієї обиралися за жеребом на один рік із громадян, які досягли 30 років. У складі гелієї функціонувало 10 колегій, в кожній з яких було по 500 суддів (і 100 запасних). З метою запобігання можливим зловживанням колегіям було невідомо, коли їх покличуть до виконання обов'язків. Це вирішувалося жеребкуванням у день суду.

Гелієя була судом першої інстанції у справах про державні злочини і про зловживання посадових осіб, а також апеляційною інстанцією. Вона також здійснювала деякі контрольні функції і мала право відхиляти законопроекти, прийняті народними зборами.

Важливу роль в управлінні Афіньською державою відігравали посадові особи. Основними принципами заміщення посад були виборність, строковість, відплатність, підзвітність і колегіальність.

Вибори посадових осіб здійснювалися щорічно або відкритим голосуванням у народних зборах, або за жеребом. Перед вступом на посаду усі обрані підлягали особливій перевірці —

докімассії, під час якої з'ясовувалося їх право на зайняття посади, політична благонадійність та необхідні особисті якості. Не можна було обіймати посаду (крім військових) двічі або дві посади одночасно. Робота на посаді оплачувалася (виняток становили лише стратеги). Після спливу строку посадові особи звітували про свою діяльність раді п'ятисот та гелієї. В період розквіту Афіньської держави більшість посад була колегіальною.

Головними посадовими особами в Афінах були стратеги і архонти. Колегія стратегів складалася з 10 членів, які обиралися народними зборами з числа одружених і таких, що мали нерухомість, громадян. Стратеги на V ст. до н. е. отримали важливі повноваження. Вони розпоряджалися коштами, виділеними на утримання армії та флоту, організовували збір надзвичайних воєнних податків (у мирний час громадяни не платили постійних податків, останні збиралися лише з метеків), керували доставкою продовольства до Афін. До них перейшли і деякі повноваження в галузі дипломатичних зносин: вони приймали капітуляцію супротивника, укладали перемир'я. Крім того, вони вели слідство і головували в судах у справах про військові злочини. Нарешті, стратеги мали право вимагати скликання позачергових засідань ради п'ятисот чи народних зборів і вжиття невідкладних заходів. Іноді із стратегів виділявся автократ, якому доручалося командування армією, а за надзвичайних обставин — і уся повнота влади в державі.

Із зростанням повноважень стратегів зменшувалося політичне значення архонтів. Після реформ Солона 9 архонтів почали обиратися жеребом з кандидатів, запропонованих територіальними філами. Єдиною колегією вони діяли рідко — у разі вирішення народними зборами питання про остракізм чи перевірки посадових осіб. Першим архонтом вважався архонт-епонім, за яким з розквітом афінської демократії збереглися лише судові функції щодо сімейних справ і справ про спадщину. Другим архонтом був архонт-базилевс, який відав питаннями релігійного культу і розглядав у суді справи про кримінальні злочини. Далі йшов архонт-полемарх, який втратив наявні у нього раніше функції військового командування і займався в основному справами, пов'язаними з метеками та іншими іноземцями. Інші шість архонтів-фесмофетів керували відправленням правосуддя в афінських судах.

Спеціальні посадові особи (усього в Афінах їх було близько 700) управляли державним майном, відали державною казною, спостерігали за порядком на вулицях і моральністю громадян,

за торгівлею на ринку, виховували і навчали молодь, яка проходила військову підготовку, тощо. Свої посадові особи були у філах та демах.

Як і гелієя, деякі судові функції зберіг ареопаг. Під головуванням архонта-базилевса він розглядав справи про умисні вбивства. За дорученням народних зборів ареопаг міг проводити розслідування справ про державні злочини. справи про неумисні вбивства розглядалися судом ефетів. Розбій, крадіжка та інші майнові злочини — колегією одинадцяти. Цивільно-правові спори про майно були у віданні третейського суду діететів і (у дрібних справах) колегії сорока. За часів Перикла були створені суди по демах. Інколи, коли йшлося про особливо тяжкий злочин, судом виступали самі народні збори.

Афінська армія формувалася на основі загального ополчення вільних громадян віком від 18 до 50 років. Вік, у якому особа підлягала мобілізації, визначався народними зборами. Під час війни кожна філа мала виставити загін важкоозброєних воїнів (гоплітів), загін легкоозброєних та певну кількість вершників, які билися, втім, у пішому строю. У мирний час усі афінські громадяни від 18 до 20 років зобов'язані були пройти військово-навчання. Їх нерідко залучали до несення патрульної служби на кордонах. З другої половини V ст. до н. е. державні кордони охороняли постійні наймані війська, а з часу Пелопоннеської війни вони почали використовуватися і у воєнних діях.

Поліцейські функції здійснювали раби-токсоти (близько 200 осіб). Покладення поліцейських функцій на рабів свідчило про гостроту протиріч між ворожими угрупованнями панівного класу, які не довіряли одне одному. Неабияку роль відіграло і те, що виконання поліцейських обов'язків видавалося вільному афінянину принизливим.

3. Основні риси афінського права

3.1. Джерела афінського права. Закони Драконта

Афінське право було найбільш розвинутою у Стародавній Греції системою рабовласницького права, що помітно вплинула на правові системи інших полісів, особливо тих, які входили до складу Афінського морського союзу.

Як і в інших грецьких містах-державах, найдавнішим джерелом права були звичаї. У VIII—VII ст. до н. е. в процесі становлення класового суспільства і держави багато старих звичаїв отримують нове тлумачення (насамперед на користь евпат-

ридів) у рішеннях ареопага й архонтів. З кінця VII ст. до н. е. основним джерелом права стає законотворча діяльність верховних органів держави, хоча правові звичаї продовжують відігравати важливу роль.

Законодавча діяльність пов'язується з іменами Драконта і Солона. Закони, приписувані Драконту, відносять до 621 р. до н. е. Не виключено, що й сам Драконт був міфічною особою. До нас закони Драконта не дійшли, проте з повідомлень давніх авторів відомо, що вони санкціонували низку правових звичаїв, встановлюючи жорстокі покарання. Так, смертною карою каралися не тільки святотатство і умисне вбивство (неумисне каралося вигнанням), а й крадіжка овочів, неробство. Характерним є те, що такий пережиток родового устрою, як кровна помста, був заборонений. Законодавство Солона, яке відносять до 594 р. до н. е., зачіпало широке коло питань, пов'язаних з організацією державної влади і регулюванням нових цивільно-правових відносин (боргова реформа, закріплення приватної власності на землю та ін.).

Активна законодавча діяльність в Афінах у V—IV ст. до н. е. привела до накопичення великого законодавчого матеріалу, іноді суперечливого і в цілому невпорядкованого. Від законів відрізнялися прийняті народними зборами настанови (псефізми), які стосувалися окремих осіб, але іноді містили загальні правові норми, як і закони. Однак основні інститути права в Афінах не були розроблені у законодавстві достатньо повно. Багато з них зберегли ті чи інші пережитки родового устрою.

3.2. Право власності

У афінському праві розрізнялися володіння (як фактичне володіння майном) і власність (як володіння з правом розпорядження). Самого ж поняття права власності як абсолютного права особи ще не було. На відміну від Спарти колективна власність панівного класу мала обмежене поширення. До неї належали державні маєтки і копальні, храмове майно тощо. Крім державної землі, яка здавалася переважно в оренду, існували громадські землі філ та демів. Майно, яке перебувало у приватній власності, поділялося на «видиме» (земля, будинок, раби тощо) і «невидиме» (здатне «ухилитися» від оподаткування і конфіскації — гроші, коштовності).

Між державною і приватною земельною власністю існував органічний зв'язок. Земельна власність мала подвійну форму — приватна власність на землю вважалася такою, що походить від

державної, а державна існувала і у формі приватної власності. Тому незважаючи на остаточне утвердження з часів Солона приватної власності, вона ще мала відбитки попередніх колективістських уявлень про спільність майна і вважалася такою, що надана державою. Так, архонти, вступаючи на посаду, щорічно оголошували про збереження за громадянами належного їм майна. Сама назва земельних ділянок походила від слова «жереб» (клерос), тобто ділянка, отримана від общини в результаті жеребкування. Істотним обтяженням, яке лежало на приватній власності, був обов'язок заможних громадян влаштувати за свій рахунок пишні святкування (літургії) для афінян. Розмір витрат на літургію визначався багатством зобов'язаної особи. Під час війни на багатих покладалася і триерархія — обов'язок споряджати за свій рахунок військовий корабель.

3.3. Зобов'язальне право

Афінське право розрізняло зобов'язання за договорами і зобов'язання, пов'язані із завданням шкоди («вільні»; «невільні» зобов'язання). Підставою виникнення договорів вважалася домовленість сторін, яка не потребувала особливих формальностей. Але найважливіші договори укладались, як правило, у письмовій формі. Залежно від характеру договору відповідний документ підписувався або обома сторонами (договір купівлі-продажу) або однією (зобов'язаною) стороною (договір позики).

Виконання договору забезпечувалося завдатком, поручительством третіх осіб та заставою (до реформ Солона договір позики забезпечувався і самозаставою боржника). Якщо від виконання договору відмовлявся покупець, він втрачав свій завдаток, продавець же був зобов'язаний повернути подвійну суму завдатку. У разі поручительства матеріальні гарантії виконання договору брали на себе треті особи. Заставлені рухомі речі перебували у володінні кредитора, який міг їх продати, якщо боржник не виконав зобов'язання. Особливе значення в історії Афін мала застава землі (іпотека). При іпотеці заставлена земля залишалася у володінні і користуванні боржника, позбавленого, однак, права розпоряджатися нею. У разі невиконання зобов'язання боржником земля переходила до кредитора.

Серед договорів важливе місце посідали купівлі-продаж, яка набула значного поширення у зв'язку з широким розвитком торгівлі як у самій Греції, так і з сусідніми країнами; позика, в тому числі у лихварів під великі відсотки (до 20 %); майновий

найм рухомості (в тому числі рабів) і нерухомості (особливо будинків метеками, які зовсім не мали або мали обмежене право придбавати будинки); особистий найм та ін. Зокрема був відомий і договір товариства, за яким кілька осіб вносили кошти в загальне майно для досягнення тієї чи іншої мети (торговельні, релігійні та інші товариства). Доходи та збитки товариства розподілялися між його учасниками так, як це було обумовлено договором, або пропорційно до зробленого внеску.

Зобов'язання із заподіяння шкоди виникали у разі завдання збитків майну (пошкодження чи знищення майна, спричинення збитків тощо). Вони мали наслідком відшкодування збитків. Шкода, заподіяна свідомо, відшкодовувалася у подвійному розмірі. Відповідальність виникала і тоді, коли шкода була результатом дій підвладних осіб — дітей, рабів. В останньому випадку раб міг бути переданий потерпілому як компенсація за завдані збитки. У разі заподіяння шкоди особі (а в деяких випадках і майну) виникала відповідальність за злочин.

3.4. Сімейне і спадкове право

Дружина для афінянина була (крім народження дітей) старшою служанкою. Афіняни зазвичай вихвалялися тим, що їхні дружини виходять на вулицю не інакше як по великих святах (тобто ідучи до храму), що їх дружини так добре виховані, що соромляться дивитися на будь-кого стороннього, у тому числі родичів. Дружина жила в особливій половині будинку. За словами Платона, вона була господинею човника і прялки. Недарма прялку їй кладуть у могилу. Думка жінки так мало важить, що її можуть не питати ні тоді, коли видають заміж, ні тоді, коли вона є дівчиною, ні тоді, коли вона стає вдовою.

Шлюбний договір був справою батька нареченої. Після весілля законним представником дружини стає чоловік. Щоб розлучитися з дружиною, йому достатньо було взяти свідків.

Закон суворо вимагав від дружини доброчесності, але не перешкоджав чоловікові мати коханок. Невірну дружину дозволялося просто вигнати з дому, а придане присвоїти. У своєму подальшому житті ця жінка не могла ні прикрашатися, ні входити до храмів. Інакше будь-хто міг порвати на ній одяг, зняти прикраси, побити.

Право на спадщину мали лише сини, вони ділили майно у рівних частках. Вільне розпорядження спадкоємця майном могло мати місце в чітко обумовлених випадках. За наявності законних дітей чоловічої статі свобода заповіту, як правило, не

допускалася. Якщо не було синів, спадкували дочки, яких так і звали: «дочки-спадкоємниці». Держава брала на себе турботи, пов'язані з їх заміжжям. Щоб їхнє майно не перейшло у власність іншого роду, чоловіком дочки-спадкоємниці ставав, певно, найближчий родич з боку батька.

3.5. Кримінальне право і судочинство

Кримінальне право Афін зберігає ще багато рис додержавної епохи, включаючи (у деяких випадках) кровну помсту і самосуд.

Справи про поранення, ушкодження, образи, крадіжки, а також усі справи про убивства і перелюбство могли бути предметом розгляду в суді не інакше, ніж за заявою заінтересованої сторони. Образа і навіть убивство посла вважалися злочином проти релігії: особа посла перебувала під захистом богів.

Серед державних злочинів найтяжчими вважалися: державна зрада, посягання на демократичний устрій правління і безвірство. Винні у цих злочинах каралися смертною карою або вигнанням. Відомий афінський філософ Сократ був засуджений до страти за обвинуваченням у безвірстві. Філософ Анаксагор був вигнаний, бо насмілювався стверджувати, що сонце — це не Аполлон, а розпечена куля.

Розрізнялися, як вже зазначалося (див. закони Драконта), вбивство умисне, яке тягло за собою страту, і вбивство з необережності або випадкове, покаранням за яке було вигнання з держави. Нічний злодій міг бути вбитий на місці злочину. Тюремне ув'язнення було лише попереднім. Тюрмами, як зазначає Плутарх, слугували підземелля без вікон і дверей, туди не проникали ні світло, ні повітря. Широко застосовувалися покарання, які безчестять, або позбавлення прав громадянства.

Смертна кара здійснювалася у різні способи, серед яких найгуманнішим було отруєння — саме так був страчений Сократ. Мету покарання вбачали у спричиненні страждань, мук. Визначення міри покарання залежало від тяжкості злочину, а також від таких характеристик участі у злочинному діянні, як приготування, замах, підбурювання.

Судочинство. Розгляду справи в афінському суді передувало попереднє слідство. Обвинувач і обвинувачений могли давати показання, вимагати допиту свідків, надавати речові докази. Показання запечатувалися у спеціальну посудину і у такому вигляді подавалися до суду.

Основним моментом судового слідства були промови сторін. Сторони зазвичай вимагали прочитання показань, які були да-

ні на попередньому слідстві, або оголошення відповідного закону. «Прочитай показання такого-то», «прочитай закон» — говорили вони секретареві суду.

Скласти судову промову було не просто. Адвокатури в нашому розумінні не було. Треба було навіть приховувати допомогу кваліфікованої особи. Однак вона була необхідною. Написану ким-небудь промову вчили напам'ять. Вимагалось, щоб у ній не було непотрібних прикрас, вона мала бути насичена фактами, а головне — мати логічні висновки. Завершення промови до спливу встановленого регламенту вважалося ознакою правоти та ширості. Час, що залишався, надавався супернику.

Судді-присяжні вислуховували доводи сторін і свідків. Головуючий робив висновки і наставляв суддів.

Спочатку вирішувалося питання про винність особи («вина» — «невинувата»). Якщо постанова присяжних була обвинувальною, переходили до вибору покарання. Пропонувати його дозволялося і обвинувачу і обвинуваченому. Голосування було таємним.

Особливою урочистістю відзначався процес в ареопазі. Судили вночі, щоб судді не бачили облич (недарма богиню правосуддя Феміду зобразили із зав'язаними очима). Присягали на освячених нутрощах тварин. Камінь, на якому стояв обвинувач, називали каменем непростення, камінь обвинуваченого — каменем образи. Вирок постановлявся на третій день. До його обнародування обвинувачений міг уникнути покарання, покинувши країну.

4. Рабовласницька держава в Спарті

4.1. Утворення Спартанської держави

В історії Греції VI—IV ст. до н. е. найпомітнішу роль відігравали дві держави: Афіни і Спарта. В історії Афін та Спарті можна спостерігати риси, типові для історичного розвитку й інших рабовласницьких полісів античної Греції.

Територія Спарті — Лаконіка — розташована у південній частині Пелопоннеса. Це родюча долина, яка спускається до моря і зрошується річкою Еврот. З трьох боків долина оточена горними височинами; морське її узбережжя незручне для мореплавства. У глибоку давнину на території Лаконіки, як і на території суміжних з нею Арголіди і Мессенії, знаходився ряд центрів мікенської культури. В «Іліаді» згадується, що в Лаконіці існувало 12 окремих общин, підвладних легендарному ца-

реві Менелаю. Серед цих общин була і давня Спарта. Пам'ятками мікенської культури в Лаконіці є поховання давніх Амікл (сучасне село Вафіо), визначні за багатством і художністю знайдених в них речей, та ін.

У XII—XI ст. до н. е., в час свого переселення на Пелопоннес, дорійці вторглися і в Лаконіку. Корінне ахейське населення цієї місцевості частково було знищене або поневолене переможцями, частково з ними асимілювалося, частково втекло у гори або переселилося на більш далекі території. Під час цього вторгнення вочевидь і було зруйноване давнє місто Спарта. Відоме пізніше під цією назвою місто на річці Еврот, судячи із розкопок, виникло пізніше, — за усіма ознаками, у IX ст. до н. е. Можливо, ця пізніша Спарта виникла внаслідок злиття двох общин — дорійської й ахейської, оскільки з двох династій, які спільно царювали в подальшому у Спарті, одна вважала себе за походженням дорійською, інша — ахейською.

4.2. Суспільний лад Спарті

У Спарті склалося своєрідне класове рабовласницьке суспільство, яке зберегло суттєві пережитки первіснообщинних відносин. Панівний клас становили спартіати. Лише вони вважалися повноправними громадянами. При збереженні спільної власності громадян на землю належність до панівного класу підтримувалася наданням кожному спартіату у користування земельного наділу (клеру) разом з прикріпленими до нього рабами (ілотами), праця яких забезпечувала існування самого спартіата та його сім'ї. Земля була поділена на 9 тисяч приблизно однакових неподільних і невідчужуваних клерів. Їх не можна було продати, подарувати, заповісти.

Жили спартіати в умовах, які нагадували своєрідний військовий табір. Їх повсякдення суворо регламентувалося. Головним обов'язком вважався військовий, до якого дітей готували із семи років. Їх віддавали на державне виховання у спеціальні школи. Особливі посадові особи (педономи) виховували у них дисциплінованість, хоробрість і беззаперечне виконання вказівок старших, розвивали силу і витривалість, навчали воєнним навичкам. Навчання закінчувалося у 20-річному віці. З 20 до 60 років спартіати несли військову службу. Дорослі чоловіки об'єднувалися у вікові та інші союзи, які визначали їх соціальний статус. Небагато громадян належало до привілейованого корпусу 300 вершників.

Для підтримання єдності спартіати повинні були брати участь у громадських трапезах (сісситіях), які влаштовувались за рахунок встановлених щомісячних внесків. Порції учасників сісситій були рівними. Почесні частки отримували посадові особи. Однаковими були одяг і озброєння воїнів. Підтриманню єдності спартіатів сприяли і встановлені Лікургом правила проти розкошів. Заборонялося спартіатам і торгувати, для них спеціально встановлювалися важкі і незручні в обігу залізні монети.

Однак ці обмеження не могли запобігти майновому розшаруванню, яке підривало єдність і рівність спартіатів. Оскільки земельні наділи спадкувалися старшими синами, інші могли отримати лише виморочні наділи. Якщо таких не було, вони переходили у розряд гіпомейонів (падші люди) і втрачали право на участь у народних зборах. Кількість гіпомейонів неухильно зростала, а кількість спартіатів відповідно скорочувалася — з 9 до 4 тисяч на кінець IV ст. до н. е.

Перієки — мешканці периферійних гірських неродючих районів Спарти — займали у правовому відношенні проміжне становище між спартіатами та ілотами. Вони були вільними, мали майнову правоздатність, але не користувалися політичними правами і перебували під наглядом особливих посадових осіб — гармостів. На них поширювався військовий обов'язок. Вони мали брати участь у війнах як важкоозброєні воїни. Основне заняття перієків — торгівля і ремесло. За своїм становищем вони були близькими до афінських метеків, але на відміну від останніх, вищі посадові особи держави могли стратити їх без суду.

Ілоти — поневолені мешканці Лаконії і Мессенії — були власністю держави, тобто колективною приватною власністю панівного класу. Вони надавалися у розпорядження спартіатів, обробляли їхню землю і віддавали їм близько половини врожаю (у хатніх роботах спартіати використовували рабів з військово-полонених). Хоча у Спарті, як і в Афінах, експлуатація рабської праці стала основою суспільного виробництва, колективне спартанське рабоволодіння відрізнялося від класичного рабства. Ілотія була специфічною формою рабства. Ілоти жили зі своїми сім'ями на території ділянки, користувалися певною господарською самостійністю. Власник ділянки не міг вимагати від своїх ілотів поставок понад встановлену норму. Право розпоряджатися ілотами цілком належало державі і здійснювалося нею через особливих посадових осіб. Хоча власник ділянки, до якої були прикріплені ілоти, не мав права ні продати їх, ні вбити, становище ілотів під гнітом спартанської експлуатації

було надзвичайно тяжким, а поводження з ними — жорстоким. Це постійно підштовхувало ілотів до повстання. Для того, щоб зменшити небезпеку повстань ілотів і придушити їх волю до опору, спартанська верхівка регулярно проводила так звані криптії — організовані масові убивства тих ілотів, які видавалися найбільш небезпечними і неблагонадійними. Ці масові знищення беззбройних ілотів розглядалися як «воєнні тренування» спартанської молоді.

Ілоти брали участь у війнах Спарти як легкоозброєні воїни. Вони могли викупитися на волю, а в усьому іншому були цілком безправними.

4.3. Державний устрій Спарти

Державний устрій рабовласницької Спарти сформувався в результаті перетворення військової демократії на державну організацію, яка зберігала деякі риси родоплемінної організації влади.

Це привело до «лікургового устрою», який склався, як зазначалося, на VI ст. до н. е. Деякі історики розглядають його як переворот, пов'язаний із завершенням завоювання Мессенії і встановленням ілотії, що вимагало консолідації общини спартіатів шляхом урівнення їх в економічному відношенні і політичних правах, перетворення її на військовий табір, який панував би над поневоленим населенням.

За формою правління Спарта перетворилася на республіку, яка набула з часом аристократичного характеру. На чолі держави стояли два архагети. У літературі їх часто називали царями, хоча навіть афінський базилевс, щодо якого термін «цар» умовний, мав більшу владу, ніж спартанські архагети. Влада архагетів, на відміну від влади родоплемінних вождів, стала спадковою, хоча це не робило її тривкою. Кожні вісім років проводилося гадання по зірках, в результаті якого архагети могли бути піддані суду або усунені з посади. Іноді вони зміщувалися без цієї процедури.

В цілому становище архагетів було почесним. Вони отримували велику частину здобичі, здійснювали жертвоприношення, входили до складу ради старійшин, чинили суд у деяких справах, що мали значення для усїєї общини. Спочатку найповнішою була військова влада архагетів. Їм підпорядковувалося військо, в походах вони користувалися правом життя і смерті. Однак у подальшому їхні військові повноваження були суттєво обмежені.

Рада старійшин (герусія) — орган влади, успадкований від родоплемінної організації. До складу герусії входило 28 герон-тів, які довічно обиралися народними зборами з числа знатних спартіатів, що досягли 60-річного віку. До герусії входили й обидва архагети. Спочатку герусія розглядала питання, що ви-носилися на розгляд народних зборів, і тим самим мала можли-вість спрямовувати їх діяльність. З часом її повноваження роз-ширилися. У разі незгоди герон-тів і архагетів з рішенням на-родних зборів вони могли перешкодити їх рішенням, покинув-ши збори. Герусія брала участь у переговорах з іншими держа-вами, розглядала кримінальні справи про державні злочини і вела судові процеси проти архагетів.

У народних зборах брали участь усі спартіати, які досяли 30 років. Спершу збори скликали архагети, вони ж у них голову-вали. Виступати на народних зборах могли лише посадові осо-би чи послы іноземних держав, учасники ж зборів лише заслу-ховували виступи і голосували. Голосування проводилося кри-ком, а у спірних випадках учасники зборів розходилися в різні сторони.

Скликання народних зборів (крім надзвичайних) проводи-лося один раз на місяць. На зборах приймалися закони, обирали-ся посадові особи, вирішувалися питання війни та миру, союзу з іншими державами, про спадкування посади архагета, визна-чалось, кому з них очолювати військо у поході тощо. У вирі-шенні цих питань роль зборів, з огляду на процедуру, яка існу-вала в них, була меншою, ніж роль народних зборів у Афінах, але все ж таки применшувати її не варто. Право обрання поса-дових осіб, право відхиляти внесені ними пропозиції дозволяли народним зборам якщо не контролювати їх, то принаймні впливати на них, примушувати рахуватися із собою. Лише на IV ст. до н. е. вони стають пасивними, і їхня роль зменшується.

Ефори в державній організації Спарти з'явилися з VIII ст. до н. е. в результаті гострих конфліктів між родоплемінними вож-дями і родовою аристократією. Остання, яка отримувала най-більшу частку воєнної здобичі і мала можливість пригноблюва-ти вільних общинників, прагнула обмежити довічну і спадкову владу вождів, які обиралися владою на певний строк з пред-ставників аристократії. Ними стали п'ять ефорів. Вони обира-лися з «достойних» на один рік, діяли єдиною колегією, яка приймала рішення більшістю голосів.

Спочатку ефори вважалися немовби помічниками архагетів та здійснювали судовий розгляд справ за майновими спорами.

Із середини VI ст. до н. е. влада ефорів помітно зростає. Вони взяли під свій контроль архагетів — у поході їх супроводжували два ефори. Ефори отримали право скликати герусію і народні збори та керувати їх діяльністю. Разом з герусією вони могли запобігти прийняттю народними зборами рішення, яке не задовольняло їх. До них перейшли питання зовнішніх відносин Спарти і внутрішнє управління країною, контроль за дотриманням спартіатами встановлених порядків, суд над ними і їх покарання, оголошення війни та миру, контроль за діяльністю інших посадових осіб, яких у Спарті було набагато менше, ніж в Афінах. Діяльність самих ефорів практично не контролювалася. Вони звітували лише перед своїми спадкоємцями. Особливе становище ефорів підкреслювалося і їх правом не брати участі в загальних трапезах і мати власний стіл.

На шляху створення державності Спарта виробила свою систему, яка відрізнялася від типової для іншої Еллади тиранії. Аристократія не була повалена, а народному правлінню було надано особливого устрою, який примирював усі інтереси середині спартанського суспільства. Крім того, саме це суспільство було поставлене під суворий державний контроль.

Напівлегендарний цар Спарти Лікурґ (VIII ст. до н. е.) сколистався у своїх перетвореннях досвідом давніх ахейських утворень. Першим і найважливішим із нововведень було створення ради старійшин — «у поєднанні із гарячковою і запальною, за словами Платона, царською владою, маючи однакове з нею право голосу при вирішенні найважливіших справ, ця рада стала запорукою добробуту і розсудливості». Тим самим у новостворюваній державі повинна була встановитися рівновага між традиційною владою царів — спадкових аристократів — і владою неорганізованого натовпу, представленого народними зборами.

Другим із суттєвих перетворень був перерозподіл землі. Він мав не тільки соціальне, а й політичне значення, «щоб позбутися нахабства, злості, розкошів і ще більш загрозливих хвороб держави — багатства і бідності». За своїм задумом це був захід, подібний до тих, які проводили давньосхідні владики у періоди переходу до державної організації, щоб знизити гостроту соціального невдоволення. Для спартанців у цьому, вочевидь, і полягав шлях до соціальної згуртованості їх народу. Щоб знищити будь-яку нерівність, Лікурґ поширив перерозподіл і на приватну власність. Були виведені з обігу реальні гроші, які замінили непідійнятною і такою, що не ходила поза Спартою, заліз-

ною монетою. Одним із наслідків цього було поступове зникнення крадіжок у Спарті. Але спартанці пішли далі: було передбачено існування лише найнеобхідніших ремесел і викоренення ремісницьких витворів мистецтва, які підкреслювали багатство заможних громадян. Цій же меті мали слугувати запроваджені Лікургом громадські трапези, які походили від родових бенкетів і на яких усі повинні були пригощатися звичайною їжею із звичайного посуду. Для організації цих трапез спартанці мали попередньо сплачувати невеликий податок, що був знаком добропорядного спартіата. Цілий ряд настанов спрямовувався спеціально проти розкошів. Так, наприклад, будинки належало будувати за допомогою лише сокири і пили, щоб не вдаватися до багатого оздоблення.

Закони рівності Лікург поширив і на шлюбно-сімейну сферу. Жінки були значною мірою зрівняні з чоловіками, допущені до занять спортом, військовою справою. Це мало сприяти простоті звичаїв, що, у свою чергу, сприяло б зростанню кількості шлюбів і народжуваності. Заохочувалися позашлюбні зв'язки, причому заборонялося виявляти власницькі почуття, ревності тощо стосовно жінок. Держава брала на себе турботу про виховання усіх без винятку дітей.

Настановами Лікурга було запроваджене єдине і обов'язкове виховання і навчання усіх спартіатів, у яких військова справа посідала головне місце. Було заборонено займатися ремеслами, мистецтвом, землеробством, торгівлею. «Нікому не дозволялося жити так, як він хоче, немов у військовому таборі; усі в місті підкорялися чітко встановленим правилам і робили ті корисні для держави справи, які були для них визначені». Спартанський спосіб життя мав охоронятися численними заборонами на спілкування з іноземцями, нововведеннями у релігійній сфері. Навіть розмовляти спартіати мали особливо: лаконічно, економлячи слова, прагнучи до нарочитої точності й образності (насправді така штучна мова також слугувала національній ізоляції від інших).

Законодавчі настанови Лікурга були викладені у так званих ретрах — відповідях оракула Аполлона на запити царя. Вони не були записаними, і їх священний зміст мав забезпечити збереження їх вимог на віки. Відповідно до задуму законодавця стабільність спартанського суспільства мала забезпечуватися і звичаями, і загальним укладом життя, і державними установами, в яких народ у цілому реалізує владу. Одна з ретр завершувалася словами: «Панування і влада нехай належать народу».

Тема 4. Держава і право Стародавнього Риму

1. Виникнення держави у Стародавньому Римі. Реформи Сервія Туллія.
2. Суспільний лад і правове становище населення Риму в період республіки.
3. Державний устрій Римської республіки.
4. Занепад Римської республіки і перехід до імперії. Принципат і домінат.
5. Римське право.
 - 5.1. Основні етапи розвитку римського права.
 - 5.2. Джерела римського права найдавнішого, класичного і посткласичного періодів.
6. Закони XII таблиць — найдавніша пам'ятка римського рабовласницького права.
 - 6.1. Право приватної власності за Законами XII таблиць.
 - 6.2. Договір позики.
 - 6.3. Злочини і покарання.
7. Процес у Стародавньому Римі (досудові відносини сторін, формалізм. Поділ процесу на дві стадії).
8. Римське право класичного і посткласичного періодів. Преторське право.
9. Право приватне і право публічне.
10. Право народів.
11. Зобов'язальне право. Типи договорів. Зобов'язання із заподіяння шкоди (з деліктів).
12. Кримінальне право і процес.

1. Виникнення держави у Стародавньому Римі. Реформи Сервія Туллія

Проблема джерел з історії Стародавнього Риму є надзвичайно складною. Епіграфічні пам'ятки, сучасні ранній епосі, дуже бідні, причому найдавніша з них — напис на золотій пряжці (так звана пренестинська фібула) датується не раніше, ніж 600 р. до н. е. Праці ж римських істориків і письменників належать до порівняно пізнього часу (в основному не раніше I ст. до н. е.), який віддалений від подій ранньої римської історії багатьма століттями. Щоправда, пізніші письменники, у яких ми черпаємо знання про найдавнішу історію Риму, спиралися, у свою чергу, на більш давніх авторів, так званих анналістів. Але самі анналісти, навіть найбільш ранні з них, як, наприклад, перший римський історик — сенатор Фабій Піктор (кінець III ст. до н. е.),

також не були сучасниками подій початкової історії Риму. Крім того, матеріали сімейних хронік знатних римських родів, перекази і легенди, які анналісти включали до своїх праць, були часто недостовірними, а іноді й свідомо перекрученими на користь представників того чи іншого роду. Отже, літературна традиція, яка розповідає нам про події найдавнішої римської історії, вимагає обережного і критичного ставлення до себе.

Лінгвістичні дані слугують насамперед для з'ясування етнічного складу населення найдавнішої, «доримської» Італії. На підставі цих даних римляни, як і латини в цілому, мають бути віднесені до племен особливої латинсько-фаліскської мовної групи, яку деякі сучасні філологи відрізняють від іншої найбільшої групи італійських мов — осксько-умбрської.

Найдостовірніші відомості з найдавнішої історії Риму дає матеріал археологічних розкопок. У світлі археологічних даних стає зрозуміло, що заснування міста не було справою рук одного «засновника», як про це повідомляє літературна традиція. Місто виникло поступово, шляхом об'єднання і злиття окремих общин. Стратиграфічні розкопки останніх років встановили, що у VIII ст. до н. е. у Лації, на пагорбах Палатіні, Есквіліні, Целії і Квіриналі з'явилася група примітивних поселень. Вони були ще ізольовані одне від одного; болотисті землі між пагорбами залишалися незаселеними. Приблизно до середини VII ст. до н. е. населення перших поселень почало займати схили пагорбів і долини між ними, де згодом виникає Римський форум. Заселення цих територій також іще не можна вважати часом виникнення міста як такого. У цей період відбувається лише укріплення зв'язків між общинами, а можливо, і об'єднання деяких з них. Виникнення Римського форуму вже як центру економічного і політичного життя на підставі нових розкопок відносять до першої чверті VI ст. до н. е. Приблизно у цей же час відбувається перетворення Капітолія, який був іще, певно, незаселеним пагорбом, на фортецю нового міста. Отже, виникнення Риму археологи схильні датувати початком VI ст. до н. е.

Походження назви міста невідоме. У літературі робилися спроби вивести її з коренів грецьких слів, а також доводилося її етруске походження, але все це поки що недостатньо обґрунтовані гіпотези і здогадки.

Склавшись як поліс — невелика держава-місто, Стародавній Рим за майже тисячоліття свого існування перетворився на величезну світову державу, яка поширила своє панування на країни Середземного моря, Балканського півострова, Західної Єв-

ропи. У Римській державі рабовласницький лад пройшов усі основні етапи свого розвитку — виникнення, розквіт, розклад і загибель. Антагонізм між рабовласниками і рабами, багатіями та бідними, завойовниками і підкореними народами досяг у Стародавньому Римі найвищої гостроти і призвів до занепаду Римської держави.

Вельми показовою є й історія державного устрою Стародавнього Риму. Його виникнення — характерний приклад створення держави не у «чистій», класичній формі, яка мала місце у Стародавніх Афінах. Виникнення держави в Римі було пов'язане з насильницьким зруйнуванням первіснообщинної організації. Історія Стародавнього Риму дає можливість ознайомитися з державним устроєм рабовласницької аристократичної республіки і монархічним устроєм, який прийшов їй на зміну.

Історія держави у Стародавньому Римі поділяється на три основних періоди: 1) період виникнення держави («період царів») — середина VIII — VI ст. до н. е.; 2) період республіки — V ст. до н. е. — 27 р. до н. е.; 3) період імперії — 27 р. до н. е. — 476 р. н. е., він поділяється, у свою чергу, на два етапи — принципат і домінат. На останньому етапі Римська держава була поділена на Західну і Східну імперії. Західна Римська імперія у 476 р. н. е. була розгромлена германськими племенами, а Східна — Візантія — проіснувала іще майже тисячу років.

Час заснування міста Рима, який історична традиція відносить до 753 р. до н. е., характеризується процесами розпаду первіснообщинного ладу у племен, що оселилися біля річки Тибр. Об'єднання трьох племен (подібне до афінського синоїкізму): латин, сабін та етрусків — привело до утворення у Римі общини (*civitas*). Члени найстаріших римських родів називалися патріціями.

Розвиток скотарства і землеробства спричинив майнову диференціацію і появу приватної власності. Виникають патріархальне рабство, джерелами якого стають переважно війни, і зародки класового поділу.

З майновою диференціацією соціальна структура общини ускладнюється. У родах вирізняються окремі багаті аристократичні сім'ї. До них переходять найкращі ділянки землі, яка ще вважалася колективною власністю общини. Вони отримують і більшу частину воєнної здобичі. Водночас з'являється і відокремлена соціальна група клієнтів. Вона складалася із збіднілих общинників, прийнятих до складу родів прибульців, а іноді — із відпущених на волю рабів. Будучи особисто вільними, але об-

меженими в правах, вони перебували під протегуванням патронів з патриціїв, за що повинні були надавати їм майнові та особисті послуги.

Сприятливі для скотарства і землеробства кліматичні умови, вигідне з погляду обміну і торгівлі географічне положення приваблювали у Рим прибуле населення із сусідніх племен. Однак обмеженість земельного фонду в цих умовах поставила під загрозу добробут самої общини. Природним результатом, який би дозволив хоча б тимчасово вирішити протиріччя, яке виникло, було перетворення общини в замкнену організацію, яка не допускала до свого складу нових родів чи осіб і захищала права лише своїх членів. Прибуле населення, яке опинилося поза римською родовою общиною, отримало назву плебсу. Плебеї залишалися вільними, але були обмежені в майнових і особистих правах. Вони могли іноді отримувати земельні наділи із вільної частини общинного земельного фонду, але права на участь у його поділі не мали. Не мали вони й права укладати шлюб з членами общини і брати участь в управлінні її справами.

Внутрішня організація римської общини була типовою для військової демократії. На чолі общини стояв виборний вождь — рекс. Хоча в літературі його називали царем (звідси «період царів»), повноваження рекса були обмежені. Як і в афінського базилевса, вони зводилися насамперед до військових, жрецьких і судових. Органом управління була рада старійшин родів — сенат. Важливі питання розглядалися на народних зборах. Однак їх рішення могли бути відхилені сенатом і рексом. Останній міг також видавати загальнообов'язкові настанови.

У найдавніші часи у Римі зберігалися ще родові відносини. Згідно з переказом усе населення складалося із 300 родів. Кожні 10 родів об'єднувалися в курію, кожні 10 курій — в трибу. Отже, усього було три триби, кожна з яких, певно, становила особливе плем'я. Деякі вчені вважають, що одна із триб була об'єднанням латинських родів, друга — сабінських і третя — етруських. Зазначені 300 родів становили римський народ (*populus Romanus*), до якого міг належити лише той, хто був членом роду, а через свій рід — членом курії і триби.

Якщо триби виникали в результаті об'єднання трьох племен, то організація общини має на собі явний відбиток свідомої діяльності, викликаної потребою «замкнути» общину в умовах обмеженості її земельного фонду і необхідності його розширення війсьним шляхом. Останнє підтверджується й тим, що народні збори скликалися по куріях (куріатні коміції). Кожна ку-

рія на зборах була представлена лише воїнами (100 піших і 10 кінних) і мала один голос.

Воєнізований характер римської родової організації дозволяв їй якийсь час підтримувати свій замкнений характер. Однак у Римі розвивалися процеси, які неминуче мали прискорити її крах. Зростання чисельності плебсу, концентрація в його руках ремісницького виробництва і торгівлі перетворили плебеїв на своєрідну етнічно різноманітну і таку, що протистоїть римським родам, общину. Соціальне значення і сила цієї общини зростали. В середині її, як і в римській общині, розвивається майнова диференціація. З'являються плебеї — багаті ремісники і торговці, які починають відігравати важливу роль в економіці Риму, при цьому гостро відчуваючи свою безправність. Водночас збільшується кількість плебеїв-бідняків, багато з яких стають неоплатними боржниками патрициїв і потрапляють у боргову кабалу. Бідніючи, частина плебсу в умовах зростання чисельності рабів стає дедалі небезпечнішою силою для римської общини.

Становище ускладнювалося й тим, що римляни змушені були залучати плебеїв до участі у воєнних походах. Зростання невідповідності між значною роллю, яку в житті Риму став відігравати плебс, і його безправним становищем породило боротьбу плебеїв за урівнення в правах із членами ослабленої внутрішніми протиріччями римської родової общини, представленої її провідною силою — патриціями.

Плебеї боролися насамперед за право брати участь у поділі общинного земельного фонду і в управлінні загальними справами. Боротьба закінчилася перемогою плебеїв, яка зруйнувала замкнену римську родову організацію і розчистила цим шлях до створення держави. «Перемога плебсу, — зазначав Ф. Енгельс, — підриває старий родовий устрій і на його руїнах будує державу, в якій невдовзі цілком розчиняються і родова аристократія, і плебс».

Отже, виникнення держави у Стародавньому Римі було результатом загальних процесів розкладу первіснообщинного ладу, породжених розвитком приватної власності, майнової і класової диференціації. Ці процеси були прискорені боротьбою плебеїв за рівноправність із членами римської общини.

Історична традиція пов'язує закріплення перемоги плебеїв і виникнення держави у Стародавньому Римі з реформами Сервія Туллія, які відносяться до VI ст. до н. е., хоча, вочевидь, ці реформи були результатом досить тривалих змін у суспільному

житті Риму, що розтягнулися, можливо, не на одне століття.

Реформи рекса Сервія Туллія поклали в основу суспільної організації Риму майновий і територіальний принципи.

У VI ст. до н. е. в Римі помітно посилювався етрусський вплив. Це знайшло відображення у переказах про етруску династію Тарквініїв, до якої належали останні римські царі. Ще у XIX ст. під час розкопок етрусського міста Цере, звідки, за переказом, прибув до Риму Тарквіній, була відкрита гробниця роду Тарквініїв і знайдено багато етрусських надписів. Беручи до уваги, що саме на VI ст. до н. е. припадає розквіт етрусської федерації і найбільше поширення її могутності, цілком обґрунтованим є припущення, що Рим деякий час був під владою етрусків.

Невдовзі після цього завоювання, а можливо і як реакція на нього, різко загострилася боротьба народу проти родової знаті. Енгельс говорить про «революцію, яка поклала кінець давньому родовому устрою».

Ще й досі немає точних даних про час чи хід цієї революції, але причина її, безперечно, коренилася у боротьбі між плебеями і первісним населенням Риму. Відгомін цих подій дістав вияв в оповіданні про реформу, яке приписується передостанньому римському цареві Сервію Туллію, який запровадив новий устрій римської общини на основі територіально-майнового принципу. Тепер римська міська територія поділялася на чотири триби. Ці триби не мали нічого спільного зі старими родоплеменними трибами, а були лише територіальними округами. До них приписувалося усе цивільне населення, як патриціанське, так і плебейське, яке володіло у певному окрузі землею. Отже, плебеї були фактично включені до складу єдиної з патриціями громадянської общини.

Крім того, Сервій Туллій поділив усе чоловіче населення Риму — патриціїв та плебеїв — на 5 класів. Належність до того чи іншого класу визначалася майновим цензом. До I класу належали ті, чиє майно оцінювалося у 100 тис. ассів¹, до II — 75, до III — 50, до IV — 25, до V — 11 тис. ассів. Найбідніші прошарки населення, неімущі не входили ні до одного з класів і отримали назву пролетаріїв (від лат. *proles* — потомство). Цією назвою підкреслювалося, що усе їхнє багатство і майно полягало лише у потомстві.

Реформа мала велике військове значення. Народне ополчення, тобто римська армія, будувалося тепер, залежно від нового

¹ Асс — мідна римська монета V—II ст. до н. е. вагою 327,5 г.

поділу, на майнові класи. Кожен клас виставляв певну кількість центурій (сотень). I клас виставляв 80 центурій піхотинців і 18 центурій вершників, наступні три класи — по 20 центурій піхотинців і, нарешті, V клас виставляв 30 центурій легкоозброєних піхотинців. Крім того, виставлялося ще 5 нестройових центурій, одна з них — пролетаріями. озброєння призначених також диференціювалося залежно від належності до того чи іншого класу: представники I класу мали або утримувати коня, або з'являтися у повному озброєнні, для представників наступних класів озброєння було полегшеним, а воїни V класу були озброєні лише луком та стрілами.

Реформа мала також велике політичне значення. Центурія стає тепер не тільки військовою, а й політичною одиницею. Із включенням основної маси плебсу до громадянської общини народні збори по центуріях витісняють куріатні коміції, які втрачають майже усяке значення. Голосування відбувається також по центуріях, причому кожна центурія має один голос. Справжній характер цієї нової конституції зрозумілий хоча б із того, що більше половини з 193 центурій виставлялося I класом (80+18=98). Отже, I клас мав забезпечену більшість голосів у народних зборах.

Таким є основний зміст реформи, проведення якої приписувалося Сервію Туллію. Традиційне оповідання про реформу, зображаючи її у вигляді одиничного акту, звичайно грішить проти історичної істини. Зміни в соціально-політичному устрої римського суспільства, які традиція приписує творчій волі одного законодавця, насправді — результат тривалих процесів, які відбувалися протягом кількох століть (VI—III ст. до н. е.). Це підтверджується тим, що традиційне оповідання про так звану реформу Сервія Туллія містить пізніші нашарування: так, наприклад, вказане озброєння класів відповідає, певно, кінцю V ст. до н. е., розрахунок майнового цензу на асси — середині III ст. до н. е. тощо. Однак в основі традиційної версії лежить ряд достовірних фактів. Поділ населення на майнові класи, центуріатні коміції, територіальні триби — усе це виникло значно раніше — у III ст. до н. е. і продовжувало існувати у пізнішу епоху. Ці установлення були наслідком тривалої боротьби плебеїв. Новий суспільний лад — і в цьому полягає його історичне значення — наносив руйнівний удар по попередніх родових порядках і безроздільному пануванню родової патриціанської знаті.

Друга частина реформ — поділ вільного населення за територіальним принципом — посилила процес ослаблення кров-

поспоріднених зв'язків, які лежали в основі первіснообщинної організації. В Римі було утворено 4 міських і 17 сільських територіальних округів, за якими збереглася стара назва племен — триби. До триби належали і патриції, і плебеї, які жили в ній і підпорядковувалися її старості. Він же збирав з них податки. Дещо пізніше по територіальних трибах також стали скликатися свої збори (трибутні коміції), в яких кожна триба мала один голос. Їхня роль довго залишалася другорядною, але поділ населення за трибами, в яких патриції і плебеї мали однакові обов'язки, свідчив про появу в організації суспільної влади в Римі такої ознаки держави, як територіальний поділ населення.

Реформи Сервія Туллія, таким чином, завершили процес зламу підвалин родового устрою, замінивши його новим соціально-політичним устроєм, що ґрунтується на територіальному поділі і майнових відмінностях. Військова демократія поступилася місцем публічній владі, відокремленій від суспільства, державі. Включивши плебеїв до складу римського народу, допустивши їх до участі в центуріатних і трибутних народних зборах, реформи сприяли консолідації вільних, яка забезпечувала панування рабовласників над рабами. Створена держава стала знаряддям такого панування. Водночас державна влада була спрямована і проти вільних пролетаріїв.

Реформи підбили підсумок найважливішого етапу процесу створення держави, але не завершили його. Цей процес розвивався як шляхом трансформації органів влади, успадкованих від родової організації, так і шляхом створення нових. Основу його становила подальша консолідація вільних у панівний клас, що вимагало остаточного усунення розбіжностей між патриціями і плебеями. Реформи Сервія Туллія допустили плебеїв до участі у народних зборах. Наступні два століття в історії Риму характеризуються продовженням боротьби плебеїв за урівнення в правах із патриціями.

У V ст. до н. е. плебеї досягли успіху в прагненні обмежити сваволю посадових осіб, які, як і раніше, були патриціями. З цією метою у 494 р. до н. е. була запроваджена посада плебейського трибуна. Плебейські трибуни, які обиралися плебеями у кількості до 10 осіб, не мали управлінської влади, проте володіли правом veto — правом забороняти виконання розпорядження будь-якої посадової особи чи навіть настанови сенату. Друге важливе досягнення плебеїв — видання у 451—450 рр. до н. е. Законів XII таблиць, які обмежували можливості патриціанських посадових осіб довільно тлумачити норми звичаєвого

права. Ці закони свідчать про майже повне урівнення плебеїв з патриціями в громадянських правах. Саме слово «плебей», судячи із викладення тексту законів, яке дійшло до нас, згадується в них лише один раз у зв'язку із збереженням заборони на шлюби між плебеями і патриціями. Однак і ця заборона в 445 р. до н. е. була відмінена законом Канулея.

У IV ст. до н. е. плебеї домоглися розширення прав на зайняття державних посад. У 367 р. до н. е. законом Ліцинія і Секстія було встановлено, що один з двох консулів — вищих посадових осіб — має обиратися з плебеїв, а низкою законів 377—364 рр. до н. е. їм було надане право на зайняття й інших державних посад. У цьому ж столітті були видані й закони, які відповідали економічним інтересам плебеїв. Вказаний закон Ліцинія і Секстія обмежив розмір земельного володіння, яким могли володіти патриції з общинного земельного фонду, що розширило доступ плебеїв до цього фонду. Законом Петелія 326 р. до н. е. була відмінена збережена Законами XII таблиць торгова кабала, від якої страждали здебільшого плебеї.

Завершенням боротьби плебеїв за рівноправність було прийняття у 287 р. до н. е. закону Гортензія, згідно з яким рішення плебейських зборів по трибах отримали таку само силу закону, як і рішення центуріатних зборів.

2. Суспільний лад і правове становище населення Риму в період республіки

У 509 р. до н. е. у Римі після вигнання останнього (сьомого) регеса Тарквінія Гордого встановилася аристократична республіка. Період республіки характеризується інтенсивним розвитком рабовласницького способу виробництва, який привів до значних соціальних зрушень, змінив правове становище окремих груп населення. Значну роль у цьому процесі відіграли й успішні завойовницькі війни, які розширили кордони Римської держави і перетворили її на могутню світову державу.

Основним соціальним поділом у Римі був поділ на вільних і рабів. Єдність вільних громадян Риму (квіритів) деякий час підтримувалася існуванням їх колективної (державної) власності на землю і рабів, які належали державі. Однак з часом колективна власність на землю ставала дедалі більш фіктивною, суспільний земельний фонд переходив до окремих власників, поки нарешті аграрний закон 111 р. до н. е. не ліквідував його, остаточно утвердивши приватну власність на землю.

Вільні у Римі розпалися на дві соціально-класові групи: за-

можну верхівку рабовласників (землевласників, торговців) і дрібних виробників (землеробів і ремісників), що становили більшість суспільства. До останніх примикала міська біднота. З огляду на те, що рабство спершу мало патріархальний характер, боротьба між великими рабовласниками і дрібними виробниками, які найчастіше самі обробляли землю і працювали в майстернях, тривалий час становила основний зміст історії Римської республіки. Пізніше на перший план виступає протиріччя між рабами і рабовласниками.

Правове становище особи у Римі характеризувалося трьома статусами — свободи, громадянства, сім'ї. Лише особа, яка мала усі ці статуси, була повністю правоздатною. У публічному праві це означало мати право брати участь у народних зборах і обіймати державні посади. У приватному праві це давало право укладати римський шлюб і брати участь в майнових правовідносинах.

За статусом свободи усе населення Риму поділялося на вільних і рабів. Повноправним міг бути лише вільний. Раби у період республіки перетворюються на основний пригноблений і експлуатований клас. Головним джерелом рабства був військовий полон. Так, після розгрому Карфагена в рабство було обернено 55 тис. осіб, а всього у II—I ст. до н. е. — понад півмільйона (кількість римських громадян, які мали майновий ценз, у цей час не досягала 400 тис.). Велике значення як джерело рабства мала широко розвинена работоргівля — купівля рабів за кордоном. З огляду на тяжке становище рабів менш за все мало значення їх природне відтворення. Можна відзначити і ту обставину, що незважаючи на відміну законом Петелія боргової кабали, фактично вона продовжувала існувати, але в обмежених розмірах. На кінець періоду республіки набуває поширення і самопродаж у рабство.

Раби були державні і приватновласницькі. Першими ставали здебільшого військовополонені. Вони експлуатувалися в копальнях і державних майстернях. Становище приватновласницьких рабів весь час погіршувалося. Якщо на початку римської історії, у період патріархального рабства, вони належали до складу сімей римських громадян і, цілком підкоряючись домовладці, усе ж користувалися деяким захистом сакрального (священного, такого що ґрунтується на релігійних віруваннях) права, то в період розквіту республіки експлуатація праці рабів різко інтенсифікувалася. Античне рабство стає такою ж основою римської економіки, як і праця дрібних вільних виробни-

ків. Особливо тяжким було становище рабів у великих рабовласницьких латифундіях. Рабам, зайнятим у міських ремісничьких майстернях і домашньому господарстві, було дещо легше. Значно кращим було становище талановитих майстрів, вчителів, акторів, скульпторів з числа рабів, багатьом з яких щастило отримати свободу і стати вільновідпущениками.

Незалежно від того, яке місце займав раб у виробництві, він був власністю свого господаря і розглядався як частина його майна, як річ. Влада господаря над рабом була фактично необмеженою. Усе вироблене рабом надходило до господаря: «що придбавається за посередництвом раба — придбавається для господаря». Хазяїн же виділяв рабу те, що вважав за необхідне для підтримання його існування і працездатності.

Рабовласницькі відносини визначали загальну незаінтересованість рабів у результатах своєї праці, що, в свою чергу, змушувало рабовласників шукати ефективніші форми експлуатації. Такою формою став пекулій — частина майна господаря (земельна ділянка, ремісничья майстерня тощо), яку він надає рабу для самостійного ведення господарства і отримання частини доходу від нього. Пекулій дозволяв господарю більш ефективно використовувати своє майно для отримання доходу і заінтересовував раба у результатах своєї праці. Іншою формою, яка зародилася в період республіки, був колонат. Колони не були рабами. Це — орендарі землі, які потрапляли в економічну залежність від землевласників і в кінцевому підсумку прикріплювалися до землі. Ними ставали збіднілі вільні, вільновідпущеники і раби. У колонів було особисте майно, вони могли укладати договори і брати шлюб. З часом становище колони стає спадковим. Однак в розглядуваний період колонат, як і пекулій, ще не набули значного поширення.

Неефективність рабської праці привела у кінці республіканського періоду до масового відпущення рабів на волю. Вільновідпущеники залишалися у залежності від свого колишнього господаря, на користь якого вони були зобов'язані нести певні матеріальні й трудові повинності і який у випадку їх бездітності спадкував їхнє майно. Однак цей процес у період, коли рабовласницький лад ще розвивався, суперечив загальним інтересам панівного класу і тому в 2 р. до н. е. був виданий закон, який обмежував таку практику.

За статусом громадянства вільне населення Риму поділялося на громадян та іноземців (перегринів). Повну правоздатність могли мати лише вільнонароджені римські громадяни.

Крім них, до громадян належали вільновідпущеники, але вони залишалися клієнтами колишніх господарів і були обмежені в правах.

У міру розвитку майнової диференціації зростає роль багатства у визначенні становища римського громадянина. В середовищі рабовласників у кінці III—II ст. до н. е. виникають привілейовані стани — нобілів і вершників.

До вищого стану (nobілів) належали найбільш знатні патриціанські і багаті плебейські роди. Економічною базою nobілів було обширне землеволодіння, значна кількість рабів і величезні грошові кошти. Тільки вони стали поповнювати сенат і обиратися на вищі державні посади. Nobілітет перетворюється на замкнутий стан, доступ до якого для нової людини був майже неможливим. Лише у виняткових випадках люди, які не належали до nobілітету за народженням, ставали найвищими посадовими особами.

Другий стан (вершники) утворився із торгово-фінансової знаті і землевласників середньої руки. В I ст. до н. е. розвивається процес злиття nobілів з верхівкою вершників, яка отримала доступ в сенат і на важливі судові посади. Між окремими їх представниками виникають родинні відносини.

У міру розширення меж Римської держави кількість вільних збільшувалася за рахунок мешканців Апеннінського півострова (повністю завойованого до середини II ст. до н. е.) та інших країн. Вони відрізнялися від римських громадян за своїм правовим становищем. Жителі Італії, які не входили до римської общини (латини), спочатку не мали прав римських громадян. Вони поділялися на дві групи — давні латини і латини колоній. За першими визнавалися майнові права, право виступати в суді і укладати шлюб з римськими громадянами, але вони були позбавлені права брати участь у народних зборах. Латини колоній — жителі колоній, заснованих Римом в Італії, і деяких міст та областей, які уклали з Римом договори про союз. Вони користувалися тими ж правами, що й давні латини, за винятком права укладати шлюб з римськими громадянами. У подальшому в результаті союзницьких війн у I ст. до н. е. усім латинам були надані права римських громадян.

Другою категорією вільних, які не мали прав римських громадян, були переґрини. До них належали вільні мешканці провінцій — країн, розташованих за межами Італії і завойованих Римом. Вони мали нести податкові повинності. До переґринів належали також вільні громадяни іноземних держав. Переґри-

ни не мали прав латин, але отримали майнову правоздатність — можливість мати в Римі власність і укласти угоди. Для захисту своїх прав вони повинні були обирати собі покровителів — патронів, стосовно яких peregrini перебували у становищі, яке мало відрізнялося від становища клієнтів.

Статус сім'ї означав, що повною політичною і майною правоздатністю користувалися лише глави римських сімей — домовладки. Інші члени сім'ї вважалися такими, що перебувають під його владою. Останній був особою «власного права», члени ж його сім'ї називалися особами «чужого права» — права домовладки. Вступаючи у майнові правовідносини, вони придбавали майно не для себе, а для домовладки. Обмеження у приватному праві не впливали на їх становище в публічному житті. До того ж ці обмеження слабшали — почало визнаватися право членів сім'ї на придбання власного майна.

Правове становище особи змінювалося із втратою того чи іншого статусу. Найбільші зміни відбувалися із втратою статусу свободи (полон, обернення в рабство). Він означав втрату і статусів громадянства і сім'ї, тобто повну втрату правоздатності. Із втратою статусу громадянства (вигнання) втрачалася правоздатність громадянина, проте зберігалася свобода. І нарешті, втрата статусу сім'ї (в результаті, наприклад, усиновлення глави сім'ї іншою особою) призводила до втрати «власного права».

3. Державний устрій Римської республіки

Державний устрій Риму в період республіки був досить простий і деякий час відповідав умовами поліса, яким Рим був до часу виникнення держави. Протягом наступних п'яти століть існування республіки розміри держави значно збільшилися, що майже не відобразилося на структурі вищих органів держави, які, як і раніше, знаходилися в Римі і здійснювали централізоване управління величезними територіями. Природно, що таке становище знижувало ефективність управління.

На відміну від рабовласницької демократії в Афінах, Римська республіка була аристократичною, вона забезпечувала привілейоване становище знатної багатій верхівки рабовласників, що відобразилося на повноваженнях і взаємовідносинах державних органів. Ними були насамперед народні збори, сенат і магістратура. Хоча народні збори вважалися органами влади римського народу і були втіленням притаманної полісу демократії, фактично управляли державою не вони. Це робили сенат і магістрати — органи реальної влади нобілітету.

В Римській республіці існували і розрізнялися три види народних зборів — центуріатні, трибутні, куріатні.

Головну роль відігравали *центуріатні збори*, які забезпечували завдяки своїй структурі і порядку прийняття рішень перевагу в них аристократичних і багатих кіл рабовласників. Щоправда, їхня структура із середини III ст. до н. е. з розширенням меж держави і збільшенням кількості вільних змінилася не на користь цих кіл. Кожен з п'яти розрядів заможних громадян почав виставляти рівну кількість центурій — 70, а загальна кількість центурій була доведена до 373. Однак перевага аристократії і багатства все ж залишилась, оскільки в центуріях вищих розрядів було значно менше громадян, ніж у центуріях нижчих розрядів, а незаможні пролетарії, кількість яких значно зросла, як і раніше, становили лише одну центурію.

До компетенції центуріатних зборів належало прийняття законів, обрання вищих посадових осіб республіки (консулів, преторів, цензорів), оголошення війни і розгляд скарг на вироки до смертної кари.

Другим видом народних зборів були *трибутні збори*, які залежно від складу жителів триб, які брали участь в них, поділялися на плебейські і патриціансько-плебейські. Спочатку їх компетенція була обмеженою. Вони обирали нижчих посадових осіб (квесторів, едилів тощо) і розглядали скарги на вироки про стягнення штрафу. Плебейські збори, крім того, обирали плебейського трибуна, а з III ст. до н. е. вони отримали право приймати закони, що сприяло зростанню їх значення у політичному житті Риму. Але водночас у результаті збільшення на той час кількості сільських триб до 31 (з чотирма міськими трибами, що збереглися, усього стало 35) мешканцям віддалених триб стало важко з'являтися на збори, що дозволило багатим римлянам посилити в них свої позиції.

Куріатні збори після реформ Сервія Туллія втратили своє колишнє значення. Вони лише формально вводили на посаду осіб, обраних іншими зборами, і зрештою були замінені зборами 30 представників курій — лікторів.

Народні збори в Римі скликалися на розсуд посадової особи — магістрата, який міг і перервати збори, і перенести їх на інший день. Він же головував на них і оголошував питання, які підлягають вирішенню. Учасники зборів не могли змінювати внесені пропозиції. Голосування з усіх питань було відкритим, лише в кінці республіканського періоду було запроваджене таємне голосування (учасникам зборів роздавалися спеціальні

таблички для голосування). Найчастіше вирішальну роль відіграла та обставина, що рішення центуріатних зборів про прийняття законів та обрання посадових осіб у перші століття існування республіки підлягали утвердженню сенатом. Але й потім, коли у III ст. до н. е. це правило було відмінено, сенат отримав право попереднього розгляду питань, які виносилися на збори, що дозволяло йому фактично спрямовувати діяльність зборів.

Найважливішу роль у державному механізмі Римської республіки відігравав *сенат*. Сенатори (спочатку їх було 300, за кількістю патриціанських родів, а у I ст. до н. е. кількість сенаторів була збільшена спочатку до 600, а потім до 900) не обиралися. Спеціальні посадові особи — цензори, які розподіляли громадян по центуріях і трибах, раз на п'ять років складали списки сенаторів з представників знатних і багатих сімей, які, як правило, вже обіймали вищі державні посади. Це робило сенат органом верхівки рабовласників, який фактично не залежав від волі більшості вільних громадян.

Формально сенат був дорадчим органом і його настанови називалися сенатус-консульти. Але компетенція сенату була широкою. Він, як вказувалося, контролював законодавчу діяльність центуріатних (а потім і плебейських) зборів, затверджуючи їх рішення, а згодом став попередньо розглядати (і відхиляти) законопроекти. Так само контролювалося обрання народними зборами посадових осіб (спочатку затвердженням обраних, а згодом — кандидатів). Велику роль відіграла та обставина, що у розпорядженні сенату перебувала казна держави. Сенат встановлював податки і визначав необхідні фінансові витрати. До його компетенції належала підготовка настанов щодо суспільної небезпеки, благоустрою і релігійного культу. Важливе значення мали зовнішньополітичні повноваження сенату. Якщо війну оголошували центуріатні збори, то мирний договір, а також договір про союз затверджував сенат. Він також оголошував набір до армії і розподіляв легіони між командуючими арміями. Нарешті, за надзвичайних обставин (небезпечна війна, потужне повстання рабів тощо) сенат міг прийняти рішення про встановлення диктатури.

Магістратурами в Римі називалися державні посади. Як і в Стародавніх Афінах, у Римі склалися певні принципи заміщення магістратур. Такими принципами були виборність, строковість, колегіальність, безвідплатність і відповідальність.

Магістрати обиралися центуріатними або трибутними зборами на один рік. Це правило не поширювалося на диктаторів,

термін повноважень яких не міг перевищувати шести місяців. Крім того, повноваження консула, який командував армією, могли подовжуватися сенатом, якщо війна не закінчилася. Як і в Афінах, усі магістратури були колегіальними — на одну посаду обиралося кілька осіб (диктатор призначався один). Але специфіка колегіальності в Римі полягала в тому, що кожен магістрат міг самостійно приймати рішення, однак це рішення могло бути відмінене його колегою (право інтерцесії). Винагороди магістрати не отримували, що, природно, закривало шлях до магістратур (а потім і до сенату) малоїмущим та неїмущим. У той же час магістратури, особливо в кінці республіканського періоду, стали джерелом значних доходів.

Необхідно відзначити іще одну істотну відмінність римської магістратури — ієрархію посад: вищестоящий магістрат міг відмінити рішення нижчестоящого.

Влада магістратів поділялася на вищу (*imperium*) і загальну (*potestas*). До *imperium* включалися вища військова влада і право укладати перемир'я, право скликати сенат і народні збори і головувати на них, право видавати накази і примушувати до їх виконання, право суду і призначення покарання. Ця влада належала диктатору, консулам і преторам. Диктатор мав «найвищий імперіум» (*summum imperium*), який включав право засуджувати до страти. Вирок не підлягав оскарженню. Консулу належав великий імперіум (*maius imperium*) — з правом виносити смертний вирок, який міг бути оскаржений до центуріатних зборів, якщо він був винесений у Римі, і не підлягав оскарженню, якщо він був винесений за межами міста. У претора був обмежений імперіум (*imperium minus*) — без права засуджувати до страти. Влада *potestas* належала усім магістратам і включала в себе право віддавати розпорядження і накладати штрафи за їх невиконання.

Магістратури поділялися на ординарні (звичайні) та екстраординарні (надзвичайні). До ординарних магістратур належали посади консулів, преторів, цензорів, квесторів, едилів та ін.

Консули (в Римі обиралося два консули) були вищими магістратами і очолювали всю систему магістрату. Особливо велике значення мали військові повноваження консулів: набір до армії і командування нею, призначення воєначальників, право укладати перемир'я і розпоряджатися воєнною здобиччю. Претори з'явилися у середині IV ст. до н. е. як помічники консулів. З огляду на те, що останні, командуючи арміями, часто були відсутніми в Римі, до преторів перейшло управління містом

і, що особливо важливо, судочинством. Це дозволяло їм завдяки наявності у них імперіуму видавати загальнообов'язкові настанови і тим створювати нові норми права. Спочатку обирався один претор, потім два, один з яких розглядав справи римських громадян (міський претор), а другий — справи щодо іноземців (претор перегринів). Поступово кількість преторів зросла до восьми.

Два цензори обиралися раз на п'ять років для складення списків римських громадян, розподілення їх за трибами і розрядами і для складення списку сенаторів. Крім того, до їх компетенції належало спостереження за моральністю та видання відповідних едиктів. Квестори, які спочатку були помічниками консулів без спеціальної компетенції, з часом стали відати (під контролем сенату) фінансовими витратами і розслідуванням кримінальних справ. Едили наглядали за громадським порядком в місті, торгівлею на ринку, організовували свята і видовища.

Особливе місце серед магістрів посідали плебейські трибуни. Їхнє право вето відіграло значну роль в період завершення боротьби плебеїв за рівноправність. Потім у міру зростання ролі сенату активність плебейських трибунів почала зменшуватися, а спроба Гая Гракха у II ст. до н. е. посилити її закінчилася крахом.

Екстраординарні магістратури створювалися лише у надзвичайних, таких, що загрожували небезпекою Римській державі, випадках — тяжка війна, серйозні внутрішні заворушення. Диктатором призначався за пропозицією сенату один із консулів. Він мав необмежену владу, якій підпорядковувалися усі магістрати, veto плебейського трибуна не діяло, розпорядження диктатора (у тому числі смертні вироки) не підлягали оскарженню і за свої дії він не ніс відповідальності.

Строк диктатури не повинен був перевищувати шести місяців. Однак у період кризи республіки це правило було порушене і з'явилися навіть довічні диктатури (диктатура Сулли «для видання законів і устрою держави»).

Армія. Військова організація Риму відіграла значну роль в його історії. Вже саме створення центуриатних зборів, які склалися з озброєних воїнів, означало визнання ролі військової сили у створеній державі. Величезне розширення її меж, досягнуте озброєним шляхом, свідчило як про роль армії, так і про зростання її політичного значення. Та й сама доля республіки опинилася багато в чому в руках армії.

Первісна військова організація Риму була простою. Постійної армії не було. Усі громадяни віком від 18 до 60 років, які мали майновий ценз, були зобов'язані брати участь у воєнних діях (причому клієнти могли виконувати військові обов'язки замість патронів). Воїни у похід мали з'являтися зі своєю зброєю, яка відповідала їх майновому цензу, і продовольством.

Як вказувалося вище, кожен розряд заможних громадян вис- тавляв певну кількість центурій, які об'єднувалися в легіони. Командування армією сенат доручав одному з консулів, який міг передати його претору. На чолі легіонів стояли військові трибуни; центуріями командували центуріони; загони кінноти (декурії) очолювалися декуріонами. У разі якщо воєнні дії тривали понад рік, консул (або претор) зберігав своє право команду- вати армією.

Збільшення воєнної активності спричинило зміни у військо- вій організації. З 405 р. до н. е. в армії з'явилися добровольці, які стали одержувати платню. У III ст. до н. е. у зв'язку з реор- ганізацією центуріатних зборів збільшилась кількість озброєних центурій. На їх базі формувалося до 20 легіонів. З'являються, крім того, легіони від союзників — організованих Римом муні- ципій (італійських міст, завойованих Римом, проте таких, що зберегли автономію у внутрішніх справах) і приєднаних до нього провінцій. У II ст. до н. е. вони становили вже 2/3 римської армії. У цей же час знижується майновий ценз, з яким був пов'язаний військовий обов'язок.

Тривалість і частота війн перетворює армію на постійну ор- ганізацію, що викликає зростання невдоволення основного контингенту воїнів — селянства, яке відволікалося від своїх гос- подарств, які через це занепадали. Селяни стають ненадійними воїнами. Назріла необхідність реорганізації армії. Вона була проведена Марієм у 107 р. до н. е.

Військова реформа Марія, зберігши воїнську повинність римських громадян, допустила набір добровольців, які отримували зброю і плату від держави. Крім того, для легіонерів пе- редбачалася частина воєнної здобичі, а з I ст. до н. е. ветерани могли отримувати землі в Африці, Галлії та Італії (за рахунок конфіскованих і вільних земель). Реформа суттєво змінила со- ціальний склад армії — більшу її частину становили вихідці із малоімущих та неімущих верств населення, чиє невдоволення з приводу власного становища та існуючих порядків зростало. Армія професіоналізувалася і ставала самостійною політичною силою, а полководець, від успіху якого залежав добробут легіо-

нерів, — впливовою політичною фігурою. У 88 р. до н. е. за правління Сулли армія вперше в римській історії виступила проти існуючої влади і скинула її. Вперше римська армія узяла Рим і вперше увійшла до нього, хоча за давньою традицією носіння зброї і поява війська у місті заборонялися.

4. Занепад Римської республіки і перехід до імперії. Принципат і домінат

У II—I ст. до н. е. розвиток рабовласницького суспільства в Римі призводить до крайнього загострення усіх його класових і соціальних протиріч. Розширення і зміна форм експлуатації рабської праці, її інтенсифікація загострювали класову боротьбу. Посилювалися також конфлікти і між угрупованнями правлячої верхівки рабовласників, а також між ними та більшістю вільних — малоїмущими та неімущими. Успішна завойовницька політика, яка перетворила Середземне море у внутрішнє море Римської держави, підкорила їй Західну Європу до Рейну, поставила перед Римом нові складні військові та політичні проблеми — придушення завойованих народів, забезпечення управління ними.

Для Риму настає період кризи, який торкнувся насамперед існуючих політичних установ — застарілої полісної форми державного устрою, аристократичного політичного режиму правління нобілів, республіканської форми правління, яка лише створювала вигляд влади «римського народу». Виникла об'єктивна потреба їх перебудови, пристосування до нових історичних умов.

Під час завоювання Італії у V—IV ст. до н. е. Рим прагнув насамперед до конфіскації земель, оскільки це по суті було головною економічною умовою самої общини Риму — землеробної, яка із зростанням кількості населення потребувала розширення земельних володінь. Цю тенденцію не зупинила й інтенсивна урбанізація, що розвинулася на II ст. до н. е. Війни II—I ст. до н. е., супроводжувані масовим поневоленням завойованого населення, призвели до різкого збільшення кількості рабів у Римі. Рабство остаточно набуває «класичного», античного характеру. Значна маса рабів експлуатується у великих землевласницьких латифундіях із вкрай тяжкими умовами праці та існування і жорстоким терористичним режимом.

Природний протест рабів дістає вияв у масових та потужних повстаннях. Особливо великий розмах мали повстання рабів у Сицилії в II ст. до н. е. і повстання під проводом Спартака у

74—70 рр. до н. е., яке поставило під загрозу саме існування Римської держави.

Паралельно з повстаннями рабів та вслід за ними спалахують громадянські та союзницькі війни, викликані боротьбою за владу між угрупованнями панівного класу, протиріччями між ним та дрібними виробниками і великою кількістю (до 300 тис.) люмпен-пролетаріїв, які отримували незначну матеріальну допомогу від держави. Збільшення кількості люмпенів стає переконливим свідченням загальної деградації вільних.

Економічне і політичне засилля нобілів викликало у II ст. до н. е. широкий рух протесту бідняків, очолюваний братами Тіберієм та Гаєм Гракхами. Гракхи прагнули обмежити землеволодіння знаті і за рахунок цього створити земельний фонд для наділення землею дрібних землевласників, а також ослабити владу оплоту знаті — сенату і відновити владу народних зборів і народного трибуна.

Здобувши посаду трибуна, Тіберій Гракх, спираючись на народний рух, зумів, незважаючи на опір сенату, провести у 133 р. до н. е. через народні збори аграрний закон. Закон обмежив максимальний розмір землі, отримуваної від держави. За рахунок стягуваних надлишків створювався земельний фонд, який розподілявся між безземельними та малоземельними громадянами. Отримувані ними ділянки ставали невідчужуваними, що мало запобігти збезземеленню селянства. Незважаючи на те, що Тіберій Гракх того ж року був убитий, його земельна реформа почала здійснюватися і кілька десятків тисяч громадян отримали землю.

Реформаторську діяльність Тіберія продовжив його брат Гай Гракх, обраний трибуном. Ним були проведені закони, які ослаблювали політичний вплив знаті — запроваджено таємне голосування на народних зборах, право народного трибуна обиратися на наступний строк. Здійснюючи аграрну реформу свого брата, Гай разом з тим у 123—122 рр. до н. е. провів закони про створення у провінціях колоній римських громадян із наділенням їх землею та про продаж зерна із державних складів громадянам за низькими цінами.

Крім того, Гай Гракх запровадив зміни в інтересах вершників. На їх користь був змінений порядок відкупу податків з провінцій. Оскільки Гай Гракх був трибуном, зросла роль цієї магистратури, яка відсунула на другий план навіть консулів. Однак, задовольнивши інтереси більшості римських громадян, Гай Гракх втратив підтримку вершників в спробі поширити

права римського громадянства на вільних жителів Італії. Сенатській аристократії вдалося провалити цей непопулярний серед римських громадян законопроект. Гай був змушений зняти із себе повноваження трибуна. У 122 р. до н. е. його було вбито.

Провал законопроекту про надання прав римських громадян вільним жителям Італії, які вважалися союзниками Риму, викликав крайнє невдоволення союзників. Це вилилося у I ст. до н. е. у союзницькі війни, які суттєво ускладнили становище Риму в умовах масових повстань рабів і триваючих десятиліттями завойовницьких війн у провінціях.

У результаті союзницької війни 91—88 рр. до н. е. мешканці Італії домоглися урівнення в правах з римськими громадянами. Проте це не ослабило політичної напруги в Римі — загострилися протиріччя між угрупованнями оптиматів, які виникли в середовищі вільних громадян і які спиралися на сенат, та популярів, які боролися проти сенатської олігархії. І ті, й інші використовували підкуповуваних люмпенів. Боротьба між ними призвела у I ст. до н. е. до громадянських війн.

Надзвичайне загострення політичної ситуації в Римі, викликане повстаннями рабів, невдоволенням дрібних землевласників, чий господарства занепадають, союзницькими і громадянськими війнами вимагало посилення центральної державної влади. Найважливіша спроба була здійснена у період диктатури Сулли (82—79 рр. до н. е.). Спираючись на вірні йому легіони, Сулла змусив сенат призначити його диктатором на невизначений термін. Він наказав скласти проскрипції — списки своїх супротивників, які підлягали смерті, а їх майно — конфіскації. Збільшивши кількість senatorів, скасувавши посаду цензора, Сулла поповнив сенат своїми прибічниками і розширив його компетенцію. Обмежена була влада трибуна — його пропозиції мали попередньо обговорюватися сенатом, а також і компетенція народних зборів — у них були відібрані судові повноваження і контроль за фінансами, ці функції повернули сенату.

Встановлення довічної диктатури виявило прагнення панівного класу вийти з кризової ситуації за допомогою сильної одноособової диктаторської влади. Воно ж показало, що спроби пристосувати стару державну форму до нових історичних умов приречені на невдачу (реформи Сулли були відмінені Помпеєм і Крассом). Включення союзників у римські триби призвело до того, що коміції перестали бути органами «римського народу». Їхня законодавча діяльність призупиняється, право обрання посадових осіб втрачається. Успішні завойовницькі війни перет-

ворили Рим з невеликої держави-міста на столицю величезної держави, до управління якою стара державна форма поліса була зовсім непристосована. Армія, заінтересована в успіхах полководця, стає в його руках знаряддям досягнення честолюбних політичних цілей, сприяє встановленню диктатури.

Необхідність вийти з гострої політичної кризи, викликаної надзвичайним загостренням класової боротьби, непристосованість старої державної форми до нових історичних умов і перехід до найманої армії були основними причинами падіння полісно-республіканського устрою в Римі і встановлення військово-диктаторського режиму.

Через короткий проміжок часу після диктатури Сулли владу захоплює перший тріумвірат (Помпей, Красс, Цезар), після нього встановлюється диктатура Цезаря, який у 45 р. до н. е. отримав титул імператора (який до цього давався іноді як нагорода полководцю). Потім утворюється другий тріумвірат (Антоній, Лепід, Октавіан) з необмеженими повноваженнями «для улаштування держави». Після розпаду тріумвірату і перемоги над Антонієм Октавіан отримує звання імператора і довічні права народного трибуна, а в 27 р. до н. е. повноваження на управління державою і почесний титул августа, який раніше застосовувався як звернення до богів. Ця дата і вважається початком нового періоду історії Римської держави — періоду імперії.

Суспільний лад. Встановлення військово-диктаторського режиму, яке завершило період громадянських війн, стабілізувало ситуацію в Римі, дозволило подолати гостру політичну кризу. Рабовласницький лад досягає кульмінації у своєму розвитку. Закріплюються соціальні зміни, які відбувалися в останні століття існування республіки, виникають нові класові й соціальні протиріччя.

З розширенням меж Римської держави зростає чисельність вільного населення, в тому числі кількість римських громадян. Цей процес продовжувався і з переходом до імперії — права громадян дедалі частіше надавалися позаіталійським мешканцям провінцій завойованих Римом країн. Нарешті, у 212 р. н. е. едиктом імператора Каракалли право громадянства було надане усім вільним мешканцям Римської імперії.

Поряд з цим розвивається соціальна і станова диференціація вільних. З розвитком рабовласницького ладу і розширенням державних кордонів значно зріс і зміцнився клас рабовласників. Остаточо оформився і становий поділ у ньому. Ряди нобілів і вершників, які порідили у період громадянських війн, до-

повнюють великими рабовласниками з Італії і провінцій — муніципалами і провінційною знаттю, а також і державними чиновниками. Нобілітет перетворюється на сенаторський стан з майновим цензом в 1 млн сестерцій. Сенатори обіймають вищі посади у державному апараті й армії і стають найміцнішою опорою імператорської влади. Стан вершників з майновим цензом від 400 тис. до 1 млн сестерцій перетворився на служивий прошарок, який постачав кадри для імператорської адміністрації в Римі і провінціях і командних посад в армії. Найзначнішою за кількістю була провінційна знать, яка ще не оформилася як стан, але відіграла впливову роль у місцевому управлінні. До неї примикали римські і неримські власники ремісничих рабських майстерень, судновласники і торговці.

Відбуваються зміни і в становищі рабів. Рабська праця як основа виробництва вимагала постійного припливу нової рабської сили. Однак епоха успішних завойовницьких війн закінчилася і військовий полон перестав бути основним джерелом поповнення кількості рабів. Становище рабів дещо (шоправда, тимчасово) поліпшується. Жорстоке поводження з рабами, як і безпричинне вбивство раба, забороняються, заохочуються сімейні стосунки рабів. Ці заходи мали за мету і пом'якшення класових антагонізмів. Не випадково першим століттям імперії майже невідомі великі повстання рабів. Водночас придушення опору рабів залишається важливим завданням держави. Згідно з постановою сенату в 10 р. н. е. у разі вбивства господаря підлягали страті усі раби, які знаходилися в цей час у його будинку. Розвиваються й ті форми експлуатації, які з'явилися ще у республіці, — значного поширення набувають пекулій і колонат.

Залишається у період імперії і широкий прошарок вільних дрібних виробників у місті та сільській місцевості, зростає кількість землеробів з воїнів-ветеранів, які отримали земельні наділи. Однак становище цих прошарків населення стає дедалі нестабільнішим, що призвело у II—III ст. н. е. до поширення самопродажу в рабство, особливо колонату. Колон стає у сільському виробництві такою ж помітною фігурою, як і вільний селянин. Ряди колонів з часом поповнюють не тільки вільні та вільновідпущеники, а й «варвари», які оселялися в прикордонних областях Римської держави. Колонат з договору оренди, укладеного на визначений строк (5 років), з огляду на неминуче виникнення заборгованості колонів, перетворюється на довічний, а згодом і на спадковий. Колони перетворюються на лю-

дей, залежних від землевласників, які замінюють їм і місцеву владу, й імператорську адміністрацію, назавжди прикріплюються до землі. Аналогічний процес має місце у містах, де ремісники в порядку спадкування прикріплюються до професії і включаються у ремісницькі колегії.

Державний устрій. Соціальні зміни у період імперії були в основному породженням економічних процесів, які зародилися ще в республіканський період, що й визначило характер політичної структури Риму — застарілі республіканські установи зберігалися й у перші століття існування імперії. Значну роль у цьому відіграли й традиційні республіканські уявлення. Імперія спочатку немовби вбиралася у республіканський одяг, який маскував дійсну владу глави держави. Та й саме найменування держави — «імперія» — досить умовне. Титул «імператор» тривалий час залишався почесним, лише з часом глава держави почав називатися імператором. В будь-якому разі до середини III ст. н. е. імператори отримували цей титул як почесний військовий титул по кілька разів (Октавіан, наприклад, 21 раз). Але й після цього вони продовжували отримувати по кілька разів владу трибуна і консула.

Поступово влада імператорів посилюється. На кінець II ст. н. е. сенат усувається від управління, яке переходить до чиновницько-бюрократичного і військового апарату, очолюваного імператором. У кінці III ст. н. е. монархія утверджується остаточно. Період імперії прийнято поділяти на два етапи:

принципат (I ст. до н. е. — III ст. н. е.) — назва від «принцепс-сенатус» — перший сенатор. Цей титул вперше отримав від сенату засновник імперії Октавіан Август, який отримав право першим виступати в сенаті, що дозволяло визначати наперед рішення останнього;

домінат (III—V ст. н. е.) — назва від «домінус» — пан, владика, що свідчило про остаточне визнання абсолютної влади імператора.

Принципат. Перехід управління державою до принцепса був закріплений наділенням його вищою владою — *imperium*, обранням на найважливіші посади, створенням ним відокремленого від магістратур чиновницького апарату, який утримувався за рахунок власної казни принцепса, і командуванням усіма арміями. Вже Октавіан отримав *imperium*, який включав, крім традиційного командування армією (він узяв на себе командування усіма арміями), право оголошувати війну і укладати мир та міжнародні договори, утримувати власну гвардію (преторіан-

ські когорти), право вищого кримінального і цивільного суду, право тлумачити закони. Постанови принцепса починають розглядатися як такі, що мають силу закону (до кінця принципату загальною визначено стало положення: «Що вирішив принцепс, те має силу закону»).

Принцепси, у порушення республіканських традицій, обираються одночасно консулами, цензорами і народними трибунами (Октавіан 13 разів обирався консулом, 3 рази цензором і 37 разів народним трибуном). Як консул він міг, скориставшись правом інтерцесії, відмінити рішення будь-якого магістрату, як цензор — формувати сенат із своїх прибічників, як трибун — використовувати veto щодо постанови сенату або рішення магістрату. Крім того, Октавіан отримав звання верховного понтифіка — жреця, який відав відправленням релігійних культів.

Спочатку влада принцепса не була спадковою, але він міг пропонувати свого спадкоємця (зазвичай сина або усиновленого), якого сенат обирав принцепсом. Водночас дедалі частіше траплялися випадки скидання принцепсів і призначення нових в результаті дворцових переворотів, здійснюваних за допомогою армії. Спадкоємці Октавіана стали користуватися тими ж повноваженнями, поступово посилюючи владу принцепса, хоча спочатку їм доводилося долати опозицію сенату.

Компетенція сенату суттєво змінюється. Оскільки з народних зборів залишилися лише трибутні, які скликалися до того ж дедалі рідше, з I ст. н. е. постанови сенату — сенатус-консульти отримують силу закону. Але право принцепса призначати senatorів і «чистки» сенату, які періодично проводили принцепси, призвели до того, що з II ст. н. е. сенат практично лише затверджував пропозиції принцепса. Майже те саме відбулося з правом обирати і контролювати магістратів, яке перейшло від народних зборів до сенату — частина з них могла обиратися лише з кандидатів, запропонованих принцепсом. Обмежуються права сенату щодо розпорядження державними фінансами та управління провінціями. Повністю втрачається його компетенція у військовій та зовнішньополітичній галузях.

Паралельно з республіканською магістратурою створюється імператорський чиновницький апарат, на чолі якого стояли рада і канцелярія принцепса. До останньої входили кілька відомств зі штатом чиновників. Члени ради, яка виконувала доповідні функції, і начальники відомств призначалися принцепсом із його прибічників. Чиновницькі посади почали отримувати і вільновідпущеники імператора, і навіть його раби. До вищих

чиновників, призначуваних із senatorів та вершників, належали префект преторія, який командував імператорською гвардією, префект міста Рима, який розпоряджався поліцейськими когортами, префект Єгипту, префект, відповідальний за постачання продовольством, та ін.

Відбулася реорганізація управління провінціями, які стали частинами Римської держави. Вони були поділені на імператорські і сенатські. Перші управлялися призначуваними принцепсом легатами, які здійснювали військову і цивільну владу за допомогою власної ради та канцелярії, другі — призначуваними сенатом проконсулами і пропреторами, які обиралися із senatorів за жеребом і перебували у подвійному підпорядкуванні — сенату і принцепса.

Створюваний чиновницький апарат не мав стрункої системи і був, особливо в перші століття імперії, малочисельним. Але порівняно з республіканським він забезпечував більш ефективне управління державою з огляду на розвиток централізації та ієрархії чиновництва.

Поділ провінцій на імператорські і сенатські мав ще один важливий наслідок. Доходи із сенатських провінцій надходили до державної казни, якою розпоряджався сенат, доходи ж з імператорських провінцій йшли до казни принцепса — фіск. Оскільки до перших належали нечисленні (11 із 45), давно завойовані, а отже, розграбовані Римом провінції, казна сенату була перманентно бідною, а часом і порожньою. Імператорські ж провінції були завойовані порівняно нещодавно і пограбування їх лише починалося, що давало принцепсу величезні доходи, збільшувані надходженнями від імператорських маєтків та широко практикованих проскрипцій. Сенат іноді мусив брати в принцепса гроші у позику.

Поступово влада принцепса поширилася і на сенатські провінції, і на III ст. н. е. вони усі стали імператорськими.

Армія. Право командування армією і можливість утримувати її за рахунок не тільки державної, а й власної казни, дозволили принцепсам перетворити її на потужну опору особистої і державної влади. Більш того, армія перетворюється на впливову політичну силу, від якої часом залежала і доля самого принцепса. Якщо за часів республіки єдність політичної влади і військової сили уособлювалася центуріатними зборами військовозобов'язаних громадян і сенатом, який розпоряджався армією, то тепер ця єдність уособлювалася принцепсом. У Римі виникає єдина військово-бюрократична організація класового панування.

Після переходу до професійної армії вона перетворюється на корпоративну організацію. Октавіан здійснив її реорганізацію, поділивши на три частини. Привілейоване становище займала преторіанська гвардія. Преторіанці набиралися з римських громадян італійського походження і отримували плату у 3,5 разів більшу, ніж легіонери, служили 16 років і після відставки мали солідне майно, поповнюючи ряди панівного класу. Основну частину армії становили легіонери, які набиралися з громадян римських провінцій. Вони служили 20 років і отримували плату, яка дозволяла після відставки завести невелике рабовласницьке господарство і влитися до складу провінційної знаті. Третю частину армії становили допоміжні війська, що комплектувалися з мешканців провінцій, які не мали прав римських громадян. І хоча плата в них була у три рази меншою, ніж у легіонерів, строк служби 25 років, а дисципліна жорсткішою і покарання суворішими, служба у допоміжних військах все ж приваблювала можливістю отримати римське громадянство, а для неімущих — накопичити деякі кошти. Після едикту Каракалли, який дав римське громадянство усім вільним жителям імперії, соціальні розбіжності між легіонними і допоміжними частинами зникають, зростає корпоративний дух армії, що іще більше посилює її політичну роль.

Домінат. Вже в період принципату рабовласницький лад у Римі починає занепадати, а в II—III ст. н. е. назріває його криза. Економічна система, заснована на рабовласницьких формах експлуатації і залежності, не тільки припиняє розвиватися, а й починає деградувати. До III ст. стають дедалі частішими і ширшими повстання рабів, які були майже невідомі початковому періоду принципату. До повсталих рабів приєднуються колони і вільна біднота. Становище ускладнюється внаслідок визвольного руху підкорених Римом народів. Від загарбницьких війн Рим починає переходити до оборонних. Різко загострюється боротьба за владу між ворожими угрупованнями панівного класу. Після правління династії Северів (199—235 рр.) настає піввікова епоха «солдатських імператорів», які приводилися до влади армією і правили по півроку, щонайбільше — п'ять років. Більшість з них були вбиті змовниками.

Принципат придушив дух громадянськості у римлян, республіканські традиції відійшли тепер у далеке минуле, останній оплот республіканських установ — сенат — остаточно був підпорядкований принцепсу. З кінця III ст. починається новий

етап історії імперії — домінат, етап, на якому Рим перетворився на монархічну державу з необмеженою владою імператора.

Остаточний перехід до домінату датується 284 р. — приходом до влади Діоклетіана. Титули імператора — август і володар (домінус) — підкреслювали необмежений характер його влади. Як правило, імператори обоготворялися, а деякі з них після смерті оголошувалися богами зі своїми релігійними культами. Населення імперії перетворилося з громадян держави на підданих імператора.

Особиста рада принцепса, що існувала при принципаті, перетворюється на державну раду — консисторіум. Складається апарат чиновників, поділених на ранги з визначеною ієрархією і правилами підвищення на посаді. З відокремленням цивільної влади від військової з'являються цивільні і військові чиновники. Окремо стоїть третя група чиновників — придворні, які підпорядковувались управителю палацу імператора.

На відміну від принципату, старі республіканські установи втратили будь-яке загальнодержавне значення. Римом почав управляти префект, призначуваний імператором і підлеглий йому. Сенат перетворився на раду міста Рима, а магістрати — на муніципальних посадових осіб.

Змінилася і військова організація. У зв'язку з масовими повстаннями рабів і підкорених народів, а також із зростанням необхідності захищати кордони держави від вторгнення германських, слов'янських і малоазійських племен армія поділяється на пересувні (для придушення повстань) і прикордонні війська. Широкий доступ в армію отримали варвари, використовувалась і збройна сила їхніх племен.

Преторіанська гвардія, що відіграла важливу роль в епоху «солдатських імператорів», перетворюється на двірцеву варту. Загальноімперську поліцію очолив начальник імператорської канцелярії (у Римі — префект міста), таємну поліцію — префект преторія.

Велике значення для подальшої долі імперії мали реформи Діоклетіана, закріплені і розвинені в законодавстві Константина.

Діоклетіан провів військову й адміністративну реформи. Військова реформа, яка закріпила утворення прикордонних і пересувних військ, запровадила, крім набору до армії добровольців, ще й рекрутський набір. Землевласники залежно від розміру землеволодіння були зобов'язані постачати певну кількість рекрутів з числа колонів і сільськогосподарських працівників.

Важливі наслідки мала адміністративна реформа Діоклетіана. Складна внутрішньополітична обстановка, скрутне зовнішньополітичне становище імперії, поглиблення процесів економічного відособлення провінцій та нескінченні державні перевороти часів «солдатських імператорів», що передували приходу до влади Діоклетіана, змусили його в 285 р. призначити собі співправителя — цезаря. Через рік цезар був оголошений августом з такою самою, як у Діоклетіана, владою щодо управління своєю частиною імперії. Імперія була поділена на дві частини — Західну і Східну. Щоправда, законодавство ще залишалось єдиним, оскільки закони видавалися від імені обох імператорів. Кожен з них призначав собі співправителя — цезаря. У результаті виникла тетрархія, що складалася з чотирьох частин, до яких входили 100 провінцій. Рим був виокремлений в особливу 101-у провінцію, але місто Рим перестало бути столицею імперії. Столиця Західної імперії була перенесена в Медіолан (Мілан), а потім у Равенну. Столицею Східної імперії стала Нікомедія, розташована на східному березі Мармурового моря.

Після 20-річного правління Діоклетіана і подальшої боротьби за владу між його наступниками настає період 30-річного правління Константина (306—337 рр.), який поновив єдність імперії. Константин продовжив реформи Діоклетіана.

Згідно з військовою реформою професія воїна стає спадковою, до армії широко залучаються варвари, які отримують римське громадянство і можливість просуватися службовими сходами аж до вищих посад.

Завершена була й адміністративна реформа Діоклетіана. Хоча тетрархія була скасована, у кожній із двох частин імперії було утворено по дві префектури, що управлялися префектами, наділеними цивільною владою. Військова влада в префектурах належала військовим магістрам — двом начальникам піхоти і двом начальникам кінноти. Префектури поділялися на діоцези (6 — у західній частині імперії і 7 — у східній), очолювані вікаріями, діоцези — на провінції, якими управляли ректори, провінції — на округи з окружною адміністрацією.

Якщо ці заходи Константина були продовженням справи, розпочатої Діоклетіаном, то в питаннях релігійної політики перший перейшов на протилежні Діоклетіановим позиції. Діоклетіан у християнській церкві вбачав організацію, автономну від державної, а отже, таку, що перешкоджає утвердженню єдиновладдя. Цим пояснюються заборона ним відправлення хрис-

тианських релігійних обрядів, руйнування церков, гоніння на християн. Константин же вбачав у християнській церкві міцну опору абсолютної влади імператора. Звідси різкий поворот у релігійній політиці. У 313 р. імператорським едиктом християнство було визнане рівноправним з іншими релігіями, що існували в імперії, а потім, після хрещення Константина в 337 р. — державною релігією.

Армія, чиновництво і християнська церква стають трьома головними опорами домітану — військовою, політичною й ідеологічною.

Нарешті, з огляду на те, що східна частина імперії відносно менше, ніж західна, піддавалася нападам варварських племен і була економічно більш розвинутою, Константин переніс туди свою столицю — у давньогрецьке місто Візантій, переіменувавши його на Константинополь. У 330 р. Константинополь був офіційно проголошений столицею імперії. Перенесення столиці в Константинополь закріпило процес розпаду імперії на дві частини. У 395 р. за заповітом імператора Феодосія вона була остаточно розділена на Західну Римську імперію і Східну Римську імперію (Візантію).

Посилення економічного відособлення частин імперії, їх політичний поділ були проявом і результатом загальної кризи рабовласницького ладу. Поділ єдиної держави був об'єктивною спробою запобігти загибелі цього ладу, що руйнувався в результаті жорстокої політичної й ідеологічної класової боротьби, повстань підкорених народів, вторгнень варварських племен, від яких особливо страждала Західна Римська імперія.

У 476 р. командуючий імператорською гвардією германець Одоакр скинув із престолу останнього римського імператора. Західна Римська імперія припинила своє існування.

5. Римське право

5.1. Основні етапи розвитку римського права

Римське право, що становило найвищий ступінь у розвитку рабовласницького права, посідає особливе місце в правовій історії людства. Його виняткова роль в історії права визначається тим, що воно, відверто закріплюючи класові інтереси рабовласників, виявилось водночас вельми розробленою і досить абстрактною правовою формою, пристосованою для регулювання будь-яких приватновласницьких відносин, насамперед відносин простих товароволодільців. Римляни вперше розроби-

ли право приватної власності, абстрактне право, приватне право, право абстрактної особи.

За більш ніж тисячолітній період історії Римської держави право пройшло великий шлях розвитку. Але його зміст у меншій мірі відображав зміни в державному устрої Риму, ніж у більш глибоких пластах суспільних відносин, особливо тих, які були безпосередньо пов'язані з рабовласницькою економікою. Крім того, римське право пережило ту рабовласницьку державність (Західну Римську імперію), на базі якої воно історично склалося і досягло найвищого розквіту. Тому періодизація історії римського права, незважаючи на її найтісніший зв'язок з найважливішими подіями в політичному житті Риму, не може бути зведена до періодизації Римської держави. Література з римського права містить різні варіанти виокремлення головних і більш дрібних етапів його розвитку. Найзагальнішою і найзручнішою для навчальних цілей видається така періодизація історії римського права.

Найдавніший період (VI ст. до н. е. — середина III ст. до н. е.). Римське право цього періоду характеризується ще національно-полісною замкненістю, архаїчністю, нерозвиненістю і простотою основних інститутів права.

Класичний період (середина III ст. до н. е. — кінець III ст. н. е.). Саме на кінець цього періоду римське право досягає найвищого ступеня розробленості і досконалості, стає класичним юридичним вираженням життєвих умов і конфліктів суспільства, в якому панує «чиста» приватна власність.

Посткласичний період (IV—VI ст. н. е.). У цей час у зв'язку з розпадом рабовласницького суспільства і державності римське право має на собі відбиток загальної економічної і політичної кризи. Зміни в римському праві цього періоду пов'язані головним чином з його систематизацією і поступовим пристосуванням до нових феодальних відносин, які формуються, що відбувається, однак, вже в східній частині Римської імперії (Візантії).

5.2. Джерела римського права найдавнішого, класичного і посткласичного періодів

Джерела права найдавнішого періоду. Найдавнішим джерелом права в Римі були правові звичаї (*more majorum*). Римська історична традиція, що піддається, однак, сумніву, згадує про законодавство римських царів (рексів). Оскільки ці джерела права, тісно пов'язані з традицією і релігією римського народу (квіритів), виступали спочатку як патриціанські, в літературі

висловлюється припущення про існування особливої системи правових звичаїв у плебеїв. Рух плебеїв за рівноправність, природно, відбився й на правовій сфері, оскільки патриціанські магістрати і жерці (понтіфіки) довільно тлумачили неписані звичаї, ігноруючи інтереси плебеїв. З боротьбою плебеїв і патриціїв пов'язується прийняття (близько 450 р. до н. е.) перших писаних римських законів — Законів XII таблиць. Відповідно до традиційної версії для їхнього складання була створена спочатку комісія з 10 патриціїв (децемвірів), що підготувала закони на 10 таблицях, текст яких не задовольнив плебейське населення Риму. В результаті гострого політичного конфлікту була створена нова комісія децемвірів, яка складалася як з патриціїв, так і з плебеїв. Ця комісія доповнила первісний текст ще двома таблицями.

Традиційна версія походження Законів XII таблиць на сьогодні часто ставиться під сумнів. У самому тексті Законів немає положень, що свідчать безпосередньо про зрівняння в правах патриціїв і плебеїв. Але, очевидно, що Закони стали основою загального для патриціїв і плебеїв єдиного квіритського, або цивільного, права (*jus civile*), призначеного винятково для римських громадян. Хоча в Законах XII таблиць передбачалося використання клятв, здійснення інших ритуальних дій, право вже було відокремлене від релігійних норм і набуло світського характеру.

Закони XII таблиць були виставлені на форумі для загального огляду, що свідчить про їх особливу значущість і авторитет. Справжній їхній текст не зберігся, і вони були реконструйовані за пізнішими джерелами, в основному за творами римських письменників і юристів. З погляду юридичної техніки вони були ще порівняно примітивними, фрагментарними, не містили в собі всього правового матеріалу, не скасовували дії правових звичаїв. Вони були складені у вигляді коротких висловів з різних питань права і містили норми стосовно процесу, сім'ї, власності, договорів, злочинів.

Іншим важливим джерелом квіритського (цивільного) права були закони. Закони XII таблиць завершувалися вказівкою на те, що надалі будь-яке рішення народних зборів повинне мати силу закону (*lex*). З пропозицією про прийняття нового закону на зборах зазвичай виступали посадові особи (магістрати), потім законопроект обговорювався в сенаті і за три тижні до голосування підлягав оприлюдненню. У прийнятому законі виокремлювалися, як правило, три частини. У першій вказувався

ініціатор прийняття закону, друга містила саму норму, тобто правові приписи, а в третій встановлювалася санкція. Прийнятий народними зборами закон негайно набирав чинності, якщо не передбачалася спеціальна відстрочка, і його текст у разі особливої важливості виставлявся на форумі.

У найдавніший період правову силу мали також рішення сенату (сенатус-консульти), а у виняткових випадках — і постанови магістратів. Так, на підставі рішення надзвичайної комісії децемвірів були видані, наприклад, Закони XII таблиць.

Тлумачення законів, як і цивільного права взагалі, аж до кінця IV ст. залишалося привілеєм понтифіків. Остаточному звільненню права від релігійної оболонки сприяло оприлюднення в 302 р. до н. е. К. Флавієм формул позовів і записів тлумачень законів і звичаїв, що раніше в строгій секретності зберігалися в архівах понтифіків.

Джерела права в класичний період. На новому етапі історії римського права, як і раніше, важливу роль відігравали закони, але найбільш характерним джерелом права в цей час стають едикти преторів, на базі яких поряд з цивільним (як і раніше шанованим, але дедалі менш застосовуваним) правом виникають дві нові і зовсім самостійні правові системи: преторське право (*ius praetorium*) і «право народів» (*ius gentium*). Обидві ці системи були результатом правотворчої діяльності преторів. Отже, в Римі виникла складна (по суті потрійна) система джерел права.

Вступаючи на посаду, претор оприлюднював свій едикт, у якому містилися юридичні формули, за допомогою яких він мав намір підтримувати порядок і вершити суд. Ці формули істотно відхилялися від норм цивільного права, хоча формально претор повинен був діяти в його межах. Положення, що містилися в едиктах, самі не мали сили закону, але були обов'язковими, оскільки підтримувалися преторською владою. Сам претор був зобов'язаний дотримуватися свого едикту, термін дії якого спливав через рік. Наступний претор, як правило, лише дещо змінював едикт свого попередника, вносячи до нього нові положення (*ediktum novum*) і відкидаючи застарілі. Але оскільки основна частина едикту зберігалася, преторське право завдяки гнучкості і пристосовуваності характеризувалося певною спадковістю і стабільністю.

Особливу роль у розвитку права в класичний період відіграли едикти претора перегринів, посада якого була введена в 242 р. до н. е. Останній регулював відносини між римськими громадянами й іноземцями (перегринами), а тому взагалі не був

зв'язаний нормами цивільного права. У своїй правотворчості (видаючи едикт) він мав велику свободу розсуду, міг у своїх правоположеннях посилається на «справедливість» чи на «природний розум» (*naturalis ratio*). Створене преторами переґрінів «право народів» було не міжнародним, а внутрішньодержавним, гобто римським правом, причому його найбільш розвиненою і досконалою частиною.

З встановленням імперії поступово змінилося і становище преторів у політичній системі Риму. Формально претори зберігали право на видання едикту, але їхня активна правотворчість суперечила самовладдю імператорів, що на той час зростало. Тому вже в I ст. н. е. претори взяли за правило повністю копіювати едикт свого попередника. Отже, зміст едикту ставав незмінним, і він не породжував нових норм права. У зв'язку з цим імператор Адріан вирішив упорядкувати преторське право, доручивши цю роботу відомому юристу Юліану (між 125 і 138 рр. н. е.). Складений останнім едикт (відомий як едикт Юліана) був офіційно схвалений сенатус-консультом і одержав назву «вічного едикту» (*ediktum perpetuum*). Він став обов'язковим для всіх наступних магістратів. З цього часу преторський едикт по суті «застигає» і перестає бути джерелом нових правових норм.

Уже в перші роки імперії зменшується значення народних зборів, які до кінця I ст. н. е. вкрай рідко приймали нові закони, а потім взагалі були позбавлені цього права. За імператорів знову зросло значення сенатус-консультів, які у попередній період (в епоху пізньої республіки) не мали правової сили. У першій половині I ст. н. е. сенатус-консульти зазвичай не мали санкцій, але вони набували обов'язкової сили завдяки едикту претора. Але Адріан знову повернув сенату законодавчу функцію, і сенатус-консульти почали виступати як закон. Їх роль як джерела права зросла, оскільки вони склалися від імені принцепса і часто називалися його іменем.

Поступово зміцнювалася та розширювалася і самостійна законодавча влада імператорів. Спочатку імператорські закони (конституції) розглядалися як результат делегації влади з боку народних зборів, але в II ст. н. е. юристи обґрунтували положення, відповідно до якого римський народ передав свою законодавчу владу імператорам. На цей час законодавство імператорів перетворюється на найважливіше джерело права. Закони імператорів, на відміну від багатьох актів магістратів, діяли на всій території Римської держави і не були обмежені територією міста чи окремої провінції.

Акти імператорської влади (конституції) поділялися на такі основні види:

едикти — загальні положення, засновані на владі «імперіум», а тому юридично обов'язкові лише за життя того чи іншого імператора. Але вже з II ст. їх починають дотримуватися і його спадкоємці;

рескрипти — відповіді або поради імператора окремим особам чи магістратам, що потребують консультації з правових питань;

декрети — рішення, винесені імператором у судових справах, на основі яких склалася самостійна імператорська юриспруденція;

мандати — інструкції, адресовані правителям провінцій, що у ряді випадків містили також норми цивільного або кримінального права, які застосовувалися і до перегринів. Спочатку конституції імператорів стосувалися лише питань публічного порядку (організації адміністрації, злочинів тощо), але поступово вони дедалі більше охоплювали всі сфери правового регулювання. Багато з вироблених в імператорську епоху форм правових актів мали у подальшому значний вплив на законодавчу техніку феодальних монархій.

Роль римських юристів у розвитку права. Винятково важливим і своєрідним джерелом розвитку римського права в класичний період стає діяльність юристів, яка сприяла розвитку стрункості і цілісності всієї правової системи Стародавнього Риму.

Римська юриспруденція набуває суто світського характеру, починаючи з плебейського понтифіка Тіберія Корунканія (з 254 р. до н. е.), правові консультації якого вперше почали мати публічний характер. Юристи республіканського періоду відігравали важливу роль у судовій практиці. Вони надавали юридичні консультації, особливо з питань судового процесу, формулюючи в зв'язку з ними правові відповіді, редагували і складали юридичні акти, у ряді випадків брали участь у самому судовому процесі, надаючи допомогу одній зі сторін. Юристи республіканської епохи походили, як правило, з аристократичних кіл — із сенаторської знаті, а в I ст. до н. е. також і з вершників. Найвідомішими з них були Катон Старший, Публій Муцій Сцевола, Квінт Муцій Сцевола, Сервій Сульпіцій, причому двох останніх часто вважають засновниками римської юридичної науки. Вони вперше здійснили спробу узагальнити судову практику, систематично виклавши цивільне право (Сцевола) і склавши перший коментар преторського права (Сульпіцій).

В епоху принципату коло юристів розширюється. Багато хто з них, наприклад Ульпіан, Модестін та ін., були вже не римлянами, а вихідцями зі східних провінцій. Юристи цього часу відігравали більш активну роль у розвитку юридичної доктрини і практики, були справжніми творцями класичного римського права. Важливого значення набуває викладацька діяльність юристів. У I — на початку II ст. н. е. виникають дві основні школи права: сабін'янці (засновник Капітон) і прокульянці (засновник Лабеол), що викладали право і давали різне тлумачення деяких (шоправда, другорядних) правових інститутів. Найвідомішими представниками перших були Сабін і Юліан, а других — Прокул і Цельз.

Римські юристи укладали численні праці. Одні з них призначалися для навчальних цілей, інші — для практичного використання. Важливе місце серед цих робіт посідали інституції, що систематично викладали римське право в навчальних цілях. Найпопулярнішими були Інституції Гая (середина II ст.), що давали стислий і логічно побудований виклад широкого правового матеріалу. Інституції Гая склалися з чотирьох книг: про осіб, про речі, про зобов'язання, про позови. Ця система значною мірою вплинула на подальшу історію права. Великою популярністю користувалися коментарі цивільного і преторського права, а також дигести — найбільш значні твори зі складним планом, зі спробами синтезу цивільного і преторського права.

Але навіть найблискупіші юристи цього часу були не теоретиками, а насамперед практикаками, що прагнули за допомогою логічних прийомів вирішувати складні правові питання.

Вони розглядали право не в абстрактному вигляді, а як серію життєвих і таких, що підлягають судовому розгляду, проблем. У цей час активізується практична діяльність юристів, переважно у формі правових консультацій. Ці консультації (так звані відповіді) справляли значний вплив на суддів, які часто дотримувалися думки авторитетних юристів.

Імператор Август здійснив спробу дещо уніфікувати діяльність юристів, дозволивши тільки певному їх колу давати відповіді, що мають офіційне значення. Ці юристи повинні були записувати свої відповіді (консультації), ставити свою печатку, щоб тим самим засвідчити легальність правового джерела. Ця система була закріплена за імператора Адріана, який підтвердив встановлений порядок, відповідно до якого лише думки певних юристів мали правову, тобто обов'язкову, силу. Якщо такі

юристи з якого-небудь питання приходили до загальної згоди, суддя зобов'язаний був враховувати це під час винесення рішення.

Джерела права посткласичного періоду. У період доміну в зв'язку з глибокою кризою рабовласницької системи римське право зазнає деяких незначних змін, але його основні інститути практично зберігаються в попередньому вигляді. Найістотніші зміни в цей час відбуваються саме в джерелах права, серед яких усе більшої питомої ваги набуває законодавство імператорів. У зв'язку із встановленням всевладдя імператорів нові покоління юристів втрачають право давати обов'язкові консультації, позбавляються можливості формулювати нові правові норми, як це вже раніше відбулося з преторами.

Скорочується кількість класичних юристів, праці і думки яких, як і раніше, розглядалися як джерело права. У 426 р. н. е. спеціальними законами Феодосія II і Валентіана III про цитування була визнана юридична сила за творами лише п'яти юристів: Папініана, Павла, Ульпіана, Модестіна і Гая. Судді повинні були з'ясовувати загальну думку цих юристів, а у разі розбіжностей між ними — думку більшості. У випадку рівності голосів вирішальною визнавалася думка Папініана, якщо ж у такому разі Папініан не висловлювався, суддя міг діяти самотійно.

Втрата римським правом колишнього динамізму, стирання меж між цивільним і преторським правом, з одного боку, і «правом народів» — з іншого, оскільки цей поділ в єдиному імператорському законодавстві втрачає свій зміст, створили сприятливі умови для проведення кодифікаційних робіт. Особливо жваво роботи із систематизації права велися в східній частині римської імперії (Візантії). Тут наприкінці III ст. були укладені приватні збірники римського права — Кодекс Грегоріана і Кодекс Гермогеніана, а в 438 р. здійснена перша офіційна кодифікація імператорських конституцій (Кодекс Феодосія).

Всеосяжна систематизація римського права була проведена в 528—534 рр. н. е., тобто вже після падіння Західної Римської імперії, за вказівкою візантійського імператора Юстиніана. Керівництво кодифікаційними роботами здійснював видатний юрист Трибоніан. Результатом роботи комісії було укладення ряду великих збірників римського права, що зазнало деяких інтерполяцій — включення норм пізнішого, зокрема грецького і східного, права. На більш пізньому етапі історії права (вже в серед-

III віки) ці збірники почали виступати як єдиний Звід законів Юстиніана (*Corpus juris civilis*).

Першу частину Зводу становлять Інституції Юстиніана, видані в 533 р. н. е. Вони були укладені на основі подібних збірників класичних юристів, насамперед Гая. Інституції Юстиніана, однак, не були простою компіляцією з книг попередніх авторів. Це був оригінальний твір, хоча і побудований за традиційною схемою з чотирьох книг, що, у свою чергу, поділяються на титули. Перша книга присвячена праву в цілому і правовому становищу осіб, друга — речам і речовому праву, третя — спадкуванню, договорам і зобов'язанням, четверта — деліктам і позовам. Інституціям було надано силу закону, на них могли посилалися судді, виносячи рішення.

Найважливішу за багатством використаного правового матеріалу частину Зводу Юстиніана становлять Дигести (або Пандекти), також видані в 533 р. н. е. Під час їх укладення були використані праці 39 юристів, близько 1,5 тис. творів. З цих творів узяті витяги, які були підібрані і розташовані за певною системою з усуненням багатьох протиріч. Дигести містять приблизно 150 тис. фрагментів, найбільше в них цитат з Ульпіана (1/5) і Павла (1/6). Дигести складаються з 50 книг, кожна з яких поділяється на титули, а потім на фрагменти із зазначенням авторів цих творів. Усі цитовані в них уривки з творів класичних юристів одержали силу закону. Дигести стали найбільш відомим і широко використовуваним джерелом римського права для наступних епох.

Третій законодавчий звід, укладений за вказівкою Юстиніана і під керівництвом Трибоніана, — це Кодекс (перше його видання було здійснене в 529 р., друге, виправлене і доповнене, — у 534 р.). Кодекс охопив усі конституції імператорів, починаючи з Адріана і закінчуючи самим Юстиніаном (усього було включено 4,6 тис. конституцій). Кодекс Юстиніана складався з 12 книг, з яких 1, 9—12 були присвячені різним питанням публічного права (церковне, кримінальне тощо), а книги 2—8 — приватному праву. Кожна книга поділялася на титули, у межах яких імператорські конституції систематизувалися в хронологічному порядку. Титули, у свою чергу, були поділені на параграфи.

Кодифікація Юстиніана стала своєрідним підсумком усієї історії римського права. Тому Звід законів Юстиніана, хоча і відбив деякі посткласичні і суто візантійські риси, є у своїй основі джерелом римського права.

У 535—555 рр. н. е. вказані вище три збірники римського права були доповнені збірниками конституцій (новел) самого Юстиніана, в яких більшою мірою відбилися вже особливості не римського, а візантійського суспільства і права. Однак ці збірники були укладені приватними особами і не мали офіційного характеру. Найбільший з них містив 168 новел, з яких 153 належать Юстиніану. Значно пізніше (у середні віки) збірники новел Юстиніана почали включатися в *Corpus iuris civilis* як його четверта частина.

6. Закони XII таблиць — найдавніша пам'ятка римського рабовласницького права

Історія створення таблиць пов'язана з так званою першою сецесією (тобто залишення плебеями Риму). Відповідно до розповіді Тита Лівія у 494 р. до н. е. плебеї, які знемагали від утисків патриціїв і були обтяжені боргами, відмовилися виступити у військовий похід і в повному озброєнні пішли з Риму на Священну гору, де стали табором. Залишення плебеями Риму породило паніку: зменшувалася боєздатність римської армії, крім того, не виключалася можливість, що плебеї можуть заснувати самостійну державу. Патриції змушені були почати переговори і піти на поступки: була створена спеціальна магістратура народних трибунів, яка у подальшому набула величезного значення. Народні трибуни могли обиратися лише з плебеїв і користувалися недоторканністю. Спочатку їхні обов'язки полягали в захисті плебеїв від сваволі патриціанських магістратів. У зв'язку з цим вони одержали право призупиняти втілення в життя розпоряджень цих магістратів (право *veto* — «забороняю»). Спочатку обиралося два трибуни, потім їх кількість збільшилася до 10.

Вимога плебеїв записати правила звичаєвого права привела до створення комісії з трьох осіб, що була відправлена в Грецію для вивчення законів Солона. Після повернення комісії в Рим був скасований консулат і обрано 10 осіб для написання законів — *decemviri legibus scribendis*. Протягом 451 р. до н. е. вони написали 10 таблиць і винесли їх на схвалення центуріатних коміцій. Але оскільки таблиці не становили собою повного зібрання звичаєвого права, наступного року нові децемвіри винесли на схвалення центуріатних коміцій ще дві таблиці. Так виникли Закони XII таблиць — збірник законів, який був дуже важливою кодифікацією римського цивільного права.

Текст Законів XII таблиць повністю не зберігся. Оригінальний текст Законів був, ймовірно, записаний на мідних плитах і

ник під час війни з галлами. Але ці дуже популярні Закони невдовзі були повністю реконструйовані завдяки тому, що вони багаторазово в історії Риму використовувалися, цитувалися, переказувалися і коментувалися. Закони містять настанови з різних розділів права.

Отже, перша римська кодифікація права припадає на середину V ст. до н. е. Вона одержала назву «Законів XII таблиць». Протягом багатьох століть вони вважалися в Римі основним джерелом права — публічного і приватного (*fons omnis publici privatiq[ue] juris*).

Свою назву Закони одержали у зв'язку з тим, що були написані на 12 дерев'яних дошках, що виставлялися на міській площі. Тому ніхто не міг «посилатися на незнання закону». За деякими відомостями, від усякого юнака, що вступає в ряди громадян, вимагалось знання законів напам'ять. Вважалося, що без цього не можна виконувати обов'язки громадянина, особливо суддівські.

Закони XII таблиць були у своїй основі записом звичаєвого права. Більше за всіх їх потребували плебеї (для захисту від сваволі патриціанських суддів). Кодифікація права була для них етапом у боротьбі за зрівняння у правах з патриціями.

Самі закони до нас не дійшли. Вони відомі лише в уривках, що збереглися у творах давніх авторів, особливо юристів — Цицерона, Ульпіана, Гая та ін.

Серед цих джерел особливе місце посідає твір юриста II ст. н. е. Гая, автора «Інституцій» — підручника для римських юридичних шкіл. Його випадково знайшов історик Нібур у 1816 р. в італійському місті Вероні. «Інституції» Гая були знайдені під текстом твору богословського змісту.

Існує переказ, начебто Нібур перекинув чорнильницю і, стираючи на рукописі плями, знайшов твір Гая.

Від слова «цивітас», що означає «місто», «міська община», право Таблиць називали «цивільним», тобто належним певній сукупності громадян; від слова «квірит» (як любили називати себе самі римляни на честь бога війни Януса Квірина) — «квіритським».

Від «цивітас» походить понині використовуваний термін «цивілістика», що означає «цивільне право», сукупність інститутів, призначених для регулювання майнових відносин.

Аж до середини III ст. до н. е. безроздільно панівною правовою системою в Римі було квіритське право. Воно відрізнялося великим ступенем традиційності, зв'язком з давньорим-

ськими (квіритськими) звичаями, що знайшло своє відображення й у Законах XII таблиць. Воно на всіх етапах застосовувалося лише до осіб, які мали римське громадянство, і розглядалося як особливий привілей римського громадянина.

Сукупність повноважень, які цивільне право надавало римському громадянину, відкривала перед ним можливість (принаймні формально) брати участь у політичному житті республіки, претендувати на певні переваги, у тому числі на виділення земельної ділянки з державного фонду. Боротьба плебеїв з патриціями за рівноправність, що пронизує всю історію ранньої республіки, завершилася зрештою наданням їм всіх привілеїв, передбачених у цивільному праві.

Квіритське право відображало порівняно примітивні відносини ранньокласового суспільства. Воно тривалий час було пов'язане з діяльністю жерців і навіть з поступовим посиленням у ньому світських засад багато чого зберегло від релігійної урочистості і ритуальності. Водночас воно відрізнялося чіткістю, суворістю, підкресленою точністю. Особливо чітко в найдавнішому римському праві регулювалися майнові відносини, насамперед право приватної власності (*dominium ex jure Quiritium*), що розглядалося як повне панування власника над своєю річчю (*plena in potestas*). Однак община тривалий час зберігала право верховного контролю за розпорядженням землею й іншим господарсько важливим майном.

Велике значення у квіритському праві відіграло безумовне дотримання урочистих судових обрядів, через що форма права в цей період превалювала над його змістом, а судовий процес — над матеріальним правом. Формалізм цивільного права був однією з умов підтримки в ранньокласовому суспільстві стійкого правопорядку, що сприяло збереженню і відтворенню патріархального укладу життя. Але об'єктивно він гальмував розвиток не тільки приватновласницьких відносин, а й демократичних форм суспільного і політичного життя. До III ст. до н. е. консервативне з погляду соціальної ролі цивільне право стало перетворюватися на певну перешкоду на шляху зростання торгового обігу і почало суперечити потребам рабовласницької системи, яка на той час швидко розвивалася.

6.1. Право приватної власності за Законами XII таблиць

Вже в найдавніший період у Римі велика увага приділялася способам набуття речових прав і класифікації самих речей. Речі, які перебували в загальному користуванні (повітря, море то-

що), а також ряд інших господарсько важливих речей (зокрема, громадська земля — *ager publicum*) розглядалися як такі, що перебувають поза майновим, торговим обігом (*res extra commercium*). Однак державні землі розкрадалися патриціанською знаттю, що призводило до появи великого рабовласницького землеволодіння, а тому щодо питань про виділення ділянок землі із громадського фонду протягом майже всього республіканського періоду йшла гостра боротьба між плебеями і патриціями. Ця боротьба була дещо пом'якшена законом Ліцинія (близько 367 р. до н. е.), який передбачав рівні права плебеїв і патриціїв на користування державною землею і встановлював максимальний розмір ділянки, що виділялася із громадського фонду — 500 югерів (близько 125 га).

В цивільному праві найбільш значним поділом речей, що перебували в господарському обігу і могли бути об'єктом права власності, був їх поділ на манциповані (*res mancipi*) і неманциповані (*res nec mancipi*). До першої групи належали землі в Італії, раби, велика домашня худоба, земельні сервітути, тобто економічно найважливіші об'єкти речового права, до другої — всі інші речі.

Відчуження речей, що становили першу групу, могло здійснюватися лише шляхом манципації — особливо складної й урочистої процедури. Манципація була суто формальним обрядом, здійснюваним «за посередництва міді і ваг». Вона вимагала наявності п'яти свідків і вагодержателя. Покупець торкався рукою речі, що придбавалася ним, тримаючи в руках шмажок міді, і промовляв урочисту формулу: «Стверджую, що цей раб за правом квіритів належить мені і що він повинен вважатися купленим мною за цей метал і за допомогою цих мідних ваг». Потім він ударяв цим металом об ваги (цей обряд виник, коли ще не було карбованої монети) і передавав його як купівельну суму тому, від кого придбавав річ шляхом манципації. Неманциповані речі продавалися шляхом простої їх передачі (традиції) за мідь або за гроші без будь-яких особливих формальностей.

Найдавнішому праву був відомий ще один формальний спосіб передачі права власності шляхом складного обряду, що міг застосовуватися як до манципованих, так і до неманципованих речей (*in iure cessio*). Ця процедура становила собою фіктивний судовий спір, що розігрувався в присутності претора. Покупець вдавав, що відчужувана річ належить йому і урочисто заявляв про своє право власності («ця річ за правом квіритів належить

мені»), відчужувач не заперечував проти такого твердження, і претор присуджував цю річ набувачу, начебто вона є його власністю.

Вже в найдавніший період у Римі склався порядок, відповідно до якого річ могла набуватися у власність в силу тривалого володіння нею (*usucapitio*). Закони XII таблиць забороняли набуття права власності за давністю лише стосовно крадених речей. Для рухомих речей термін набувальної давності встановлювався в один рік, для нерухомих — у два роки. Цим способом користувався набувач речі в тих випадках, коли, наприклад, під час здійснення манципації допускалися неточності у формальностях, а тому з огляду на строгість квіритського права покупець не набував права власності на річ, і квіритський власник міг навіть вимагати повернення останньої через суд.

Сервітути. Особливим видом речового права, що виникло вже в найдавніший період, були сервітути — фіксоване в звичаях або законі і строго обмежене право користування чужою річчю. Сервітути з'являлися разом із приватною власністю на землю і необхідністю чіткого юридичного врегулювання взаємовідносин власників (чи володільців) сусідніх ділянок. З огляду на їх господарську важливість сервітути належали до категорії манципованих речей. Найдавнішими і найістотнішими з них були такі: право проходу через сусідню ділянку, право прогону худоби, право провезення навантажених візків, право відведення води з ділянки сусіда. Окремі сервітути передбачалися і Законами XII таблиць. Так, передбачалося, щоб дерева на висоті 15 футів обрізались колом, для того щоб їхня тінь не завдавала шкоди сусідній ділянці (VII, 9a); дозволялося збирати жолуді, що падають із сусідньої ділянки (Табл., VII, 10. Пліній. Природна історія. XVI, 5, 15).

6.2. Договір позики

Боргове рабство, узаконене XII таблицями, відзначалося надзвичайною суворістю. Договір позики, за яким засобом забезпечення були «м'ясо і кров» боржника, називався в Римі *пехум* (нексум) — кабала. За способом укладення нексум схожий на манципацію (свідки, мідь, формула). У разі прострочення платежу кредитор, користуючись дозволом суду, «накладав на боржника руку», що означало закувати в кайдани. Поміщений у підвал будинку кредитора боржник тричі виводився на міську площу молити про допомогу друзів і родичів. «Третього ба-

арного дня боржники підлягали страті або надходили у продаж за кордон», що означало рабство (Табл., III, 5. Авл Геллій. Літичні ночі. XX, 1, 46). Тим часом (тобто поки боржник знаходився в ув'язненні) він мав право помиритися (з позивачем), але якщо (сторони) не мирилися, то (такі боржники) залишалися в ув'язненні 60 днів. Протягом цього терміну їх три рази підряд у базарні дні приводили до претора на коміціум і (при цьому) оголошувалася присуджена з них сума грошей. Третього базарного дня вони підлягали страті або надходили в продаж за кордон, за Тибр. Коли в боржника виявлялося кілька кредиторів, закон встановлював: «Нехай розрубують боржника на частини» (Табл., III, 6. Третього базарного дня нехай розрубують боржника на частини. Якщо відітнуть більше або менше, то нехай це не ставиться їм у провину). За деякими свідченнями, цей припис не застосовувався буквально. Економічна вигода стимулювала кредиторів до продажу боржника в рабство. Визнавалося, що виплативши борг, громадянин повертав собі волю.

Боргове рабство найбільше загрозувало плебеям, позбавленим того захисту і допомоги, що надавали патриціям рід і курія. Ліквідація боргового рабства стала питанням гострої боротьби.

Правляча верхівка Риму пішла на поступки. У 326 р. до н. е. (через 250 років після закону Солона) боргове рабство було скасоване й у Римі (закон Петелія). Ніхто не міг більше, ніж злочинці, утримуватися в ув'язненні чи бути закованим у кайдани; за борги належало відповідати майном, а не тілом; закабалені були звільнені і було заборонено на майбутнє брати боржників у кабалу.

Чи суворо дотримувалися закону Петелія? Це запитання ставить Є. Штаерман і відповідає на нього заперечливо. Той же Гит Лівій вказує, що під час Другої Пунічної війни до римської армії стали набирати і тих, «хто був в оковах за борги»; про «закованих боржників» можна прочитати у Плавта, римського комедіографа III—II ст. до н. е., нарешті, у Цицерона.

6.3. Злочини і покарання

Кримінально-правові постанови Законів XII таблиць відзначаються надзвичайною суворістю. Стратою карається всякий, хто насмілиться отравити або зібрати врожай «з обробленого плугом (чужого) поля». Підпалювач будинку або хліба, якщо він діяв умисно, заковується в кайдани, піддається бичуванню, за

яким настає смерть. Будь-хто вправі убити на місці злочину нічного злодія або злодія, захопленого зі зброєю в руках. Денний злодій, захоплений на місці злочину, піддавався фізичному покаранню, а потім віддавався в рабство потерпілому (Табл., VIII, 16. Цицерон. Про республіку. IV, 10, 12). Закони XII таблиць встановили смертну кару за невелику кількість злочинних діянь, в тому числі вважали за необхідне застосування її в тому випадку, коли хто-небудь склав чи співає пісню, що містить у собі наклеп чи ганьбить іншого.

Якщо заподіє калічення членів і не помириться з потерпілим, то нехай і йому самому буде заподіяне те саме.

Якщо рукою або палицею переламає кістку вільній людині, нехай заплатить штраф у 300 ассів, якщо рабу — 150 ассів.

Якщо образить, нехай штраф буде 25 ассів.

...Зламає — нехай відшкодує...

Якщо хто поскаржиться, що домашня тварина завдала шкоди, то Закон XII таблиць наказував або видати потерпілому тварину, що завдала шкоди, або відшкодувати вартість нанесених збитків.

Якщо жолуді з твого дерева упадуть на мою ділянку, а я, вигнавши худобу, нагодую її ними, то за Законами XII таблиць ти не можеш подати позов ні про потрапу, тому що не на твоїй ділянці паслася худоба, ні про шкоду, заподіяну твариною, ні про збитки, завдані неправомірним діянням.

8а. Хто заворожить посіви...

8б. Нехай не переманює на свою ділянку чужого врожаю.

9. Відповідно до Законів XII таблиць смертним гріхом для дорослого було отравити або зжати в нічний час врожай з обробленого плугом поля. XII таблиць наказували таку приречену богині Церері людину піддати смерті. Неповнолітнього, винного в подібному злочині, на розсуд претора або піддавали бичуванню, або засуджували до відшкодування заподіяної шкоди в подвійному розмірі.

10. (Гай. 9 Титул 47 кн. Дигест). Закони XII таблиць наказували закувати в кайдани і після бичування стратити того, хто підпалював будівлі чи складені біля будинку скирти хліба, якщо винний зробив це умисно. Якщо пожежа сталася випадково, тобто через необережність, то закон наказував, щоб винний відшкодував збитки, а у разі його неспроможності був підданий більш легкому покаранню.

У XII таблицях було встановлено, щоб за злісну порубку чужих дерев винний сплачував по 25 ассів за кожне дерево.

Якщо той, хто вчинив у нічний час крадіжку, убитий на місці, то нехай убивство його вважається правомірним.

При світлі дня ... якщо чинить опір зі зброєю в руках, склич народ.

Децемвіри наказували, що вільних людей, спійманих під час крадіжки з поличним, треба піддавати тілесному покаранню і видавати головою тому, у кого здійснена крадіжка, рабів же карати батогом і скидати зі скелі; але стосовно неповнолітніх було встановлено: або піддавати їх на розсуд претора тілесному покаранню, або стягувати з них відшкодування збитків.

15а. Законом XII таблиць встановлювався штраф у розмірі потрійної вартості речей у тому випадку, коли річ знаходили в кого-небудь під час формального обшуку або коли вона була принесена тому, хто її приховував, і знайдена в нього.

15б. Закон XII таблиць встановлює, щоб при проведенні обшуку особа, яку обшукують, не мала на собі ніякого одягу, крім полотняної пов'язки, і тримала в руках чашу.

Якщо подається позов про крадіжку, під час якої злочин не був схоплений з поличним, нехай суд вирішує спір присудженням подвійної вартості речі.

Закон XII таблиць забороняє набуття краденої речі за давністю.

18а. (Тацит. *Аннали*. VI, 16). Уперше XII таблицями було встановлено, щоб ніхто не брав більше одного відсотка на місяць, тоді як до цього бралось за примхою багатих.

18б. (Катон. *Про землеробство*. Передмова, 1). Предки наші мали звичай і встановили в законах присуджувати злочин до сплати подвійної вартості украденої речі, лихваря — до стягнення в чотирикратному розмірі отриманих відсотків.

(Павел). За Законом XII таблиць за річ, здану на зберігання, дається позов у подвійному розмірі вартості цієї речі.

(Трифоніан. У 7 титулі 26 кн. *Дигест*). У разі розкрадання опікунами майна їх підопічного варто встановити, чи не допустимий щодо кожного з цих опікунів окремо той позов у подвійному розмірі, що був встановлений у XII таблицях проти опікунів.

21. Нехай буде відданий богам підземним (тобто прокляття) той патрон, який заподіює шкоду своєму клієнту.

22. Якщо хто-небудь брав участь при здійсненні угоди як свідок або вагар, а потім відмовляється це засвідчити, то нехай він буде визнаний безчесним і втратить право бути свідком.

23. Відповідно до XII таблиць викритий у лжесвідченні скидався з Тарпейської скелі.

246. (Пліній. Природна історія. XVIII, 3, 12, 8—9). У XII таблицях за таємне знищення врожаю призначалася смертна кара... тяжча, ніж за вбивство людини.

26. У XII таблицях зазначалося, щоб ніхто не влаштовував у місті нічних збіговисьок.

27. Закон XII таблиць надавав членам колегій (співтовариств) право укладати між собою будь-які угоди, аби цим вони не порушували якої-небудь постанови щодо громадського порядку. Закон цей, очевидно, був запозичений із законодавства Солона.

Про державні злочини Закони XII таблиць говорять порівняно небагато: встановлюється неправомірність і караність нічних збіговисьок, підбурювання ворога до нападу на Рим, порушення настанов щодо громадського порядку, хабарництва суддів та ін. (Табл., IX, 1—2. Цицерон. Про закони. III, 4; II, 19, 44). Привілеїв, тобто відступів на свою користь від закону, нехай не просять. Вироки про смертну кару римського громадянина нехай не виносять інакше, як у центуріатних коміціях... Преславні Закони XII таблиць містили дві постанови, з яких одна скасовувала усякі відступи від закону на користь окремих осіб, а інша забороняла виносити вирок про смертну кару римського громадянина інакше, як у центуріатних коміціях.

(Авл Геллій. Аттичні ночі. XX, 17). Невже ти будеш вважати суворою постанову закону, що карає стратою того суддю чи посередника, що були призначені під час судового розгляду справи і були викриті в тому, що прийняли хабаря у цій справі?

(Помпоній. В 2 титулі 1 кн. Дигест). Квестори, які були присутніми під час виконання смертних вироків, іменувалися кримінальними квесторами, про них згадувалося навіть у Законах XII таблиць.

(Марціан. У 4 титулі 48 кн. Дигест). Закони XII таблиць наказують піддавати страті того, хто підбурює ворога римського народу до нападу на Римську державу, чи того, хто видає ворогу римського громадянина.

(Сальвіан. Про правління Боже. VIII, 5). Постанови XII таблиць забороняли позбавляти життя без суду будь-яку людину.

Про умисне убивство не згадується зовсім, принаймні в тих уривках, що до нас дійшли. Пояснюється це, очевидно, тим, що міри покарання, які призначалися за нього, не викликали сумнівів. Слід додати, що вищі магістрати республіки не були зв'язані точним визначенням того, що варто вважати злочином.

В особливих випадках вони могли вирішувати це питання на свій розсуд. Щоб уникнути свавілля, за кожним римським громадянином визнавалося право апеляції до народних зборів. Рішення останніх було остаточним.

Справи про злочини рабів розглядалися, як правило, домашнім судом рабовласника. У раба не було жодних гарантій і жодних прав на захист. Засуджений до смерті, він, за звичаєм, скидався з Тарпейської скелі.

7. Процес у Стародавньому Римі (досудові відносини сторін, формалізм. Поділ процесу на дві стадії)

Надзвичайно суворим формалізмом відзначаються правила вирішення майнових спорів, що становлять у своїй сукупності цивільний процес. Найвідоміша з його форм — так званий легісакційний процес — передбачала складну процедуру.

Позивач з'являвся до претора і робив заяву. Претор призначав день суду. Відповідач викликався самим позивачем. Йому дозволялося застосовувати силу. Процес відбувався у формі боротьби за спірну річ. Спочатку позивач, потім відповідач накладають на неї (чи на її частину, наприклад, шматок дерну, якщо йдеться про землю) паличку-віндику. При цьому вони виголошують установлену звичаєм формулу (для кожного випадку особливу).

Від назви цієї палички походить термін «віндікація», під яким розуміють витребування речі з чужого неправомірного володіння. Віндикта — «вкорочений» спис — символ давнього способу заволодіння річчю. (Згідно з іншим поясненням «віндікація» походить від *vim dicere* — повідомляти про застосування сили.)

По закінченні цієї процедури сторони спору вносили заставу (хто програвав справу, програвав і заставу, яка надходила до казни).

На тому закінчувалася перша стадія процесу. На другій стадії призначений претором суддя — будь-хто з римських громадян, занесений до списку суддів, — без особливих формальностей розглядав справу по суті: вислуховував свідків, знайомився з документами, виносив рішення. У разі неявки однієї зі сторін без поважної причини рішення автоматично виносилося на користь її супротивника.

Легісакційний процес надавав захист у чітко визначених випадках. Помилка в обряді, а тим паче у формулі претензії-позову вела до програшу справи. «Якщо хто-небудь пред'являв

позов, — вказує Гай, — з приводу знищення виноградних лоз і називав їх у позові виноградними лозами, то він програвав цю справу, оскільки повинен був назвати їх деревами. Закон XII таблиць, на підставі якого пред'являвся позов про зрізані лози, говорив взагалі про зрізані дерева» (Інституції, IV, 2).

Зрозуміло, що такий процес створював штучні труднощі на шляху розвитку товарних відносин, які все більше розвивалися.

Набагато простіше справа обстоювала в тому суді, яким відав перегринський претор. У спорах між іноземцями норми Законів XII таблиць застосовувалися далеко не в усіх випадках. Претор сам вирішував справу від початку до кінця, широко використовував «право народів». Така практика мала дуже значний вплив на долю пізнішого (класичного) римського права.

8. Римське право класичного і посткласичного періодів. Преторське право

Останнє століття республіки і перші два-три століття імперії були часом повного розквіту римської класичної юриспруденції. Іде в минуле юридичний формалізм. Одержують визнання принципи «рівності сторін», «справедливості», «доброї совісті».

Авторитету Законів XII таблиць протиставляється авторитет «загальнонародного права», під яким почали розуміти сукупність настанов, загальних для багатьох народів. Активним лоборником цих нових поглядів був перегринський претор.

Не посягаючи на сам текст Законів XII таблиць, римські юристи винайшли ефективний спосіб їх ігнорування. Обидва претори мали право видання едиктів, якими вони заявляли про свій вступ на посаду. У цих едиктах вони стали поступово проводити ідеї, які розходилися із Законами XII таблиць, і встановлювати правила, якими мали керуватися судді під час розгляду справ. З часом преторський едикт стає в Римі найважливішим джерелом нового права, законотворчим актом. Кожен новий претор підтверджував за встановленим звичаєм едикт попередника, додаючи в разі необхідності щось нове, і в такий спосіб створювалося те, що називають «преторським правом».

Тепер треба було змінити становище претора в цивільному процесі. З пасивного спостерігача його першої стадії претора потрібно було зробити справді суддею.

Близько 150 р. до н. е. у цивільному судочинстві Риму відбувається справжній переворот. Як і раніше, існували дві стадії. Вирішення спору передавалося судді, призначеному наказом претора. Але суддя цей вже не був вільний у своєму рішенні.

Воно передбачалося формулою претора. Звідси і назва самої форми процесу — формулярний.

Формула-вказівка, яку претор надавав судді, могла містити прямий наказ зробити так, а не інакше, вона могла надати судді деяку і навіть повну свободу — усе залежало від обставин справи. Але щоразу суддя був зобов'язаний дотримуватися отриманої інструкції.

«Коли виявиться, що Н. Н. винен А. А. 10 тис. сестерцій, то ти, суддя, присуди Н. Н. сплатити цю суму, якщо ні, то виправдай».

Тут йдеться лише про одне: з'ясує, чи винен Н. Н. певну суму грошей позивачу А. А. Якщо винен — нехай сплатить. Претор свідомо ухиляється від питання про те, чи були дотримані формальності, обов'язкові під час укладення договору позики. Його це не цікавить. Керуючись тим, що сумлінність вимагає повернення грошей, претор говорить: «Присуди».

Коли рабів продавали великими партіями, обряд манципації здійснювали не настільки строго. Траплялося, що його зовсім не виконували. Недобросовісний продавець, посилаючись на це упущення, міг зажадати повернення рабів, залишивши собі всю отриману за них плату. Але на шляху його стояв претор. Оперуючи принципом доброї совісті, протиставляючи Законам XII таблиць свій власний едикт, претор практично відмовляв такому позивачу за допомогою занесеного у формулу заперечення, що позивач вчиняє недобросовісно. Захисту бонітарного (преторського) власника слугував і так званий публіціанівський позов, який дозволяв претору вдаватися до юридичної фікції, начебто відповідач проволодів річчю законний строк давності, а отже, може вважатися квіритським власником придбаної ним речі.

У будь-якому іншому випадку претор міг зіткнутися з позовом еманципованого сина, який вимагає участі в батьківській спадщині. Закони XII таблиць відмовляли йому в цьому: еманципований, звільнений з-під влади батька, не агнат. Але претор вважав це несправедливим. І він пропонував судді ввести еманципованого сина в його частку спадщини.

Відповідна формула зазначала: «Якби позивач А. А. був спадкоємцем, спірна земля належала б йому за квіритським правом, і ти, суддя, присуди цю землю А. А.».

Так виникає нова форма власності, відмінна від квіритської. Її називають преторською, або бонітарною (від слів «in bonis» — у майні). Охороняє її преторське право, захист претора.

Наслідком нових порядків було стирання граней між відомими нам *res manci pi* і *res nec manci pi*. Разом з ними зникає стара манципація.

Крім преторських едиктів, джерелами нового римського права стали розпорядження імператорів, постанови сенату, консультації юристів.

9. Право приватне і право публічне

Відповідно до теорії римських юристів усю сукупність правових наказів належало поділяти на дві частини — право приватне і право публічне. До останнього, згідно з визначенням Ульпіана (III ст. н. е.), належать усі ті норми, що «стосуються становища Римської держави» як єдиного цілого; і навпаки, «приватне право» має справу з тим, що стосується «користі окремих осіб» (Дигести, 1, 1, § 2).

Отже, храми і дороги, наприклад, були об'єктом регулювання «публічного права»; відносини, пов'язані з правом власності, сімейні, спадкові та інші вважалися галуззю «приватного права».

У судовій практиці і юриспруденції Риму в класичний період був вироблений поділ права на публічне і приватне. Цей поділ, що відобразив притаманне будь-якому класово-антагоністичному суспільству протиріччя між приватним і суспільним інтересом, залишив глибокий слід у подальшій історії права.

Поділ права на публічне і приватне, що у працях римських юристів пояснювався суто логічно й окремо від класового змісту права, мав у собі об'єктивні розбіжності в методах правового регулювання. *Публічне право* мало імперативний характер, воно містило в собі відносини влади — підпорядкування. У приватному праві діставали вияв відносини формально рівних осіб, але таких, які перебувають в умовах експлуататорського суспільства завжди в економічно нерівному становищі. Його суб'єкти мали певну правову і господарську автономію. Охорона приватних інтересів здійснювалася лише з ініціативи заінтересованих осіб.

Римські юристи стверджували, що публічне право як вираження «суспільного інтересу» стоїть вище приватного («приватні угоди не повинні змінювати публічного права»). Але публічне право класичного і посткласичного періодів було менш розробленим, ніж приватне право. Крім того, у зв'язку з кризою республіканських порядків, а потім і з утвердженням монархічного устрою «суспільний інтерес», що лежить в основі публіч-

ного права, у римській юриспруденції усе більш відверто пов'язувався з інтересами імператорів. У період імперії вірно-нідданицько налаштованими юристами по суті було створене нове публічне право, що поривало з республіканськими і демократичними традиціями, обґрунтовувало сваволю римських імператорів.

Приватне право, де колективні інтереси панівного класу реалізовувалися шляхом захисту інтересів окремих його представників, які виступали як власники, у класичний період одержало значно глибшу і більш тонку розробку. Відображаючи об'єктивні потреби розвинуеного торгово-грошового обігу, воно переборолو колишній формалізм і охопило ширше коло відносин, пов'язаних з товарним виробництвом. Саме тому К. Маркс вказував, що «...римське приватне право — це приватне право в його класичному вираженні»¹. Римське приватне право в класичну епоху досягло високого для свого часу рівня юридичної техніки. Саме приватне право Риму дуже вплинуло на подальшу історію права, було сприйняте багатьма феодалними і буржуазними правовими системами.

Речове право. Правове регулювання речових відносин посідало центральне місце в римському приватному праві. Саме поняття речового права ще не було відоме римським юристам, але вони чітко відрізняли речові позови (*actiones in rem*) від особистих позовів (*actiones in personam*), пов'язаних із зобов'язальними відносинами.

Для практичних цілей римські юристи класичної і посткласичної епохи використовували цілий ряд класифікацій речей, з якими в майновому обігу були пов'язані різні наслідки. Це вже відомий нам поділ речей на манциповані і неманциповані, що поступово втратив своє попереднє значення, а також на рухомі і нерухомі, подільні і неподільні, замінні (визначені родовими ознаками) і незамінні (індивідуально визначені) речі тощо.

Особливе місце в майнових відносинах у Римській державі, де економіка мала аграрний характер, посідала земля. Поряд із землями, які ще в найдавніший період перейшли в приватну власність окремих рабовласників, тривалий час існувала також державна земля, що розглядалася як громадська (*ager publicus*). Після прийняття закону Ліцинія боротьба навколо цієї землі не тільки не послабилася, а й розгорілася з новою силою. Нобілітет розкрадав ці землі, створював на них великі рабовласниць-

¹ Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 1. — С. 347.

кі латифундії, з якими не могли конкурувати дрібні селянські господарства. Оскільки надзвичайні законодавчі заходи, яких вжили брати Гракхи з метою перерозподілу землі на користь дрібних власників, не дали результату, логічним підсумком усього попереднього розвитку Риму став аграрний закон III р. до н. е., який передбачив, що землі, які становлять громадський фонд, більше не підлягають переділу. Це остаточно закріпило приватну власність на землю, зробило її неподільно панівною.

Потреби майнового обігу і розширення території Римської держави привели до появи в класичну епоху нових видів права власності. Оскільки відома попередньому періоду квіритська власність мала яскраво виражений національно-римський характер і ставала дедалі більш архаїчною з огляду на цілий ряд умовностей, необхідних для її придбання, саме життя потребувало вироблення нових і менш складних форм закріплення власницьких інтересів. У межах преторського права за допомогою особливих юридичних засобів була створена конструкція так званої преторської, або бонітарної власності. Претор у тих випадках, коли через недотримання формальностей квіритського права набувач речі не міг одержати статус квіритського власника, брав під захист інтерес покупця, фактично закріплюючи придбану ним річ у складі його майна (*in bonis*).

Для захисту прав бонітарного власника претори використовували й інститут давності володіння, відомий квіритському праву. Претор визнавав бонітарну власність так, якби таке право виникло на основі набувальної давності. Отже, бонітарний власник, який володіє річчю, отримав захист претора від вимог з боку квіритського власника, чие право на річ ставало «голим». Згодом претори почали надавати бонітарному власнику юридичну підтримку і на той випадок, коли з огляду на ті чи інші обставини останньому доводилося вимагати повернення речі від інших осіб (у тому числі і від квіритського власника). З цією метою застосовувався особливий Публіціанів позов (*actio in rem Publiciana*).

У зв'язку з розширенням кордонів Римської держави, включенням до неї нових провінцій і зростанням кількості іноземців одержали визнання і правовий захист також провінційна власність (для римських громадян) і власність перегринів.

Римські юристи спеціально не розробляли саму конструкцію права власності як таку, але вони розкрили його юридичний зміст шляхом визнання різних повноважень, що належать власнику речі. До цих повноважень вони відносили: право володін-

ня, право користування, право розпорядження, право на плоди чи доходи, що приносить річ, право витребування своєї речі від третіх осіб. Право власності розглядалося як найбільш повне панування особи над річчю, як абсолютне і необмежене право. Таке розуміння приватної власності було використане і розвинене згодом у буржуазному праві.

У римському праві класичного і посткласичного періодів значна увага приділялася способам набуття права власності, оскільки розвиток майнового обігу вимагав великої точності юридичних відносин і максимальної зрозумілості в питанні про титул (юридичну підставу) набуття права власності.

Поряд з манципацією, що використовувалася усе рідше, а в період домінації практично вийшла з ужитку, вирішального значення набула так звана традиція (*traditio*) як основний спосіб переуступки права власності. Зручність цього способу полягала в його простоті і неформальному характері. При традиції право власності набувалося в силу самого фактичного передання речі лише за умови наявності «справедливої», тобто законної підстави (*iusta causa*).

У класичний період, особливо в «праві народів», більш детально були розроблені і інші способи набуття права власності, деякі з них були відомі ще з найдавніших часів. Це — заволодіння покинутими речами, а також речами, що не мали господарів (наприклад, продуктами рибного лову, полювання тощо). Це також і речі, захоплені у ворога. Відповідно до рескрипту Адріана, знайдений скарб ділили порівну між тим, хто знайшов його, і власником землі, на ділянці якого він був виявлений.

До особливих способів набуття права власності належало створення нової речі з чужого матеріалу (специфікація). Між основними школами юристів (сабін'янцями і прокуль'янцями) велися суперечки з приводу того, кому в цьому випадку належить річ — її виготовлювачу чи власнику матеріалу. Право власності могло виникнути також шляхом об'єднання речей. Так, якщо на ділянці, що належала одній особі, був збудований будинок з матеріалів, власником яких була інша особа, земельний власник набував право власності на збудований на його ділянці будинок. Подальший розвиток у класичний період одержала набувальна давність (*usucapio*). У преторському праві було розширене коло осіб, які могли набувати право власності за давністю володіння. Так, після 10 років добросовісного і безперервного володіння це право визнавалося навіть за перегринами. У посткласичний період (за імператора Юстиніана) у ре-

зультаті безперервного володіння річчю протягом понад 30 років право власності визнавалося навіть у разі відсутності законного титулу, тобто «справедливої підстави володіння» (так звана екстраординарна набувальна давність).

У класичний період продовжували розвиватися цивільно-правові форми захисту прав приватного власника. Найважливішою з них був віндикаційний позов. Він надавався власнику речі, що з певної причини була ним втрачена і виявлялася в третей особи. Віндикаційний позов — це, по суті, спір про право власності, у якому справжній власник повинен був довести свій титул на спірну річ. За наявності таких доказів річ поверталася власнику незалежно від того, як вона потрапила до останнього власника. Якщо власник чужої речі був добросовісним, тобто не знав про незаконність володіння нею, він повинен був повернути власнику річ і всі плоди, одержані від неї з моменту порушення віндикаційного позову. Недобросовісний власник, крім того, засуджувався до відшкодування всіх плодів, отриманих від речі за увесь час володіння нею.

З розвитком преторського права одержав остаточне юридичне оформлення ще один самостійний вид речового права — *інститут володіння* (possessio). Він впливав з приватновласницьких відносин і в певному розумінні доповнював право власності. Під володінням річчю розумілося фактичне володіння нею (corpus possessionis), що супроводжувалося наміром володіти нею самостійно (animus possessionis), як на праві власності. Остання обставина відрізняла володіння від простого утримання речі (detentio), яке часто виникало на підставі договору і передачі речі держателю самим власником.

Захист інтересів власника речі здійснювався не за допомогою позовів, що слугували для захисту прав власника, а за допомогою преторських інтердиктів (наказів) про утримання володіння у випадку загрози порушення прав власника речі або про повернення вже вилученої третьою особою речі. Інтердикт, хоча і не мав такої юридичної сили, як позов, відзначався більшою простотою, оскільки позбавляв власника речі необхідності застосовувати складну процедуру доведення титулу придбання. Тому до преторського інтердикту вдавалися і власники речей, коли воліли використовувати більш швидкий шлях захисту своїх порушених прав.

В класичний період подальший розвиток отримує і такий вид речового права, як *право на чужій речі* (jura in re aliena). З'являється ряд нових земельних сервітутів (пасовищних тощо),

особливо міських: право прибудови до чужого будинку, право обперти свою стіну на стіну будинку сусіда, право на те, щоб сусід своїми забудовами не позбавляв світла і виду та ін. Джерела посткласичного періоду згадують про появу такого виду права на чужу річ, як суперфіцій, що виникало в зв'язку з будівництвом будинку на чужій землі. Спочатку права забудовника регулювалися договором майнового найму, оскільки будинок розглядався як підпорядкована річ, а тому ставав власністю володільця земельної ділянки. Однак потім претор став надавати ширший захист інтересам забудовника, визнав його право на будинок як речове, а не особисте, тобто таке, що впливає з договору найму.

З грецького права в цю епоху був запозичений *емфітевзис* — спадкова оренда землі з внесенням встановленої плати. Держатель землі (емфітевт) не міг бути зігнаний з ділянки в силу визнаного за ним претором і такого, що захищається ним, речового права, яке могло навіть переуступатися третім особам.

У класичний період одержало розвиток і *заставне* право. Дедалі рідшою стає давня форма застави, побудованої на довірі, коли заставлена річ вважалася власністю кредитора. Якщо боржник не виконував зобов'язання, ця річ назавжди залишалася в кредитора навіть у тому випадку, коли її вартість була більшою, ніж сума боргу. З розвитком товарного обігу дедалі частіше почала використовуватися застава, за якої заставлена річ передавалася кредитору не у власність, а в утримання, яке захищалося, як і володіння, за допомогою інтердикту (пігнул), що трохи полегшувало становище боржника. В імператорську епоху під впливом грецького права поширюється і така форма застави, як *іпотека*, за якої заставлена річ (зазвичай земля) залишалася в боржника. Кредитор же отримував обмежене речове право — не допускати продажу боржником заставленої землі і витребувати її у разі невиконання зобов'язання.

У класичну епоху одержали розвиток й *особисті сервітутути*, які передбачалися, як правило, в заповітах і становили довічне право особи, на чю користь встановлювався сервітут, користуватися чужою річчю з правом одержання від неї плодів (узуррукт) або ж без такого права (узус).

10. Право народів

Старе римське право, включаючи Закони XII таблиць, постанови народних зборів, а також коментарі римських юристів стосовно цього кола норм, одержало назву цивільного права,

права римської общини. Преторське право розвивалося паралельно з цивільним. Нарешті, третім елементом римського права стає з часом «право народів» — *Jus gentium*. «Право народів», вільне від давньоримських традицій, відрізнялося більшою гнучкістю, воно широко використовувало норми права і торгових звичаїв інших країн, що перебували у торгових зносинах з Римом або ставали римськими провінціями. Перегринський претор (з 242 р.), творець «права народів», мав постійний зв'язок з претором цивільним, і останній нерідко вдавався до застосування «права народів» у складних випадках регулювання правовідносин між самими римлянами.

З розвитком економічних зв'язків, особливо торгового обігу, з наданням переселенцям прав римського громадянства, завдяки формулярному процесу і тим повноваженням, що він надавав претору (творити нове право), відбувається зближення права преторського з правом цивільним; у тій же мірі відбувається зближення цивільного права і «права народів». Особливо великим був вплив «права народів» на сферу обігу нерухомості і договірне право Риму. Теоретична розробка «права народів» здійснювалася під впливом доктрин грецької філософії, привнесених і засвоєних римськими юристами.

До «права народів» римські юристи відносили як встановлення рабства, так і відпущення з рабства, оскільки бачили, що і те й інше не є специфічно римським правом, а також і всі інші «загальні» правовідносини — «поділ майна... заснування торгівлі, купівлі-продажу, найму, зобов'язання, за винятком тих, котрі були введені цивільним правом» (Гермоген, 1-а книга юридичних уривків). Таким чином, підкреслюються і зв'язок, і розбіжності між цивільним правом як правом цієї держави і правом народів як настановами, «загальними для всіх». «Усі народи, — вказує Гай, — ...користуються частково своїм власним правом, частково правом, загальним для усіх людей» (1-а кн. Інституцій). Вони можуть мати розбіжності: письмова форма зобов'язань була, за свідченням Гая, прийнята у переселенців (Інституції, 3, 134) і лише згодом почала застосовуватися римськими громадянами.

11. Зобов'язальне право. Типи договорів.

Зобов'язання із заподіяння шкоди (з деліктів)

Найбільш розробленою частиною римського права в класичний період було зобов'язальне право, що було юридичною формою товарно-грошового обігу. На відміну від речових прав, які

у разі відсутності порушень не породжували конкретних правовідносин, зобов'язання розглядалися саме як правовий зв'язок (*juris vinculum*) принаймні двох осіб. Римський юрист Павло підкреслював, що сам зміст зобов'язання (на противагу речовому праву) полягав у тому, щоб «зв'язати перед нами іншого в тому відношенні, щоб він нам що-небудь дав, зробив чи надав».

З розвитком товарного виробництва зобов'язання значною мірою втратили свій колишній формалізм, а також з односторонніх перетворилися в основному на двосторонні, оскільки кожна зі сторін, що брали участь у ньому, мала як права, так і обов'язки. Відповідальність боржника за зобов'язанням не зачіпала його особу і обмежувалася лише межами його майна.

Найбільш ретельну і точну розробку одержали договори (контракти). Але не всі договірні зв'язки мали юридичну силу. Деякі угоди мали неформальний характер (пакти), не були забезпечені позовним захистом, хоча передбачені в них зобов'язання на практиці звичайно дотримувалися. Згодом окремі пакти були визнані преторським правом, а в посткласичний період закріплені в імператорському законодавстві.

Важливе значення мали вироблені класичними юристами загальні положення про договір. Так, для укладення договору була потрібна згода сторін, висловлена добровільно, а не в результаті хибної думки, обману чи погрози. Договори могли укладатися усно або письмово, у тому числі шляхом листування. Допускалися приєднання нових осіб на стороні кредитора чи боржника, а також повна заміна первісних учасників договору іншими особами (новація). Договори розглядалися як непорушні і вимагали суворого дотримання. Невиконання договірного зобов'язання мало наслідком юридичну відповідальність, наприклад примусове вилучення речі або обов'язок відшкодувати збитки, понесені іншою стороною. Однак для стягнення збитків вимагалася встановлення вини в діях сторони, яка не виконала умов договору (умисел чи необережність). Ступінь відповідальності визначався також самим характером необережності, що могла бути грубою або легкою.

В Інституціях Гая договори (контракти) поділялися на чотири основні групи: вербальні, літеральні, реальні, консенсуальні. **Вербальні договори** (від лат. *verba* — слово) були започатковані від найдавніших договорів-клятв, але в розглядуваний період їхня форма була значно спрощена. Для виникнення зобов'язання в таких договорах було потрібне проголошення встановлених слів. Основним і найбільш поширеним видом вербальних

договорів, як і раніше, була стипуляція. Але для її укладення вже не вимагалось дотримання багатьох колишніх жорстких умов. Так, у питанні кредитора і відповіді боржника можна було використовувати не тільки урочисте дієслово «spondeo», а й інші дієслова, сторонами в стипуляції могли бути і переїзники. Допускалось проголошення питання-відповіді навіть і не латинською мовою.

Літеральні договори (від лат. *littera* — буква) — це особливі письмові договори, прийняті в торговому обігу. Зобов'язання в цих договорах виникало в силу запису в спеціальних книгах доходів і витрат однієї зі сторін, складання боргових розписок, підписаних обома сторонами (синграф) або одним боржником (хірограф). Останні були запозичені з грецького права.

Реальні договори (від лат. *res* — річ), крім угоди сторін щодо основних умов контракту, вимагали обов'язкової передачі речі, що була предметом договору. Без передачі речі зобов'язального відношення не виникало. До реальних договорів належала насамперед позика (*mutuum*). Юридичний зміст цього договору полягав у тому, що кредитор надавав боржнику у власність обумовлену кількість заміних речей, які визначалися мірою, вагою або числом, а боржник зобов'язувався повернути у встановлений термін таку ж кількість таких само речей, зазвичай грошей. У принципі, цей договір був безоплатним, але нерідко одночасно з позикою оформлялася окрема стипуляційна угода про виплату відсотків. Оскільки лихварські кола, які на той час процвітали в Римі, усе більше прагнули збільшити процентні ставки, що підсилювало соціальну напругу, у законодавстві (особливо в імператорський період) встановлювався (але без особливого успіху) граничний розмір стягуваних відсотків. До реальних контрактів належала також позичка (*commodatum*), тобто надання в безоплатне користування (а не у власність, як при позиці) індивідуально визначеної речі, яку боржник зобов'язувався повернути в обумовлений термін. До цієї ж групи договорів належали зберігання (*depositum*), а також договір застави (про передачу заставленої речі кредитору).

Найбільш розробленими і найменш формальними були **консенсуальні договори** (від лат. *consensus* — згода), що одержали визнання пізніше інших груп договорів. Зобов'язання в консенсуальних договорах виникало в силу простої угоди сторін з усіх основних умов контракту. До цієї групи належав насамперед договір купівлі-продажу (*emptio-venditio*). Юридичний зв'язок між сторонами в цьому договорі виникав уже з того моменту,

коли продавець погоджувався продати яку-небудь річ, а покупець зобов'язувався сплатити встановлену ціну. Фактична передача речі або грошей могла мати місце пізніше. Купівля-продаж була можлива навіть стосовно речі, якої ще не було в натурі, але яку продавець зобов'язувався зробити і поставити в зазначений термін.

У преторському праві була докладно розроблена й обумовлена відповідальність продавця за продану ним річ. Так, продавець відповідав за приховані недоліки речі, про які покупець не міг знати в момент укладення договору, але які виявлялися пізніше і мали істотний характер. У цьому випадку покупець міг вимагати або зменшення ціни, або повернення всієї суми грошей. Продавець ніс відповідальність також у випадку так званої евікції речі, якщо продана ним річ була за допомогою віндикаційного позову відчужена у покупця справжнім власником. До передачі речі покупцю продавець відповідав за її пошкодження, пов'язані з недбалістю збереження (навіть у разі незначної небережності), а також ніс ризик випадкової загибелі речі.

До консенсуальних договорів належав також *договір найму* (locatio-conductio), представлений у цей час трьома різновидами. Найм речей (locatio conductio rerum) передбачав надання речі в тимчасове користування і плату за неї наймачем. Договір найму відрізнявся від позички якої-небудь індивідуально визначеної речі. Цей вид найму (оренда) мав велике господарське значення в Римі, особливо в період імперії, оскільки з остаточним утвердженням приватної власності на землю в цей час значного поширення набула оренда землі. У посткласичний період було встановлене правило, відповідно до якого колон (чи його спадкоємці) у випадку непоновлення договору оренди за мовчазної згоди сторін залишалися на землі безстроково.

Договір найму робочої сили (locatio conductio operarum), що укладався на визначений строк і з фіксованою оплатою праці найманого працівника, не міг отримати широкого розвитку в умовах рабовласницької системи, де основною робочою силою були раби. Римському праву був відомий також найм робочої сили для виконання роботи, що має своїм результатом виготовлення якої-небудь конкретної речі, тобто своєрідний *підряд* (locatio conductio operis). До цього виду найму вдавалися у тих випадках, коли йшлося про виготовлення речей, що вимагало особливих навичок і умінь. Але оскільки платна наймана праця в римському рабовласницькому суспільстві для вільних людей вважалася принизливим заняттям, юристи, художники й

інші представники «вільних» професій не вдавалися до договору найму. Вони одержували за виконану ними роботу або за надані послуги не найману плату, а «почесну винагороду» — гонорар.

До консенсуальних контрактів належали також *договір доручення* (mandatum) і *договір товариства* (sociates); останній укладався для спільного ведення певної господарської діяльності.

У класичний період набули подальшого розвитку і зобов'язання з правопорушень (деліктів). З одного боку, спостерігався помітний процес перетворення цілого ряду приватних деліктів на публічні (злочини), з іншого — створювалися нові види приватних деліктів. До останніх належали *обман* (dolus malus), що породжував зобов'язання сплатити винагороду, рівну за розміром заподіяним збиткам, і *погроза* (metus), що мала наслідком відшкодування збитків в чотирикратному розмірі; преторське право знало і такий специфічний делікт, як обман кредиторів.

Значну роль у розвитку деліктного права відіграв закон Аквілія (III ст. до н. е.), у якому були систематизовані раніше відомі види відповідальності за шкоду, заподіяну майну. Передбачений цим законом делікт загального характеру, який полягав у пошкодженні або знищенні чужого майна (damnum iniuria datum), породжував зобов'язання щодо відшкодування завданих збитків. Це відображало потребу у більш однаковому врегулюванні зобов'язань, які виникають із заподіяння шкоди, і зміцнення усього складу майнових відносин. Особлива увага в законі Аквілія приділялася відповідальності за знищення чужої худоби і рабів, що визначалася з урахуванням найвищої вартості цих речей за попередній рік.

12. Кримінальне право і процес

З розвитком преторського права на зміну складному й архаїчному легісакційному процесу приходять формулярний процес. Цей вид процесу утвердився з другої половини II ст. до н. е. після прийняття спеціального закону (lex Aebutia). У формулярному процесі значно підвищилася роль претора, який перестав бути пасивним учасником sacramентальних обрядів, що здійснювалися сторонами під час легісакційного процесу. Зросло значення першої стадії судочинства («ін юре»), оскільки саме тут установлювалася юридична суть спору. Це діставало вияв у висновку (формулі) претора, в якому присяжному судді вказувалося, як треба вирішувати цю справу. Поступово прето-

ри починають складати нові формули позовів, відходячи від старих законів і звичаїв, керуючись при цьому вимогами торговельного обігу і необхідністю зміцнення приватної власності. Створюючи нові формули і позови, претор за допомогою свого едикту сприяв розвитку самого змісту приватного права.

До кінця класичного періоду, а особливо за домінування, дедалі більшого поширення одержав екстраординарний процес. До кінця III ст. н. е. він майже повністю витісняє формулярний процес, і останній уже навіть не згадується у важливому законі Діоклетіана (294 р.), де йдеться про ведення судових справ.

В екстраординарному процесі зникає традиційний поділ судочинства на дві стадії: «ін юре» та «ін юдицію». Магістрат, приймаючи справу до розгляду, веде тепер її з початку і до кінця, тобто до винесення рішення. Якщо на останньому етапі і залучається присяжний (третейський) суддя, то він діє лише від імені магістрату, який його призначив. Явка відповідача до суду перестає бути предметом турботи позивача. Магістрат, не зв'язаний тепер жорсткими процесуальними рамками, міг сам застосовувати заходи впливу до учасників процесу, примушувати їх до виконання його розпоряджень. Процес перестає бути публічним, проводиться в закритих приміщеннях. Якщо раніше судочинство було безоплатним, то тепер вводиться судове мито, що набуло особливого поширення в період домінування. Хоча цивільний процес у цілому залишається ще усним, основні заяви сторін фіксуються в судових протоколах, що поклало початок письмовому судочинству.

Вводиться апеляція на винесені магістратом судові рішення. Особа, яка подала апеляцію до вищої інстанції, у разі повторного програшу справи сплачувала великий штраф.

Суттєві зміни в кримінальному праві Риму відбуваються під впливом політичних змін — кризи республіканських інститутів і зростання всевладдя імператорів. Кримінальне право безпосередньо відобразило загострення класової боротьби і прагнення рабовласницької верхівки на чолі з імператором будь-якою ціною, у тому числі шляхом посилення кримінальної репресії, врятувати соціальні і політичні порядки, що похитнулися. Римське кримінальне право на той час було поширене на всій території імперії і на всі категорії населення, включаючи перегринів.

Характерною тенденцією розвитку кримінального права цього періоду є те, що ряд окремих деліктів поступово стають кримінально караними, включаються до категорії злочинів (сті-

men publicum). Так, крадіжки, як і раніше, вважаються окремим деліктом, але в ряді випадків (крадіжки зі зломом або із застосуванням насильства, крадіжки на великих дорогах тощо) до традиційних штрафних санкцій додаються ще й державні покарання.

З'являється також велика кількість нових видів злочинів, у тому числі таких, які розглядаються як небезпечне посягання на устої держави. Але якщо в республіканський період «образа величності» охоплювала злочини, спрямовані проти республіканських інститутів (опір магістратам тощо), то вже з епохи принципату це поняття зводиться до злочинів проти імператорської влади. Серед цих злочинів — змова з метою повалення влади імператора, замах на його життя чи життя його чиновників, невизнання релігійного культу імператора та ін.

До злочинів, що безпосередньо стосувалися інтересів Римської держави, належали також привласнення казенного майна і розкрадання державних коштів, хабарництво, фальшивомонетництво, участь у заборонених збіговиськах і об'єднаннях, спекуляція зерном та іншими продуктами, несплата податків тощо. У зв'язку із зростанням постійної армії збільшилася кількість військових злочинів, серед яких виділялися зрада в бою, дезертирство, втрата зброї, непокоря командиру та ін. Існував також цілий ряд релігійних злочинів, кількість яких значно зросла в посткласичний період після офіційного визнання християнства.

Злочинами проти особи, крім різних видів убивств, публічними деліктами стали вважатися «образи», насамперед тілесні ушкодження, які за Законами XII таблиць розглядалися як окремий делікт. У зв'язку з поглибленням майнової і станової нерівності в період імперії відповідальність за тілесні ушкодження почала диференціюватися залежно від того, яке місце посідав потерпілий у соціальній ієрархії.

Розширилося також (особливо під впливом християнської релігії) коло злочинів, що належать до сфери сім'ї і моральності (кровозмішення, подружня зрада, полігамія, сожителство з незаміжною жінкою, мужолозтво тощо).

В імператорському Римі збільшується кількість нових видів покарань, посилюється їхня каральна спрямованість. Якщо раніше покарання будувалося за принципом відплати, то в період домінувати воно все частіше застосовується для залякування. За імператорів знову відновлюється смертна кара, що за часів пізньої республіки не застосовувалася до римських громадян, при-

чому з'являються нові її види: спалення, повішення, розп'яття на хресті, утоплення.

За тяжкі злочини призначалися також каторжні роботи на копальнях (засуджений при цьому розглядався як вічний раб держави), примусові роботи на встановлений термін (на будівництві доріг та ін.), віддача в гладіатори. Широко застосовувалися різні види заслання: вигнання з Риму із втратою громадянства, заслання на острови з повною ізоляцією, тимчасове заслання. Засудженого, який самовільно залишав місце заслання, вбивали. Щодо деяких видів злочинів передбачалися тілесні покарання, часто практикувалася конфіскація майна засуджених (лише певна частина майна зберігалася за дітьми).

Найхарактернішою ознакою кримінального права імператорського періоду (особливо за часів доміанату) стає яскраво виражений становий принцип кримінальної відповідальності. Особливо суворо, як і в попередній період, каралися раби. Були передбачені і нові репресивні заходи.

Представники вищих станів (сенатори, вершники, декуріони та ін.) звільнялися від примусових робіт, пороття тощо, що замінювалися засланням. У ранній імперії привілейовані особи могли каратися лише у випадку вбивства родичів, а в період доміанату — в чотирьох випадках: убивства, підпалу, магії й образи величності. У той же час особи нижчого стану каралися стратою за 31 вид злочинів. Деякі привілеї у сфері покарань мали солдати: вони не засуджувалися до повішення, до заслання на копальні, хоча за ряд злочинів їхня відповідальність була більш суворою. Значною мірою вибір покарання і його тяжкість залежали від суддів, які в імператорський період у зв'язку з перебудовою всієї системи кримінального суду і процесу одержали широку свободу розсуду.

Кримінальний процес (особливо за часів доміанату) набуває чітко вираженого інквізиційного характеру. Суддя (імператорський чиновник) зосереджує у своїх руках і обвинувальні, і судові функції. Суд відбувається за закритими дверима, обвинувачений позбавляється права на юридичну допомогу та інших процесуальних гарантій, що існували в республіканську епоху. У ході судового процесу до осіб нижчих станів, як раніше до рабів, почали застосовуватися катування. Судовий вирок можна було оскаржити в апеляційному порядку до вищестоящего імператорського суду (спочатку допускалися дві інстанції, після Діоклетіана — три). Новою і єдиною гарантією

єю для обвинуваченого стало право притулку в імператорських храмах і біля статуй імператорів, що тимчасово могло врятувати його від арешту.

У римському кримінальному праві класичної епохи спостерігався деякий прогрес в галузі юридичної техніки (розроблення понять вини, співучасті, замаху тощо), але зростання сваволі імператорів призвело до того, що ці загальні і важливі категорії, як правило, не використовувалися в практиці імператорських судів. Однак у подальшому вони вплинули на розвиток феодального права, хоча королівська влада запозичала з римського кримінального права насамперед його каральні і репресивні положення.

Розділ II. Феодална держава і право

Тема 5. Арабський халіфат та його мусульманське право

1. Виникнення держави в арабів.
 - 1.1. Об'єднання Аравії.
 - 1.2. Виникнення ісламу.
 - 1.3. Суспільний і державний устрій Арабського халіфату.
2. Мусульманське право (шаріат).
 - 2.1. Особливості становлення і розвитку мусульманського права.
 - 2.2. Джерела мусульманського права.
 - 2.3. Право власності.
 - 2.4. Зобов'язальне право.
 - 2.5. Шлюбно-сімейне і спадкове право.
 - 2.6. Кримінальне право.
 - 2.7. Судочинство.

1. Виникнення держави в арабів

1.1. Об'єднання Аравії

Соціально-економічний розвиток Аравії до початку VII ст. створив передумови для політичного об'єднання країни. Завойовницький рух арабів привів до утворення Арабського халіфату, до складу якого увійшли деякі візантійські та іранські володіння у Західній Азії і Північній Африці. Це відіграло величезну роль в історії країн Середземномор'я, Передньої і Середньої Азії.

Арабські племена, що мешкали на Аравійському півострові, поділялися за етнічним походженням на південно-арабські, або еменські і північно-арабські. До початку VII ст. більша частина арабів залишалися кочівниками (так звані бедуїни — «степовики»). Для кочового скотарства в Аравії було набагато більше можливостей, ніж для землеробства, яке майже всюди мало оазисний характер. Засобами виробництва в кочовому скотарському господарстві були земля, придатна для літніх і зимових пасовищ, і худоба. Бедуїни розводили здебільшого верблюдів, а також дрібну худобу, переважно кіз, рідше — овець. Араби-землероби вирощували фінікову пальму, ячмінь, виноград і плодіві дерева.

Соціально-економічний розвиток різних областей Аравії був неоднаковим. В Ємені вже в I тис. до н. е. склалася розвинена землеробська культура, пов'язана з наявністю значних водних ресурсів. Остання рабовласницька держава в Ємені — Хим'яритське царство, що виникло в II ст. до н. е. і припинило своє існування лише наприкінці першої чверті VI ст. н. е. У сирійських і грецьких джерелах відзначається кілька соціальних прошарків населення Ємену в VI — на початку VII ст. н. е.: шляхетні (знать), купці, вільні землероби, вільні ремісники, раби. Вільні землероби об'єднувалися в общини, які спільно володіли каналами й іншими зрошувальними спорудами. Осіла знать здебільшого жила в містах, але володіла маєтками в сільській окрузі, де знаходилися ріллі, сади, виноградники і гаї фінікових пальм. Оброблялися і такі культури, як ладанне дерево, алое, різні ароматичні і пряні рослини. Обробку полів і садів, що належали знаті, а також догляд за їхньою худобою здійснювали раби. Вони були зайняті і на іригаційних роботах, почасти й у ремеслі.

Серед знаті Ємену вирізнялися *кабіри*, обов'язком яких була турбота про поладження водопроводів і гребель, розподіл води зі зрошувальних каналів, організація будівельних робіт. Частина знаті брала широку участь у торгівлі — місцевій, зовнішній і транзитній. В Ємені були давні торгові міста — Мариб, Сану, Неджран, Маїн та ін. Порядки в містах, що склалися задовго до VII ст., багато в чому нагадували устрій держави-міста (поліса) епохи класичної Греції. Міські ради старійшин (*місвади*) склалися з представників знатних родин.

Більш ранній порівняно з іншою Аравією розвиток Ємену частково був зумовлений тією посередницькою роллю, яку він відігравав у торгівлі Єгипту, Палестини і Сирії, а потім (з II ст. н. е.) і всього Середземномор'я, з Ефіопією (Абіссинією) та Індією. У Ємені товари, привезені з Індії морським шляхом, перевантажувалися на верблюдів і прямували далі караванним шляхом до кордонів Палестини і Сирії. Ємен вів також посередницьку торгівлю з узбережжям Перської затоки і портом Оболла в гирлі річок Євфрату і Тигру. З Ємену вивозили до візантійських областей предмети місцевого походження: ладан, мірру, алое, ревінь, касію та ін.

На заході Аравії, в області Хіджаз, була розташована Мекка — перевантажувальний пункт на караванному шляху з Ємену до Сирії, що процвітала за рахунок транзитної торгівлі візантійських областей (Сирії, Палестини і Єгипту) з Єменом, а за

посередництва останнього — з Ефіопією й Індією. Мекка складалася з кварталів, заселених окремими родами племені курейш, але патріархально-общинні відносини тут вже не були панівними. Усередині родів були багатії — купці-рабовласники і бідняки. У багатіїв було багато рабів, які пасли їхні отари й обробляли в ближніх оазисах їх землі або працювали як ремісники. Купці займалися також лихварством, причому відсоток за позику доходив до 100% («динар на динар»). Через Мекку йшли транзитні каравани, але мекканські купці й самі кілька разів на рік збирали каравани, що ходили до Палестини і Сирії.

У центрі Мекки на площі знаходився храм кубічної форми — Кааба («куб»). Мекканці шанували фетиш — «чорний камінь» (метеорит), що був вставлений у стіну Кааби. У Кааби знаходилися і зображення божеств багатьох арабських племен. Кааба була предметом шанування і паломництва для населення значної частини Аравії. Територія Мекки та її околиць на час паломництва вважалася заповідною і священною, там звичаєм заборонялися сварки між родами і збройні сутички. З часом паломництва збігався великий ярмарок, який щорічно проходив в околицях Мекки в зимові місяці. Поблизу Кааби була площа, де стояв будинок, в якому радилися старійшини племені курейш. Діяльність ради старійшин визначалася неписаними давніми звичаями.

Населення іншого великого міста Аравії — Медини, відомого до виникнення ісламу під назвою Ясриб¹, складалося з трьох «єврейських» (тобто арабських племен, які сповідували іудаїзм) і двох язичницьких арабських племен — аус і хазрадж. Медина була центром землеробського оазису, в якому проживала також певна кількість купців і ремісників.

До початку VII ст. у центральних і північних областях Аравії уже відбувався процес розкладу патріархального ладу, хоча зв'язок араба з родом і племенем залишався ще досить міцним. Кожен араб повинен був жертвувати життям за свій рід, а весь рід був зобов'язаний захищати будь-якого родича. Якщо одного з родичів убивали, на весь рід падав обов'язок кровної помсти роду вбивці, поки той не пропонував відшкодування.

Процес переходу бедуїнів до осілости ускладнювався браком придатної для обробки землі. Ще до нашої ери окремі групи арабів виселялися за межі Аравійського півострова. На межі

¹ Слово «медина» арабською означає «місто». Мединою почали називати Ясриб (Іатрип), коли він став центром політичного об'єднання Аравії.

Палестини і Сирійської пустелі (у Зайорданії) до кінця V ст. утворилося арабське царство Гасанидів, яке перебувало у васальній залежності від Візантії. Багато арабів переселилися в Палестину і Сирію, частково осівши на цих землях; там ще за візантійського панування арабський етнічний елемент був значним.

На межі Месопотамії і Сирійської пустелі до IV ст. утворилося арабське царство на чолі з племенем лахм і династією Лахмидів, що проіснувало як васал сасанидського Ірану до початку VII ст. Іранський уряд, побоюючись зростання військової міцці Лахмидського царства, знищив його в 602 р. Але в результаті західний кордон Ірану виявився відкритим, і до Месопотамії почали вторгатися аравійські бедуїни.

У самій Месопотамії арабські переселенці з'явилися також ще до нашої ери. Були вони й у Єгипті: вже в I ст. до н. е. місто Копт у Верхньому Єгипті було наполовину заселене арабами. Наявність арабського етнічного елементу в Єгипті, Палестині, Сирії і Месопотамії задовго до VII ст. полегшила арабізацію цих країн після завоювання їх арабами.

Основною передумовою політичного об'єднання Аравії було утворення класів і зростання соціальних протиріч усередині племен. Іслам з його суворим монотеїзмом і проповіданням «братерства» усіх мусульман незалежно від племінного поділу виявився вельми придатним ідеологічним знаряддям для об'єднання Аравії. Тому мусульманство швидко виросло в політичну силу. Мусульманська община стала ядром політичного об'єднання Аравії. Але одразу виявилися протиріччя й усередині самої мусульманської общини. Велика кількість землеробів і кочівників сприймала вчення про «братерство» усіх мусульман як програму встановлення соціальної рівності і вимагала походу проти Мекки, ненависної соціальним низам, які вважали її кублом лихварів і торгашів. Знатна ж верхівка мусульманської общини, навпаки, прагнула до компромісу з мекканськими багатими купцями.

Між тим і мекканська знать поступово змінила своє ставлення до мусульман, усвідомлюючи, що утворюване під їх верховенством політичне об'єднання Аравії може бути використане в інтересах Мекки. Почалися таємні переговори керівників мусульман із главою мекканських курейшитів, найбагатшим рабовласником і купцем Абу Суф'яном з роду Омейя. Нарешті було досягнуто згоди (630 р.), за якою мекканці визнали Мухаммеда пророком і політичним главою Аравії і погодилися прийняти іслам. При цьому колишня курейшитська верхівка зберег-

ла свій вплив. Кааба була перетворена на головний мусульманський храм і очищена від ідолів племінних божеств. Однак основна святиня — «чорний камінь», оголошений «даром Божим», принесеним на землю архангелом Гавриїлом, був залишений. Отже, Мекка продовжувала бути місцем паломництва, зберігши одночасно і своє економічне значення. До кінця 630 р. значна частина Аравії визнала владу Мухаммеда.

Цим був покладений початок Арабській державі, в якій північною верхівкою стали рабовласники Мекки і Медини, «сподвижники пророка», а також знать арабських племен, що прийняли іслам. Склалися деякі передумови для майбутнього об'єднання осілих і кочових арабських племен у єдину народність: з VII ст. в арабів — кочових і осілих — була єдина територія і складалася єдина арабська мова.

Після смерті Мухаммеда в Медині (влітку 632 р.) халіфом («заступником» пророка) у результаті тривалих суперечок між мухаджирами й ансарами був обраний Абу Бекр, купець, старий друг, тесть і сподвижник Мухаммеда. Халіфська влада дісталася Абу Бекру (632—634 рр.) у той час, коли об'єднання Аравії ще не було закінчено. Одразу ж після смерті Мухаммеда повстали багато арабських племен. Абу Бекр жорстоко придушив усі ці повстання. Після його смерті халіфом став інший сподвижник Мухаммеда — Омар (634—644 рр.).

Вже за першого халіфа розпочався завойовницький рух арабів, що відіграв величезну роль в історії країн Середземномор'я, Передньої і Середньої Азії. Міжнародна обстановка сприяла успіху арабських завоювань і поширенню ісламу. Тривала війна між двома великими державами того часу — Візантією й Іраном (602—628 рр.) виснажила їхні сили. Арабські завоювання були дещо полегшені й ослабленням економічних зв'язків між Візантією та її східними провінціями, а також релігійною політикою Візантії в її східних областях (переслідування монофізитів тощо).

Війна з Візантією й Іраном була розпочата за Абу Бекра. Активну участь у ній взяли «сподвижники пророка», племінна і мекканська знать на чолі з родом Омейя. Зовнішня завойовницька війна з перспективою збагачення була для знатної верхівки Аравії також найкращим способом пом'якшити внутрішні протиріччя в країні шляхом залучення в походи широких прошарків аравійських бедуїнів. До 640 р. араби завоювали майже всю Палестину і Сирію. Багато мирних жителів було захоплено в рабство. Але значна кількість міст (Антіохія, Дамаск та

ін.) здалися завойовникам лише на підставі договорів, що гарантували християнам та іудеям свободу культу й особисту свободу з умовою визнання ними влади арабо-мусульманської держави і сплати податей. Християни та іудеї, що підкорилися, а пізніше і зороастрійці, склали в арабській державі особливу категорію особисто вільного, але політично неповноправного населення, так званих *зимміїв*. До кінця 642 р. араби завоювали Єгипет, зайнявши найважливіше портове місто Олександрію, у 637 р. взяли і зруйнували столицю Ірану — Ктесифон, а до 651 р. завершили завоювання Ірану, незважаючи на завзятий опір його населення.

Велика арабська держава, що утворилася в результаті завоювань — Халіфат — дуже відрізнялася від Арабської держави перших років її існування. Не маючи досвіду в управлінні складним державним апаратом, арабські воєначальники цікавилися тоді тільки захопленням земель і військової здобичі, а також одержанням данини з підкореного населення. До початку VIII ст. завойовники зберігали в захоплених областях місцеві порядки і колишніх візантійських та іранських чиновників. Тому спочатку все діловодство велося в Сирії і Палестині грецькою мовою, в Єгипті — грецькою і коптською, а в Ірані й Іраку — середньоперською. До кінця VII ст. у колишніх візантійських провінціях в обігу ще перебували візантійські золоті динари, а в Ірані й Іраку — срібні сасанидські дирхеми. Халіф об'єднував владу світську (*емірат*) і духовну (*імамат*). Іслам поширювався поступово. Неофітам халіфи надавали різні пільги, але до середини IX ст. у Халіфаті зберігалася широка віротерпимість стосовно християн, іудеїв і зороастрійців.

Завоювання арабами візантійських областей та Ірану супроводжувалося перерозподілом земельного фонду. До завойовників перейшли «землі хосроїв», тобто сасанидських царів, і землі вбитих у боях іранських дехканів. Але деякі іранські й візантійські землевласники, які підкорилися арабам, зберегли свої володіння. Найбільша частина земель в Іраку, Сирії та Єгипті була оголошена державною власністю, а селяни, які осідали на цих землях, стали спадковими орендарями, оподатковуваними поземельним податком. Інші землі були поступово привласнені арабською знаттю. Так, сімейство Алі — зятя Мухаммеда — одержало маєтки сасанидських царів в Іраку. Сини халіфів Абу Бекра й Омара стали також найбільшими землевласниками в Іраку, а мекканські Омейяди одержали величезні володіння в Сирії.

На привласнених землях арабські землевласники зберегли систему феодальної експлуатації місцевих селян, яка існувала до приходу арабів. Але багато «сподвижників пророка», ставши землевласниками, експлуатували і в землеробстві, і в ремеслі тисячі захоплених під час воєн полонених-рабів. Дуже цікаві з цього погляду відомості містять праці арабських авторів Ібн Сада, Якубі, Ібн Аоакіра, Ібн ал-Асіра та ін. Так, вони повідомляють, що «сподвижнику пророка» Абд-ар-Рахману ібн Ауфу належало 30 тис. рабів; Муавія ібн Абу Суф'ян, який згодом став халіфом, на своїх полях і в садах в одному тільки Хіджазі експлуатував 4 тис. рабів; намісник Басри Мугіра ібн Шуба вимагав від своїх рабів-ремісників, оселених у Медині й в інших місцях, по 2 дирхема щодня. Один з рабів Мугіри, перс-християнин Абу Лулуа, за ремеслом тесля і каменотес, приніс одного разу халіфу Омару скаргу на свого пана і на його непосильні вимоги. Омар нічим не допоміг Абу Лулуа, і той, доведений до розпачу, на другий день убив халіфа в мечеті кинджалом (644 р.). Смерть халіфа Омара від руки полоненого-раба — яскраве свідчення протиріч, що існували між рабами і рабовласниками в Арабському халіфаті.

Отже, рабовласницькі відносини в Халіфаті VII—VIII ст. були ще дуже міцні, і процес подальшого феодального розвитку цього суспільства розгортався уповільненими темпами. Це пояснювалося також тим, що в ранньофеодальному суспільстві колишніх візантійських і сасанидських провінцій рабовласницький уклад зберігався аж до арабського завоювання. Арабське завоювання, що супроводжувалося перетворенням великої кількості полонених на рабів, подовжило існування цього укладу у феодальному суспільстві.

У ході завоювання значна маса арабів переселилася на нові землі. При цьому частина арабів згодом перейшла до осілости, а інші араби і на нових місцях продовжували вести кочовий спосіб життя. У завойованих областях араби заснували військові табори, що перетворилися потім на міста: Фустат — в Єгипті, Рамла — в Палестині, Куфа і Басра — в Іраку, Шираз — в Ірані. Арабізація Іраку і Сирії, де основне населення — сирійці (арамеї) — розмовляло спорідненою з арабською мовою семітської системи і де ще до завоювання була значна кількість арабів, відбувалася швидко. Арабізація Єгипту і Північної Африки проходила набагато повільніше, а країни Закавказзя, Іран і Середня Азія так і не були арабізовані. Навпаки, араби, які оселилися в цих країнах, пізніше асимілювалися з місцевим населенням і сприйняли його культуру.

За правління двох перших халіфів — Абу Бекра й Омара — ще відчувалося прагнення підтримувати фікцію рівності всіх мусульман, якої так домагалися низи арабського суспільства — звичайні кочівники, землероби і ремісники. Ці халіфи намагалися у своєму приватному житті нічим не вирізнитися з-поміж інших арабів. Абу Бекр і Омар намагалися також дотримувати сури Корану про воєнну здобич, відповідно до якої кожен воїн повинен був одержувати свою частку здобичі при поділі. Однак вже правління третього халіфа, Османа (644—656 рр.), який походив з багатого мекканського роду Омейя, мало явно аристократичний характер. Усю вищу цивільну владу Осман передав своїм родичам та їх поплічникам, а військову — пов'язаним з ними племінним вождям. При ньому всіляко заохочувалися захоплення великих площ земель у Сирії, Єгипті й інших завойованих країнах.

Зростання соціальної нерівності викликало сильне невдоволення народних мас арабського суспільства. Ще халіфу Омару один арабський поет сказав: «Ми беремо участь у тих самих походах і повертаємося з них; чому ж ті (тобто знать) живуть у багатстві, а ми залишаємося у злиднях?». Політика Османа спричинила повстання аравійських бедуїнів і землеробів. Невдоволення народу використовували у своїх цілях прихильники Алі (зять Мухаммеда), так звані *шиїти* (від арабського «шиа», що означає «групування», «партія»), які представляли іншу, ворожу Осману, частину знаті. Особливо багато прихильників шиїти мали в Іраку. Шиїзм, що спочатку був тільки політичною течією, пізніше перетворився на особливий напрям в ісламі. Одне з головних положень шиїзму гласило, що законним главою духовним (імам) і політичним (емір) мусульманської общини може бути лише зять пророка — Алі, а після нього — Аліди, тобто нащадки його і Фатіми, дочки Мухаммеда.

Три групи незадоволених — з Куфи, Басри і Єгипту — під виглядом прочан прибули до Медини і, об'єднавшись з мединцями, зажадали від Османа зміни поставлених ним намісників. Осман пообіцяв задовольнити їх вимоги. Однак Омейяд Мерван, племінник Османа і фактичний правитель Халіфату, написав таємний наказ схопити вождів повсталих, але лист цей було перехоплено повсталими. Вони обложили будинок халіфа і вбили його (656 р.).

Четвертим халіфом був обраний Алі (656—661 рр.), але курейшитська знать не могла примиритися із втратою влади. На-

місник Сирії Муавія ібн Абу Суф'ян з роду Омейя не визнав Алі і розпочав з ним війну. Алі ж, підтриманий не тільки народними масами Аравії, що виступали проти курейшитів, а й арабською знаттю з Іраку, боявся народних мас і був готовий іти на компроміс з Муавією. Така політика Алі викликала в його таборі невдоволення і розкол. Від нього відійшла велика кількість його колишніх прихильників, що дістали назву *хариджитів* («ті, які покинули», які повстали). Хариджити висунули гасло повернення до «первісного ісламу», під яким вони розуміли устрій соціальної рівності всіх мусульман, з переданням земель у загальне володіння мусульманської общини і рівним поділом воєнної здобичі. Хариджити вимагали обрання халіфа всіма мусульманами, а не тільки «сподвижниками пророка». Згодом хариджити перетворилися на особливу релігійну секту.

У 661 р. Алі був убитий у Куфі одним хариджитом. У вигранні опинився суперник Алі — Муавія. Арабська знать Сирії і Єгипту проголосила його халіфом. Перехід влади до Омеїядської династії (661—750 рр.) означав повну і відкриту політичну перемогу арабської знаті над народними масами арабських племен. Муавія I переніс столицю в Дамаск, розуміючи, яку величезну роль в економічному і політичному відношенні може відігравати Сирія з її багатими портовими містами. Сирія дійсно стала зручним плацдармом для подальших арабських завоювань у країнах Середземномор'я, набігів на візантійську Малу Азію і країни Закавказзя.

Здобувши владу, Омеїяди спиралися не на всю арабську знать, а на порівняно вузьку групу своїх прихильників. Халіфський двір у Дамаску і його прихильники у Сирії опинилися в максимально привілейованому становищі. Тому в інших частинах Халіфату Омеїядами були незадоволені не тільки маси народу, а й місцеві землевласники. В Аравії невдоволення виявляли найширші прошарки бедуїнів, а також такі угруповання арабської знаті, як «сподвижники» Мухаммеда і їхня рідня в Мецці і Медині, які відігравали раніше значну політичну роль, а тепер були відсторонені від влади.

У рік смерті Муавії I (680 р.) шиїти здійснили спробу повстати проти Омеїядів в Іраку, але при Кербелі загін претендента на владу імама Хусейна, сина Алі, був розбитий, а сам Хусейн убитий. Тоді ж відбулося нове повстання в Аравії (680—692 рр.), де халіфом був проголошений син Зубейра, одного з головних сподвижників Мухаммеда, визнаний халіфом також і повстанцями в Іраку. У цьому повстанні взяли участь як народ-

ні маси Аравії, так і мединська і мекканська знать. Полководцю омейядського халіфа Абд-ал Медика (685—705 рр.) Хаджжаджу довелося докласти великих зусиль для придушення повстання і взяття в 692 р. Мекки. Він же в 697 р. з нечуваною жорстокістю придушив в Іраку повстання хариджитів, які заявляли, що, оскільки Омейяди відступили від «первісного ісламу», з ними потрібно вести «війну за віру». Хариджити об'єднали під своїм прапором широкі маси селян і бедуїнів.

Арабська феодальна імперія була неміцною. Вже із середини VIII ст. почався розпад халіфату. Утворилося кілька «малих» халіфатів: Кордовський — в Іспанії, Каїрський — у Єгипті тощо. В XI ст. турки-сельджуки заволоділи Багдадом і позбавили світської влади халіфа, хоча і визнали в ньому свого духовного главу.

1.2. Виникнення ісламу

Доісламська арабська релігія діставала вияв у культурі природи, зокрема у шануванні загальних астральних богів і богів окремих племен, у культурі скель і джерел. У Мецці, як і в іншій Аравії, особливо шанували жіночі астральні божества, іменовані Лат, Узза і Манат. Шанувалися грубо зроблені зображення божеств (їм приносили в жертву худобу) і святилища, особливо храм Кааба в Мецці, що був свого роду пантеоном богів, яких шанували різні племена. Існувало і уявлення про верховне божество, якого називали Аллахом (арабське «*ал-ілах*», сирійське «*алаха*» — «бог»). Розклад первіснообщинного ладу і процес класоутворення призвели до занепаду старої релігійної ідеології. Торгові відносини арабів із сусідніми країнами сприяли проникненню в Аравію християнства (із Сирії й Ефіопії, де християнство утвердилося вже в IV ст.) та іудейства. Раніше усього християнство було прийнято гасанидськими арабами. У VI ст. в Аравії виникло вчення ханифів, які визнавали єдиного бога і запозичили у християнства й іудейства деякі вірування, загальні для цих двох релігій.

Виникнення нових суспільних відносин викликало до життя і нову ідеологію у формі нової релігії — ісламу. Іслам (буквально — «покірність»), або мусульманство, утворився із поєднання елементів іудейства, християнства, вчення ханифів і обрядових пережитків староарабських домусульманських культур природи. Засновником ісламу був мекканський купець Мухаммед з роду Хашимітів, що належав до племені курейш. Ім'я Мухаммеда, якого мусульмани розглядають як пророка і «посланника бога» на землі, було пізніше оточене різними легендами.

У Мекці ісламське проповідування суворого єдинобожжя і боротьби з ідолопоклонством спочатку знайшло дуже мало послідовників. Мекканська знать на чолі з Абу Суф'яном побоювалася, що це проповідування призведе до падіння культу святилища Кааби з його божествами, а володіння Каабою посилювало політичний вплив і торгіві зв'язки Мекки з арабськими племенами. Тому послідовники нової релігії зазнали переслідувань. Це змусило їх на чолі з Мухаммедом переселитися в 622 р. у Медину. Початок того року, в якому відбулося це переселення (*хіджра*), пізніше і було прийнято за відправну дату нового мусульманського літочислення на основі місячних років.

У Медині склалася мусульманська община, головними керівниками якої стали разом з Мухаммедом купці Абу Бекр і Омар. До Медини мусульман покликала верхівка арабських племен аус і хазрадж, що ненавиділа багату мекканську знать, боржниками якої було багато мединців. Мусульмани, які переселилися з Мекки до Медини, одержали згодом почесне ім'я мухаджирів (переселенців), а жителі Медини, які прийняли іслам, частково з християн-сектантів, одержали назву *ансарів* (помічників). Згодом мухаджири, ансари та їхні нащадки разом з нащадками самого пророка утворили привілейовану верхівку мусульманської общини.

Утвердившись в Медині, мухаджири разом із племенами аус і хазрадж розпочали збройну боротьбу з Меккою, нападаючи на мекканські каравани з товарами. У ході цієї боротьби багато племен Аравії, вороже налаштовані по відношенню до мекканських лихварів і купців, уклали союз з мусульманами.

Іслам покладав на віруючих мусульман п'ять обов'язків, які становлять основи ідеології раннього ісламу («п'ять стовпів ісламу»): сповідування догмату єдинобожжя (монотеїзм) і визнання пророчої місії Мухаммеда, що дістало вияв у формулі «немає божества, крім бога (Аллаха), і Мухаммед — посланець божий», щоденні молитви за встановленим обрядом, відрухування *закату* (збір 1/40 частки доходу з нерухомого майна, отар і торгових прибутків) на користь бідних, фактично ж у розпорядження арабо-мусульманської держави, дотримання посту в місяці «рамазан» і паломництво до Мекки (*хадж*), обов'язкове, втім, лише для тих, хто міг його здійснити. Вчення ісламу про ангелів, про страшний суд, про загробну відплату за добрі і злі справи, про диявола і пекло було таким само, як і в християн. У мусульманському раї віруючим обіцялися всілякі втіхи.

Іслам вимагав від мусульман участі у священній війні (*джихад*) з «невірними». Вчення про війну за віру і про рятівне значення участі в ній для душ віруючих розвинулося поступово в процесі завоювань. Стосовно іудеїв і християн (а пізніше і зороастрійців) допускалася віротерпимість, однак за умови, що вони підкоряться, стануть підданими мусульманської (тобто арабської) держави і платитимуть встановлені для них податки.

Священна книга мусульман — Коран («Читання», «Читання вголос»), за вченням ісламу, існувала споконвіку і була повідомлена богом Мухаммеду як одкровення. За переказами промови Мухаммеда, які він видавав за «одкровення від бога», записувалися його послідовниками. Ці записи надалі, безсумнівно, піддалися опрацюванню. До Корану увійшло також багато біблійних сказань. Коран був зібраний у єдину книгу, відредагований і поділений на 114 глав (*сур*) вже після смерті Мухаммеда, за халіфа Османа (644—656 рр.). Вплив мекканських рабовласників і купців відбився і на мові, і на ідеях Корану. Слова «обмірюючі», «кредит», «борг», «лишок» і їм подібні не раз зустрічаються в Корані. У ньому виправдовується інститут рабства. В основному ідеологія Корану спрямована проти суспільних інститутів первіснообщинного ладу — міжплемінної боротьби, кровної помсти тощо, а також проти багатобожжя й ідолопоклонства.

У Корані є спеціальна глава «Здобич», яка стимулювала у воїна-араба бажання йти в похід: 1/5 воєнної здобичі повинна була надходити пророку, його роду, вдовам і сиротам, а 4/5 виділялися для поділу війську з розрахунку: одна частка піхотинцю і три частки вершнику. Воєнна здобич складалася з золота, срібла, полонених-рабів, будь-якого рухомого майна і худоби. Завойовані землі не підлягали поділу і повинні були надходити у володіння мусульманської общини. Убитим на війні — «мученикам за віру» іслам обіцяв райське блаженство. Вважалося, що в рабство можна обертати лише іновірців. Однак прийняття ісламу тими, хто вже був обернений раніше у рабство, не звільняло від рабства ні їх, ні їхніх нащадків. Діти панів від рабинь, визнані своїми батьками, вважалися вільними. Іслам дозволяв мусульманину мати одночасно до чотирьох законних дружин і скільки завгодно рабинь-наложниць.

Для початкового ісламу не існувало різниці між духовними особами і мирянами, між мусульманською общиною і державною організацією, між релігією і правом. Сформоване поступово між VII і IX ст. мусульманське право спочатку ґрунтувалося

на Корані. До цього головного джерела права з кінця VII ст. додалося ще й інше — святий заповіт (*Суна*), що складався з *хадисів*, тобто розповідей про життя Мухаммеда. Багато цих хадисів було складено в середовищі «сподвижників пророка» — мухаджирів і ансарів, а також їхніх учнів. У міру того, як арабське суспільство розвивалося, і життя його ставало дедалі складнішим, з'ясовувалося, що Коран і хадиси не дають відповіді на багато запитань. Тоді з'явилися ще два джерела мусульманського права: *іджма* — узгоджена думка авторитетних богословів і правознавців і *кьяс* — судження за аналогією.

Історики по-різному тлумачать соціальну основу раннього ісламу. Відповідно до першої концепції у ранньому ісламі діяв вияв процес розкладу первіснообщинного і формування рабовласницького ладу в північно-арабському суспільстві. Лише згодом у зв'язку з феодалізацією арабського суспільства іслам поступово розвинувся в релігію феодального суспільства. Відповідно до другої концепції іслам із самого початку був ідеологією ранньофеодального суспільства, хоча більш яскраво його соціальна суть виявилася пізніше, після арабських завоювань.

Оскільки народно-визвольні рухи в Халіфаті розгорталися під ідеологічною оболонкою релігійного сектантства, уряд Маму не визнав за необхідне встановити обов'язкове для всіх мусульман державне сповідання. До того часу цього фактично досягнуто не було: іслам являв собою строкате поєднання різних течій і сект (суніти, шіїти, хариджити та ін.). Навіть «правовірний» (сунітський) іслам, що був релігією панівного класу, мав кілька богословських шкіл, які різнилися між собою в обрядових дрібницях і в правових питаннях.

В ісламі одержав поширення також *суфізм* — містична течія, яка зазнала впливу християнського аскетизму і неоплатонізму. Його послідовники вчили, що людина може шляхом самозречення, споглядання, аскетичних «подвигів» і відмови від «благ світу цього» домогтися безпосереднього спілкування і навіть злиття з богом. Суфізм викликав до життя общини мусульманських аскетів (арабською — *факірів*, перською — *дервішів*), які пізніше, особливо між X і XV ст., з'явилися у великій кількості в мусульманських країнах і відігравали роль, певною мірою подібну до ролі ченців у християнських країнах.

Уряд Мамуна оголосив державною релігією вчення мусульманських богословів-раціоналістів — *мутазилітів* («відокремлених»), що виникло ще у VIII ст. Вчення мутазилітів мало чотири головних пункти: заперечення властивого ранньому ісламу

антропоморфізму (зображення бога в людському образі) — бог не подібний своїм творінням і не доступний для їхнього пізнання, стверджували мутазиліти; Коран не вічний, як вчили суніти, а створений; людська воля вільна і не залежить від волі бога; халіф, він же імам, зобов'язаний «утверджувати віру» не тільки «мовою і рукою» (проповіддю і писаннями), а й мечем, інакше кажучи, зобов'язаний переслідувати всіх «єретиків».

За халіфа Мутаваккіла (847—861 рр.) офіційною вірою знову став сунізм. У X ст. відбулося відокремлення сунітського богослов'я від законознавства (права). У цьому праві дістали вияв нові феодальні інститути. У тому ж X ст. була створена система «нового правовірного богослов'я» (*калам*) з набагато складнішою догматикою, ніж у ранньому ісламі. Як і пізніші католицькі богослови Заходу, послідовники каламу намагалися спиратися не тільки на «авторитет» «священного писання», а й на перекручені ними положення античних філософів, у першу чергу Аристотеля, хоча і без прямих посилань на них. Основоположником каламу був богослов Ашарі (X ст.), а повний розвиток калам одержав вже на межі XI і XII ст. у творах імама Мухаммеда Газалі, перса.

Газалі зблизив калам із суфізмом, до якого ранні мусульманські богослови ставилися з осудом. Оформилося духовенство, точніше стан богословів і законознавців. Як і в середньовічному християнстві, в ісламі тепер став відігравати велику роль культ численних «святих» і їхніх гробниць. Обителі дервішів одержали великі земельні володіння. Для ісламу цього періоду особливо характерною була звернена до народних мас проповідь смиренності, терпіння і вдовolenня своєю долею. Починаючи з другої половини IX ст. «правовірний» іслам ставав усе більш нетерпимим до християн, іудеїв і особливо до мусульманських «єретиків», а також до представників світської науки і філософії.

1.3. Суспільний і державний устрій Арабського халіфату

Процес феодалізації арабського суспільства почав чітко виявлятися лише після завоювань першої половини VII ст. Поряд з головними, типовими для феодального ладу рисами, арабський феодалізм мав ряд особливостей, зумовлених головним чином його уповільненим розвитком, релігійними й економіко-географічними чинниками.

Специфіка арабського феодалізму, як і східного в цілому, полягає насамперед у порівняно стійкій багатукладності еко-

номіки. Феодальний уклад співіснував тут з патріархально-родовими і рабовласницькими відносинами. Пережитки родоплемінного устрою тривалий час зберігалися на більшій частині Аравії. Як і раніше, важливу роль відіграло рабовласництво. Праця рабів, кількість яких дедалі зростала в міру завоювань, широко використовувалася в особистих господарствах феодалів і особливо в державному господарстві (на іригаційних спорудах, в копальнях, майстернях тощо). Широке використання рабської праці багато в чому сповільнило темпи розвитку феодального укладу в арабському суспільстві.

Серед різних форм земельної власності тут, як і в багатьох азійських країнах, переважала державна власність на землю. Вона вважалася власністю халіфа. Стабільності державної власності на землю сприяло те, що велося переважно зрошуване землеробство, яке вимагало централізованого регулювання водопостачання. Державна земельна власність у період раннього феодалізму стала основою відносної централізації держави.

Водночас у міру розкладу общинного землеволодіння неухильно зростала питома вага земель, що перебували в приватній власності. У дамаський період з таких земель набуває поширення лише мульк, який відповідав західноєвропейському алоду. Умовні форми феодальної власності на цьому етапі перебували ще в зародковому стані. У багдадський період приватна феодальна власність починає помітно розвиватися. Особливо швидко розвивається така форма умовного земельного держання, як *ікта* — бенефіціарні володіння, які виділяються феодалам за службу з державної землі. Наділення (*ікта*) могло надаватися довічно або на час відправлення посади і супроводжуватися правом на збір на свою користь ренти-податку. До X ст. звичайною стала практика перетворення *ікти* на умовне спадкове держання типу лену. Зростання земель *ікти*, приватного великого землеволодіння одночасно зі скороченням державного фонду було проявом процесу феодалізації і відіграло значну роль у посиленні політичної влади окремих феодалів.

Методи феодальної експлуатації селян визначалися значною мірою самою структурою поземельних відносин. Основна частина продукту, що вироблявся селянами, стягувалася державою за допомогою податків на користь халіфа. Потім частина податкових надходжень перерозподілялася серед феодальної верхівки у вигляді платні, пенсій тощо. Найважливішим засобом збагачення знаті було надання їй халіфом права збирати з жителів певного округу податок на свою користь.

В Арабському халіфаті, як і в інших державах середньовічного Сходу, не склався особливий становий устрій із властивою йому ієрархією — стан корпоративних груп. Юридичне становище особи в халіфаті визначалося насамперед її віросповіданням. Тому на перший план виступали розбіжності в правовому статусі мусульман і немусульман (зиммійв). Зиммії перебували в пригнобленому становищі і були зобов'язані сплачувати тяжкий державний податок (джизья).

Панівний клас феодалів не мав чіткої ієрархічної структури. Його верхівку становила мусульманська знать — нащадки членів родини Мухаммеда і його сподвижників.

Селянство спочатку розпадалося на безліч етнічних груп. Корінні араби поселялися на нових землях відокремленими військовими колоніями. Вони були звільнені від деяких податків, мали певні привілеї. Поступово податки зростали, збільшувалися різні повинності. У деяких районах селян почали закріплювати за землею для того, щоб позбавити їх можливості ухилитися від податків і повинностей.

Важливу роль у суспільному житті халіфату відігравала купецька верхівка міст. Водночас у містах були відсутні розвинуте ремісницьке виробництво, орієнтоване на внутрішній ринок, корпоративний устрій і самоврядування. Повне підпорядкування арабського міста державному апарату було наслідком сильної центральної влади. В арабських містах не було також і руху за автономію, подібного «комунальному руху» на Заході.

На найнижчій сходинці соціальних сходів перебували раби. Цей значний прошарок населення поповнювався головним чином за рахунок полонених і невільників, куплених за кордоном. Розвиток феодальних відносин вплинув на правове становище рабів. Вони могли за згодою своїх господарів вести торгові операції і придбавати майно, хоча і не визнавалися суб'єктами права. Відпущення рабів-мусульман на волю розглядалося як богоугодна справа.

Отже, особливістю арабських суспільних відносин було те, що в халіфаті не установився становий устрій у такій формі, як у європейських країнах. Характерною рисою в правовому становищі різних груп населення є насамперед відмінності у правах між мусульманами і немусульманами («невірними»), між арабами й іншими народами.

Обсяг правоздатності і дієздатності за шариатом визначається віросповідними міркуваннями. Мусульмани мали переваги перед немусульманами, причому ці переваги мали навіть раби-

мусульмани перед вільними немусульманами. Реакційною ознакою мусульманського права в цьому відношенні є правове закріплення різкої нерівності чоловіків і жінок.

Ті, хто сповідував релігію «одкровення» (іудеї, християни, а також послідовники Зороастра¹), називалися зимміями і відрізнялися за своїм правовим становищем як від мусульман, так і від язичників. Вони користувалися автономією, могли керуватися своїми цивільно-правовими звичаями і управлятися своїми старшинами, але за свої злочини вони відповідали за шаріатом, який регулював також їх угоди з мусульманами. Зимміям заборонялися шлюби з мусульманами, заборонялося мати рабів-мусульман. Вони повинні були носити особливий одяг, щоб відрізнитися від мусульман. Вони не могли їздити на конях, а тільки на мулах або ослах. Для них існувало багато й інших обмежень.

Раби за законом не були суб'єктами прав, але насправді існували деякі відступи від цього. Раби, які з дозволу своїх господарів займалися торгівлею і ремеслом, могли укладати договори з вільними людьми, що певною мірою відповідало пекулію в римському праві.

Раби, які одержали волю, називалися *мавалі*. Однак ця воля була неповною. Їх становище було значною мірою аналогічне становищу римських вільновідпущеників. Майно мавалі після їхньої смерті, якщо в них не було спадкоємців, переходило до колишнього господаря. Назва «мавалі» застосовувалася також до переможених народів незалежно від того, прийняли вони мусульманство чи ні, всупереч вченню ісламу про рівність усіх мусульман. Ідеологи панівного класу проповідували расистські погляди про панування арабів над іншими народами.

Державний устрій Арабського халіфату зазнав значних змін протягом зазначених трьох періодів його історії. Ці зміни відбулися як у загальному устрої арабської держави, так і в структурі його органів. Зміни в загальному устрої полягали в тому, що в перший період історії Арабського халіфату збереглися ще залишки військової демократії. Значні зміни відбулися в цьому відношенні під час правління династій Омейядів і Аббасидів, коли халіфат перетворився на деспотичну державу.

¹ Зороастр (Заратуштра) — міфічний пророк в давньому Ірані, який вважався засновником особливої релігії зороастризму, поширеної в Ірані, Середній Азії й Азербайджані.

Центральні органи влади. Халіф. Главою арабської держави був халіф, якому належала вища влада (законодавча, виконавча і судова). Він вважався представником і намісником бога (Аллаха) на землі або імамом («тінь бога на землі»), а також намісником пророка, тобто Мухаммеда.

У перший період посада халіфа була виборною. В другий і третій періоди історії арабської держави халіф стає юридично не обмеженим у своїй владі деспотом, який передає свій престол у спадок. Як і раніше, він вважався главою релігійної мусульманської організації й охоронцем віри.

Халіфи покінчили з традиціями своїх попередників, що вели ще скромний спосіб життя і намагалися не вирізнитися з загальної маси. Омейяди й Аббасиди жили в розкошах, у чому їх наслідувала знать. При дворі халіфів установився пишний ірано-візантійський церемоніал.

Дівани. Для збору податків і їх розподілу халіф Омар створив установу, що одержала назву діван. За Омейядів і Аббасидів кількість діванів починає зростати. Дівани віддали різними галузями управління. На чолі їх стояли призначувані халіфом правителі, які повинні були звітувати перед ним.

Великий візир. За правління Омейядів і Аббасидів був створений досить розгалужений і відносно централізований бюрократичний апарат, побудований за іранськими і візантійськими зразками.

Найближчим безпосереднім радником і заступником халіфа був великий візир¹. Він стояв на чолі двору халіфа, що називався «шанованим діваном».

Великий візир був наділений величезними повноваженнями. Від імені халіфа він контролював доходи і витрати держави, призначав емірів і губернаторів, був начальником канцелярії халіфа.

Армія. У перший період історії халіфату армія комплектувалася в основному представниками арабських племен і добровольцями. Халіф був головнокомандувачем, призначав і звільняв вищий і середній офіцерський склад. Унтер-офіцерський склад призначався емірами (помічниками халіфа з командування).

За Омейядів відбулися деякі зміни в структурі армії. В усіх областях були утворені збройні загони, якими командували їх правителі. Усі витрати на утримання армії забезпечувалися каз-

¹ Visir — арабською означає «той, хто носить тяжке».

ною певної області. За Аббасидів був створений величезний морський військовий флот.

Поліція. Спеціальний орган поліції був створений за правління Омейядів. Значно підсилася поліція за Аббасидів. Тоді був створений альбарид, що аналогічно відповідному відомству у Візантії управляв поштою і зв'язком і одночасно виконував функції таємної поліції. Поштовим чиновникам ставилося в обов'язок стежити за настроями у державі та доповідати про свої спостереження халіфу і великому візиру. В областях працювали агенти таємної поліції.

Фінанси. У перший період історії халіфату доходи держави надходили в основному з трьох джерел: 1) *ошрія* — десята частина доходу, що призначалася для оплати службовців у державному апараті і військових витрат; 2) *харадж* — земельний податок, що стягувався з землевласників, які не сповідували іслам; 3) *джизья* — подушний податок, який стягували з так званих невірних, тобто з немусульман. Розміри двох останніх податків були неоднакові і встановлювалися залежно від віросповідання.

Були введені державне мито і непрямі податки, податки з воєнної здобичі, з підкорених народів, податки з осіб, які відмовляються від військової служби, податки на різні товари і з імпорту. Податки і мито вже стягувалися з усього вільного населення незалежно від національності і віросповідання.

Місцеве управління. На початку Арабського халіфату держава поділялася на головні області і провінції. На завойованих територіях з арабським населенням було здійснено поділ на великі області, в інших — на дрібні.

За Аббасидів відбулася реорганізація місцевого управління. Аббасиди, побоюючись повстань і сепаратизму, позбавили адміністрацію областей самостійності, яку вона мала в попередні періоди історії Арабського халіфату.

На чолі кожної області були поставлені родичі халіфа. Їх часто змінювали. Це робилося для того, щоб не дати їм можливості зміцнити свою владу в цій області.

Суд. Судові органи були зовсім незалежні від місцевої влади і підпорядковувалися лише центру. Джерелом усякого правосуддя вважався сам халіф. На місцях правосуддя здійснювали його представники (хакіми). Місцева влада не мала права втручатися в його діяльність. Халіф Омар повністю відокремив адміністрацію від суду і навіть проголосив рівність усіх перед законом. Правосуддя здійснювали калі (судді). Калі призначався халіфом (або будь-яким мусульманським володарем) з мусуль-

манської аристократії. За виконання своїх обов'язків кадї не одержує винагороди, якщо він визнається заможною людиною. Інакше він одержує регулярну платню від держави.

Особливістю мусульманської судової системи є відсутність у ній касаційних і апеляційних інстанцій. Рішення кадї вважається остаточним, і на нього можна скаржитися тільки халїфу або іншому носієві верховної влади. Кадї, однак, може переглянути свої рішення або вироки.

Крім судових функцій, кадї має виконувати й інші доручення: призначати опіку і піклування та контролювати їх здійснення; видавати заміж жінок, які не мають піклувальників; здійснювати вищий нагляд за ваксами; наглядати за громадськими дорогами, будівлями, тюрмами, за виконанням духовних заповітів, за поділом спадщини тощо.

Оскільки діяльність кадї часто супроводжувалася вимагательством і зловживаннями, то в деяких мусульманських країнах призначалася посадова особа для контролю за діяльністю суддів («інспектор несправедливостей»).

Розпад Арабського халїфату. На початок X ст. відбувається розпад халїфату. Збільшення повинностей не покривало витрат, які зростали. Щоб забезпечити надходження доходів з областей, халїфи почали віддавати цілі країни на відкуп намісникам, які вносили певну суму і ставали майже самостійними правителями відкупленої ними області: обкладали населення податками на свій розсуд, призначали посадових осіб і утримували власне військо. Ці намісники оголошували себе халїфами і навіть утворювали династії. Ейда колишнього халїфа була значно обмежена. В управлінні державою важливу роль відігравав начальник гвардії, утвореної з кочового племені турків — «емір аль омара», або князь князів. Згодом світську владу захопили султани, а халїф залишився тільки главою мусульманського духовенства.

Розпад халїфату почався ще у VIII ст. У 756 р. від халїфату відокремився в Іспанії Кордовський емірат, який у 929 р. став самостійним халїфатом. Наприкінці VIII — на початку IX ст. від халїфату відпали Туніс і Марокко, а потім й інші частини імперії.

До середини X ст. під владою халїфа залишилися тільки Аравія і частина Месопотамії, що прилягала до Багдада. У 1055 р. Багдад був захоплений турками-сельджуками. У 1257—1258 рр. залишки колишньої могутньої арабської держави були знищені в результаті навали Чингісхана.

2. Мусульманське право (шаріат)

2.1. Особливості становлення і розвитку мусульманського права

У лекціях з історії філософії Гегель стверджував, що «іслам вже давно зійшов із всесвітньої історичної арени і знову повернувся до східного спокою і непорушності»¹. Ця заява була зроблена на початку ХІХ ст., і великому філософу ніхто не ставить за провинку це висловлювання. Але воно повинне послужити попередженням від поспішних та категоричних висновків і оцінок, коли йдеться про таке явище, як релігія².

Застійність традиційних богословсько-юридичних поглядів, а також незнання джерел шаріату ускладнює пошук нових рішень, задоволення складних і зростаючих потреб сьогоденного життя. Саме тому мусульманському праву доводиться запозичати деякі положення в інших правових системах.

Відомий мусульманський правознавець М. Р. Ріда³ порівнював юридичну систему будь-якого суспільства з мовою цього суспільства. Подібно до того, як мова не повинна дозволяти правилам іншої мови управляти собою без перегляду і пристосування, так не можна запозичати і закони іншої нації, не зваживши їх на терезах відповідного світогляду і звичаїв. Інакше виникне хаос, будуть втрачені гармонія і самостійність. М. Р. Ріда закликав до використання принципу «переваги», тобто запозичення найбільш придатних законів з наданням переваги суспільним інтересам як основі для виведення законів з Корану і Суні, а також методів вибору, зіставлення і синтезу найкращих рис кожного з чотирьох богословсько-правознавчих тлумачень (мазхабів) ісламу із залученням незалежних думок факихів, які необов'язково повинні походити з якогось одного мазхабу.

М. Р. Ріда вважав незалежність правової системи необхідною опорою для мусульман у їх протистоянні культурному відчуженню і моральному хаосу. Він дійшов висновку не тільки про необхідність відродження і збереження шаріату, а й про те, що цивільний уряд не може виконувати свої функції або бути стабільним без розробки відповідних законів. Зокрема він ствер-

¹ Див.: Хашматула Бехруз. Введение в сравнительное правоведение. — Одесса, 2002. — С. 205.

² Див.: Там само.

³ Див.: Там само.

джує, що дух і суть законів засновані на їх виконуваності відповідно до потреб будь-якого часу і місця, а також до релігійних і політичних особливостей кожної нації.

«Скасувати халіфат президентським декретом у 1924 р. було зовсім не важко, однак скасувати його в політико-культурній свідомості, як це очевидно сьогодні — дуже складне завдання. Ліквідація халіфату викликала гостру ідейну кризу, полеміка навколо якої не стихає дотепер. Водночас ця полеміка вже не є відображенням домінування старого традиціоналізму. Вона стала породжувати нові теми, зокрема питання про «ісламське правління», висунуте як альтернатива халіфату. Багато сучасних ідеологів ісламу дійшли висновку про те, що відродження халіфату не має сенсу, але водночас сформулювали завдання перегляду політичної спадщини ісламу, насамперед в питанні про владу»¹.

З усіх світових релігій іслам найтісніше пов'язаний з державою і правом, і сполучною ланкою між ними виступає мусульманська правова ідеологія. Мусульманське право необхідно розглядати і як специфічну правову систему, яка повністю базується на мусульманській теології.

Необхідно розрізнити мусульманське право і національні правові системи мусульманських держав.

Р. Давид зазначав, що, як і в християнських країнах, громадянське суспільство ніколи не ототожнюється в ісламі із суспільством релігійним. Громадянське суспільство завжди живе під владою звичаїв або законів, які, безумовно, спираються загалом на принципи мусульманського права і відводять їм серйозну роль². Продовжуючи його думку, можна сказати, що, однак, у різні епохи, у певних країнах і з певних питань вони в той же час могли відходити від ортодоксальних положень і суперечити принципам і нормам релігійного мусульманського права. Навіть тоді, коли мусульманське право мало найвищий авторитет, далеко не всі його елементи мали однакове практичне значення.

За різними підрахунками у світі на сьогодні проживає близько 1 млрд чоловік, які сповідують іслам. Вони становлять більшість або значну частину населення більш ніж у 50 державах. Однак просторова дія мусульманського права не ідентична географічним кордонам країн з мусульманським населен-

¹ Див.: Хашматула Бехруз. Введение в сравнительное правоведение. — С. 207.

² Див.: Там само. — С. 192.

ням. Існують нації й етнічні групи, що сповідують іслам як релігію, але не сприйняли мусульманське право. В Індії, наприклад, понад 10% населення, тобто приблизно 100 млн чоловік, сповідують іслам¹.

Мусульманське право є правом мусульманської общини, тобто сфера його впливу поширюється на всіх людей, які сповідують іслам і проживають в інших країнах: Великобританії, Німеччині, США, Росії, Україні, Франції та ін.

Мусульманське право не є самостійною галуззю науки. Склавшись ще в VII—X ст., як вже зазначалося, тобто в період становлення і розвитку феодальних відносин в Арабському халіфаті, воно незмінно виступає лише як одна із сторін ісламу. Ця релігія, як зазначається в наукових джерелах, містить у собі насамперед теологію, яка встановлює й уточнює, у що мусульманин повинен і в що не повинен вірити. В ісламській релігії сукупність таких приписів називається шаріатом (у перекладі — належний шлях) і становить власне те, що називають мусульманським правом.

Норми мусульманського права важко відмежувати від релігійних норм, оскільки основні положення, на яких ґрунтується мусульманська релігія і право, містяться в класичних джерелах мусульманського права і мають релігійний характер.

Мусульманське право є відображенням волі Аллаха, і, відповідно, воно регулює всі сфери життя і діяльності людини. Тому сфери, регульовані мусульманським правом, більш всеосяжні, ніж світське право. Мусульманське право регулює не тільки правові, а й усі аспекти життя правовірного. У такому розумінні воно розглядається як єдина ісламська система соціально-нормативного регулювання, що включає як юридичні норми, так і правові регулятори, насамперед релігійні і моральні, а також звичаї².

У мусульманському праві відображається воля Аллаха, оскільки воно дано Аллахом, і всі мусульмани повинні дотримувати основні його положення протягом усього життя.

Загальновизнаною вважається позиція авторів, які розглядають мусульманське право як приклад «права юристів». Воно було створене і розвивалося приватними фахівцями. Правова наука, а не держава, відіграє роль законодавця, підручники мають силу закону.

¹ Див.: Хашматула Бехруз. Введение в сравнительное правоведение. — С. 193.

² Див.: Там само.

Мусульманські теологи і правознавці вважають, що оскільки мусульманське право дароване людству Аллахом, то воно не потребує змін під впливом історичних подій, хоча вони і визнають необхідність його тлумачення і роз'яснення.

Принципова риса мусульманської концепції прав людини полягає в тому, що якщо західна теорія природного права шукає джерела права в природі людей і вважає суб'єктивні природні права людини джерелом закону, то іслам, навпаки, джерелом прав і свобод людини визнає «божественний закон». На відміну від західної ліберальної концепції, що вбачає основний сенс закріплення прав людини в їх захисті від посягань з боку держави, іслам розглядає владу як інститут, який зв'язаний шаріатом і відіграє головну роль у перетворенні його приписів, у тому числі і щодо прав і свобод людини¹.

Ісламська концепція права розглядає права людини не як права індивідуума, а як права суспільства одновірців у цілому.

Відомий мусульманський правознавець М. Афіфій наводить таку класифікацію видів свобод людини:

1) особиста свобода, дарована людям Аллахом, причому свобода індивіда має двоїстий характер і обмежується свободою групи (колективу);

2) свобода поведінки. Іслам узаконив особисту власність, якщо вона є наслідком законних дій, забороняє посягання на неї і гарантує її власнику свободу розпоряджатися своєю власністю, якщо такі дії не становлять загрози для суспільства. Шаріат встановлює контроль за неповнолітніми, недоумкуватими і божевільними, оскільки вони не здатні вести справи (діяти) самостійно;

3) свобода думок відповідно до ісламського віровчення має ґрунтуватися на достовірних фактах, що не мають характеру припущення чи утопії, а приносять користь людям.

У зв'язку з початком 15-го століття ісламської ери Ісламська рада підготувала для Європи й опублікувала 19 вересня 1981 р. у Парижі Загальну ісламську декларацію прав людини. Ця декларація була прийнята на міжнародній конференції, присвяченій пророку Мухаммеду. Ісламська рада не є міждержавною організацією, але визнана у русі «ісламської солідарності».

Генеральний секретар ради Салем Аззам зазначав: «Загальна ісламська декларація прав людини ґрунтується на Корані і Сунні і розроблена видатними мусульманськими ерудитами і юрис-

¹ Див.: Хашматула Бехруз. Введение в сравнительное правоведение. – С. 193.

тами, а також представниками ісламських рухів і течій думки». У вступі до Декларації підкреслюється, що з огляду на їх (права людини) божественне походження жоден керівник або уряд, жодна асамблея або влада не можуть обмежити, скасувати чи порушити будь-яким чином права людини, дані Аллахом, так само як ніхто не може поступитися ними¹.

У статтях I—XIV Декларації формулюються громадянські і політичні права, серед яких відзначаються право на життя, право на свободу, право на рівність і недопущення ніякої дискримінації.

Наступні статті Декларації присвячені соціально-економічним і особистим правам людини. Центральною є ст. XV, де сформульовані принципи ісламського міжнародного економічного порядку і права, що впливають з нього: право на соціальне забезпечення (ст. XVIII), право на освіту (ст. XXI), право на створення сім'ї і пов'язані з цим питання (ст. XIX), право на особисте життя (ст. XXII).

Проголошені Декларацією права і свободи за своїм змістом і можливістю тлумачення прив'язані до шаріату і похідних від нього законодавчих актів, що надає цьому документу традиційний характер і підкреслює його невідповідність юридичній практиці в цій галузі в ряді країн — членів руху «ісламської солідарності».

Всього 22 країни, тобто менше 50% членів Організації ісламської конференції, беруть участь у Пактах і формально несуть зобов'язання за цими основними міжнародно-правовими документами у галузі прав людини.

Деякі принципові положення мусульманського права не відповідають міжнародним актам з прав людини. Водночас сучасна мусульмансько-правова доктрина відображає зміни, що відбуваються у світі, і відповідає вихідним засадам самого шаріату. У результаті, незважаючи на особливу позицію з деяких серйозних моментів, сучасна мусульманська концепція прав людини в цілому перегукується із стандартами, які поділяє світове співтовариство. Це дістає вияв й у зіставленні міжнародних актів з документами, прийнятими мусульманськими країнами. Особливо можна відзначити Декларацію прав людини в ісламі, схвалену на нараді міністрів закордонних справ країн — членів Організації ісламської конференції в Каїрі у вересні 1990 р.².

¹ Див.: Хашматула Бехруз. Введение в сравнительное правоведение. — С. 193.

² Див.: Там само.

Декларація закріплює всі основні міжнародно визнані права і свободи людини, хоча і ставить їх у залежність від норм мусульманського права. Зокрема у ній підкреслюється, що всі люди рівні, оскільки їх об'єднує поклоніння Богу, а істинна віра є гарантією зростання достоїнства людини на шляху її удосконалення. Жодна людина не має переваги над іншими, крім тих, хто має більше благочестя і веде більш праведне життя (ст. 1). Декларація проголошує, що людина народжується вільною і поклоняється тільки Всевишньому Аллаху (ст. 11). Ключове значення має ст. 24 цього акта, відповідно до якої всі закріплені в ньому права і свободи обмежені нормами шаріату. Крім того, встановлено, що шаріат є єдиним джерелом для тлумачення і роз'яснення будь-якої із статей Декларації (ст. 25).

Незважаючи на ці застереження, практично жодне положення цього документа не суперечить міжнародно-правовим актам з прав людини, які не тільки не виключають, а, навпаки, припускають специфіку здійснення цих прав з урахуванням національних і релігійних особливостей різних країн.

Отже, найбільш значною і розробленою системою права в країнах середньовічного Сходу було мусульманське право (шаріат)¹. Ця правова система виникла й оформилася в межах Арабського халіфату, і процес її розвитку був тісно пов'язаний з еволюцією арабської державності від невеликої патріархально-релігійної общини на початку VII ст. (за пророка Мухаммеда) до однієї з найбільших феодальних імперій VIII—X ст. (за династій Омейядів і Аббасидів). Значну роль у становленні шаріату відіграла діяльність Мухаммеда і перших чотирьох так званих праведних халіфів, за яких шляхом тлумачення заповідей, висловлювань і вчинків пророка були складені священні книги мусульман — Коран і Суна. Мусульманське право увібрало в себе багато елементів попередніх правових культур Сходу, зокрема правові звичаї і традиції доісламської Аравії і завойованих арабами територій.

У перші десятиліття розвитку Арабського халіфату шаріат відображав інтереси державної верхівки, що утворилася в умовах специфічного перехідного і багатоукладного суспільства і складалася з плеїнної аристократії, рабовласників і класу земельних власників, який формувався. У наступні століття мусульманське право перетворилося на порівняно повну і цілісну сис-

¹ Арабське «sharia» — шлях. Так само звали Мухаммеда як законодавця і людину, яка вказує «праведний шлях», засновника мусульманської релігії.

тему феодального права, що захищало інтереси державної верхівки, землевласників, багатих купців, мусульманського духовенства.

Шаріат із самого початку виник і розвивався як конфесіональне право, органічно злите з теологією ісламу, просякнуте його релігійно-містичними уявленнями. Відповідно до ісламу правові настанови розглядаються як частина єдиного божественного закону і порядку, яким повинен керуватися світ. Звідси шаріат у цілому і його власне нормативна частина (фікх), містить не тільки правові настанови, а й релігійну догматику ісламу, мусульманську мораль, а також норми, що визначають «відносини мусульман з Аллахом» (ібадат). Будучи основою шаріату, релігійне світорозуміння і мораль обґрунтовували пасивність і споглядальність віруючих і тим самим сприяли зміцненню феодальної експлуатації. У Корані особливо підкреслювалася необхідність терпіння і смиренності: «Терпіть, адже Аллах з терплячими» (8, 48).

Тісний зв'язок права з релігійною догматикою дістав вияв й у самих нормативних приписах шаріату. У ньому передбачалося п'ять видів дій людини, яким надавалося і правове значення: обов'язкові; бажані; дозволені; недостойні (такі, що підлягають осуду, але не передбачають покарання) та заборонені (такі, що передбачають покарання). По суті все життя правочинного мусульманина було зведено до цих дій. Кожен вчинок мав узгоджуватися з релігійними веліннями ісламу, а з іншого боку, кожен його крок набував характеру юридичного акта.

Теологічна оболонка шаріату зумовила велику своєрідність власне правових інститутів, конструкцій і понять, що входили до нього, перешкоджала створенню в ньому стрункої внутрішньої системи, як це мало місце в римському праві. Однак до IX ст., коли процес становлення шаріату в основному завершився, він містив у собі деякі розроблені і відокремлені нові правові норми, які відображали потреби феодалізму, що розвивався. Формуванню системних і раціоналістичних засад у шаріаті багато в чому сприяла діяльність мусульманських богословів-правознавців. З них особливо популярними були Абу Ханифа, який мав титул «великого вчителя» (помер у 767 р.), Малік ібн Анас (помер у 795 р.), Мухаммед ібн-Ідріс аш-Шафії (помер у 820 р.), Ахмед ібн-Ханбаль (помер у 855 р.).

Однією з характерних рис мусульманського права була його відносна цілісність. Разом з уявленнями про єдиного бога — Аллаха — утвердилася ідея єдиного правового порядку, що мав

універсальний характер. Крім того, виникнувши спочатку на Аравійському півострові, мусульманське право в міру розширення меж халіфату поширювало свою дію на нові території. Але воно на перший план висувало не територіальний, а конфесійний принцип. Мусульманин, перебуваючи у будь-якій іншій країні (наприклад, з торговими цілями), повинен був дотримуватися шаріату, залишатися вірним ісламу. Звідси поступово, з поширенням ісламу і перетворенням його на одну із світових релігій, шаріат став своєрідною «світовою системою» феодалного права, що мала вирішальний вплив на правове життя ряду країн Азії й Африки. Однак настільки бурхливе і широке поширення ісламу і шаріату мало наслідком дедалі більший прояв у ньому місцевих особливостей і розбіжностей у тлумаченні окремих правових інститутів і вирішенні конкретних правових спорів. Так, згодом з утвердженням двох головних напрямів в ісламі відповідним чином відбувся розкол і в шаріаті, де поряд з ортодоксальним (сунізм) виник й інший напрям — шиїзм, що й донині домінує в Ірані.

Поступово і прихильники ортодоксального напрямку шаріату (до XIV ст.) розкололися на чотири основні групи (мазхаби), що становили по суті самостійні правові школи, виникнення яких пов'язане з іменами перелічених вище чотирьох найвизначніших мусульманських правознавців: ханіфіти, малікіти, шафіїти, ханбаліти. Найбільш поширеним з них є ханіфітський мазхаб.

2.2. Джерела мусульманського права

Найважливішим джерелом шаріату вважається *Коран* — священна книга мусульман, що складається з притч, молитов і проповідей, приписуваних пророку Мухаммеду. Складання Корану розтяглося на кілька десятиліть. Канонізування його змісту і складання остаточної редакції відбулося за халіфа Омара (646—656 рр.). Коран має 114 глав (сур), розділених на 6 тис. 219 віршів (аятів). У самому Корані його правове значення відображене в таких словах: «І так ми дарували його як арабський судєбник».

Більша частина Корану має міфологічний характер, і лише до 500 віршів містять приписи стосовно правил поведінки мусульман. При цьому не більше 80 з них можна розглядати як власне правові (в основному це правила про шлюб і сім'ю), інші належать до релігійного ритуалу.

Другим авторитетним і обов'язковим для всіх мусульман джерелом права була *Сунна* («священний переказ»), що склада-

ється з численних розповідей (хадисів) про судження і вчинки самого Мухаммеда. Хадиси Суни, незважаючи на їх опрацювання, містили багато таких, що суперечили одне одному положень, і вибір найбільш «достовірного» з них віддавався на розсуд богословів-правознавців і суддів. Вважалося, що мають силу лише ті хадиси, що були переказані сподвижниками Мухаммеда, причому, на відміну від сунітів, шиїти визнавали дійсними лише ті хадиси, що сягали останнього з чотирьох «праведних» халіфів — Алі і його прихильників. Суна містить норми шлюбного і спадкового, доказового і судового права, правила про рабів тощо.

Третє місце в ієрархії джерел мусульманського права посідала *іджма*, що розглядалася як «загальна згода мусульманської общини». Поряд з Кораном і Суною вона належала до групи найавторитетніших джерел шаріату. Практично іджма складалася з однакових думок з релігійних і правових питань, що були висловлені сподвижниками Мухаммеда (кількість яких налічувала понад 100 чоловік) або згодом найбільш впливовими мусульманськими теологами-правознавцями (імамами, муфтіями, муджтахідами). Іджма розвивалася як у вигляді інтерпретацій тексту Корану або Суни, так і шляхом формування нових норм, що вже не пов'язувалися з Мухаммедом. Вони передбачали самостійні правила поведінки і ставали обов'язковими в силу одностайної підтримки муфтіїв або муджтахідів. Правомірність іджми як одного з основних джерел шаріату виводилася з вказівки Мухаммеда: «Якщо ви самі не знаєте, запитайте тих, хто знає».

Велика роль іджми в розвитку шаріату полягала в тому, що вона дозволяла правлячій релігійній верхівці Арабського халіфату створювати нові правові норми, пристосовані до мінливих умов феодального суспільства, які враховували специфіку завойованих країн. До іджми як джерела права, що доповнює шаріат, примикала і *фетва* — рішення і думки окремих муфтіїв з правових питань. У VIII—IX ст. у зв'язку із значним поширенням методу «іджтихада» мусульманське право активно розвивалося доктринальним шляхом у працях зазначених вище засновників головних правових шкіл, а пізніше — в працях їх провідних послідовників і учнів. У X ст. деякими авторитетними теологами-юристами були проведені роботи із систематизації накопиченого на той час великого обсягу правового матеріалу.

Одним з найбільш спірних джерел мусульманського права, яке викликало гострі суперечки між різними напрямками, був

кьяс — вирішення правових справ за аналогією. Відповідно до кьясу правило, встановлене в Корані, Суні чи іджмі, може бути застосоване до справи, яка прямо не передбачена в цих джерелах права. Кьяс не тільки дозволяв швидко врегулювати нові суспільні відносини, а й сприяв звільненню шаріату в цілому ряді моментів від теологічного нальоту. Проте в руках мусульманських суддів кьяс часто ставав і знаряддям відвертої сваволі. Найбільш ґрунтовно цей метод був опрацьований Абу Ханифою і його послідовниками — ханифітами. Ханбаліти й особливі шиїти взагалі не визнавали кьяс як джерело права.

Як додаткове джерело права шаріат визнавав і *місцеві звичаї*, які не увійшли безпосередньо в саме мусульманське право в період його становлення, але не суперечили прямо його принципам і нормам. При цьому визнавалися правові звичаї, що склалися в самому арабському суспільстві (урф), а також у численних народів, підкорених у результаті арабських завоювань або тих, що зазнали пізніше впливу мусульманського права (адати).

Нарешті, похідним від шаріату джерелом мусульманського права були укази і розпорядження халіфів — *фірмани*. У подальшому в інших мусульманських державах з розвитком законодавчої діяльності як джерело права почали розглядатися і відігравати дедалі більшу роль закони — *кануни*. Фірмани і кануни також не повинні були суперечити принципам шаріату і доповнювали його насамперед нормами, що регламентують діяльність державних органів і регулюють адміністративно-правові відносини державної влади з населенням.

Отже, становлення мусульманського права відбувалося в умовах формування ранньофеодального устрою і пов'язане з появою класичних джерел мусульманського права. Божественні одкровення, послані людям через пророка Мухаммеда, пізніше були зібрані і складені в Коран. Тексти Корану були доступні лише небагатьом освіченим і грамотним мусульманам. Основні положення Корану доходили до мусульман в усній формі — заповідях. Ці положення висвітлювали багато питань їх життя і віри, тому «вчинки, слова і навіть замовчування Мухаммеда і його сподвижників сприймалися як коментарі до Корану»¹. Ці висловлювання були зібрані в шести томах і утворюють друге за значенням джерело мусульманського права — Суну.

¹ Див.: Сюкйийнсен Л. Р. Мусульманское право в правовых системах стран Арабского Востока / Государство и право в развивающихся странах. — М. 1976. — С. 42–43; Баунер Дж. Религии мира. — Лондон—Нью-Йорк—Сидней—Москва, 1997. — С. 161; Хашматула Бехруз. Введение в сравнительное правоведение. — С. 188, 189.

Після смерті Мухаммеда політичне керівництво мусульманською общиною перейшло до чотирьох його найближчих послідовників і сподвижників. Вони керували халіфатом і виконували, як і Мухаммед, роль головного судді відповідно до положень Корану і Суні. Халіф вважався охоронцем закону, релігійним і політичним лідером мусульманської общини. Хоча халіфат був скасований у 1924 р. і на зміну йому з'явилися національні незалежні держави, мусульманське право продовжує регулювати особистий статус мусульман незалежно від місця їх проживання.

Після правління халіфів починається період панування династії Омейядів (662—750 рр.), які проводили агресивну завоювальницьку політику, у результаті якої іслам перетнув північне узбережжя Африки і проникнув усередину Іспанії. На Сході він перейшов кордони Персії. За перші 100 років свого існування ісламська релігія поширилася на величезну територію від Атлантичного океану до кордонів Китаю. У цей період в Арабському халіфаті відбулися соціально-економічні зміни, що сприяли зміцненню феодальних відносин у народів, які населяли його. Виникає необхідність удосконалення мусульманського права і розробки нових норм, які б адекватно відображали ситуацію, що склалася. З'являються численні сунітські і шіїтські правові школи (толки, масхаби), що вплинули на подальшу еволюцію мусульманського права¹.

З 750 р. починається період правління династії Аббасидів і пов'язане з ним посилення впливу мусульманського права. Поступово відчувається недостатність конкретних приписів Корану і Суні. Головну роль у ліквідації цих прогалин і адаптації положень зазначених джерел до вимог часу взяла на себе мусульманська правова доктрина.

Доктринальна розробка мусульманського права базувалася на принципі вільного тлумачення Корану і Суні, що одержало назву іджтіхад. На межі X—XI ст. іджтіхад почав розглядатися як можливість вибору однієї із сформованих шкіл мусульманського права. На той час вже склалися чотири школи мусульманського права: ханіфітська, малікітська, шафіїтська і ханбалітська. Кожна школа почала домінувати в окремих частинах мусульманського світу: малікітська — у Північній, Західній і Центральній Африці, ханіфітська — на Близькому і Середньо-

¹ Див.: Хайдарова М. С. Основные направления и школы мусульманского права / Мусульманское право. — М., 1984. — С. 38.

му Сході, шафіїтська — у Східній Африці, Малайзії й Індонезії, ханбалітська — у Саудівській Аравії¹.

Поступово збільшуються протиріччя і розбіжності між цими школами щодо тлумачення основних положень Корану і Суні. Ці розбіжності ґрунтувалися на тому, що правознавці різних шкіл залежно від правових і релігійних традицій, що склалися в різних політичних і економічних умовах, розходилися у своєму вільному тлумаченні основних положень Корану і Суні. Існування і функціонування цих шкіл висунули мусульманську правову доктрину як основне джерело права.

Як зазначають К. Цвайгерт і Х. Кьотц, через наявність розбіжностей виникла реальна загроза розпаду мусульманського права як єдиного цілого. Щоб протидіяти цій загрозі, видатний вчений аш-Шафії сформулював вчення «чотирьох коренів» ісламського права, завдяки якому ця загроза була відвернена.

Відповідно до цього вчення перший корінь мусульманського права — Коран, другий — Суна, третій — іджма і четвертий — кияс. Ці чотири корені стали виконувати функцію основних джерел мусульманського права і тому так само, як Коран і Суна, іджма і кияс стали самостійними джерелами мусульманського права. Іджма являє собою узгоджене рішення всіх чотирьох мусульманських шкіл про обов'язки правовірного мусульманина. Кияс — це міркування за аналогією. Характерним для тлумачення мусульманського права є звернення до міркування за аналогією і до вихідних випадків приписів, що містяться в Корані, Суні чи іджмі.

XV ст. характеризувалося наступною хвилею ісламської навали. Османська імперія розбила Візантійську імперію, оволоділа Константинополем (1453 р.) і встановила панування ісламу в Південно-Східній частині Європи. Іслам дістав подальше визнання також в Азії.

Починаючи з другої половини XIX ст. мусульманське право в цілому і система його джерел зокрема зазнали змін. Ці зміни пов'язані з посиленням ролі законодавства і витісненням доктрини як джерела права. У цьому процесі необхідно відзначити важливу роль кодифікації, проведеної в Османській імперії. У 1869—1876 рр. була складена і прийнята так звана Маджалла — закон з 1850 статей, який був спробою зміцнити мусульманське право власності і зобов'язальне пра-

¹ Див.: Саїдов А. Х. Сравнительное правоведение и юридическая география мира. — М., 1993. — С. 116.

во. Цей крок був необхідний, оскільки світські суди, тільки-но одержавши повноваження на розгляд спорів стосовно власності і зобов'язань, навряд чи могли спиратися на середньовічні зводи законів.

У результаті цих реформ перші норми мусульманського права відповідно до європейського стилю мали форму параграфів і введені в дію із санкції держави. Водночас і в Єгипті була здійснена спроба кодифікації права особистого статусу. Підготовчий варіант цього кодексу не був введений у дію, однак він мав величезне значення для процесу кодифікації. Лише в ХХ ст. у багатьох мусульманських державах були прийняті перші кодифікаційні акти, що регулювали особистий статус мусульман. Характерно, що донині мусульманське право регулює переважно цю сферу.

У колоніальний період на території мусульманських держав відбувається процес обмеження сфери дії мусульманського права. Однак сфери особистого статусу і взаємини між мусульманами продовжували регулюватися мусульманським правом. Наприклад, така ситуація склалася у французькому Алжирі, Марокко, Тунісі тощо.

У деяких мусульманських країнах сфера дії мусульманського права більш значна. Ним регулюється не тільки особистий статус, а й такі галузі права, як кримінальне, кримінально-процесуальне, окремі інститути державного права тощо.

В другій половині ХХ ст. практично у всіх мусульманських державах були проведені реформи, які закріпили законодавче регулювання спадкових і сімейних прав. Основні положення цих реформ полягали в такому: жінкам надавалися певні права на розірвання шлюбу, обмежувалася полігамія, обмежувалися можливості батьків і опікунів улаштувати шлюби неповнолітніх. Однак законодавці цих країн спробували проводити ці реформи відповідно до принципів мусульманського права.

Процес модернізації і кодифікації традиційного мусульманського права супроводжувався запозиченням основних положень з інших правових систем, але разом з тим основні принципи мусульманського права є основою формування правових систем мусульманських країн.

2.3. Право власності

Питання про право власності досить широко розроблене у мусульманських юристів. Мусульманське право відрізняє влас-

ність від володіння, тобто панування над річчю на законній підставі. Захоплення речі вважається незаконним актом і не вважається володінням.

За мусульманським правом власність має три ознаки: 1) виключність у володінні річчю, оскільки єдиним володільцем її вважається власник; 2) абсолютність у розпорядженні власністю, що полягає в необмеженому праві користування річчю, але без шкоди для інших осіб; 3) постійність права власності. Відповідно до останньої ознаки в мусульманському праві не існує права давності на власність, що вважається вічною, доки існує річ.

Законність набуття власності має бути доведена одним із трьох способів: впізнанням ознак речі, які доводять, що вона є власністю цієї особи, показаннями свідків і присягою.

Способи набуття власності: 1) як воєнна здобич; 2) за допомогою цивільної угоди; 3) одержання в спадщину; 4) дарування верховною владою.

Відповідно до вчення ісламу вся земля у світі належить Аллаху як творцю світу і його посланнику на землі пророку Мухаммеду.

Світ згідно з цим вченням поділяється на країну мусульман (доруль-іслам) і країну «невірних» (доруль-харб). Халіф імам як спадкоємець Мухаммеда, представник Аллаха на землі, носій верховної влади в державі і глава усіх віруючих одержав виключне право розпоряджатися всією землею в державі і може віддавати цю землю окремим особам лише в користування, накладаючи за це обов'язок сплачувати податі.

Виходячи з цієї теорії, правознавці вважали, що завойована у ворога земля (за винятком земель необроблених) є недоторканою для приватних осіб і звертається на користь усього мусульманського суспільства. Завойовані землі можуть бути передані окремій особі лише на праві користування (хоча б і довічного), але не на праві власності.

Ця теорія відображала особливості поземельних відносин на Сході, де держава була верховним власником землі, а також існувало общинне і приватне володіння і користування землею.

Крім того, треба вказати на той факт, що в проповідях Мухаммеда і вченнях різних релігійних сект були заклики до відновлення первісної рівності, у тому числі і загальної власності на землю.

У мусульманському праві розрізняють чотири категорії земельних володінь.

1. *Священна земля.* До таких земель належали:

а) *хіджаз* — священна земля, присвячена богу, — та частина Аравійського півострова, де за переказом жив Мухаммед, що включає місто Мекку. На цій землі заборонялося жити «невірним», а також полювати на тварин, пошкоджувати чи виривати рослини;

б) *вакф* — до цієї категорії належали землі, доходи з яких закріплювалися з певною релігійною, просвітницькою чи благодійною метою за установою, що здійснює цю мету: мечеттю, медресе (духовною школою), кладовищами, мазарами (гробниці святих), караван-сараями (готелі), притулками. Ці землі не могли переходити у власність халіфів (імамів) і представників світської влади. У вакф може бути обернене будь-яке майно.

Обернені у вакф предмети і землі повинні були залишатися такими постійно. Вакфна земля перебувала поза оборотом; вона не могла бути ні продана, ні заставлена, ні подарована, ні відчужена будь-яким чином, крім тих випадків, коли знищено юридичну особу, для якої був встановлений вакф, або якщо вакфне майно, залишаючись непроданим, стане непридатним.

Якщо майно, обернене у вакф для здійснення богоугодної справи або призначене для певних осіб, не може бути використане за призначенням, то воно повертається попереднім власникам або їх спадкоємцям. Акт встановлення вакфу відбувався добровільною заявою засновника в присутності каді.

2. *Державна земля.* До неї належали:

а) володіння повалених династій і великих земельних власників на завойованих арабами територіях. Ці землі здавалися в спадкову оренду селянам;

б) землі, завойовані у «священній війні» проти «невірних» мусульманами. Переможені, «невірні» примушувалися до укладення договору з мусульманами, на підставі якого вони відмовлялися від права власності на землю, що належала їм, але одержували її для обробки під умовою платити харадж. Ці землі були власністю держави. Подать, що стягувалася з цього розряду земель, була вкрай обтяжливою. Вона стягувалася або у твердо встановленому розмірі, або пропорційно доходу;

в) землі, власники яких прийняли іслам після завоювання; землі, які завойовані мусульманами, що перейшли до переможців внаслідок того, що колишні власники їх були убиті або втекли; землі, ніким не зайняті, зрошені, а потім оброблені мусульманами;

г) землі, що перебували у володінні представників правлячих династій. Доходи з цих земель надходили в особисте розпоряд-

ження власників. Це право приватного володіння практично нічим не відрізнялося від права приватної власності і з часом їх власники закріплювали її за собою юридично.

3. *Землі, що перебували в приватній власності.* До цієї групи зараховувалися землі, що могли відчужуватися їх власникам у будь-який спосіб. У період Аббасидів купівля-продаж землі одержала вже значне поширення. Халіф Харун аль-Рашид навіть видав розпорядження, відповідно до якого земля має те ж призначення, що й будь-яке інше майно. У приватну власність переходили і так звані ікти, тобто землі феодалів, отримані ними від держави в умовне володіння як винагорода за службу.

4. *Общинне землеволодіння.* Цей вид володіння землею зберігався якийсь час у селян. Але їх правителі захоплювали общинну землю у свою власність.

Що стосується позбавлення права власності, то майно, яке належало мусульманину і перейшло під час розподілу воєнної здобичі у власність «невірною», мало бути повернене мусульманину.

Конфіскація майна відбувалася лише у випадках відступництва від віри.

2.4. Зобов'язальне право

За шариатом, крім релігійних зобов'язань, існує ряд зобов'язань, що виникають з договорів і заподіяння шкоди.

У мусульманському праві договір є прийняттям на себе зобов'язання перед іншою особою або кількома особами чи між собою.

Однією з характерних рис мусульманського права є те, що за будь-яким договором, метою якого є передання права власності, обов'язково мало відбуватися фактичне передання речі.

Правом розпорядження своїм майном не володіють неповнолітні, божевільні, банкрути, раби (якщо вони не одержали дозволу свого пана), хворі (вони могли розпоряджатися тільки третьою частиною свого майна), «невірні» (кафір) щодо деяких угод (придбання у власність землі або рабів-мусульман).

Умови недійсності договорів. Договори вважаються недійсними в тих випадках, коли відсутня добровільна згода сторін, зокрема коли договори укладені внаслідок обману, помилково і з примусу. Ці договори не тільки не визнаються дійсними, а й усі сплачені, видані на підставі цих договорів суми або речі повинні бути повернуті назад.

У вирішенні питань про недійсність договорів велику роль відіграють положення релігії ісламу. Згідно з вченням ісламу є

гріховним і забороняються стягування відсотків і лихварство. Вчення ісламу вважало також незаконними договори, які були джерелом доходів, що суперечить моральності, наприклад спекуляція (іхтикар). Але всі ці заборони на практиці вправно обходилися.

Предмет договору. Предмет договору має бути визначеним і надійним і перебувати в цивільному обігу. Отже, предметом договору не можуть бути речі, не підпорядковані владі людини або з огляду на їх природний стан (повітря, море, пустеля), або в силу закону (вільні люди, речі, що вважаються невідчужуваною власністю).

У мусульманському праві існують такі види договорів: купівлі-продажу, міни, розміну грошей, позички, поклажі, позики, застави, договір про союзи, товариства, командитного товариства, релігійних об'єднань.

Деякі з цих договорів за своєю юридичною природою не відрізняються від відповідних договорів у римському праві. Проте вони мають специфічні особливості.

Договір купівлі-продажу не є консенсуальним, оскільки для його здійснення вимагається проголошення певних формул подібно до римської манципації. При розміні грошей не допускається одержання прибутку.

Близькими до реальних договорів є садам і салаф — видача грошових знаків в обмін на віддачу в майбутньому ще не існуючої речі або продаж хліба на корню, або із зобов'язанням виконати певну роботу.

До договору позики примикає договір про переведення боргу в тих випадках, коли боржник сплачує свій борг шляхом претензії, яку він має до третьої особи (щось на зразок переказного векселя).

Договір застави не становить собою забезпечення сплати боргу заставодержателю, а є лише способом доказу того, що заставодержатель зобов'язаний сплатити необхідну суму кредиторю.

Крім цих договорів, у мусульманському праві існують договір про посів (музара), договори оренди фруктових дерев, дарування (хібе), відчуження майна і його плодів без визначеного строку для приватних осіб і для громадських організацій, договір про мирову угоду і договір про шлюб.

Характерною рисою мусульманського права є існування в ньому односторонніх зобов'язань, що містять заяви про вчинення або невчинення певних дій. Ці зобов'язання становлять

здебільшого релігійні обітничі. Прикладами таких зобов'язань є: обіцянка пожертвувати своє майно на які-небудь благодійні цілі, відпущення на волю рабині тощо. Невиконання цих зобов'язань має наслідком юридичну відповідальність у вигляді примусу з боку судді до їх виконання. Ті, хто не виконує такі зобов'язання, мають принести спокутну жертву (відпустити на волю раба, нагодувати десять бідних, додержуватися триденного посту тощо).

Договори про союзи (ширкат ал-акд) — це угоди про створення законних союзів (ширкат ал-мулк), подібні до угод, що стосуються загальної власності на землю, сімейної спільної власності та ін.

На цьому ґрунті в галузі сільського господарства виникли каналні відносини феодалного характеру. Члени сільськогосподарського союзу ставили себе під покровительство великого землевласника-феодала — феллаха, який надавав їм землю для обробітку з видачею авансу для оплати праці. Такий договір називався хомаса і являв собою вид здольщини, оскільки після одержання авансу, насіння й інших матеріалів наймачеві залишалася лише 1/5 зібраного врожаю.

Договір мугараса, близький до римського емфітевзису, зобов'язував орендаря засадити узяті ним для обробітку ділянки фруктовими деревами або виноградниками, причому земля з усіма насадженнями через якийсь час переходила у власність того, хто здавав її в оренду.

Договір товариства має три види: договір об'єднання капіталів, об'єднання праці, а також капіталу та праці і договори, засновані на взаємній довірі. До цієї групи договорів належать:

1) договір про командитні товариства. Ці товариства виникли ще в перший період Арабського халіфату між торговцями і персоналом, що їх обслуговував, у караванній торгівлі. Зазвичай цей договір укладався між особою, яка володіла капіталом, й іншою особою, яка, одержавши від першої гроші, вела торгові операції за загальний рахунок;

2) договір релігійних об'єднань. Цей договір укладали між собою чоловіки і, називаючи себе братами по вірі, зобов'язувалися допомагати один одному в боротьбі за іслам;

3) договір про посів (музареа), відповідно до якого зібраний врожай мав розподілятися відповідно до кількості внесеного його учасниками;

4) договір про зрошення, відповідно до якого догляд за фруктовими деревами оплачується частиною зібраних плодів.

Отже, як бачимо, система зобов'язань у мусульманському праві була розроблена досить ретельно. Це визначалося широким розвитком товарно-грошових відносин в Арабському халіфаті.

2.5. Шлюбно-сімейне і спадкове право

Шлюбно-сімейне право було побудоване за принципом нерівності жінок з чоловіками, який відіграв негативну роль у суспільному житті країн Сходу.

Договір шлюбу. Шлюб за мусульманським правом оформляється договором купівлі-продажу. Жінка не є під час укладення шлюбного договору рівноправною стороною, а розглядається як предмет договору. Жінка продається чоловіку за певну суму грошей або за відповідну кількість речей, але Коран наказує, щоб чоловік, у свою чергу, виплачував дружині певну винагороду. Розмір цієї винагороди («садак», тюркською — «калим») визначався залежно від соціального становища нареченого і нареченої, але не повинен бути меншим 0,25 динара (близько золотого карбованця). Частина садаку призначалася на аліменти після розлучення і називалася «мехрія».

Згідно з Кораном садак повинен належати дружині, але фактично більшу його частину і навіть весь повністю брав собі батько нареченої. Мусульманське право санкціонувало цей звичай, що склався за часів патріархату майже у всіх народів (наприклад, віно у слов'ян).

Сплата садаку була необов'язковою. Крім садаку, сплачувалася мехрія грошима або нерухожим майном, які передавалися в розпорядження дружини, а після розірвання шлюбу йшли на утримання дружини.

Шаріат нічого не говорить про права жінки. Чоловік за мусульманським правом — необмежений володар у сім'ї і може розірвати шлюб у будь-який час.

Оскільки жінка вважається предметом договору шлюбу, то при укладенні шлюбного договору вона повинна мати представником свого піклувальника (велій).

На початку існування Арабського халіфату шлюби вільних з рабами не дозволялися. Але ці шлюби почали фактично укладатися у великій кількості внаслідок масової участі рабів у завойовницьких війнах. Крім того, шлюб з рабнями став дозволятися особам, що не мають достатнього майна для утримання дружин вільного походження. Діти від цього шлюбу також визнаються законними.

Чоловік міг давати волю дружині-рабині після перших поло- гів. Якщо дружина-рабиня не одержувала волі за життя свого чоловіка, то вона могла одержати її після його смерті.

Якщо шлюб укладався між рабами, то садак і аліменти спла- чувалися їх господарем. Якщо дружина була вільною, то все це сплачував господар чоловіка. Діти від цього шлюбу були влас- ністю господаря чоловіка. Якщо після шлюбу між вільними один з подружжя ставав рабом, шлюб між ними вважався роз- зірваним.

Розлучення (талок). Розлучення за мусульманським правом залежить тільки від чоловіка, який не зобов'язаний поясню- вати приводи, що спонукали його вимагати розлучення і без згоди дружини. Однак після розлучення чоловік повинен ви- дати дружині аліменти на чотири місяці. Якщо в цей термін чоловік побажає відновити подружні відносини, розлучення анулюється.

Після розлучення діти віддаються під владу чоловіка і збері- гають право успадковувати майно подружжя. Діти віддаються дружині лише в тому випадку, якщо чоловік не в змозі утриму- вати їх.

З усього викладеного бачимо, що мусульманське право сан- кціонувало звичай патріархального родового устрою, коли в сім'ї встановилися повновладдя чоловіка і безправ'я жінки. Шаріат перевершив у цьому відношенні навіть римське право на ранній стадії його розвитку і європейське феодальне право.

Спадкове право за шаріатом є досить складним. На початку першого періоду Арабського халіфату жінки і діти не мали прав на спадкування майна. Тоді керувалися висловом: «Той, хто нездатний їздити на коні і володіти мечем, не повинен одержу- вати спадщину». Мухаммед залишив деякою мірою це поло- ження.

Визнання за деякими жінками права на спадкування майна і перехід майна у спадщину до деяких родичів по жіночій лінії є, ймовірно, пережитком матриархату, що зберігався в ті часи у Месці.

Юридична природа спадкування. За мусульманським правом спадкування (ере) визначається як перехід майна власника до інших осіб після його смерті. Цей перехід розглядається як один із способів набуття прав померлого, причому лише одних прав, у той час як за європейським правом спадщина вважається сукупністю майнових прав і обов'язків, що залишилися піс- ля померлого. Таке розуміння юридичної природи спадщини

впливає з того, що за мусульманським правом зобов'язання нерозривно пов'язані з особою боржника і не переходять до спадкоємців. Тому до передачі їм майна померлого необхідно очистити спадщину від боргів та інших зобов'язань юридичного і релігійного характеру. Отже, у спадщину після сплати боргів і витрат на поховання померлого переходить чистий актив.

Спадкування за законом. Право на спадкування майна поширюється на таке коло фізичних і юридичних осіб: 1) на осіб, що мають певний ступінь споріднення з померлим; 2) на господарів відпущених на волю рабів, які не мають спадкоємців; 3) на державу.

Родичі поділяються по таких лініях: 1) прямі по низхідній і висхідній лінії; 2) по бічній лінії. Жінки, які перебувають у спорідненні зі спадкодавцями по цих лініях, в усіх випадках одержують половину частки спадщини чоловіків.

Спадкові права того з подружжя, який пережив другого з них. У питаннях щодо спадкування майна того з подружжя, який пережив другого з них, також дістає вияв нерівноправність чоловіків і жінок.

Чоловік одержує після смерті дружини половину всього майна, що залишилося (нерухомого і рухомого), а за наявності дітей — одну чверть.

Дружина (чи дружини) після смерті чоловіка одержує лише чверть рухомого майна, а за наявності дітей — восьму частину.

Спадкування за заповітом. У мусульманському праві допускається і спадкування за заповітом. Але заповідач може розпоряджатися лише третиною майна, на чю б користь воно не передавалося. Для законності заповіту необхідно, щоб заповідач був повнолітнім, при повному розумі, мав право розпоряджатися собою і майном і щоб особа, якій спадщина заповідається, не належала до законних спадкоємців. Допускаються як письмові, так і усні заповіти. Для визнання дійсності заповіту необхідна наявність двох благочестивих свідків.

З огляду на труднощі, що виникають при поділі спадщини, завжди потрібно призначати душоприкажчика.

2.6. Кримінальне право

Злочин відповідно до вчення ісламу являє собою заборонену законом дію, причому, очевидно, мається на увазі і закон релігії, і закон, що видається світською владою.

Покарання за мусульманським правом розглядається як відплата за скоєння шкоди і гріховної дії. Тому на злочинця чекає

подвійне покарання: на тому світі — мучення в пеклі, на цьому — покарання за вироком судді.

За шаріатом до злочинця ставляться як до небезпечного звіра, чим пояснюється жорстокість покарань і відсутність у мусульманському кримінальному праві принципу гуманності.

Водночас слід зазначити, що в мусульманському кримінальному праві більш послідовно застосовується принцип осудності при визначенні кримінальної відповідальності, ніж у європейському феодальному праві, яке притягало до кримінальної відповідальності тварин і померлих людей, вчиняючи суд над ними.

Але в мусульманському кримінальному праві зберігся реакційний інститут об'єктивного поставлення у провину в справах про державні злочини, оскільки покаранням піддавалися й особи, не винуваті в скоєнні цих злочинів.

Кримінальну відповідальність за свої вчинки несе тільки жива людина, яка перебуває при здоровому глузді, досягла повноліття. До підлітків від 15 до 18 років застосовуються особливі примусові заходи. Божевілля або сп'яніння до втрати свідомості звільняють від кримінальної відповідальності.

У мусульманському кримінальному праві застосовувалися такі покарання: 1) смертна кара через відсікання голови, повішення, побиття камінням, утоплення тощо; 2) тілесні покарання — відрубання рук і катування; 3) грошовий штраф; 4) заборона носити чалму (ганебне для злочинця покарання); 5) просте умовляння. Взагалі покарання призначалися довільно. Як додаткові покарання застосовувалися конфіскація майна і позбавлення громадянських прав. Існують пережитки первісно-общинного ладу у вигляді кровної помсти і композиції (грошового відшкодування за вбивство або тілесні ушкодження).

За вченням Мухаммеда встановлена така класифікація злочинів:

злочини проти держави і релігії. Повстання і заколот (фетна) вважаються найтяжчими злочинами. Релігія ісламу дозволяє застосовувати до повсталих будь-які заходи, аж до кровопролиття. Заколотом вважається не тільки опір владі, а й будь-який прояв невдоволення політикою правлячих кіл панівного класу. Усі ці дії розглядаються як злочини проти віри. Винні в них підлягають смертній карі через відсікання голови, позбавленню громадянських прав і конфіскації майна. Застосовувалися і більш жорстокі види смертної кари. Таким само покаранням піддавалися родичі винних чоловічої статі. Дружин і дітей вин-

ного і родичів-чоловіків продавали в рабство і конфісковували їхнє майно.

Власне релігійні злочини — віровідступництво і богохульство призводили до смертної кари (відсікання голови) і конфіскації майна;

злочини проти особи. Вбивство. Тілесні uszkodження. За шаріатом поняття цих злочинів поділяється на три види: абсолютно умисне; абсолютно неумисне і проміжне між ними, коли важко визначити, які види вини — умисел чи необережність — мали місце при скоєнні цих злочинів.

За умисне вбивство покаранням була узаконена кровна помста або грошове відшкодування. Злочинець віддавався родині потерпілого, яка на свій розсуд вирішувала, яке покарання з цих двох застосувати до нього. Правило кровної помсти застосовується за шаріатом також у разі нанесення поранень із заздалегідь обдуманим умислом;

майнові злочини. Мусульманське право захищає приватну власність і нещадно переслідує тих, хто посягає на неї. Це вважається злочином проти бога;

крадіжка. За крадіжку, скоєну вперше, призначалося відсікання правої руки, за повторну — лівої. Ці заходи не застосовувалися до рабів, викритих у крадіжці, оскільки їх господар мав або повернути вкрадене, або відшкодувати його вартість, а з рабом він розправлявся сам;

злочини проти моральності. У початковий період історії халіфату за перелюбство відповідали обидва з подружжя. За нього передбачалося побиття камінням. Але надалі за цей злочин піддавалися такому покаранню лише жінки. Дії чоловіків залишалися безкарними. У разі зради дружини чоловік міг вбити її або дати розлучення без повернення приданого, а також без сплати аліментів.

За вживання вина, пити яке забороняється Кораном, передбачалося 40 ударів батогами. Участь в азартних іграх загрожувала тілесним покаранням палицями.

За інші злочини, наприклад, утечу під час бою, бродяжництво, неправдиве звинувачення кого-небудь у злочині або лже-свідчення, застосовувалися тілесні покарання батогами, вигнання, грошовий штраф, заборона носити чалму і, нарешті, просте умовляння.

Якщо ж покарання за злочинні дії не було передбачене шаріатом, суддя призначав його з огляду на соціальне становище обвинуваченого.

2.7. Судочинство

Судочинство за мусульманським правом має такі особливості: 1) немає різниці між цивільним і кримінальним процесом; 2) процес має обвинувальний характер; 3) немає різниці між позивачем і обвинувачем, а відповідно, і між відповідачем та обвинуваченим; 4) немає прокурорів і адвокатів; 5) немає процесуальних норм, обов'язкових для кадї, крім правил про докази.

Прийняття справи до провадження. Після надходження скарги кадї був зобов'язаний витребувати пояснення від обвинуваченого (відповідача). Якщо останній відмовлявся виконати цю вимогу, кадї міг покарати його палицями або ув'язнити і продовжувати розгляд справи, незважаючи на відмову, поки не отримає пояснень відповідача (обвинуваченого).

Скарги рабів на своє становище приймалися, але кадї не вирішував таких справ на їх користь.

Розгляд справ. У вирішенні справ значну роль відіграло внутрішнє переконання кадї. У разі сумніву він міг вимагати від позивача (обвинувача) додаткових доказів.

Заочний розгляд справ не схвалювався. У разі відмови відповідача (обвинуваченого) з'явитися до суду його доставляли примусово або опечатували його будинок. Якщо ж справа розглядалася без обвинуваченого, допускалася фікція, тобто справа начебто була розглянута в його присутності.

Докази. В процесі існує формальна теорія доказів, про що свідчить визначення кола свідків.

Судовими доказами є: 1) власне зізнання; 2) показання свідків; 3) клятва; 4) версії. Клятву вимагали від позивача (обвинувача) у разі відсутності в нього свідків.

Свідками в процесі можуть бути такі особи: 1) які досягли віку 10 років; 2) які не мають судимості і взагалі не вчиняли злочинів; 3) очевидці злочину на місці його скоєння, які переконані в правоті своїх показань.

Показання «невірних», малолітніх, божевільних є недійсними.

Жінки були обмежені в праві бути присутніми на суді і виступати свідками в процесі. Вони допускалися лише в окремих випадках, коли справа, що розглядалася, зачіпала їхні інтереси. Показання двох жінок прирівнювалися до показань одного чоловіка. Раби не могли бути свідками проти своїх господарів.

Отже, мусульманський судоустрій відзначався простотою. Суддя розглядав справи всіх категорій. Ієрархії судів не існувало. Суд здійснювався в межах вимог і на основі загально визна-

них принципів ісламу. Теоретично він вершився ім'ям або від імені Аллаха, а практично — спеціально обраною особою (каді), якій властитель доручав виконання судових функцій.

Незважаючи на те, що інститут суддівства вважався дуже важливим у мусульманському суспільстві і відігравав величезну роль, ставлення населення до нього і до самої суддівської посади не завжди було однозначним.

У «Книзі про суддів», що дійшла до нас з X ст., йдеться, наприклад, з одного боку, про те, що суддівська посада — це справа божя, вона підносить людину, обіцяє їй пошану і повагу. Бути суддею — означає виконувати релігійний обов'язок стосовно общини віруючих. А з іншого боку, суддівська посада викликає в людей сум'яття і страх. Виконання її сприймається ними як справжня «мука і нещастя»¹.

Вважалося, що прийнявши посаду, людина стає на дуже небезпечний шлях, оскільки вона може допустити прорахунки у своїх діях, вчинити неправильно (адже знання істини властиве лише Аллаху), виявити зарозумілість і марнославство або відчутти спокусу до хабарництва. За все це відповідно до ісламських канонів на неї чекає в «майбутньому житті» суворе покарання.

Деякими особливостями відзначалися порядок розгляду справ мусульманськими судьями (каді) і виконання винесених ними рішень. Основними принципами були одноособове вирішення спорів і безперервність судового процесу. Мусульманське право не знає принципів розбіжностей у порядку розгляду справ залежно від їх змісту. Щоправда, звичайні спори цивільно-правового характеру, які виникають з угод і питань особистого статусу, а також такі злочини, як неправдиве звинувачення в перелюбстві, вбивстві і тілесних ушкодженнях, каді розглядав лише за позовом особи, право якої було порушене. Інші справи могли стати предметом судового розгляду на вимогу будь-кого, у тому числі і з ініціативи самого судді. Будь-які питання вирішувалися суддею одноособово протягом одного засідання.

Протягом століть співвідношення між світськими і мусульманськими судами не було стабільним. Сфера повноважень мусульманських судів була вужчою. Судова система, що склалася в середньовіччя, з характерним для неї дуалізмом судів каді і цивільних судових органів до другої половини XIX ст. збереглася в більшості мусульманських країн.

Див.: Хашматула Бехруз. Введение в сравнительное правоведение. — С. 209.

Кримінальні справи розслідувалися поліцією і розглядалися спеціальним судом, що діяв при апараті намісника і часто виносив вироки, які не збігалися з нормами мусульманського права. Фактичне розмежування компетенції мусульманських, цивільних і консульських судів, а також судів персонального права для немусульман, що склалося в арабських країнах, які входили до складу Османської імперії, у середині XIX ст. одержало офіційне закріплення.

На сьогодні деякі мусульманські країни, наприклад Єгипет, повністю відмовилися від мусульманських судів. Так, у Єгипті до 1952 р. організація і порядок роботи мусульманських судів регулювалися законом. Відповідно до цього в країні створювалися мусульманські суди трьох рівнів — нижчі, які розглядали звичайні справи; першої інстанції, юрисдикція яких охоплювала розгляд більш складних справ і апеляцію на рішення нижчих судів; Верховний суд.

Спеціальні шариатські суди були ліквідовані в цій країні в 1956 р., їх повноваження були передані загальногромадянським судам. У 1954 р. була здійснена спроба ліквідувати мусульманські суди в Лівії, але через чотири роки вони були знову відновлені.

Отже, мусульманські суди в більшості мусульманських держав і донині продовжують відігравати важливу роль у механізмі дії права.

Тема 6. Салічна правда — пам'ятка ранньофеодального права франків

1. Виникнення Франкської держави. Реформи Карла Мартелла.
2. Варварські правди та їх загальна характеристика.
3. Злочини проти приватної власності за Салічною правдою.
4. Злочини проти особи.
5. Судовий процес.
 - 5.1. Процесуальні відносини сторін до суду.
 - 5.2. Виклик до суду.
 - 5.3. Види доказів.

1. Виникнення Франкської держави. Реформи Карла Мартелла

На величезній території Римської імперії було розсіяно безліч варварських племен: готи, франки, бургунди, алемани, англосакси та ін.

Римляни дедалі частіше використовували германців як найманих солдатів і поселяли їх на своїх кордонах. У V ст. вищі звання римських магістратів почали носити вожді варварських племен, що очолювали союзні Риму армії, які уклали угоду про перехід під владу Риму.

Занепад імператорської влади, зростаюча непопулярність римського правління створювали сприятливі умови королям — союзникам Риму для розширення повноважень, для задоволення їхніх політичних претензій. Вони часто з посиланням на імператорське доручення присвоювали всю повноту влади, стягували податки з місцевого населення тощо.

Вестготи, наприклад, поселені Римом як його федерати у 412 р. в Аквітанії (Південна Франція), згодом розширили територію свого Тулузького королівства за рахунок територіальних завоювань, визнаних у 475 р. римським імператором. У 507 р. це королівство було підкорене франками. У 476 р. влада в Західній Римській імперії була захоплена одним з варварських воєначальників Одоакром. Він був убитий у 493 р. засновником королівства остготів Теодоріхом I, який установив своє одностове правління у всій Італії. Це королівство занепало в 555 р. Виникали і поглиналися в результаті кривавих війн, міжусобиць і інші «племінні держави» варварів.

Але особливу роль у Західній Європі судилося відіграти салічним (приморським) франкам, які входили до союзу германських племен, що склався в III ст. на північно-східному кордоні Галлії, провінції Римської імперії.

Салічні франки на чолі зі своїм вождем Хлодвігом (481—511 рр.) у результаті переможних війн у Галлії, іноді в протистовності, іноді в союзі з Римом, створюють велике королівство, що простиралося на 510 р. від середньої течії Рейну до Піренеїв. Хлодвіг же, утвердившись як представник римського імператора, стає володарем земель, повелителем єдиного, уже не племінного, а територіального королівства. Він набуває право диктувати власні закони, стягувати податки з місцевого населення та ін.

Галлія, однак, ще довго перебувала під владою Східної Римської імперії (Візантії). Тільки в VIII ст. титул римського імператора був присвоєний франкському королю Карлу Великому. Завдяки впливу Риму і римської християнської церкви Галлія всупереч географічній роздробленості зберігала протягом століть своєрідну єдність, перетворившись в ході тривалого еволюційного процесу на ту Франконію, що стала прародительською

майбутньої Франції і Німеччини, а також територіальною першоосновою розвитку західної християнської цивілізації.

Завойовницькі війни франків прискорили процес створення Франкської держави. Глибинні ж причини становлення франкської державності коренилися в розпаді франкської вільної общини, у її класовому розшаруванні, що почалося ще в перших століттях нової ери.

Держава франків за своєю формою була ранньофеодальною монархією. Вона виникла в перехідному від общинного до феодального суспільстві, що уникло у своєму розвитку стадії рабовласництва. Це суспільство характеризується багатокладністю (поєднанням рабовласницьких, родоплемінних, общинних, феодальних відносин), незавершеністю процесу створення основних класів феодального суспільства. З огляду на це ранньофеодальна держава несе на собі значний відбиток старої общинної організації, установ племінної демократії.

Держава франків пройшла у своєму розвитку два основних періоди (з кінця V до VII ст. і з VIII до середини IX ст.). Межа, що розділяє ці періоди, характеризується не тільки зміною правлячих династій (на зміну Меровінгам прийшли Каролінги). Вона стала початком нового етапу глибокої соціально-економічної і політичної перебудови франкського суспільства, у ході якої поступово складалася власне феодальна держава у формі сеньйоріальної монархії.

В другому періоді в основному завершується створення великої феодальної земельної власності, двох основних класів феодального суспільства: замкненого, ієрархічно у подвійному підпорядкуванні, пов'язаного васально-ленними узами класу феодалів, з одного боку, і експлуатованого ним залежного селянства — з іншого. На зміну відносній централізації ранньофеодальної держави приходить феодальна роздробленість.

В V—VI ст. у франків збереглися ще общинні, родові зв'язки, відносини експлуатації серед самих франків не були розвинені, нечисленною була і франкська служива знать, яка сформувалася у правлячу верхівку в ході військових походів Хлодвіга.

Найбільш яскраво соціально-класові розбіжності в ранньокласовому суспільстві франків, як свідчить Салічна правда — правова пам'ятка франків, що відноситься до V ст., виявлялися у становищі рабів. Рабська праця, однак, не набула значного поширення. Раб, на відміну від вільного общинника-франка, вважався річчю. Його крадіжка прирівнювалася до

крадіжки тварини. Шлюб раба з вільним спричиняв втрату останнім волі.

Салічна правда вказує також на наявність у франків інших соціальних груп: служива знать, вільні франки (общинники) і напіввільні селяни (літи). Розбіжності між ними були не стільки економічними, скільки соціально-правовими. Вони були пов'язані головним чином з походженням і правовим статусом особи або тієї соціальної групи, до якої ця особа належала.

Важливим фактором, що впливав на правові розбіжності франків, була приналежність до королівської служби, королівської дружини, до державного апарату. Ці розбіжності найбільше дістали вияв в системі грошових відшкодувань, що слугували охороні життя, майнових та інших прав окремих осіб.

Поряд з рабами існувала особлива категорія осіб — напіввільні літи, життя яких оцінювалося половиною вергельду вільного в 100 солідів. Літ — це неповноправний житель общини франків, який особисто і матеріально залежить від свого господаря. Літи могли вступати в договірні відносини, обстоювати свої інтереси в суді, брати участь у військових походах разом зі своїм господарем. Літ, як і раб, міг бути відпущений на волю своїм господарем, у якого, однак, залишалось його майно. За злочин літу призначалося, як правило, таке саме покарання, що і рабу, наприклад, смертна кара за викрадення вільної людини.

Право франків свідчить і про початок майнового розшарування франкського суспільства. В Салічній правді йдеться про господарську челядь або двірських слуг-рабів (виноградарів, конюхів, свинопасів і навіть золотарів), які обслуговують господарство.

Водночас Салічна правда свідчить про достатню міцність общинних порядків, про общинну власність на поля, луки, ліси, пустища, про рівні права общинників-селян на общинний земельний наділ. Саме поняття приватної власності на землю в Салічній правді відсутнє. Вона лише фіксує зародження алоду, передбачаючи право передачі наділу в спадщину по чоловічій лінії. Подальше поглиблення соціально-класових розбіжностей у франків було безпосередньо пов'язане з перетворенням алоду на первісну форму приватної феодальної земельної власності. Алод — відчужуване, успадковуване землеволодіння вільних франків — склався в процесі розкладу общинної власності на землю. Він становив основу виникнення, з одного боку, вотчинного землеволодіння феодалів, а з іншого — земельного держання залежних від них селян.

Процеси феодалізації у франків отримали могутній імпульс у ході завойовницьких війн VI—VII ст., коли до рук франкських королів, служивої аристократії, королівських дружинників переходить значна частина галло-римських маєтків у Північній Галлії. Служива знать, зв'язана тією чи іншою мірою васальною залежністю від короля, який привласнив право розпорядження завойованою землею, стає великим власником земель, худоби, рабів, колонів. Вона поповнюється частиною галло-римської аристократії, яка переходить на службу до франкських королів.

Зіткнення общинних порядків франків і пізньоримських приватновласницьких порядків галло-римлян, співіснування і взаємодія різних за характером суспільних укладів прискорило створення нових, феодальних відносин. Вже в середині VII ст. у Північній Галлії починає складатися феодальна вотчина з характерним для неї поділом землі на панську (домен) і селянську (держання). Розшарування «рядових вільних» у період завойовання Галлії відбувалося й у силу перетворення общинної верхівки на дрібних вотчинників за рахунок присвоєння общинної землі.

Процеси феодалізації в VI—VII ст. на півдні Галлії не одержали настільки бурхливого розвитку, як на півночі. У цей час розміри франкської колонізації тут були незначні, зберігалися великі маєтки галло-римської знаті, продовжувала широко використовуватися праця рабів і колонів, але глибокі соціальні зміни відбувалися і тут, головним чином за рахунок повсюдного зростання великого церковного землеволодіння.

V—VI ст. у Західній Європі були відзначені початком могутнього ідеологічного наступу християнської церкви. Служителі десятків монастирів, храмів, які знову виникали, виступали з проповідями про людське братерство, про допомогу бідним і стражденим, про інші моральні цінності.

Населення Галлії під духовним впливом священнослужителів, очолюваних єпископами, почало усе більше сприймати християнські догмати, ідею спокути, покладаючись на заступництво святих отців заради отримання прощення при переході в інший світ. В епоху нескінченних воєн, руйнувань, повсюдного насильства, хвороб, в умовах домінування релігійної свідомості увага людей, природно, концентрувалася на таких питаннях, як смерть, посмертний суд, відплата, пекло і рай.

Страх перед чистилищем і пеклом церква почала використовувати у своїх корисливих інтересах, збираючи і накопичуючи за рахунок і правителів, і простих людей численні пожертвуван-

ня, у тому числі і земельні. Збільшення обсягів церковного землеволодіння почалося з земельних відмов церкви від Хлодвіга.

Зростання ідеологічної й економічної ролі церкви не могло рано чи пізно не виявитися в її владних домаганнях. Однак церква в цей час ще не була політичним утворенням, не мала єдиної організації. Вона являла собою деяке духовне співтовариство людей, кероване єпископами, з яких за традицією найважливішим вважався єпископ Риму, що одержав згодом звання папи римського.

У діяльність церкви як «христових намісників» на землі дедалі більше втручалися і королі, які з метою зміцнення своєї вкрай нестабільної влади призначали єпископів зі своїх наближених, скликали церковні собори, головували на них, виступаючи іноді і з проблем богослов'я. У 511 р. на скликаному Хлодвігом Орлеанському церковному соборі було прийняте рішення, що жоден мирянин не може бути введений у церковний сан без королівського дозволу. Наступним рішенням Орлеанського церковного собору в 549 р. було остаточно закріплене право королів контролювати призначення єпископів.

Це був час дедалі тіснішого переплетіння світської і релігійної влади, коли єпископи й інші релігійні діячі засідали в урядових органах, а цивільна адміністрація на місцях здійснювалася єпархіальними управліннями. За Дагобера I на початку VII ст. відправлення церковних функцій стало невід'ємною частиною шляху до пошани, пройшовши який наближені короля ставали місцевими правителями — графами і єпископами одночасно; частими були випадки, коли єпископи управляли містами і сільськими поселеннями навколо, карбували гроші, збирали податі з земель, що підлягали оподаткуванню, контролювали ринкову торгівлю та ін.

Самі ж єпископи, володіючи великими церковними господарствами, почали посідати усе більш високі місця у феодальній ієрархії, чому сприяли і незаборонені шлюби священників з мирянами, представниками феодальної верхівки.

Бурхливим зростанням феодальних відносин характеризуються VII—IX ст. У цей час у франкському суспільстві відбувається аграрний переворот, що призвів до повсюдного утвердження великої феодальної земельної власності, до втрати общинником землі і волі, до посилення приватної влади феодальних магнатів. Цьому сприяли деякі історичні чинники. Зростання великого землеволодіння, що почалося з VI—VII ст. і супроводжувалося суперечками між землевласниками, виявило

ую слабкість королівства Меровингів, у якому то тут, то там виникали внутрішні кордони в результаті виходу з підпорядкування місцевої знаті або опору населення стягуванню податків. До того ж до кінця VII ст. франки втратили ряд земель і реально займали територію між Луарою і Рейном.

Однією зі спроб вирішити проблему зміцнення державної єдності в умовах повсюдної непокори центральній владі став церковний собор «прелатів і знатних людей», що пройшов у Парижі в 614 р. Едикт, прийнятий собором, закликав до «покладення краю заколотам і нахабним вилазкам зловмисників», загрожував покаранням за розкрадання і зловживання владою чиновникам, збирачам податків на торгових місцях, але водночас обмежував і право цивільних суддів і збирачів податків на церковних землях, закладаючи в такий спосіб законодавчі підвалини їхнього імунітету. До того ж за рішенням собору єпископи повинні були надалі обиратися «духовенством і народом», за королем зберігалося лише право схвалювати результати виборів.

До ослаблення влади франкських королів призвело насамперед виснаження їх земельних ресурсів. Лише на основі нових наділень, надання нових прав землевласникам, встановлення нових сеньйоріально-васальних зв'язків могло відбутися в цей час посилення королівської влади і відновлення єдності франкської держави. Таку політику і почали проводити Каролінги, які фактично правили країною ще до переходу до них королівської корони в 751 р.

Майордом Карл Мартелл (715—741 рр.) почав свою діяльність з утихомирення внутрішньої смуги в країні, з конфіскацій земель своїх політичних супротивників, з часткової секуляризації церковних земель. Він скористався при цьому правом королів на заміщення вищих церковних посад. За рахунок створеного в такий спосіб земельного фонду почали роздаватися новій знаті земельні наділення в довічне умовне держання — бенефіцій (від лат. *beneficium* — благодіяння, милість) при несенні тієї чи іншої служби (найчастіше кінної військової). Землю одержував той, хто міг служити королю і приводити із собою військо. Відмова від служби або зрада королю спричиняли втрату наділення. Бенефіціарій одержував землю з залежними людьми, які несли на його користь барщину чи панщину або сплачували оброк. Використання такої ж форми наділення іншими великими землевласниками привело до виникнення відносин сюзеренітету-васалітету між великими і дрібними феодалами.

Поземельні відносини, що існували усередині класу феодалів, лежали в основі його військово-політичної організації. Бенефіцій, як правило, був пов'язаний з відносинами васалітету, коли вільна людина, яка одержала бенефіцій від великого землевласника, називалася його васалом (від латинського слова «vassus» — слуга) і зобов'язувалася відбувати для нього військову службу. Вступ у васальні відносини закріплювався певною церемонією. Одержуючи бенефіцій, вільна людина оголошувала, що вона стає васалом того чи іншого пана (сеньйора), а сеньйор брав від неї клятву вірності. Ця церемонія одержала пізніше назву оммажу (від латинського слова «homo» — людина, оскільки в клятві вірності були слова: «стаю вашою людиною»).

На відміну від відносин, що встановлювалися між селянином і феодалом, васальні відносини не виходили за межі одного і того самого панівного класу. Васалітет закріплював феодальну ієрархію, тобто підпорядкування дрібніших землевласників великим, а великих — найбільш великим, у той час як особиста залежність селянина від феодала призводила до закріпачення селян.

Розширенню феодального землеволодіння в VIII ст. сприяли і нові загарбницькі війни, і нова хвиля франкської колонізації, що супроводжувала їх. Причому якщо у франкській колонізації VI—VII ст. брала участь в основному верхівка франкського суспільства, то до колонізації VII—IX ст., що відбувалася в значно більших розмірах, були залучені заможні алодисти, за рахунок яких і поповнювався в цей час кінним лицарством клас феодалів.

Із середини VIII ст. починається період, що передує завершенню процесу розшарування франкського суспільства на клас феодальних землевласників і клас залежних від них селян, поширеними стають відносини покровительства, панування і підпорядкування, що виникають на основі особливих договорів комендації, прекарію, самозакабалення. На розвиток відносин покровительства великий вплив мав римський інститут — клієнти, патронату. Відносини покровительства і патронату у франків були спричинені розривом старих родових зв'язків, неможливістю для дрібноселянського господарства бути економічно самостійним через війни і грабежі феодалів. Покровительство мало наслідком встановлення особистої і майнової залежності селян від землевласників-магнатів, тому що селяни передавали їм право власності на свої земельні ділянки, одер-

жуючи їх назад на умовах виконання тих чи інших повинностей, сплати оброку тощо.

У процесах встановлення влади великих землевласників над селянами в Західній Європі величезну роль відігравала християнська церква, яка й сама стала великим земельним власником. Оплотом панівного становища церкви були монастирі, а світської знаті — укріплені замки, що ставали вотчинними центрами, місцем збору ренти із селян, символом могутності сеньйорів.

Договори комендації (покровительства) виникли насамперед у відносинах селян з церквою, монастирями. Вони не завжди були безпосередньо пов'язані із втратою свободи і прав власності на земельну ділянку комендованого, як це мало місце у випадку договору самозакабалення. Але потрапивши раз під таке покровительство, вільні селяни поступово втрачали свою особисту волю і через кілька поколінь здебільшого ставали кріпаками.

Договір прекарію був безпосередньо пов'язаний з передачею землі. Він мав наслідком виникнення умовного держання землі, що передавалася в тимчасове користування, супроводжувався виникненням тих чи інших обов'язків прекаріста на користь великого землевласника (працювати на полях господаря, віддавати йому частину врожаю). В особі прекаріста утворювався перехідний прошарок від вільних общинників-алодистів до залежних селян. Існували три форми прекарію. *Præcaria data* («прекарій даний») — своєрідна форма оренди землі, на підставі якої безземельний чи малоземельний селянин одержував ділянку землі в тимчасове користування. За договором *præcaria temporaria* («прекарій відшкотований») прекаріст спочатку віддавав свою ділянку землі землевласнику й одержував її назад у володіння. Цей вид прекарію виникав, як правило, внаслідок застави землі в забезпечення боргу. За договором *præcaria oblatæ* («прекарій подарований») прекаріст (найчастіше під прямим натиском землевласника), який вже потрапив в економічну залежність, віддавав свою ділянку господарю, а потім одержував від нього свою і ще додаткову ділянку землі, але вже на умовах держання.

Власник прекарію мав право судового захисту проти третіх осіб, але тільки не щодо землевласника. Прекарій міг бути узятий назад землевласником у будь-який момент. У міру того, як кількість підвладних магнату людей (прекарістів, комендованих) зростала, він отримував над ними усе більшу владу.

Держава всіляко сприяла зміцненню цієї влади. У капітулярії 787 р., наприклад, заборонялося кому-небудь приймати під покровительство людей, які залишили сеньйора без його дозволу. Поступово васальні зв'язки, чи відносини залежності, охоплюють усіх вільних. У 808 р. їм було наказано йти на війну зі своїм сеньйором або з графом.

Пізні «варварські правди» свідчать і про інші зміни в соціальній структурі варварських суспільств, що відбуваються у зв'язку з розвитком нових феодальних відносин. В Алеманській і Баварській правдах (VIII ст.) усе частіше згадується фігура колони. Колон або раб, посаджений на землю, був відомий і римському праву, яке позбавляло його господарської самостійності, права укладати договори, підписувати документи та ін.

Вестготи в V—VI ст. перейняли від Риму ці заборони. Але остготи почали відходити від них. Відповідно до ст. 121 Остготської правди, наприклад, «якщо хтось давав у борг гроші колоно або рабу без відома господаря, то він міг повернути борг із пекулія», тобто з майна, яким він володів.

Виникла нова феодальна форма колонату, що відрізняється від попередньої тим, що колоном міг стати не тільки раб чи безземельний орендар, а й вільний селянин. Згідно з Алеманською правдою (22, 3)¹ колон господарює самостійно, але повинен сплачувати податі натурою церкві або відробляти панщину 3 дні на тиждень.

Відбуваються зміни й у правовому статусі рабів. Послаблювалися, наприклад, строгі заборони на шлюби рабів з вільними. Якщо відповідно до римського права вільна жінка за зв'язок з рабом оберталася в рабство, а згідно з Салічною правдою її можна було безкарно убити, то Алеманська правда надавала такій жінці право заперечувати проти «рабської праці служниці» (18, 2).

І нарешті, у IX ст. великі бенефіціарії домагаються права передавати бенефіцій у спадщину. На зміну бенефіцію приходять феод². Великі феодали перетворюються на сузеренів, наділених політичною владою у своїх володіннях.

Державний устрій. У процесах становлення і розвитку державного апарату франків можна виявити три головних напрями: перший, особливо характерний для початкового етапу (V—

¹ Першою цифрою в «варварських правдах» позначається титул, другою — стаття.

² Спадкове, на відміну від бенефіцію, феодальне земельне володіння, надане сеньйором своєму васалу за службу.

VII ст.), дістав вияв у переродженні органів племінної демократії франків на органи нової, публічної влади, у власне державні органи; другий визначався розвитком органів вотчинного управління; третій був пов'язаний з поступовим перетворенням державної влади франкських монархів на «приватну» владу государів-сеньйорів з формуванням сеньйоріальної монархії, що виявилось повною мірою на завершальному етапі розвитку франкського суспільства (VIII—IX ст.).

Завоювання Галлії стало могутнім імпульсом створення нового державного апарату у франків, оскільки воно потребувало організації управління у завойованих областях, їхнього захисту. Хлодвіг був першим франкським королем, який утвердив своє виключне становище одноособового правителя. З простого воєначальника він перетворюється на монарха, домагаючись цього становища всіма способами: віроломством, хитрощами, знищенням родичів, інших племінних вождів. Однією з найважливіших політичних акцій Хлодвіга, що зміцнили позиції франкської держави за рахунок підтримки галло-римського кліру, було прийняття християнства.

З прийняттям християнства Хлодвігом церква стає могутнім фактором зміцнення королівської влади. Саме церква дала франкським королям таке виправдання загарбницьких війн, як посилення на «ширу віру», об'єднання у вірі багатьох народів під егідою єдиного короля як верховного, не тільки світського, а й духовного глави своїх народів.

Поступовий перехід галльської еліти в християнську віру стає також важливим історичним чинником об'єднання Галлії, розвитку особливої регіональної феодально-християнської, західноєвропейської (романо-германської) цивілізації.

Соціально-економічні, релігійно-ідеологічні, етнографічні та інші зміни в галльському суспільстві безпосередньо вплинули і на процеси складання і розвитку специфічних рис державного апарату франкської імперії, що захопила в VIII—IX ст. більшість варварських держав Західної Європи. Вже в V ст. у франків на місце старої родової общини остаточно приходять община територіальна (марка), а разом з нею і територіальний поділ на округи (паги), сотні. В Салічній правді вже йдеться про існування посадових осіб королівства: графів, сацебаронів та ін. Водночас вона свідчить про значну роль органів общинного управління. Загальноплемінних народних зборів на той час у франків уже не було. Вони були замінені оглядом війська — спочатку в березні («березневі поля»), потім (за Каролінгів) —

у травні («травневі поля»). Але на місцях продовжували існувати сотенні збори («малюс»), що виконували судові функції під головуванням тунгінів, які разом з рахінбургамі, знавцями права («які виносять вирок»), були представниками общини.

Роль общини в судових справах була великою. Община відповідала за убивство, скоєне на її території, виставляла співприсяжників, які свідчили про добре ім'я свого члена; самі родичі доставляли до суду свого родича, разом з ним сплачували вергельд.

Король виступав насамперед як «охоронець світу», як виконавець судових рішень общини. Його графи, сацебарони виконували в основному поліцейські і фіскальні функції. Салічна правда передбачала покарання для королівських посадових осіб, які відмовлялися задовольнити вимогу вільної людини і застосувати владу до правопорушників. Водночас, захищаючи певною мірою самостійність общини від втручань з боку королівських посадових осіб, Салічна правда забороняла, наприклад, щоб на одні общинні збори з'являлося більше трьох сацебаронів.

Королівські приписи, відповідно до Салічної правди, стосуються незначного кола державних справ — призову до війська, виклику до суду. Проте Салічна правда свідчить і про посилення влади королів. Так, наприклад, несення королівської служби виправдовує нез'явлення обвинуваченого до общинного суду. Більше того, король прямо втручається у внутрішньообщинні справи, в її поземельні відносини, дає дозвіл чужинцеві селитися на общинній землі.

Влада франкських королів почала упадковуватися. В VI—VII ст. під прямим впливом пізньоримських порядків законодавчі повноваження королів посилюються, а в капітуляріях не без впливу церкви вже йдеться про священний характер королівської влади, про необмеженість її законодавчих повноважень. Показовим є те, що там же з'являється поняття зради королю, яка вважалася тяжким злочином.

Однак король в цей час — насамперед воєнний ватажок, воєначальник, головною турботою якого є «порядок» у королівстві, приборкання непокірної місцевої знаті. З обмеженістю королівських функцій була пов'язана і відсутність ефективно діючих органів центральної адміністрації, казначейства, самостійних королівських судів, наділених апеляційними функціями.

Державний апарат, який утворюється, відзначається ще крайньою аморфністю, відсутністю розмежованих посадових повноважень, підпорядкованості, організації діловодства. Дер-

жавне управління зосереджується в руках королівських слуг і наближених. Серед них вирізняються двірський граф, референдарій, камерарій. Двірський граф виконує здебільшого судові функції, керує судовими поєдинками, спостерігає за виконанням вироків. Референдарій (докладник), хранитель королівської печатки, відає королівськими документами, оформляє акти, приписи короля тощо. Камерарій слідкує за надходженнями до королівської казни, за схоронністю майна палацу.

В VI—VII ст. головним управителем королівського палацу, а згодом і главою королівської адміністрації був палатний мер, або майордом, влада якого всемірно посилювалася в умовах постійних походів короля, який управляв своїми територіями «з сідла».

Формування місцевих органів влади відбувається у цей час під значним впливом пізньоримських порядків. Меровінгські графи починають управляти округами як римські намісники. Вони наділені поліцейськими, військовими і судовими функціями. В капітуляріях тунгін як суддя майже не згадується. Поняття «граф» і «суддя» стають однозначними, їх призначення належить до виключної компетенції королівської влади.

Водночас органи державного апарату франків, які знов виникають, наслідуючи деякі пізньоримські державні порядки, мали інший характер і соціальне призначення. Це були органи влади, що виражали інтереси насамперед германської служивої знаті та великих галло-римських землевласників. Вони і будувалися на інших організаційних засадах. Так, наприклад, широко використовувалися на державній службі дружинники короля. Дружина, яка спочатку складалася з королівського військового загону вільних франків, а отже, і державний апарат поповнювалися згодом не тільки романізованими галлами, які вирізнялися серед інших своєю освітою, знанням місцевого права, а й рабами, вільновідпущениками, які становили придворний королівський штат. Усі вони були зацікавлені в посиленні королівської влади, в зруйнуванні старого плеємінного сепаратизму, в укріпленні нових порядків, які обіцяли їм збагачення і соціальний престиж.

У другій половині VII ст. складається нова система політичного панування і управління, своєрідна «демократія знаті», яка передбачає безпосередню участь верхівки класу феодалів, що формувався, в управлінні державою.

Розширення участі знаті, яка феодалізувалася, в управлінні державою, «сеньйоризація» державних посад призвели до втра-

и королівською владою тієї відносної самостійності, якою вона користувалася раніше. Це сталося не одразу, а саме в той період, коли велике землеволодіння набуло вже значних розмірів. В цей час велику владу присвоює створена раніше Королівська рада, яка складалася з представників служивої знаті й вишого духовенства. Без згоди Ради король фактично не міг прийняти жодного серйозного рішення. Знаті поступово передаються ключові позиції в управлінні не тільки в центрі, а й на місцях. Поряд з послабленням влади королів дедалі більшої незалежності, адміністративних і судових функцій набувають графи, герцоги, єпископи, абати, які стали великими землевласниками. Вони починають привласнювати податки, мито, судові штрафи.

Ще в 614 р. вищезазначним едиктом (ст. 12) заборонялося призначення «посадової особи (judex — певно, герцога або графа), як і підлеглої їй людини», якщо вони не були місцевими землевласниками. В 673 р. світська знать домоглася підтвердження Хільперіком II цієї статті едикту. Отже, функції управління закріплювалися за великими місцевими феодалами.

В пізніх правдах місцевим правителям — герцогам і графам — приділяється не менше уваги, ніж королю. Штраф відповідно до Алеманської правди загрожує будь-кому за невиконання вимог герцога чи графа, за «зневагу до їх повістки з печаткою». Спеціальний титул 2-ї Баварської правди присвячений герцогам, «яких народ поставив або їх обрав»; він свідчить про різноманітність тих справ, «які їх стосуються». Тут передбачене покарання у вигляді значного штрафу не тільки за невиконання, а й за «недбалість» під час виконання їхніх наказів, зокрема, йдеться про безкарність у разі виконання наказу герцога про вбивство тієї чи іншої особи, певно такої, що «вчинила проти закону».

Крім того, відповідно до Алеманської правди посада герцога успадковується його сином, якому, однак, загрожує «вигнання і позбавлення спадщини» за спробу «заволодіти нею по-грабіжницьки», шоправда король міг «пробачити сина... і передати йому спадщину». З часом усі найважливіші посади в державному апараті стали спадковими.

Збережена в тій чи іншій мірі покора місцевій знаті королю починає дедалі більше зумовлюватися її особистими відносинами з королівським двором, васальною залежністю від короля як сеньйора.

З середини VII ст., в епоху так званих ледачих королів, знать вже безпосередньо бере правління у свої руки, усуваючи короля. Спочатку це робиться шляхом дедалі більшого посилення ролі й значення посади майордома, а потім — прямого усунення короля. Яскравим прикладом цього є сама зміна королівської династії у франків. Ще в VII ст. своєю могутністю, земельним багатством почав вирізнятися рід майордомів Піпінідів. Один з них, Карл Мартелл, фактично вже правив країною. Завдяки проведеним реформам йому вдалося на певний час укріпити єдність Франкської держави, яка переживала тривалий період політичної дестабілізації, розчленування. Син і спадкоємець Карла Мартелла, не бажаючи навіть формально визнавати короля, здійснив державний переворот, заточив останнього царя Меровінга у монастир і посів його престол.

Аграрний переворот VIII ст. сприяв подальшому розвитку феодальної держави, тієї адміністративної системи, в якій головну роль починають відігравати органи вотчинного управління. Новій перебудові апарату управління сприяло значне поширення у той час імунітетних грамот, відповідно до яких територія, що належала власнику імунітету, вилучалася (частково або повністю) з відання державної влади в судових, податкових, адміністративних справах. Вотчинник, таким чином, отримував політичну владу над своїми селянами. Імунітетні грамоти, як правило, санкціонували вже сформовані відносини політичної залежності селян від своїх сеньйорів-вотчинників.

Армія. На ранніх етапах розвитку феодальної держави армія не відокремлювалася від народу. Це було народне ополчення, що брало активну участь в політичному житті. В кінці V — на початку VI ст. вона ще будувалася на племінних засадах. Усунення озброєного народу від справ управління було прямим наслідком занепаду племінної основи франкської армії, яка поповнювалася в VII ст. галло-римлянами, вільними прекарістами. На військову організацію франків мали вплив римські установи. Так, були запроваджені гарнізонна служба, підпорядкування військових загонів місцевим посадовим особам, призначення королем командирів — тисячників, сотників.

У міру становлення феодальних відносин в ополченні головували не тільки посадові особи короля, а й великі землевласники-сеньйори. У подальшому військові загони приводив з собою сеньйор.

Безпосередньою причиною введення бенефіціарної системи Карлом Мартеллом була необхідність створення кінноти для

боротьби з арабами, які вторглися на територію королівства в першій половині VII ст. Озброєні вершники мали бути заможними людьми, оскільки кожен повинен був мати коня і потурбуватися про спорядження. Поступово протягом VIII—X ст. в імперії франків сформувався військовий прошарок вершників. Вони називалися лицарями або (у французів) шевальє (лат. *milites*), єдиним їхнім заняттям була служба своєму сеньйору і війна. Завдяки системі васалітету лицарі були включені до системи ленного держання землі, а отже, до системи управління.

Військова служба стала невіддільною від земельної власності. Одним з показників перемоги феодальних відносин було те, що вища влада у військовій справі і в суді стала атрибутом, тобто суттєвою властивістю земельної власності.

2. Варварські правди та їх загальна характеристика

Найповніше уявлення про ранньофеодальне право дають так звані варварські правди, в яких були записані різні правові звичаї, усталені зразки судових рішень германців. Однією з найдавніших є Салічна правда, укладена за часів правління Хлодвіга, в кінці V — на початку VI ст. Рипуарська правда — судебник другого франкського племені — у своїй основній частині складена в VI ст. Бургундська правда — в кінці V — на початку VI ст. Вестготська правда (в її першій, повній редакції) — в VI—VII ст. Алеманська правда з'явилася не раніше VIII ст. Саксонська і Тюринзька правди — в кінці VIII — на початку IX ст. Близькими за своїм характером до «варварських правд» є й скандинавські провінційні судебники XII—XIV ст. Такі широкі часові межі записів норм звичаєвого права у варварських племен пов'язані з повільним поширенням феодальних відносин як на півдні, так і на півночі Західної Європи. «Варварські правди» відображають практику різних епох, конкретні внутрішні і зовнішні умови, в яких вони склалися. Салічна правда, наприклад, належить до того етапу розвитку франкського суспільства, коли процес розпаду родоплемінних зв'язків ще не завершився, не утвердилася приватна власність на землю. Не зазнала Салічна правда й будь-якого помітного впливу пізньоримських порядків.

Саксонська правда, написана трьома століттями пізніше, за усієї архаїчності її норм, свідчить про новий етап розвитку феодальних відносин. Тут вже зафіксовані зародження алоду як відчужуваної земельної власності, відносини залежності серед вільних тощо. Цей документ, що з'явився після франкського

завоювання Саксонії, відобразив зростання ролі королівської влади, могутність католицької церкви. Вестготська і Бургундська правди писалися під значним римським впливом, оскільки вестготи й бургунди тривалий час жили серед римлян.

«Варварські правди» — судєбники, керівництво для суддів. Водночас вони не є збірниками системно викладених правових норм щодо усіх сторін життя ранньокласового суспільства. Їхня неповнота, фрагментарність, безсистемність — результат тієї звичаєво-правової основи, на якій вони склалися. Зафіксувати усе різноманіття звичаїв було неможливо, особливо якщо врахувати, що записувалися вони у формі конкретних юридичних казусів, взятих безпосередньо з життя. Предметно-наочна форма правової норми у «варварських правдах» відповідала конкретно-образній правосвідомості германців, для яких мова юридичних абстракцій була чужою і незрозумілою.

Для «варварських правд» характерний також докладний опис різних процедур і ритуальних дій, що свідчить про їх величезне значення у ранньофеодальному праві. Порушення вимог щодо детально розробленої процедури з вимовлянням певних слів, з використанням предметів-символів (наприклад, «жменя землі» у салічних франків у разі колективної виплати вергельду, зламани гілки «мірою в лікоть» у разі відмови від споріднення) могло звести нанівець дію самої норми права. Здійснювалися ці процедури обов'язково публічно, як, наприклад, виклик до суду відповідача при свідках, клятва в суді у присутності співприсяжників та ін.

Важлива роль правового ритуалу була пов'язана із самим характером ранньофеодального судочинства, що не знало ще усталеного порядку публічного, державного захисту життя та інтересів окремої особи. Основна функція суду у германців зводилася до організації змагання між сторонами. В публічному характері ритуально-правових дій, в їх наочності полягали своєрідні гарантії дотримання правової норми, виконання угоди тощо.

«Варварські правди» мають на собі відбиток старих родоплемінних відносин, вони відображають ще племінну свідомість германців. У цих пам'ятках права особа ще не відділена від колективу, правоздатність її визначається належністю до роду, общини, великої сім'ї. Поза цими колективами людина не мала ніяких прав. Вигнання з общини, роду, сім'ї залишалося одним з найтяжчих покарань, передбачених Салічною правдою. Навіть відповідальність за те чи інше правопорушення покладалась не

тільки на індивіда, а й на ту соціальну групу, до якої він належав. З племінною свідомістю варварів був пов'язаний і персональний характер дії норм, зафіксованих у «варварських правдах». Салічні франки керувалися своїм «салічним законом», рипуарські — своїм. Крім того, в правдах, зокрема в Салічній правді, «своє» населення прямо протиставлялося «чужинцям», римлянам.

Записуючи свої звичаї, германці прагнули зберегти свою племінну спільність перед реальною загрозою її падіння. Звідси й особливості судових процедур з їх публічними ритуальними діями, які мали демонструвати вірність варварів своїм споконвічним традиціям, звичаям.

«Варварські правди» не були єдиним джерелом ранньофеодального права. Із зміцненням королівської влади з'явилися королівські веління, розпорядження, які спочатку доповнювали правди, а згодом оформлялися окремо. До них належали, наприклад, капітулярії франкських королів. Перший капітулярій був написаний за правління Хлодвіга, особливо часто вони видавалися за Каролінгів. Законодавство Каролінгів, а також вплив католицької церкви сприяли у VIII—IX ст. поступовому утвердженню нового територіального принципу ранньофеодального права германців.

До джерел ранньофеодального права можна віднести також імунітетні грамоти, які видавалися королями великим феодалам, формули-грамоти, що встановлювали зразки документів, за допомогою яких оформлялися різні угоди — дарування, купівлі-продажу та ін. Проте основним джерелом права залишався звичай, що визначав партикуляризм ранньофеодального права.

З усіх «варварських правд» особливу цінність для історико-правової науки становить Салічна правда, оскільки її зміст відображає соціально-економічні й політичні процеси ранніх етапів розвитку класового суспільства, держави і права.

3. Злочини проти приватної власності за Салічною правдою

В цьому правовому документі ще немає однозначного поняття власності. До рухомих речей, які перебували у власності окремих осіб чи сімей, застосовувався термін «свій» (*suus*) на відміну від терміна «чужий» (*alienus*). Рухоме майно у франків безперешкодно відчужувалося, передавалося у спадок одному з членів сім'ї померлого або родичу з боку матері чи батька. Більшість приписів Салічної правди присвячені охороні права влас-

ності на різні рухомі речі. У ній з усіма подробицями розглядаються випадки крадіжки великої рогатої худоби, а також вівць, кіз, собак, голубів, бджіл, свиней тощо.

§ 1. Якщо хтось вкраде молочне порося і буде викритий, засуджується до сплати 120 ден., що становить 3 сол.

§ 4. Якщо хтось вкраде річну свиню і буде викритий, засуджується до сплати 120 ден., що становить 3 сол., не враховуючи вартості вкраденого і відшкодування збитків.

§ 14. Якщо ж хтось вкраде 25 свиней, причому в стаді більше нічого не залишиться, і буде викритий, засуджується за крадіжку усього стада до сплати 2500 ден., що становить 62,5 сол.¹. Не випадково Салічну правду образно називають «Свинячим кодексом».

Інакше закріплює Салічна правда право на землю, якою володіла сім'я, розрізняючи присадибну ділянку, орну землю і луки, ліси. Тут багаторазово згадується огорожена ділянка, при цьому передбачається значний штраф за підпалення і зруйнування огорожі. (Якщо хтось відріже 2 чи 3 прута, якими зв'язується вгорі огорожа, або зламає чи вирве 3 коли, засуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол.)². Житлу в Салічній правді надається особливе значення. Сюди приходять кредитор, щоб витребувати борг у позивача, щоб викликати відповідача до суду. Караною великим штрафом (45—63 сол.)³ є не тільки крадіжка в межах будинку чи двору, а й звичайне проникнення на територію вілли після заходу сонця. (Якщо хтось зайде з метою крадіжки на чужий двір після заходу сонця і буде там захоплений, засуджується до сплати 1800 ден., що становить 45 сол.)⁴. Крадіжка з нападом і знищенням сторожових собак, вивезенням на возі значної частини домашнього майна тягне штраф у 200 сол., рівний вергельду за вбивство вільного. (Якщо хтось здійснить напад на чужу віллу, зламає там двері, переб'є собак і поранить людей або що-небудь вивезе звідти на візку, засуджується до сплати 8000 ден., що становить 200 сол.)⁵.

Усе це свідчить про те, що присадибна ділянка перейшла у приватну власність.

¹ Див.: Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 77, 78.

² Див.: Там само.

³ Див.: 2—3 соліди коштувала у франків корова.

⁴ Див.: Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 78.

⁵ Див.: Там само. — С. 74.

Про перехід орної ділянки-алоду в приватне володіння свідчить різне ставлення в Салічній правді до орної землі, а також до лук, пасовищ, лісів, які залишаються ще в общинній власності. Салічна правда карає сам факт порушення меж орного поля без дозволу господаря, передбачаючи покарання за проїзд по чужому полю в 3 сол., за орання чужого поля в 15 сол., за посів на чужому полі в 45 сол. Якщо ж стороння людина ступала на виділену сім'ї ділянку общинної луки, це не вважалося злочином. Більше того, якщо вона зкосила траву, то втрачала лише сіно на користь володільця луки.

В Салічній правді нічого не сказано про купівлю-продаж землі. Інститут спадкування землі тільки зароджувався. Земля передавалась у спадщину чоловічим нащадкам померлого (IX, 5). В титулі «Про алоди» навіть не ставиться питання — кому передавалась орна ділянка землі, якщо у померлого не було синів. Судячи з усього, вона ставала виморочним майном чи переходила до роду. Інакше вирішувалося це питання в VI ст. На підставі едикту короля Хільперіка (561—584 рр.) земля у спадщину могла переходити не тільки синам, а й дочкам, братам, сестрам померлого та ін. В цей же час окремі лугові та лісові ділянки переходять в алодіальну власність окремих осіб.

Про існування у франків общинної власності на землю свідчать й інші титули Салічної правди, зокрема «Про переселенців». Переселитися на територію общини «чужинцеві» можна було лише у разі згоди усіх членів общини. Якщо хоча б один з них висловлював протест, переселенець повинен був залишити общину. Характерно, що граф, який виконував рішення общинного суду про виселення «чужинця», повинен був з'явитися не в будинок переселенця, а на ту ділянку общинної землі, яка була ним оброблена.

§ 1. ...Якщо хтось захоче переселитися в іншу віллу і якщо один або кілька мешканців вілли забажають прийняти його, — проте виявиться хоч один, який заперечуватиме проти переселення, він не матиме права там оселитися.

§ 2. ...Якщо той, кому пред'явлено протест, не захоче піти звідти, причому його не затримуватиме будь-яка законна перешкода..., тоді той, хто заявив протест..., просить графа з'явитися на місце, щоб вигнати його звідти. І за те, що він не хотів слухатися закону, він втрачає там результати своєї праці і, крім того, засуджується до сплати 1200 ден., що становить 30 сол.

§ 3. Якщо ж до переселення протягом 12 місяців не буде висунуто протесту, він має залишитися недоторканим, як й інші сусіди)¹.

Салічна правда знала інститут набувальної давності. Якщо протягом року і одного дня жоден з членів общини не висловлював протесту проти поселення «чужинця», його землеволодіння починало охоронятися правом. У цьому титулі Салічної правди санкціонується, по суті, присвоєння общинної землі наблизеними короля, оскільки забороняється висловлювати протест проти переселенця, якщо на те була спеціальна королівська грамота. Той, хто протестував проти королівського розпорядження, засуджувався до штрафу в 200 сол.

4. Злочини проти особи

Більша частина статей Салічної правди присвячена, якщо використовувати сучасну термінологію, злочинам і покаранням. Під злочином Салічна правда розуміє образу, шкоду, завдану особі чи майну іншого, порушення «королівського миру». Відповідно під покаранням розуміється відшкодування (композиція) за образу, за шкоду (*faidus* — ворогування, помста), своєрідний відкуп від можливої помсти з боку ображеного чи його родичів і штраф, сплачуваний за порушення «королівського миру» (*fritus*). Якщо порушник сплачував композицію потерпілому, він, як правило, не сплачував королю ніякого штрафу. Лише в деяких випадках частина чи уся композиція йшла до казни. Наприклад, граф, який брав участь у стягненні боргу шляхом конфіскації майна боржника, брав як штраф третю частину цього боргу. Вергельд за убитого ділився на дві частини: одна йшла синам убитого, інша — його найближчим родичам з боку батька або матері. І лише в тому випадку, якщо родичів не було, ця частина вергельду йшла до казни.

Водночас у Салічній правді виокремлюється ряд правопорушень, наблизених до поняття злочину у власному розумінні цього слова, вже згадуються покарання у вигляді державної кари за вчинене, наприклад за посадові злочини графа, якщо він «насмівся взяти що-небудь понад законне» під час стягнення боргу або відмовився відновити «справедливість і правосуддя». Характерним є і покарання за ці злочини — смертна кара, якщо граф не зміг «викупити себе за стільки, скільки нале-

¹ Див.: Хрестоматія по історії господарства і права зарубěžних стран. — М., 1984. — С. 80.

жить». В Салічній правді містяться й непрямі вказівки на військові злочини, наприклад дезертирство. Звичайна образа словом «дезертир» (XXX, 6. Якщо хтось звинуватить іншого в тому, що він покинув у битві свій щит і не зможе це довести, засуджується до сплати 120 ден., що становить 3 сол.)¹ мала наслідком штраф.

В капітуляріях франкських королів були встановлені вже єдині для усього населення покарання за такі злочини, як державна зрада, дезертирство з армії, підробка монети, лжесвідчення (Якщо хтось дасть неправдиве показання, засуджується до сплати 6000 ден., що становить 15 сол.)², розбій, крадіжка з церкви (святотатство). Покарання за них передбачалися у вигляді смертної кари і калічення.

Казуїстичний характер Салічної правди виключав чіткі формулювання загальних положень, які стосувалися б усіх злочинних дій. Проте аналізуючи деякі конкретні склади злочинів, можна дійти висновку, що у франків вже існувало поняття форми вини — умислу і необережності, замаху на злочин, співучасті, обставин, що обтяжують або пом'якшують злочин. Так, «необережне» завдання вільним шкоди тварині іншої людини передбачало звичайне відшкодування шкоди її господарю (IX, 3). Обставиною, що пом'якшує вину, було у цьому разі зізнання особи, яка завдала шкоди. Злий умисел, шкода, завдана «з ворожості чи підступності», мали наслідком більш високий штраф.

У той же час у Салічній правді вже містилася відповідальність навіть за відсутності вини, коли, наприклад, покаранню підлягають усі, хто був на місці гвалтування жінки «гуртом», якщо вони були у цьому «гурті» і не знали про скоєння насилля (XIII, 10, приб. 5). Співучасник, який здійснив замах на злочин, чи просто особа, яка має намір вчинити злочин, каралися, як правило, менш суворо, ніж виконавець злочину. Разом з тим особа, яка підбурювала до крадіжки чи вбивства за допомогою підкупу, каралася суворіше, ніж виконавець злочину (XXVIII, 1—3).

Однією з обставин, що обтяжують злочин, було порушення загальноновизнаних понять честі — напад на людину, яка спить, жінку, дитину, глум над трупом. Пограбування викопаного трупа каралося штрафом в 200 сол., в той час як відкритий напад на вільного франка з метою пограбування — 63 сол.

¹ Див.: Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 77.

² Див.: Там само. — С. 82.

Певна частина злочинів відповідно до Салічної правди належить до посягань на особу. Це насамперед вбивство, розмір вергельду за яке залежав не тільки від соціального становища убитого, а й від його віку, статі. Життя вільного франка охоронялося вельми значним вергельдом, що дорівнював 200 сол. Меншим був вергельд за галло-римлянина, якщо він не був наближеним короля. Вергельд за вбивство франка, який перебував на королівській службі, потроювався. Так, за вбивство графа, королівської посадової особи, передбачався вергельд у 600 сол. Вергельд знижувався до 300 сол., якщо граф був з напіввільних літів чи рабів короля.

Багаторазово збільшувався вергельд за життя королівського дружинника під час воєнних походів, а також за вбивство представника католицького духовенства. Якщо раб або літ вбивали вільну людину, то вбивця віддавався родичам вбитого в рахунок половини вергельду, другу половину сплачував його господар. Потрійний вергельд за вбивство жінки пов'язувався в Салічній правді з її здатністю народжувати дітей. Якщо жінка не могла народжувати дітей, вергельд становив 200 сол. Вагітність жінки збільшувала вергельд до 700 сол. (Якщо ж хтось нанесе побої вільній вагітній жінці і якщо вона помре, засуджується до сплати 28 тис. ден., що становить 700 сол.)¹. Дев'ятикратний вергельд передбачався за «вбивство гуртом» особи, яка перебувала на королівській службі, у його будинку (§ 1. Якщо хтось, зібравши натовп, нападе на вільну людину в її будинку і там позбавить її життя і якщо вбитий перебував на королівській службі, вбивця засуджується до сплати 72 тис. ден., що становить 1 тис. 800 сол.

§ 2. Якщо ж вбитий не перебував на королівській службі, вбивця засуджується до сплати 24 тис. ден., що становить 600 сол.)².

В Салічній правді докладно перелічені також різні види тілесних ушкоджень, побоїв, образ словом або дією. Штрафи за завдання тілесних ушкоджень варіювалися від 200 до 9 сол.; 200 сол. передбачалося за кастрацію чоловіка; 100 сол. встановлювалося за ряд каліцтв, нанесених одночасно, і за ушкодження язика, що позбавляло людину здатності говорити. В переліку тілесних ушкоджень згадуються і вибите око, і відірване вухо, і той чи інший відірваний палець. Наприклад, за палець, «яким

¹ Див.: Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 75.

² Див.: Там само. — С. 80.

натягують лук», встановлювався штраф в 35 сол. і лише 9 сол. — за четвертий палець. (§ 1. Якщо хтось покалічить руку чи ногу іншому, позбавить його ока або носа, засуджується до сплати 4 тис. ден., що становить 100 сол.

§ 2. Якщо ж у нього покалічена рука залишиться висіти, засуджується до сплати 2 тис. 500 ден., що становить 62,5 сол.

§ 3. Якщо хтось відірве великий палець на руці або на нозі, засуджується до сплати 2 тис. ден., що становить 50 сол.

§ 5. Якщо ж хтось відірве другий палець, саме той, яким натягують лук, засуджується до сплати 1 тис. 400 ден., що становить 35 сол.

Приб. 10-е. Якщо хтось ушкодить іншому язик так, що той не зможе говорити, засуджується до сплати 100 сол.)¹.

У Салічній правді містяться і такі злочини, як «наврочення», що каралося штрафом в 62,5 сол.

Сума штрафу за образу словом чи дією залежала від ряду обставин: від соціального становища сторін, від тяжкості образи в розумінні франків. Звичайна образа вільного франка — виродком, зайцем, вовком, брехуном або іншим образливим словом — каралася штрафом в 3 сол., дією — 15 сол. Суворим був «салічний закон» до тих, хто безпідставно ображав жінку «повією». Штраф в цьому разі становив 45 сол.

(§ 1. Якщо хтось назве іншого виродком, засуджується до сплати 3 сол.

§ 3. Якщо хтось — чоловік або жінка — назве вільну жінку повією і не доведе цього, засуджується до сплати 1 тис. 800 ден., що становить 45 сол.

§ 4. Якщо хтось назве іншого вовком, засуджується до сплати 3 сол.

§ 5. Якщо хтось назве іншого зайцем, засуджується до сплати 3 сол.

§ 6. Якщо хтось звинуватить іншого в тому, що він покинув у битві свій щит, і не зможе довести, засуджується до сплати 120 ден., що становить 3 сол.

§ 7. Якщо хтось назве іншого доношиком або брехуном і не доведе, засуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол.)².

Особливо каралася образа чоловіків і жінок «пособниками відьми».

¹ Див.: Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 77.

² Див.: Там само.

Салічній правді були відомі й такі злочини, як викрадення вільних людей (§ 1. Якщо хтось зв'яже без вини вільну людину, засуджується до сплати 1 тис. 200 ден., що становить 30 сол. § 2. Якщо ж він цього зв'язаного відведе куди-небудь, ... засуджується до сплати 1 тис. 800 ден., що становить 45 сол. Приб. 3-те. Якщо хтось підступністю або силою відіб'є у графа зв'язану людину, повинен сплатити ціну свого життя)¹, викрадення рабів (X, § 1. Якщо хтось вкраде раба... засуджується до сплати 1 тис. 200 ден., що становить 30 сол. Приб. 4-те. Якщо хтось вкраде рабину, платить 35 сол.; а за виноградаря, коваля, тесляра, конюха, який коштує 30 сол., якщо буде доведено, засуджується до сплати 2 тис. 880 ден., що становить 72 сол.)², що прирівнювалося до крадіжки коня або запряжної тварини, підпалення будинку, комори, клуні, зруйнування чужого будинку, ламання огорожі, самовільного використання чужої речі.

Особливу групу становили злочини проти моралі. До них належали як «насилля над вільною дівчиною», яке каралося штрафом у 63 сол., так і сожительство з нею «з її доброї волі», що каралося штрафом у 45 сол. (§ 1. Якщо хтось скоїть насилля над вільною дівчиною, засуджується до сплати 62,5 сол. § 2. Якщо ж хтось матиме стосунки з вільною дівчиною з її доброї волі, за взаємною згодою, засуджується до сплати 1 тис. 800 ден., що становить 45 сол.)³.

Для порівняння можна сказати, що образа жінки «пособницею відьми» каралася майже втричі більшим штрафом, ніж насилля над нею. Раб, «який вчинив насилля над чужою рабинею», після чого настала її смерть, каструвався або сплачував 6 сол.

Говорячи про покарання, слід відзначити чітко намічену тенденцію майже повної заміни штрафами усіх старих покарань родового устрою. Штраф мав запобігти кровній помсті, самосуду, тривалим суперечкам серед франків, небажаність яких посилювалася їх відносною нечисленністю серед підкорених галло-римлян. Деякі статті Салічної правди прямо давали відсіч самосуду, наприклад, каралася спроба самовільно увести чужу худобу, яка спричинила потраву поля, відібрати свою тварину у власника без суду у разі «переслідування по сліду» злодія (XXXVII, 1. § 1.

¹ Див.: Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 77.

² Див.: Там само. — С. 73.

³ Див.: Там само. — С. 76.

Якщо хтось втратить внаслідок крадіжки бика або коня, або будь-яку тварину, і йдучи по слідах, знайде її протягом 3 діб, а той, хто веде її (тварину), заявить, що він купив або отримав її в обмін, то той, хто йде по слідах, повинен через третіх осіб довести, що (ці) речі — його власність. Якщо ж той, хто шукає свої речі, знайде їх вже зі спливом 3 діб, а той, у кого він знайде їх, заявить, що купив або отримав їх в обмін, сам (відповідач) нехай доводить (на них) своє право. Якщо ж (людина), яка розшукує худобу, заявить, що визнала її (своєю), і незважаючи на протест того, іншого, не захоче надати докази через третіх осіб, і не призначить відповідно до закону дня для судового розгляду і буде викрита у насильницькому відібранні (тварини), засуджується до сплати 1 тис. 200 ден., що становить 30 сол.)¹ тощо.

Салічна правда передбачає також такий вид покарання, як вигнання з общини або оголошення людини поза законом. Такий людині не можна було давати їжу і притулок, навіть дружина і батьки штрафувалися за допомогу їй.

Смертна кара через повішення, колесування застосовувалися як покарання в основному до рабів. Вона прямо приписувалася лише в окремих випадках за злочини, скоєні вільними, наприклад, у разі підпалення або неявки після виклику до суду без поважних причин, у разі вищезазначених злочинів графа та ін. Колективна відповідальність роду зберігалася поряд з колективною відповідальністю общини. Капітулярій I говорить про це із посиланням на давній звичай.

При вчиненні майнових злочинів поряд зі штрафом вимагалася відшкодування вартості вкраденого та інших збитків. Про просте відшкодування збитків йшлося, зокрема, у разі вбивства чи побиття раба. Цей збиток розцінювався в 1 і 1/3 сол., якщо раб після побиття протягом 40 днів залишався непрацездатним. За нанесення тілесних ушкоджень вільному злочинець поряд із штрафом мав відшкодувати витрати на лікування.

5. Судовий процес

5.1. Процесуальні відносини сторін до суду

В період родового устрою верховні судові функції повинні були, як вже вказувалося, належати зборам роду, і винний відповідав безпосередньо перед ними.

¹ Див.: Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 78.

В епоху Салічної правди багато що змінилося. Дійсна судова влада опинилася в руках колегії, яка складалася з семи обраних народом рахінбургів.

З посиленням королівської влади давній голова судових зборів — тунгін — поступається місцем графу. За часів Карла Великого припиняють обирати і самих рахінбургів. На зміну їм приходять призначені владою скабіни. Зникає останній оплот народної свободи.

Давні звичаї германців, як й інших народів, вимагали, щоб судова справа порушувалася не інакше, як за заявою потерпілої сторони. Вона ж мала сформулювати звинувачення і надати докази. Такий процес отримав назву обвинувального.

Виняток з цього правила робився тільки заради таких злочинів, які суттєво зачіпали загальний інтерес (зрада, втеча з поля бою тощо). Винні в цих злочинах каралися за ініціативою влади. Зрадників зазвичай вішали на дереві, боягузів топили в болоті і закидували хмизом.

Ніякого попереднього розслідування, звичайно, не було. Суддя повинен був обмежуватися доказами, які надавали сторони. При цьому він знав, що не може покладатися на достовірність показань свідків: що б не трапилося, родич не свідчитиме проти родича, а людина, належна до ворожого роду, не говеритиме на користь супротивника.

5.2. Виклик до суду

Судовий процес мав змагальний характер. Відшкодування вкраденої речі, виклик до суду відповідача, свідків були обов'язком самого потерпілого. Водночас Салічна правда передбачала штраф за неявку відповідача і свідка до суду без поважних причин. Поважними причинами вважалися королівська служба, хвороба, смерть родичів, пожежа в будинку.

(§ 1. Якщо хтось буде викликаний до суду за законами короля і не з'явиться, засуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол.

§ 2. Якщо ж хтось, викликавши іншого до суду, сам не з'явиться і якщо його не затримає будь-яка законна перешкода, засуджується до сплати 15 сол. на користь того, кого він викликав до суду.

§ 3. І той, хто викликає іншого до суду, в супроводі свідків має прийти до його будинку і, якщо останній буде відсутній, має покликати дружину або будь-кого з його домашніх з тим, щоб вони сповістили його про виклик до суду.

§ 4. Якщо ж відповідач буде зайнятий виконанням королівської служби, він не може бути викликаний до суду)¹.

5.3. Види доказів

Коли не вдавалося домогтися зізнання — на чому зосереджувалися основні зусилля, — судді апелювали до Бога. Це було проявом, з одного боку, безсилля, нездатності суду встановити істину «земними засобами» і, з іншого — винесене з минулої (дохристиянської) епохи переконання, що Бог, який знає правду, вкаже на винного. Не прямо, а за допомогою якогось знаку, який слід розгадати.

Так з'являється ордалія — «суд божий», що полягає у випробуванні (не катуванні!) якоїсь сторони процесу. Найпоширенішими способами ордалії в праві германських народів були випробування водою, залізом і вогнем. Особливою формою ордалії був судовий поєдинок.

У разі випробування водою обвинуваченого кидали в річку, зв'язавши по руках і ногах. Якщо він тонує, то визнавався невинним. Вважалося, що вода як чиста стихія не приймає винного. Навіть набагато пізніше існувало переконання, що «відьма не тоне».

Друге випробування полягало у тому, що потрібно було дістати з казанка з окропом який-небудь предмет, найчастіше каблучку. Близьким до цього виду ордалії є випробування залізом. Взявши в руки розпечений шматок заліза, належало зробити з ним кілька кроків. В обох цих випадках руку, ушкоджену випробуванням, змащували жиром, замотували і давали загоїтися. Через кілька днів «компетентні знавці» оглядали її. Якщо рубці загоювалися добре — людина вважалася невинною.

Значне поширення мав судовий поєдинок. Він призначався в усіх тих випадках, коли відповідач звинувачував позивача в умисній брехні.

Коли людина оголосила, що буде битися, вона вже не могла відступати, інакше суд засуджував її до покарання. Звідси виникло правило, що якщо людина дала слово, честь не дозволяє взяти його назад.

З виникненням феодалних відносин поєдинки між особами, які належали до протилежних класів, стали неможливими

¹ Див.: Хрестоматія по історії державства і права зарубіжних стран. — М., 1984. — С. 72.

(за деякими винятками). Дворяни билися на конях і своєю зброєю, селяни — на палицях.

Лісовий стражник доніс якось королю Гунтрамну, що якийсь знатний франк на ім'я Хундо насмілився стріляти дичину в королівських лісах. Хундо звинуватив лісника в брехні, і їм обом був призначений поєдинок. Будучи знатним, Хундо мав привілей виставити замість себе «чемпіона» — професійного бійця. Бій відбувся, чемпіон вже перемагав лісника, коли останній ударом кинджала вирішив справу на свою користь. Хундо був одразу схоплений і страчений: поєдинок «підтвердив» його винність.

Своєрідним видом ордалію була клятва, що виступала у формі співприсяжництва: обвинувачений заперечував обвинувачення клятвою, але разом з ним мали клястися й ті, кого він приводив з собою як своїх співприсяжників. Кількість останніх була різною залежно від важливості справи. Салічна правда призначає в одних випадках 6, в інших — 72 співприсяжники.

Співприсяжник — не свідок (не можна ж наперед встановити кількість свідків). Його завданням є одне — переконати клятвою (присягою), що той, кого звинувачують, не міг вчинити злочин.

Ось як це описує французький історик О. Тьєррі:

«Обвинувачений в супроводі всіх людей, які присягали разом з ним, мав увійти в коло, утворене лавами суддів. Із тих, хто супроводжував його, 36 ставали праворуч від нього, і 36 — ліворуч. Потім, після запитання головного судді, він виймав з піхов меч і клявся на зброї, що він невинуватий, після чого ті, хто присягав разом з ним, одночасно виймали свої мечі й приносили таку само клятву». Якщо хоч один із співприсяжників, а тим паче обвинувачений, збивався, справа вважалася програною.

Коли Карл Великий наказав папі, який коронував його, очиститися від обвинувачень, якими він був обтяжений, було зроблене таке. Папа присягав разом із 28 співприсяжниками, які стояли, взявшись за руки. Після виголошення тексту присяги усі вони повинні були кілька хвилин стояти не рухаючись: найменший рух (як і обмовка) були ознакою винності.

С розпадом родових зв'язків і зростанням бідності селянинові дедалі складніше було користуватися ризикованою допомогою співприсяжників. Проте це стало легше робити знатному сеньйору, оточеному васалами і дружиною.

Християнство додало до давніх випробувань кілька нових видів: клятву на Євангелії, на святих мощах, випробування хрестом.

Останнє полягало в наступному: обвинувач і обвинувачений стояли в церкві, тримаючи руки «на рівні плечей». Той, хто раніше опускав їх, визнавався винним.

Християнські клятви на священних предметах з огляду на їх простоту і легкість стали знаряддям безчесних людей. Неправдиво присягаючи, вони заволодівали чужим майном і залишалися безкарними. Тому судді надавали перевагу давнім способам доказування.

Тема 7. Велика хартія вольностей 1215 р.

1. Особливості державного розвитку Англії в період раннього феодалізму і станово-представницької монархії. Реформи Генріха II.
2. Прийняття Великої хартії вольностей 1215 р.
3. Правове становище різних груп населення Англії за Великою хартією вольностей 1215 р.
 - 3.1. Права і привілеї великих баронів.
 - 3.2. Відображення в Хартії інтересів лицарів і городян.
4. Значення Великої хартії вольностей 1215 р. в історії феодальної держави і права Англії.

1. Особливості державного розвитку Англії в період раннього феодалізму і станово-представницької монархії. Реформи Генріха II

Становлення і розвиток феодальної держави в Англії пов'язані з англосаксонським і нормандським завоюваннями Британії. Після залишення острова у V ст. римськими легіонерами почалося масове вторгнення з континенту германських племен англів, саксів та ютів, які витіснили кельтське населення на північну і західну частини острова (Шотландію і Уельс). В VII ст. англосакси утворили сім ранньофеодальних королівств — Кент, Уессекс, Сассекс та ін, а на початку IX ст. королівство Уессекс підкорило собі усі інші. Була утворена єдина англосаксонська держава — Англія.

Політичному об'єднанню англосаксів сприяла дія низки чинників: необхідність придушення опору завойованих народів,

прийняття християнства (VII ст.), а також боротьба проти нападу скандинавських племен (IX—XI ст.).

В 1066 р. нормандський герцог Вільгельм з військом висадився на острів і, розгромивши англосаксонське ополчення, завоював Англію. Нормандське завоювання значно вплинуло на подальший розвиток феодальної держави в Англії, який пройшов в основному ті самі етапи, що й держави інших країн феодальної Європи. Водночас розвиток Англійської феодальної держави мав ряд відмітних ознак, пов'язаних насамперед з ранньою централізацією і неухильним посиленням в XI—XIII ст. королівської влади.

Основними етапами в розвитку Англійської феодальної держави є: 1) англосаксонська ранньофеодальна монархія (IX—XI ст.); 2) сеньйоріальна монархія (XI—XII ст.); 3) станово-представницька монархія (XIII—XV ст.); 4) абсолютна монархія (кінець XV — середина XVII ст.).

Англосаксонська ранньофеодальна монархія. Суспільний лад. Формування феодального суспільства і держави у англосаксів багато в чому нагадувало аналогічні процеси у франків, але відбувалося це повільніше. В VII ст. поступово виокремлюється родоплемінна знать (ерли), яка протистояла основній масі вільних селян-общинників (керлам). Напіввільні лети й домашні слуги-раби з підкорених кельтських племен становили експлуатовану масу населення. Англосаксонські «правди» VII—VIII ст. свідчать про майнову диференціацію серед вільних, про зародження і розвиток практики індивідуального покровительства — патронату (глафордату).

В IX—X ст. процеси феодалізації англосаксонського суспільства помітно посилюються. Розширюється практика імунітетних наділень з боку короля на користь родової знаті. В X ст. в законодавчому порядку була встановлена примусова комендація: кожна людина повинна була мати глафорда (лорда), чия влада поширювалася на особу і майно патронуваного. Заборонялося самовільне залишення залежною людиною свого господаря. Отже, право лорда судити і експлуатувати населення свого маєтку закріплюється законом. Глафордами могли бути не тільки представники родової знаті. Заможна частина керлів і дрібні королівські слуги утворили прошарок служивої аристократії — королівських дружинників (тенів), які отримували за службу у короля земельні ділянки. Родова і служива знать утворила панівний клас феодалів.

З маси збіднілих керлів у IX—X ст. поступово утворювалися численні категорії залежного селянства. Значне поширення, як і раніше, мала рабська праця завойованого населення.

В цілому на момент нормандського завоювання процес феодалізації англосаксонського суспільства був ще далекий від завершення. Оформлення феодального землеволодіння, васально-ленної ієрархії перебувало на початковій стадії. Король вважався верховним власником усієї землі. Він міг обмежувати користування імунітетами і конфісковувати земельні наділення. Продовжував існувати значний прошарок вільного селянства, особливо на північному сході країни, на завойованих скандинавами землях (територія «датського права»). Збереження в руках короля основного фонду державних земель сприяло зміцненню королівської влади.

Державний устрій. Центральні органи управління. Завоювання Британії сприяло перетворенню у англосаксів органів плеємної демократії на державні. В VII—VIII ст. відбувається поступове піднесення королівської влади не тільки над рядовим вільним населенням, а й над родовою знаттю. Від попереднього періоду залишаються становище короля як військового ватажка і виборний характер його влади. Водночас королі присвоюють собі право вищого суду. В IX—X ст. королівська влада зміцнюється. Спираючись на право верховної влади на землю, королі присвоюють монопольне право на карбування монет, збирання мита, отримання натуральних поставок з усього вільного населення. Дедалі більше посилюється втручання королів у внутрішньообщинні відносини, у спори між феодалами з приводу землі. Поступова концентрація в IX—X ст. політичної влади в руках окремих феодалів відбувалася в обмежених масштабах, під контролем королівської влади.

Разом з посиленням королівської влади двір поступово перетворюється на центр управління країною, а колишні дружинники — на посадових осіб держави. Серед вищих королівських чиновників особливу роль почали відігравати королівський казначей і капелани, які відали канцелярією.

Місце старого органу плеємної демократії — народних зборів — посів уїтанагемот (рада уїтанів, «мудрих»), який складався з представників феодальної знаті. Уїтанагемот не мав чіткої структури і точно окресленої компетенції. До його складу входили король чи королева, діти короля чоловічої статі, єпископи, великі феодала, а з IX ст. — королівські тени, які отримували особисте запрошення короля. До компетенції уїтанагемота включалися питання війни і миру, призначення на різні посади, затвердження податків, обговорення законів. Найбільш

постійною його функцією була участь у розгляді королем судових справ. Однак королівська влада в IX—X ст. поступово усунула раду знаті від вирішення найважливіших питань соціальної політики, зокрема від участі у розподілі земель.

Місцеве управління. Однією з особливостей державного розвитку феодальної Англії було поєднання сильної королівської влади, централізованого місцевого управління із збереженням органів общинного самоврядування.

Основною територіальною одиницею у англосаксів стали графства, до яких входили сотні. На чолі графства стояв елдормен, який призначався королем зі згоди уїтанів з представників місцевої знаті. В основному його роль полягала в керівництві збройними силами графства. Одночасно в управлінні графством і сотнею усе більше зростає роль особистого представника інтересів короля — герефа. Герефа — королівський міністеріал — призначався королем зазвичай із середнього прошарку служивої знаті. Як і граф у франків, він міг бути управителем певного округу, міста. В VIII—X ст. герефа поступово набуває широких поліцейських і судових повноважень, одночасно контролюючи своєчасне надходження до казни податків і судових штрафів.

Свої функції елдормен і герефа здійснювали на зборах графства і сотні. Ці установи епохи військової демократії збереглися, але були поставлені під контроль королівських чиновників. Графські й сотенні збори включали усіх вільних землевласників округу, а також старост общин, священиків, виборних сотенних старшин. Збори зберігали своє значення як судові і частково адміністративні органи, які розглядали важливі місцеві справи.

Найнижчою територіальною одиницею у англосаксів була сільська община. Збори, в яких брало участь усе доросле чоловіче населення общини, вирішували господарські питання, розглядали дрібні кримінальні справи і цивільні спори. В поліцейських цілях общини були поділені на десятидворки, мешканці яких несли колективну відповідальність за злочини, вчинені в межах їх території.

Армія англосаксонських королів складалася з дружин і народного ополчення. Дружинники короля були ядром армії. До ополчення включали усіх вільних громадян, які можуть носити зброю. Кожне графство зобов'язувалося посилати до війська половину включених в ополчення вільних громадян. Друга половина залишалася вдома і обробляла поля. Крім того, на кож-

ному графстві лежав обов'язок споряджати певну кількість ко-
раблів з екіпажем.

Суд. Вищим судом у державі був суд короля. Він розглядав справи про державну зраду, а також спори з приводу земельних володінь. Збори графства під головуванням елдормена розглядали усі кримінальні і цивільні справи на території графства, крім тих, які належали до виключної компетенції суду короля. Крім того, ці збори розглядали скарги на судові рішення со-
тець. Поступово в суді графства, як і в суді сотні, виокремилася колегія з дванадцяти «старших тенів», які нагадують рахін-
бургів у франків.

Сеньйоріальна монархія. Суспільний лад. Нормандське завоювання Англії спричинило подальше поглиблення феодалізації англійського суспільства. Значна частина конфіскованої у англосаксонської знаті землі увійшла до королівського домену, а інша була розподілена між нормандськими феодалами. Землю зберегли лише тим представникам англосаксонської знаті, які погодилися служити Вільгельму Завойовнику.

Прагнучи подальшого укріплення своєї влади, Вільгельм в 1085 р. оголосив себе верховним власником усієї землі і став вимагати від усіх вільних землевласників принесення йому присяги на вірність. Право верховної власності короля на землю дозволило йому перерозподіляти ділянки землі, наділяти ними вірних йому феодалів, втручатися в поземельні відносини землевласників. Присяга на вірність зробила феодалів усіх рангів васалами короля, зобов'язаними йому військовою службою і деякими іншими повинностями. Отже, принцип «васал мого васала — не мій васал», характерний для Європейського континенту, в Англії не утвердився. Політика Вільгельма Завойовника сприяла централізації держави навіть в умовах поглиблення в ній феодалізації.

Основою феодального господарства в нормандській Англії став так званий манор, тобто сукупність земельних володінь окремого феодала. Ці володіння були розташовані, як правило, черезсмужно, окремими ділянками серед інших держань. Феодали в Англії не набули тієї самостійності і тих імунітетів, якими вони користувалися на континенті. Вони поділилися на дві основні категорії: безпосередніх васалів короля, якими найчастіше були великі землевласники (графи, барони, верхівка лицарства), і васалів короля другого ступеня (підвасалів), зазвичай середні і дрібні землевласники. Значна частина англійського духовенства володіла землями на тих самих умо-

вах, що й світські феодалі (військова повинність на користь короля і податки).

На кінець XI ст. більша частина селян була закабалена. Про це свідчать підсумки перепису, проведеного в 1086 р., який отримав назву «Книга страшного суду» (Domesday Book). Перепис відобразив також нерівномірність і незавершеність процесу феодалного закабалення англійського селянства. Найпоширенішою формою феодалної залежності було віланство. Англійські вілани (селяни) перебували у поземельній залежності від своїх лордів, несли на їх користь певні служби й повинності. У подальшому, протягом XII ст., статус віланів дедалі принижувався до становища особисто невільних, спадкових держателів землі від лордів. Близько 1/3 селянства були віднесені в переписі до категорії малоземельних і безземельних бордаріїв та коттаріїв. Невелику частину населення становили вільні селяни і близькі до них за становищем сокмени (мешканці «сок», поселень навколо манору). Ця категорія населення кількісно переважала на території «датського права» і за родом служби наближалася до дрібних феодалів і алодистів.

Вільне селянське населення в XI—XII ст. зазнавало впливу суперечливих чинників. З одного боку, королівська влада усіляко сприяла закабаленню найнижчих категорій вільного селянства, їх перетворенню на віланів, з іншого — розвиток товарно-грошових відносин наприкінці XII ст. викликав зростання прошарку більш заможних селянських держателів. Королівська влада розглядала їх як свого політичного союзника в боротьбі із сепаратизмом великих феодалів і за допомогою своїх судів захищала їх від сваволі лордів. Формально однаковий захист «загальним правом» будь-якого вільного держання (фригольду) — лицарського, міського і селянського — вже наприкінці XII ст. сприяв нівелюванню правових розбіжностей між верхівкою вільного селянства і дрібним лицарством.

Відносна єдність держави, зв'язки з Нормандією сприяли розвитку торгівлі. В XI—XII ст. зростає кількість міст, більша частина яких знаходилася на землях королівського домену і управлялася королівською адміністрацією. Городяни були зацікавлені в сильній центральній владі, яка сприяла розвитку єдиного ринку, в отриманні від короля підтримки у боротьбі з окремими феодалами. Водночас фінансові претензії корони часто суперечили інтересам міст. В умовах посилення центральної влади англійські міста змушені були купувати королівські хартії, які містили лише деякі торгові привілеї.

Державний устрій. Королівська влада і центральні органи управління. Переважним напрямом розвитку англійської держави з часу нормандського завоювання залишалася державна централізація. В XI — середині XII ст. централізація трималася значною мірою на сеньйоріальних, приватних правах англійських королів, які були сполучним центром усієї феодально-ієрархічної системи. Англійська держава цього періоду становила особливу форму сеньйоріальної монархії, яка вирізнялася відомою централізацією і в якій король був сюзереном усіх феодалів і найбільшим землевласником країни. Судові і фіскальні права корони щодо своїх підданих були водночас правами вищого сеньйора щодо своїх васалів. Вони регламентувалися значною мірою феодальним звичаєм, хоча вже почали виходити за його межі. Наслідком цього були нескінченні в XI—XII ст. заколоти баронів, які звинувачували корону у зловживанні своїми сеньйоріальними правами. Протягом усього XII ст. королі змушені були дарувати баронам і церкві хартії вольностей, які зобов'язували королівську владу керуватися феодальним звичаєм, дотримувати автономії церкви. Однак з другої половини XII ст. у зв'язку з соціально-економічними змінами в Англії дедалі більше посилюються загальнодержавні основи в управлінні. Активізація цього процесу пов'язана в основному з реформами Генріха II (1154—1189 рр.) — судовою, військовою, з реорганізацією управління і фінансів.

Реформи Генріха II були спрямовані на укріплення самих основ королівської влади і одночасне ослаблення політичних позицій великих світських феодалів і церкви. З часу нормандського завоювання влада англійських феодалів-імуністів стосовно середніх і заможних фригольдерів, лицарів вже була обмежена центральною владою. Королівська влада прагнула тепер обмежити права, які ще збереглися за імуністами в галузі суду і адміністративного управління. Це було зроблено головним чином шляхом реорганізації системи судочинства, закріплення нових форм судової діяльності й процедури. Інші реформи були спрямовані на створення незалежної від феодальних магнатів найманої армії і встановлення нових видів фінансових поборів. Заходи короля Генріха були оформлені серією указів — Великою, Кларендонською (1166 р.) і Нортгемптонською (1176 р.) асизами, асизою «Про озброєння» (1181 р.) та ін.

У боротьбі з політичною автономією церкви і посиленням незалежності церковного землеволодіння Генріх II видав у 1164 р. Кларендонські конституції. За цими конституціями ко-

роль визнавався верховним апеляційним суддею у справах, розглянутих церковними судами. Без його згоди ні світські феодали, ні чиновники короля не могли бути відлучені від церкви, а заміщення вакантних вищих духовних посад мало проводитися за результатами виборів і зі згоди короля.

Кларендонські конституції були покликані відіграти значну роль в укріпленні королівської влади, але під сильним натиском духовенства Генріх II відступив і відмовився від деяких їх положень.

З середини XII ст. відбувається впорядкування структури й компетенції вищого органу центрального управління — королівської курії. В XI ст. королівська курія поєднувала функції вищого виконавчого, судового і фінансового органів. До її складу зазвичай входили маршал — начальник війська, камерарій — управитель королівського майна, канцлер — особистий секретар короля тощо. Для вирішення найважливіших питань на засідання курії запрошувалися вищі світські й духовні феодали.

У міру посилення королівської влади і ускладнення завдань управління відбувається виділення у складі курії ряду окремих відомств. Палата шахівниці на чолі з казначеєм стає центром фінансового управління. З середини XII ст. поступово виокремлюються особливе відомство канцлера, а також ряд судових органів. Найважливішим з них був Вищий суд короля на чолі з юстиціарієм. В середині цього суду поступово виокремився Суд загальних позовів, який міг засідати без участі короля і не повинен був супроводжувати його у виїздах. Наприкінці XII ст. всі ці установи стали самостійними органами.

Місцеве управління. Після нормандського завоювання зберігся поділ країни на графства, сотні й общини. Главами місцевої королівської адміністрації в графствах стали шерифи. Вони наділялися вищою судовою, військовою, фінансовою та поліцейською владою на території графства.

Свої судові й адміністративні функції шерифи здійснювали у тісному взаємозв'язку зі зборами сотень і графств. Ці установи хоча й збереглися, проте поступово втрачали самостійність і все більше перетворювалися на знаряддя центрального уряду і його опору на місцях. Генріх II, вилучивши із судової компетенції зборів більшість цивільних позовів, водночас підвищив їх роль у призначенні осіб, які брали участь у розслідуванні в кримінальних справах (присяжних обвинувачів).

Армія. Посилення королівської влади було неможливим без реорганізації збройних сил країни. До другої половини XII ст.

основну частину військових сил становило феодальне ополчення — система озброєних дружин. Вони склалися із загонів лицарів, яких приводили і очолювали барони на умовах обов'язкової служби королю. На практиці, однак, це означало вирішальну роль баронів у королівському війську.

Військова реформа Генріха II дістала вияв насамперед у заміні особистої військової повинності феодалів сплатою «щитових грошей». Цей захід відкривав можливість для короля утримувати наймане лицарське ополчення. Крім того, Генріх II намагався використати у своїх інтересах старе англосаксонське народне ополчення вільних жителів графств, він запровадив військову повинність для усього вільного населення країни. Кожен вільний — феодал, селянин, міський житель — повинен був мати зброю, яка відповідає його майновому становищу. Маючи своє спорядження, військо разом із тим утримувалося за рахунок державної казни, надходження до якої були значно збільшені. Крім практики стягнення «щитових грошей» з феодалів і талі з міст, поступово утвердився загальнодержавний податок на рухоме майно.

Військові реформи Генріха II дозволили різко збільшити кількість вірних королю військ і підірвати керівництво військом з боку найбільших феодалів.

Суд. Генріх II значно розширив межі королівської юрисдикції за рахунок сеньйоріальної. До компетенції королівських судів включалися майже усі кримінальні злочини і переважна більшість цивільних спорів, пов'язаних із землею. З часу Генріха II в Англії міцно утвердилася система роз'їзних судів — виїзних сесій королівських суддів. Судові об'їзди проводилися в кожному графстві один раз на сім років. При цьому розглядалися всі позови, підсудні короні, здійснювалися арешти злочинців і розслідування зловживань місцевих судів і чиновників. Для розслідування земельних позовів і злочинів в королівських судах Генріхом II була встановлена спеціальна процедура. Такі розслідування мали проводитися роз'їзними судьями або шерифами за допомогою присяжних — дванадцяти лицарів або інших повноправних громадян, які давали присягу як свідки або обвинувачі. Такий порядок розслідування давав можливість для більш об'єктивного вирішення справ порівняно з ордаліями і судовим поединком у судах феодалів. Тому дрібні й середні землевласники надавали перевагу зверненню до королівського суду.

Роз'їзні суди перетворилися на ефективний засіб контролю за місцевим управлінням з боку центральних органів, сприяли створенню в Англії єдиної судової системи.

Компетенція судів великих феодалів продовжувала поступово обмежуватися. Початок такому обмеженню юрисдикції сеньйорів поклав Вільгельм I, утвердивши право королівської влади втручатися у вирішення спорів між феодалами та їх васалами про вільні держання землі. Васал міг звернутися зі скаргою до короля і отримати від нього наказ про підтвердження свого права на вільне держання. Система королівських судових «наказів про право», яка поступово розвивалася, обмежувала юрисдикцію маноріальних курій за позовами про право власності на землю. Водночас суд феодала розглядав віланські позови усіх видів, оскільки вілани не могли звертатися до королівського суду.

Станово-представницька монархія. Суспільний лад. У XIII ст. розвиток товарно-грошових відносин і внутрішнього ринку продовжував змінювати співвідношення соціальних сил в країні на користь посилення засад централізації та концентрації усієї влади в руках монарха.

Відбувається ослаблення великого феодалного землеволодіння, заснованого на натуральному господарстві. Великі феодали — графи та барони — у пошуках доходів прагнуть до закабалення особисто вільних і проміжних груп селянства, збільшення феодалної ренти, огорожування обшинних земель (феодална реакція).

Як безпосередні васали короля барони несли численні фінансові та особисті обов'язки перед сюзереном. У разі злісного невиконання цих обов'язків король міг конфіскувати їх землі.

Імунітетні права великих феодалів протягом XIII ст. були суттєво обмежені королівською владою. Глостерський статут 1278 р. проголосив перевірку імунітетних привілеїв англійських феодалів у судовому порядку. В цілому ж дворянський титул в Англії не супроводжувався формально будь-якими податними і судовими привілеями. Феодали сплачували податі формально нарівні з іншими вільними і були підсудні одним і тим самим судам. Однак політична вага англійського вищого дворянства була значною: воно було обов'язковим учасником роботи вищих дорадчих і деяких інших органів при королі. В XIII ст. великі феодали Англії постійно вели між собою і з королем жорстоку боротьбу за землю і джерела доходів. Старанно оберігаючи залишені за ними імунітети, вони протягом усього XIII ст. боролися з королівською владою за політичний вплив в країні.

В господарствах середніх і дрібних феодалів — лицарства — ринкові зв'язки підривали кріпосництво і панщинну систему. Натуральні повинності тут швидше замінюються грошовими, відбувається часткове застосування найманої праці. В результаті субінфеодації і дроблення великих бароній кількість середніх і дрібних феодалів збільшується, склавши на кінець XIII ст. не менше 3/4 панівного класу Англії. Ці прошарки феодалів особливо потребували посилення державної централізації, вони об'єднувалися навколо короля.

Розвиток товарно-грошових відносин помітно вплинув на становище селянства. Посилюється його розшарування, зростає кількість особисто вільної селянської верхівки. Селяни-фригольдери, які розбагатіли, часто отримують лицарське звання, зближуючись із нижчими прошарками феодалів.

Кріпосне селянство — вілани — в XIII ст. залишалося безправним. Послідовне позбавлення віланів усіх привілеїв «загального права», формально гарантованих усім вільним, отримало назву принципу «виключення віланства». Власником усього майна, яке належало вілану, визнавався поміщик. Водночас юридична теорія і законодавство XIII ст. визнали за віланами право на кримінальний позов у королівському суді навіть проти свого лорда. Цей факт відобразив об'єктивні процеси розвитку феодалізму і певні інтереси королівської влади. Ці інтереси вимагали, щоб вілани підлягали загальнодержавному оподаткуванню поряд з вільним населенням, сплачували усі подати місцевого значення, талью, податок з рухомого майна. З кінця XIV ст. віланство поступово припиняє існування. Вілани виводяться з особистої свободи, зникає панщина, основною формою феодальної ренти стає грошова.

Серед городян, як і серед інших прошарків населення, в XII—XIV ст. посилилась соціальна диференціація, яка відбувалась паралельно з консолідацією міського прошарку в масштабі усієї країни. Міста Англії, за винятком Лондона, були невеликими. Міські корпорації, як і місто в цілому, не отримали тут такої самостійності, як на Європейському континенті.

Отже, в Англії кінця XII—XIII ст., як і у Франції, діяли соціально-економічні чинники, які об'єктивно сприяли державній централізації. В Англії, однак, цей процес відбувався швидше завдяки збільшенню прошарку вільного селянства, зближенню в економічному і правовому відношенні лицарства, городян і заможного селянства і, навпаки, через посилення розбіжностей між верхівкою феодалів та іншими їх прошарками. Загаль-

ні економічні й політичні інтереси лицарства та усієї фригольдерської маси сприяли встановленню їх політичного союзу. Зростання ж економічної та політичної ролі цих прошарків забезпечило їх політичне визнання та участь у створеному парламенті.

2. Прийняття Великої хартії вольностей 1215 р.

На початок XIII ст. в Англії утворюються об'єктивні передумови для переходу до нової форми феодальної держави — монархії зі становим представництвом. Однак королівська влада, укріпивши свої позиції, не виявляла готовності залучати до вирішення питань державного життя представників панівних прошарків. Навпаки, за спадкоємців Генріха II, які зазнавали невдач у зовнішній політиці, посилюються крайні прояви монархічної влади, адміністративна і фінансова сваволя короля і його чиновників. У зв'язку з цим визнання права прошарків брати участь у вирішенні важливих політичних та фінансових питань відбувалося в Англії в ході гострих соціально-політичних конфліктів. Вони набули форми руху за обмеження зловживань центральної влади. Цей рух очолили барони, до яких періодично приєднувалися лицарство і фригольдери, незадоволені надмірними поборами і здиранством королівських чиновників. Широкий соціальний характер антикоролівських виступів був особливістю політичних конфліктів XIII ст. порівняно з баронськими заколотами XI—XII ст. Не випадково ці потужні виступи XIII ст. супроводжувалися прийняттям документів, які мали велике політичне значення.

Основними віхами боротьби з політикою королівської влади в XIII ст. є конфлікт 1215 р., який завершився прийняттям Великої хартії вольностей, і громадянська війна 1258—1267 рр. Слід зважати на те, що конфлікт 1215 р. відбувався ще в умовах збереження значних ознак сеньйоріальної монархії, коли боротьба протилежних тенденцій в розвитку англійської державності не завершилася, а суб'єктивний чинник — усвідомлення загальних інтересів лицарством і городянами, відмінних від інтересів баронів, — не отримав достатнього розвитку.

Велика хартія вольностей 1215 р. була прийнята в результаті виступу баронів за участю лицарства і городян проти короля Іоанна Безземельного. В Англії цей документ тривалий час вважався першим конституційним актом. Однак історичне значення Хартії може бути оцінене лише з урахуванням реальних умов розвитку Англії наприкінці XII — на початку XIII ст. Закріплю-

ючи вимоги й інтереси різнорідних і навіть протилежних сил, які тимчасово об'єдналися, Хартія є суперечливим документом і не виходить за межі феодальної угоди між королем і верхівкою опозиції.

3. Правове становище різних груп населення Англії за Великою хартією вольностей 1215 р.

3.1. Права і привілеї великих баронів

Більшість статей Хартії стосується васально-ленних відносин короля та баронів і прагне обмежити сваволю короля у використанні його сеньйоріальних прав, пов'язаних із земельними володіннями. Ці статті регламентують порядок опіки, отримання рельєфу, стягнення боргу тощо. Див., наприклад: ст. 2 — «Якщо хтось з графів або баронів чи інших держателів, які держать від нас безпосередньо за військову повинність, помре і на момент його смерті його спадкоємець буде повнолітнім і зобов'язаний буде сплачувати рельєф¹, то він (спадкоємець) повинен отримати свою спадщину після сплати давнього рельєфу...², тобто спадкоємець або спадкоємці графа (повинні сплатити) за цілу графську баронію сто фунтів (стерлінгів), спадкоємець або спадкоємці барона за цілу баронію 100 фунтів, спадкоємець або спадкоємці лицаря, який володіє цілим лицарським ф'єфом (феод), 100 шилінгів найбільше; хто менше повинен сплатити, нехай менше, відповідно до давнього звичаю ф'єфів»; ст. 3 — «Якщо ж спадкоємець будь-кого з таких держателів виявиться неповнолітнім і таким, що перебуває під опікою, то, досягнувши повноліття, нехай отримає свою спадщину без сплати рельєфу і мита»; ст. 8 — «Ніяка вдова не повинна примушуватися до шлюбу, поки бажає жити без чоловіка; однак, щоб поручилася, що не вийде заміж без нашої згоди, якщо вона від нас держить, чи без згоди свого сеньйора, від якого вона держить, якщо вона від когось іншого (а не від нас) держить»; ст. 9 — «Ні ми, ні наші чиновники не будемо захоплювати ні землі, ні дохід з неї за борг, поки рухомості боржника достатньо для сплати боргу; і поручителі самого боржника не будуть примушені (до сплати його боргу), поки сам головний

¹ Рельєф — феодальний платіж сеньйору за право вступити у володіння спадковими землями (феодом, баронією) після смерті попередника. Розмір його міг бути досить значним (до половини вартості держання).

² Див.: Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 97.

боржник буде спроможний сплатити борг; і якщо головний боржник виявиться неспроможним сплатити борг, не маючи звідки заплатити, поручителі відповідають за борг; і якщо забажать, можуть отримати землі і доходи боржника і володіти ними доти, доки не отримають відшкодування боргу, який вони перед цим за нього сплатили...»¹.

Хартія визначала суму рельєфу з васалів короля залежно від розміру землеволодіння, що переходило у спадщину. Ленний опікун згідно зі ст. 4 мав отримувати на свою користь помірні доходи і не завдавати збитків ні людям, ні речам опікуваного володіння. Поступкою великим феодалам є також статті, в яких йдеться про заповідні королівські ліси та ріки (статті 44, 47, 48).

Водночас серед суто «баронських» статей Хартії були такі, які мали загальнополітичний характер. Найбільш відверто політичні претензії баронства дістали вияв у ст. 61. «Після ж того, як ми для Бога і для поліпшення королівства нашого та для успішнішого примирення розбрату, який зародився між нами і баронами нашими, усе це надали, бажаючи, щоб вони користувалися цим непорушно навіки, створюємо і надаємо їм нижче-зазначену гарантію, а саме: щоб барони обрали 25 баронів з королівства, кого забажать, які повинні усіма засобами дотримуватися й охороняти і примушувати дотримуватися миру і вольності, які ми їм надали та цією Хартією нашою підтвердили...

І якщо ми не виправимо порушення або якщо ми будемо за межами королівства, юстиціарій наш не виправить (його) протягом 40 днів, рахуючи з того часу, коли було вказано на це порушення, нам чи юстиціарію нашому, якщо ми перебували за межами королівства, то вказані чотири барони доповідають цю справу іншим з 25 баронів і ті 25 баронів спільно з общиною усієї землі будуть примушувати і чинити тиск на нас усіма можливими способами, тобто шляхом захоплення замків, земель, володінь та всіма іншими можливими способами, поки не буде виправлено (порушення) відповідно до їх рішення; недоторканими залишаються (при цьому) наша особа і особа королеви нашої і дітей наших; а коли виправлення буде здійснене, вони знову будуть підкорятися нам, як і раніше.

...І ми нічого ні від кого не будемо домагатися як самі, так і через будь-кого іншого, завдяки чому будь-яка з цих поступок і вольностей могла б бути відмінена або зменшена; і якщо чо-

¹ Див.: Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 130.

гось такого буде досягнуто, нехай воно вважається недійсним і таким, що не має значення, і ми ніколи не скористаємося ним ні самі, ні через будь-кого іншого»¹.

В ній простежується прагнення до встановлення баронської олігархії шляхом утворення комітету з 25 баронів з контрольними функціями стосовно короля. Незважаючи на цілий ряд обмовок (про процедуру контролю, посилення на «общину усієї землі»), ця стаття прямо санкціонувала можливість баронської війни проти центральної влади. Статті 12, 14 передбачали створення ради королівства, яка обмежувала владу короля з одного із найважливіших фінансових питань — стягнення «щитових грошей».

Ст. 12 — «Ні щитові гроші, ні допомога не повинні стягуватися в королівстві нашому інакше, як за загальною радою королівства нашого, якщо це не для викупу нашого з полону і не для посвячення у лицарі первонародженого сина нашого, і не для видання першим шлюбом заміж дочки нашої первонародженої; і для цього належить видавати лише помірну допомогу; так само слід вчинити щодо допомоги з міста Лондона». Ст. 14 — «А для того, щоб мати загальну раду королівства з приводу оподаткування допомогою в інших випадках, крім трьох вищевказаних, чи для оподаткування щитовими грошима, ми накажемо покликати архієпископів, єпископів, абатів, графів та старших баронів нашими листами за нашими печатками; і, крім того, накажемо покликати огулом через шерифів та бейліфів наших усіх тих, які держать від нас безпосередньо (накажемо покликати ми усіх їх) на певний день, щонайменше за 40 днів до встановленого строку, і у певне місце: і в усіх цих закличних листах пояснимо причину запрошення; і коли будуть таким чином розіслані запрошення, у призначений день буде перейдено до справи за участю і порадою тих, хто з'явиться, хоч би й не всі запрошені з'явилися»².

Відповідно визначався і склад цієї «загальної» ради (ст. 14) лише з безпосередніх васалів короля. Характерним є те, що ця рада мала вирішувати питання і про стягнення феодальної допомоги з м. Лондона. Інші види податків і зборів, в тому числі найтяжчий збір з міст — талью, король міг, як і раніше, стягувати одноособово. Статті 21, 34 були спрямовані на ослаблення

¹ Див.: Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 100.

² Див.: Там само. — С. 98.

судових прерогатив корони. Стаття 21 передбачала підсудність графів і баронів суду «рівних», виводячи їх з-під дії королівських судів за участю присяжних. Стаття 34 забороняла застосування одного з видів судових наказів (наказу про негайне повнення позивача в правах або явку відповідача до королівського суду), обмежуючи цим втручання короля в спори великих феодалів з їхніми васалами з приводу вільних держань. Це мотивувалося в Хартії турботою про збереження у «вільних людей» їх судових курій. Однак термін «вільна людина» тут явно вживається з метою маскування суто баронської вимоги. Адже в умовах Англії XIII ст. володільцями судової курії могли бути лише окремі великі імуністи. Ст. 21 — «Графи і барони будуть штрафуватися не інакше, як за посередництвом рівних собі, та не інакше, як відповідно до роду проступку. Наказ, що має назву *Праесіре*, відтепер не повинен видаватися будь-кому про те чи інше держання, внаслідок чого вільна людина могла б втратити свою курію»¹.

3.2. Відображення в Хартії інтересів лицарів і городян

Набагато менше уваги приділено статтям, що відображають інтереси інших учасників конфлікту. Інтереси лицарства у найзагальнішому вигляді відображені у статтях 16, 60, в яких йдеться про несення за лицарський лен тільки належної служби, а також про те, що положення Хартії щодо взаємовідносин короля з його васалами стосуються і відносин баронів з їх васалами.

Ст. 16 — «Ніхто не повинен примушуватися до несення більшої служби за свій лицарський лен або за інше вільне держання, ніж та, яка належить з нього».

Дуже мало говориться в Хартії про права городян і купців. Стаття 13 підтверджує за містами давні вольності й звичаї: «І місто Лондон повинно мати усі давні вольності й вільні свої звичаї як на суші, так і на воді. Крім того, ми бажаємо і дозволяємо, щоб усі інші міста і бурги, і містечка, і порти мали усі вольності та вільні свої звичаї»².

Стаття 41 дозволяє усім купцям вільне і безпечно пересування та торгівлю без стягнення з них незаконних зборів: «Усі купці повинні мати право вільно і безпечно виїжджати з Англії і в'їжджати в Англію, і перебувати, і їздити по Англії як су-

¹ Див.: Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 99.

² Див.: Там само. — С. 98

шею, так і по воді, для того, щоб купувати й продавати без усяких незаконних зборів, сплачуючи лише давні й справедливі, звичаєм встановлені збори, за винятком воєнних часів, і якщо вони будуть із землі, яка воює проти нас, і якщо такі опиняться на нашій землі на початку війни, вони повинні бути затримані без шкоди для їх тіла і майна, поки ми або великий юстиціарій наш не дізнаємося, як поведуться з купцями нашої землі, які перебувають на землі, що воює проти нас; і якщо наші там у безпеці, то і ті інші мають бути у безпеці на нашій землі»¹.

Нарешті, ст. 35 встановлює єдність міри й ваги, важливу для розвитку торгівлі.

Велике значення мала численна група статей, спрямованих на упорядкування діяльності королівського судово-адміністративного апарату. Ця група статей: 18 — «Розслідування про новий захват, про смерть попередника і про останнє представлення на приход має здійснюватися лише у своїх графствах... Ми або наш юстиціарій будемо посилати двох суддів у кожне графство чотири рази на рік, які разом із чотирма лицарями кожного графства, обраними графством, повинні будуть розбирати у графстві у встановлений день і у визначеному місці графства вищезазначені асизи»; 20 — «Вільна людина буде штрафуватися за дрібний проступок лише відповідно до роду проступку, а за великий проступок буде штрафуватися відповідно до тяжкості проступку, причому має залишатися недоторканим його основне майно; подібним чином (буде штрафуватися) і купець, його товар залишиться недоторканим; і вілан так само буде штрафуватися і в нього залишиться недоторканим його інвентар, якщо вони підлягатимуть штрафу з нашого боку; і жоден із зазначених штрафів не буде накладений інакше, як на підставі клятвених свідчень чесних людей із сусідів (обвинувачених)»; 39 — «Жодна вільна людина не буде заарештована або ув'язнена, або позбавлена володіння, або будь-яким (іншим) чином знедолена, і ми не підемо на неї і не посилатимемо на неї інакше, як за законним вироком рівних їй і за законом країни»; 40 — «Нікому не будемо продавати права й справедливості, не будемо нікому відмовляти в них або уповільнювати їх»; 45 — «Ми будемо призначати суддів, констеблів, шерифів та бейліфів лише з тих, які знають закон королівства і

¹ Див.: Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 99.

бажають його добросовісно виконувати»¹, підтверджує і закріплює встановлені з XII ст. судово-адміністративні й правові інститути, обмежує сваволю королівських чиновників у центрі та на місцях. Так, згідно зі ст. 38 чиновникам не можна було притягати будь-кого до відповідальності лише за усною заявою і без свідків, які заслуговують на довіру. В ст. 45 король обіцяв не призначати на посади суддів, констеблів, шерифів і бейліфів осіб, які не знають законів країни і не бажають їх добросовісно виконувати. Хартія також забороняла у ст. 40 стягувати довільне і непропорційне судове мито. Особливо відомою є ст. 39 Хартії. Вона забороняла арешт, ув'язнення, позбавлення володіння, оголошення поза законом, вигнання або «знедолення будь-яким чином» вільних людей інакше, як за законним присудом рівних їм і за законом країни. В XIV ст. стаття 39 Хартії неодноразово уточнювалася і редагувалася парламентом як така, що гарантує недоторканність усіх вільних.

Отже, Велика хартія відображала співвідношення соціально-політичних сил в Англії початку XIII ст. і насамперед компроміс короля і баронів. Політичні статті Хартії свідчать про те, що барони прагнули зберегти частину своїх імунітетів і привілеїв, поставивши здійснення окремих прерогатив центральної влади під свій контроль або обмеживши їх використання щодо феодальної верхівки.

4. Значення Великої хартії вольностей 1215 р. в історії феодальної держави і права Англії

Доля Хартії продемонструвала безперспективність баронських претензій і незворотність процесу державної централізації Англії. Через кілька місяців після закінчення конфлікту Іоанн Безземельний, спираючись на підтримку папи, відмовився від дотримання Хартії. У подальшому королі неодноразово підтверджували Хартію (1216, 1217, 1225, 1297 рр.), однак з неї було вилучено понад 20 статей, в тому числі 12, 14 і 61-а.

З політичних інститутів, передбачених «баронськими» статтями Хартії, в тій чи іншій мірі утвердилася Велика рада королівства, яка була наділена дорадчими функціями і складалася з великих феодальних магнатів. В середині XIII ст. вона часто називалася «парламентом». Однак такий «парламент» не був ні становою, ні представницькою установою.

¹ Див.: Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 99.

Відійшовши від реального історичного підґрунтя, на якому Хартія зросла і утвердилася, виникає своєрідний ідеологічний феномен: історія Хартії стає історією її тлумачень, які мали політичні цілі.

Цей визначний факт з особливою силою дістав вияв у XVII ст. в тому гострому передреволюційному конфлікті, який перетворив парламент і короля на ворожі одна одній сили. Парламентська опозиція та її славнозвісний ідеолог суддя Едуард Кок надали Хартії антифеодального значення, якого вона не мала. Посилаючись на Хартію, почали доводити, що жоден податок не може стягуватися «без дозволу парламенту», хоча ні про який парламент у Хартії не йдеться, парламент виник набагато пізніше «Суд перів», який згадується у Хартії, суд привілейованого стану, і лише такий, почали видавати за загальнозстановлений «суд присяжних», виникнення якого припадає на XV ст.

Визнана офіційною політичною доктриною післяреволюційного уряду, Хартія стає символічною частиною неписаної англійської конституції.

Тема 8. Законник Стефана Душана 1349 р. — збірник сербського феодального права

1. Утворення Сербської феодальної держави, її суспільний і державний устрій.
2. Прийняття Законника Стефана Душана, його загальна характеристика.
3. Правове становище християнської церкви в Законнику Стефана Душана.
4. Злочини і покарання за Законником Стефана Душана.
5. Суд і процес.

1. Утворення Сербської феодальної держави, її суспільний і державний устрій

Феодальна Сербська держава складалася у південно-західній частині сучасної Сербії, на місці поселення сербських, захумських та інших слов'янських племен. Процес феодалізації сербського суспільства, який почався задовго до утворення єдиної держави, відбувався надзвичайно повільно у зв'язку з міцністю родових (кланових) зв'язків, тривалим існуванням задруги, тоб-

то великосімейної общини. Виникнення ранньофеодальної держави Сербії можна віднести лише до середини IX ст.

На форми феодальної держави Сербії значно вплинуло те, що вона до XII ст. перебувала під візантійським ярмом. Візантійські монархи усіяко розпалювали суперечки сербських удільних князів з метою укріплення своєї влади, що сприяло тривалій феодальній роздробленості. Об'єднання значної частини сербських земель стало можливим лише у XII ст., коли в результаті перемоги у багаторічній війні з Візантією в 1190 р. була визнана повна незалежність Сербії. Утворення єдиної держави відбулося під владою сербського монарха Стефана Немані (1168—1196 рр.), засновника династії Неманичів, яка правила до кінця XIV ст. Розквіт феодальних відносин в Сербії припадає на середину XIII ст. Найбільшої могутності Сербська держава досягає у XIV ст. за короля Стефана Душана (1308—1355 рр.), коли відбуваються подальше посилення королівської влади, централізація Сербської держави і розширення її території за рахунок сусідніх територій. Успіх центральної влади у справі об'єднання сербських земель був нетривалим. Невдовзі після смерті Душана загострюються суперечки всередині панівного класу між різними угрупованнями сербської знаті (особливо в одній з її областей — Зеті), а також між вищим духовенством і королівською владою. Крім того, частішають виступи залежного від феодалів населення. Це був час роздробленості й занепаду Сербської держави, на зміну якому в 70-ті роки XIV ст. прийшла нова централізація, встановлення своєрідної форми монархії, яка називалася в Сербії «деспотовіна». «Деспотовіна» князя Лазаря і його спадкоємців відзначилася значним підвищенням рівня економіки, зростанням міст, високим рівнем розвитку сільського господарства. Створення в Сербії централізованої держави із сильною королівською владою було на той час спробою зберегти державну незалежність і протистояти турецькій агресії. Однак Сербія виявилася неспроможною відбити натиск могутньої Османської імперії. В 1389 р. у битві на Косовому полі Сербія зазнала поразки і потрапила у васальну залежність від Туреччини. Контроль за управлінням Сербії почали здійснювати турецькі намісники. Почалося нав'язування ісламу. Самостійна сербська державність була ліквідована в 1459 р. З цього часу територія Сербії була включена до складу Османської імперії.

Супільний лад. Сербське суспільство в IX ст. відзначалося багатокладністю, поєднанням родоплемінних, общинних і фе-

одальних відносин. Історичні пам'ятки, які дійшли до нас, свідчать про досить глибоку соціальну диференціацію, про виокремлення правлячої верхівки. Характерною особливістю Сербії було тривале існування задруги. Міцність родоплемінних відносин зумовила існування общинної форми землеволодіння у вигляді «дедіни» або «плементшини» — спадкової власності великої сім'ї, роду, племені.

Задруга складалася з кількох поколінь близьких родичів по батьківській лінії, які жили під одним дахом, вели спільне господарство і спільно обробляли землю. Усе доросле чоловіче і жіноче населення входило до сімейної ради — установи племінної демократії, наділеної вищою владою в задрузі. До її відання належало прийняття рішень з найважливіших справ задруги і вирішення спорів між її членами. Безпосереднє управління перебувало в руках домашини (домогосподаря), не обов'язково найстарішого. Він обирався сімейною радою для забезпечення повсякденного господарського життя задруги.

Кілька задруг утворювали племена, які, в свою чергу, об'єднувалися в жупи. Жупи згодом почали розглядатися як основна адміністративно-територіальна одиниця ранньофеодальної Сербської держави. На чолі жуп стояли представники ранньофеодальної титулованої знаті, посадові особи князя — жупани.

У XII ст. активізується процес феодалізації сербського суспільства, поступового переходу від ранньофеодальних політичних і соціальних форм до системи розвинутих феодальних відносин. Швидкими темпами зростає земельна власність світських і духовних магнатів, встановлюються васально-ленні відносини. Наймогутнішим землевласником стає король. До його домену входять його родові маєтки та вся незайнята земля. Вважалося, що кожен землевласник держав свій феод від вищестоящего сеньйора, а в кінцевому підсумку — від короля, якому він був зобов'язаний нести військову службу та ряд інших повинностей.

До королівського домену примикали землі удільних князів, розташовані в основному навколо їхніх палаців — резиденцій. Король надавав землю своїм васалам у вигляді повного і умовного земельного володіння. Повна спадкова земельна власність називалася баштиною. Вона була переважною формою світського феодального землеволодіння феодальної верхівки (властелів). Власники баштини вправі були вільно володіти, користуватися і розпоряджатися нею, а також передавати у спадщину. Баштина не могла бути відібрана у них навіть за державну

зраду, але відчужувати її заборонялося без згоди близьких родичів, співвласників землі (братії).

Умовне земельне володіння, засноване на васальній службі, називалося пронією. Володілець пронії вважався її держателем, а не власником. Він не міг вільно розпоряджатися нею, а головне, відчужувати на свій розсуд. Юридичне оформлення встановлених на XIV ст. форм феодалного землеволодіння відбулося в результаті прийняття Законника Стефана Душана. Починаючи з XV ст. з дозволу королівської влади пронія також стала переходити у спадщину. Отже, відбувається зближення правового режиму баштини та пронії.

Великим власником землі була церква, яка мала у своєму розпорядженні не тільки значні за обсягом мастки (метохії), а й інвентар, господарські будівлі, велику кількість кріпосних селян.

Зростання великого феодалного землеволодіння неухильно призводило до феодалного роздроблення, міжусобної боротьби феодалів. Придушити на певний час партикуляристські прагнення великих земельних магнатів (власелів) вдалося сербському королю Стефану Душану. Опорою центральної влади у боротьбі з сепаратизмом феодалів були власелічі — дрібні й середні феодалі. Прагнучи повернути їх на свій бік, король проводить часткову секуляризацію церковної та монастирської землі і роздає її своїм прихильникам. Процесу перерозподілу феодалної земельної власності в XIV ст. сприяла і жорстока боротьба феодалних угруповань.

Для феодалної Сербської держави на всіх етапах її розвитку характерною є чіткість станового поділу, який закріплювався феодалним правом. Станові межі розділяли не тільки феодалів і простий народ, а й різні групи панівного класу. Станово-класовий поділ феодалного суспільства Сербії був закріплений Другою Жичською грамотою в 20-х рр. XIII ст., а пізніше підтверджений в Законнику Стефана Душана. Ці пам'ятки порізно називають представників панівного класу. В одних джерелах це «власелі», «добрі люди», «шановані люди», в інших — «магнати», «нобілі». Термін «нобілі» застосовувався для позначення усього панівного класу, а «власелі», як правило, для позначення привілейованої верхівки феодалів, безпосередніх васалів самого короля.

Васалами власелів були власелічі, від них вони отримували земельні наділення. Інколи вони називалися також «войніками», що прямо вказує на їхню колишню службу в дружині

князя. Пізніше термін «войнік» почав застосовуватися для позначення дрібного і середнього дворянства.

Законник Стефана Душана закріпив основний привілей усього класу феодалів — право власності на землю. «Села і землі можуть бути лише царські, властелівські або церковні», — записано в статтях 75, 81 Законника.

Феодална верхівка світської і духовної знаті мала імунітетні привілеї, причому права духовних феодалів були ширшими, ніж світських. Як і світські феодали, вони були наділені податним імунітетом, але клірики не підлягали світському суду (крім деяких найтяжчих державних злочинів). Крім того, маєтки духовенства майже повністю вилучалися з відання місцевої державної адміністрації. Внаслідок цього наприкінці XIV — на початку XV ст. секуляризаторська політика центральної влади призводить до певного обмеження майнових прав і податкових привілеїв духовенства.

Феодално залежне населення Сербії в цілому становило прошарок простолюдинів, «нижніх», який також поділявся на окремі станові групи. До нього належали вільні селяни-общинники (себри), кількість яких у міру розвитку феодалізму і закріпачення селянства різко зменшувалася, поземельно залежні селяни (влахи), а також кріпосні селяни (меропхи) і раби (отроки).

В особливо тяжкому становищі перебували меропхи — кріпосні селяни, особисто залежні від землевласника-феодала. Вони не могли за власним бажанням переходити від одного феодала до іншого. За втечу меропхи суворо каралися. У меропхавтікача рвали ніздрі, його таврували. Вони сплачували феодалу грошовий і натуральний оброк, відбували панщину (двічі на тиждень, а в літній період і більше), а також сплачували податки до державної казни. Селянам, навіть вільним, під страхом відрізання вух заборонялося збиратися на сходки для захисту своїх інтересів. У зв'язку з масовими виступами селян в середині XIV ст. були внесені доповнення до Законника, які значно посилили покарання за порушення феодалських порядків.

В XIV ст. намітилася тенденція до правового нівелювання основних категорій залежного сільського населення. Їх дедалі частіше називають загальним терміном «посадники», «себри», «вілани», проте їхнє майнове становище залишається різним.

Міста. Економічна роль міст в Сербії зростає лише у XIII—XIV ст., коли поділ праці між містом і селом набуває дедалі більш стійкого характеру. Міста виникали на землях короля і

удільних князів. Будучи прихильниками сильної королівської влади і противниками феодальної роздробленості, городяни відігравали важливу роль в процесі централізації країни. Вони виступали проти феодальних міжусобиць, допомагали королю грошима і ополченням, за що нерідко отримували від останнього великі земельні наділення та автономний статус, що закріплювався пільговими грамотами.

Миське населення було неоднорідним в соціальному і правовому відношенні. Заможна верхівка купців і ремісників перебувала під особливим покровительством центральної влади, наділялася королем імунітетними привілеями. Звичайний податний люд ніс на собі весь тягар податкової експлуатації, хоча й був особисто вільним. Городяни, які жили на землях великих феодалів, додатково обкладалися численними поборами на користь феодалів-землевласників. Вони підкорялися також їх адміністративній і судовій владі.

Державний устрій. Центральні органи управління. Сербська держава в IX ст. була за своєю формою ранньофеодальною. Вона зберігала деякі пережиточні форми племінної демократії. Сербський князь, воевода — це спочатку старійшина роду, військовий ватажок. Він спирався на свою дружину і віче, що становило собою зібрання усього вільного чоловічого населення. Віче в Сербії продовжувало функціонувати аж до кінця XII ст. Відомі його рішення, датовані січнем 1186 р. Державний апарат, органи центрального управління поповнювалися здебільшого за рахунок дружинників короля. Серед них вирізнялися казначеї, воеводи, конюхи тощо.

Прийняття християнства в другій половині IX ст. сприяло зміцненню Сербської держави. Перемога у війні з Візантією (близько 1190 р.) поклала край залежності сербської церкви від візантійського патріарха та римського папи. Крім того, в 1219 р. виникла самостійна православна церковна організація на чолі з власним патріархом і богослужінням слов'янською мовою.

Починаючи з XIII ст. відбувається посилення королівської влади, пов'язане з поглибленням процесу закріпачення селян і зростанням феодальної експлуатації. Підкреслюючи свою могутність, сербські князі дедалі частіше почали називати себе королями. Королівський титул був офіційно закріплений за сербським князем Стефаном Неманичем в 1217 р. Спираючись на підтримку православної церкви, сербські правителі перебирають на себе усе більше повноважень. Цьому сприяє певна фінансова незалежність королів, які наділені широким доменом і

мають власну казну. Королі стоять на чолі державного апарату і є верховними суддями. У зв'язку з ліквідацією залежності сербської церкви від римських пап королі наділяються правом висувати кандидатів на пост архієпископів Сербії, яких вони підбирають з найбільш відданих кліриків.

Поступово відбувається ускладнення державного управління, чітко розмежовуються функції двірцевих слуг. Серед них виокремлюється королівський канцлер — логофет. Спочатку він вважався особистим секретарем короля, а потім стає його радником, який виконує особливі, найбільш важливі королівські доручення, очолює королівську канцелярію.

У міру зростання великого феодального землеволодіння феодална знать все активніше бере участь в управлінні державою. Зростає роль соборів — з'їздів сербської духовної і світської феодалної знаті. Собори скликалися для вирішення найважливіших державних справ: для коронації королів, для встановлення нових податей і податків, для прийняття особливо важливих законів. Основна частина Законника Стефана Душана була затверджена на спеціально скликаному для цього з'їзді (соборі) світських феодалів в м. Скоп'є. Право скликання собору належало королю або особі, яка заміщує його. В період феодалної роздробленості внутрішні протиріччя в середовищі правлячого феодального класу породили практику скликання особливих удільних або крайових соборів на противагу центральним. З другої половини XIV ст., із встановленням в Сербії «деспотівни», собори припиняють скликатися.

Місцеве управління. Нижчою адміністративно-територіальною одиницею в Сербії була жупа на чолі з жупаном. Спочатку жупан — це старійшина роду. Згодом він перетворюється на представника феодалної знаті на місцях, який підпорядковувався безпосередньо князю. В середині XII ст. жупани почали підпорядковуватися архіжупанам, які стояли на чолі кількох жуп. Жупани очолювали місцевий управлінський апарат, до якого входили сотники, казначеї, судді, здійснювали судові й фіскальні функції. Дохід жупанів становили податки з місцевого населення, 2/3 з яких вони передавали до казни, а 1/3 залишали собі.

В період феодалної роздробленості політична структура сербського суспільства повністю визначалася структурою феодального землеволодіння. Великі феодали здійснювали всю повноту влади в своїх володіннях. Вони мали свій двір, чиновників, військо, привласнювали податки, мито, судові штрафи.

Не випадково в джерелах можна зустріти термін «панівний» (наприклад, обов'язок сплатити штраф «панівному»), мається на увазі, певно, місцевий феодал.

В середині XIV ст. в Сербії відбулася радикальна перебудова органів місцевого управління. Вводиться новий адміністративний поділ, вся країна поділяється на області на чолі з намісниками — севастами. Області, в свою чергу, поділялися на волості — жупи, які не зовсім збігалися з попередніми жупами. Посади жупанів були поступово ліквідовані, їх місце посіли особливі державні чиновники — кефалії.

Суд. В ранньофеодальній Сербії сімейна рада, задруги, жупани та інші королівські чиновники мали і судові, і адміністративні повноваження. Пізніше в Сербії сформувалася досить складна судова структура, що складалася з державних, церковних і вотчинних (сеньйоріальних) судів.

Вищою судовою інстанцією був король, його рішення були остаточними. Державні суди розрізнялися за територіальним принципом: придворний, обласний, міський. Судді обласних судів були роз'їзними. Вони спостерігали за діяльністю інших судів і виконанням законів у країні. В королівських судах існувала спеціальна посада судового виконавця — пристава. Діяльність королівських судів не поширювалася на духовних осіб (крім справ про державну зраду і вбивство). Справи кліриків розглядалися в церковних судах.

Судовій системі Сербії були відомі й станові суди — суд «поротників», або «суд рівних», для представників панівного класу, для купців — купецький суд тощо. Склад суду міг змінюватися залежно від важливості справи від 24 до 6 осіб (ст. 153 Законника). Перед початком судового розгляду судді приносили в церкві присягу — «роту», що будуть судити по совісті. Поротники могли виносити обвинувальний або виправдувальний вирок, але не могли мирити сторони. За порушення своїх обов'язків вони каралися «штрафом і безшлюбністю» (ст. 156 Законника).

Феодално залежне населення, а також себри та отроки підпадали під юрисдикцію світських і духовних сеньйорів. У разі вчинення державних злочинів — убивства, крадіжки, розбою, переховування втікачів — селяни передавалися до загальнодержавних судів. В період «деспотівни» компетенція вотчинних судів помітно звужується.

Армія перших сербських королів складалася з дружини і народного ополчення. Дружина «великих» князів не тільки охоро-

няла зовнішні кордони держави, а й була покликана придушувати заколоти всередині країни, збирати данину і податки, їй належали і деякі судові повноваження. У міру розвитку феодалізму великі земельні магнати почали обростати власним військом. У зв'язку із загостренням внутрішніх протиріч королі почали створювати наймане військо для особистої охорони і придушення заколотів.

2. Прийняття Законника Стефана Душана, його загальна характеристика

Законник Стефана Душана є найважливішим джерелом права сербського феодального суспільства. «Законник благовірного царя Стефана», як офіційно він називався, був прийнятий собором сербських церковних і світських феодалів в 1349 р. Це перша кодифікація сербського феодального права. Його джерелами були сербське звичаєве право, даровані грамоти царів, а також норми візантійського права, пристосовані до сербських умов.

Законник Стефана був визначною юридичною пам'яткою, яка налічувала близько 200 статей. Він містив не тільки численні правила стосовно суду і судового процесу, злочинів і покарань, а й норми щодо правового становища основних класів-станів феодальної Сербії. В цьому документі панівний клас Сербії закріплював основні привілеї і насамперед право феодальної власності на землю і право на експлуатацію залежних від них селян (меропхів).

В Законнику передбачені дві основні форми феодального землеволодіння — баштина і пронія. Законник підтвердив незмінність статусу баштин усіх сербських феодалів, в тому числі дарованих царськими грамотами. Власники баштин звільнялися від усіх повинностей, крім військової, і від сплати поземельної податі. Баштина могла переходити у спадщину не тільки дітям, а й у разі їх відсутності іншим родичам. Другій, нижчій формі феодального землеволодіння — пронії — в Законнику відведена лише одна стаття. Вона проголошувала пронію невідчужуваною: власнику пронії було заборонено продавати або дарувати пронійську землю.

Сербський законодавець прагне посилити єдину державну владу, покласти край насиллю в країні: «насилля нехай не буде ні в чому на землі мого царства». В Законнику забороняється самоуправство; до судів висувається вимога судити строго за Законником.

3. Правове становище християнської церкви в Законнику Стефана Душана

Чільне місце в переліку злочинів, передбачених Законником, посідають злочини проти християнської релігії. Достатньо згадати статті «про еретика»: 10 — «І хто виявиться еретиком, живучи між християнами, нехай буде попалений по обличчю (затаврований) і нехай буде вигнаний. Хто ж його переховуватиме, і той нехай буде затаврований»¹; «про продаж християнина в іншу віру»: 21 — «І хто продасть християнина в іншу віру, нехай буде відсічений і обрізаний йому язик. І з властельських людей, які сидять по церковних селах і по катунах, нехай усякий повернеться до свого господаря».

Церква має великий вплив на усе доросле населення, про це свідчать ст. 3 — «І жоден шлюб нехай не буде здійснений без вінчання, і якщо ж здійсниться без благословення і церковного опитування, такий нехай буде розірваний» і ст. 4 — «І в духовній справі кожна людина нехай має покору і послух своєму архієрею. Якщо ж хто згрішить проти церкви або порушить будь-що в цьому Законнику волею чи небажанням, нехай повиниться і задовольнить церкву, якщо ж не послухається і відсторониться від церкви, не захоче виконати повеління церкви, тоді хай буде відсторонений від неї»².

Законник Стефана Душана регламентує і суд над священнослужителями: ст. 31 — «Церковні люди в будь-якій тяжбі нехай судяться перед своїми митрополитами і перед єпископами й ігуменами; якщо будуть обидва однієї церкви, нехай судяться перед своєю церквою».

Законник звільнив священнослужителів від усіх повинностей: ст. 32 — «І які є меропхські села мого царства в Загор'ї та інших місцях, церковні люди нехай не ходять на меропшини ні на село, ні на ріллю, ні на виноградники, ні на яку роботу, ні на малу, ні на велику. Від усіх робіт звільнила їх моя царська величність, тільки нехай працюють для церкви...».

Законник захищає особу священника: ст. 95 — «Якщо хтось лятиме святителя або монаха, або попа, нехай сплатить 100 перперів; а хто вб'є святителя або монаха, або попа, нехай буде той убитий і повішений»³.

¹ Див.: Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 116.

² Див.: Там само.

³ Див.: Там само. — С. 119.

4. Злочини і покарання за Законником Стефана Душана

Значна частина приписів Законника стосувалася злочинів і покарань. Саме розуміння злочину як порушення царського миру є вже цілком властивим розвинутому феодальному праву. Відповідно покарання найчастіше виступає як відплата. Сербський законодавець розмежує і форми вини — умисел і необережність — пов'язуючи з ними і характер покарання. Так, умисне вбивство рівного за станом каралося «відрубанням обох рук», неумисне вбивство — грошовим штрафом.

86 — «І де відкриється вбивство, той, хто розпочав бійку, нехай буде винний, якщо і буде вбитий».

87 — «Хто не прийшов з насильницьким наміром і вчинив убивство, нехай сплатить 300 перперів, якщо ж прийшов з наміром, відрубати йому обидві руки»¹.

Серед нечисленних злочинів проти держави слід відзначити сходку вільних селян (себрів), заборонену під загрозою калічними покараннями (68 — «Нехай не буде сходу себрів. Якщо ж виявиться підбурювач, нехай будуть відрізані йому вуха і випалені вії»)², і зраду, у разі якої карався не тільки сам злочинець, а й його родичі за принципом «брат за брата і батько за сина».

51 — «За зраду, за всякий злочин відповідають брат за брата і батько за сина, родич за родича. Ті ж, які відокремлені від такого злочинця і живуть у своїх будинках і не згрішили, нехай не платять нічого, за винятком того, хто згрішив, і дім того нехай платить»³.

Більш детально розроблені у Законнику злочини проти особи, до яких були віднесені вбивство, отруєння, звалтування, образа словом і дією. В окремих статтях цієї групи злочинів яскраво виражений класово-становий принцип покарання. Так, у разі вбивства феодала (власеля) селянином (себром) останній підлягав калічному покаранню — відрубанням обох рук, а також грошовому штрафу; вбивство ж себра власелем каралося лише грошовим штрафом. 94 — «Якщо властель уб'є себра в місті або в жупі, або в катуні, нехай сплатить тисячу перперів; якщо ж себр уб'є власеля, то відрубати йому обидві руки і нехай сплатить 300 перперів»⁴. Такий само підхід до покарання

¹ Див.: Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 149.

² Див.: Там само. — С. 148.

³ Див.: Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1973. — С. 148.

⁴ Див.: Там само. — С. 149.

містить стаття про згвалтування. 52 — «І який властель згвалтує властелицю, нехай будуть відсічені йому обидві руки і відрізаний ніс. Якщо ж себр згвалтує властелицю, нехай буде повішений. Якщо ж згвалтує собі рівну, нехай будуть відсічені йому обидві руки і відрізаний ніс»¹.

Серед злочинів проти власності Законник виокремлює розбій і крадіжку. Прагнення до всебічного захисту приватної феодальної власності дістало вияв у встановленні надзвичайно суворих покарань за ці злочини. Так, у разі спіймання розбійника чи злодія з поличним Законник, категорично забороняючи їх помилування, встановлює як покарання смертну кару з попереднім осліпленням злочинця.

151 — «Вказаним чином нехай буде покараний явний розбійник і злодій, і таким є (їх) викриття: якщо у них знайдеться щось поличне або якщо схоплять їх на місці розбою чи крадіжки, то нехай передадуть їх або жупі, або селам... або властелю, який над ними, як написано вище; такі розбійники і злодії нехай не будуть помилувані, нехай будуть осліплені й повішені»².

Законодавець загрожує усякому селу, де будуть виявлені розбійники або злодії, розграбуванням, встановлюючи, таким чином, колективну відповідальність. 146 — «Наказує моя царська величність по всіх землях і містах, по жупах і по околицях, нехай не буде розбійника і злодія у всіх цих межах і таким чином нехай припиняться крадіжки та розбій; в якому селі виявиться злодій чи розбійник, то село нехай буде розграбоване, а розбійник нехай буде повішений догори ногами, а злодій нехай буде осліплений, а господар того села нехай буде приведений зв'язаним до моєї царської величності й нехай платить за усе, що скоїв (зло) розбійник і злодій з самого початку і крім того нехай буде (він) покараний як злодій і розбійник»³.

5. Суд і процес

Судовий процес згідно з Законником мав змагальний характер, що дістало вияв у формулі: «на суді, коли судяться і тяжаться дві сторони щодо своєї тяжби...». Судовий процес починався лише у разі приватної скарги потерпілого; в ньому могли брати участь не тільки усі вільні, а й феодально залежні селяни (меропхи). Лише раби, так звані властельські отроки, повинні

¹ Див.: Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1973. — С. 148.

² Див.: Там само. — С. 151.

³ Див.: Там само.

були судитися «перед своїми господарями в усіх своїх справах».

Докладні правила судочинства в Законнику відсутні. Сербський законодавець приділяє увагу лише початковій стадії процесу — порядку виклику до суду відповідача (обвинуваченого) і наслідкам його неявки, а також останній стадії процесу — постановленню судового рішення у письмовій формі. Письмовий запис усього процесу був передбачений лише в царському суді.

Судді мали розглядати всі справи на основі особистих показань сторін, причому вони повинні були керуватися лише первісними показаннями сторін, «а останнім словам (не вірити) ні в чому». 169 — «Сторони, які прийдуть на суд моєї царської величності, що скажуть (спочатку, тим словам і вірити, і за тими словами судити, а останнім (не вірити) ні в чому»¹.

Серед інших доказів у Законнику вказуються показання свідків і дуже рідко ордалія. Остання у формі «несення заліза» передбачалася у разі звинувачень у розбої чи крадіжці.

152 — «І якщо хтось на суді звинувачує когось у розбої і крадіжці, і немає доказів, нехай буде їм за виправдання залізо, як те постановила моя царська величність; нехай виймуть його (залізо) біля церковних воріт з вогню і нехай (понесуть і) покладуть його на святий вівтар»².

Тема 9. Держава і право феодальної Франції

1. Сеньйоріальна монархія. Реформи Людовіка IX.
2. Станово-представницька монархія.
3. Абсолютна монархія.
4. Характеристика основних джерел права.
 - 4.1. Джерела права.
 - 4.2. Право феодальної власності на землю.
 - 4.3. Зобов'язальне право.
 - 4.4. Державна регламентація виробництва і торгівлі.
 - 4.5. Сімейне і спадкове право.
 - 4.6. Кримінальне право.
 - 4.7. Судовий процес.

¹ Див.: Хрестоматія по історії державства и права зарубешных стран. — М., 1973. — С. 152.

² Див.: Там само. — С. 151.

1. Сеньйоріальна монархія. Реформи Людовіка IX

Утворення самостійної держави у Франції було прямим наслідком становлення феодальних відносин у Франкській імперії, поділ якої був зафіксований у 843 р. Верденським договором, укладеним між внуками Карла Великого. За цим договором Карлу Лисому, який став першим французьким королем, дісталася земля на захід від Рейну. Однак Франція (ця назва утвердилася у X ст.) була єдиним королівством лише суто номінально, оскільки її територіальний розпад продовжувався. На XI ст. вона була конгломератом численних сеньйорій різного розміру і з досить різноманітним з етнічного погляду складом населення (кельти, баски, нормандці та ін.). На той час у Франції внаслідок територіальної роздробленості державна влада була буквально розщеплена між королем і багатьма іншими феодалами рівного йому чи нижчого рангу.

На подальших етапах розвитку середньовічного суспільства у Франції класова і внутрішньокласова боротьба, а також політичні форми, в яких вона здійснювалася, набували найбільш яскравих і типових рис. Французький феодалізм в цілому дає класичні зразки того, як глибокі зміни в економічній і політичній структурі суспільства призводять до неминучої й закономірної зміни форм організації держави. Відповідно й історію середньовічної держави у Франції можна поділити на такі періоди: 1) сеньйоріальна монархія (IX—XIII ст.); 2) станово-представницька монархія (XIV—XV ст.); 3) абсолютна монархія (XVI—XVIII ст.).

Глибока криза усєї феодальної системи призвела в 1789 р. до революції, результатом якої було повалення абсолютизму, а разом з ним усього старого режиму.

Формування правових основ станового устрою. В IX—XI ст. феодальні відносини у Франції отримують подальший розвиток і усюди стають панівними. З утвердженням монопольного права на землю феодалів зникає вільне селянське землеволодіння.

Одночасно в умовах панування натурального господарства продовжується дроблення великих сеньйорій і виникнення нових маєтків, що остаточно підірвало єдність країни і спричинило її територіальний розпад.

Становлення панівного класу феодалів безпосередньо пов'язане з розвитком феодальної власності на землю і складної системи васальних відносин. Великі феодали не прагнули зберегти свої землі у безпосередній власності, оскільки їх політичне значення і сила визначалися не стільки розміром земель-

них володінь, скільки кількістю васалів. Тому зазвичай феодал утримував у своєму особистому розпорядженні лише частину земельних угідь, які становили його родовий маєток з укріпленим замком. Інші землі він роздавав васалам.

Хоча відносини між сеньйором і васалом будувалися на основі договору, сторони в ньому не мали рівного правового становища. Васальний договір містив елементи ієрархії та залежності, оскільки отримувач феоду (ф'єфу) зобов'язувався визнавати верховенство сеньйора (сюзерена). Велике економічне й політичне значення васальних договорів було причиною того, що вони укладалися публічно з додержанням урочистого і ретельно розробленого обряду. Головним в такому обряді було офіційне введення васала у володіння землею (інвеститура) і його клятва на вірність своєму сеньйору (оммаж).

Васальні договори чітко фіксували обов'язки сторін. Сеньйор поряд із наданням феоду мав забезпечити захист васала і переданої йому землі. Обов'язок васала полягав насамперед у військовій службі на сеньйора. На XI ст. установився і строк такої служби — до 40 днів на рік. Васал мав також брати участь в судових та інших зборах феодалів під головуванням сеньйора. Грошові виплати васала були чітко визначені: викуп сеньйора з полону, подарунки у разі посвячення в лицарський сан його старшого сина і заміжжя старшої дочки.

Спочатку васальні договори вважалися укладеними на строк життя сторін, мали персональний характер. Проте згодом обов'язки, пов'язані з ними, почали передаватися у спадщину. Відповідно у разі сплати сеньйору встановленої винагороди (рельєфу) до спадкоємця переходило і земельне володіння, яке поступово перетворювалося на спадкове. Таким чином, вже на XI ст. феодал, тобто спадковий родовий маєток, утверджується як основна форма поземельної власності.

Якщо васал порушував клятву вірності сеньйору і не виконував своїх обов'язків, він повинен був повернути феодал. Проте юридичний механізм розв'язання спорів між сеньйорами і васалами (в суді сеньйора), як правило, був малоефективним, оскільки великі васали, які мали самостійну військову силу, не бажали підкорятися рішенню суду. Це призводило до численних феодалських суперечок і війн. В цілому на XII ст. внаслідок гострої внутрішньокласової боротьби відбулося деяке розширення прав васалів на землю і обмеження строків їх служби.

На XI ст. у зв'язку з феодалізацією і послідовним роздаванням землі виникла складна структура класу феодалів, який

складався не тільки з сеньйорів і васалів, а й підвасалів різних ступенів (ар'єр-васалів). На найнижчій феодальній сходинці знаходились лицарі (шевальє), які не мали своїх васалів і були сеньйорами лише щодо своїх селян. На верхній — король, проте значна кількість великих феодалів — герцоги і графи — вважали себе рівними королю (перами) і часто фактично не визнавали стосовно нього васальних обов'язків. Слабкість короля в IX—XI ст. діставала вияв у тому, що за його покликом на військову службу з'являлися лише його безпосередні васали з королівського домену, тобто безпосередніх земельних володінь короля, розмір яких був відносно невеликий. Основна маса феодалів (ар'єр-васалів) не підпорядковувалася королю, втім, як і іншим найбільшим феодалам, оскільки діяв принцип: «васал мого васала — не мій васал».

З середини XII ст. у зв'язку з економічним зростанням міст, які були природними союзниками королівської влади, відносини всередині класу феодалів зазнають деяких змін. Королі починають домагатися визнання васальної залежності і клятви вірності від усіх феодалів в країні. Процес, в ході якого відбулося перетворення ар'єр-васалів на безпосередніх васалів короля, отримав назву іммедіатизації.

З XII ст. практично припиняється процес дроблення земельних володінь. Феодальні маєтки остаточно набувають родового характеру. Доступ нових осіб до рядів феодалів обмежується. Лише королівська влада продовжує роздавати ділянки, захоплені під час війн з непокірними васалами. Більш чітко фіксується ієрархічна структура панівного класу, спадкового характеру набувають феодальні титули і ранги. Таким чином, на XIII ст. створюються передумови для формування замкненого стану дворянства.

Інший шлях формування панівного класу в IX—XIII ст. пов'язаний з розвитком церковного землеволодіння, яке швидко зростало завдяки наділенням короля та інших світських феодалів. З огляду на те, що церква вимагала від священнослужителів безшлюбності, їх правовий статус не передавався у спадщину. Часто ряди духовенства поповнювалися за рахунок світських феодалів. В рамках католицької церкви у Франції склалася своя складна ієрархія, причому користування церковним майном пов'язувалося з посадою, яку обіймала та чи інша духовна особа.

Між світськими і духовними феодалами, а також між феодальними землевласниками різних рангів і ступенів існували

протириччя, які часто призводили до збройних сутичок. Проте, незважаючи на внутрішньостанові перегородки, феодалі становили правлячу верхівку середньовічного суспільства у Франції, яка як єдине ціле протистояла і селянському, і міському населенню.

У IX—XI ст. відбувається остаточне оформлення класу феодально залежних селян. Він складається з численних категорій сільського населення, відомих ще Франкській імперії (вільні общинники, раби, напіввільні тощо).

Переважаюча більшість селян (за винятком селян церковних земель, Нормандії, Пікардії) перетворюється на сервів, правовий статус яких як особисто залежних осіб певною мірою був успадкований від рабства. Серви розглядалися як невід'ємна складова землі. За словами французького середньовічного юриста Ф. Бомануара, «право, яке я маю на мого серва, — це право мого феодала». Серви сплачували подушний податок (шеваж), щорічний оброк, відробляли панщину (зазвичай три дні на тиждень). Серв не міг одружитися без згоди господаря, поступати у священнослужителі, бути свідком в судовому процесі або брати участь в судовому поєдинку, оскільки вважалося, що він не може ризикувати своїм життям, яке належить сеньйору.

Однак особиста залежність сервів не перетворила їх на кріпосних людей. Обсяг їх повинностей, як правило, визначався правовими звичаями. Серв міг продати свій наділ або ж просто піти від сеньйора, оскільки у Франції не було загальнодержавного розшуку селян-втікачів.

До другої групи залежних селян належали вілани. Вони вважалися особисто вільними держателями землі, що належить феодалу. Вілани сплачували сеньйору оброк (талью), розмір якого також визначався звичаєм, але був легшим, ніж у сервів. До XII ст. вілани сплачували і шеваж, проте він розглядався як вшанування сеньйора, а не як прояв особистої залежності. Як і всі сільські жителі, вони мали отримувати у сеньйора (фактично викупувати за плату) формар'яж — дозвіл на одруження. З XII ст. значна частина віланів звільняється від цього обов'язку, вносячи одноразову викупну плату. В цей же час селяни починають викупувати покладений на них обов'язок сплачувати сеньйору спеціальний внесок (менморт) при отриманні ними земельних ділянок у спадщину.

Усе селянське населення було зобов'язане дотримувати монопольного права феодалів вимагати від нього виконання певних робіт (баналітету): пекти хліб у пекарні сеньйора, чавити

виноград в його виноробні тощо. Звільнитися від цього тягара селянин міг, лише віддаючи частину продукції, яка вироблялася ним, сеньйору. Останній зберігав також щодо залежних від нього селян «право першої ночі».

У XI—XII ст. у зв'язку із швидким зростанням міст збільшується новий прошарок феодального суспільства, наділений особливим правовим статусом, — міське населення. Спочатку правове становище городян мало чим відрізнялося від іншої маси феодально залежних людей. Проте з XII ст. у Франції розпочинається рух за звільнення міст від влади окремих сеньйорів і за самоврядування. Королівська влада, яка не допускала самостійності городян у своєму домені (так, в 1137 р. був жорстоко придушений рух городян в Орлеані), охоче підтримувала міста, що виступали за звільнення від сеньйоріальної влади. Зрештою міста шляхом збройної боротьби або в інший спосіб (викупи тощо) домагалися надання їм спеціальних хартій вольностей.

Правовий статус городян не був універсальним, він був пов'язаний з конкретною міською асоціацією. Тому його в принципі не могли одержувати дворяни, священики, серви. Але серв, постійно проживаючи в місті, здобував особисту волю. Навіть якщо місто залишалося під безпосередньою юрисдикцією короля чи окремого феодала, обов'язки городян стосовно сеньйора були обмежені і строго фіксовані. Примусові роботи і баналітети скасовувалися. Встановлювалися точні розміри судового мита, штрафів тощо. Однак населення міст залишалося інтегрованим у феодальну систему. Міське життя почало набувати станovo-корпоративного характеру, сприяти утворенню цехів і гільдій.

Виникнення і розвиток сеньйоріальної монархії. У IX—XII ст. в умовах політичної децентралізації, що призвела до глибокої територіальної роздробленості, королівська влада втратила своє колишнє значення. Король розглядався феодалами як «перший серед рівних» (*primus inter pares*). Фактично влада короля поширювалася лише на територію його домену, але і там йому доводилося вести завзяту боротьбу з непокірними васалами. Поза межами королівського домену влада належала великим землевласникам (герцогам Бургундії і Нормандії, графам Фландрії, Тулузи, Шампані та ін.). Така форма феодальної держави, побудована за принципом сюзеренітету-васалітету, може бути визначена як сеньйоріальна монархія. Політична влада в ній фактично була поділена між королем і феодалами різного рівня, пов'язаними сеньйоріально-васальними відносинами, і набула тим самим приватноправового характеру.

Становлення сеньйоріальної монархії (IX—XI ст.) означало занепад центральної державної влади, підрив внутрішньої єдності країни, ослаблення її зовнішньополітичного становища. На цьому етапі розвитку середньовічного суспільства у Франції ця форма держави найточніше відображала існуючу соціальну політичну реальність. В умовах економічної і політичної децентралізації окремі феодала ефективніше здійснювали державні функції, ніж це робила королівська влада.

Сеньйоріальну монархію не можна розглядати лише як прояв політичного регресу. Вона безпосередньо впливала з відносин, пов'язаних з натуральним господарством і феодалною власністю на землю, у рамках якої мав місце економічний розвиток, хоча й повільний. Політична роздробленість не могла зупинити поступального руху суспільства у Франції. Коли в XII—XIII ст. поступово починають визрівати нові економічні потреби, пов'язані з розвитком міст і товарно-грошового господарства, політична децентралізація поступово припиняється, поступаючись місцем протилежній тенденції — неухильному посиленню королівської влади. У XIII ст., особливо після реформ Людовіка IX, центр політичної влади в сеньйоріальній монархії поступово переміщується до короля, який вже реально виступає як сюзерен усіх феодалів у Франції.

У IX—X ст. у Франції, коли королівська влада була особливо слабкою, король обирався верхівкою світських і духовних феодалів, хоча і з дотриманням династичного принципу. У 987 р. з обранням королем Гуго Капета припиняється і сама династія Каролінгів. За перших Капетингів виборність короля зберігається, але майбутній спадкоємець правлячого короля обирається ще за життя останнього. У XII ст. утверджується порядок передання трону в спадщину.

Спочатку функції королівської влади були значно обмеженими, хоча формально у короля зберігалися деякі традиційні привілеї. Він вважався главою французького війська, приймав закони, чинив суд. Але за перших Капетингів королівське законодавство (видання капітуляріїв) фактично припинилося. Інші королівські повноваження також існували лише в теорії. На короля покладалися обов'язки «захисту королівства і церкви», а також «підтримання миру» в країні, але він не мав реальної влади для їх здійснення. Судову владу король мав лише в межах свого домену.

З XII ст. становище короля поступово змінюється, деякі функції реалізуються ним активніше. Так, відновлюється прак-

тика видання королем законодавчих актів — настанов (etablisement), хоча на це була потрібна згода великих феодалів (Великої ради). У XIII ст. визнається, що королівський акт, якому присягнули васали, обов'язковий і для відсутніх феодалів. Розширюється сфера судової юрисдикції короля.

Центральна королівська адміністрація. В умовах феодалної роздробленості і тривалого ослаблення королівської влади органи центрального управління не були структурно оформлені і диференційовані. Двірцево-вотчинна система поєднувалася з управлінням, заснованим на васальних відносинах.

Від епохи Каролінгів зберігся королівський двір, що складався зі знатних феодалів і палацових слуг (міністеріалів). Головну роль у королівській адміністрації (до кінця XII ст.) відігравав сенешал. Він вважався главою королівського двору, командував армією, підписував державні документи. Посада сенешала знаходилася в руках однієї з найбільш знатних феодалних сімей Франції. Згодом вона набула такої ваги, що король Філіпп II Август (у 1191 р.) вирішив надалі на цю посаду нікого не обирати. У військових справах за сенешалом йшов конетабль — голова королівської кінноти, помічником якого був маршал, а з XIII ст. — королівський адмірал. Королівський казначей, якому допомагав камергер, видав державними архівами і королівською казною. Однак у XIII ст. його функції істотно скоротилися, тому що казна була передана духовно-лицарському ордену тамплієрів. Королівською канцелярією керував канцлер, який редагував королівські акти, давав їх на підпис королю, а потім скріплював печаткою. Вплив канцлера на державні справи був значний, тому з посиленням королівської влади в XIII ст. (з Людовіка IX) ця посада тривалий час (до 1315 р.) не замінювалася.

Міністеріали спочатку були вихідцями зі світських феодалів королівського домену і священиків. У XIII ст. до органів центрального управління дедалі частіше залучаються представники міст, дрібні і середні феодали (лицарі короля), а також юристи (легісти).

Розвиток феодалних відносин дістав вияв у зборах королівських васалів — курії короля (*curia regis*), виникнення якої також припадає на епоху Каролінгів. За перших Капетингів курія майже не мала значення, оскільки пері й інші могутні васали не з'являлися на її засідання. Спочатку в ній брали участь лише безпосередні васали короля, з якими він обговорював питання політичного, фінансового, судового характеру. Королі

зверталися до неї за порадою для вирішення питань про війну і мир, про хрестові походи, про відносини з римським папою, про одруження тощо. На схвалення курії подавалися законодавчі акти короля. З XIII ст. на засідання курії для вирішення складних правових питань дедалі частіше почали запрошуватися легісти.

Місцеве управління. Органи місцевого королівського управління створювалися лише в домені короля, де визнавалася його влада. У великих сеньйоріях діяла своя система місцевого управління. Королівські чиновники на місцях здійснювали найрізноманітніші функції: адміністративні, військові, судові, фінансові. Сфера дії місцевого державного управління розширювалася в міру збільшення королівського домену і приєднання володінь великих феодалів.

Із середини XI ст. король ввів у своєму домені посаду прево, які призначалися в спеціальні округи — превотства. Їхніми помічниками в селах були сержанти, у містах — майори. Прево займався головним чином збором коштів до королівської казни, комплектував феодалське ополчення, вирішував питання управління і розглядав судові справи (з кінця XII ст. великі справи були вилучені з юрисдикції прево).

З кінця XII ст. виникають більші адміністративні одиниці — бальяжі. Їх межі не були чітко визначені, але зазвичай вони об'єднували кілька превотств. Кількість бальяжів зростала в міру збільшення королівського домену. На чолі бальяжу стояли призначувані королем (зазвичай з дрібних феодалів) спеціальні чиновники — бальї, створені на зразок англійських бейліфів. Бальї здійснював контроль над прево, що перебував під його владою, стежив за виконанням королівських законів і наказів, організовував у масштабах бальяжу військові формування.

Нерідко королі, приєднуючи великі сеньйорії, не ламали сформованої адміністративно-територіальної структури, а призначали туди спеціального чиновника з місцевих феодалів — сенешала — з функціями, в основному аналогічними бальї. Як правило, сенешальства створювалися на прикордонних територіях і були більш незалежні від королівської влади.

Бальї та сенешали в XIII ст. здійснювали правосуддя від імені короля, розглядали найбільш серйозні кримінальні справи (так звані королівські випадки), а також спори, що зачіпали інтереси феодалської знаті. Вони приймали апеляції на вироки прево, але поступово почали переглядати рішення і сеньйоріальних судів, які раніше вважалися остаточними.

Прево, балї та сенешали відігравали важливу роль у зміцненні фінансової бази королівської влади. Вони контролювали збір податків, мита, штрафів і стежили за їх своєчасним надходженням до королівської казни.

Важливим джерелом доходів казни було карбування королівської монети, стягування королівського податку (королівської галї), торгового мита і судових штрафів у межах домену. Посилаючись на надзвичайні обставини, король нерідко через сенешалів і балї вимагав від селян, священників і нотаблів (знаті) спеціальних грошових внесків або пожертвувань.

Реформи Людовіка IX. Значну роль у підвищенні авторитету королівської влади і зміцненні центральної адміністрації відіграли реформи короля Людовіка IX (1226—1270 рр.). Важливе місце серед них посідала військова реформа: створення міської міліції, загонів найманців. У результаті король значно менше став залежати від феодалного ополчення, ефективніше використовував збройні сили в боротьбі з непокірними васалами.

Прагнучи приборкати феодалну міжусобицю, Людовік IX заборонив приватні війни в королівському домені. На іншій території вводилися так звані 40 днів короля. Протягом цього терміну феодали не могли починати воєнні дії з тим, щоб кожна зі сторін спору могла перенести його до суду короля. Новий порядок істотно посилював позиції королівської влади.

За Людовіка IX з королівської курії, що становила раніше зїзд феодалів, починають виокремлюватися спеціалізовані центральні відомства. Мала королівська рада стала постійним довідним органом при королі, рахункова палата відала королівськими фінансами. У 1260 р. на базі королівської курії був створений спеціальний судовий орган — парламент, що збирався на сесії в Парижі чотири рази на рік і став вищим судом у Франції. До нього входили призначувані королем духовники, лицарі, легісти — випускники юридичних факультетів університетів, які активно підтримували королівську владу. Спочатку королі брали участь у засіданнях Паризького парламенту, але потім перестали їх відвідувати.

Людовік IX ввів на території домену єдину королівську монету, заборонивши використання грошей, випущених іншими феодалами. В іншій частині країни королівська монета мала право обігу поряд з місцевими монетами і поступово витісняла останні. Королівська казна отримала таким чином нове джерело доходів. Була створена також система спеціальних інспекто-

рів, які стежили за вірністю королю сенешалів та балії, розглядали скарги на їхні дії.

Реформи Людовіка IX, який активно проводив політику подолання феодальної роздробленості, розпочату ще на початку XIII ст. Філіппом II Августом, сприяли територіальному об'єднанню країни і консолідації основної маси феодалів і міського населення навколо короля. Таким чином, зміни, що відбулися в XIII ст. в суспільному і державному устрої, стали передумовою для виникнення в подальшому у Франції станово-представницької монархії.

2. Станово-представницька монархія

Зміни в правовому становищі станів у XIV—XV ст. Подальше зростання міст і товарного виробництва сприяло не тільки зростанню чисельності і політичної активності міського населення. Воно викликало перебудову традиційного феодального господарства, форм експлуатації селянства. Під впливом товарно-грошових відносин відбулися істотні зміни в правовому становищі селян. До XIV ст. у більшій частині Франції зникає серваж. Основну масу селянства становлять особисто вільні цenzитарії, які зобов'язані сплачувати сеньйору грошову ренту (цenz), розмір якої зростає.

Посилення феодальної експлуатації, а також економічні труднощі, пов'язані зі Столітньою війною з Англією, викликали загострення внутрішньополітичної боротьби. Це спричинило міські повстання (особливо в Парижі в 1356—1358 рр.) і селянські війни (Жакерія в 1358 р.). Відбулися зміни й у боротьбі серед самих феодалів, що було пов'язано з посиленням королівської влади і її зіткненням у процесі об'єднання країни з феодальною олігархією. Під час Столітньої війни було конфісковано багато земель у великих феодалів, які зрадили французького короля. Ці землі були роздані дрібним і середнім дворянам, що активно підтримували королівську владу.

У XIV—XV ст. у Франції завершилася перебудова станового устрою, що дістала вияв у внутрішній консолідації станів. Оформлення трьох великих станів не означало зникнення упадкової ще від попереднього періоду ієрархії феодалів. Однак заради зміцнення своїх загальних позицій феодали були змушені поступитися колишньою самостійністю, відмовитися від деяких традиційних сеньйоріальних привілеїв. Консолідація станового устрою означала поступове припинення винишуваль-

них міжусобних феодальних війн і встановлення нових механізмів уладнання внутрішньокласових конфліктів.

Першим станом у Франції вважалось духовенство. Об'єднання усіх священнослужителів у єдиний стан було результатом того, що королівська влада на XIV ст. одержала принципово важливу перемогу в боротьбі з папством. Було визнано, що французьке духовенство повинне жити за законами королівства і розглядатися як складова французької нації. При цьому обмежувалися деякі церковні прерогативи, що заважали політичному об'єднанню країни і визнанню верховенства королівської влади, було скорочене коло осіб, що підпадали під церковну юрисдикцію.

Із встановленням єдиного правового статусу духовенства зміцнилися його найважливіші стани привілеї. Духovenство, як і раніше, мало право на одержання десятини, різних пожертвувань, зберігало свій податковий і судовий імунітет. Воно звільнялося від будь-яких державних служб і повинностей. Останнє не виключало того, що окремі представники духовенства залучалися королем до вирішення важливих політичних питань, виступали як його найближчі радники, обіймали високі посади в державній адміністрації.

Другим станом у державі було дворянство, хоча фактично в XIV—XV ст. воно відігравало провідну роль у соціальному і політичному житті Франції. Цей стан об'єднував усіх світських феодалів, що розглядалися тепер не просто як васали короля, а як його слуги. Дворянство — це замкнений і успадковуваний (на відміну від духовенства) стан. Спочатку доступ до стану дворян був відкритий для верхівки городян і заможних селян, які, розбагатівши, купували землі в дворян, що розорилися. Родове дворянство, прагнучи зберегти дух феодальної кастовості, домоглося того, що купівля маєтків особами неблагородного походження не давала їм права одержувати дворянські звання.

Найважливішим привілеєм дворянства залишалось його виключне право власності на землю з переданням у спадщину всіх нерухомостей і рентних прав. Дворяни мали право на титули, герби й інші знаки дворянського достоїнства, на особливі судові привілеї. Вони звільнялися від сплати державних податків. По суті єдиним обов'язком дворянства стає несення військової служби королю, а не приватному сеньйору, як було раніше.

Дворянство, як і раніше, було неоднорідним. Титулована знать — герцоги, маркізи, графи, віконті та ін. — претендува-

ла на високі посади в армії й у державному апараті. Основна ж маса дворянства, особливо нижчого, змушена була задовольнятися значно скромнішим становищем. Її добробут безпосередньо пов'язувався з посиленням експлуатації селян. Тому дрібне і середнє дворянство енергійно підтримувало королівську владу, вбачаючи в ній головну силу, здатну тримати «в залізному кулаці» селянські маси.

У XIV—XV ст. в основному завершилося формування і «третього стану», який поповнювався за рахунок збільшення чисельності міського населення і селян-цензитаріїв. Цей стан був дуже різноманітним за своїм складом і практично об'єднав у собі трудове населення і буржуазію, що формувалася. Члени цього стану розглядалися як «неблагородні», не мали яких-небудь особистих чи майнових прав. Вони не були захищені від сваволі з боку королівської адміністрації і навіть окремих феодалів. Третій стан був єдиним податним станом у Франції, і на нього лягав весь тягар сплати державних податків.

Сама організація третього стану мала феодально-корпоративний характер. Він виступав насамперед як сукупність міських асоціацій. У цей час ще не виникла ідея рівності і загальності інтересів членів третього стану, він не усвідомлював себе єдиною загальнонаціональною силою.

Утворення станово-представницької монархії. На початку XIV ст. у Франції на зміну сеньйоріальній монархії приходить нова форма феодальної держави — станово-представницька монархія. Становлення станово-представницької монархії нерозривно пов'язане з прогресивним для цього періоду процесом політичної централізації (вже на початок XIV ст. було об'єднано 3/4 території країни), подальшим посиленням королівської влади, ліквідацією самовладдя окремих феодалів.

Сеньйоріальна влада феодалів по суті втратила свій самостійний політичний характер. Королі позбавили їх права збирати податки для політичних цілей. У XIV ст. було встановлено, що для стягнення сеньйоріальної податі (талі) необхідна згода королівської влади. У XV ст. Карл VII взагалі скасував збір талі окремими великими сеньйорами. Король забороняв феодалам встановлювати і нові непрямі податки, що привело поступово до їх повного зникнення. Людовік XI позбавив феодалів права карбувати монету. У XV ст. в обігу у Франції була лише єдина королівська монета.

Королі позбавляли феодалів і їхнього традиційного привілею — вести приватні війни. Лише окремі великі феодали збе-

рігали в XV ст. свої незалежні армії, що давали їм деяку політичну автономію (Бургундія, Бретань, Арманьяк).

Поступово зникло сеньйоріальне законодавство, а також через розширення кола справ, що становили «королівські випадки», істотно обмежувалася сеньйоріальна юрисдикція. У XIV ст. була передбачена можливість апеляції на будь-яке рішення судів окремих феодалів до Паризького парламенту. Це остаточно зруйнувало принцип, відповідно до якого сеньйоріальна юстиція вважалася суверенною.

На шляху французьких королів, які прагнули до об'єднання країни і посилення особистої влади, протягом століть була ще одна серйозна політична перешкода — римсько-католицька церква. Французька корона ніколи не погоджувалася з домаганнями папства на світове панування, але, не маючи необхідної політичної підтримки, уникала відкритої конфронтації. Таке становище не могло зберігатися нескінченно, і до кінця XIII — початку XIV ст. зміцніла королівська влада ставала дедалі більше несумісною з політикою римської курії. Король Філіпп Красивий кинув виклик римському папі Боніфацію VIII, зажадавши від французького духовенства субсидій для ведення війни з Фландрією і поширивши королівську юрисдикцію на всі привілеї кліру. У відповідь на це папа видав у 1301 р. буллу, у якій погрожував королю відлученням від церкви. Цей конфлікт закінчився перемогою світської (королівської) влади над духовною і перенесенням під тиском французьких королів резиденції римських пап до м. Авіньон (1309—1377 рр.) — так зване «авіньйонське полонення пап».

Перемога французької корони над римським папством, поступова ліквідація самостійних прав феодалів супроводжувалися в XIV—XV ст. неухильним зростанням авторитету і політичної ваги королівської влади. Значну роль в юридичному обґрунтуванні цього процесу відіграли легісти. Вони обстоювали пріоритет світської влади над церковною, заперечували божественне походження королівської влади у Франції: «Король одержав королівство ні від кого іншого, крім як від себе і за допомогою своєї шпаги».

У 1303 р. була встановлена формула: «Король є імператором у своєму королівстві». Вона підкреслювала повну незалежність французького короля в міжнародних відносинах, у тому числі і від германо-римського імператора. Французький король, як стверджували легісти, мав усі прерогативи римського імператора.

З посиленням на відомий принцип римського права легісти стверджували, що король сам є верховним законом, а отже, може створювати законодавство на свій розсуд. Для прийняття законів королю вже не було потрібне скликання васалів або згода королівської курії. Була висунута також теза «усяке правосуддя йде від короля», відповідно до якої король одержав право розглядати будь-яку судову справу сам чи делегувати це право своїм слугам.

Станово-представницька монархія утвердилася на певному етапі централізації країни, коли не були до кінця переборені автономні права феодалних сеньйорів, католицької церкви, міських корпорацій тощо. Вирішуючи важливі загальнонаціональні завдання і беручи на себе деякі нові державні функції, королівська влада поступово ламала політичну структуру, характерну для сеньйоріальної монархії. Феодална олігархія чинила шалений опір, який королівська влада не могла перебороти лише власними силами. Тому політична сила короля значною мірою трималася на підтримці, яку він одержував від феодалних станів.

Саме на початок XIV ст. остаточно оформляється побудований на політичному компромісі, а тому не завжди міцний, союз короля і представників різних станів, у тому числі і третього стану. Політичним виразом цього союзу, у якому кожна зі сторін мала свої специфічні інтереси, стали особливі станово-представницькі установи — Генеральні штати і провінційні штати.

Генеральні штати. Виникнення Генеральних штатів поклало початок зміні форми держави у Франції — перетворенню її на станово-представницьку монархію.

Появі Генеральних штатів як особливого державного органу передували розширені збори королівської курії (консиліуми тощо), які мали місце ще в XII—XIII ст. Скликання Генеральних штатів королем Філіппом IV Красивим у 1302 р. мало цілком конкретні історичні причини: невдала війна у Фландрії, серйозні економічні труднощі, суперечка короля з римським папою. Але створення загальнонаціональної станово-представницької установи було і проявом об'єктивної закономірності в розвитку монархічної держави у Франції.

Періодичність скликання Генеральних штатів не була встановлена. Це питання вирішував сам король залежно від обставин і політичних мотивів. Кожне скликання штатів було індивідуальним і визначалося на розсуд короля. Вище духовенство

(архієпископи, єпископи, абати), а також великі світські феодалі запрошувалися особисто. Генеральні штати перших скликань не мали виборних представників від дворянства. Пізніше утверджується практика, відповідно до якої середнє і дрібне дворянство обирає своїх депутатів. Вибори проводилися також від церков, конвентів монастирів і міст (по 2—3 депутати). Але городяни й особливо легісти іноді обиралися і від станів духовенства і дворянства. Приблизно 1/7 частину Генеральних штатів становили юристи. Депутати від міст представляли їхню патриціансько-бюргерську верхівку. Отже, Генеральні штати завжди були органом, що представляє заможні прошарки французького суспільства.

Питання, що виносилися на розгляд Генеральних штатів, і тривалість їхніх засідань також визначалися королем. Король скликав Генеральні штати для того, щоб одержати підтримку станів з різних приводів: боротьба з орденом тамплієрів (1308 р.), укладення договору з Англією (1359 р.), релігійні війни (1560, 1576, 1588 рр.) тощо. Король запитував думку Генеральних штатів з ряду законопроектів, хоча формально їхньої згоди на прийняття королівських законів не було потрібно. Але найчастіше причиною скликання Генеральних штатів був брак у короля грошей, і він звертався до станів з проханням про фінансову допомогу або дозвіл на черговий податок, що міг збиратися тільки в межах одного року. Лише в 1439 р. Карлом VII була отримана згода на стягнення постійної королівської талії. Але якщо йшлося про встановлення яких-небудь додаткових податків, то, як і раніше, була потрібна згода Генеральних штатів.

Генеральні штати зверталися до короля з проханнями, скаргами, протестами. Вони мали право вносити пропозиції, критикувати діяльність королівської адміністрації. Але оскільки існував певний зв'язок між проханнями станів і їх голосуванням щодо запитуваних королем субсидій, останній у ряді випадків ішов на поступки Генеральним штатам і видавав на їхнє прохання відповідний ордонанс. Генеральні штати в цілому не були простим інструментом королівської знаті, хоча об'єктивно вони допомогли їй зміцнити свої позиції в державі. Інколи вони протистояли королю, ухиляючись від винесення бажаних для нього рішень. Коли стани виявляли непоступливість, королі тривалий час їх не скликали (наприклад, з 1468 по 1484 р.). Після 1484 р. Генеральні штати практично взагалі перестали збиратися (до 1560 р.).

Найгостріший конфлікт Генеральних штатів з королівською владою виник в 1357 р. в момент повстання городян у Парижі і взяття у полон французького короля Іоанна англійцями. Генеральні штати, у роботі яких взяли участь головним чином представники третього стану, висунули програму реформ, що одержала назву «Великий березневий ордонанс». Замість надання королівській владі субсидій вони вимагали, щоб збір і витрата коштів проводилися самими Генеральними штатами, які мали збиратися тричі на рік і без скликання їх королем. Були обрані «генеральні реформатори», які наділялися повноваженнями контролювати діяльність королівської адміністрації, звільняти окремих чиновників і карати їх, аж до застосування смертної кари. Однак спроба Генеральних штатів закріпити за собою постійні фінансові, контролюючі і навіть законодавчі повноваження не мала успіху. Після придушення в 1358 р. Паризького повстання і Жакерії королівська влада відкинула вимоги, що містилися у Великому березневому ордонансі.

У Генеральних штатах кожен стан збирався й обговорював питання окремо. Лише в 1468 і 1484 рр. усі три стани проводили свої засідання спільно. Голосування зазвичай організовувалося за бальяжами і сенешальствами, де й обиралися депутати. Якщо виявлялися розбіжності в позиції станів, голосування проводилося по станах. У цьому випадку кожен стан мав один голос, і в цілому феодалаи завжди мали перевагу над третім станом.

Депутати, обрані до Генеральних штатів, наділялися імперативним мандатом. Їхня позиція з питань, що виносилися на обговорення, в тому числі при голосуванні, зумовлювалась існуванням положення про те, що після повернення з засідання депутат повинен був відзвітувати перед виборцями.

У ряді регіонів Франції (Прованс, Фландрія) з кінця XIII ст. виникають місцеві станово-представницькі установи. Спочатку вони називалися «консиліум», «парламент» чи просто «люди трьох станів». У середині XV ст. почали вживати терміни «штати Бургундії», «штати Дофіна» тощо. Назва «провінційні штати» закріпилася лише в XVI ст. На кінець XIV ст. було 20 місцевих штатів, у XV ст. вони були практично в кожній провінції. До провінційних штатів, так само як і до Генеральних, селяни не допускалися. Нерідко королі виступали проти окремих провінційних штатів, оскільки вони потрапляли під сильний вплив місцевих феодалів (у Нормандії, Лангедоці), і проводили політику сепаратизму.

Центральне і місцеве управління. Виникнення станово-представницької монархії і поступова концентрація політичної влади в руках короля не спричинили створення одразу нового апарату державного управління.

Центральні органи управління не зазнали істотної реорганізації. У цей же час затверджується важливий принцип, що король не зв'язаний думкою своїх радників, навпаки, всі адміністративні й інші владні повноваження державних чиновників виникають від короля. З колишніх посад, що перетворилися тепер на придворні титули, зберегла своє значення тільки посада канцлера, який став найближчим помічником короля. Канцлер, як і раніше, був главою королівської канцелярії, він складав тепер численні королівські акти, призначав на судові посади, головував у королівській курії і в раді за відсутності короля.

Подальший розвиток централізації дістав вияв у тому, що важливе місце в системі центрального управління посіла створена на базі королівської курії Велика рада (з 1314 по 1497 р.). До цієї ради входили легісти, а також 24 представники вищої світської і духовної знаті (принци, пери Франції, архієпископи та ін.). Рада збиралася один раз на місяць, але її повноваження мали винятково дорадчий характер. В міру зміцнення королівської влади її значення зменшується, король частіше вдається до скликання вузької, таємної ради, що складається з осіб, запрошених на його розсуд.

В центральному королівському апараті з'являються і нові посади, кандидатів на які підбирають з легістів і відданих королю незнатних дворян — клерки, секретарі, нотаріуси тощо. Але ці посади не мали чітко визначених функцій.

Прево і бальї, які раніше були основними органами місцевої адміністрації, у XIV ст. втрачають ряд своїх функцій, зокрема військову. Це пов'язано з падінням значення феодалного ополчення. Багато судових справ, що раніше розглядали бальї, переходять до призначуваних ними лейтенантів. З кінця XV ст. королі безпосередньо призначають у бальяжі лейтенантів, а бальї перетворюються на проміжну і слабку адміністративну ланку.

Прагнучи до централізації місцевого управління, королі вводять нові посади губернаторів. У деяких випадках губернатори, які одержували звання королівського лейтенанта, виконували суто військові функції. В інших випадках вони призначалися в бальяж, замінюючи бальї й отримуючи більш широкі повноваження: забороняти будувати нові замки, не допускати приватних війн тощо.

У XIV ст. з'являються такі посадові особи, як генерал-лейтенанти, призначувані зазвичай з принців крові і знатного дворянства. Спочатку ця посада засновувалася на короткій термін і з вузькими повноваженнями: звільнення від сплати деяких податків, помилування та ін. У XV ст. кількість генерал-лейтенантів збільшилася, і терміни їхньої діяльності подовжилися. Зазвичай вони управляли групою бальяжів чи адміністративним округом, що наприкінці XV ст. став називатися провінцією.

Централізація на місцях торкнулася і міського життя. Королі часто позбавляли міста статусу комун, змінювали раніше видані хартії, обмежували права городян. Королівська адміністрація починає контролювати вибори міської адміністрації, підбираючи бажаних кандидатів. Над містами була встановлена система адміністративної опіки. Хоча в XV ст. комуни в деяких містах були відновлені, вони повністю інтегрувалися в королівську адміністрацію. Міська аристократія, як і раніше, користувалася обмеженим самоврядуванням, але на усіх важливих засіданнях міських рад, як правило, головував королівський чиновник.

Організація фінансового управління. Відсутність стабільної фінансової бази тривалий час позначалася на загальному становищі королівської влади, крім того, величезних витрат вимагала Столітня війна. Спочатку важливим джерелом надходження коштів до державної казни залишалися доходи з домену і від карбування монет, причому королі, прагнучи зміцнити своє фінансове становище, нерідко випускали неповноцінні гроші. Однак поступово основним джерелом поповнення казни стає збір королівських податків. У 1369 р. був узаконений постійний збір мита і соляного податку. З 1439 р., коли Генеральні штати санкціонували стягнення постійної королівської талії, фінансове становище короля істотно зміцнилося. Розміри талії неухильно збільшувалися. Так, за Людовіка XI (1461—1483 рр.) вона зросла втричі.

У цей же період виникають спеціалізовані органи фінансового управління. На початку XIV ст. було створено королівське казначейство, а потім з королівської курії виокремилася спеціальна рахункова палата, що давала королю поради з питань фінансів, перевіряла доходи, що надходять від балії, тощо. За правління Карла VII Франція була поділена на генеральства (женераліте) у фіскальних цілях. Поставлені на чолі їх генерали виконували адміністративні, але насамперед податкові функції.

Організація збройних сил. Загальна перебудова управління торкнулася й армії. Ще зберігається феодальне ополчення, але

з XIV ст. король вимагає безпосередньої військової служби від усього дворянства. У 1314 р. великі сеньйори оскаржили цей порядок, проте в роки Столітньої війни він затвердився остаточно.

Поступово досягалася основна мета королівської влади — створення самостійної збройної сили, яка була б надійним інструментом централізованої державної політики. Зміцнення фінансової бази короля дозволило йому створити найману збройну силу (з німців, шотландців та ін.), організовану в ударні загони. У 1445 р., одержавши можливість стягувати постійний податок, Карл VII організовує регулярну королівську армію з централізованим управлінням і чіткою системою. По всьому королівству були також розквартировані постійні гарнізони, покликані не допускати відродження феодальної смуги.

Судова система. Королівська адміністрація проводила політику уніфікації і у судовій справі, трохи обмежуючи церковну і витісняючи сеньйоріальну юрисдикцію. Судова система, як і раніше, була вкрай заплутаною, суд не був відокремлений від адміністрації.

Дрібні судові справи вирішував прево, але справи про серйозні злочини (так звані «королівські випадки») розглядалися в суді бал'ї, а в XV ст. — у суді під головуванням лейтенанта. У суді бал'ї брали участь місцеве дворянство, королівський прокурор. Оскільки прево, бал'ї, а пізніше і лейтенанти призначалися і звільнялися на розсуд короля, уся судова діяльність цілком контролювалася королем і його адміністрацією. Зросла роль Паризького парламенту, члени якого з 1467 р. почали призначатися не на один рік, як раніше, а довічно. Парламент перетворився на вищий суд у справах феодальної знаті, став найважливішою апеляційною інстанцією з усіх судових справ.

Поряд зі здійсненням суто суддівських функцій парламент у першій половині XIV ст. набуває права реєстрації королівських ордонансів та інших королівських документів. З 1350 р. реєстрація законодавчих актів у Паризькому парламенті стає обов'язковою. Нижчі суди і парламенти інших міст під час винесення своїх рішень могли користуватися лише зареєстрованими королівськими ордонансами. Якщо Паризький парламент знаходив у реєстрованому акті неточності або відступ від «законів королівства», він міг заявити ремонстрацію (заперечення) і відмовити в реєстрації такого акта. Ремонстрація долалася тільки за допомогою особистої присутності короля на засіданні

парламенту. Наприкінці XV ст. парламент неодноразово використовував своє право ремонстрації, що підвищувало його авторитет серед інших державних органів, але це зрештою призвело до конфлікту з королівською владою.

3. Абсолютна монархія

Зміни в правовому становищі станів у XVI—XVIII ст. Виникнення абсолютизму як нової форми монархії у Франції викликане глибинними змінами, що відбулися в станово-правовій структурі країни. Ці зміни були викликані насамперед зародженням капіталістичних відносин. Становлення капіталізму відбувалося швидше в промисловості й у торгівлі, у сільському господарстві для нього усе більшою перешкодою ставала феодална власність на землю. Серйозним гальмом на шляху суспільного прогресу був архаїчний, такий, що суперечить потребам капіталістичного розвитку, становий устрій. На XVI ст. французька монархія втратила представницькі установи, що існували раніше, але зберегла свою станову природу.

Як і колись, першим станом у державі було духовенство, що налічувало близько 130 тис. осіб (при 15 млн населення країни) і тримало у своїх руках 1/5 усіх земель. Духовенство, цілком зберігаючи свою традиційну ієрархію, відзначалося великою неоднорідністю. Між верхівкою церкви і приходськими священиками посилювалися протиріччя. Духовенство виявляло єдність тільки у своєму ревному прагненні утримати станові, суто феодалні привілеї (стягнення десятини та ін.).

Тіснішим став зв'язок духовенства з королівською владою і дворянством. Відповідно до конкордату, укладеному в 1516 р. Франциском I і римським папою, король одержав право призначення на церковні посади. Усі вищі церковні пости, пов'язані з великим багатством і почестями, надавалися дворянській знаті. Багато молодших синів дворян прагнули одержати той чи інший духовний сан. У свою чергу, представники духовенства обіймали важливі, а іноді і ключові, посади в державному управлінні (Рішельє, Мазаріні та ін.). Отже, між першим і другим станами, що мали раніше глибокі протиріччя, склалися більш міцні політичні й особисті узи.

Панівне місце в суспільному і державному житті французького суспільства посідав стан дворян, що налічував приблизно 400 тис. осіб. Лише дворяни могли володіти феодалними маєтками, а тому в їхніх руках перебувала більша частина (3/5) землі в державі. У цілому світські феодали (разом з королем і

членами його сім'ї) тримали 4/5 земель у Франції. Дворянство остаточно перетворилося на суто особистий статус, що здобувається головним чином з народженням. Було потрібно доводити своє дворянське походження до третього—четвертого коліна. У XII ст. у зв'язку з усе частішими підробками дворянських документів була заснована спеціальна адміністрація, що контролювала дворянське походження.

Дворянство надавалося також як дарунок. Це оформлялося спеціальним королівським актом. Як правило, це було пов'язане з купівлею багатими буржуа посад у державному апараті, у чому була заінтересована королівська влада, яка постійно відчувала нестаток у грошах. Такі особи зазвичай називалися «дворянами мантий», на відміну від «дворян шпаги» (потомствених дворян). Старе родове дворянство (придворна і титулована знать, верхівка провінційного дворянства) із презирством ставилося до «вискочок», які отримали звання дворянина завдяки своїм посадовим мантиям. До середини XVIII ст. налічувалося близько 4 тис. дворян мантий. Їхні діти повинні були нести військову службу, але потім, після відповідної вислуги (25 років), ставали дворянами шпаги.

Незважаючи на розбіжності в родовитості і посадах, дворяни мали низку важливих загальностанових привілеїв: право на титул, на носіння певного одягу і зброї, у тому числі при дворі короля, тощо. Дворяни були звільнені від сплати податків і від будь-яких особистих повинностей. Вони мали переважне право призначення на придворні, державні і церковні посади. Деякі придворні посади, що давали право на одержання високих окладів і не були обтяжені якими-небудь службовими обов'язками (так звані синекури), були зарезервовані за дворянською знаттю. Дворяни мали переважне право на навчання в університетах, у військовій королівській школі. Водночас дворяни в період абсолютизму втратили деякі старі і суто феодалні привілеї: право на самостійне управління, право на дуель та ін.

Переважну масу населення у Франції в XVI—XVII ст. становив третій стан, який дедалі більше ставав неоднорідним. У ньому посилилася соціальна і майнова диференціація. Найнижче у третьому стані перебували селяни, ремісники, чорнороби, безробітні. На верхніх його сходинках стояли особи, з яких формувався клас буржуазії: фінансисти, торговці, цехові майстри, нотаріуси, адвокати.

Незважаючи на зростання кількості міського населення і збільшення його ваги у суспільному житті Франції, значну час-

гину третього стану становило селянство. У зв'язку з розвитком капіталістичних відносин у його правовому становищі відбулися зміни. Практично зникли серваж, формар'яж, «право першої ночі». Менморт, як і раніше, передбачався в правових звичаях, але застосовувався рідко. З проникненням товарно-грошових відносин у село із селян виокремлюються заможні фермери, капіталістичні орендарі, сільськогосподарські робітники. Однак переважна більшість селян цензитаріями, тобто власниками сеньйоріальної землі з традиційними феодалними обов'язками і повинностями. Цензитарії на цей час майже повністю були звільнені від панщинних робіт, проте дворянство постійно прагнуло до збільшення цензу й інших поземельних поборів. Додатковими обтяженнями для селян були баналітети, а також право сеньйора полювати на селянській землі.

Винятково тяжкою і руйнівною для селянства була система численних прямих і непрямих податків. Королівські збирачі стягували їх, нерідко вдаючись до прямого насильства. Часто королівська влада віддавала збір податків на відкуп банкірам і лихварям. Відкупники виявляли таку запопадливість, стягуючи законні і незаконні збори, що багато селян були змушені продавати свої будівлі й інвентар і йти в місто, поповнюючи ряди робітників, безробітних і жебраків.

Виникнення і розвиток абсолютизму. Неминучим результатом формування капіталістичного укладу і розкладу феодалізму було становлення абсолютизму. У переході до абсолютизму, хоча він супроводжувався подальшим посиленням самовладдя короля, були заінтересовані найширші прошарки французького суспільства XVI—XVII ст. Абсолютизм був потрібен дворянству і духовенству, оскільки для них у зв'язку із поглибленням економічних труднощів і політичного тиску з боку третього стану зміцнення і централізація державної влади стали єдиною можливістю зберегти на якийсь час свої великі становища привілеї.

В абсолютизмі була заінтересована і міцніюча буржуазія, яка ще не могла претендувати на політичну владу, але мала потребу в королівському захисті від феодалної вольниці, що знову сколихнулася в XVI ст. у зв'язку з Реформацією і релігійними війнами. Встановлення миру, справедливості і суспільного порядку було заповітною мрією основної маси французького селянства, що пов'язувало свої надії на краще майбутнє із сильною і милосердною королівською владою.

Коли внутрішня і зовнішня опозиція королю (у тому числі і з боку церкви) була подолана, а єдина духовна і національна са-

мосвідомість об'єднала широкі маси французів навколо трону, королівська влада зуміла істотно зміцнити свої позиції в суспільстві і державі. Отримавши широку суспільну підтримку і спираючись на державну могутність, яка на той час зросла, королівська влада набула в умовах переходу до абсолютизму великої політичної ваги і навіть відносної самостійності стосовно суспільства, що її породило.

Становлення абсолютизму в XVI ст. мало прогресивний характер, оскільки королівська влада сприяла завершенню територіального об'єднання Франції, формуванню єдиної французької нації, більш швидкому розвитку промисловості і торгівлі, раціоналізації системи адміністративного управління. Однак у міру посилення занепаду феодального ладу в XVII—XVIII ст. абсолютна монархія, у тому числі з огляду на саморозвиток самих її владних структур, усе більше підносячись над суспільством, відривається від нього, вступає з ним у нерозв'язні протиріччя. Отже, у політиці абсолютизму неминуче виявляються і набувають головного значення реакційні й авторитарні риси, у тому числі відкрита зневага до гідності і прав особи, до інтересів і блага французької нації в цілому. Хоча королівська влада, використовуючи у своїх корисливих цілях політику меркантилізму і протекціонізму, неминуче підштовхувала капіталістичний розвиток, абсолютизм ніколи не ставив за мету захист інтересів буржуазії. Навпаки, він використовував усю міць феодальної держави для того, щоб врятувати приречений історією феодальний лад разом із класовими і становими привілеями дворянства і духовенства.

Історична приреченість абсолютизму стала особливо очевидною в середині XVIII ст., коли глибока криза феодальної системи призвела до занепаду і розкладу всіх ланок феодальної держави. Крайньої межі досягла судово-адміністративна сваволя. Символом безглузлого марнотратства і дозвілля (нескінченні бали, полювання й інші розваги) став сам королівський двір, який називали «могилою нації».

Посилення королівської влади. Верховна політична влада за абсолютної монархії цілком переходить до короля. Для цього королям необхідно було подолати політичну опозицію феодальної олігархії і католицької церкви, ліквідувати станово-представницькі установи, створити централізований бюрократичний апарат, постійну армію, поліцію.

Уже в XVI ст. Генеральні штати практично не функціонували. У 1614 р. вони були скликані востаннє, незабаром були роз-

пушені і вже не збиралися до 1789 р. Якийсь час для розгляду проектів важливих реформ і вирішення фінансових питань король збирав нотаблів (феодалну знать). У XVI ст. (за Болонським конкордатом 1516 р. і Нантським едиктом 1598 р.) король цілком підкорив собі католицьку церкву у Франції.

Своєрідною політичною опозицією королівській владі в XVI—XVII ст. виступив Паризький парламент, який на той час перетворився на оплот феодалної знаті. Він неодноразово використовував своє право ремонстрації і відхиляв королівські акти. Королівським ордонансом у 1667 р. було встановлено, що ремонстрація може бути заявлена лише протягом визначеного терміну після видання королем ордонансу, а повторна ремонстрація не допускається. У 1668 р. король Людовік XIV, з'явившись до Паризького парламенту, власноручно вилучив з його архіву всі протоколи, що відносяться до періоду Фронди, тобто до антиабсолютистських виступів середини XVII ст. У 1673 р. він же вирішив, що парламент не має права відмовляти в реєстрації королівських актів, а ремонстрація може бути заявлена лише окремо. Практично це позбавило парламент його найважливішої прерогативи — опротестовувати і відхиляти королівське законодавство.

Змінилося і загальне уявлення про владу короля і про характер його конкретних повноважень. У 1614 р. за пропозицією Генеральних штатів французька монархія була оголошена божественною, а влада короля почала розглядатися як священна. Вводилося нове офіційне титулування короля: «Король Божою милістю». Остаточо затверджуються уявлення про суверенітет і необмежену владу короля. Усе частіше держава починає отожднюватися з особою короля, що знайшло своє відображення у вислові, який приписують Людовіку XIV: «Держава — це я!».

Уявлення про те, що абсолютизм ґрунтується на божественному праві, не означало сприйняття ідеї особистої влади короля, тим паче ототожнення її з деспотизмом. Королівські прерогативи не виходили за межі законного порядку, і вважалося, що «король трудиться для держави».

Взагалі французький абсолютизм ґрунтувався на концепції нерозривного зв'язку короля і держави, поглинання першого другою. Вважалося, що сам король, його майно, його сім'я належать французькій державі і нації. Юридично король визнавався джерелом будь-якої влади, що не підлягала будь-якому контролю. Це, зокрема, привело до закріплення повної свободи короля у сфері законодавства. При абсолютизмі законодав-

ча влада належить тільки йому одному за принципом: «один король, один закон». У короля було право призначення на будь-яку державну і церковну посади, хоча це право могло бути делеговане ним нижчестоящим чиновникам. Він був остаточною інстанцією з усіх питань державного управління. Король приймав найважливіші зовнішньополітичні рішення, визначав економічну політику держави, встановлював податки, виступав вищим розпорядником державних коштів. Від його імені здійснювалася судова влада.

Створення централізованого апарату управління. При абсолютизмі центральні органи розрослися й ускладнилися. Однак самі феодальні методи управління перешкоджали створенню стабільної і чіткої державної адміністрації. Нерідко королівська влада створювала на свій розсуд нові державні органи. Але потім вони, якщо викликали її невдоволення, реорганізовувалися або скасовувалися.

У XVI ст. з'являються посади державних секретарів, один із яких, особливо у випадках, коли король був неповнолітнім, виконував фактично функції першого міністра. Формально така посада була відсутня, але Рішельє, наприклад, поєднував в одній особі 32 державних посади і титули. Але за Генріха IV, Людовіка XIV, а також Людовіка XV (після 1743 р.) король сам здійснював управління в державі, усуваючи зі свого оточення осіб, що могли мати на нього великий політичний вплив.

Старі державні посади ліквідуються (наприклад, конетабль у 1627 р.) чи втрачають усяке значення і перетворюються на прості синекури. Зберігає своє колишнє значення лише канцлер, який стає після короля другою особою в державному управлінні.

Потреба в спеціалізованій центральній адміністрації привела наприкінці XVI ст. до зростання ролі державних секретарів, яким доручаються певні сфери управління (іноземні справи, військові справи, морські справи і колонії, внутрішні справи). За Людовіка XIV державні секретарі, які спочатку (особливо за Рішельє) відігравали суто допоміжну роль, наближаються до особи короля, виконують роль його особистих чиновників.

Розширення кола функцій державних секретарів веде до швидкого зростання центрального апарату, до його бюрократизації. У XVIII ст. вводяться посади заступників державних секретарів, при них створюються значні за розмірами бюро, які, у свою чергу, поділяються на секції з чіткою спеціалізацією й ієрархією чиновників.

Значну роль у центральному управлінні відігравав спочатку суперінтендант фінансів (за Людовіка XIV був замінений Радою у справах фінансів), а потім Генеральний контролер фінансів. Ця посада набула величезного значення починаючи з Кольбера (1665 р.), який не тільки складав державний бюджет і безпосередньо керував усією економічною політикою Франції, а й практично контролював діяльність адміністрації, організовував роботи зі складання королівських законів. При Генеральному контролері фінансів згодом також виник великий апарат, що складався з 29 різних служб і численних бюро.

Неодноразової перебудови зазнала і система королівських рад, що виконували дорадчі функції. Людовік XIV у 1661 р. створив Велику раду, до якої входили герцоги й інші пери Франції, міністри, державні секретарі, канцлер, що головував у ній за відсутності короля, а також спеціально призначувані державні радники (головним чином із дворян мантий). Ця рада вирішувала найважливіші державні питання (відносини з церквою тощо), обговорювала проекти законів, у деяких випадках приймала адміністративні акти і розглядала найважливіші судові справи. Для обговорення зовнішньополітичних справ скликала-ся вужча за своїм складом Верхня рада, до якої зазвичай запрошувалися державні секретарі в іноземних і військових справах, кілька державних радників. Рада депеш обговорювала питання внутрішнього управління, приймала рішення щодо діяльності адміністрації. Рада з питань фінансів розробляла фінансову політику, вишукувала нові джерела надходження коштів до державної казни.

Управління на місцях відзначалося особливою складністю і заплутаністю. Деякі посади (наприклад бальї) збереглися від попередньої епохи, але їхня роль неухильно зменшувалась. З'явилися численні спеціалізовані служби на місцях: судове управління, фінансове управління, нагляд за дорогами тощо. Територіальні межі цих служб та їх функції не були точно визначені, що породжувало численні скарги і суперечки. Місцеве управління мало свої особливості, пов'язані із збереженням в деяких частинах королівства старої феодальної структури (меж колишніх сеньйорій), церковної земельної власності. Тому політика централізації, яку проводила королівська влада, не торкнулася однаковою мірою всієї території Франції.

На початку XVI ст. органом, що проводив політику центру на місцях, були губернатори. Вони призначалися і усувалися з посади королем, але згодом ці посади опинилися в руках знат-

них дворянських сімей. До кінця XVI ст. дії губернаторів у ряді випадків стали незалежними від центрального управління, що суперечило загальному напрямку королівської політики. Тому поступово королі зводять їхні повноваження до сфери суто військового управління.

Для зміцнення своїх позицій у провінціях королі, починаючи з 1535 р., посилають туди комісарів з різними тимчасовими дорученнями, але незабаром останні стають постійними посадовими особами, що інспектують суд, адміністрацію міст, фінанси. В другій половині XVI ст. їм надається титул інтендантів. Вони діяли вже не просто як контролери, а як справжні адміністратори. Їхня влада почала набувати авторитарного характеру. Генеральні штати в 1614 р., а потім збори нотаблів протестували проти дій інтендантів. У першій половині XVII ст. повноваження останніх були дещо обмежені, а в період Фронди посада інтенданта взагалі була скасована.

У 1653 р. система інтендантів була відновлена, і вони почали призначатися в спеціальні фінансові округи. Інтенданти мали прямі зв'язки з центральним урядом, насамперед з Генеральним контролером фінансів. Функції інтендантів були надзвичайно широкі і не обмежувалися фінансовою діяльністю. Вони здійснювали контроль за фабриками, банками, дорогами, судноплаством тощо, збирали різні статистичні відомості щодо промисловості і сільського господарства. На них покладался обов'язок підтримувати громадський порядок, спостерігати за жебраками і бродягами, вести боротьбу з ерессю. Інтенданти стежили за набором рекрутів до армії, за розквартируванням військ, забезпеченням їх продовольством тощо. Нарешті, вони могли втручатися в будь-який судовий процес, проводити розслідування від імені короля, головувати в судах бальяжу або сешальства.

Централізація торкнулася і міського управління. Муніципальні радники (ешвени) і мери перестали обиратися, а призначалися королівською адміністрацією (зазвичай за відповідну плату). У селах постійної королівської адміністрації не було, а низові адміністративні і судові функції покладалися на селянські общини й общинні ради. Однак в умовах всесилля інтендантів сільське самоврядування вже наприкінці XVII ст. занепадає.

Державні фінанси. Головним джерелом надходження коштів до казни були податки, найважливішим з яких залишалася талья. Велике значення мала також капітація — подушна подать,

впроваджена спочатку Людовіком XIV для покриття військових витрат. Усі податки розподілялися між представниками третього стану, тоді як вищі стани, що мали величезні доходи, були повністю від них звільнені.

Важливим джерелом надходжень до королівської казни були також і непрямі податки, кількість яких постійно зростала. Особливо важким для населення був податок на сіль (габель). До казни надходили також збори від торгового мита, доходи від королівських монополій (поштова, тютюнова та ін.). Широко практикувалися державні позики.

Незважаючи на зростання доходів, державний бюджет зводився з величезним дефіцитом, що було викликано не тільки великими витратами на постійну армію і великий бюрократичний апарат. Значні кошти йшли на утримання самого короля і його сім'ї, на проведення королівських полювань, пишних прийомів, балів і на інші розваги.

Судова система. Незважаючи на посилення централізації судової системи, вона також залишалася архаїчною і складною. У деяких частинах Франції аж до XVIII ст. збереглася сеньйоріальна юстиція. Королівські ордонанси лише регламентували порядок її здійснення. Іноді королі викупували сеньйоріальне право суду, як, наприклад, у 1674 р. в сеньйоріях, прилеглих до Парижа. Самостійну систему становили церковні суди, юрисдикція яких вже обмежувалася в основному внутрішньо-церковними справами. Існували і спеціалізовані трибунали: комерційні, банківські, адміралтейські та ін.

Вкрай заплутаною була і система королівських судів. Нижчі суди в превоствах до середини XVIII ст. були ліквідовані. Збереглися суди в бальяжах, хоча їхній склад і компетенція постійно змінювалися. Важливу роль, як і колись, відігравав Паризький парламент і судові парламенти в інших містах. Для звільнення парламентів від апеляційних скарг, кількість яких постійно збільшувалася, королівський едикт у 1552 р. передбачив створення особливих апеляційних судів у ряді найбільших бальяжів із розгляду кримінальних і цивільних справ.

Армія і поліція. У період абсолютизму завершилося створення централізовано побудованої постійної армії, що була однією з найбільших у Європі, а також регулярного королівського флоту.

За Людовіка XIV була проведена важлива військова реформа, суть якої полягала у відмові від наймання іноземців і в переході до вербування рекрутів з місцевого населення (матросів — із прибережних провінцій). Солдати вербувалися з най-

нижчих прошарків третього стану, нерідко — з декласованих елементів, із «зайвих людей», швидке зростання кількості яких у зв'язку з процесом первісного нагромадження капіталу створювало вибухонебезпечну обстановку. Оскільки умови солдатської служби були вкрай важкими, вербувальники часто вдавалися до обману і хитрощів. В армії процвітала кийова дисципліна. Солдати виховувалися в дусі безумовного виконання наказів офіцерів, що дозволяло використовувати військові частини для придушення повстань селян і рухів міської бідноти.

Вищі командні посади в армії могли обіймати лише представники титулованої знаті. При заміщенні офіцерських посад нерідко виникали гострі протиріччя між спадковим і служивим дворянством. У 1781 р. родове дворянство домоглося закріплення за ним виключного права на заняття офіцерських посад. Такий порядок комплектування офіцерства негативно позначався на бойовій підготовці армії, був причиною некомпетентності значної частини командного складу.

При абсолютизмі створюється розгалужена поліція: у провінціях, містах, на великих дорогах тощо. У 1667 р. була заснована посада генерал-лейтенанта поліції, на якого покладався обов'язок підтримувати порядок у масштабах усього королівства. У його розпорядженні перебували спеціалізовані поліцейські підрозділи, кінна поліцейська гвардія, судова поліція, що проводила попереднє розслідування.

Особлива увага приділялася зміцненню поліцейської служби в Парижі. Столиця була поділена на квартали, у кожному з яких діяли особливі поліцейські групи, очолювані комісарами і сержантами поліції. До функцій поліції поряд з підтриманням порядку і розшуком злочинців входив контроль за моральністю, зокрема спостереження за релігійними маніфестаціями, нагляд за ярмарками, театрами, кабаре, трактирами, будинками розпусти тощо. Генерал-лейтенант поряд із загальною поліцією (поліцією безпеки) очолював також політичну поліцію з розгалуженою системою таємного розшуку. Був установлений негласний контроль за супротивниками короля і католицької церкви, за всіма особами, що виявляють вільнодумство.

4. Характеристика основних джерел права

4.1. Джерела права

В історії французького права знайшли своє найповніше відображення типові риси середньовічного права Західної Євро-

ни. Протягом всієї епохи середньовіччя множинність і партикуляризм джерел права, що відображали роз'єднаність самого феодального суспільства, перешкоджали утворенню у Франції єдиної національної правової системи. Незважаючи на політичне об'єднання країни, релігійно-духовну спільність і утвердження абсолютизму, французьке право аж до революції 1789 р. було конгломератом численних правових систем, дія яких поширювалася або на певне коло осіб (духовенство, торговці та ін.), або на яку-небудь конкретну, часто невелику за розміром територію. Як вказував Вольтер, у Франції, «змінюючи поштових коней, змінюють право».

Найважливішим джерелом права був звичай. До X ст. у Франції практично перестали діяти Салічна правда та інші варварські звичаї, що застосовувалися за персональним принципом. На зміну їм в умовах феодальної роздробленості прийшли територіальні правові звичаї (кутюми) окремих регіонів, сеньйорій і навіть обшин. У межах великих феодальних володінь (Нормандія, Анжу, Бретань та ін.) вони відзначалися великим розмаїттям. Особливо значною була роль кутюмів у північній Франції, яку навіть називали в зв'язку з цим «країною звичаєвого права».

Звичаї склалися в усній формі (звідси північ Франції називали «країною неписаного права»); вони формувалися на основі звичаїв, що визнавалися з покоління в покоління на певній території місцевого або регіонального масштабу. Сила й авторитет звичаєвого права визначалися тим, що воно відображало реальні потреби територіальних колективів феодального суспільства, виникало, як правило, з компромісу і не залежало цілком від сваволі державної влади. Тому і дотримання кутюмів у більшості випадків було добровільним, хоча вони й набували обов'язкової сили, підкріплюваної насамперед судовою владою.

Для визнання звичаїв у судах було необхідно, щоб вони були відомі з «незапам'ятних часів», тобто принаймні 40 років. Починаючи з XII ст. окремі кутюми почали записуватися, а до середини XIII ст. у Нормандії був складений порівняно повний збірник звичаєвого права — Великий кутюм Нормандії, що використовувався в судовій практиці. З цього часу з'являється низка приватних записів місцевого звичаєвого права, зроблених королівськими суддями і легістами. Одним з таких ранніх записів стала «Порада другу» (1253 р.), яка належала перу П'єра де Фонтена. Але найвідомішим і найпопулярнішим в середньовічній

Франції був збірник звичаїв — Кутюми Бовезі (близько 1283 р.), автором яких був королівський бальї Філіпп де Бомануар. Хоча цей збірник спирався насамперед на запис кутюмів одного із судових округів графства Клермона (на північному заході Франції), Філіпп де Бомануар дав у своєму творі ширший огляд звичаєвого права з посиланнями на кутюми інших судових округів, додавши ряд положень канонічного і римського права. Збірник, що складався з прологу і 70 глав, хоча і не давав системного і цілісного викладу правового матеріалу, описував велику кількість кутюмів з різних питань права (організація суду і процес, правовий статус різних категорій осіб, юридичний режим земельних володінь тощо). Кутюми Бовезі підтверджували принцип непохитності правових звичаїв не тільки для місцевих жителів, а й для державної влади: «Король повинен сам дотримувати звичаїв і примушувати інших дотримувати ці звичаї».

Після Кутюмів Бовезі було видано низку інших подібних збірників: Кутюми Тулузи (1296 р.), Давній кутюм Бретані (1330 р.). Особливим авторитетом у судах користувався збірник «Великий кутюм Франції», складений у 1389 р.

Оскільки приватні збірники звичаєвого права не відзначалися повнотою, проблема доведення кутюмів у судах залишалася складною. Якщо той чи інший звичай викликав сумнів чи оспорювався, суддя проводив спеціальне розслідування з допитом 10 місцевих знавців звичаєвого права, які повинні були дати однозначну відповідь про існування кутюму і його зміст. Така процедура породжувала чимало судових спорів і не усувала юридичних труднощів. Так, кутюми різнилися залежно від місцевості, але визначити її територіальні межі часто було надзвичайно складно.

У 1454 р. Карл VII спеціальним ордонансом наказав усім бальї звести в єдині збірники кутюми їхніх бальяжів і надіслати для узагальнення до Паризького парламенту. Відповідно до цього розпорядження були складені, а в XVI ст. відредаговані 60 збірників «великих» і близько 200 збірників «малих» кутюмів.

Складання збірників кутюмів, не усунувши строкатості звичаєвого права, сприяло його консервації. Відредаговані кутюми набували ознак, які має закон: визначеність, стабільність, незмінюваність. Але вони формально не розглядалися як закон, хоча їх редагування за наказом королівської знаті фактично означало державне санкціонування.

У переробленому вигляді кутюми стали зручнішими і для їх доктринального викладу. Тому в XVII—XVIII ст. з'являється

ряд великих робіт (Лавуазеля, Дома, Потье), у яких була здійснена спроба уніфікувати кутюми і судові рішення за окремими правовими інститутами і тим самим обґрунтувати ідею створення єдиного загальнофранцузького права.

На півдні Франції поступово найважливішим джерелом права ставало римське право, що мало тут досить глибокі історичні корені. Вплив римського права в Галлії сягав ще завойовницьких походів Юлія Цезаря. Воно зберегло свої позиції й у століттях, що йшли після падіння Римської імперії, але трансформувалося у своєрідне галло-римське право, що спиралося не на візантійську кодифікацію Юстиніана, а на спрощену версію законодавства Феодосія і на варваризований збірник римського права, складений вестготським королем Аларіком. Французькі юристи, які коментують ці пам'ятки римського права і використовують при цьому методи, подібні до глосування, розгорнули свою діяльність ще до створення знаменитої італійської школи глосаторів. Але справжній ренесанс римського права у Франції починається з XIII ст. на півдні країни, що було пов'язано насамперед з активною діяльністю школи глосаторів, які відкрили шлях для Юстиніанового римського права. Один з видатних представників цієї школи — Плацетін — організував на початку XIII ст. викладання римського права (насамперед Дигест Юстиніана) в університеті Монпельє. Потім юридичні факультети почали відкриватися й в інших університетах Франції.

Метод, використаний французькими професорами-глосаторами, був таким само, як і той, що застосовували італійські засновники цієї школи. Вони коментували Дигести Юстиніана, вписуючи до їх текстів коментарі і пояснення (глоси), які, у свою чергу, також вивчалися, узагальнювалися і глосувалися. Відроджене в такий спосіб і пояснене глосаторами римське право виступало у Франції як «право вчених», воно залишалося далеким від практики королівських судів.

Ставлення королівської влади до римського права у Франції спочатку було двоїтим. З одного боку, для зміцнення своєї влади королі посилювалися на численні формули римського публічного права, використовували легістів у державному апараті. Але, з іншого боку, узаконення римського права могло розумітися як визнання верховенства римсько-германського імператора. Тому король Філіпп Август навіть заборонив викладання римського права в Паризькому університеті, хоча воно вивчалось в інших університетах королівського домену. В Паризько-

му університеті офіційне викладання римського права було дозволене в 1679 р. за короля Людовіка XIV.

Визнавши доктринальне значення римського права, французькі королі обмежували його практичне застосування. Людовік Святий (XIII ст.) постановив, що воно не є обов'язковим у французькому королівстві. Філіпп Сміливий заборонив практикуючим юристам застосовувати римське право в країні звичаєвого права. Що ж стосується півдня, то тут був знайдений своєрідний вихід, який полягав у тому, що королівська влада (з 1312 р. за Філіппа Красивого) визнала римське право як вид «писаного звичаю». Тому південь Франції спочатку вважався країною звичаєвого права, і лише з XIV ст. за ним остаточно закріпилася назва «країни писаного права». Втім, демаркаційна лінія між цими двома територіальними правовими масивами Франції ніколи не була абсолютно точною і безумовною.

Поступово на півдні місцеві правові звичаї занепадали, а римське право, що усе більше наслідувало Юстиніанові зразки, визнавалося загальним правом і застосовувалося в судовій практиці. В XIV—XV ст. цей процес торкнувся і країни неписаного права. Хоча тут римське право розглядалося лише як писаний розум і додаткове джерело права, воно впливало на кутюми в ході їх редагування і запису. Цьому сприяла діяльність парламентів, де в цей час великим авторитетом користувалися постглосатори (бартолісти). Особливу роль у використанні методу схоластики і формулюванні загальних принципів римського права відіграли професори Орлеанського університету де Ревенї і де Бельпарш, послідовники відомого італійського постглосатора Бартоло. Французькі бартолісти адаптували римське право до умов середньовічного суспільства, тобто до потреб судової практики. Вплив бартолістів, що виводили з римських текстів загальні принципи права, виявлявся й у наступні століття, про що свідчать, зокрема, Пандекти, видані в 1748 р. відомим юристом Потье.

У XVI ст. у Франції склалася і своя школа римського права, що одержала назву школи гуманістів. Представники цієї школи, відображаючи ідеї епохи Відродження, відкидали методи схоластики і дедукції, властиві постглосаторам. Якщо бартолісти вивчали римське право для практичних потреб, то юристи-гуманісти стали вивчати його як таке, узятє саме по собі, користуючись при цьому історичним методом. Цей метод був привнесений у Францію італійським професором Альціатом, який викладав спочатку в Авіньоні, а потім (1529—1550 рр.) в

університеті Бурже. Він вважав, що необхідно встановлювати справжній зміст оригінальних текстів римського права і співвідносити їх з історичними умовами, в яких вони створювалися. Юристи-гуманісти створили в Бурже інтелектуальний центр із залученням фахівців з античної філології, історії, образотворчого мистецтва, що дозволило поставити на більш високий науковий рівень вивчення кодифікації Юстиніана, Законів XII таблиць та інших римських юридичних стародавностей. Найбільшої популярності у цій школі набув Жак Куяцій (1522—1590 рр.), визнаний «князем романістів». Його праці склалися головним чином з коментарів до фрагментів робіт римських юристів, представлених у кодифікації Юстиніана. Ж. Куяцій, залучаючи додаткові і нещодавно виявлені документи (з Ульпіана, Кодексу Феодосія та ін.), усував наступні нашарування і перекручення, відновлював справжні римські тексти. Велику роботу в цьому напрямі провів інший видатний представник школи гуманістів — Жак Годофрой. Використовуючи історичний метод, виявляючи й усуваючи інтерполяції, він реконструював Кодекс імператора Феодосія. Юристи-гуманісти, орієнтовані на наукове вивчення римського права, не вплинули на судову практику, а тому в XVII—XVIII ст. знову поступилися своїми позиціями бартолістам. Але їхні праці були підґрунтям для наступного використання конструкцій римського права в післяреволюційному законодавстві Франції. Отже, можна дійти висновку, що в середньовіччя римське право виступало не тільки як найважливіше джерело діючого права, а й як складова національної правової культури, що формується.

До важливих джерел права, що діяли рівною мірою на території всієї країни, належали також норми канонічного права. Право церкви створювати власну юридичну систему для внутрішнього застосування визнавалося в Римській імперії й у монархії франків, звідки у Францію і перейшло канонічне право. Свого апогею воно досягло в XII—XIII ст., коли розширилася компетенція церковних трибуналів, які, зберігши свої владні функції над кліриками, істотно поширили свою юрисдикцію на світське населення. У наступні століття в ході завзятої боротьби королівської влади за зміцнення своїх судових повноважень сфера дії канонічного права у Франції починає звужуватися. Королівський ордонанс 1539 р. заборонив церковним судам розглядати справи, що стосуються не кліриків, а світських осіб. До цього часу утверджується положення, відповідно до якого король сам здійснює владу в королівстві, а тому декреталії рим-

ських пап і настанови церковних соборів не є обов'язковими для французів. До королівських повноважень у період становлення абсолютизму було включене надання обов'язкової сили нормам канонічного права. Зрештою в основу дії канонічного права у Франції були покладені такі принципи.

Стосовно старого канонічного права, виробленого в період середньовіччя і включеного в Звід канонічного права, діяла презумпція, відповідно до якої воно мовчазно визнається королівською владою. Спірною залишалася лише юридична сила «Книги шостої», промудьованої у період гострої сварки Боніфация VIII і Філіппа Красивого.

Норми канонічного права, прийняті церквою вже після утвердження Зводу канонічного законодавства (1582 р.), вимагали спеціальної королівської санкції. Фактично королівські суди почали брати до уваги лише ті акти церковних соборів і римських пап, що супроводжувалися спеціальними королівськими грамотами, які означали їхню офіційну промудьгацію. Більш того, такі грамоти підлягали реєстрації в парламентах, що означало їхню верифікацію. Так, Болонський конкордат 1516 р., опублікований у вигляді папської булли, набув у Франції обов'язкової сили лише після того, як до його тексту були складені спеціальні королівські грамоти, зареєстровані не без труднощів у Паризькому парламенті. Завдяки такій юридичній процедурі деякі церковні настанови (наприклад, рішення Трентського собору) вводилися в дію не в повному обсязі. Втручання королівської влади в застосування норм канонічного права привело до того, що окремі церковні канони (особливо XXIV канон, присвячений шлюбно-сімейним відносинам) діяли з багатьма національними особливостями.

Велике значення у Франції в період середньовіччя мало і міське право, що розглядалося як свого роду звичаєве право. Хоч воно було досить розмаїтим, але йому були властиві і загальні риси. Основним джерелом цього права були міські хартії, що мали нормативний характер і відображали компроміс міського населення з королем або окремими сеньйорами. У хартіях і заснованих на них внутрішніх регламентах міст передбачалася підтримка миру і порядку, визнавалися важливі права і свободи громадян, не захищені звичаєвим феодалним правом (право на життя і майно городян, недоторканність житла та ін.), регламентувалася торгово-ремісницька діяльність.

Поступовий розвиток внутрішньої, а особливо міжнародної торгівлі виявив і очевидні недоліки міського права, які мали

місцевий партикулярний характер. Тому з XII ст. у відносинах між купцями починають використовуватися норми міжнародного морського і торговельного права, запозичені зі збірників морських і торгових звичаїв, записаних в італійських та іспанських містах (Пізі, Барселоні та ін.). Згодом такі збірники стали укладатися і у Франції. Найбільшу популярність з них отримав Реєстр торговельних і морських звичаїв, що був укладений у XIII ст. в Олероні і застосовувався в багатьох портових містах Франції й Англії.

В міру посилення королівської влади дедалі важливіше місце серед інших джерел права посідають законодавчі акти королів: постанови, ордонанси, едикти, накази, декларації та ін. Починаючи з Філіппа Красивого (кінець XIII — початок XIV ст.) королівські акти найчастіше стали іменуватися ордонансами.

Аж до другої половини XVII ст. королівське законодавство не відзначалося систематизацією і класифікацією вміщеного в ньому матеріалу. Нерідко ордонанси були багатопрофільні, як, наприклад, Ордонанс Мулена 1566 р., який включав у себе норми щодо іпотек, судових доказів, повноважень губернаторів провінцій. Королівське законодавство часто було декларативним, його застосування породжувало постійні судові труднощі.

До середини XVI ст. королівських ордонансів накопичилося так багато, що Генеральні штати неодноразово вимагали від короля їхньої кодифікації з метою усунення плутанини і протиріч у законодавстві. У зв'язку з цим відомий юрист Бріссон підготував велику компіляцію, складену на основі чинного королівського законодавства. Ця компіляція, відома під назвою Кодекс Генріха III, була опублікована в 1587 р. як приватний твір, але мала великий авторитет у судах. В другій половині XVII і в XVIII ст., особливо за короля Людовіка XIV, кодифікаційні роботи піднімаються на вищій рівень. Під керівництвом Кольбера була створена спеціальна Рада з реформи законодавства. У цей час видається серія королівських законів (так званих великих ордонансів), які по суті кодифікують правові норми в галузі кримінального права і процесу, торговельного і морського права, заповітів тощо. Однак законодавчі акти королів, що торкнулися порівняно невеликого кола суспільних відносин, пов'язаних головним чином з публічним порядком, не могли надати французькому праву системності.

Додатковим і порівняно менш важливим джерелом французького середньовічного права виступала судова практика парламентів, особливо Паризького. З багатьох питань, зокрема пов'язаних

із застосуванням кутюмів, рішення парламентів, винесені в окремих справах, набували нормативно-обов'язкової сили.

4.2. Право феодальної власності на землю

Феодальна основа права Франції найбільш яскраво виявилася в тому, що воно закріплювало виняткові привілеї дворянства і духовенства на землю. До XI ст. повністю зникають вільна селянська власність на землю, а також інші форми алодіальних володінь, що довше зберігалися на півдні країни. Феод затверджується як основна і практично єдина форма поземельної власності. У результаті розвитку субінфеодації складається правило, що кожен держатель землі повинен мати сеньйора за принципом «немає землі без сеньйора». Це правило, що виникло спочатку на півночі, до XIII ст. поширюється по всій території Франції. З посиленням влади короля легісти і королівські судді почали виходити з того, що всі землі в країні держать від імені короля.

Іншою суто феодальною рисою права поземельної власності у Франції була його розщепленість. Як правило, земля не перебувала в необмеженій власності однієї особи, а виступала як власність двох або більше феодалів, що належали до різних станів. Чітко розмежовуючи правомочності верховного і безпосереднього власника землі, право закріплювало ієрархічну структуру феодальної земельної власності.

Юридичне обґрунтування розщепленості права власності найбільш повно було дане глосаторами. Спочатку вони позначили права васалів на землю за допомогою класичної римської формули як право користування ділянкою і отримання плодів (*jus utendi ac fruendi*). Але пізніше, відступаючи від класичних принципів римського права, вони сконструювали нове положення про існування одночасно кількох власницьких прав на одну і ту саму річ. За сеньйором почало визнаватися «пряме право власності» (*dominium direktum*), а за васалом — «корисне право власності» (*dominium utile*).

Це означало, що за васалом, який безпосередньо використовував свої привілеї власника землі, було закріплене право на експлуатацію селян шляхом стягування різних поборів. Сеньйор, виступаючи як верховний власник землі, зберігав за собою певні адміністративно-судові права і контроль за розпорядженням переданою ділянкою. Так, субінфеодація, тобто передача частини феоду підвасалам, вимагала до XI ст. згоди сеньйора. Пізніше вона могла здійснюватися васалом самостійно, але з

дотриманням передбачених у звичаєвому праві обмежень. Як правило, кутюми дозволяли передавати ар'єр-васалам від 1/3 до 1/2 отриманого від сеньйора ф'єфу. Але з XIII ст. без згоди сеньйора, а потім короля була заборонена передача земельних володінь церкві, оскільки при цьому відбувалося так зване «умертвіння лену». Верховний власник назавжди втрачав таку землю, яку церква, не зв'язана обов'язками військової служби, тримала, як говорилося, «у мертвій руці».

Права земельного власника в частині нерухомості розглядалися не як індивідуальні, а як сімейно-родові. Тому розпорядження родовими землями ставилося під контроль родичів. Їхня згода у разі продажу таких земель була потрібною аж до XIII ст. Пізніше ця вимога пом'якшувалася, але родичі зберігали право викупу сімейного майна (право ретракту) протягом одного року й одного дня після його продажу. Якщо глава сім'ї вмирав, не залишивши дітей, сімейне майно поверталось по тій лінії, за якою воно надійшло до родини.

Особлива конструкція поземельних прав була вироблена в країні звичаєвого права, де кутюми не знали права власності на землю як такого, а визнавали особливі власницькі права (сезіну). Остання була земельним держанням, яке залежало від сеньйора, але визнавалося звичаєвим правом і охоронялося як власність у судовому порядку. Фактично сезіна могла набувати форму феоуду і передаватися васалу за допомогою інвеститури. Права держателя землі набували стійкого характеру в результаті давності володіння земельною ділянкою. Спочатку звичаєве право передбачало для цього короткий термін (рік і один день), але пізніше цей термін збільшився від 10 до 30 років.

Своєрідність права феодальної власності на землю полягала також у тому, що воно було нерозривно пов'язане з власницькими правами селян. Ці права були обмеженими, але постійними. Спочатку селянин не міг відчужувати свій земельний наділ без згоди сеньйора, але й останній також не міг самовільно зняти з землі навіть особисто залежного серва. З XIII ст. основною формою селянського держання землі стає цензива. Цензитарій звільняється від особистих повинностей і одержує велику свободу розпорядження землею. Однак право селян на землю, як і раніше, розглядалось як похідне від права поземельної власності сеньйора, а тому селянське господарство було обтяжене різними феодальними поборами.

Самі сеньйори, які прагнули одержати від своїх селян усе більшу ренту, а також королівська влада, що стягувала із селян-

ських господарств податки, були заінтересовані в розширенні власницьких прав цензитаріїв. Селянин (особливо в епоху абсолютизму) одержав право продавати, дарувати, заставляти й іншим шляхом переуступати свою цензиву, але за умови, що феодалний власник, як і раніше, справно одержувагиме належний йому ценз. Королівські юристи, керуючись фіскальними міркуваннями, обґрунтували навіть тезу, що цензива є майже повною власністю, оскільки формально лише власність підлягала оподаткуванню королівською тальєю. Але при цьому вони не забували підкреслити і різницю між сеньйоріальною власністю і цензивою, а саме — довічне право сеньйора на одержання цензу й інших зборів, тобто феодалної ренти.

Аж до революції 1789 р. право феодалної власності на землю поєднувалося також з елементами общинного селянського землекористування. Так, передбачалися общинні угіддя (ліси, луки тощо) для випасання худоби, заготівлі дров, а також право членів общини збирати залишені на чужих ділянках після збирання врожаю колосся, солому та ін.

З XVI ст. процес первісного нагромадження капіталу починає істотно впливати на долю общинних земель. Французьке дворянство неминуче втягувалося в товарно-грошові відносини, але не могло, як це мало місце в Англії, зганяти цензитаріїв з їхніх земель. Тому воно активно проводило політику розкрадання общинних угідь. Королівська влада спочатку з фіскальних міркувань перешкоджала захопленню общинних земель, але за Людовіка XIV був виданий едикт про «тріаж», що дозволив дворянам за умови внесення до казни відповідної плати вилучати третину землі, яка належала селянській общині. Фактично ж було відрізано 2/3, а іноді і більше, общинних земель.

Лише в містах земельна власність, що концентрувалася головним чином у руках патриціансько-бюргерської верхівки, під впливом конструкцій римського права за своїм правовим режимом в певному відношенні наближалася до необмеженої приватної власності.

4.3. Зобов'язальне право

Тривалий час замкнений характер феодалного господарства і територіальна роздробленість країни гальмували розвиток товарно-грошових відносин, а отже, і договірного права. Але навіть в епоху пізнього середньовіччя і зародження капіталізму договірні відносини, що одержали більш широке поширення, мали на собі відбиток феодалізму.

Феодалний характер права дістає вияв навіть у такому договорі, як купівля-продаж. У ранній період продаж речей, насамперед нерухомості, відбувався в урочистій формі, що свідчило про стійкість договору. З XII ст., особливо на півдні країни, де вже позначався вплив римського права, важливі угоди купівлі-продажу починають укладатися в письмовому вигляді, а в подальшому — посвідчуватися нотаріусами. Текст таких угод нерідко виступав у вигляді однакових формул. Так, наприклад, продавець спеціально вказував, що діє «чесно і без поганого наміру» (*bona fide et sine dolo*), що річ, яка продається, отримана ним у спадщину або в силу 30-річного добросовісного володіння (чи іншого строку набувальної давності), що він бере на себе відповідальність у разі відчуження (евікції) речі в покупця тощо. Спочатку була необхідна не тільки сплата ціни, а й передача проданої речі. З XIII ст. з розвитком торгового обігу такий договір виникав з моменту його укладення сторонами, і його об'єктом могли виступати речі, які ще не були виготовлені.

Особливо ретельно регламентувалася купівля-продаж землі в звичайному праві. За сеньйором завжди визнавалося право переважної купівлі феоду, який продавав васал. Крім того, він, як і родичі продавця, протягом установленого кутюмами терміну мав право викупу проданої землі. З часом, щоб уникнути наступних феодалних сімейних суперечок, нотаріуси почали вимагати присутності під час оформлення договору продажу нерухомості членів сім'ї продавця, включаючи дітей віком від 14 років.

Продаж дворянських сеньйорій і селянських держань (цензив) стає звичайним явищем із зародженням капіталістичних відносин і кризою феодалного господарства. З XVII ст. буржуа особливо охоче скуповують дворянські землі, насамперед навколо міст, причому часто не з метою впровадження нових методів господарювання, а лише для того, щоб мати можливість стягувати із селян феодалну ренту. Нерідко об'єктом купівлі-продажу ставала не сама земля, а саме пов'язані з нею рентні права.

У X—XI ст., коли купівля-продаж майна була ще порівняно рідкісним явищем, одержав розвиток договір дарування. Нерідко цей договір маскував угоду купівлі-продажу, ставав фактично двостороннім і відплатним. Одержувач подарованого майна брав на себе зобов'язання передати дарувальнику на подяку певне майно (коня, зброю тощо). Договір дарування використовувався також для того, щоб обійти передбачені у багатьох ку-

тjомах обмеження на заповіти. У свою чергу, в звичаєвому праві поступово встановлюються обмеження для дарувальника, зокрема, пов'язані з даруванням родового майна. У 1731 р. спеціальний королівський ордонанс про дарування упорядкував і кодифікував звичаєве право, заборонивши посмертні дарування (замасковані заповіти), якщо вони не були спеціально передбачені шлюбним договором.

У період абсолютизму у Франції значного поширення набуває договір найму (оренди) землі, що сприяв проникненню капіталістичних відносин у село. У XVI—XVIII ст. багато дворян полишають свої господарства, роздають землі частинами в оренду за фіксовану плату або частину врожаю. Такі договори спочатку уклалися на рік, але поступово терміни їхньої дії продовжуються (на одне, два тощо життя орендаря). Така форма експлуатації селян давала дворянству велику вигоду, оскільки розмір орендної плати (на відміну від цензу) не був визначений звичаєм і міг час від часу підвищуватися. Крім того, на відміну від цензиви, земля, здана в оренду, по закінченні терміну дії договору поверталася в розпорядження сеньйора.

У передреволюційний період до здачі землі в короткострокову оренду (на 5—10 років) усе частіше вдавалися буржуа, які придбавали дворянські маєтки. Орендні відносини почали охоплювати дедалі ширше коло речей. Нерідко заможні селяни або буржуа одержували від сеньйорів в оренду за відповідну плату на рік чи на кілька років право на баналітети (феодальні монополії земельних власників) або інші види феодальної ренти.

Важливе місце в середньовічному праві Франції посідав договір позики. У ряді боргових документів XII—XIII ст. використовувалася римська формула позики (*mutuum*), проте вона не одержала поширення. Канонічне право забороняло стягувати відсотки, але, оскільки найбільшим позикодавцем у Франції в цей час була церква, вона й вигадала, як обійти ці заборони. У деяких випадках боржник виплачував кредитуру заздалегідь визначену суму (до 25% від отриманої ним у борг), яка не вважалася відсотками. В інших випадках він брав на себе зустрічне зобов'язання виплачувати кредитуру фіксовану ренту у вигляді певної частини доходів. Згодом при укладенні договору позики всі частіше стала використовуватися «мертва застава», за якої боржник заставляв земельну ділянку, причому доходи від неї надходили кредитуру і не зараховувалися в рахунок сплати боргу.

З XIV—XV ст. як позикодавці виступають вже міська вер- хівка, лихварі, які під заставу землі або за право стягувати ренту позичали гроші великим феодалам і самому королю. У період абсолютизму лихварські операції набули настільки широкого розмаху, а кількість заставлених сеньйорій стала настільки значною, що це викликало загальне невдоволення дворянства. Королівським ордонансом у XVIII ст. була заборонена застава майна, якщо вона супроводжувалася переданням кредитору заставленої землі. Але ще з XII ст., особливо в лихварських операціях церкви, для гарантії за договором позики почала використовуватися іпотека, коли заставлена земля залишалася в боржника, але з виплатою останнім встановленої ренти.

Розвиток торгового і лихварського капіталу, зростання банківських операцій вимагали спеціальної регламентації професійної діяльності купців, банкірів, маклерів тощо. З урахуванням сформованої міжнародної торгової практики в 1673 р. був виданий королівський ордонанс про торгівлю, названий по імені його укладача як Кодекс Саварі, а в 1681 р. — ордонанс про морську торгівлю. У цих актах визначався правовий статус купців і порядок утворення торгових товариств, містилися норми щодо спеціальних інститутів, вироблених у практиці міжнародної і морської торгівлі, таких, як вексель, банкрутство, страхування та ін. Тим самим був покладений початок створенню у Франції поряд із загальними нормами, які регулюють майновий обіг (цивільне право), відокремлених норм торговельного права, що у подальшому привело в цій країні до дуалізму приватного права.

4.4. Державна регламентація виробництва і торгівлі

Феодалний характер права в середньовічній Франції дістав вияв також у численних обмеженнях торгівлі і виробничої діяльності. Їх поява історично була пов'язана з закріпленням у королівських хартіях і нормах міського права станово-корпоративної організації міського життя. Передбачаючи привілеї для ремісницьких цехів і купецьких гільдій, середньовічне право ставило нездоланні перешкоди на шляху приватного підприємництва й обмежувало свободу в договірних відносинах. Ретельна правова регламентація поширилася у Франції не тільки на торгівлю діяльність цехів і купців, а й на внутрішню організацію виробництва і його технологію, що знайшло своє відображення в детальному визначенні видів сировини і способів його пере-

робки, виробничого процесу, номенклатури і якості готових виробів тощо.

На початку розвитку ремесел і торгівлі, особливо в умовах феодальної сваволі, встановлення чітких правових меж для виробничої і торгової діяльності сприяло її упорядкуванню і навіть захисту. Однак згодом дріб'язкова регламентація виробництва і торгової монополії стали гальмом на шляху розвитку більш передових капіталістичних відносин. Саме тому з XVI ст. цехова система у Франції, незважаючи на надання королівськими актами деяких додаткових привілеїв окремим цехам, занепадає, поступаючись місцем мануфактурному виробництву.

Швидкому зростанню мануфактур у Франції сприяла здійснювана при абсолютизмі політика меркантилізму і протекціонізму, яка передбачала активне втручання держави в господарське життя. Особливо широко політика протекціонізму використовувалася в другій половині XVII ст. за Ж. Кольбера. Домагаючись зростання державних доходів, Кольбер встановив обмеження на ввіз іноземної продукції, забороняв вивіз сировини, заохочував експорт готових виробів і тим самим створював більш сприятливі умови для розвитку у Франції приватного підприємництва. Кольбер видавав організаторам мануфактур пільгові королівські патенти із встановленням монопольних привілеїв, надавав їм державні субсидії. Створювані королівські мануфактури (напередодні революції їх було 514) нерідко виявлялися збитковими, але вони сприяли становленню у Франції капіталістичної промисловості.

Деякі торгові компанії, що брали участь у міжнародній комерції (Ост-Індська, Вест-Індська, Левантійська та ін.), також створювалися за участю державного капіталу, відраховували до казни частину прибутків. Абсолютистський уряд використовував і систему державних позик, випускаючи час від часу процентні державні облігації. Придбавала ці цінні папери насамперед лихварська буржуазія, яка, кредитуючи короля, домогалася для себе важливих привілеїв.

Суто феодальні методи правового регулювання торгівлі і промисловості дістали вияв і у податковій політиці абсолютизму, наслідком чого стало, зокрема, значне збільшення непрямих податків (акцизів), наприклад, на продаж солі, вина. Податковий тиск важким тягарем лягав на селянські господарства. Він створював перешкоди для формування торгово-промислового капіталу у Франції і водночас — поле діяльності для лихварських і фінансових кіл буржуазії. Спеціальні компанії від-

купників (з лихварів і банкірів), вносячи до королівської казни велику суму грошей, одержували право на стягнення державних податків на певній території. Ці компанії мали власних збирачів податків, які, використовуючи також і державний апарат примусу, стягували з населення побори понад встановлену суму податків, хоча така практика формально вважалася незаконною. Система відкупів була руйнівною для селянства і обтяжливою для зростаючої французької буржуазії в цілому. Королівська влада у випадках особливо скандального викриття проводила судові процеси над відкупниками, що зарвалися («кровососами»), часом навіть звертала практику відкупів (наприкінці XVI — на початку XVII ст.), але в цілому вона процвітала аж до революції 1789 р.

Державна регламентація виробництва і торгівлі перетворилася на гальмо економічного розвитку і, загостривши соціальні конфлікти в суспільстві, стала одним з факторів, що наблизили буржуазну революцію.

4.5. Сімейне і спадкове право

Шлюб і сім'я у Франції регулювалися в основному канонічним правом. У XVI—XVII ст. королівська влада, прагнучи посилити державний вплив на шлюбно-сімейні відносини, серією ордонансів відступила від церковних норм щодо укладення шлюбу. Сам шлюб, хоча як і раніше фіксувався лише в церковних книгах, почав розглядатися не тільки як релігійне таїнство, а й як акт цивільного стану. Було переглянуто старе канонічне правило, відповідно до якого при вступі в шлюб не була потрібна згода батьків. Відтепер діти, які порушили волю батьків, могли бути позбавлені спадщини. Крім того, у XVII ст. батьки одержали право звертатися до Паризького парламенту зі скаргою на дії юре, який уклав шлюб без їхньої згоди. У зв'язку з нерозривністю шлюбу за канонічним правом парламент не міг визнати його недійсним, але оголошував укладенням незаконно. У результаті шлюб не породжував юридичних наслідків.

Особисті відносини подружжя (верховенство чоловіка, безумовна покора йому дружини, спільне проживання тощо) також визначалися канонічним правом, але становище дітей у сім'ї і майнові відносини подружжя були різними в північній і південній частинах країни. В країні звичаєвого права батьківська влада розглядалася як своєрідна опіка і зберігалася в основному до повноліття дітей. Тут також тривалий час діяв режим спільності майна подружжя, яким розпоряджався чоловік. На півдні під

впливом римського права утвердилася сильна батьківська влада над дітьми, але існував роздільний режим майна чоловіка і дружини.

У період пізнього середньовіччя під впливом норм римського права скоротилася майнова правосуб'єктність дружини. На півдні всі угоди, укладені нею без згоди чоловіка, визнавалися нікчемними. Навпаки, на півночі режим спільності майна перестав бути обов'язковим, і за подружжям закріпилася велика свобода вирішувати свої майнові відносини за взаємною згодою. Повсюдно у Франції посилюється батьківська влада (насамперед влада батька) над дітьми, які, як і за римським правом, не могли вчиняти юридичні акти без згоди батьків. Батько одержав право просити у королівської адміністрації ув'язнення непокірних дітей.

У спадковому праві Франції найхарактернішим інститутом був майорат, тобто передача у спадок земельного майна померлого старшому сину. Такий порядок дозволяв уникати дроблення феодальних сеньйорій і селянських господарств. На спадкоємця покладался обов'язок допомагати своїм неповнолітнім братам, видавати заміж сестер. На півдні Франції під впливом римського права значного поширення набули заповіти. В них особливо було заінтересоване духовенство, оскільки священники вважалися виконавцями заповідальної волі померлого і частина заповіданого майна передавалася церкві. Під впливом церкви заповіт усе більше проникає й у звичаєве право, хоча заповідальна воля на півночі була істотно обмежена на користь законних спадкоємців. Останні не могли бути позбавлені спадщини заповідальним розпорядженням без особливо серйозних на те підстав.

4.6. Кримінальне право

У IX—XI ст. у Франції в основному продовжувала існувати система злочинів і покарань, що сягають раннього середньовіччя. Злочин розглядався як дія (приватна образа), яка зачіпає інтереси окремих осіб, а покарання, які ще не відзначалися жорстокістю, зводилися насамперед до компенсації за шкоду, заподіяну приватним особам.

Однак до XI—XII ст. феодальні риси кримінального права розкриваються досить повно. Злочин перестає бути приватною справою, а виступає як «порушення миру», тобто встановленого феодального правопорядку. Одержують розвиток такі якості кримінального права, як кримінальна відповідальність без ви-

ни, жорстокість покарань, невизначеність складів злочинів. Якщо ж в середовищі самих феодалів питання про злочини і покарання розглядалося в «суді рівних», виходячи з правових звичаїв і уявлень про феодальну честь, то стосовно підвладного селянського населення сеньйор у кримінальних справах був по суті одночасно і законодавцем, і суддею. Він міг застосовувати кримінальну репресію проти селян за різні прояви непокори, аж до невиконання сеньйоріальних повинностей.

З поступовою централізацією держави і посиленням королівської влади в XIII—XV ст. послаблюється сеньйоріальна юрисдикція і зростає роль законодавства королів у розвитку кримінального права, що дедалі більше набуває репресивного характеру. Розширюється коло справ, що розглядаються як тяжкі злочини і належать до категорії так званих «королівських випадків» (фальшивомонетництво, вбивство, згвалтування, підпали тощо). Королі своїм законодавством починають активно втручатися й у релігійну сферу, доповнюючи норми канонічного права. Так, ще в 1268 р. Людовік IX видав ордонанс, який передбачав особливе покарання за богохульство. З'являється ряд нових складів злочинів, пов'язаних з поняттям «образа величності». Остаточному зникненню уявлення про злочин як «приватну справу» сприяв Великий березневий ордонанс 1357 р., що передбачав заборону на заміну покарання грошовою компенсацією. За вимогою станів король позбавлявся права помилування осіб, які вчинили тяжкі злочини.

Аж до революції 1789 р. кримінальна відповідальність тієї чи іншої особи безпосередньо пов'язувалася з її належністю до певного стану. До дворян лише у виняткових випадках застосовувалися тілесні покарання, що зазвичай замінювалися штрафами і конфіскаціями майна, не допускалася смертна кара через повішення. Особлива система кримінальної відповідальності існувала для духовенства. Водночас повністю відкидалися будь-які уявлення про законність у випадках придушення міських і селянських повстань, коли остаточно зникали межі між судовою і позасудовою розправою. Так, під час придушення Жакерії лише за два тижні було страчено 20 тис. осіб.

У середньовічному кримінальному праві Франції допускалося об'єктивне ставлення за провину, тобто кримінальна відповідальність без вини. Так, у королівських законах за деякі політичні злочини передбачалася колективна відповідальність членів міських корпорацій, а також членів сім'ї злочинця, у тому числі його дітей. Законодавство і кутюми в принципі знали по-

няття неосудності, тобто нездатності людини через психічний розлад усвідомлювати значення своїх дій. Але за ряд злочинів, у тому числі за «образу величності», до кримінальної відповідальності притягалися і божевільні, і малолітні. Кримінальному «переслідуванню» піддавалися навіть трупи злочинців, а також тварини і предмети, які були причиною смерті людини.

У період абсолютизму законодавство особливо деталізує склади злочинів, спрямованих проти короля, французької держави і католицької церкви. У зв'язку з цим значно розширюється коло дій, що підпадають під поняття «образу величності». Найтяжчими вважалися замах на короля або членів його родини і змова проти держави. У XVII ст. за Рішельє був створений «другий ступінь» злочинів, що розглядалися як «образу величності». Це змова проти міністрів короля, командуючих королівськими військами, губернаторів провінцій та інших вищих королівських чиновників, зрада на війні, дезертирство, шпигунство, будівництво фортець без королівського дозволу та ін.

Різноманітними були і релігійні злочини: богохульство, блюзнірство і святотатство, чаклунство, ересь тощо. Поняття «ересь», як і поняття інших релігійних злочинів, відзначалося особливою невизначеністю і змінювалося на різних етапах розвитку французької держави. Найбільш масовий характер переслідування еретиків одержало в період Реформації, особливо після едикту Генріха II у 1547 р., який наказував спалювати на вогнищах усіх протестантів. Гоніння на кальвіністів (гугенотів) у цей час вилилися в масові позасудові розправи (у 1572 р. у Варфоломійську ніч було вбито 2 тис. осіб), у кровопролитні релігійні війни XVI—XVII ст.

У зв'язку з процесом первісного нагромадження капіталу і масовим розоренням селянства королівськими ордонансами були передбачені спеціальні заходи кримінальної репресії проти бродяг, бідняків і безробітних, що ставили своєю метою створення системи найманої праці. Незадовго до революції це законодавство поповнилося черговим королівським ордонансом (у 1764 р.), відповідно до якого особи, які не мають коштів для існування, посилалися на важкі роботи на галерах.

Так само як і злочини, покарання не були чітко визначені в королівському законодавстві, їхнє застосування багато в чому залежало від розсуду суду і від того, до якого стану належав обвинувачений. Метою покарання стала відплата і залякування. Вироки приводилися у виконання привселюдно для того, щоб страждання засудженого викликали страх у всіх присутніх.

Смертна кара застосовувалася в різноманітних формах: розривання на шматки конями, четвертування, спалення тощо. Численними були калічні і тілесні покарання: відрізання язика, відсікання кінцівок, мучення розпеченими щипцями та ін. Широко почало застосовуватися і тюремне ув'язнення, що у більш ранній період передбачалося головним чином церковними судами. Як основне і додаткове покарання застосовувалася і конфіскація майна, що було вигідно королівській казні, коли справа стосувалася великих багатств буржуа.

У кримінальному праві Франції чітко проявилася і така специфічна середньовічна риса, як явна невідповідність тяжкості покарання характеру злочину. Вона посилювалася сваволею королівських суддів, які особливо зловживали конфіскацією майна, що викликало велике невдоволення французької буржуазії, передові ідеологи якої піддали в XVIII ст. нищівній критиці всю систему дореволюційного кримінального права.

4.7. Судовий процес

Аж до кінця XII ст. судовий процес, як це було раніше у франків, зберігав в основному обвинувальний характер. Значного поширення набуває судовий поєдинок, що проводився за взаємною згодою сторін або у випадку, коли одна з них обвинувачувала супротивника в неправді. Правові звичаї детально регламентували процедуру судової дуелі.

Під час розгляду справ селян у сеньйоріальних судах поряд із традиційними доказами ще в XI ст. почали застосовувати катування, і процес втрачав свій колишній змагальний характер. До цього часу розшукувальна (інквізиційна) форма процесу, яка називалася ще римсько-католицькою, утверджується в церковних судах, а з XIII ст. поступово вводиться в судах короля і великих феодалів. Аж до XV ст. розшукувальний і обвинувальний процеси існували немовби паралельно, але останній поступово почав виходити з ужитку у зв'язку зі скасуванням важливих традиційних видів доказів («божого суду») — ордалії і судового поєдинку.

Остаточне закріплення розшукувального процесу відбувається з утвердженням абсолютизму шляхом видання серії королівських актів: ордонансу 1498 р., едикту 1539 р. і Великого кримінального ордонансу 1670 р. Щоправда, спочатку цей процес називали екстраординарним, але саме він застосовувався в більшості важливих кримінальних справ. Саме в цей період набула поширення практика, коли для тюремного ув'язнення людини

було потрібно лише вписати її ім'я в порожній бланк королівського наказу на арешт.

Першою стадією розшукувального процесу було дізнання, тобто збір попередньої і таємної інформації про злочин і злочинця. Судова справа порушувалася на підставі обвинувачення королівського прокурора, а також доносів і скарг, зміст яких залишався невідомим для обвинуваченого. Потім судовий слідчий збирав письмові докази, допитував свідків і обвинуваченого, проводив очні ставки. Під час розшукувального процесу вина обвинуваченого припускалася, тому показань одного свідка було достатньо для застосування катування. Мета його полягала в тому, щоб вирвати зізнання в обвинуваченого, котре розглядалося як «цариця доказів».

Сам судовий розгляд справи проходив у закритому засіданні, причому вирішальне значення надавалось матеріалам, зібраним у ході слідства. Повноцінним доказом провини обвинуваченого були, крім власного зізнання, показання двох свідків, «які заслуговують на довіру», листи самого обвинуваченого, протоколи, складені на місці злочину, тощо. Хоча ордонанс 1670 р. передбачав поділ доказів на виправдувальні й обвинувальні, суд основну увагу приділяв саме останнім. За відсутності достатніх обвинувальних доказів суддя міг розпорядитися про проведення повторного катування.

До XIII ст. судові вироки вважалися остаточними і не підлягали оскарженню. Особа, незадоволена рішенням суддів, могла викликати їх на судовий поєдинок і послідовно битися з кожним з них. Оскарження до суду вищестоящого сюзерена було можливе лише у разі «помилки в праві».

З XIII ст. поступово визнається право оскаржити будь-яку справу із сеньйоріального суду до королівського. У свою чергу, в королівських судах допускалося звернення з апеляцією до вищої інстанції. Вищим апеляційним судом у цивільних і кримінальних справах згодом стає Паризький парламент. Велика кількість апеляційних інстанцій, особливо в передреволюційний період, призводила до того, що судові процеси були затяжними і дорогими.

Тема 10. Феодална держава і право в Німеччині

1. Становлення і розвиток ранньофеодальної держави.
2. Державний устрій. Королівська влада і центральні органи управління.
3. Територіальна роздробленість та її закріплення в нормативних актах.
4. Загальна характеристика джерел права.

1. Становлення і розвиток ранньофеодальної держави

Німеччина як самостійна феодальна держава утворилася на землях східних франків після розпаду Франкської імперії. Її територія включала п'ять основних племінних герцогств — Саксонію, Франконію, Швабію (Алеманію), Баварію і відвойовану у Франції Лотарингію, а також приєднані пізніше французькі, італійські і слов'янські землі — Бургундію, міста Північної Італії, Богемію, Австрію та ін.

Після короткого періоду відносної єдності в X—XII ст. у Німеччині почався закономірний процес феодальної роздробленості. Однак на відміну від Франції він набув тут незворотного характеру. Це пояснюється низкою причин, серед яких важливу роль відіграли зовнішньополітичні фактори. Два основних напрями зовнішньої експансії феодальної Німеччини (в Італію і на слов'янський Схід) привели до штучного об'єднання німецьких герцогств, насильно приєднаних слов'янських земель і Північної Італії в імперію, що одержала в XV ст. назву Священної Римської імперії німецької нації.

Німецькі імператори успадкували не тільки титул «короля франків», а й коронувалися в Римі як «імператори римлян», одержуючи корону з рук папи і претендуючи тим самим на духовне і світське лідерство в християнському світі. Цим пояснюється те особливе значення, якого набули в історії Німеччини відносини між державою і церквою, у тому числі з її центром у Римі.

Оскільки основною тенденцією розвитку Німеччини залишалася тенденція до децентралізації, періодизація розвитку феодальної держави Німеччини є складною. Зміна форм феодальної держави простежується тут не стільки в масштабі всієї імперії і власне Німеччини, скільки по окремих німецьких князівствах, землях. З XIII ст. вони поступово перетворювалися на самостійні держави, лише формально пов'язані між собою імператорською владою. Що ж стосується Німецької феодальної

держави в цілому (тобто імперії), то її історію можна умовно поділити на два великих етапи:

становлення і розвиток відносно централізованої ранньофеодальної держави в Німеччині в межах імперії (X—XII ст.);

територіальна роздробленість у Німеччині (XIII — початок XIX ст.) і розвиток автономних німецьких князівств-держав.

Після утворення самостійних князівств і юридичного оформлення олігархії найбільших князів-курфюрстів (XIII—XIV ст.) Німеччина аж до XIX ст. не була єдиною державою і зберігала форму сеньйоріальної монархії з окремими елементами станово-представницької монархії. Різні стадії розвитку феодальної держави можуть бути виявлені тут лише в межах локальних територій, держав-князівств. У XIV—XVI ст. у князівствах Німеччини встановлюються станово-представницькі, а в XVII—XVIII ст. абсолютні монархії. У 1806 р. під ударами військ Наполеона Священна Римська імперія розпалася.

Особливості станової структури. Розвиток феодалізму відбувався в різних німецьких герцогствах досить нерівномірно. Стійкі пережитки родоплемінного устрою зберігалися, наприклад, у Саксонії, що ревно охороняла свою автономію, стародавні племінні звичаї населення.

У XI—XII ст. у Німеччині сформувалися основні класи — стани феодального суспільства. Численні війни сприяли консолідації військово-лицарського стану. Його верхівка складалася з різнорідних елементів родової і служивої аристократії. До першої належали герцоги — племінні князі, що перетворилися на великих землевласників. Посадова аристократія складалася в основному з осіб графського рангу, які зосереджували у своїх руках найважливіші світські і церковні посади в адміністративних округах (графствах). Великими землевласниками стали також фогти — королівські чиновники, які здійснювали судові функції в церковних вотчинах. У міру феодалізації Німеччини, на межі XI—XII ст., ці верхівкові прошарки поступово консолідуються, утворюючи могутній союз сепаратистських сил, уже не заінтересованих у сильній центральній владі. Відбувається їхнє злиття в стан територіальних князів. До нього ввійшли і найбільші церковні магнати — «князі церкви». Остаточою особливий стан духовних і світських князів оформляється до середини XIII ст.

Середнє і дрібне лицарство утворилося не тільки з дрібнопомісних дворян, а й із верхівки вільного селянства. За військовою реформою Генріха I (919—936 рр.) усякий вільний, здатний

битися на коні, зараховувався до військового стану. До лицарів часто зараховувалися і міністеріали, які виокремилися з невільних слуг короля і феодалів, що виконували певні адміністративні функції. Утворюючи прошарки імперських службовців, вони несли разом з панамі військовою службою. До XII ст. багато хто з них одержує волю і землі, зливаючись із різними прошарками лицарства. У XII ст. ще зберігався поділ на «шляхетних» і «нешляхетних» лицарів, але в 1186 р. було видано указ про заборону вступати в лицарі синам селян і священників.

Феодалне дворянство і духовенство поділялося за ієрархічним принципом на своєрідні ранги, так звані щити. «Саксонське зеркало» (20-ті рр. XIII ст.) згадує сім військових «щитів» (рангів): король, духовні князі (єпископи, абати), світські князі, їхні васали тощо. До рангів були включені і «нешляхетні» вільні, які одержали назву «шеффенський стан». З них підбиралися судді в обшинних судах — шеффени. Пізніше вони перетворилися на нижчу категорію «шляхетних».

Селянство в Німеччині до XIII ст. поділялося на дві категорії — вільне і невільне. Категорія юридично вільних селян згідно із «Саксонським зеркалом» складалася із селян чиншовиків і орендарів. Чиншовики — це держателі панської землі з виплатою певної грошової повинності (чиншу). Вони поділялися на дві групи: одна з них могла передавати земельне держання у спадщину і продавати його, інша була позбавлена цих прав. Орендарі не мали своєї землі й одержували землю в тимчасову обробку. Фактично чиншовики й орендарі перебували у певній залежності від феодалних землевласників.

Проте більша частина селян перебувала в залежному становищі не тільки фактично, а й юридично. Цю категорію селянства складали напіввільні літи, батраки й особисто залежні кріпаки. Різноманіття форм залежності, у тому числі перехідних, свідчить про незавершеність у цей період процесу феодалізації і закріпачення селянства. В міру розвитку феодалізму межі між різними категоріями селян стиралися.

У прикордонних областях Німеччини, на кордонах між герцогствами з X ст. розпочалося будівництво численних фортець — бургів, частина яких згодом перетворилася на міста. В XI—XII ст. з розвитком міст почав складатися особливий стан вільних людей — городян. Відносини міст з імператорською і місцевою сеньйоріальною владою відзначалися в Німеччині особливою строкатістю. Союз імператорської влади і міст тут практично не склався.

2. Державний устрій. Королівська влада і центральні органи управління

Ранньофеодальна монархія. У X—XII ст. Німеччина була відносно єдиною державою. Слабкий розвиток феодалізму, зовнішня загроза й активна політика централізації перших німецьких королів сприяли утвердженню ранньофеодальної монархії, тимчасовому посиленню королівської влади. Королям вдалося створити державні об'єднання з колишніх племінних герцогств. Водночас відсутність етнічної спільності, слабкі економічні зв'язки між окремими герцогствами робили єдність цієї держави відносною.

У цей період відбулося значне територіальне розширення Німецької держави. У результаті приєднання частини Італії, Бургундії, Чехії й утворення Бранденбурзької, Східної та інших марок виникла велика імперія. Німецькі королі з X ст. одержали титул імператорів Священної Римської імперії.

Тимчасовому посиленню королівської влади сприяла діяльність Оттона I (936—973 рр.), який у боротьбі з герцогами спирався на церковні землеволодіння і церковні установи. Його заходи щодо місцевої церкви одержали назву «оттонівських привілеїв». Оттон I обмежив права герцогів щодо церкви, частково передав герцогські функції єпископам, створив в областях незалежні, наділені імунітетом, єпископські території за рахунок передачі під управління єпископів герцогських земель або їхніх частин. Духовні феодалі були підпорядковані лише королівській владі. Верховенство короля в церковних справах забезпечувалося тим, що в прелатів були відсутні спадкові права на землі, а також практикою королівської інвеститури (надання духовного сану світською владою). «Єпископальна система» Оттона I дозволила йому довільно призначати єпископів, замішувати єпископські кафедри, користуватися частиною доходів з церковних земель.

Ці доходи становили матеріальну основу відносно сильної королівської влади, так само як і доходи від інших виключно королівських прав (регалій), головним з яких було право на здійснення вищого суду. Німецький король «творив справедливість», видавав імперські закони і навіть церковні канони.

Єпископальна політика Оттона I отримала своє логічне завершення в захопленні Риму як центру католицької церкви. Скориставшись феодальними суперечками в Італії, Оттон I коронувався в 962 р. у Римі імператором. Цей акт мав означати відновлення імперії Карла Великого, що розпалася, і символі-

зувати спадкоємність корони німецьких королів від римських цезарів. Під час коронування Оттон I визнав претензії папи на світські володіння в Італії, але зі збереженням суверенітету імператора над ними. Крім того, від римського папи вимагалось принесення васальної присяги імператору. Від Оттона I німецькі імператори почали розпоряджатися церковними кафедрами в Італії, скидати і зводити на престол пап, контролювати їхнє обрання. Однак з кінця XI ст. папство, посилюючись, починає поступово звільнятися від опіки німецьких імператорів і домагатися верховенства в боротьбі з ними.

Центральний апарат у Німеччині в X—XII ст. зберігав риси двірцево-вотчинної системи управління, що була притаманна епосі Каролінгів. Імператор, який обирався феодалами, постійно роз'їжджав зі своїм двором по імперії, підтримуючи свою владу в різних її частинах. Вищі слуги палацу (канцлер, маршал та ін.) виконували найважливіші державні функції. Їхні посади поступово стають спадковими і покладаються на духовних і світських князів — герцога Саксонського, архієпископів Майнцького, Трирського та ін., які безконтрольно управляли німецькими землями в періоди тривалої відсутності імператорів. З початку XI ст. при імператорі створюється королівська рада (гоф-таг), що розглядає найважливіші державні справи. Рішення у цих справах часто приймалися і на загальних з'їздах феодалів за ухвального голосу князів.

З XII ст. починається поступовий процес розкладу системи королівської адміністрації на місцях. Колишні королівські чиновники — графи — перетворюються на спадкових ленників. Вони створюють власний апарат управління своїми володіннями, захищений привілеями та імунітетами від втручання центральної влади. Отже, починаючи з XII ст. діяльність центрального і місцевого апарату Німеччини усе менше залежала від волі і бажання імператора й усе більше визначалася політичними інтересами і привілеями князів.

Особливий апарат було створено для управління Італією. Його очолював канцлер — один з найвищих духовних князів Німеччини. Крім нього існували імператорські посланці з адміністративними і військовими повноваженнями, пфальцграфи, які відали імператорським майном, префекти міст.

Армія і суд. Військові сили імперії поділялися на імперські і князівські. Королівське (імператорське) військо складалося з військових контингентів, яких поставляли його васали, хоча спочатку імператор міг спиратися також на міністеріалів, які

управляли його маєтками і були зобов'язані служити імператору «кінно і збройно». Кількість воїнів, яких були зобов'язані приводити світські і духовні князі, встановлювалася імператором, однак умови участі у військових походах визначалися феодалним звичаєм і рішеннями феодалних з'їздів. В італійських кампаніях участь усіх васалів у поході була обов'язковою, але цього не завжди дотримувалися.

Верховним головнокомандуючим був імператор. Командування контингентами доручалося князям, які здійснювали його через графів і сотників. До XII ст. у разі нападу на країну до ополчення могли призиватися селяни.

Судова система Німеччини була успадкована від монархії Каролінгів. У міру того, як склалося князівське управління, судова влада імператора поступово обмежувалася на користь світських і духовних князів, а судова система набувала дедалі складнішого і багатоступеневого характеру. Феодали, які спочатку мали право судити лише власних кріпаків, поширили свою юрисдикцію на все населення належних їм володінь. Для вільних існували станові суди, що діяли за принципом «суду рівних»: князівські, графські, шеффенські тощо. У залежних містах суд перебував в руках представника сеньйора, а у вільних створювалися міські суди, які діяли на основі норм міського права. Свої суди мали і церковні корпорації.

3. Територіальна роздробленість та її закріплення в нормативних актах

Зміни в становій структурі. У XIII—XIV ст. Німеччина остаточно розпадається на безліч князівств, графств, бароній і лицарських володінь, економічно і політично роз'єднаних регіонів.

Водночас завершується оформлення системи станів і станового представництва. Важливою особливістю станової структури, що виросла в Німеччині безпосередньо з «щитів» васально-ленної ієрархії, були дробність і відсутність єдності в масштабі всієї країни. В імперії існували імперські стани, або чини, а в князівствах — земські стани. До перших належали імперські князі, імперські лицарі і представники імперських міст, а до других — дворяни і духовенство князівств та городяни князівських міст.

У зв'язку з подальшим розширенням і посиленням політичної ролі стану князів серед них виділилася нечисленна група світських і духовних аристократів, що і раніш впливали на вибори королів, — так звані курфюрсти (князі-виборці).

З феодальної ієрархії німецького середньовіччя майже повністю зникає середнє дворянство. Частина його піднялася до становища князів, інша перейшла до нижчого дворянства. У свою чергу, нижче дворянство — основна маса лицарства — втрачає колишнє значення у зв'язку з появою вогнепальної зброї, значна частина його розоряється.

Відбувається і диференціація духовенства, яке чітко поділилося на вище (єпископи, абати) і нижче (сільські і міські священники). Вище духовенство Німеччини було численнішим, багатшим і могутнішим, ніж в інших західноєвропейських країнах, і входило до складу князів, у тому числі і курфюрстів. Нижче духовенство перебувало в значно гіршому становищі і за умовами свого життя наближалось до трудящого населення.

Соціальне розшарування в німецьких містах привело до утворення трьох різних груп. Міська верхівка (патриціат) тримала в руках усі міські успадковувані посади. Бургомістри імперських міст, які обиралися з патриціату, представляли місто в рейхстазі. В опозиції до патриціату стояли дві інші групи: бюргерство (середня частина населення міст, повноправні майстри) і міський плебс (підмайстри, поденники, незаможні городяни).

У Німеччині XIV ст. виділилося три райони з різним становищем селянського населення. У Саксонії поширилася практика відпущення селян на волю без землі і надання їм наділів в оренду. На півдні і південному заході Німеччини панщина була в основному замінена грошовою рентою. Нарешті, на колонізованих східних землях селяни одержали значні земельні наділи, економічну самостійність і особисту свободу. Феодалам виплачувалися помірні фіксовані платежі. Однак із другої половини XIV ст. тут посилюється тягловий тягар, відбувається захоплення общинних земель, що, як і в інших країнах (наприклад, в Англії), було пов'язано з пошуком феодалами додаткових доходів в умовах розвитку ринку. Саме на східних землях почала складатися та форма землеволодіння, яка була попередником пруського юнкерського маєтку.

Величезний вплив на подальший соціально-економічний і політичний розвиток імперії мали Реформація¹, селянська війна 1525—1527 рр. і викликана ними Тридцятирічна війна 1618—1648 рр. Реформація ще більше роз'єднала Німеччину за ознакою віросповідання на протестантську (північ) і като-

¹ Реформація — релігійний за формою, буржуазний рух під гаслом реформи католицької церкви.

лицьку (південь) частини. Тридцятирічна війна — феодальна реакція на Реформацію і виступ селянства — призвела до сильного ослаблення міст і буржуазії, відновлення кріпосного права у найжорсткіших формах, подальшого посилення князівської верхівки. Усе це сприяло закріпленню німецької роздробленості.

Зміни в державному устрої. Політичний розвиток Німеччини. Починаючи з XIII ст. центральний апарат імперії на чолі з імператором лише номінально був носієм державної влади, а фактично перебував у руках чи під контролем курфюрстів. Його діяльність на місцях була значною мірою паралізована реальною владою територіальних князів, які поступово перетворювалися на справжніх монархів.

Після остаточного встановлення верховенства римських пап над церквою імператор втратив статус глави церкви і припинив наділяти єпископів і абатів церковними повноваженнями. Відповідно до Вормського конкордату 1122 р. духовну інвеституру відтепер здійснював папа, який наділяв каноніків символами духовної влади. Імператор міг бути присутнім на виборах церковників, але здійснював лише світську інвеституру — наділяв каноніка земельним володінням з відповідними васальними обов'язками.

Обрання імператора почало провадитися вузькою колегією князів, яка під час обрання перестала враховувати права спадкоємців померлих імператорів. У такий спосіб міг бути обраний будь-який кандидат князівського роду, бажаний колегії.

Імператор продовжував залишатися верховним суддею в імперії, що було пов'язано з традиційними обов'язками королівської влади підтримувати «мир» і здійснювати правосуддя. Однак ця прерогатива імператора залишилася по суті єдиною і до того ж такою, що поступово втрачалася, регалією. Імператор практично був позбавлений можливості обкладати підданих податками й одержував доходи лише з власних земель. Якщо ж у зв'язку з відсутністю спадкоємців до казни відходили землі васалів імператора, німецьке право вимагало передачі таких земель іншим васалам (принцип «примусового наділення леном»). Спроби Фрідріха Барбаросси відновити імператорські регалії — права на доходи від використання доріг і рік, від портів, митниць і монетних дворів, а також ввести подушний і земельний податки — закінчилися безрезультатно.

Імператорська влада не змогла створити систему центральних імперських установ і «виростити» королівську бюрократію,

яку можна було б так чи інакше порівняти з судово-фінансово-адміністративним апаратом в Англії і Франції. Імперія фактично не мала столиці, казначейства, професійної канцелярії, професійного центрального суду.

Після загибелі династії Штауфенів у боротьбі з папами в Німеччині з 1250 по 1273 р. не було імператора. У цей період міжцарів'я було втрачено багато коронних земель і регалій, що відійшли до князів. Надалі до 1356 р. імператорський титул по черзі присвоювався представникам багатьох династій, поки в 1438 р. остаточно не закріпився за Габсбургами. Імператор продовжував залишатися главою держави, уособлював єдність імперії, але не мав реальної влади. Він виконував в основному функції військового і зовнішньополітичного координатора дій німецьких феодалів. Це становище було юридично санкціоноване «Золотою буллою» 1356 р., виданою німецьким імператором і чеським королем Карлом IV.

«Золота булла» закріпила історично сформовану практику, за якої управління Німеччиною фактично зосереджувалося в руках семи курфюрстів: трьох архієпископів — Майнцького, Кельнського і Трирського, а також маркграфа Бранденбурзького, короля Чеського, герцога Саксонського, пфальцграфа Рейнського. Князі-виборці більшістю голосів визначали вибір імператора. «Золота булла» детально регламентувала процедуру виборів імператора курфюрстами. У разі рівності голосів ухвальний голос належав архієпископу Майнцькому. Він подавав голос останнім, був головою колегії курфюрстів і мав скликати збори всієї колегії у Франкфурті-на-Майні. Архієпископ Майнцький міг заздалегідь запитувати згоду інших курфюрстів на ту чи іншу кандидатуру. Булла передбачала перетворення колегії курфюрстів на постійно діючий орган державного управління. Щорічно протягом одного місяця мав проходити з'їзд колегії для обговорення державних справ. Колегія мала право суду над імператором і його усунення.

«Золота булла» визнала повну політичну самостійність курфюрстів, їхню рівність імператору. Вона закріпила права їхнього територіального верховенства, встановила неподільність курфюрств, перехід їх у спадщину. Курфюрсти зберегли за собою захоплені ними регалії, особливо такі, як власність на надра та їх експлуатація, стягнення мита, карбування монети. Вони мали право вищої юрисдикції у своїх володіннях. Васалам було заборонено вести війни проти сеньйорів, містам — укласти союзи проти курфюрстів. Отже, у Німеччині була юридично

оформлена олігархія кількох найбільших феодалів, що склалася ще до «Золотої булли». Курфюрства були об'єднані тільки загальним підданством імператору і не володіли правом самостійно оголошувати війну й укласти мир з іноземними державами (ця прерогатива зберігалася за імператором).

Згодом курфюрсти домоглися того, що кожен імператор при обранні мав приймати вироблені ними умови, що обмежують його владу. Ці умови з XVI ст. одержали назву «виборних капітул» і зберігалися в практиці виборів німецьких імператорів до кінця XVIII ст.

З XIV—XV ст. у Німеччині крім імператора існували ще дві загальноімперських установи — рейхстаг та імперський суд. Рейхстаг був загальноімперським з'їздом (букв. «імперський день»), що з XIII ст. скликався імператором досить регулярно. Його структура остаточно оформилася в XIV ст. Рейхстаг складався з трьох колегій: колегії курфюрстів, колегії князів, графів і вільних панів та колегії представників імперських міст. Характер представництва цих імперських станів, або чинів, відрізнявся від представництва трьох станів інших західноєвропейських держав. Передусім у рейхстазі були відсутні представники дрібного дворянства, а також бюргерства неімперських міст. Духовенство не утворило окремої колегії і засідало в першій чи в другій колегії остільки, оскільки великі прелати входили до складу князівського прошарку. Усі три колегії засідали окремо. Разом збиралися іноді тільки палати курфюрстів і князів.

Отже, рейхстаг виступав не стільки як орган станового представництва, скільки як орган представництва окремих політичних одиниць — курфюрсти представляли інтереси своїх держав, князі — князівств, а бургомістри імперських міст були представлені за посадою.

Компетенція рейхстагу не була точно визначена. Імператор запитував його згоду у військових, міжнародних і фінансових питаннях. Рейхстаг був наділений правом законодавчої ініціативи. Укази, видані імператором спільно з членами гофрату (імператорської ради), подавалися на затвердження рейхстагу. Акти рейхстагу, як правило, не мали обов'язкової сили і носили, скоріше, характер імперських рекомендацій.

Наприкінці XV ст. рейхстаг здійснив низку невдалих спроб ввести хоча б деякі елементи централізації в політичний устрій імперії. Ці спроби відбили стурбованість деякої частини феодальної знаті ослабленням центральної влади в умовах зростання соціальної напруженості в суспільстві. Вормський рейхстаг

1495 р., що проголосив «вічний земський мир» (заборона приватних війн), заснував імперський верховний суд у справах імперських підданих і підданих окремих князівств. Члени суду призначалися курфюрстами і князями (14 осіб), містами (2 особи), а голова — імператором. Імперію вирішено було поділити на 10 округів на чолі з особливими охоронцями порядку з князів, які мали виконувати вироки суду. Їм надавалися для цього військові контингенти. Крім того, був введений особливий податок на потреби управління імперією — «загальноімперський іфеніг». Однак значна частина цих заходів так і не була втілена в життя.

Слабкість центрального апарату знайшла відображення й у принципах створення армії імперії. Імперія не мала постійного війська. Військові контингенти у разі потреби постачалися імперськими чинами за особливими рішеннями згідно із силами країни. З XV ст. основою імперської і князівських армій стають загони найманців. Водночас рішеннями рейхстагу довільне вербування солдат до імперської армії без згоди князів було заборонене. Наймані армії утвердилися на всіх німецьких землях, будучи уособленням повної політичної роздробленості. Спроби введення загальноімперського податку на утримання армії імператора і створення військових округів для формування імперського війська були заблоковані князями.

Отже, відсутність професійної бюрократії, постійного війська, достатніх матеріальних коштів в імперській казні призводили до того, що центральні установи не могли домогтися виконання своїх рішень. До кінця XVIII ст. політичний устрій імперії зберігав видимість станової монархії, що прикривала багатовладдя курфюрстів, за своєї конфедеративної форми державної єдності.

Еволюція територіальних одиниць імперії і місцевої влади. Ще Фрідріх I Барбаросса до кінця XII ст. практично «створив» імперський стан князів, намагаючись через васальну піраміду забезпечити стабільність і мир на німецьких землях. Залишаючись формально васалами імператора, світські і церковні князі почали здійснювати неподільну владу на переданих їм землях. Вирішальну ж роль у юридичному оформленні політичної влади князів на місцях відіграла діяльність Фрідріха II. У пошуках підтримки в боротьбі з папством він значно розширив права духовних і світських феодалів. «Закон на користь духовних князів» 1220 р. гарантував недоторканність церковного майна, повноту їхньої територіальної юрисдикції, право на мито, карбу-

вання монети. Володіння духовної знаті стали практично недоторканими для імператорської влади. Аналогічні привілеї одержали відповідно до «Закону на користь сеньйорів» 1232 р. і світські васали імператора. У королівських містах заборонялося приймати втікачів феодалів і церкви. Крім того, у спеціальному едикті про міські комуни (1232 р.) заборонялося їх утворення без згоди феодального сеньйора.

Привілеї, отримані феодальною верхівкою, до середини XIII ст. зробили територіальних князів самостійними носіями політичної влади в Німеччині. Від класичної феодальної роздробленості процес розпаду на територіальні князівства відрізнявся такими особливостями. Це було дроблення держави не на вотчини, сеньйорії з їх васально-ієрархічною залежністю і імунітетами, а на відокремлені територіальні утворення з повною політичною владою князів. Князівства оформилися в незалежні державні утворення, невеликі королівства із системою загального підданства і власним апаратом влади і управління (князівський двір, рада, чиновники тощо). Підпорядкування князів імператору визначалося лише слабкими васально-ленними зв'язками, оскільки васальні обов'язки князів зводилися до участі в коронаційному поході на Італію, явки до курії і виставленню в разі війни певного контингенту воїнів.

Саме окремі «князівські» держави розвиваються в Німеччині за зразком централізованих західноєвропейських монархій. У них були створені професійні урядові і судові установи. Князівські території нерідко поділялися на графства, якими управляли міністеріали, призначувані князем (герцогом); багатьма містами також управляли призначені князем посадові особи. У великих князівствах були засновані канцелярії з нотаріусами, що розробляли проекти нормативних актів і реєстрували угоди. Пізніше великі території були поділені на кілька десятків адміністративних одиниць, які управлялися одним адміністративним і одним судовим чиновником, які, у свою чергу, спиралися на призначуваних чиновників і суддів дрібніших округів. Існувала також розгалужена система оподаткування підданих князівств.

Вища судова влада, передана князям на їхніх територіях, стала найважливішим, найефективнішим інструментом зміцнення їхньої самостійності, економічної і політичної влади в цілому. Крім того, об'єднання духовної і світської влади в руках «князів церкви» забезпечувало ідеологічне прикриття їхніх зростаючих прерогатив та, з іншого боку, забезпечило церкві особливу силу на території Німецької імперії.

В умовах слабкості центральної влади в Німеччині одержала значного розвитку і політична автономія окремих корпорацій — міст, їхніх союзів, релігійних об'єднань тощо. Особливі політичні права мали об'єднання північних німецьких міст — Ганза (XIV—XVI ст.), Союз рейнських міст (1254 р.), Швабський союз (XVI ст.), а також військово-релігійний Тевтонський орден (XII—XVI ст.).

Найбільшим обсягом прав були наділені в імперії так звані імперські і вільні міста. Імперські міста — безпосередні васали імператора — одержали велику частину імператорських регалій (вищий суд, карбування монети, військо). Їх обов'язки стосовно імператора зводилися до присяги на вірність і прийому імператора з його двором. З XV ст. імперські міста (Любен, Бремен, Гамбург, Аугсбург, Нюрнберг та ін.) мали постійне представництво в рейхстазі. Що стосується семи вільних міст Німеччини, до яких належали найдавніші єпископські міста (Майнц, Кельн, Трир, Вормс та ін.), то вони одержали привілеї як від німецького імператора, так і від духовних князів, які володіли ними. Ці міста були звільнені від податку і постачання війська і були центрами єпархії, церковно-світського управління єпархією і князівством. У XII—XV ст. ці міста користувалися самоврядуванням, у них обиралися бургомістри і члени міської ради, які вирішували місцеві питання, кримінальні і цивільні справи. Духовні князі зберігали юридичний контроль над цими містами за допомогою призначення головних чиновників міста — бургграфа, префекта, які керували здійсненням правосуддя.

Імперські і вільні міста Німеччини нерідко об'єднувалися в союзи, які проводили власну політику, що не завжди збігалася з інтересами як центральної, так і князівської влади.

У XIV ст. окремі князівства-держави трансформуються в станово-представницькі монархії, що відзначаються різноманітністю форм. У більшості держав сформувалися три замкнені курії — духовенства, лицарів і городян. Збори цих земських чинів усередині князівств називалися ландтагами. Ландтаги дещо обмежували владу князів усередині князівства і за структурою більше нагадували станово-представницькі установи Франції, ніж рейхстаг. Однак у більшості випадків ландтаги не мали ухвального голосу під час обговорення місцевих і державних справ. Щоправда, їхня згода обов'язково запитувалася при вирішенні фінансових питань. Але в цьому випадку князь завжди міг одержати потрібне рішення за допомогою двох станів, звіль-

нених від сплати податків, але таких, що брали участь у витраті цих коштів, — вищого духовенства і лицарства.

У XVI—XVIII ст. після релігійних війн кількість самостійних державних утворень у Німеччині ще більше зросла (їх стало понад 300), утверджується так званий князівський абсолютизм. Він відрізнявся від централізованих абсолютних монархій Заходу (як і станovo-представницьких монархій) тим, що склався не в межах всієї імперії, яка залишалася децентралізованою, а в межах окремих князівських володінь. Крім того, його утвердження — не результат тимчасової рівноваги сил феодалів і буржуазії. Навпаки, князівський абсолютизм становить торжество феодално-консервативних сил над буржуазним рухом і підпорядкування слабкої німецької буржуазії князям.

Не випадково абсолютизм утвердився раніше всього в Баварії (у першій третині XVII ст.), що відзначалася економічною відсталістю. Князівський абсолютизм не відіграв ніякої позитивної ролі, надовго закріпивши економічну і політичну роздробленість Німеччини.

Пруссія й Австрія. Найбільшими абсолютистськими державами імперії були Пруссія й Австрія, між якими вже починалося суперництво за політичне верховенство в імперії.

Бранденбурзько-Пруська держава була створена на початку XVII ст. на землях колишнього Тевтонського ордену, колонізаторська діяльність і ідеологія якого заклали засади великопруського мілітаризму в Німеччині. Остаточне оформлення цієї держави відбулося в 1701 р., коли бранденбурзький курфюрст домогся титулу короля Пруссії.

Глава держави — король Пруссії — входив до імперської колегії курфюрстів. Вищим органом державного управління була Таємна рада при королі. Їй підпорядковувалися спочатку три директорії: фінансова, військових справ і королівських доменів. Особливого значення набула директорія військових справ, що відала організацією й озброєнням створеної в 1655 р. постійної армії. Пруська армія була однією з найбільших у Європі і славилася своєю муштрою і палицевою дисципліною.

Основними тенденціями розвитку державного устрою Пруссії в XVI—XVII ст. стали подальша централізація і мілітаризація державного апарату, піднесення військово-управлінських органів над цивільними. Значна частина повноважень Таємної ради переходить до генерального військового комісаріату. Відбувається злиття всіх директорій у єдиний військово-фінансовий орган на чолі з президентом — королем. На міс-

нях земські радники (ландрати), які призначалися королем за рекомендацією дворянських зборів, підпадають під жорсткий контроль центральної влади і наділяються широкими військово-поліцейськими повноваженнями. Ліквідується міське самоврядування. Міські ради були замінені колегіями магістратів, що призначалися королем. На весь державний апарат були поширені військові звання, військова субординація і дисципліна.

За своїм політичним режимом Прусьська монархія може бути охарактеризована як військово-поліцейська держава. У ній одержали найширший розвиток сваволя влади, цензура і дріб'язкова регламентація не тільки державного, а й приватного життя підданих.

Австрія, на відміну від Пруссії, не була централізованою державою. Це була багатонаціональна країна. В Австрії панувало католицьке віросповідання. З XV ст. королі Австрії ставали німецькими імператорами, і Австрія вважалася їх доменальним володінням.

Система центральних органів Австрії не була строго впорядкованою і постійно перебудовувалася. Вищим органом влади і управління разом з монархом була Таємна рада. У подальшому вона була замінена конференцією, що стала постійною установою (з початку XVIII ст.). Військовими справами відала придворна Військова рада. У 1760 р. з метою об'єднання всіх галузей управління була заснована Державна рада.

На чолі провінцій Австрійської монархії стояли намісники. Вони обиралися місцевими станово-представницькими установами і затверджувалися королем. У державах, що входили до складу Австрії, були сейми — станові збори. У містах управління перебувало в руках виборних міських управ і бургомістрів. За королеви Марії Терезії (1740—1780 рр.) найважливіші повноваження зосереджуються в руках королівських чиновників, виборні органи стають підконтрольними уряду.

В другій половині XVIII ст. у Пруссії й Австрії проводилася політика так званого просвітницького абсолютизму. Були здійснені певні буржуазні перетворення, рекламвані як плід співдружності государів із французькими просвітителями. За своєю суттю ця політика була спробою пристосувати суспільство і державу до ряду вимог, які висувала буржуазія, не зачіпаючи при цьому найістотніших інтересів дворянства і підвалин кріпосництва.

4. Загальна характеристика джерел права

Джерела і система. У період з V по XI ст. архаїчне «народне» право східних франків мало племінний характер, і в його основі лежали такі принципи, як святість звичаю, колективна «совість» і відповідальність родичів, кровна помста (з поступовим витісненням її композицією — грошовими відшкодуваннями), колективне правосуддя із застосуванням «божого суду» (ордалії), співприсяжництва й інших символічних обрядів.

Становлення королівської влади, а потім її стійке ослаблення зумовили правовий партикуляризм протягом усього періоду німецького середньовіччя. З формальної точки зору в Німеччині починаючи з XII—XIII ст. не існувало «загальнонімецького права», якщо не враховувати імператорського законодавства з окремих питань, а було право різних територіальних утворень, включаючи право міст.

Крім того, німецька середньовічна правова система відзначалася виразним відокремленням комплексу правових норм стосовно вищого феодального стану, так званого ленного права. Якщо в Англії і певною мірою у Франції з XIII ст. норми права, що регулювали васально-ленні відносини, діяли в тісному взаємозв'язку з іншими нормами феодальної правової системи, то в Німеччині традиційним став поділ права на земське (право землі, території — *Landrecht*) і ленне (*Lehnrecht*). Ленне, земське, міське, канонічне право в Німеччині регулювали одні й ті самі відносини (поземельні, майнові, шлюбно-сімейні, спадкові) по-різному, залежно від станової приналежності суб'єкта права і місцевості, території, право якої на нього поширювалося. Найчастіше визначити його «власне» право міг тільки суд.

Середньовічне право взагалі і німецьке право зокрема демонструють особливу схильність до судових процедур, у ході яких людина могла «шукати своє право».

Проте не можна заперечувати той факт, що в Німеччині були вироблені деякі загальні правові принципи й інститути, які, будучи добровільно визнаними різними політичними одиницями, склали основу «загального права» Німеччини. Такі принципи формувалися як на базі універсальних норм звичаєвого права германців, так і на законотворчій діяльності німецьких імператорів у XII — першій третині XIII ст., що потім фактично припинилася й активізувалася лише в XVI ст. Так звані «статути миру», які періодично видавалися імператором і рейхстагом у XII—XIII ст., містили загальні норми, що стосувалися охорони власності і життя й загрожували викрадачам, паліям, вбив-

цям та іншим «порушникам миру» різними покараннями. У період з 1103 по 1235 р. таких «статутів миру» було видано близько 20. Серед них найвідомішим був Майнцький статут 1235 р., який неодноразово підтверджувався згодом. Він проголошував деякі загальні принципи «установленого права» для жителів усієї Німеччини, включаючи принцип обов'язкового судового розгляду з метою «захисту тіла і майна» замість помсти і самосуду.

Важливу роль у розвитку німецького права відіграли місцеві систематизації норм звичаєвого права, що включали в себе також положення імперського законодавства і судову практику («Саксонське зеркало», «Швабське зеркало», «Франконське зеркало» та ін.). Дія норм і принципів цих збірників виходила далеко за межі місць, де вони були видані, і сприяла певній уніфікації права.

«Саксонське зеркало», написане в 20-ті роки XVIII ст. шеф-феном Ейке фон Репковом, об'єднало найпоширеніші норми звичаєвого права і судової практики північно-східної Німеччини. Трактат поділявся на дві частини: перша була присвячена земському, друга — ленному праву. «Право землі» містило норми як звичаєвого права, так і імператорського законодавства, що застосовувалися в земських судах стосовно «нешляхетних» вільних. Ленне право регулювало вузьке коло васально-ленних відносин між «шляхетними» вільними. У праці практично не було посилань на римське, міське чи торгове право і були наявні лише деякі згадки норм канонічного права і права інших земель.

«Саксонське зеркало» одержало визнання в багатьох німецьких землях і містах, де на нього нерідко продовжували посилалися аж до 1900 р.

Високий ступінь однаковості склався в німецькому міському праві. Тут право кількох провідних міст широко запозичалося іншими. Наприклад, закони Магдебурга діяли у понад 80 містах, Франкфурта — у 49, Любека — у 43, Мюнхена — у 13, оскільки норми права «материнського» міста або рішення його судів передавалися до судів дочірніх міст на їхнє прохання. Так, у Німеччині утворилися дві основні «родини» міського права — любекського і магдебурзького. Право Любека поширилося в містах Північного і Балтійського регіонів, у тому числі в Новгороді і Таллінні, і було визначальним у межах ганцейського союзу. Магдебурзьке міське право діяло на великій території східних земель, що включали Східну Саксонію, Бранденбург, окремі області Польщі.

Найбільшу популярність одержали норми магдебурзького права, надіслані до Бреслау в 1261 р. (64 статті) і до Герліца у 1304 р. (140 статей). У XIV ст. систематизоване магдебурзько-бреслауське право було видане в п'яти книгах, що містили близько 500 статей. Перша книга була присвячена міським суддям, порядку їх введення на посаду, їх компетенції, правам і обов'язкам. Друга книга охоплювала питання судочинства, третя стосувалася різних позовів, четверта була присвячена сімейному і спадковому праву, п'ята (незавершена) — різним рішенням, які не розглядалися в інших книгах.

У межах міського права поступово виокремлюється ще більш універсальна система — торговельне право, чи «право купців», що із самого початку набуло національного характеру. Значна кількість норм торговельного права містилася в статутах міського права XIII ст. міст Любека, Брюгге та інших німецьких міст — учасників Ганзи. Широкий авторитет у всіх країнах Балтії мали закони Вісбі (близько 1350 р.) — порту на острові Готланд у Балтійському морі, у яких регулювалися питання морського перевезення і морської торгівлі. У цьому портовому місті свої асоціації мали німецькі, шведські, латиські, новгородські купці, але найбільший вплив на розвиток права Вісбі мали міські статuti Гамбурга і Любека.

Значний розвиток торговельне право одержало на північно-італійських землях Німецької імперії, де утворилися міські комуні, об'єднані в так звану Ломбардську лігу (Верона, Венеція, Бергамо, Мілан, Парма, Болонья та ін.). Тут уперше була проведена систематизація торгових звичаїв («Книга звичаїв» Мілана 1216 р.), здійснювався запис рішень торгових судів різних видів (морських, ринкових тощо).

Важливим джерелом німецького торгового права стали і міжнародні договори з іншими містами, їхніми союзами і навіть іноземними монархами для надання режиму «найбільшого сприяння» у торгівлі. Відомий, наприклад, подібний договір між м. Кельн і англійським королем Генріхом II, у якому король обіцяв купцям Кельна аналогічне відношення (тобто надавав їм «національний режим»).

У XIV—XVI ст. установленню певної правової єдності в Німеччині почали сприяти рецепції римського права. Наприкінці XV ст. Дигести Юстиніана, оброблені з урахуванням потреб часу, були визнані керівним джерелом права для заснованого в 1495 р. Вищого імперського суду. У XVI ст. римське пандектне право одержує авторитет імперського закону і продовжує діяти

як «загальне право» Німеччини аж до прийняття Німецького цивільного уложення (кодексу) 1900 р.

Важливим внеском у створення загальнонімецьких принципів кримінального права було видання у 1532 р. кримінального і кримінально-процесуального уложення Карла V («Кароліни»). Видана як загальноімперський закон, «Кароліна» проголошувала верховенство імперського права над правом окремих земель, скасування «нерозумних і поганих» звичаїв у кримінальному судочинстві в «місцях і краях». Водночас вона допускала збереження для курфюрстів, князів і станів їхніх «споконвічних і справедливих звичаїв». Однак оскільки уложення цілком відповідало як політичним інтересам князівської верхівки, так і сучасним вимогам кримінального права і процесу, воно було загальновизнане як джерело права на всіх землях. На основі «Кароліни» утворилося загальне німецьке кримінальне право.

Незважаючи на зазначений процес уніфікації німецького права, норми «загального німецького права» мали в основному рекомендаційний характер і залежали від ступеня їх «визнання» у німецькій землі. Правові системи склалися переважно на окремих територіях — державах Німеччини.

З XIII ст. на землях Німеччини активно розвивається князівське законодавство, яке обмежує використання звичаю і містить нові норми кримінального, спадкового і торговельного права, що поширюються на усіх вільних підданих. Завершення процесу оформлення власних правових систем у князівствах пов'язане з кодифікацією місцевого права в XVII—XVIII ст., в епоху утвердження «князівського абсолютизму». Так, у середині XVIII ст. видаються Кримінальне уложення і Цивільний кодекс у Баварії, у 1768 р. в Австрії видається Кримінальне уложення «Терезіана», а в 1787 р. там само — нове Кримінальне уложення.

Особливо широку популярність одержало Пруське земське уложення, видане у 1784 р. Його джерелами були «Саксонське зеркало», римське право, Магдебурзьке і Любекське право, практика берлінського верховного суду. Уложення складалося з двох частин. Перша була присвячена цивільному праву. В другій частині містилися головним чином норми державного і кримінального права, а також норми про становище станів, про школи і церкву. Як данина «освіченому абсолютизму» кодекс містив деякі елементи сучасного йому тлумачення власності і «природних прав» людини. Однак у пруському праві насправді домінували інші принципи, такі, як необмежена влада прус-

ського короля, дріб'язкова регламентація всіх сторін суспільного і приватного життя, безправ'я кріпаків і привілейоване становище дворянства. Кодекс відзначався великою кількістю моралізаторських положень, невизначеністю юридичних формулювань і застарілими мірами покарання типу ударів палицями.

Загальноімперське законодавство. Як зазначалося, настанови центральних органів імперії в XII—XIII ст. мали своєю основною функцією підтримання «земського миру». Відповідно загальноімперське право традиційно містило в основному кримінально-правові норми.

Спочатку механізм підтримання миру полягав у тому, щоб зв'язати безстроковим зобов'язанням (присягою) не робити насильства в будь-якій його формі всіх підданих імперії. У пізніших статутах норми про охорону життя і власності набули імперативного, незалежного від присяги характеру і почали охоплювати досить широкий спектр відносин. Так, у Майнцькому статуті порушеннями миру визнавалися і підлягали покаранню непокора церковній юрисдикції, незаконне стягнення дорожнього та іншого мита і зборів за охорону і супровід, перешкоджання вільному і безпечному пересуванню германців і іноземців, незаконне заявлення претензій, які ущемляють різні права громадян (про патронат тощо). Підлягали покаранню і «класичні» злочини, серед яких особливо відзначалися фальшивомонетництво, захоплення заручників, убивство (особливе батькоубивство), державна зрада.

Статути миру вимагали, щоб потерпілі не вершили самосуду, а зверталися до суду для вирішення справ «по справедливості відповідно до розумних звичаїв земель». Порушення цього принципу як з боку потерпілих, так і з боку суддів каралося як мінімум штрафом, тому що «де закінчується влада права, панує жорстока сваволя». Незаконна помста без звернення до суду, порушення перемир'я, укладеного перед судом, захоплення майна в забезпечення боргу без дозволу судді могли призвести до оголошення винного «поза законом». Водночас самосуд (з дотриманням певних правил) вважався законним, якщо сторони не були задоволені судовим рішенням.

Особлива увага приділялася в статутах принципам організації і діяльності судів. Проголошувалася необхідність заміщення посади судді лише гідними людьми, утверджувався принцип суду рівних за участю вищих за становищем або рівних свідків. Юстиціарій, який очолював судочинство за відсутності імператора, повинен був відповідати за особистими якостями своїй

посаді, бути з вільного стану і залишатися на посаді «за доброї поведінки» не менше року. Судове засідання належало проводити щодня, крім неділь і свят, стосовно «прав і власності» підданих, за винятком князів і інших «високих осіб». Найважливіші справи вирішував імператор. При юстиціарії передбачалася посада спеціального нотаріуса з мирян, який видав прийомом і збереженням заяв і скарг, веденням протоколів та записами рішень в імператорському суді. Особливо рекомендувалося записувати спірні справи із зазначенням місцевості, відповідно до звичаїв якої було винесене рішення.

Отже, була зроблена спроба створити подібність постійної канцелярії для збереження, систематизації і вивчення судових рішень і звичаїв земель, що дозволило б вирішувати справи на основі «загального» німецького права.

Принципи покарання визначалися характером злочину і злочинця. Враховувалися «зухвалість» злочину, а також рецидив. За майнові правопорушення передбачалося в основному відшкодування збитку. Співучасники каралися аналогічно злочинцю.

Особливо обумовлювалася опала — оголошення імператором людини «поза законом», що означало позбавлення честі і всіх прав. Ті, хто свідомо приховував оголошеного «поза законом», підлягали рівному з ним покаранню, включаючи міста, яким загрожувало кримінальне переслідування і руйнування стін.

Статути миру були частиною імператорського права, призначеного для власне німецьких територій імперії. Для Італії ж видавалися більш широкі і розроблені зводи законів, які могли спиратися на централізовані установи нормандсько-сицилійського королівства.

Традиція імператорського законодавства про попередження різних правопорушень і покарання за них була відновлена в XVI ст. виданням «Кароліни», яка містила деякі загальні принципи кримінального права, а також значний перелік злочинів і покарань. Будучи практичним посібником із судочинства для шеффенів, цей закон не мав чіткої системи і послідовного розмежування норм кримінального і кримінально-процесуального права.

До загальних понять кримінального права, відомих «Кароліні», можна віднести умисел і необережність, обставини, що виключають, пом'якшують і обтяжують відповідальність, замах, співучасть. Ці поняття, однак, не завжди були достатньо чітко

сформульовані і викладалися стосовно окремих видів злочинів і покарань.

Відповідальність за вчинення злочину відповідно до «Кароліни» наставала, як правило, у разі наявності вини — умислу чи необережності. Однак феодальне кримінальне право Німеччини нерідко встановлювало відповідальність і без вини, за провину іншої особи («об'єктивне ставлення за провину»). Крім того, методи встановлення винності, що застосовувалися, часто призводили до осуду невинної людини.

Обставини, що виключають покарання, докладно викладаються в «Кароліні» на прикладі убивства. Так, відповідальність за убивство не наставала у випадку необхідної оборони, при «захисті життя, тіла і майна третьої особи», затриманні злочинця за обов'язком служби та в деяких інших випадках. Убивство в стані необхідної оборони вважалося правомірним, якщо убитий нападав зі смертельною зброєю і якщо той, хто зазнав нападу, не міг ухилитися від нього. Посилання на необхідну оборону виключалося у разі законного нападу (для затримання злочинця) і убивства, скоєного після припинення нападу, у ході переслідування нападника. Судебник наказував проводити ретельний розгляд кожного конкретного випадку необхідної оборони, оскільки правомірність її повинен був доводити сам убивця, а неправомірність мала наслідком покарання.

«Кароліна» передбачає і деякі пом'якшуючі обставини. До них належали відсутність умислу («незграбність, легкомудство і необачливість»), вчинення злочину «у запалі і гніві». Пом'якшуючими обставинами у разі крадіжки вважалися малолітство злочинця (до 14 років) і «пряма голодна нужда». Набагато численнішими є обтяжуючі вину обставини: публічний, зухвалий, «зловмисний» і блюзнірський характер злочину, повторність, великий розмір збитку, «погана слава» злочинця, вчинення злочину групою осіб, проти власного пана тощо.

У судебнику розрізняються окремі стадії скоєння злочину, виділяється замах на злочин, що розглядається як умисне діяння, що не вдалося всупереч волі злочинця. Замах карався зазвичай так само, як завершений злочин. При розгляді співучасті кодекс найчастіше згадує пособництво. Законознавці того часу розрізняли три види пособництва: допомога до вчинення злочину; на місці злочину (співвиновництво); після його вчинення. В останньому випадку від «корисливого співництва» відрізнялося «приховування з жалю», за що предбачалося більш м'яке покарання.

«Кароліна» не класифікувала склади злочину, а лише перелічувала їх, розташовуючи в більш-менш однорідні групи. Насамперед зазначалися злочини проти релігії — богохульство, блюзнірство, відьмацтво, неправдива присяга, а також злочини, несумісні з християнською мораллю, — поширення наклепницьких пасквілів, підробка монети, документів тощо. До них примикали злочини проти моральності: перелюбство, двошлюбність, кровозмішення, звідництво, згвалтування, викрадення жінок і дівчат.

До державних злочинів належали зрада, бунт проти влади, різні види порушень «земського миру» — ворожнеча і помста, розбій, підпал, злісне бродяжництво. Побічно згадувалася образа імператорської величності.

У групі злочинів проти особи виокремлювалися різні види убивства, а також самогубство злочинця, у результаті якого спадкоємці могли позбавлятися права спадкування. Злочини проти власності включали численні види крадіжки, недобросовісне розпорядження довіреним майном. Спеціально обумовлювалися крадіжка в церкві, а також такі види крадіжки, що були характерні для неземних прошарків населення (плодів і врожаю, риби, лісу). Нарешті, згадувалися деякі злочини проти правосуддя — лжесвідчення, незаконне звільнення ув'язненого охоронцем, неправомірний допит під тортурами.

Хоча в преамбулі «Кароліни» містилося твердження про рівне правосуддя для «бідних і багатих», у багатьох статтях підкреслювалася необхідність при призначенні покарання враховувати станову приналежність злочинця і потерпілої особи. Так, при призначенні покарання за крадіжку судді належало враховувати вартість украденого та інші обставини, але «у ще більшому ступені належало враховувати звання і становище особи, яка вчинила крадіжку» (ст. 160). У ст. 158 було передбачено, що знатна особа могла бути піддана за крадіжку не кримінальному, а «цивільно-правовому покаранню». Порушення «земського миру», що суворо каралося за інших рівних умов, вважалося цілком законним для осіб, що одержали дозвіл імператора помститися за нанесену образу, чи ворогуючих з недругами свого пана. В іншому становищі перебували особи незнатного походження, незаможні. Щоправда, незначна крадіжка плодів вдень і «через пряму голодну нужду» також мала наслідком лише майнову відповідальність. Однак незаможному було набагато складніше відшкодувати збиток. Крім того, в інших випадках за крадіжку врожаю, риби, лісу, особливо в нічний час, передбачалися тілесні чи інші пока-

рання на розсуд суддів і за місцевими звичаями. Особливо суворо і негайно пропонувалося карати підозрілих жебраків і бродяг як «небезпечних для країни насильників» (статті 39, 128).

Широта суддівського розсуду в «Кароліні» була обмежена лише формально вказівкою на верховенство імператорського права при визначенні вищої межі покарання. Судді могли на свій розсуд призначати одне чи кілька рекомендованих покарань, застосовувати місцеві звичаї, а в складних випадках вдаватися до роз'яснень законознавців.

Уся система покарань визначалася основною метою каральної політики — залякати. У «Кароліні» містяться такі основні види покарання: смертна кара, покарання, пов'язані з покаліченням членів (відрізання язика, вух тощо); тілесні покарання (шмагання різками); ганебні для злочинця покарання (позбавлення прав, виставляння у ганебного стовпа в залізному нашийнику, таврування); вигнання; тюремне ув'язнення; відшкодування шкоди і штраф. Смертна кара була прямо передбачена або могла застосовуватися за переважну більшість злочинів, причому в кваліфікованій формі (спалення, четвертування, колесування, повішення, потоплення і закопування живцем у землю — для жінок). Тілесні і калічні покарання могли призначатися за обман і крадіжку. Тюремне ув'язнення, вигнання і ганебні для злочинця покарання найчастіше застосовувалися як додаткові, до яких належали також конфіскація майна, роздирання розпеченими кліщами перед стратою і волочіння до місця страти. Водночас «зловмисних» і «здатних на подальші злочинні дії» осіб передбачалося ув'язнювати на невизначений термін.

«Кароліна» ознаменувала утвердження нового виду кримінального процесу. У період раннього феодалізму в Німеччині застосовувався обвинувальний (змагальний) процес. Не було поділу на цивільний і кримінальний вид процесу.

У XIII—XIV ст. приватноправовий принцип переслідування починає доповнюватися обвинуваченням і покаранням від імені публічної влади. Змінюється система доказів. Наприкінці XIII ст. був законодавчо скасований судовий поєдинок. Однак остаточне утвердження нового, слідчо-розшукувального (інквізиційного) кримінального процесу відбувається в Німеччині у зв'язку з рецепцією римського права.

«Кароліна» зберегла деякі риси обвинувального процесу. Потерпілий або інший позивач міг пред'явити кримінальний позов, а обвинувачений — оспорити і довести його неспроможність. Сторони мали право надавати документи і показання

свідків, користуватися послугами юристів. Якщо обвинувачення не підтверджувалося, позивач повинен був «відшкодувати збиток, безчестя й оплатити судові витрати» (ст. 13). Однак ці права сторін мали багато формальних обмежень, а обвинувачений перебував у більш ущемленому становищі.

Основна форма розгляду кримінальних справ у «Кароліні» — інквізиційний процес. Обвинувачення висувалося суддею від імені держави «за обов'язком служби». Слідство велося з ініціативи суду і не було обмежене строком. Широко застосовувалися засоби фізичного впливу на підозрюваного. Безпосередність, гласність судочинства змінилися на таємний і переважно письмовий розгляд справи.

Основними стадіями інквізиційного процесу були дізнання, загальне розслідування і спеціальне розслідування. Завданням дізнання було встановлення факту скоєння злочину і підозрюваної в ньому особи. Для цього суддя займався збором попередньої таємної інформації про злочин і злочинця. Якщо суд одержував дані про те, що когось «зганьбили загальним поголосом чи іншими підозрами і доказами, що заслуговують на довіру», го його брали під варту. Загальне розслідування зводилося до попереднього короткого допиту арештованого про обставини справи з метою уточнення деяких даних про злочин. При цьому діяв принцип «презупції винності» підозрюваного. Нарешті, проводилося спеціальне розслідування — ретельний допит обвинуваченого і свідків, збирання доказів для остаточного викриття й засудження злочинця і його спільників.

Спеціальне розслідування було визначальною стадією інквізиційного процесу, що закінчувалася винесенням вироку. Це розслідування ґрунтувалося на теорії формальних доказів. Вони були докладно й однозначно регламентовані законом. Для кожного злочину перелічувалися види «повних і доброякісних доказів та підозр». Водночас за загальним правилом усі докази і підозри не могли бути підставою для остаточного засудження. Воно могло бути винесене лише на підставі власного зізнання або свідчення обвинуваченого (ст. 22). Оскільки таке зізнання далеко не завжди могло бути отримане добровільно, інквізиційний процес основну увагу зосереджував на допиті під тортурами. Отже, метою всього збору доказів фактично ставало відшукування приводів для застосування тортур.

Формально застосування тортур було пов'язане з низкою умов. Так, вони не повинні були застосовуватися, поки не будуть знайдені достатні докази і «підозри» у скоєнні тією чи ін-

шою особою злочину. Достатніми доказами для допиту під тортурами були показання двох «добрих» свідків. Якщо був наявний лише один свідок, це вважалося напівдоказом і «підозрою». Тільки декілька «підозр» на розсуд судді могли мати наслідком застосування тортур. Характерно, що серед «підозр» вказувалися також «легкодумство і погана слава» людини, її «здатність» вчинити злочин (ст. 25). Зізнання під тортурами вважалося достовірним також за наявності певних умов. Таким було зізнання, отримане і записане не під час тортур, а після їх закінчення, повторене не раніше ніж через день поза камерою для тортур і яке відповідає іншим даним у справі. «Кароліна» вимагала дотримання всіх умов допиту під тортурами, проголошуючи, що за неправомірний допит судді повинні нести покарання і відшкодовувати збитки.

Усі ці обмеження, однак, не були істотними. По-перше, тортури пропонувалося застосовувати одразу ж при встановленні факту злочину, за який передбачається смертна кара. Більш того, навіть найменшої підозри в зраді було достатньо для допиту під тортурами (ст. 42). По-друге, якщо обвинувачений після першого зізнання заперечував сказане чи воно не підтверджувалося іншими відомостями, суддя міг відновити допит під тортурами. У результаті «неправомірність» застосування тортур суддею було практично неможливо довести. При цьому в «Кароліні» вказувалося, що якщо обвинувачення не підтверджується, суддя і позивач не піддаються стягненню за застосування тортур, тому що «слід уникати не тільки скоєння злочину, а й самої видимості зла, що створює недобру славу або викликає підозри в злочині» (ст. 61).

«Кароліна» не регламентувала порядок і способи тортур. Вона вказувала тільки, що допит під тортурами провадиться в присутності судді, двох судових засідателів і судового писаря. Вказівки на конкретні способи тортур містилися в трактатах законознавців. Відомо, що в Німеччині XVI ст. застосовувалося більш ніж півсотні видів тортур.

Процес завершувався судовим засіданням, яке у принципі не було його самостійною стадією. Оскільки суд сам проводив розслідування, збирав і обвинувальні, і виправдувальні докази, остаточний вирок визначався вже в ході слідства. Суддя і судові засідателі перед спеціально призначеним «судним днем» розглядали протоколи слідства і складали за певною формою вирок. Отже, «судний день» зводився в основному до оголошення вироку і приведення його до виконання. Оголошення вироку

відбувалося в залякувальній обстановці — супроводжувалося дзвоном тощо. Вироки були обвинувальні, із залишенням під підозрою і виправдувальні.

Земське право. З XIII ст. у князівствах активно розвивається «земське право» — загальні для усього вільного населення норми, за якими воно судилося в судах адміністративних підрозділів князівств (судах «графської юрисдикції»). Його джерелами була в основному правотворчість князівських «державних» органів — місцеві постанови про земський мир XII—XIII ст., а також рішення графських судів. Саме в земському праві одержали розвиток норми цивільного, сімейного та інших «непублічних» галузей права.

У «Зерцалах» XIII ст. земське право знайшло досить докладне висвітлення, йому присвячені спеціальні розділи. Так, у першій частині зачіпаються питання «конституції імперії», правового статусу станів, споріднення, сімейних і спадкових правовідносин кримінального права і процесу.

«Конституційними» принципами організації імперії, виходячи з «Саксонського зерцала», можна вважати верховенство права і доктрину «двох мечів». Верховенство права є наслідком його божественного походження («Бог сам є право»), з чого виводиться проголошений автором принцип чинення опору будь-якій незаконній і несправедливій владі. Згідно з доктриною «двох мечів», проголошеною церковними ідеологами в XII ст., духовний «меч» (влада) належить папі, а світський — імператору. Духовна і світська влади допомагають і підтримують одна одну, і хто «протривиться папі», повинен бути примушений до послухності за допомогою світського суду.

Імператору належав «перший щит». Він мав, на думку автора «Зерцала», регалії на надра, право вищої юрисдикції «повсюдно». У будь-якому місці його перебування він мав право суду, карбування монет, стягування мита. Однак оскільки імператор не міг «бути повсюдно і судити всі злочини повсякчас», він передавав князям графські судові повноваження.

Імператор мав обиратися князями. Після посвячення місцевими єпископами він одержував королівську владу і титул, після посвячення папою — імператорські регалії. Імператор не міг бути відлучений від церкви, за винятком трьох випадків — «сумнівів» у істинній вірі, полишення законної дружини і руйнування храму.

Правовий статус людини визначався її становою приналежністю. «Ніхто не може мати іншого права, крім властивого за

народженням», — записано в «Саксонському зерцалі». Водночас автор засуджує кріпосне право, його «розум не може зрозуміти того, що хтось має бути у власності іншого». Кріпацтво, на його думку, виводиться з несправедливого звичаю, що тепер закріплено у праві.

Значне місце в земському праві посідали питання сімейних і спадкових правовідносин. Німецьке право дотримувалося традиції, яка встановлює понижене становище жінки в сім'ї і при спадкуванні майна. При нерівних шлюбах визначальним був достаток чоловіка, а діти успадковували майно того з батьків, у кого був нижчий статус. «Саксонське зерцало» підтверджує принцип спільності майна чоловіка і дружини, що переходило в повне розпорядження чоловіка. Без його дозволу як законного опікуна дружини вона не могла управляти ніяким майном. Водночас у сімейному майні виокремлювалися певні частки, що враховувалися й успадковувалися окремо. До них належали предмети особистого користування жінки, домашнє начиння і прикраси («жіноча частка»), майно для довічного утримання дружини у випадку розлучення або смерті чоловіка, придане дружини, а також весільний подарунок чоловіка («ранковий дар»). У разі розлучення дружина могла довічно користуватися наданою їй чоловіком власністю, «жіночою часткою» і приданим. У разі смерті чоловіка жінка зберігала «ранковий дар», «жіночу частку» і довічне утримання, причому «жіноча частка» успадковувалася тільки по жіночій лінії. Діти набували право на майно лише за згодою батька або після виділення з сім'ї.

Принципи спадкування були підпорядковані завданню збереження землі в руках чоловіка і також мали становий характер. Для одержання спадщини її одержувач повинен був мати рівний (або вищий) статус із спадкодавцем. Якщо за ленним правом лен переходив тільки до одного сина, то за земським правом спадщину одержували в рівних частках усі сини або інші родичі. Спадкувати могли кровні родичі до сьомого ступеня споріднення, причому братам надавалася перевага перед сестрами. Крім основних спадкоємців, існували «частковики», що одержували свою частку певного майна в першу чергу (вдова, найближчий родич, що одержував військово-спорядження).

Середньовічне німецьке земське право вважало дійсним тільки спадкування за законом. Однак посилення впливу на шлюбно-сімейні відносини канонічного права привело до встановлення замаскованої форми заповіту у вигляді дарування. Крім того, при поділі майна на користь церкви почала виділя-

тися «частка померлого». Інститут спадкування за заповітом зі збереженням обов'язкової частки законних спадкоємців з'явився в німецькому праві в зв'язку з рецепцією римського права.

«Саксонське зерцало» згадує численні угоди — купівлі-продажу, позички, особистого найму, зберігання тощо, але в цілому договірні зобов'язання за відсутності розвиненого обміну були розроблені досить слабо. Угоди з передачею майна зазвичай укладалися в суді, щоб суд засвідчив сам факт їх вчинення. Більш докладно регламентувалися зобов'язання із заподіяння шкоди, покликані охороняти в основному земельну власність від потрав, псування посівів, порушень межі та ін. За заподіяння шкоди передбачалося відшкодування збитків і сплата штрафу судді.

З розвитком товарно-грошових відносин почалося поступове становлення нових цивільно-правових норм, інститутів, використання норм римського права. З'являється нова форма передачі земельних ділянок у власність «з обтяженням». У результаті такого продажу земельної ділянки покупець і можливі наступні набувачі зобов'язані були виплачувати первісному власнику частину доходів з ділянки. Угода купівлі-продажу рухомих речей починає передбачати захист прав добросовісного набувача. При цьому, порівняно з римським правом, права власника речі були більш обмежені. Власник, який довірив свою річ людині, що продала її третій особі, позбавлявся права на позов до покупця. Він міг витребувати тільки украдену в нього річ. Цей принцип німецького права виражався формулою «рука повинна застерігати руку».

Земське право сприйняло зі статутів світу склади найбільш тяжких злочинів, що в основному не були систематизовані і каралися за наявності умислу і «зухвалості» в основному смертною карою в кваліфікованій формі. Злочини, вчинені з необережності, не могли каратися смертною карою і тілесними покараннями, вимагалася сплата вергельду.

Згодом в окремих німецьких землях відбувається подальше збільшення видів правопорушень, що підлягали кримінальному покаранню. Почасти це пов'язано з дедалі чіткішим поділом цивільних правопорушень і злочинів. Було введено новий поділ на «чесні» і «безчесні» злочини. Наприклад, звичайне убивство або тяжкі тілесні ушкодження були злочинами «чесними», а крадіжка, зрада, шахрайство — «безчесними». Відповідно, винні в «безчесних» злочинах, обтяжених гріхом обману, каралися більш болісною смертю; «чесні» злочинці могли відбутися відшкодуванням збитків або засланням.

З XVI ст. кримінальне право в різних князівствах Німеччини, як і юридична доктрина в цілому, ґрунтувалося на принципах «Кароліні». Його подальший розвиток багато в чому був пов'язаний з еволюцією поглядів на покарання, що стало розглядатися як засіб виправлення злочинця, у тому числі за допомогою примусової праці. У зв'язку з цим зростає застосування таких покарань, як примусові роботи, ганебні для злочинця покарання і ув'язнення до виправних установ.

Земське право епохи «Саксонського зеркала» передбачало змагальний процес у цивільних і кримінальних справах. Кожен «міг подати позов про те, що його зачіпає», і викликати на суд відповідача. Зазвичай позивач і відповідач брали участь у процесі через представника («говорителя»), який вимовляв процесуальні формули, тому що обмовка мала наслідком програш справи. Для неявки до суду були тільки чотири законні причини: арешт, хвороба, імперська служба і хрестовий похід.

Основними доказами в суді були показання свідків і присяга. У кримінальних справах допускався також «божий суд» у вигляді судового поєдинку, якщо шеффени дадуть на нього згоду. Призначення судового поєдинку обмежувалося принципом станової рівності, а також процесуальними правилами, що докладно викладені в «Саксонському зеркалі». Залежно від результату поєдинку переможений відповідач підлягав звичайному суду як винний у злочині, а переможець звільнявся від обвинувачення, сплати штрафу і відшкодування позивачу і суду. У разі триразового невиходу «у поле» відповідач визнавався таким, що програв справу, і підлягав суду. «Саксонське зеркало» приділяло велику увагу доказовій стороні процесу і наполягало на належному викритті обвинуваченого, без чого заборонялося виносити рішення про покарання.

У земському праві існував цікавий інститут «оспорювання рішення». Воно мало відбуватися стоячи, особою рівного з засідателями стану. Оспорювач просив надати «лаву» для пропонування іншого рішення, що видалося б сторонам більш справедливим. Однак якщо оспорювач рішення не домагався задоволення своїх вимог, він мав сплатити відшкодування тому, чие рішення він оспорив, а також штраф і судові витрати.

Заміна в XV—XVI ст. змагального процесу інквізиційним привела до встановлення абсолютно нових форм і правил, про які вже зазначалося раніше на прикладі «Кароліні». Проте з другої половини XVIII ст. застосування тортур у судах почало обмежуватися. У «Терезіані» (1768 р.) вказувалися зняряддя тор-

тур, які можна застосовувати лише з дозволу вищого кримінального суду щодо злочинів, які тягнуть за собою смертну кару, за відсутності зізнання та інших доказів. Від тортур звільнялися хворі, інваліди, старі і малолітні, а також особи вищих станів, якщо скоєні ними злочини не мали найбільш тяжкого характеру. Тортури були остаточно скасовані в Пруссії і в Австрії — наприкінці XVIII ст., а в ряді дрібних німецьких князівств — у 20-ті рр. XIX ст.

Як відомо, стан духовенства керувався своїми нормами права — правом канонічним, яке поширювалося також на сімейні і спадкові правовідносини всіх станових груп. Згідно з «Саксонським зерцалом» кожен християнин повинен був тричі на рік брати участь у церковному суді і стільки ж — у світському. Послідовне розмежування в «Зерцалі» компетенції церковних і світських судів, переважне значення, що приділялося нормам світського права в галузі сім'ї і спадкування, викликало осуд ряду статей пам'ятки канонічною церквою. Проте, незважаючи на зосередження в руках багатьох представників німецької знаті і світської, і церковної юрисдикції у своїх князівствах, канонічне право мало в Німеччині досить вузьку сферу застосування і не вплинуло істотно на розвиток земського права.

Ленне право. Поземельні відносини в період середньовіччя будувалися в Німеччині на тих же принципах «феодальних держань», що й в інших західних країнах. Однак ленне право Німеччини мало певні особливості.

Насамперед слід відзначити відсутність у монарха права вільно розпоряджатися імперськими ленами. Принцип «обов'язкового наділення» найпочеснішими імперськими ленами князів позбавляв імператора права привласнювати звільнені лени і приєднувати їх до свого домену. Існував також спеціальний різновид ленів, пов'язаний із правом суду над населенням певного округу. Передача імператором «судового лену», що не міг дробитися, надавала ленникам, князям і графам право судити наказом («банном») короля.

До особливостей німецького ленного права можна віднести і закріплення в ньому самостійного права «очікування» лену. Одна людина одержувала право володіти леном, а інша (чи декілька інших) могла одержати від пана право претендувати на цей лен у випадку смерті законного власника і за відсутності законного спадкоємця. Нарешті, у Німеччині довше діяло правило, що забороняло васалу відчужувати отриманий лен. Продаж лену, передача його в заставу допускалися тільки за згодою пана.

Значну роль у німецькому ленному праві відігравав інститут володіння. «Право на володіння» було особливим правом. Воно відрізнялося від фактичного держання і захищалося особливими позовами, аналогічно сезіні в Англії і Франції. Це право, як правило, набувалося в результаті символічного обряду введення у володіння (інвеститури), але іноді могло виникнути і за давністю фактичного володіння леном (один рік і один день, якщо немає заперечення пана).

Зобов'язання в ленному праві в основному визначалися феодалним звичаєм, що регулював відносини васалітету і був досить універсальним для всієї Європи. Ленник, що приніс пану присягу на вірність, був «зобов'язаним» пану як «його» людина. Військова служба, про яку пан у присутності двох свідків повідомляв за шість тижнів до походу, повинна була здійснюватися в межах «німецької землі». Крім того, ленник повинен був брати участь у засіданні суду свого сеньйора. У свою чергу, сеньйор не повинен був відмовлятися від прийняття васальної залежності і позбавляти ленника свого володіння, тому що згідно з «Саксонським зерцалом», «ніхто не може бути позбавлений володіння, якщо тільки воно не буде в нього відібране по суду». Якщо ж пан відбирав у васала маєток або необгрунтовано і несправедливо відмовляв у наділенні леном, то ленник міг скаржитися вищому сеньйору, який повинен був вимагати у нижчестоящего сеньйора вчинити належне правосуддя під загрозою переходу маєтку і васалітету до вищестоящего сеньйора.

Міське право. Середньовічне право наділяло місто статусом «корпорації» — сукупності громадян як єдиного цілого, з правами юридичної особи. У збірниках міського права Німеччини підкреслюється його авторитетне королівське походження, тому що король «дав купцям право, яке він сам постійно мав при своєму дворі». Символами міста в зв'язку з цим стали хрест на ринковій площі і висяча королівська рукавичка, «щоб видно було, що в цьому місці діє королівський мир і воля короля».

Грунтуючись на принципах і інститутах земського і ленного права, особливо у шлюбно-сімейних і спадкових відносинах, німецьке міське право в процесі посилення самостійності німецьких міст виробляло власні принципи і норми. Особлива увага почала приділятися регулюванню ярмарків і торгів, питанням розпорядження власністю і стягнення боргів.

У німецьких містах досить рано були прийняті ярмаркові і вексельні статuti, детальну регламентацію одержали договори купівлі-продажу, у тому числі в кредит, договори застави і по-

зички, доручення і комісії. У торговельному праві, яке поступово виокремлювалося з міського права, одержали свій подальший розвиток інститути векселя і торгового товариства.

У розпорядженні власністю, купленою за власні кошти, городянин був цілком вільний, він міг вільно заповідати майно на суму понад три шилінги за однієї умови — «перебування в здоровому глузді».

Німецьке середньовічне право, у тому числі і міське, відзначалося особливою суворістю щодо боржників. Якщо відповідач не міг віддати борг через суд і заплатити штраф судді, майно конфісковували або арештовували доти, доки не знаходився бажаний заплатити борг за відповідача. Крім того, кредитор міг застосовувати свої методи впливу, наприклад, тримати боржника в кайданах на скудній їжі; при цьому обумовлювалося, що боржника «не можна мучити».

Німецьке міське право мало й інший оригінальний принцип, що відрізняє його у питаннях боргових зобов'язань від ленного і канонічного права: син звільнявся від сплати боргу померлого батька, якщо його «не довели до відома про цей борг, як це вимагається за законом».

Міське кримінальне право, охороняючи «міський мир», встановлювало досить простий перелік покарань, без кваліфікованих і болісних різновидів. За убивство чи поранення зі смертельним наслідком, згвалтування, напад на будинок винний карався відсіканням голови, за інші поранення — відсіканням руки. Звичайна крадіжка без обтяжуючих обставин, а також порушення правил торгівлі каралися ганебним для злочинця покаранням (обстриганням і бичуванням). Крім того, за проступок у сфері торгівлі позбавляли права займатися торговою діяльністю без особливого дозволу ратманів.

За інші злочини, характерні для міського життя, — захоплення рухомого майна, порушення володіння, образа шеффена, порушення поручительства — призначався штраф. І тільки за особливо «безчесне» посягання на чужу власність — нічну крадіжку, крадіжку в сплячої людини, коли злодій був захоплений з поличним, його могли повісити чи зруйнувати його будинок.

Особливою ретельністю відзначалася в німецькому міському праві розробка питань організації судочинства, доказування і правил процесу. Міський суд очолювали бургграф, призначуваний сеньйором міста, і його заступник (шультгейс), що судили наказом короля або князя. Бургграф мав особисто розглядати справи три рази на рік, а за його відсутності це робив шульт-

гейс. Крім того, до юрисдикції бургграфа належали всі справи про насильство, переслідування, напад на будинок, якщо винного заставляли на місці злочину, а також усі справи, що виникали «за 14 ночей» до офіційних судових справ бургграфа.

Крім призначених судових чиновників обиралися дві категорії суддів — міські шеффени (довічно) і ратмани — радники (на один рік). Ратмани в основному скликалися «за порадою мудреців» для розгляду справ про порушення правил міської торгівлі. Основна маса справ, таким чином, розглядалася колегією міських шеффенів, яка мала загальну юрисдикцію стосовно городян і іноземців. При цьому підкреслювалася підсудність городян виключно міському суду — вони не могли звертатися до суду за межами міста.

За зрив засідання суду, неявку до суду судді будь-якого рівня, починаючи з ратманів і закінчуючи шультгейсом, підлягали штрафу, як і сторони, що брали участь у справі. Визнавалися поважними лише три законні причини для неявки до міського суду: хвороба, полон і державна служба за межами країни.

Міське процесуальне право робило особливий акцент на гарантіях прав обвинуваченого: короткостроковості розгляду, об'єктивності доказів, недопущенні самосуду. Відповідач або обвинувачений мали право на швидкий суд: бургграфа чи шультгейса, якщо не засідала колегія шеффенів або ратманів, шеффенів, якщо був відсутній бургграф чи шультгейс, або будь-якого обраного городянами на місце судді, якщо були відсутні інші судді. Справа між городянином і чужоземцем мала розглядатися невідкладно з винесенням рішення в той же день.

Провину захопленого на місці злочину або невинуватість того, хто оголосив себе таким, було потрібно однак довести за допомогою одноголосного підтвердження факту «сам-сьомий» (тобто за допомогою шести свідків).

Крім свідків, у багатьох випадках були потрібні й інші докази вчинення злочину. Якщо такі докази були, вони не могли бути спростовані присягою. Якщо ж їх не було, міське право вважало за необхідне виправдати обвинуваченого навіть за наявності свідків.

Крім того, заборонявся самосуд навіть у разі захоплення злочинця на місці, і вводилися більш м'які правила доказування щодо жінок. Якщо жінка не була захоплена на місці злочину, вона могла бути звільнена від відповідальності присягою про свою невинуватість.

Розділ III. Буржуазна держава і право

Тема 11. Конституційні акти і формування парламентарної монархії в Англії (1640—1917 рр.)

1. Причини, етапи й особливості Англійської буржуазної революції XVII ст.
 - 1.1. Економічні передумови.
 - 1.2. Соціальні передумови.
 - 1.3. Ідеологічні і політичні передумови.
 - 1.4. Петиція про право.
 - 1.5. Початок і основні етапи революції.
 - 1.6. Протекторат Кромвелля.
 - 1.7. Реставрація монархії.
 - 1.8. «Хабеас корпус акт» 1679 р.
 - 1.9. «Славна революція» 1688 р.
 - 1.10. Білль про права 1689 р. Акт про престолонаслідування 1701 р.
 - 1.11. Встановлення конституційної монархії.
 - 1.12. Дуалістична монархія.
2. Виборчі реформи 1832, 1867, 1884, 1885 рр.
3. Утворення політичних партій і Кабінету міністрів.
4. Корона.
5. Акт про парламент 1911 р.
6. Судова система і поліція.
7. Право.

1. Причини, етапи й особливості Англійської буржуазної революції XVII ст.

1.1. Економічні передумови

Англійська революція XVII ст. була громовим ударом, який сповістив про народження нового суспільного ладу, що прийшов на зміну старому порядку. Перемога Англійської революції означала «... перемогу буржуазної власності над феодалною, нації над провінціалізмом, конкуренції над цеховим устроєм, дроблення власності над майоратом, панування власника землі над підкоренням власника землі, просвітництва над марновірством... заповзятливості над героїчними лінощами, буржуазного права над середньовічними привілеями»¹.

¹ Див.: Маркс К. Буржуазия и контрреволюция / Маркс К. Энгельс Ф. Соч. — Т. 6. — С. 115.

З XVI ст. в Англії спостерігається інтенсивне зростання різних галузей промисловості. До середини XVII ст. Англія видобувала 4/5 усього кам'яного вугілля, яке видобувалося в той час у Європі. Приблизно за ті ж 100 років видобуток залізної руди зріс утричі, а свинцю, міді, олова, солі — у 6—8 разів. Вже на початку XVII ст. в Англії виплавляли залізо 800 печей, які виробляли в середньому по 3—4 тонни металу на тиждень. Значних успіхів Англія досягла в кораблебудуванні, у виробництві череп'яних і металевих виробів. Із найдавніших галузей промисловості найбільше значення мало сукнарство, вивіз сукна становив 80% від всього англійського експорту. Великих успіхів досягла торгівля, англійські купці проникають на іноземні ринки, відтісняючи своїх конкурентів. На північно-західному узбережжі Європи з успіхом діяла стара, заснована ще в XIV ст., компанія «купців-авантюристів». Створені пізніше Московська (1555 р.), Марокканська (1585 р.), Східна (на Балтійському морі, 1579 р.), Левантська (1581 р.), Африканська (1588 р.), Ост-Індська (1600 р.) та інші торгові компанії поширювали свій вплив далеко за межі Європи — від Балтики до Вест-Індії на Заході і до Китаю на Сході. Конкуруючи з голландцями, англійські купці засновують у першій третині XVII ст. факторії в Індії — в Сураті, Мадрасі, Бенгалії. Водночас англійські поселення з'являються у Північній Америці, на острові Барбадос, Віргінських островах й у Гвіані.

До революції сума податків збільшилася вдвічі. Швидке зростання зовнішньої торгівлі у свою чергу прискорювало процес капіталістичної перебудови промисловості. «Колишня феодальна, або цехова, організація промисловості вже не могла задовольняти попит, що зростав разом з новими ринками»¹. Її місце поступово займає капіталістична мануфактура. Поштовхом для цього стали огороження і захоплення селянських земель лендлордами.

1.2. Соціальні передумови

Здавня пов'язане з ринком, англійське село стало місцем і для розвитку нової капіталістичної промисловості, і для нового капіталістичного землеробства. Високі доходи від сільського господарства приваблювали в село багато грошовитих людей, які прагнули стати власниками маєтків і ферм.

¹ Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии. Соч. — Т. 4. — С. 425.

Для лендлорда було економічно вигідніше мати справу з позбавленим будь-яких прав на землю орендарем, ніж із традиційним держателем-селянином, який сплачував низьку ренту, котру не можна було підвищити до передачі держання спадком, не порушивши стародавнього звичаю.

Рента короткострокових орендарів (лізгольдерів), рухлива і залежна від умов ринку, перетворюється на основну статтю доходів. Середньовічна форма селянського землеволодіння — копігольд — витісняється лізгольдом. І все ж таки основними класами в англійському передреволюційному селі залишалися традиційні держателі-селяни — копігольдери, — з одного боку, і феодальні землевласники — лендлорди, — з іншого. Зігнати селян із землі стало найголовнішою метою заповзятливих англійських дворян. Це відбувалося шляхом огороження і захоплення селянських земель і общинних угідь та шляхом підвищення земельної ренти.

Інтереси різних груп селянства не були солідарними. Селянство ще в середньовічній Англії в правовому відношенні розпалося на дві категорії: фригольдерів і копігольдерів. У XVII ст. земельні володіння фригольдерів вже наближалися за своїм характером до буржуазної власності, у той час як копігольдери були держателями землі на феодальному звичаєвому праві, що відкривало багато лазівок для вимагань з боку лендлордів.

Лише невелика частина копігольдерів були спадковими держателями, більшість же держала землю 21 рік. Від лорда залежало, одержить син батьківський наділ чи буде зігнаний із землі зі спливом терміну держання. Найнебезпечнішою зброєю в руках лордів були допускні платежі — файни, що стягувалися при переході держання в спадщину. Із середини XVI до середини XVII ст. файни збільшилися в десятки разів. Змушені відмовитися від своїх держань, копігольдери ставали лізгольдерами, короткостроковими орендарями. Копігольдери були обмежені в праві розпорядження своїм наділом. Вони не могли його ні продати, ні заставити, ні здати в оренду без відома лорда, не могли навіть дерево спиляти на своїй садибі без його згоди. Отже, копігольд був найбільш обмеженою і безправною формою селянського держання.

Диференціація серед фригольдерів була ще більш значною. Якщо великі фригольдери були близькі до сільських джентльменів-дворян, то дрібні фригольдери були солідарні з копігольдерами і боролися за ліквідацію прав лордів на селянську землю.

Крім фригольдерів і копігольдерів, в англійському селі було багато безземельного люду, коттерів, які мали свої хати (котеджі) і не мали землі, експлуатувалися як батраки і мануфактурні робітники. Їхнє життя, за словами одного сучасника, було «безперервним чергуванням боротьби і страждань». Саме в їхньому середовищі були популярні найрадикальніші гасла під час повстань: «Як було б добре перебити всіх джентльменів і взагалі знищити всіх багатих людей...».

Отже, говорячи про соціальний склад англійського суспільства, треба зазначити, що воно, як і сучасне йому французьке суспільство, поділялося на три стани: духовенство, дворянство і третій стан — «простолюдини», до якого належало все інше населення країни. Коло аристократичного дворянства в Англії було дуже вузьке. Молодші сини пера (тобто титулованого лорда), отримавши лише звання лицаря, переходили до складу нижчого дворянства (джентрі — джентльмени), ставали дворянами-підприємцями, близькими до буржуа. У результаті англійське дворянство, єдине як стан, виявилось розколотим на два різних прошарки, які опинилися під час революції в різних таборах.

Таким чином, англійській буржуазії протистояв не весь дворянський стан у цілому, а лише частина його, у той час як інша, більш численна, була її союзницею. У цьому полягала ще одна особливість Англійської революції.

Англійська буржуазія початку XVII ст. була вкрай різноманітна за своїм складом. Верхній її прошарок становили кілька сотень грошовитих ділків Сіті. Вони були тісно пов'язані з короною і феодалною аристократією, з короною — як відкупники й фінансисти, власники королівських монополій і патентів, з аристократією — як кредитори.

Основна маса англійської буржуазії складалася з торговців середньої руки і вищого прошарку цехових майстрів. Вони виступали проти фіскального утиску абсолютизму. Найбільш ворожим короні прошарком буржуазії були підприємці нецехового типу, організатори колоніальних підприємств. Їхня діяльність сковувалася політикою власників королівських монополій і патентів. Саме в цьому прошарку буржуазії феодална регламентація ремесла і торгівлі вбачала своїх найзапекліших супротивників.

1.3. Ідеологічні і політичні передумови

У період становлення буржуазної держави релігія відіграла ледве не головну роль. Візьмемо хоча б Англію. З зародженням

капіталістичного способу виробництва виникає і буржуазна ідеологія, що вступила в боротьбу із середньовічною ідеологією. Однак, будучи однією з перших буржуазних революцій, Англійська революція надала цій новій ідеології релігійної форми, яку вона успадкувала від соціальних рухів середньовіччя.

Реформована англіканська церква позбулася верховенства папи, але підкорилася королю (королівське реформування церкви за Єлизавети, передбачене «39 статтями»), англіканська церква перетворилася на слухняну служницю корони. Духовні особи призначалися королем і ставали фактично його чиновниками. З церковної кафедри проголошувалися королівські укази, з неї ж лунали погрози і прокльони на адресу ослушників королівської волі. Парафіяльні священники здійснювали суворий нагляд за кожним кроком віруючого, єпископські суди і насамперед верховне церковне судилище — Висока комісія — жорстоко розправлялися з людьми у разі найменшої підозри у відхиленні від офіційних догматів державної церкви. Єпископи, які зберегли за собою владу в англіканській церкві, стали оплотом абсолютизму.

Результатом такого повного злиття церкви і держави було те, що ненависть народу до абсолютизму поширилася і на англіканську церкву. Політична опозиція виявилася у вигляді церковного розколу — диссентерства (від англ. dissent — розкол, розбіжність). Ще в останні роки царювання Єлизавети буржуазна опозиція вимагала завершення реформування англійської (після деяких реформ стала називатися англіканською, англіканство — державна релігія Великобританії) церкви, тобто очищення її від усього, що навіть зовні нагадувало католицький культ, звідси і назва цієї течії — пуританізм (від лат. purus — чистий).

Що ж таке католицький культ? Католицизм (від грец. catholicos) означає всесвітній, загальний. Одним з культів є положення про філіюкве — латинське «і від сина», що означає, що дух святий походить від Бога-батька і від Бога-сина.

Другим культом є віра католиків в існування чистилища (крім пекла і раю), де душі померлих очищаються перед тим, як потрапити до раю. Це очищення залежить від того, як покійний за життя викупив свої гріхи і як піклуються про небіжчика його живі близькі — чи творять вони молитви, чи роблять внески на користь церкви.

Третім культом є визнання непогрішності в питаннях віри і моралі папи римського, що є намісником Христа на землі.

Четвертим культом є те, що джерелом свого віровчення католики вважають не тільки «Священне писання» (Біблію), а й «переказ», тобто рішення перших Вселенських і наступних соборів, а також судження пап. При цьому право тлумачити Біблію має лише церква.

П'ятим культом є цілібат — обітниця безшлюбності всього духовенства, щоб цілком належати церкві.

Шостим культом є, наприклад, таїнство хрещення, яке здійснюється шляхом обливання водою або зануренням у воду (у православних — тільки зануренням у воду).

Сьомим культом є таїнство миропомазання, так звана конфірмація, яка здійснюється, коли дитині виповнюється 7—8 років (у православних — невдовзі після народження).

Восьмим культом є культ Богородиці — діви Марії.

Дев'ятим культом є своєрідне відпущення гріхів — продаж індульгенцій.

Для католицизму характерна чітка централізація церковних організацій. Невелике місто-держава на території Рима — Ватикан — є світовим центром католицизму.

Пуритани вимагали винесення з церкви будь-яких прикрас, образів, вітваря, покровів і кольорових стекол; вони були проти органної музики; замість молитов по богослужбових книгах вони вимагали запровадження вільної усної проповіді; у співі гімнів повинні були брати участь усі присутні на богослужінні. Пуритани в Англії, як і інші протестанти у Європі, вимагали насамперед «спрощення», а отже, здешевлення церкви.

На перший погляд, вимоги пуритан були дуже далекі від політики, від того, щоб загрожувати безпосередньо владі короля. Але в тому й полягає одна з особливостей Англійської революції, що ідеологічна підготовка її велася не у формі раціонального викладу політичних і морально-філософських вчень, а у формі протиставлення однієї релігійної доктрини іншій, одних церковних обрядів іншим, нових організаційних принципів побудови церкви старим. Не можна було повалити абсолютизм, не поваливши його ідеологічної опори — англіканської церкви, не опорочивши в очах народних мас стару віру, що освячувала старий порядок, але так само не можна було підняти народ на боротьбу за торжество буржуазних відносин, не обґрунтувавши їх «святістю» ім'ям істинної віри. Революційна ідеологія, щоб стати ідеологією народною, мала бути виражена в традиційних образах і уявленнях. Для вироблення такої ідеології англійська буржуазія скористалася релігійним вченням женецького ре-

форматора Жана Кальвіна, що проникло в Шотландію й Англію в середині XVI ст. Англійські пуритани були по суті кальвіністами.

Сам побут пуритан цілком відповідав умовам епохи первісного нагромадження капіталу. Здирництво і скупість були їх основними «чеснотами». Нагромадження заради нагромадження стало їхнім девізом. Торгово-промислову діяльність пуритан-кальвіністи розглядали як божественне «визнання», а саме збагачення — як ознаку особливої обраності і прояв Божої милосердя. Радикалізм пуритан у справах церковних був лише відображенням їхнього радикалізму в справах політики.

Однак серед пуритан ще наприкінці XVI ст. існували різні течії. Найбільш помірні з пуритан, так звані пресвітеріани, висували вимогу очищення англіканської церкви від пережитків католицизму, але не поривали з нею організаційно. Пресвітеріани вимагали знищення єпископату і заміни єпископів синодами (зборами) пресвітерів¹, обраних самими віруючими.

Ліве крило пуритан становили сепаратисти (від лат. *separatus* — окремий), які повністю засуджували англіканську церкву. Згодом прихильники цього напрямку стали називатися індепендентами. Їхня назва походить від вимоги повної незалежності (*independence*) і самоврядування для кожної общини віруючих. Індепенденти не визнавали не тільки єпископів, а й владу пресвітеріанських синодів, вважаючи самих пресвітерів «новими тиранами». Називаючи себе «святими», «знаряддям неба», «стрілою в сагайдаці Бога», індепенденти не визнавали над собою ніякої влади, крім «влади Бога», і не вважали себе зв'язаними будь-якими людськими приписами, якщо вони суперечили «одкровенням істини».

Свою церкву вони будували у вигляді конфедерації автономних общин віруючих. Кожна община управлялася з волі більшості.

Отже, англійська буржуазія запозичила свою ідеологію у кальвіністів. Інтереси її правого крила (багатого купецтва і банкірів Лондона, частини обуржуазненого дворянства, яка примкнула до них) представляла релігійно-політична партія пресвітеріан. Позиції середньої буржуазії і згрупованих навколо неї джентрі захищала партія індепендентів («незалежних»). Політичною партією дрібнобуржуазних міських прошарків були ле-

¹ Пресвітер (від грец.) — старійшина. В ранньохристиянській церкві так називалися керівники місцевих християнських общин.

велери («урівнювачі»). З руху левелерів виокремилися дігери («копальники»); вони утворили лівий фланг революційної демократії і найрадикальнішими засобами обстоювали інтереси сільської бідноти, міських низів.

На ґрунті пуританства виникли політичні і конституційні теорії, що значною мірою поширилися в опозиційних колах англійської буржуазії і дворянства. Одна з них — це вчення про «суспільний договір». Її прихильники вважали, що королівська влада встановлена не Богом, а людьми. Заради свого блага народ засновує в країні вищу владу, яку доручає королю. Однак права корони не стають при цьому безумовними, навпаки, корона із самого початку обмежена договором, укладеним між народом і королем як носієм верховної влади. Основний зміст цього договору полягає в управлінні країною відповідно до вимог народного блага. Тільки доти, доки король дотримується цього договору, його влада непорушна. Коли ж він забуває, з якою метою встановлена його влада і, порушуючи договір, починає правити на шкоду інтересам народу «як тиран», піддані мають право розірвати договір і відібрати в короля повноваження.

Про величезну роль, яку відігравали в боротьбі з існуючим режимом ідеї тираноборців, свідчить те, що «Короткий трактат про політичну владу» Понета, уперше виданий у 1556 р., був перевиданий напередодні революції — у 1639 р. і в її розпалі — у 1642 р.

Про мобілізуючу роль пуританської публіцистики в передреволюційні і революційні роки писав згодом інdependentський письменник і політичний діяч Джон Мільтон: «Книги — це зовсім не мертва річ, тому що вони містять у собі потенції життя, настільки ж активні, як і ті люди, які їх створили... Вони мають могутню притягальну силу і, як зуби дракона грецької міфології, будучи посіяними, паростяться у вигляді юрби озброєних людей, що піднялася з землі».

Супротивники революції, поєднуючи віру в непорушність феодальних порядків з відданістю королівському абсолютизму і клерикальними переконаннями, не дуже піклувалися про новизну і вагомість тієї аргументації, яку вони пускали в хід в ідеологічній боротьбі. Ними були узяті на озброєння концепція божественної природи монархічної влади, теорія патріархального виникнення і суті держави.

Першу розвинув професор Лейденського університету (Голландія) Клавдій Салмазій у памфлеті «Королівський захист». У

ньому антиреволюційному творі Салмазій стверджує, що монархи одержують свою владу від Бога; ніхто з людей не сміє її обмежувати і руйнувати. Страта короля (йдеться про страту Карла I Стюарта 30 січня 1649 р.) є образа Божества і знехтування релігії; вона означає повалення самих основ державності, скасування будь-яких прав і законів.

Теорію патріархального походження держави виклав Роберт Фільмер у творі «Патріархія, або Природна влада короля». У ньому він доводив, що нібито влада королів бере початок безпосередньо від прародителя роду людського — Адама. Тому держава з'являється зовсім не в результаті суспільного договору, що укладається вільними і рівними людьми, який ними ж за певних умов може бути розірваний. Государ не призначається, не вибирається і не усувається підданими, бо усі вони — його діти. Походячи (через Адама) від Бога, монархічна влада, згідно з Фільмером, взагалі не підвладна людським законам.

Ділові кола не задовольняла зовнішня політика перших Стюартів, їхнє прагнення спиратися у своїй боротьбі з парламентом на католицьких монархів континентальної Європи. Карл I одружився з французенкою-католичкою — сестрою короля Франції Людовіка XIII. Яків I зблизився зі старим колоніальним суперником Англії Іспанією, що викликало невдоволення купців і судновласників.

Основний торговий суперник, Голландія, вважалася головним політичним супротивником держави. За свою нереалістичну політику Яків I одержав прізвисько «наймудрішого з дурнів у Європі». Обурення викликали релігійні гоніння, англійська буржуазія у своїй більшості належала до протестантської секти пуритан.

У 1625 р. на престол вступив Карл I. Він успадкував абсолютистські погляди батька, який відмовлявся визнавати за парламентом будь-які права. Яків I заявляв: «Монархічна держава є найбільшою річчю на землі, тому що королі не тільки земні намісники Бога, навіть сам Бог вважає їх собі рівними».

Англійська буржуазія і джентрі, незадоволені політикою короля, на початку XVII ст. усе наполегливіше стали вимагати припинення сваволі королівської влади, що діставало вияв у стягненні з населення податків, не затверджених парламентом, у довільній зміні суддів і призначенні на судові посади прихильників короля, у створенні великої кількості монополій, які ущемляли свободу торгівлі. Неприховане невдоволення всього населення країни викликала діяльність Зіркової палати і Висо-

кої комісії, які запроваджували в Англії методами терору і посадової розправи абсолютизм і державну релігію.

1.4. Петиція про право

Документом, що найбільше свідчив про прагнення буржуазії і нового дворянства обмежити королівську владу, є Петиція про право, подана на підпис Карлу I у 1628 р. Перелічивши численні зловживання королівської адміністрації, парламент у петиції просив короля: 1) щоб нікого надалі не примушували сплачувати податок або збір до королівської казни «без загальної згоди, даної актом парламенту»; 2) щоб жодна людина не була ув'язнена за відмову сплачувати незаконні податки; 3) щоб солдати і матроси не розміщувалися на постій у будинки жителів; 4) щоб ніякі особи не наділялися особливими повноваженнями, що можуть служити приводом для покарання підданих на смерть «всупереч законам і вольностям країни».

Король після деяких коливань підписав петицію. Однак примирення сил, що вели боротьбу, не настало. Роздратований відмовою парламенту затвердити нові податки, Карл I розпустив його. Багато лідерів парламентської опозиції були заарештовані і ув'язнені до Тауера. Король 11 років (до 1640 р.) правив країною, не скликаючи парламенту.

1.5. Початок і основні етапи революції

У революційній обстановці, що склалася в Англії до осені 1640 р., вибори і відкриття нового парламенту мали величезне значення. Парламент, у якому і раніше була буржуазна опозиція абсолютизму, тепер, в умовах надзвичайно гострої кризи абсолютизму, у момент революційних виступів широких народних мас, став природним організаційним центром боротьби з феодально-абсолютистським режимом. Однією з своєрідних рис Англійської буржуазної революції XVII ст. було те, що органом революції тут на першому етапі став парламент, у якому переважна більшість представляла інтереси буржуазії і нового дворянства. Цей парламент, що опинився на якийсь час на чолі загальнонародного антифеодального руху, відомий під назвою Довгого парламенту. Він зібрався у Вестмінстері 3 листопада 1640 р. і працював протягом 13 років, до весни 1653 р.

Три першочергових завдання стояли перед парламентом у момент його відкриття: 1) покарати головних радників короля — натхненників політики сваволі і насильства; 2) унеможли-

вити повторення подібної політики в майбутньому; 3) довести до кінця реформування церкви відповідно до вимог пуритан. Поки мова йшла про досягнення перших двох цілей, у парламенті панувала повна єдність, і ліквідація кількох установ феодално-абсолютистського режиму була проведена з різкою швидкістю і рішучістю.

На перших же засіданнях палата громад порушила судове переслідування проти лорда Страффорда, головного натхненника королівського деспотизму. Через місяць слідом за Страффордом до Тауера був ув'язнений і архієпископ Лод. Знаряддя королівської сваволі — судова Зіркова палата й Ради у справах Півночі й Уельсу — були знищені. Разом з ними припинила функціонування і церковна Висока комісія. З в'язниць вийшли політичні в'язні, у їх числі Джон Лілберн. Нарешті, 10 травня 1641 р. король був змушений підписати закон, відповідно до якого парламент не міг бути розпущений інакше, як за своєю власною постановою. Не пуританське красномовство парламентських юристів, а повсталий зі зброєю в руках народ шоразу змушував короля йти на поступки парламенту. Так, зокрема, трапилося і з біллем про опалу Страффорда, обвинуваченого в державній зраді й інших злочинах. Лише загроза штурму королівського палацу народом змусила Карла дати згоду на цей білль. 12 травня 1641 р. у присутності великої кількості людей Страффорд був страчений. Цією подією завершився перший етап революції.

У листопаді 1641 р. парламентом була вироблена так звана Велика ремонстрація — довгий перелік зловживань короля, допущених під час його одноособового правління. Аналіз усіх її 204 параграфів переконує, що «зловживанням» буржуазія вважала все, що обмежувало свободу буржуазного підприємництва або загрожувало недоторканності буржуазної власності. До цього переліку входили скарги на втручання корони в справи промисловості і торгівлі, довільне оподаткування, невдалі війни Карла I з Іспанією і Францією, безкарність католиків і єзуїтів та переслідування пуритан. Але ні про огороження, ні про пограбування селянства, ні про потреби сільських і міських робітників не згадувалося в цьому своєрідному маніфесті.

В останніх пунктах Великої ремонстрації містилася важлива політична вимога. Парламент вимагав права контролю за діяльністю міністрів короля, виражаючи в такий спосіб основний принцип буржуазного парламентаризму, що склався остаточно в Англії лише у XVIII ст.

Боротьба в палаті громад навколо ремонтрації знову виявила наявність серйозних розбіжностей серед її членів. Багатьох коммонерів¹ явно лякали наслідки ремонтрації — можливість громадянської війни. Кромвель, висловлюючи думку найбільш рішучих супротивників абсолютизму, заявив, що, якщо ремонтрація буде відкинута, для нього самого і для «усіх чесних людей» не залишиться нічого іншого, як залишити Англію. 22 листопада 1641 р. ремонтрація була прийнята незначною більшістю голосів.

10 січня 1642 р. король залишив столицю і відправився на північ, де він почав збирати війська. Збройна боротьба між королем і парламентом з цього часу стала неминучою.

Перша громадянська війна (1642—1646 рр.) поділяється на два етапи: 1) з 1642 до літа 1644 р., коли військова ініціатива була в основному в руках короля, а парламент займав переважно оборонну позицію; 2) з літа 1644 по 1646 р. — період, коли ініціатива повністю перейшла до парламенту.

На першому етапі революції (1640—1648 рр.), коли вона ще розвивалася по висхідній лінії, владу захопили й утримували велика торгово-фінансова буржуазія і верхівка джентрі, які прагнули до встановлення конституційної монархії. На рубежі 1648—1649 рр. (пік революції) політичне панування перейшло до рук середніх дворянсько-буржуазних прошарків, які, спираючись на революційну армію, скасували монархію й утримували владу аж до повернення на трон у 1660 р. династії Стюартів. Отже, другий етап революції (1649—1660 рр.) являв собою вже низхідну її лінію, коли буржуазно-аристократична «охоронна» республіка (1649—1653 рр.) переродилася у військову диктатуру (1653—1659 рр.), яка призвела, у свою чергу, до реставрації монархії.

1.6. Протекторат Кромвеля

Громадянська війна різко погіршила становище народних мас. Буржуазія і джентрі всі тяготи переклали на плечі народу. Глибоке невдоволення викликала аграрна політика Довгого парламенту. Повністю скасувавши в 1645 р. феодальні повинності власників лицарських держань на користь корони, влада зберегла такі платежі на користь лендлордів. Розпродаж королівських земель, маєтків заколотних лордів і церкви здійснювався в інтересах буржуазії, джентрі. Обурення народних мас

¹ Коммонери — члени палати громад.

викликала також відсутність релігійної і політичної свободи в країні. Почалися заворушення в армії. Солдати вимагали проведення демократичних реформ. Кромвелю ледве вдалося придушити ці виступи.

Далекоглядні представники буржуазії і джентрі боялися, що в країні може статися революційний вибух. Тому вони вважали за необхідне установити сильну владу у вигляді військової диктатури. У 1653 р. Кромвель розігнав «охвістя» парламенту. Фактично уся влада перейшла до рук Кромвеля. Однак останній був змушений маскувати встановлену ним диктатуру парламентськими формами.

16 грудня 1653 р. могутня Рада офіцерів проголосила Кромвеля лордом-протектором Англії, а також виробила Конституцію країни — «Знаряддя управління». Законодавча влада належала довічно призначуваному лорду-протектору й однопалатному парламенту. Глава держави затверджував прийняті парламентом біллі, за надзвичайних обставин міг сам видавати закони.

Виконавча влада доручалася лорду-протектору. Він призначав посадових осіб, присвоював титули і звання, мав право помилування (за винятком засуджених за вбивство і зраду). Лорд-протектор відав міжнародними справами. За згодою більшості членів уряду (Державної ради) він міг оголошувати воєнний стан й укладати мир. Між сесіями парламенту лорд-протектор одноосібно командував армією і флотом. За певних умов він запроваджував і стягував своєю владою податки.

Парламент мав скликатися раз на три роки. Право голосу на виборах одержали особи, які володіли майном вартістю 200 ф. ст.

Кромвель поділив країну на 11 військових округів, влада в яких перейшла до відповідальних особисто перед ним генерал-майорів. Останні роки правління лорда-протектора становили відверту диктатуру.

Перед смертю, у вересні 1658 р., Кромвель призначив спадкоємцем свого сина Річарда на прізвисько «Невдаха Дік». Невдовзі той був скинутий Радою офіцерів. У самій армії в цей час відбувся розкол. Усі незадоволені почали групуватися навколо командувача розташованими в Шотландії військами генерала Монка. Цей воєначальник незабаром зайняв Лондон і розігнав Раду офіцерів. У квітні 1660 р. парламент вирішив відновити королівську владу в країні і призвати на престол Карла II, сина страченого Карла I.

1.7. Реставрація монархії

Причина реставрації монархії полягала насамперед у вузькості соціальної бази англійської революції. Буржуазія могла зберегти свої позиції, лише йдучи на поступки феодальному дворянству. Союз між ними був закріплений у Бредській декларації 1660 р. У ній Карл II дарував прощення всім особам, які брали участь у боротьбі з королем, якщо ті протягом 40 днів із дня опублікування цього акта дадуть обіцянку бути лояльними підданими. У декларації проголошувалася свобода совісті. Монарх заприсягся визнати дійсними всі укладені під час революції угоди. Маєтки, конфісковані в корони, підлягали безумовному поверненню Карлу II без усякої компенсації з його боку. Але король не одержав назад свою власність. Замість цього парламент призначив йому платню (цивільний лист) у розмірі 1280 тис. ф. ст. на рік. У 1660 р. був виданий Акт про скасування залишків феодалізму і встановлення акцизу, за яким землевласники звільнилися від феодальних повинностей на користь корони і «присвоїли собі сучасне право приватної власності на маєтки», на які вони мали лише феодальне право.

У союзі, укладеному буржуазією з феодальним дворянством, провідну роль відігравала земельна аристократія, яка наполегливо вимагала повернення до порядків часів абсолютизму. У країні були відновлені спадкові монархія і палата лордів, підтверджена верховна влада корони в церковних справах. Занепаді містечка знову одержали місця в парламенті. Карл II почав переслідувати «царевбивць», під якими розумілися всі республіканці. «Ранком цього дня, — писав один з очевидців, — трупи Кромвеля, Айртона і Бредшоу були на санках привезені до Тайберна, потім вийняті з трун, огорнені в савани і повішені за шиї і так висіли до заходу сонця. Після того як їх зняли, у трупів були відсічені голови».

Скликаний у 1661 р. парламент через перевагу в ньому прихильників короля одержав назву Кавалерського. Внаслідок своєї продажності він заслужив також прізвисько Пенсіонерського. Спираючись на нього і користуючись тимчасовою підтримкою буржуазії, Карл II правив майже самодержавно. Він починає формувати власну армію.

Згодом політика Карла II почала наражатися на дедалі більшу протидію в самому панівному класі, де відбувалося розмежування з питання ставлення до монархії, на боці якої було середньомаєткове дворянство (сквайри), яке було позбавлене частини своїх земель у період революції і тепер намагалося повер-

нути їх за допомогою корони. Підтримувала монарха й англійська церква, чие вчення було визнане державною релігією. Прихильників короля називали торі.

Їхніми супротивниками були вігі, що знаходили підтримку в колах джентрі, купців, фінансистів, великих підприємців і найбільш знатних аристократів. Вігі вважали, що монарх повинен діяти в інтересах усього панівного класу Англії. Вони заперечували божественне походження монархії. Права й обов'язки короля, на їхню думку, визначалися «договором з народом», під яким вони розуміли правлячі кола.

В міру подальшого посилення абсолютистських тенденцій у Карла II виникли непорозуміння навіть з надзвичайно продажним Кавалерським парламентом. Останній був незадоволений тим, що країною правила Таємна рада, члени якої призначалися і несли відповідальність тільки перед короною. Палата громад не схвалювала переслідування пуритан. Зазнавала критики зовнішня політика королівського уряду (його залежність від Франції, продаж фортеці Дюнкерк Людовіку XIV тощо). Крім того, загальний осуд викликало розгульне життя Карла II, що вимагало величезних коштів.

1.8. «Хабеас корпус акт» 1679 р.

У травні 1679 р. на парламентських виборах перемогли вігі. Бажаючи обмежити владу Карла II, вони прийняли «Хабеас корпус акт». Точно не відомо, коли в англійському праві виник інститут «хабеас корпус». Суть його полягала у тому, що особа, яка вважала, що вона неправомірно позбавлена волі, могла звернутися до суду королівської лави з проханням видати наказ «хабеас корпус», який мав характер веління посадовій чи фізичній особі доставити заарештованого до суду, а також дати пояснення щодо мотивів затримання. Суддя у сумарному (спрощеному) порядку розглядав обставини справи і вирішував: звільнити затриманого, продовжувати його арешт чи звільнити під заставу.

Однак у видачі наказу «хабеас корпус» часто відмовляли на тій підставі, що розпорядження про арешт було зроблене за вказівкою короля чи Таємної ради або що прохання подане в канікулярний період. Не існувало обов'язкових для посадових осіб процесуальних строків, а також санкцій за невиконання вимог суду. Нарешті, якщо арештованого відправляли в заморські володіння Англії, він втрачав усяку можливість вдатися до одержання вищезгаданого наказу.

Виданий у 1679 р. «Хабеас корпус акт» (його офіційне найменування «Акт про краще забезпечення свободи підданого і про запобігання ув'язненням за морями») усунув серйозні недоліки в судовій практиці. Тепер шерифу або тюремному наглядачу належало у визначений термін із дня одержання наказу «хабеас корпус» (залежно від відстані) доставити арештованого до суду, який видав цей припис, і дати докладний звіт про причини арешту. Якщо посадова особа відмовлялася виконати цей наказ, вона, якщо це вперше, сплачувала потерпілому штраф у 100 ф. ст., вдруге — 200 ф. ст. і підлягала звільненню з посади. Судді були зобов'язані видавати наказ «хабеас корпус» не тільки в сесійний період, а й під час канікул. За порушення цього правила потерпілому мали сплатити пеню в сумі 500 ф. ст. Посадова особа мала протягом шести годин видати заарештованому копію розпорядження про арешт. Якщо чиновник відмовлявся це зробити, то в перший раз він сплачував потерпілому 100 ф. ст., у другий — 200 ф. ст. і звільнявся зі служби.

Суддя, до якого доставляли затриманого, мав протягом двох днів звільнити його, або заарештувати, або відпустити під заставу. Звільнений на підставі «хабеас корпус» не міг бути вдруге заарештований за тим же обвинуваченням. Винні в цьому піддавалися штрафу в 500 ф. ст. Для запобігання «ув'язненню за морями» заборонялося відсилати жителів Англії й Уельсу як ув'язнених у заморські володіння. Ті, хто порушував це правило, каралися штрафом на користь потерпілого в розмірі 500 ф. ст. і звільненням з посади.

Аналіз закону свідчить, що немає підстав оголошувати його наріжним каменем англійського конституційного законодавства і вважати, що він забезпечив реальну недоторканність особи. Однак, з іншого боку, не можна не бачити, що цей акт став юридичною основою права на швидкий і гласний суд: буржуазія, що йшла до влади, була носителькою прогресивних ідей.

1.9. «Славна революція» 1688 р.

Скликаний у травні 1679 р. вігський парламент був розпущений через два місяці. На той час англійський монарх опинився в повній залежності від Людовіка XIV. Одержуючи від нього грошову субсидію, Карл II проводив вигідну для Франції зовнішню політику. Французька дотація забезпечувала йому незалежність від парламенту у фінансових питаннях. Спираючись на торійських джентрі, армію і церкву, він розпустив парламент і почав правити одноосібно.

У 1685 р. на престол вступив Яків II, який вважав своїм головним завданням встановлення в Англії абсолютизму «континентального» зразка. Він почав приймати на державну службу католиків, надаючи їм міністерські посади і призначаючи на вищі церковні посади.

Яків II відновив скасовану Довгим парламентом Високу комісію. У своїй політиці головну ставку монарх робив на військову силу. При ньому зростає чисельність королівської армії. З її допомогою король розраховував зламати будь-який опір.

Якщо раніше англіканська церква оголосила Карла II «запашним подихом, що виходить з ніздів Господніх», то тепер прокатолицька орієнтація Якова II викликала у неї сильне невдоволення, що підігрівалося острахом втратити панівне становище. Дворянство, у тому числі і торійське, також почало хвилюватися, оскільки у разі реставрації католицизму в сквайрів могли бути відібрані землі, секуляризовані в католицькій церкві ще Генріхом VIII. В опозиції перебувала й англійська буржуазія.

Зрештою король опинився в повній ізоляції. У 1688 р. парламент звернувся до правителя Нідерландів Вільгельма Оранського (чоловіка дочки Якова II Марії) із пропозицією зайняти англійський престол, який нібито став вакантним у результаті зречення Якова II. Вільгельм Оранський прийняв пропозицію, і 13 лютого 1689 р. він і Марія були оголошені правителями Англії. Ці події в буржуазній історіографії одержали назву «Славної революції». Державний переворот був верхівковим. Він жодним чином не торкнувся народних мас. Це більш за все влаштовувало правлячі кола Англії, які панічно боялися свого народу.

«Революція» 1688 р. стала можливою в результаті досягнутого компромісу між буржуазією і дворянством. З метою стабілізації політичного становища в країні верхівка обох класів домовилася про усунення крайнощів монархічного правління. З цього моменту почалася «ера союзу земельної аристократії з фінансовою аристократією».

Англійська буржуазія не була ще достатньо сильною, щоб відтіснити дворянство на другий план, панувати самотійно. Цим пояснюється той факт, що в боротьбі проти Стюартів вона блокувалася з аристократією. Єдиною умовою, висунутою нею, було використання влади, що потрапила до рук аристократичної еліти, також і в інтересах буржуазії. Це був компроміс між середнім класом, що піднімався, і колишніми великими

феодалними землевласниками. З цього часу буржуазія стала «скромною», але усе ж таки визнаною складовою частиною північних класів Англії.

1.10. Біль про права 1689 р. Акт про престолонаслідування 1701 р.

Переворот, що відбувся, поклав початок процесу встановлення в Англії конституційної монархії. Юридично це знайшло своє відображення в Біллі про права 1689 р. і Акті про престолонаслідування 1701 р. Біль про права 1689 р. встановлював, що монарх не має права без згоди парламенту призупиняти закони і робити вилучення якихось норм з них. Стягнення податків також мало відбуватися лише за згодою парламенту. Вона була потрібна і при ухваленні законів про призов до війська та його утримання в мирний час. Біль закріплював деякі привілеї англійських підданих: право на носіння зброї і подання петицій короні. Стаття 3 декларувала вільні вибори. Проголошувалася свобода слова і дебатів у парламенті. Англійська буржуазія й аристократія, навчені досвідом правління Стюартів, які шляхом підробок і підкупу створили слухняний їм парламент, що засідав потім невизначений час, хотіли встановити точні терміни повноважень цього органу. Систематичне оновлення палати громад давало певні гарантії від підкупу її владою. Прийнятий 22 грудня 1694 р. Трирічний акт встановив, що парламент необхідно скликати не менше одного разу на три роки і термін його повноважень повинен тривати не більше трьох років. Ця боротьба між торі й вігами дістала вияв у виданні 1701 р. Акта про престолонаслідування (його ще називають Актом про устрій). Цей закон був спрямований проти спроб реакційних феодалів відновити в Англії абсолютизм. У ньому передбачалося, що в майбутньому кожен англійський монарх повинен сповідувати англіканську віру. Це виключало можливість використання католицизму як ідеологічного обґрунтування самодержавної монархії.

Щоб запобігти утворенню в парламенті сильної придворної партії, перешкодити встановленню королівського контролю за діяльністю цього органу, закон запровадив правило, згідно з яким особа, яка обіймала яку-небудь платну посаду або місце, підпорядковане монарху, і отримувала пенсію від корони, не могла бути членом палати громад. Помилування короля вважалося недійсним у справах імпичменту. Тим самим палата обшин одержала грізну зброю для контролю за королівською адмініс-

грацією. Побоюючись королівської сваволі, буржуазія і вігська аристократія, які перемогли, різко обмежили втручання монарха в судову діяльність, встановивши, що «суддю не можна звільнити з посади, поки він поводить себе добре». Практично судді стали незмінювані. Усі біллі набували законної сили лише після схвалення їх парламентом. Королі були зобов'язані управляти країною в суворій відповідності з її правом.

Віги побоювалися, що Вільгельм III і його наступники, не будучи уродженцями Англії, зможуть, спираючись на відданих їм міністрів-співвітчизників, установити в державі абсолютистський режим. Тому встановлювалося, що жодна особа, яка народилася за межами Англії, Шотландії та Ірландії чи належних їм володінь (за винятком, коли батьки англійці) навіть у випадку натуралізації не може стати членом Таємної ради, парламенту чи обіймати яку-небудь посаду, пов'язану з довірою. Рішення, прийняті Таємною радою, обов'язково повинні скріплюватися підписом того з її членів, хто дав згоду на цю акцію (принцип контрасигнації).

Акт 1701 р. встановлював порядок престолонаслідування: після смерті бездітного Вільгельма III його спадкоємицею мала бути Анна Датська, а за відсутності в неї спадкоємців корона повинна була перейти до ганноверських курфюрстів. Віги вважали, що на англійському престолі повинні сидіти не впливові німецькі князьки, які не становили загрози для парламенту.

Біль про права 1689 р. і Акт про престолонаслідування 1701 р. закріпили принцип верховенства парламенту над короною і сформулювали найважливіші інститути англійського буржуазного державного права.

1.11. Встановлення конституційної монархії

Вігська аристократія і буржуазія хотіли не тільки змусити монарха підкорятися законам, що видавалися ними, а й усунути його від будь-якої участі в управлінні державою, позбавити реальної влади. З цією метою була вироблена формула: «Король не може помилятися», тобто він завжди жертва поганої поради. Це означало, що він не відповідає за свої вчинки. Відповідальність, яку мав би нести монарх, автоматично перекладалася на його радників. Сам король не міг відповідати за свої дії, оскільки це означало б його повернення до активної політичної діяльності. Однак ті, хто ніс відповідальність, повинні були мати і відповідні права. Тому повноваження корони щодо управління державою поступово перейшли до головних радників монарха,

точніше, здійснювалися останніми від його імені. Вони утворили немовби «внутрішню» Таємну раду, або Кабінет королівських міністрів.

Відповідно до принципу парламентського верховенства палата громад могла за допомогою імпичменту і біллів про опалу притягати до відповідальності винних за невдачі в зовнішній і внутрішній політиці. Так, деякі державні діячі постали перед судом парламенту (наприклад, лорд Гастінгс у 1787 р.).

Члени Кабінету, знаючи, що їхня діяльність може бути предметом критики, намагалися проводити ту політику, що одержувала схвалення парламенту. Інакше цей орган не міг функціонувати. У зв'язку з цим монархи почали включати до Кабінету лідерів парламентської більшості. Якщо королівські радники не мали підтримки парламенту, вони повинні були подати у відставку. У 1742 р. так вчинив Уолполл, який вважався першим прем'єр-міністром Англії.

У 1782 р. пішов зі своєї посади разом з очолюваним ним Кабінетом лорд Норс. Це був перший випадок колективної відставки. Однак у 1783 р. Вільям Пітт Молодший встановив нове правило: якщо міністри не мали підтримки палати громад, вони могли її розпустити і призначити нові парламентські вибори. Але якщо і знову обрані коммонери висловлювали недовіру Кабінету, останній зобов'язаний був піти у відставку. Формально ні Кабінет, ні його лідер — прем'єр-міністр — не були відомі тогочасному англійському конституційному праву. Даніель Дефо називав цей орган «небаченим і ексцентричним нововведенням».

У XVII ст. функції уряду країни виконувала Таємна рада. Уже за Карла II діяльність такого аморфного, недостатньо оформленого відомства, що складалося з діячів із протилежними політичними інтересами, виявилася дуже утрудненою. Вільгельм III був змушений радитися лише з вузьким колом особливо довірених осіб, оскільки серед членів Таємної ради було багато прихильників скинутих Стюартів. Цей монарх першим почав підбирати міністрів з кіл, які поділяли погляди парламентської більшості.

Згодом було проведено чітке розмежування між Таємною радою і Кабінетом міністрів. Якщо за царювання королеви Анни останній ще збирався під її головуванням, то за перших монархів ганноверської династії він став засідати за їх відсутності. Німецькі князьки вважали своє перебування на англійському престолі чистою випадковістю. Всю увагу вони зосереджували

на своєму родовому володінні. Відсутність монарха на засіданнях Кабінету мала важливе значення: виключалася можливість прямого тиску на міністрів, він усувався від обговорення питань державного значення. Тепер королю доводилося мати справу не з главами окремих відомств, а з відносно згуртованою групою лідерів більшості в парламенті, стосовно якої діяв принцип колегіальної відповідальності. Хоча члени Кабінету офіційно визнавалися слугами корони, «міністрами його величності», король уже не міг відправити у відставку невгодного йому савонника, оскільки це означало б неминучу урядову кризу, причому главі держави довелося б звертатися з пропозицією сформувати уряд до щойно усунених від влади вождів парламентської більшості.

Це зумовило величезний вплив Кабінету міністрів і особливо його лідера — прем'єр-міністра — на визначення державної політики. Головними дійовими особами цього органу були лорд-канцлер, лорд — хранитель печатки, лорд — президент Таємної ради, державний секретар і лорд-казначей. Потім сюди увійшли перший лорд адміралтейства і військовий міністр, який одночасно очолював і колоніальне відомство. Отже, парламент, що виражав волю аристократії і буржуазії, одержав можливість проводити вигідну і бажану їм політику, створюючи з лідерів своєї більшості уряд країни.

З приходом до влади у 1760 р. Георга III згода між монархом і парламентом була порушена. Це пояснювалося тим, що в середовищі правлячого класу відбулося деяке перегрупування сил. За Георга III навколо партії торі крім старого ядра сквайрів згурпувалися великі землевласники, які раніше підтримували вігів, банкіри і постачальники армії, представники міської олігархії, фінансисти і торговці Ост-Індської компанії.

До вігів примикала промислова буржуазія нових міст, не представлених у парламенті. Але серед них не було єдності: частина стояла за політику Уолполла, який вважав, що Англія не повинна воювати, інші висловлювалися за більш гнучку колоніальну політику.

Використовуючи розбіжності серед вігів і спираючись на торі, Георг III намагався за допомогою парламентських інститутів стати над парламентом. Навколо короля згуртувалася партія так званих «королівських друзів». Вдаючись до корупції в небачених раніше розмірах (сучасники стверджували, що парламентаріїв підкуповували прилюдно), Георг III у багатьох випадках міг проводити вигідну для себе політику.

Однак посилення королівської влади зрештою налякало як вігів, так і торі. Кабінет Норта, що йшов на повіді у двірцевих кіл, був скинутий у 1782 р. Тоді ж було прийнято кілька законів, спрямованих на ослаблення впливу корони. Зі складу парламенту вивели осіб, які уклали з урядом договори про підрядли. Багато людей, які перебували на державній службі, позбавлялися права брати участь у виборах до палати громад. До цього вони обирали близько 70 коммонерів і завжди голосували за вказівкою влади. Були знищені щедро оплачувані синекури і зменшені беззвітні суми, які виділялися міністрам. Останнє певною мірою обмежило можливість підкуповувати потрібних уряду осіб.

Проте і в подальшому корона мала досить велику, а в ряді випадків — абсолютну владу. Насамперед варто вказати на той факт, що англійські монархи мали величезні кошти. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. вплив монарха на результати виборів і на подальшу лінію поведінки членів парламенту був настільки великим, що практично всі прем'єр-міністри обіймали свої посади завдяки обранню їх короною. У скликуваних Георгом I парламентах засідали 271 таких, що перебували на державній службі і цілком залежних від корони чиновників, за часів Георга II — 257, а після проведеної в 1782 р. реформи — усе ще 109. У 1715—1835 рр. уряд жодного разу не програв виборчої кампанії. Величезного впливу монарха зазнавав і персональний склад Кабінету.

Настільки ж велику свободу король мав і при відправленні міністрів у відставку. Так, у 1801 і 1807 рр. він вимагав, щоб Кабінет дав письмову обіцянку ніколи не вносити на розгляд парламенту білля про скасування політичних обмежень стосовно католиків. Вже обговорюваний в палаті громад законопроект був відкликаний. Але оскільки такої обіцянки міністри не дали, то їх відправили у відставку. Те саме відбулося і у 1834 р.

У розглядуваний період було відсутнє правило, відповідно до якого негативний результат парламентського вотуму означав обов'язкову відставку Кабінету. У таких випадках за підтримки монарха уряд міг ще довго перебувати при владі. У 1785 р., наприклад, незважаючи на те, що палата громад прийняла п'ять резолюцій про недовіру, уряд Пітта не пішов у відставку; з 1834 по 1840 р. Кабінет лорда Мельбурна 58 разів зазнавав поразки в парламенті і все ж таки продовжував управляти країною.

1.12. Дуалістична монархія

У XVIII ст. в Англії були закладені основи дуалістичної монархії, що в політичному плані стало наслідком компромісу дворянства з буржуазією. Співвідношення сил союзників дістало вияв в тій частці здобичі, яка була захоплена ними після вигнання Стюартів. К. Маркс писав, що «британська конституція є нічим іншим, як застарілим компромісом, з огляду на який державна влада в цілому передавалася певним прошаркам буржуазії за тієї однак умови, що все справжнє управління, виконавча влада у всіх її ланках, навіть виконавчі функції законодавчої влади, тобто практичне законодавство в обох палатах парламенту залишалось в руках земельної аристократії»¹.

Владу в державі захопила земельна аристократія. У XVIII ст. королівські міністри в переважній більшості випадків були членами палати лордів. Аристократи дивилися на коронні посади як на свою власність, як на законне джерело доходів. Тому ще в першій половині XIX ст. непоодинокими були випадки, коли на відповідальні державні посади призначалися діти.

Верхня палата (палата лордів) була спадковою. Це дозволяло аристократії тривалий час безпосередньо впливати на законодавство. У 1710 р. був виданий Акт про забезпечення свободи парламентів шляхом подальшого встановлення умов членства для засідань у палаті громад. За цим законом майновий ценз для пасивного виборчого права до палати громад у графствах став дорівнювати 600 ф. ст. річного доходу від нерухомої власності, а в містах — 300 ф. ст.

У середині XVIII ст. при чисельності населення країни в 7,5 млн чоловік у виборах могли брати участь лише 245 тис. Виборці в графствах цілком залежали від лендлордів і обирали тих, на кого останні вказували як на бажаних кандидатів. Поширеною була практика включення до орендних договорів пунктів, що зобов'язували орендаря голосувати за вказівкою землевласника. Якщо магнат змінював свої партійні симпатії, то його держателі повинні були робити те саме за правилом: «Коли батько обертається, то і ми всі так само обертаємося». Так, у 1780 р. 6 тис. осіб обрали більшу частину палати громад.

Лорди впливали і на вибори в містах, купуючи голоси виборців. На це витрачалися величезні кошти. Деякі містечка продавали з аукціону свої місця в парламенті, поміщаючи про

¹ Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. II. — С. 106.

це публікації в газетах. Середня ціна звання коммонера становила 2 тис. ф. ст.

Місцеве управління в Англії, як і раніше, зосереджувалося в руках мирових суддів. Ці посади опинилися в руках титулованої аристократії. Акти 1732 і 1745 рр. встановили майновий ценз у 100 ф. ст. річного доходу від земельної власності для тих, хто бажав зайняти цю посаду. Відповідно до закону мировими суддями були члени палати лордів, їхні старші сини і спадкоємці осіб, які одержували 600 ф. ст. річного доходу з землі.

І хоча був відсутній масовий професійний чиновницький корпус, панівним колам за допомогою органів місцевого самоврядування удалося створити численний і досить ефективний механізм влади, що налічував близько 180 тис. осіб. Так, лише лордів-лейтенантів, помічників лордів-лейтенантів, шерифів тощо налічувалося 7,6 тис. осіб. Сюди ж треба додати 10 тис. присяжних засідателів. У країні було 14 тис. містечок, у кожному з яких діяли констеблі, церковні старости, наглядачі за дорогами і бідними, збирачі податків.

Командний склад армії і флоту в абсолютній більшості випадків формувався з представників дворянства. У 1802 р. був прийнятий Акт про міліцію, відповідно до якого замість середньовічного ополчення створювалися міліційні формування, які відігравали роль резерву постійної армії. Офіцерський корпус міліції повністю складався з джентрі.

2. Виборчі реформи 1832, 1867, 1884, 1885 рр.

Союз англійської буржуазії та земельної аристократії не означав, що дворянство завжди і в усьому проводило політику, що задовольняла його партнера. Правляча еліта піклувалася насамперед про інтереси вузького кола земельних магнатів. Промисловий переворот, що завершився до середини XIX ст., істотно змінив співвідношення сил на користь буржуазії. Вона почала домагатися такого перерозподілу влади, який відповідав би її зростаючому значенню.

Буржуазія прагнула до встановлення свого панування в палаті громад. Але завдяки архаїчній виборчій системі нижня палата парламенту перебувала в руках земельної аристократії. У містах виборчі цензи були неоднакові: в одних вимагалось членство в корпораціях або гільдіях, в інших — сплата податків і відбування повинностей, у третіх — одруження з дочкою особи, яка мала право обирати, тощо.

Спустілі містечка, що одержали влучну назву «гнилих», направляли до парламенту депутатів, а величезні промислові центри були позбавлені такого права. Приміром, на місці одного «гнилого містечка» залишилися тільки руїни, інше було затоплене, третє перетворилося на луг тощо. Однак від усіх них обиралися представники до палати громад. Дуже часто таке поселення належало якомусь аристократу, який фактично своєю владою призначав депутата. Наприклад, герцог Ньюкастл «обирав» 11 коммонерів. Подібні містечка називали «кишеньковими».

З 14 млн осіб, що проживали в Англії й Уельсі, на час проведення першої виборчої реформи право голосу мали 300 тис. чоловік. Отже, значні прошарки буржуазії не могли представляти свої інтереси в парламенті. Тому вони вимагали реформування виборчої системи. Аристократія ж чинила опір.

Опозиції вдалося залучити на свій бік широкі народні маси. Рух за реформу розгорнувся по всій країні. Віги, пов'язані з буржуазією, були змушені піти на деякі поступки. Вони додержувалися такого правила: «Треба жертвувати доходами, щоб зберегти капітал, треба бути поступливим у здійсненні влади, щоб не втратити її зовсім». Затверджений у липні 1832 р. Акт про поліпшення народного представництва в Англії й Уельсі позбавив представництва в парламенті 56 «гнилих» містечок і всі ті міста, у яких налічувалося менше 2 тис. чоловік. Поселення, де проживали від 2 до 4 тис. чоловік, тепер стали обирати лише одного депутата. У підсумку в палаті громад виявилися вакантними 143 місця. Вони були розподілені в такий спосіб: 62 місця надали графствам, 63 — містам і 18 — Шотландії й Ірландії.

Одночасно з перерозподілом вакансій запроваджувався новий виборчий ценз. Право голосу на парламентських виборах одержали ті жителі графств і міст, які володіли майном, що приносило 10 ф. ст. доходу на рік.

У результаті цих перетворень кількість осіб, які мали право голосу, збільшилася незначною мірою: у графствах вона зросла з 247 до 376 тис., а в містах — з 188 до 256 тис. Становище народних мас майже не поліпшилося.

Однак виборча реформа 1832 р. мала важливе значення. Це була перемога класу капіталістів над землевласницькою аристократією. Але титулована знать не здавала свої позиції: ще в 1865 р. її інтереси захищали майже 400 коммонерів.

У 1867 р. була проведена нова виборча реформа, завдяки якій поряд із промисловою і торговою буржуазією одержала

можливість брати участь у парламентських виборах і робоча аристократія. Підкуповуючи її більш високою заробітною платою, надаючи деякі політичні права, буржуазія використовувала цю соціальну групу в боротьбі з революційним пролетаріатом. Ці заходи правлячого класу Великобританії привели до того, що в цілому англійський робітничий клас став додатком «великої ліберальної партії», тобто партії капіталістів.

У графствах майновий ценз був знижений з 10 до 5 ф. ст. річного доходу. Право голосу в містах одержали особи, які орендували протягом 12 місяців немебльовану квартиру за плату в 10 ф. ст. Таке приміщення могли займати і представники високооплачуваної робочої аристократії.

Акт 1867 р. позбавив 38 бургів права представництва в палаті громад. Разом з 7 наявними в парламенті вакансіями це становило 45 вільних місць, з яких 44 потім надали великим містам. У результаті реформи кількість виборців зростає з 1,4 до 2,5 млн.

У грудні 1884 р. була проведена чергова виборча реформа. Її основне значення полягало в тому, що право голосу в графствах було надано особам, які орендували немебльовані квартири за плату 10 ф. ст. на рік. Кількість виборців в Англії збільшилася на 2 млн. Правлячі кола Великобританії пішли лише на мінімальні поступки. Не мали виборчих прав жінки, чоловіки молодше 21 року, особи, які протягом 12 місяців одержували допомогу від приходу, і ті, хто прожив в окрузі менше визначеного законом строку.

Раніше депутати обиралися від міста або графства в цілому, як від особливих юридичних установ. Реформа 1885 р. встановила новий принцип представництва від виборчого округу. Виборчий округ з населенням від 15 до 50 тис. чоловік висував одного депутата, понад 50 тис., але менше 65 тис. чоловік — двох депутатів. Округ з населенням понад 65 тис. жителів у парламенті представляли три депутати.

У результаті виборчої реформи 1832 р. співвідношення сил між палатою лордів і палатою громад почало поступово змінюватися на користь останньої. Б. Дізраелі зазначав, що «уся влада країни зосереджена в нижній палаті». Ця палата парламенту одержала тепер формальне право іменуватися «представницею інтересів усієї країни».

У 1852 р. в Англії остаточно закріплюється принцип «відповідального уряду», що залишається при владі доти, доки йому висловлює довіру і підтримку більшість палати громад. Дуалістична монархія трансформується в парламентарну.

40—60-ті роки XIX ст. були часом всемогутності англійського парламенту. Тоді ще не існувало жорсткої партійної дисципліни, яка б підкоряла коммонерів лідеру. Часто траплялися випадки, коли його прихильники голосували разом з депутатами партії-суперника.

Період з 1832 по 1867 р. називають «золотою ерою» англійського парламентаризму. Палата громад порівняно легко скидала небажаних для неї прем'єр-міністрів. Така доля спіткала за ці роки 10 кабінетів. Англійський парламент став стрижнем державного життя, могутнім зряддям у руках панівного класу.

Водночас одержала юридичне закріплення парламентарна «двопартійна система», за допомогою якої влада переходила від однієї фракції правлячого класу до іншої. В другій половині XIX ст. «лояльна опозиція» стає офіційно визнаною нормою неписаної британської конституції, тоді як у XVIII ст. ідея політичної опозиції уряду корони визнавалася неправомірною.

Після виборчої реформи 1832 р. були здійснені деякі заходи, спрямовані на оновлення державного апарату, пристосування його до роботи в нових умовах. Міністерство внутрішніх справ було реорганізоване з метою посилення контролю над місцевим самоврядуванням. У його безпосереднє відання перейшла лондонська поліція і непрямий контроль над поліцейськими формуваннями графств і провінційних міст. У 1839 р. був утворений комітет Таємної ради з розпорядження виділеними на потреби освіти сумами, а в 1848 р. засновується так зване управління народного здоров'я. Заходи, спрямовані на створення чітко працюючого державного апарату, проводилися і в міністерствах фінансів і військовому, а також в адміралтействі. У 1853 р. створюється спеціальна Комісія у справах державних установ, а в 1855 р. запроваджується екзаменаційна система зарахування на коронну службу з поділом чиновників на розряди і класи.

3. Утворення політичних партій і Кабінету міністрів

Після реформи 1832 р. почався процес утворення політичних партій (в сучасному розумінні цього слова). Старі методи прямого підкупу вже не могли принести безпосереднього результату, як раніше. Тепер успіх справи стала вирішувати робота серед населення, уміння змусити виборців голосувати в бажаному для партії напрямі, майстерність у боротьбі із суперниками за голоси виборців. Цю необхідність консолідації сил і організаційної перебудови зрозуміли і віги, що стали іменуватися лібералами, і торі, які назвали себе консерваторами.

Ще в 1831 р. консерватори заснували спеціальний Карлтон-клуб, що потім став відігравати роль координатора діяльності цієї партії в національному масштабі. У 1836 р. подібний орган з'явився й у лібералів.

Великий внесок у розробку методів ідеологічного впливу зробили Дж. Чемберлен, Ф. Шендхерст. Вони першими створили так званий «кокус» — постійну виборчу організацію, яка ставила своїм завданням перемогу на виборах, що дозволило лібералам спочатку заволодіти органами місцевого самоврядування Бірмінгема, а потім, у 1868 р. також перемогти і на виборах до парламенту.

Це змусило консерваторів утворити Національний союз консервативних і конституційних асоціацій. У 1877 р. їхні конкуренти заснували Національну ліберальну асоціацію.

Головною опорою ліберальної партії були підприємці текстильної, суднобудівної й інших галузей промисловості, заінтересовані в «вільній торгівлі». За ними йшла частина промислового пролетаріату, дрібної буржуазії, більшість англійської інтелігенції, деякі священнослужителі. Лібералів підтримували також представники банківського капіталу. Багато голосів на парламентських виборах вони одержували в Ірландії, спекуючи на питанні про гомруль (самоврядування).

Поворот до реакції, націоналізму, великодержавного шовінізму зробив для більшої частини правлячих кіл неприйнятною програму лібералів. Монополістична буржуазія вимагала встановлення протекціоністських зборів, що убезпечували б її від конкуренції молодих промислових країн. Прихильники колоніальної експансії всіляко перешкоджали наданню Ірландії самоврядування. Під прапором консерватизму згуртувалися аристократи, військові і цивільні чиновники, служителі англійської церкви і представники важкої промисловості. Навколо консервативної партії об'єдналася і частина робітників, особливо дрібних підприємств.

На той час робітничий клас країни почав «просинатися» після сплячки, у якій він перебував через монопольне становище Англії на світовому ринку. У 1881 р. група радикальних інтелігентів створила Демократичну федерацію. Її програма передбачала демократизацію політичного устрою Великобританії. Через три роки організація була перетворена на Соціал-демократичну федерацію (СДФ). Однак її діяльність мала сектантський характер.

У 1893 р. засновується Незалежна робоча партія, яка базувалася на більш широкій соціальній основі. У 1900 р. був створе-

ний спеціальний Комітет робочого представництва (КРП). Через свої профспілкові організації до нього приєдналися організовані робітники. Незважаючи на те, що соціальну базу КРП становили тред-юніони, він не ставив своєю метою боротьбу за соціалізм.

Офіційно політичні партії не були закріплені у законодавстві, але саме вони управляли всім життям парламенту, керували кожним кроком його депутатів. У руках партійної машини були важелі впливу на виборців, які голосували не за кандидата як такого, а за партію, яку він представляв. Члену парламенту, який насмілювався стати в опозицію до лідерів, загрожувала небезпека дострокового закінчення політичної кар'єри. Часто депутат не міг виконувати свої обов'язки без фінансової допомоги з боку партії.

Лідер партії, яка перемагала, ставав прем'єр-міністром. Наявність у палаті громад підпорядкованої суворій партійній дисципліні організованої більшості прихильників дозволяла прем'єр-міністру і його Кабінету вийти з-під контролю парламенту.

Формально Кабінет не був відомий англійському конституційному праву. Цей термін уперше з'явився на сторінках парламентських звітів лише в 1900 р. Юридично цей орган був суто неофіційною установою. Його діяльність будувалася на прецедентах, вона не мала правових форм: засідання проходили негласно, протоколи не велися. Це забезпечувало правлячим колам повну свободу дій.

Кабінет міністрів визначав напрям національної політики, здійснював виконавчу владу, керував законодавчою діяльністю парламенту. Під безпосереднім наглядом прем'єр-міністра провадилася вся робота Кабінету. Через прем'єра здійснювався зв'язок з монархом. Він же керував центральними органами своєї партії і розпоряджався її коштами. Кабінет був ідеальним органом, де відбувалося зрощування монополій з державою.

Встановлення урядового контролю над палатою громад ознаменувалося рішучим вторгненням Кабінету до законодавчої сфери, що до цього була виключною компетенцією парламенту. Переважна більшість найважливіших законопроектів зароджувалася в міністерствах. Законодавча ініціатива, яку виявляли рядові депутати, практично втратила будь-яке значення. Біллі, не підтримувані Кабінетом, не мали ніякого шансу одержати схвалення парламенту. Більшість законопроектів міг запропонувати лише Кабінет. До них насамперед належали фінансові біллі, а також питання королівської прерогативи.

Процедура діяльності англійського парламенту була приведена у відповідність до умов, що змінилися. У 1881 р. була прийнята так звана «резолуція про нагальність», відповідно до якої прем'єр-міністр одержав право пропонувати палаті громад визнати те чи інше питання таким, що не терпить зволікання. Така пропозиція ставилася на голосування без будь-якого обговорення. Ця новела була закріплена в 1882 р. як постійне правило парламентського регламенту.

Подальший розвиток інституту припинення (чи закриття) дебатів одержав у 1887 р. Право пропонувати припинити дискусію одержали всі депутати. Така резолюція мала негайно ставитися на голосування. Цей захід був особливо ефективним при розгляді у парламенті окремого питання або законопроекту.

У 1887 р. лідер палати громад Сміт розробив нове правило парламентської процедури: якщо депутати не встигли до визначеного строку розглянути білля повністю, то спікер був зобов'язаний поставити на голосування інші частини законопроекту без дебатів. Цінність нової процедурної норми виявилася вже при першому її застосуванні: усі статті урядового білля про запровадження надзвичайного стану в Ірландії були схвалені без обговорення. Це положення парламентського регламенту одержало назву «гільйотина».

У 1893 р. вводиться так зване «закриття дебатів по відділах». Весь законопроект було розбито на групи статей (відділи). Палата громад встановлювала, до якого строку обговорення кожної з них має бути припинене і проведене голосування. Як і «гільйотина», це правило створювало видимість парламентської дискусії.

У 1909 р. спікер палати громад одержав право з числа запропонованих до якої-небудь статті білля поправок вибирати одну, котра, на його думку, «найбільш ясно висвітлює проблему». Нова процедура одержала назву «кенгуру». Навіть лідер консервативної партії А. Бальфур назвав її «законом про воєнний стан».

Безпорадність парламенту і всевладдя Кабінету міністрів особливо наочно виявлялися під час обговорення бюджету й інших фінансових законопроектів. Такі білля вносилися тільки від імені корони, тобто фактично Кабінету. Палата громад не мала права ні збільшувати суму асигнувань, ні змінювати мету її призначення. Наявні в бюджеті так звані «постійні витрати», які не підлягають обговоренню, в жодному разі не могли бути зменшені палатою громад (цивільний лист, витрати на утримання суддів, секретний фонд тощо).

Кабінет міг видавати нормативні акти без участі парламенту (делеговане законодавство). Відсутність у країні писаної конституції усувала навіть формальні перешкоди розширенню законодавчих функцій уряду. На початок ХХ ст. чинне делеговане законодавство становило 13 величезних томів.

Парламентський акт, що передавав повноваження законодавчого органу виконавчій владі, зазвичай наділяв відомство правом видавати норми в «розвиток закону». Широко була поширена і субделегатія.

Кабінет також міг діяти на підставі повноважень, наданих йому королівською прерогативою або статутами. Так, він мав повну свободу щодо коронних колоній та інших володінь Великобританії.

Міністр закордонних справ інформував парламент про поточну дипломатичну діяльність лише в тих межах, у яких він вважав це можливим. Найважливіші зовнішньополітичні акції здійснювалися без найменшої участі парламентаріїв. Якщо уряд вважав за потрібне зробити в палаті громад заяву із зовнішньополітичних питань, то нерідко міністр закордонних справ завідомо вводив в оману коммонерів. Настільки ж примарним був контроль «народних обранців» і у військовій галузі. Таким чином, багато сфер діяльності держави опинилося за межами будь-якого контролю з боку парламенту.

4. Корона

Більшість вчених стверджували, що «англійський король царює, а не управляє». Проте у монарха усе ще залишалися дуже значні джерела влади, що дозволяли йому впливати на зовнішню і внутрішню політику країни.

Відповідно до англійської конституційної доктрини уряд несе відповідальність перед короною і парламентом. Це давало главі держави юридичні підстави для втручання в питання формування Кабінету, а головне, при призначенні прем'єр-міністра. Хоча монарх міг обрати на цю посаду лише особу з числа лідерів більшості, проте персональний вибір залежав від нього.

При розподілі портфелів, визначенні міністрів кабінетного рангу монарх відігравав дуже значну роль. Про будь-які більш-менш серйозні зміни в зовнішній і внутрішній політиці обов'язково повідомлялося йому.

За конституційними правилами глава держави мав діяти за згодою своїх міністрів. Водночас було визначено, що монарх не

зобов'язаний приймати будь-яку пораду, яку давав йому Кабінет. Він був правомочний відмовити у схваленні такої політики, яка, на його думку, руйнує «базис англійської конституції». Глава держави також міг відправити у відставку міністра чи весь Кабінет, розпустити парламент, не дати згоди на біль тощо. І хоча здійснення королівської прерогативи в цілому відійшло до Кабінету, у корони залишилися значні права, що були істотним доповненням до повноважень уряду.

Правлячі кола Великобританії намагалися підтримувати престиж англійської монархії всіма доступними способами (масова преса, школа, церква та ін.). Один з дослідників зазначав, що в цій країні династичні почуття досягали розпалу, який можна порівняти хіба що з релігійним екстазом XVII ст., коли люди вірили в божественні права королів. Монарх рекламувався як вищий символ конституційності, як втілення «держави народної волі», як гарант «свободи» і «представницького правління». Монархія зображувалася як надкласовий і надпартійний інститут, як арбітр між класами.

Історичні факти свідчать про хибність цих тверджень. Правителі Великобританії за своїми поглядами примикали до ультрареакційних прошарків панівних кіл країни. Наприклад, для королеви Вікторії консервативний Кабінет видавався природним, а ліберальний був просто тимчасовим і прикрим проявом відхилення від нормального ходу речей. У її очах лідер ліберальної партії У. Гладстон, цей «герой європейських міщан», був «старим і небезпечним фанатиком». У 1880 і 1886 рр. королева енергійно намагалася перешкодити йому сформувати уряд. Вона постійно підтримувала всіма наявними в її розпорядженні політичними і правовими ресурсами суперників лібералів — торі. Син королеви Вікторії Едуард VII так характеризував себе: «Я остання людина, яку можна запідозрити в тому, що вона здатна схвалювати «демократію», яку я широ ненавиджу». Георг V також дотримувався реакційних поглядів. Під час виступу армії проти Кабінету (заколоти в Курасі) він і королівська родина підтримували військових.

5. Акт про парламент 1911 р.

На початку XX ст. основна боротьба між лібералами і консерваторами розгорнулася навколо питання про тарифи. Консерватори, тісно пов'язані з важкою індустрією, вимагали встановлення протекціоністського мита з метою захисту від конкуренції з боку Німеччини. Крім того, запровадження тарифів

підвищило б (для вигоди лендлордів) ціни на сільськогосподарські продукти.

Інші підрозділи промисловості, особливо ті, що працювали на експорт (наприклад, текстильна), були зацікавлені в збереженні вільної торгівлі. Ця галузь була провідною в Англії. Особливістю британської економіки був брак вітчизняної промислової сировини і продовольства для населення. Встановлення протекціоністського мита могло спричинити загибель більшості галузей англійської промисловості. Зберегти вільну торгівлю було потрібно ще і тому, що пов'язані з нею низькі ціни на більшість споживчих товарів перетворилися на своєрідну форму підкupu англійського робітничого класу.

Конфлікт між консерваторами і лібералами торкнувся також і питання про пенсії. Особливо гострі розбіжності мали місце в 1910 р., після того як палата громад прийняла новий бюджет. Верхня палата, що контролювалася консерваторами, майже одностайно відкинула його. Небачене в історії Англії відхилення палатою перів бюджету дозволило лібералам зобразити справу таким чином, нібито «лорди борються проти народу». Ллойд Джордж, дізнавшись про це, вигукнув: «Вони спіймалися, на решті!».

Опір консерваторів дав ліберальному Кабінету можливість урізати правомочності оплоту консерваторів. З цією метою уряд подав відомий Парламентський білль, що істотно обмежував конституційні права верхньої палати.

Палата лордів, більшість членів якої були безпосередньо зацікавлені в проведенні протекціоністської реформи, вирішила боротися до кінця. Однак деякі вожді консервативної партії (у їхньому числі лідер партії Бальфур і лідер консерваторів у палаті лордів Ленсдаун) добре розуміли, що в ситуації, яка склалася, «боротьба до кінця» означає цілковиту компрометацію не стільки палати перів, скільки взагалі консервативної партії в очах виборців. Тому вони вирішили відступити і переконали торі схвалити Парламентський білль.

Акт про парламент 1911 р. встановлював, що якщо фінансовий білль, прийнятий палатою громад і надісланий принаймні за місяць до закінчення сесії до верхньої палати, не буде протягом місяця прийнятий останньою без поправок, він стає законом після затвердження короною, хоча палата перів і не дала б на нього своєї згоди. На спікера палати громад покладался обов'язок засвідчувати, що зазначений законопроект є фінансовим.

Права палати лордів були урізані й у питаннях прийняття нефінансових публічних біллів. Якщо протягом трьох послідовних сесій парламенту (не обов'язково однієї і тієї ж легіслатури) прийнятий палатою громад законопроект буде заперечуватися палатою перів, він все одно має бути занесений до книги статутів Великобританії. Але для цього необхідно, щоб між другим читанням білля під час першої сесії і третім його читанням на третій сесії пройшло два роки. Отже, верхня палата могла лише відстрочити на два роки прийняття небажаного для неї закону, але не відкинути його взагалі.

6. Судова система і поліція

Судді у Великобританії здійснювали свої обов'язки практично довічно. Лорд — головний суддя — призначався короною за поданням прем'єр-міністра, інші судді вищих судів затверджувалися монархом за рекомендацією лорд-канцлера.

У переважній більшості випадків жерці Феміди походили з привілейованих кіл. Протягом сторіч зайняття посади мирового судді зумовлювалося володінням значною власністю. У 1906 р. майновий ценз скасували, проте ця посада, як і раніше, залишалася неоплачуваною.

Не дивно, що в цій країні навіть у ХХ ст. мировий суддя міг засудити до року каторжної в'язниці за крадіжку трьох яєць, а за розкрадання яблук вартістю 50 коп. — до трьох років каторги з наступною віддачею під нагляд поліції.

У розглядуваний період судова система Великобританії, як і раніше, залишалася надзвичайно заплутаною, якщо не сказати хаотичною. Приміром, тут до 1857 р. існували 400 церковних судів різного виду. Для того, щоб судове відомство працювало більш ефективно, правлячі кола пішли на деякі його перетворення. У 1832 р. засновується судовий комітет Таємної ради як апеляційний суд для колоній у справах церковної юрисдикції. У Лондоні запроваджується посада особливих платних магістрів, поліцейських суддів, які засідали одноосібно, з юрисдикцією суду малих сесій. У 1834 р. створюється Центральний кримінальний суд. Він розглядав справи про злочини, вчинені у Лондоні, Мідлсексі і деяких частинах графства Ессекс. Закон також дозволяв йому приймати до провадження будь-яку кримінальну справу, незалежно від місця скоєння злочину.

Однак і після всіх цих нововведень організаційна структура органів правосуддя Великобританії залишалася вкрай ускладненою. Це викликало невдоволення правлячих кіл. За їх настій-

ною вимогою відомство лорд-канцлера в 70-х роках ХІХ ст. зазнало дуже важливих перетворень. Так, три головних суди загального права, суд канцлера, суд по заповітах, суд по розлученнях, суд адміралтейства, суд казначейської палати й апеляційний суд канцлера були ліквідовані. 1 листопада 1875 р. почав функціонувати Верховний суд Великобританії. Він складався з двох підрозділів: високого суду й апеляційного суду в цивільних справах. У свою чергу, у високому суді були такі відділення: 1) суд королівської лави, частинами якого юридично були суди асизів; 2) суд канцлера; 3) суд загальних позовів; 4) суд Палати шахівниці; 5) суд у справах адміралтейства, по заповітах і розлученнях.

У 1881 р. два відділення (суд загальних позовів і суд Палати шахівниці) були об'єднані з відділенням суду королівської лави. Отже, високий суд тепер мав три підрозділи: суд королівської лави, суд канцлера і суд у справах адміралтейства, по заповітах і розлученнях.

Усі відділення високого суду могли в однаковій мірі застосовувати як загальне право, так і вироблені судом канцлера правові норми. Їхня компетенція в принципі визнавалася однаковою. Закон 1873 р. вирішив колізії між загальним правом і судом справедливості. Проте, як зазначав Л. Арчер, «суддя, який би спробував узгодити ці норми, міг би дійти до судової шизофренії». У разі виникнення конфліктних ситуацій перевага мала надаватися положенням суду справедливості. Отже, цей акт не ліквідував дуалізм англійського права, він лише врегулював спосіб застосування двох різних правових систем одними і тими самими судовими органами.

На практиці відділення високого суду сприйняли підсудність колишніх вестмінстерських настанов. Відділення суду королівської лави мало всеосяжну юрисдикцію у кримінальних справах. Як перша інстанція воно розглядало справи про особливо тяжкі злочини. У цьому випадку застосовувалася спеціальна процедура: у процесі брали участь троє коронних суддів і присяжні засідателі. Тут також розглядалися непідсудні іншим відділенням високого суду цивільні позови.

Організація обвинувачення. У 1879 р. був створений особливий департамент публічних розслідувань. Нагляд за діяльністю цього відомства покладався на генерал-аторнея. У 1886 р. були прийняті правила, які передбачали випадки, коли директор департаменту публічних розслідувань був зобов'язаний порушити кримінальну справу: 1) якщо злочин карався смертною карою

(у справах про фальшивомонетництво і злісне банкрутство); 2) за приписом генерал-аторнея чи міністра внутрішніх справ, коли державне втручання необхідне в публічних інтересах внаслідок особливої складності або тяжкості злочину.

На початку ХХ ст. повноваження департаменту були значно розширені. Закон про переслідування злочинців 1908 р. установив, що глава вищезгаданої установи, якщо визнає це за необхідне, може розслідувати будь-які порушення. У зв'язку з виданням Закону про кримінальну апеляцію 1907 р. ст. 12 цього акта зобов'язала директора захищати інтереси корони в апеляційному суді у кримінальних справах.

Поліція. У XVII ст. функції охорони громадського порядку були покладені на мирових суддів і їх «очі та вуха» — констеблів. Прийнятий у 1715 р. Закон про охорону громадського порядку дав поліції право розганяти збори і мітинги. Наприкінці XVIII ст. засновується спеціальна патрульна варта, на яку покладалося провадження розшукових дій.

У 1829 р. був прийнятий Закон про створення поліції Лондона — Скотленд-ярда. Лондонська поліція перебувала в безпосередньому віданні міністра внутрішніх справ. Главу Скотленд-ярда і двох його заступників король призначав за поданням міністра внутрішніх справ. Цей орган міг розслідувати будь-яку кримінальну справу, здійснював негласний нагляд за іноземцями, які проживали в країні, надавав допомогу місцевим поліцейським формуванням.

У 1840 р. у Скотленд-ярді створюється спеціальне розшукове відділення, перетворене у 1878 р. на відділ кримінальних розслідувань. У 1883 р. тут засновується особливий відділ, завданням якого була боротьба з національно-визвольними рухами й опозиційними політичними силами. Наприкінці ХІХ ст. у столиці країни служила третина поліцейських Великобританії. Лондонська і створена в 1874 р. Ірландська королівська поліції були, як зазначав англійський історик Дж. Фортескью, «дітищем британської армії і були пронизані її особливим духом».

Формально місцеві поліцейські сили Великобританії були автономні, але фактично вони перебували під дійовим контролем міністерства внутрішніх справ з моменту його виникнення в 1782 р. З його ініціативи в 1817 р. приймається Закон про створення поліції в графствах. Акти 1835 і 1856 рр. врегулювали діяльність поліцейських формувань на місцях.

Спеціальний об'єднаний комітет, який складався порівну з представників суду четвертних сесій і ради графства, призначав

головного констебля графства. Останній сам наймав свій штат. У містах начальник поліції обирався членами муніципалітету. За його діяльністю наглядав особливий Комітет суспільної безпеки. На посаду головного констебля графства або міста зазвичай призначали колишніх військових.

Міністерство внутрішніх справ видавало відомчі правила й інструкції, обов'язкові для всіх поліцейських формувань країни. Воно мало право їх інспекції і, що дуже важливо, визначало суму, яку казначейство виділяло на утримання місцевої поліції.

Існувала особлива форма поліцейських сил — спеціальні констеблі, що призивалися на службу за надзвичайних обставин. Так, у 1914 р. під час страйку з резерву були призвані 323 тис. спеціальних констеблів.

Наприкінці ХІХ ст. у британських колоніях створюються спеціальні поліцейські формування, у тому числі, як вказувалося, й Ірландська королівська поліція.

Тюремна система. В'язниці в розглядуваний період довго були місцем, де обвинувачені перебували лише до винесення вироку. Потім тут почали відбувати покарання. Тривалий час засуджених до позбавлення волі тримали в одиночних камерах. Очевидна неефективність цієї міри покарання спонукала до створення «прогресивної системи» позбавлення волі. Її суть полягала в тому, що тут комбінувалося тривале одиночне ув'язнення з наступним переведенням до загальної камери. Фактично місцями позбавлення волі були і «робітні дома».

Прийнятий у 1824 р. закон зобов'язав кожне графство утримувати в'язницю і виправний будинок, а також класифікувати засуджених залежно від тяжкості вчиненого ними злочину. У 1835 р. засновується інститут коронних тюремних інспекторів. Незабаром тюремна справа так розрослася й ускладнилася, що в 1877 р. вона була передана у відання спеціально для цього створеної урядової тюремної комісії. Акти 1885 і 1886 рр. врегулювали підстави і порядок відбування тюремного ув'язнення. Закон 1914 р. дозволив приєднувати до тюремного ув'язнення каторжні роботи.

Акт про запобігання злочинам 1879 р. запровадив умовне засудження. У 1907 р. усі законоположення щодо цього предмета були консолідовані. Тепер умовне засудження могло застосовуватися не тільки в судах мирової юстиції, а й за злочини, карані тюремним ув'язненням на термін до 3 років. Якщо під час випробувального терміну умовно засуджений порушував встановлені для нього правила поведінки або ж вчиняв новий зло-

чин, то щодо нього обвинувальний вирок виносився без додаткового судового розгляду.

У 1871 р. встановлюється спеціальний нагляд за рецидивістами. Той з них, хто відбув семирічне тюремне ув'язнення, був зобов'язаний раз на місяць з'являтися для реєстрації в поліцію, а також повідомляти про зміну місця проживання.

У 1908 р. почав діяти Закон про постійних злочинців. Ними вважалися особи, тричі засуджені за фелонію або тяжкі місдімінори, а також ті, хто вчинив четверте аналогічний злочин. Тепер суд, визнавши кого-небудь рецидивістом, міг до основного покарання — каторжних робіт — приєднати додаткове — позбавлення волі строком від 5 до 10 років, яке також відбувалось у каторжній в'язниці.

Зростання злочинності серед молоді змусило видати в 1908 р. Акт про неповнолітніх злочинців. З 1 січня 1910 р. подібні справи належало розглядати в спеціально заснованих судах. Прийнятий тоді ж Закон про запобігання злочинам встановив, що юні правопорушники (від 16 до 21 року) повинні відбувати покарання в особливих місцях позбавлення волі (борстальська система).

Розмірів соціального лиха набув і алкоголізм. Опублікований у 1898 р. Акт про постійних п'яниць дозволив направляти осіб, які вчинили злочин у стані сп'яніння, до спеціальних лікувальних закладів терміном на три роки, якщо особа була засуджена до каторжних робіт або тюремного ув'язнення і визнана п'яницею. Сюди ж поміщувалися особи, які систематично скоювали в стані сп'яніння кримінально карані діяння.

7. Право

Наслідком компромісу буржуазії з аристократією була та обставина, що англійське право розглядуваного періоду зберегло багато рис попередньої епохи. В Англії спадковий зв'язок між дореволюційними і післяреволюційними установами і компроміс між великими землевласниками і капіталістами знайшли своє відображення у наступності судових прецедентів, так само як у шанобливому збереженні феодальних правових форм.

Однак за своєю суттю це було право буржуазне, право першої у світі капіталістичної держави, яка завдяки специфічним історичним умовам змогла довго «зберігати значну частину форм старого феодального права, вкладаючи в них буржуазний зміст, і навіть прямо підкладати буржуазний зміст під феодальне найменування». Отже, першою особливістю англійського права є феодальний архаїзм його форм.

Друга відмітна його риса полягає в значній самостійності англосаксонських правових інститутів. Лише деякі з них зазнали впливу юридичних принципів Стародавнього Риму. Норми римського права застосовувалися у церковних і військових судах, суді у справах адміралтейства, по заповітах і розлученнях, суді канцлера й у судах Кембриджського й Оксфордського університетів. Інші магістрати брали до уваги приклади з римського права лише в тих випадках, коли прецеденти були відсутні.

Нарешті, англійське право не було кодифіковане, тобто не існувало зводу його чинних норм. Статутне право Англії складається з нескінченного ряду окремих парламентських актів, які збиралися протягом 500 років, що взаємно один одному суперечать і ставлять на місце «правового стану» цілком безправний стан. Так, із середини XV ст. по 1884 р. було видано понад 14 тис. кримінальних законів. Це найчастіше робило недоступними юридичні норми не тільки для простих смертних, а навіть і для висококваліфікованих і високопоставлених юристів. У середині XIX ст. спалахнув справжній скандал: суд королівської лави протягом багатьох років розглядав справу, у якій вимоги сторін ґрунтувалися на вже скасованому законі. Більше того, у цей же час сам парламент потрапив, так би мовити, у цікаве становище. Ним був виданий статут, який скасував кілька законів. Як згодом з'ясувалося, парламент 20 років тому вже приймав абсолютно аналогічне рішення.

Дуже багато правовідносин регулювалися так званим «загальним правом країни», яке відомий англійський юрист XVIII ст. Блекстон визначав як «неписане», на відміну від статутного. Блекстон називає три види норм цієї правової системи: чинні на території всієї держави, чинні у тих чи інших районах держави і, нарешті, застосовувані в тих чи інших судових органах.

Властива загальному праву невизначеність пояснює, у свою чергу, ту величезну роль, яку відігравали магістрати. Саме вони тлумачили закони. Як стверджували англійські юристи, «істинний зміст і значення більшої частини парламентських актів з'ясовується тільки з довгого ряду судових рішень». Магістрати виступали й у ролі коментаторів судових постанов, з яких потім виводили певні принципи або створювали доктрини.

Величезну роль як джерело права відігравала судова практика. У середині XIX ст. зібрання судових прецедентів становило 1200 томів, а до 1890 р. їх налічувалося вже 1800. У 1854 р. парламент офіційно визнав обов'язковість судових прецедентів. Для їхнього застосування встановлювалися спеціальні правила:

1) вищі суди не залежать від рішень нижчих; 2) суд першої інстанції не зв'язаний постановою судового органу такої ж компетенції; 3) кожен суд зобов'язаний виходити з висновків вищих судових інстанцій; 4) палата лордів обмежена власними попередніми рішеннями.

В аналогічних справах існувало дві і більше суперечливі думки найавторитетніших судових інстанцій Великобританії. Варто пам'ятати, що судові прецеденти були головним джерелом загального права. Англійські судді мали повну свободу вибору зручних для них правових доктрин. Офіційна юриспруденція співала дифірамби звичаєвому праву, яке тлумачилося як «розум, що діє світлом досвіду в людських справах» (Блекстон).

Однак з XVII ст. прогресивні англійські юристи, філософи і громадські діячі починають виступати проти загального права. Ф. Бекон, М. Хейль, А. Юнг, Дж. Беррінгтон та І. Бентам вимагали упорядкування і кодифікації англійського права. Видатний англійський філософ і юрист І. Бентам писав про англійську систему прецедентів як про «змову юристів проти народу», оскільки, на його думку, законники були прямо заінтересовані в тому, щоб право не було зведено до кількох раціональних принципів. Він безуспішно вимагав скасування загального права, заявляючи, що останнє становить «купу непослідовностей, дрібниць, дурниць і зовсім примхливих рішень».

Незважаючи на глибокі зміни в економічному і політичному житті країни, її правова система багато в чому залишалася без змін, навіть після того, як Англія вступила в монополістичну стадію розвитку. Англійське право продовжувало виражати економічні відносини капіталістичного суспільства на варварсько-феодальному діалекті, який настільки ж відповідає предмету, що виражається ним, наскільки англійська орфографія відповідає англійській вимові. Впливові сили, як і раніше, всіляко противилися систематизації і кодифікації правових норм.

Однак у період імперіалізму закон як джерело права відіграв важливішу роль, ніж раніше. Якщо в XVIII ст. було прийнято 6 тис. 730 законів, то в XIX ст. — 10 тис. 308. Це пояснюється тим, що з переходом капіталістичного суспільства в монополістичну стадію з'явилася необхідність регулювати більш складні суспільні відносини, що уже не охоплювалися давніми нормами загального права. Тому значення парламентських актів зростає навіть там, де раніше неподільно панував судовий звичай.

Але англійська буржуазія не мала наміру відмовлятися від вигідної для неї юридичної невизначеності, за якої величезне

значення мав суддівський розсуд. Відомий британський юрист І. Дженкс писав про прецедентне право, що «така правотворчість є надзвичайно плідною в тих випадках, коли треба приспосувати чинне право до нових умов і коли з якихось причин визнається небажаним парламентський акт».

Цивільне право. Зазвичай законодавчому регулюванню підлягали найважливіші цивільні правовідносини. У 1875 р. був прийнятий Акт про спеціальні правила при укладенні угод з нерухомістю. У ньому передбачалася обов'язкова реєстрація таких договорів. У 1882 р. публікується Закон, який упорядкував вексельне право, і питання про переказні векселі. У 1893 р. видається Акт про продаж товарів. Він регулював відносини продавця і покупця та встановлював момент переходу права власності на речі, що придбавались. У ньому дається таке визначення договору купівлі-продажу товарів: «Це контракт, за яким один контрагент (продавець) не погоджується або погоджується передати власність у формі товарів іншому контрагенту (покупцю) за грошову винагороду, що має назву ціна».

У 1893 р. «довірча власність» була врегульована законом. «Траст» визнавався універсальним інститутом: він міг створюватися для будь-яких цілей, за винятком протиправних.

У 1907 р. запроваджується поняття «приватна компанія» — юридична особа, яка не розміщувала активи серед дрібних вкладників і не була зобов'язана оголошувати свій баланс. У Великобританії таких корпорацій налічувалося в 20 разів більше, ніж «публічних» компаній, оскільки вищезгадана форма акціонерного капіталу створювала умови для махінацій з оподаткуванням. У 1908 р. приймається консолідований Закон про юридичних осіб, який замінив усі раніше видані з цього питання акти.

Захищаючи інтереси монополістичної буржуазії, парламент у 1879 р. видав спеціальний Статут про відповідальність учасників банківських і акціонерних компаній. У 1914 р. одержав королівську санкцію Акт про неспроможність. У ньому регламентувалися обставини, пов'язані з банкрутством, задоволенням претензій кредиторів тощо.

Соціальне законодавство. Норми соціального права Великобританії були результатом боротьби пролетаріату. Завоювання робітниками елементарних прав досягалося в ході жорстоких класових сутичок. Великобританія тривалий час була головною капіталістичною країною світу, і перед нею першою постала проблема, яку згодом назвали «робітничим питанням». Відпо-

віддю на організовані виступи пролетаріату було видання в 1799 р. Акта, який забороняв будь-які співтовариства, які вимагали більш високої оплати праці (Закон проти коаліції). Робітники всіляко обходили це правило, і в 1824 р. його скасували. Правлячі кола вважали, що для них вигідніше мати в країні легальні союзи робітників. Однак вже наступного року був прийнятий Статут, відповідно до якого закон визнавав лише ті робітничі об'єднання, члени яких вели суто економічну боротьбу. До 1863 р. відносини між підприємцем і робітниками регулювалися Законом про хазяїна і слугу. Якщо найманець порушував контракт, він підлягав кримінальному покаранню в порядку сумарної юстиції. Протести трудящих змусили уряд провести через парламент у 1875 р. Акт про підприємця і робітника, згідно з яким обидві сторони мали формально рівні права. Тоді ж робітничий клас Великобританії одержав можливість укласти колективні договори.

Правове становище професійних організацій було невизначеним. Виданий у 1871 р. під тиском трудящих Акт не наділяв тред-юніони статусом юридичної особи. У тому ж році влада прийняла Закон, який, встановивши кримінальну відповідальність за пікетування, «залякування» і «погрози» під час страйків, суттєво обмежив право профспілок на страйки. У 1880 р. був виданий Акт, який встановлював відповідальність наймача за заподіяну життю чи здоров'ю працівника шкоду. Однак це положення містило істотні застереження.

У 1908 р. було запроваджено пенсії для престарілих. Вони виплачувалися особам, що досягли 70 років, прожили останні 20 років у межах Об'єднаного королівства і не одержували за цей час допомоги від благодійних спілок, не відмовлялися від посильної роботи і не одержували доходу більше 30 гіней на рік. Не дивно, що ця вкрай куца допомога одержала назву «пенсії для небіжчиків». У 1909 р. Закон установив мінімум заробітної плати. Лише з 1911 р. почало практикуватися обов'язкове страхування трудящих на випадок хвороби чи безробіття. Уряд надавав лише 74% необхідних коштів, а інша сума мала вноситися в рівних частках працівниками і підприємцями. Незважаючи на деякі часткові поліпшення, яких трудящі домоглися в ході запеклої боротьби, їхнє життя було надзвичайно тяжким.

Вимоги демократичної громадськості, підкріплені виступами трудящих, а також потреби англійських монополій у кваліфікованій робочій силі привели до створення в країні мережі початкових державних шкіл.

Кримінальне право. Особливе значення статутне право мало для кримінального права. У 1861 р. було прийнято кілька важливих законів: про пошкодження майна, про підлоги тощо. Виданий в 1916 р. Акт про крадіжку увібрав 73 раніше виданих статутів. Він передбачав кримінальну відповідальність за всі майнові злочини (крадіжка, крадіжка зі зломом, шантаж, розбій, шахрайство, незаконне привласнення та ін.). Виданий у 1913 р. Акт про підлог документів також консолідував 73 раніше діючих узаконення.

Напередодні Першої світової війни в 1911 р. видається Закон про шпигунство, що вкрай розпливчато тлумачив це поняття. Вступ Великобританії у війну ознаменувався прийняттям Акта про захист королівства.

Уряд на час воєнних дій одержав широкі повноваження по «забезпеченню безпеки й оборони держави».

Покарання, що накладалися англійськими судами, відзначалися надмірною жорстокістю. У розглядуваний період застосовувалися такі види покарань: смертна кара, заслання, каторжні роботи від 3 років і довічно, тюремне ув'язнення, тілесні покарання і штраф.

Кримінальний процес. В англійському суді коронний магістрат має великі права: даючи настанови присяжним, він може висловлювати свою думку про достатність чи недостатність доказів, чим часто зумовлює характер майбутнього вердикту. Якщо ж суддя не згоден з думкою присяжних, він може запропонувати їм переглянути вердикт. Англійський магістрат — активна сторона в процесі, що широко використовує свої процесуальні права для захисту класових інтересів панівних кіл.

Присяжні рекрутувалися із заможних прошарків. Відповідно до Акта 1825 р. «суддями факту» могли бути особи, які володіли на правах власності землею або будинком, майном, річний дохід від яких становив не менше 10 ф. ст., а також орендарі, прибуток яких був не менше 20 ф. ст. на рік.

Вироки, що постановлювалися коронним суддею, практично не можна було скасувати. Лише в 1907 р. видається Акт про кримінальну апеляцію. До цього право оскарження вироків видавалося вкрай складним через важко переборювані формальності. Під тиском прогресивних сил правлячі кола пішли на запровадження інституту кримінальної апеляції для засуджених за обвинувальним актом. У справах сумарного провадження збереглося становище, що існувало.

Неправосудний вирок можна було скасувати лише у випадку, якщо корона погоджувалася видати «наказ про помилку». Оскаржуваний вирок підлягав скасуванню лише за умови, якщо правова погрішність вбачалася з протоколу засідання суду. Власне, до цього і зводилася вся процедура. Акт 1907 р. скасував «накази про помилку» і запровадив апеляцію двох видів: 1) «апеляція проти засудження» і 2) «апеляція проти вироку». У першому випадку оспорювалися: а) юридична підстава засудження (питання права), б) фактична обставина, що була підставою обвинувального вироку, в) змішані обставини (питання факту і права).

«Апеляція проти вироку» стосувалася призначеного судом покарання. Законодавець встановив, що лише оскарження з юридичних мотивів було безумовним правом засудженого, яке не залежало від дозволу суду. Щоправда, останній, розглядаючи в сумарному порядку таке прохання, міг його відкинути як «поверхове і настирливе».

Для подання скарги з інших підстав була потрібна згода апеляційної інстанції. Більш того, апелянт піддавався серйозному ризику: суду дозволялося призначити більш сувору міру покарання, ніж та, що оскаржується, а також винести рішення про бажаність вислання скаржника за межі Великобританії. Закон не забороняв брати участь у розгляді у другій інстанції тим магістратам, які винесли оспорюваний вирок. Вважалося, що «довіра і неупередженість судді вишого суду майже беззаперечні».

Можливість оскарження ускладнювалася ще й тим, що за законом 1907 р. копії процесуальних документів видавалися за плату, і взагалі всі судові витрати ніс апелянт. З викладеного видно, що імовірність перегляду неправосудних вироків була мінімальною. Тим не менш юристи Великобританії запровадження апеляції оголошують «революцією в кримінальному процесі».

Особливим видом оскарження було так зване «резервування справ», що походило від звичаю обговорювати найскладніші юридичні казуси на нарадах магістратів. Ця форма апеляції цілком залежала від розсуду суду. У 1848 р. був заснований особливий суд резервованих справ. У 1873 р. його юрисдикція була передана високому, а з 1908 р. — апеляційному суду в кримінальних справах. Якщо за згодою судді, який виніс вирок, справа була «резервована», то наступний розгляд відбувався відповідно до норм Акта 1848 р., що заснував суд резервованих справ, а не Закону про кримінальну апеляцію 1907 р.

Англійське кримінально-процесуальне право тривалий час не знало інституту перегляду справ за нововиявленими обставинами. Суддівський прорахунок коригувався короною застосуванням прерогативи помилування на підставі Акта про упорядкування 1701 р. Закон про кримінальну апеляцію 1907 р. установив, що судова помилка могла бути виправлена шляхом: 1) надіслання відповідної кримінальної справи для складання висновку до апеляційного суду у кримінальних справах; 2) її передачі міністру внутрішніх справ для перегляду в апеляційному порядку; 3) на підставі помилування засудженого короною.

У 1908 р. як інтегральна частина високого суду засновується апеляційний суд у кримінальних справах у складі лорда — головного судді — і молодших суддів відділення суду королівської лави. Сюди належало подавати скарги на вироки центрального кримінального суду, суду асизів і суду четвертних сесій. За Актом 1907 р. рішення цієї інстанції могли бути анульовані лише палатою лордів. Але остання приймала до свого розгляду такі клопотання лише в тому випадку, якщо генерал-аторней засвідчував, що в зв'язку з розглядом оскаржуваного вироку виникли принципові для англійського права проблеми. Кримінальний апеляційний суд розглядав справу в присутності засудженого і представника обвинувачення.

Діяльність судів сумарної юстиції регламентувалася законами 1859 і 1879 рр. У цих випадках не застосовувалися навіть ті куці процесуальні гарантії, які передбачав Закон про кримінальну апеляцію 1907 р. За загальним правилом заяви про перегляд вироків, винесених органами сумарної юстиції, подавалися до постійного комітету суду четвертних сесій. У тих місцях, де був рекордер, такі скарги він вирішував сам.

Тема 12. Утворення і конституційний розвиток США

1. Економічне і політичне становище американських колоній Англії.
2. Війна за незалежність. Декларація незалежності 1776 р. і утворення США.
3. Статті Конфедерації 1781 р., їх характеристика.
4. Прийняття Конституції США 1787 р., її зміст.
5. Перший цикл поправок до Конституції США (1791 р.).

6. Громадянська війна 1861—1865 р., її економічні і політичні наслідки. Другий цикл поправок до Конституції США (1865—1870 рр.).
7. Реконструкція Півдня. Виникнення Ку-клукс-клану.
8. Конгрес.
9. Президент.
10. Місцеве управління, суд і поліція.
11. Право.

1. Економічне і політичне становище американських колоній Англії

Східне узбережжя Північної Америки (де згодом виникли такі великі держави, як Сполучені Штати і Канада, з особливим державно-політичним укладом) європейці почали освоювати наприкінці XV ст. Ініціатива і подальша колонізація в основному виходили з Англійського королівства. Тому початкова історія американських колоній пов'язана з англійською державою. У 1496 р. король Генріх VII видав привілей венеціанцю Іоганну Кабо (Джону Каботу) на плавання й освоєння нововідкритих земель від північних островів до Флориди за умови виплати 1/5 отриманих доходів короні. Поселення були випадкові і не формували стабільного нового суспільства. Перша регулярна англійська колонія в Північній Америці була заснована в 1585 р. (на честь королеви названа Вірджинією). Однак з різних причин на початок XVII ст. англійські поселення в Америці припинили своє існування.

Новий етап освоєння Північної Америки припав на першу половину XVII ст. У цей час були засновані поселення, що сформували потім майбутнє американське суспільство, закладені державно-політичні традиції, які стали передумовою майбутнього державного самовизначення. Традиції ці трохи різнилися в колоніях залежно від умов їх утворення.

Ініціатива в освоєнні нових колоній належала короні: у 1606 р. Яків I подарував хартії двом торговим компаніям (Лондонській і Плімутській) на освоєння і управління узбережжям, розділивши між ними землі на дві умовні колонії — Вірджинію і Нову Англію. Ці дві області стали основою формування понад 10 колоній — майбутніх штатів.

Вірджинія (заснована в 1607 р.) стала першою сукупністю поселень, що прогресивно розвивалася під керівництвом Лондонської компанії. За поселенцями, які одержали на підставі акцій земельні ділянки для вирощування надприбуткових аг-

рарних культур, визнавалися права і свободи підданих англійської корони. Із взаємозв'язку традиційних прав англійців і колоніальної адміністрації сформувалася система колоніального управління.

Колонія управлялася на підставі хартії, наданої короною. Згодом (1621 р.) хартія набула вигляду місцевої конституції, хоча і з верховною владою корони і керівництва компанії. Основні повноваження з управління належали губернатору, якого призначала компанія. При ньому діяла законодавча постійна рада — її членів також визначали в компанії. Крім того, були загальні збори колонії, які утворювалися з членів ради і представників населення — по двоє від кожної наявної плантації. Збори лише формально мали законодавчі повноваження. Затвердження рішень залишалося за губернатором і керівництвом компанії. Однак і пропозиції компанії не набирали сили, якщо збори їх не схвалювали. Тим самим колоніальне самоврядування стало передумовою формування представницької законодавчої влади. Судочинство у колонії здійснювалося за традицією англійського загального права.

Згодом англійська монархія анулювала хартію колонії, зробивши її королівською провінцією. В управлінні значно зросли повноваження постійної ради, підконтрольної Лондону, і губернатора. У період Реставрації в Англії їхні права були ще розширені.

У колонії з XVII ст. почала формуватися власна соціальна структура, у якій не було місця традиційним для Англії становим категоріям населення. Вищий прошарок становили члени колоніальної адміністрації на чолі з губернатором. Умовно друге місце відводилося акціонерам компанії, англійським джентрі, які самі оплатили переїзд до Америки. Нижчий прошарок становили завербовані компанією поселенці, які зобов'язалися за «розумне харчування і спорядження» працювати на адміністрацію (servents). Передбачалося, що після закінчення такого контракту сервенти отримають наділ землі. Серед сервентів чималу частку становили кримінальні злочинці. У 1620 р. у колонії з'явилися перші негри-раби, привезені голландцями.

У складі Вірджинії пізніше виокремилися нові колонії: Північна і Південна Кароліна, Меріленд, Джорджія, Пенсільванія. Усі вони за внутрішньою організацією були схожі на Вірджинію. Особливою була колонія-штат Пенсільванія, заснована поселенцями-квакерами¹ на чолі з У. Пенном як його особисте

¹ Квакери — особлива протестантська секта.

володіння (1682 р.). Ця колонія управлялася також губернатором на підставі дарованої короною хартії, але значно більшу роль у справах управління, особливо щодо оподаткування, відігравали збори колоністів.

Нова Англія (виникла в 1620 р.) від самого заснування відзначалася своїм державно-політичним укладом. Її утворила група гнаних поселенців-пуритан, які втекли з Англії спочатку в Голландію, а потім за допомогою Плімутської компанії — до Америки. Отці-пілігрими (як їх назвали в американській історії) прагнули не просто врятуватися і заснувати нове поселення, а й створити нове суспільство і новий політичний уклад — «Новий Ханаан», щоб втілити пророцтва Біблії. Цим визначалася особлива увага до нових засад політичної і правової організації життя в Америці.

Під час подорожі на кораблі «Травнева квітка» (у листопаді—грудні 1620 р.) отці-пілігрими підписали між собою угоду. Вона стала джерелом всієї особливої традиції американської державності: новий народ погоджувався вважати себе єдиною общиною, яка мала управлятися на основі народовладдя і «праведної справедливості». «...Цим актом з'єднуємося ми в одне політичне і цивільне тіло для підтримання порядку серед нас і досягнення передбаченої мети. Відповідно до цього акта ми установимо ті справедливі і праведні закони, ті порядки, правила і конституції, призначимо ті власті, які вважатимемо за потрібні і корисні для загального блага колоній».

Згідно з цією політичною ідеєю конституція заснованої колонії Нью-Плімута передбачала розподіл урядових повноважень між виборними властями: губернатором і радою з п'яти представників, яка діяла поряд із загальними зборами всіх повнолітніх колоністів. З 1639 р. організація загальних зборів стала представницькою, і до них почали обирати депутатів.

З кінця XVII ст. на чолі політичного і релігійного рухів колоній Нової Англії став штат Массачусетс, утворений (1630 р.) також за підтримки особливої компанії. Відповідно до хартії компанії управління колонією доручалося губернатору і віце-губернатору. Поряд з ними була рада з 16 членів, що обиралися акціонерами, яка збиралася до 4 разів на рік. З 1634 р. колонія також почала обирати представників; з 1644 р. з'явилися дві палати ради.

Поступово в складі Нової Англії виокремилися нові колонії з власним управлінням (усього 8): Род-Айленд, Коннектікут, Нью-Гемпшир, Мен та ін.

Істотною особливістю ранньої політичної системи колоній було те, що багато з них мали теократичний характер. Ніхто, крім членів визнаної протестантської церкви, не міг брати участь в уряді, бути суддею, присяжним (встановлено в 1631 р.). Політичним життям по суті керували пастори. Вони ж немовби дарували права громадянства, здійснюючи особливу процедуру релігійного покаяння, без якої ніхто не міг бути прийнятий до колонії рівних. Віротерпимість у ранній період колоній була досить відносною і проголошена була тільки в деяких штатах (Род-Айленді, наприклад, у 1636 р.). Прагнення побудувати щось на зразок держави-церкви призвело не тільки до значної регламентації приватного життя (посилений захист моральності, заборони випивок тощо), а й до релігійних гонінь (відомі процеси проти чаклунів у Массачусетсі 1688—1692 рр.). З цього прагнення вирости основи розвинутого самоврядування колоній, що поділялися на міста і общини. У колоніях були оголошені обов'язковими освіта і релігійне виховання, для чого кожне місто з кількістю понад 60 сімей зобов'язане було мати школу. На засадах самоврядування створювалася міліція, яка замінювала армію: усі чоловіки від 16 до 60 років зобов'язані були нести нерегулярну військову й охоронну службу.

Після Реставрації в Англії становище північноамериканських колоній змінилося. Багато з них були перетворені на королівські провінції, де вирішальне слово залишалось за призначеними Англією властями. Роль виборного управління скоротилася. Але особливі традиції нового укладу життя і демократично побудованої адміністрації збереглися, ставши основою майбутнього самовизначення колоній. Як пізніше зазначив один з видатних політиків Америки періоду боротьби за незалежність колоній Д. Адамс, самоврядування міст і общин, особлива церква, школа і міліція були тими чотирма елементами, що мали вирішальний вплив на початковий хід боротьби і на формування опозиційного метрополії політичного укладу.

До середини XVIII ст. 13 північноамериканських колоній набули значної відокремленості і самостійності від Англії. Населення сформувалося, по суті, у самостійну націю — нечисленну (до 3 млн чол.), але зі своїми політичними, релігійними і культурними традиціями. Колонії Півдня і Півночі трохи різнилися за соціальною структурою. У перших більш значним було напівфеодальне землеволодіння магнатів (лендлордів), широко застосовувалася праця рабів-негрів і підневільних працівників. Для других характерним був більш значний прошарок

фермерського і торгово-ремісничого населення. Але і для тих, і для інших однаково обтяжливою була економічна політика Англії стосовно своїх колоній. Особливе невдоволення, навіть з боку плантаторів, викликала аграрна політика метрополії, яка перешкоджала вільному освоєнню нових земель на Заході. У ряді випадків мали місце навіть спроби відродити феодальні повинності і земельні відносини.

Колонії розрізнялися за внутрішньою організацією їх управління. У середині XVIII ст. вони за цією ознакою поділялися на три умовні групи. Одні представляли королівські провінції, де управління здійснювалося губернатором спільно з радою колонії і представниками колоністів. Другі були колоніями власницького права, заснованими в результаті персонально наданого привілею на землі і на управління ними (Меріленд, Пенсільванія, Делавер); у них губернатори і ради формувалися за розсудом організаторів. Треті були історичними колоніями, де управління ґрунтувалося на хартіях XVII ст. і де навіть губернатори й інші представники виконавчої влади обиралися населенням. У будь-якому разі внутрішня політична організація колоній істотно відрізнялася від державного устрою Англії, була значно демократичнішою. Загальний рівень американської демократії був невисокий і лише відображав незначну диференційованість американського суспільства. До середини XVIII ст. постійна боротьба між законодавчими представництвами колоністів і губернаторською владою увінчалася безсумнівним успіхом асамблей, хоча декларованого в XVII ст. отцями-засновниками «народовладдя» ще не було і між поселенцями і представницькими зборами виникали постійні конфлікти з приводу громадянських прав.

Безпосереднім історичним поштовхом до боротьби колоній за своє державне відокремлення від метрополії стала економічна і торгово-фінансова політика Англії в першій половині XVIII ст. Вона була спрямована на те, щоб стримати промисловий розвиток колоній, перетворити їх на сировинний придаток метрополії, усунути невігідну конкуренцію дешевих американських товарів. Свою роль у наростанні протиріч між країнами відіграло і те, що в штатах була невідома державна церква і релігійний рух ґрунтувався на численних напрямках протестантизму, навіть сектантського характеру. Весь соціально-політичний уклад колоній підпорядковувався ідеї громадянської рівності, що також стимулювало ідейно-політичне протистояння цього суспільства й англійської аристократичної монархії XVIII ст.

На початку XVIII ст. англійський парламент вжив ряд заборонних заходів під приводом того, що розвиток мануфактур в Америці зменшує їхню залежність від метрополії. Були встановлені заборони на вивіз з колоній залізних виробів, податки на цукор, патоку. Постанови про податки і мито, як правило, не виконувалися в колоніях, оскільки фінансова адміністрація підпорядковувалася місцевим властям. Однак з 1760 р. губернатори більшості колоній почали одержувати накази про неухильне виконання податкових постанов, для чого їм дозволялося проводити обшуки будинків у пошуках контрабандних товарів тощо. Викликані накладенням адміністративних стягнень судові процеси призвели до посилення протидії політиці метрополії. Наростанню опозиції щодо Англії сприяло й успішне для Англії закінчення війни з Францією за Канаду і об'єднання там колоній під єдиною владою британської корони (1760 р.). У колоніях почали обґрунтовувати необхідність встановлення податків і фінансових зборів власними представницькими зборами. Це було очевидне прагнення до суверенітету. Вимоги колоністів щодо їх представництва в палаті громад були проігноровані в Англії. Завершальним приводом до відкритого протистояння став прийнятий англійським парламентом у лютому 1765 р. Закон про гербовий збір на більшість товарів побутового споживання, що ввозилися до Америки. Законодавча асамблея Вірджинії прийняла резолюцію про непокору закону. Рішення вірджинців стало сигналом до загального протесту в колоніях. На адресу Георга III були висловлені звинувачення в «тиранічному правлінні».

Зміцнення політичної опозиції і необхідність загального опору англійській політиці стимулювали об'єднавчі прагнення колоній. Перші політичні розмови про конфедерацію за зразком Нідерландів (звідти втекли багато англійських протестантів) почалися ще за часів заснування колоній. У 1686 р. відбулася конференція кількох колоній-штатів, де було передбачено створити для спільних справ комісію (по 2 представники від штату), якій були б доручені питання війни і миру, зовнішніх зв'язків, судовий контроль. Створення комісії підтримали Массачусетс, Коннектікут, Нью-Гемпшир, але інші відхилили цю ідею. Колонії усе наполегливіше висували ідею про повний суверенітет на освоєних землях, включаючи право на власний розсуд організувати управління, оскільки «права і вольності колоній даровані від Бога» (Массачусетська декларація 1661 р.). Реальною спробою часткового об'єднання було створення в

1643 р. союзу кількох штатів проти Голландії і створення для цієї війни особливого органу — Конгресу, що складався з представників колоній і був уповноважений вирішувати питання кваліфікованою більшістю голосів. У 1754 р. видатний політичний діяч Б. Франклін запропонував проект політичного і державного об'єднання колоній з організацією єдиної виконавчої влади (президента) і законодавчої великої ради (до якої на 3 роки штати обирали б від 2 до 7 представників). Президенту передбачалося надати права, подібні до королівських, включаючи право законодавчого вето; великій раді — вирішення питань про відносини з індіанцями, освоєння земель, зовнішньополітичні і торгові справи, армію і флот.

У жовтні 1765 р. у Нью-Йорку зібрався міжколоніальний Конгрес представників 9 з 13 штатів. Він став прообразом майбутнього політичного об'єднання. Конгрес прийняв резолюцію про рівність усіх колоній, про те, що їхній статус заснований не на хартіях, а на природному праві. У спеціальній Декларації прав (19 жовтня 1765 р.) були висловлені загальні претензії на володіння всіма правами англійських підданих, у тому числі правом давати згоду на запроваджувані податки у своїх законодавчих органах, і вимога визнати право подання петицій. У результаті об'єднаної дії колоній більшість податкових законів були скасовані. Однак англійська влада почала вдаватися до нових форм тиску, зокрема, запровадила постій англійської армії, організувала самостійні митниці в колоніях. Це за короткий час спровокувало новий, ще більш гострий конфлікт. Палата громад стала вимагати суду над політичними лідерами колоністів — «підбурювачами». У відповідь у колоніях було прийняте нове Положення про губернаторів, відповідно до якого вони надалі перебували на платні колоністів, і тим самим виконавча влада ставала незалежною. У 1770 р. відбулися перші сутички з англійськими солдатами, а потім суд над офіцерами, які перевищили свої права.

2. Війна за незалежність. Декларація незалежності 1776 р. і утворення США

Війна за незалежність. Остаточний розрив колоній з Англією був спровокований прийнятим у травні 1773 р. «чайним законом», що надав Ост-Індській компанії привілей на безмитну торгівлю чаєм в Америці. Боротьба проти ввозу чаю (яка порушувала права колоніальних торговців і незліченних контрабандистів) вилилася у славнозвісне Бостонське чаювання (грудень

1773 р.), коли під керівництвом створеного в Бостоні комітету колоністів вантаж чаю був викинутий в океан. У відповідь англійський парламент видав серію «репресивних актів» (березень 1774 р.), згідно з якими порт оголошувався закритим, Массачусетс позбавлявся колоніальної хартії, звинувачені в антианглійській діяльності особи мали бути направлені для суду до Англії, губернатору надавалися виключні повноваження, будинки колоністів оголошувалися відкритими для постою англійських військ. Спеціальним Квебекським актом північно-західні американські землі приєднувалися до провінції Квебек Британської Канади.

З ініціативи найбільш політично розвинутих штатів — Масачусетсу і Вірджинії — був оголошений розрив торгових відносин з Англією, а потім, для організації спільної боротьби, скликані представники на загальний Конгрес колоній.

Перший Континентальний конгрес у Філадельфії (5 вересня — 26 жовтня 1774 р.) зібрав 56 представників від 12 колоній, крім Джорджії. Вирішення питань на ньому здійснювалося за принципом рівності штатів (один штат — один голос). Конгрес засудив англійську політику і висунув ідею про власне державне визначення, але поки на основі прав «англійських громадян». Не пориваючи відносин з короною, Конгрес звернувся з петицією про визнання за американськими колоніями їхнього статусу і прав.

Рішення Конгресу стимулювали громадянську непокору в колоніях. З огляду на партійні протиріччя у британському парламенті палата громад виробила різко опозиційну лінію поведінки щодо колоній. На підставі резолюцій Конгресу в окремих колоніях пройшли перевибори до законодавчих зборів, які надали перевагу прихильникам відкритого розриву і навіть війни з метрополією. Особливу роль відіграли збори у Вірджинії, на яких громадський діяч і літератор П. Генрі відкрито проголосив стан війни з метрополією. У лютому 1775 р. було почате формування конституційної армії колоній.

Війна за незалежність (1775—1783 рр.) після перших перемог над загонами англійців у квітні 1775 р. йшла зі змінним успіхом. Поворотним моментом у війні і у всьому русі до державного самовизначення колоній стала робота другого Континентального конгресу (10 травня 1775 р. — квітень 1789 р.). На Конгрес з'їхалися представники всіх 13 штатів. Були прийняті рішення про організацію збройних сил, про призначення генерала Дж. Вашингтона головнокомандувачем американської ар-

мії. У травні 1776 р. колоніям було запропоновано організувати самостійні органи влади, була прийнята резолюція про те, що «усяка влада, що виходить від Англії, повинна бути повністю ліквідована». Незважаючи на стримане ставлення деяких штатів до ідеї незалежності, у липні 1776 р. Конгрес прийняв основоположний для нової держави документ — Декларацію незалежності. У ній були проголошені розрив з метрополією і самовизначення колоній у новому державному утворенні американської нації.

Наприкінці 1776 р. Дж. Вашингтону вдалося упорядкувати американську армію і завдати кількох великих поразок англійським експедиційним загонам. Велику роль у переломі ходу подій відіграла підтримка Франції: у грудні 1777 р., маючи власні інтереси щодо зменшення англійського впливу в Америці і на морях, Франція визнала незалежність колоній і встановила повноцінні дипломатичні відносини з ними, а також надала їм значну фінансову і військову допомогу. Важливим моментом у боротьбі з Англією стала і міжнародна підтримка на основі проголошеної Росією Декларації про «збройний нейтралітет» 1780 р., підтриманої Данією, Пруссією, а потім Голландією. Воєнні дії затихли в колоніях у листопаді 1781 р. Після півторарічних переговорів, у жовтні 1782 р., було укладене англо-американське перемир'я. Потім за участю і посередництва Франції, Іспанії й інших країн був підписаний Версальський мирний договір (3 вересня 1783 р.). За ним Англія юридично визнавала незалежність американських колоній. У травні 1784 р. договір набрав чинності.

У ході Війни за незалежність відбулося фактичне оформлення єдності колоній, а також формування нової системи державної влади в колоніях. Другий Континентальний конгрес певний час відіграв роль єдиного законодавчого органу влади, що приймав найважливіші політичні рішення і керував діяльністю армії і призначених посадових осіб. Рішення в Конгресі приймалися на основі рівності голосів представників штатів-колоній. Склалися збройні сили з єдиним командуванням. Була зроблена спроба організувати єдину фінансову систему колоній (хоча з економічної точки зору не дуже вдала), запровадити загальні паперові гроші і єдиний податок на утримання армії.

Замість розпущених за вказівкою з Англії законодавчих асамблей у колоніях були повсюдно обрані нові законодавчі представництва. Обиралися вони на основі більш широкого ви-

борчого права. Якщо раніше вирішальне слово залишалося за губернаторами, то відтепер законодавчі збори утвердили своє верховенство. Кожен штат сформував власну систему управління. Але майже у всіх них главою виконавчої влади став виборний губернатор, підзвітний законодавчим зборам штату. У ряді штатів були встановлені обмеження строку перебування губернатора при владі для уникнення «небезпеки монархізму». У більшості колоній (у 10 з 13) законодавчі збори були реорганізовані за двопалатним зразком, причому сенаторів (членів верхньої палати) обирали з осіб з більш високим майновим цензом. У більшості штатів були прийняті нові конституції, що закріпили їхній державний суверенітет і народовладдя.

Прийняття другим Континентальним конгресом Декларації незалежності стало не тільки поворотним пунктом у Війні за незалежність і в процесі загального об'єднання штатів. Декларація незалежності стала основоположним документом, з якого почалося конституювання американської державності і принципи якого склали визначальні елементи нового державного і правового укладу.

Ідеї і принципи, покладені в основу Декларації, були висунуті вже на першому Континентальному конгресі. Тоді було констатовано, що американський народ — це самостійний політичний організм, що життя його громадян визначається їх невід'ємним правом на життя, свободу, власність і на відсіч іноземній владі. Зводячи права американців до історичних прав підданих англійської корони, учасники Конгресу визнали за народом право на участь у законотворчій діяльності, на свободи і привілеї, включаючи право подання петицій. Проголошувалася необхідність незалежності різних гілок законодавчої влади, у тому числі і головним чином від уряду.

На початку відкритої війни з Англією ідея повного відокремлення і політичного проголошення незалежності на основі особливого правового становища колоній набула явного виразу і прямих прихильників (як, утім, і супротивників). Державне самовизначення стало навіть пов'язуватися з особливою релігійною визначеністю долі колоній: «Всемогутній створив Америку для того, щоб зробити її незалежною від Великобританії».

Після проголошення другим Континентальним конгресом резолюції про практичні кроки щодо відокремлення від Англії (10 травня 1776 р.) представники штатів приступили до узгодження політичного акта, що повинен був завершити проголошення незалежності. 7 червня 1776 р. на розгляд була представ-

лена резолюція делегата від Вірджинії Р. Г. Лі про розрив усіх відносин з Англією на основі оголошення себе «вільними і незалежними штатами» і про план конфедерації колоній. Делегати відклали вирішення цього питання для того, щоб одержати необхідні інструкції і повноваження. Ідейно-політична підтримка вимоги про незалежність була забезпечена широкими громадськими дискусіями в колоніях, що вже велися з приводу опублікованого памфлету Т. Пейна «Здоровий глузд». У ньому колоністів закликали проголосити незалежність і установити республіканський спосіб правління як такий, що відповідає волі народу, котрий сам і заново побудував своє життя на новій землі. Відкрита підтримка ідеї Конгресу законодавчими зборами штатів, особливо найбільш значущої і багатой колонії Вірджинії, відіграла переломну роль.

1 липня 1776 р. другий Континентальний конгрес розпочав обговорення питання про проголошення незалежності. Для підготовки документа була створена комісія. До неї увійшли Дж. Адамс, Ф. Шерлі, Р. Лівінгстон. Але насправді складений він був одним автором — радикальним філософом і найвідомішим згодом політичним діячем Америки Т. Джефферсоном. Відповідно до власних поглядів Джефферсон видозмінив колишні уявлення про політичну суть проголошення незалежності і, навпаки, виділив ідею закономірності проголошення самостійним народом свого політичного устрою, виходячи з принципів народного суверенітету і суспільного договору з владою, а також ідею невідчужуваних політичних прав нації. З проекту Джефферсона були виключені два пункти (про докори на адресу англійського народу і про заборону рабства негрів, що могло розколоти колонії Півдня, які об'єднувалися). 4 липня 1776 р. Декларація незалежності була схвалена Конгресом, і цей день став датою заснування США. В серпні 1776 р. Декларацію підписали 56 делегатів Конгресу, включаючи і тих, хто виступав проти радикального розриву з Англією.

Декларація відкрито проголошувала принцип народного суверенітету як основу державного устрою. Сам цей державний устрій визначається нацією цілковито для охорони і дотримання природних і невідчужуваних прав людей: «Ми вважаємо самоочевидними такі істини: усі люди створені рівними, і усі вони рівно обдаровані Творцем деякими невідчужуваними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення до щастя». Держава створюється, підкоряючись принципу суспільного договору, і якщо «ця форма уряду стає згубною для цієї мети», то

народ не тільки має право її змінити, а й зобов'язаний змінити і знищити свій уряд. (Обґрунтуванню цього порушення договору був присвячений розділ Декларації з переліком «гріхів» і зловживань Георга III — більша частина була узята з ранньої Декларації 1774 р.)

Своє своєрідне бачення Джефферсон вніс і в ідею про природні і невідчужувані права. Звичній формулі Д. Локка «життя, свобода, власність» він протиставив такі категорії, як «життя, свобода і прагнення до щастя». У цьому дістав вияв не тільки радикальний демократизм Джефферсона, а й його орієнтація на звичні для Америки релігійні ідеї: Декларація майже прямо перекликалася в цьому аспекті з угодою отців-пілігримів. Тим самим американська державність, конституйована на основі Декларації, ставала наступницею політичних ідей і державного укладу, закладеного релігійними емігрантами-колоністами.

Декларація, незважаючи на те, що вона була офіційним документом народжуваної держави, відзначалась високим ступенем революційності: право народу на революцію обґрунтовувалося в ній як найголовніше і незмінне. Це зробило Декларацію важливим стимулом для діячів європейського Просвітництва — особливо напередодні наростання в Західній Європі, зокрема у Франції, глибокої суспільної і державної кризи.

Війна за незалежність 1775—1783 р. завершила процес державно-політичного становлення американських колоній і поклала початок нової американської державності. Ця державність стала ще одним кроком на шляху формування політичного і правового укладу Нового часу. Її рисами і водночас особливостями стало визнання принципу безумовної виборності виконавчої влади і, виходячи з цього, однозначно республіканського устрою за високого ступеня демократії, що забезпечувалася в тому числі особливими, історично сформованими правами окремих общин і територій на самоврядування.

3. Статті Конфедерації 1781 р., їх характеристика

Одночасно з проголошенням Декларації незалежності другий Континентальний конгрес прийняв основоположні рішення про принципи утворення міждержавного союзу штатів. Союз цей у ході Війни за незалежність уже склався фактично: був створений об'єднаний законодавчий орган, яким став Конгрес, штати спільно встановили дипломатичні відносини з Францією, Франція усім штатам надала грошову допомогу для війни з Англією, утворилася єдина армія з єдиним командуванням і

єдиним фінансуванням. Конституювання цього союзу як особливого державного об'єднання видавалося закономірним.

План формування такого союзу вперше запропонував Б. Франклін у липні 1775 р. Однак його реалізація розпочалася лише з травня 1776 р., коли представники штатів у цілому схвалили і ідею проголошення незалежності і створення міждержавного союзу як єдиного політичного організму. Тоді ж було вирішено, що об'єднання повинне набути характеру конфедерації. Ніяких смислових характеристик у цей термін тоді не вкладалося. Єдиним зразком подібного об'єднання для колоній (як і в планах XVII ст.) були Нідерланди, організація влади в яких об'єктивно вплинула на конституювання конфедерації (зокрема, рівність голосів штатів у загальних законодавчих зборах за різного складу депутацій, відсутність загальної виконавчої влади). Щодо змісту запропонованого союзу і, відповідно, змісту конституційного акта єдності думок між представниками штатів і між лідерами Конгресу не було. Б. Франклін і Дж. Адамс виступали за тісну єдність із сильною єдиною урядовою владою. Представники південних штатів — за конфедерацію, яка б мала більшу координацію дій, ніж єдина держава. До вересня 1777 р. узгоджений проект був вироблений (не без тиску з боку унітариста Дж. Вашингтона) і надісланий на схвалення штатів. До листопада 1779 р. його ратифікували законодавчі асамблеї 12 штатів, а до 1781 р. під тиском зовнішньополітичних обставин — і законодавча асамблея Меріленду. 1 березня 1781 р. другий Континентальний конгрес оголосив про прийняття Статей Конфедерації (11 статей), що стали першою Конституцією північноамериканської держави.

Незважаючи на слабкість повноважень створюваних загальних органів влади і управління, Статті проголошували безповоротне створення загальної держави. За штатами не передбачалося права виходу із союзу. Рішення більшості членів союзу мало обов'язкову силу для інших штатів. Формувалася сфера ключових повноважень союзної держави. В іншому зберігався непорушним суверенітет штатів, оскільки він не був обмежений конкретними нормами Статей: «Кожен штат зберігає своє верховенство, свою свободу і незалежність, так само як усю владу, усю юрисдикцію й усі права, які не надані цією Конфедерацією Сполученим Штатам, що зібралися на Конгрес» (ст. 2). Для згладжування цього зовнішнього протиріччя в інтересах повноправного населення штатів запроваджувався інститут загального міжгромадянства: жителі одного штату, не перестаючи бу-

ти його громадянами, мали привілеї і пільги в інших штатах нарівні з їхніми жителями щодо права пересування, торгової і фінансової діяльності, власності. Штати повинні були «висловлювати довіру» до юрисдикції інших членів союзу.

Для вирішення загальних справ створювався Конгрес штатів. Представників до нього (у кількості від двох до семи) обирали в штатах відповідно до власних правил на один рік. Штат зберігав право відкликання або заміни в будь-який час своїх представників. У Конгресі кожному штату належав тільки один голос. За Конгресом закріплювалися повноваження, передані у виключне відання Сполучених Штатів: вирішення питань війни і миру, дипломатичних відносин і укладання міжнародних договорів, регулювання монетного обігу, мір і вагів, торгівлі, поштової справи, встановлення військових порядків і призначення вищих військових чинів. Для вирішення всіх цих питань була потрібна згода більшості — тобто 9 штатів. Спеціально обумовлювалося, що без їхнього схвалення всі перелічені повноваження недійсні. Тим самим встановлювалося дуже важливе правило конституційних порядків північноамериканської держави: у важливих питаннях має обов'язково бути політичне узгодження із суб'єктами союзу.

Статті формулювали не тільки делеговані повноваження союзу, а й заборонні, тобто такі, які накладали обмеження на суверенітет штатів (це також стало важливою рисою американської Конституції). Штатам заборонялося провадити власну зовнішню політику у всіх проявах без узгодження з іншими штатами, створювати значні збройні сили.

Коли припинялися засідання Конгресу, діяв комітет з делегатів (по одному від кожного штату). Це був колективний урядовий орган. Він був вправі призначати посадових осіб, вести поточну фінансову політику, визначати кількісний склад армії. Щоб уникнути можливих зловживань, спеціально запроваджувалися обмеження щодо перетворення комітету на повноцінний виконавчий орган: йому не могли передаватися повноваження Конгресу і найважливіші державні справи.

Мертвою буквою залишилася заключна стаття, якою визначався порядок прийняття до союзу нових штатів (і тільки на очікуване приєднання Канади заздалегідь давалася повна згода).

Союз, створений Конституцією 1781 р., був декларативним і переважно військово-політичним. Фінансові, торгові повноваження Конгресу й урядових органів союзу були досить умовни-

ми (наприклад, Конгрес вправі був робити позики, але не передбачалося, чим і на підставі чого він буде розплачуватися). Повна рівність штатів також далеко не відповідала реальному значенню найбільших колоній і їхньому внеску в боротьбу за незалежність. Прийняття Статей було об'єктивним компромісом. Його значення полягало в тому, щоб встановити тимчасові правові рамки для політичного організму, що формувався. Політичні лідери штатів так і розцінювали першу Конституцію: «Справжній настрій штатів сприяє утворенню міцного союзу, — відзначав Дж. Вашингтон у 1781 р. — Треба скористатися цією нагодою».

4. Прийняття Конституції США 1787 р., її зміст

Державний розвиток штатів виявив очевидну недостатність Статей для регулювання справжніх інтересів союзу. Найгострішою стала проблема фінансів, у тому числі фінансування армії за рахунок податків штатів. Випуск паперових грошей за відсутності єдиного керівництва, як і слід було очікувати, завершився швидким їх знеціненням і фінансовим крахом. Постало питання про долю французьких кредитів: без централізованого уряду повернення їх було проблематичним. Збереження кожним штатом власного торгового мита викликало анархію в торгівлі за зовнішньої видимості єдності. Після 1782 р. почалося активне освоєння нових земель у напрямку на Захід. Їхнє використання і поділ також стало важливою політичною проблемою. Конфедерація довела свою життєвість у розв'язанні конфліктів між штатами, але перед більш гострими протиріччями (у 1786 р. на загальному тлі народних хвилювань через борги і фінансову кризу вибухнуло значне за розмахом фермерське повстання під керівництвом Д. Шейса) виявилася неспроможною. «Якщо не вистачить сили, щоб справитися з ними, — писав Вашингтон Медісону, — то де гарантія, що людині будуть забезпечені життя, свобода і власність».

Питання про торгівлю і фінансову політику спонукали до перегляду Статей 1781 р. У серпні 1786 р. до Континентального конгресу були подані проекти поправок, на підставі яких передбачалося встановити право союзних властей регулювати торгівлю і, головне, збирати податки. Водночас з ініціативи окремих штатів був скликаний спеціальний Аннаполіський конгрес з питань торгівлі. Конгрес не відбувся через відсутність представників більшості штатів. У цих умовах Медісон і Гамільтон склали відозву, в якій закликали представників усіх штатів зіб-

ратися в травні 1787 р. у Філадельфії на спеціальний конвент для вироблення нової Конституції.

Конституційний конвент, що зібрався у Філадельфії 25 травня 1787 р., мав установчий характер. Для участі в ньому були обрані представники від усіх штатів. Деякі не змогли прибути, частина відмовилася, і в підсумку в роботі Конвенту брали участь 55 «отців-засновників» (як їх стали називати згодом). Усі вони належали до верхівки сформованого американського суспільства, більшість з них стали політичними лідерами у ході Війни за незалежність.

Незважаючи на результати державно-політичного визначення штатів і підсумки Війни за незалежність, у Конвенті було поставлене питання про майбутню форму державного устрою. А. Гамільтон виступив з обґрунтуванням вигод, які принесла б монархічна організація за британським зразком, оцінена ним як «найкраща модель, яка коли-небудь була створена у світі». Однак було очевидно, що американське суспільство не має у своєму розпорядженні ніяких традицій для встановлення монархії. Тому закономірним був вибір на користь республіки. Обговорення її встановлення велося на основі так званого «вірджинського плану», складеного під керівництвом Дж. Медісона і Е. Рендольфа. У плані особливо підкреслювалося значення встановлення сильної центральної влади. У дискусіях дедалі більше конструювався узагальнений образ володарювання і правління на основі конституцій штатів, у тому числі шляхом закріплення принципу поділу законодавчої і виконавчої гілок влади. Важливий компроміс в організації законодавчої влади був досягнутий за пропозицією Б. Франкліна: двопалатні законодавчі збори, причому одна з палат була б представництвом штатів. На поступки представникам південних штатів довелося піти у питанні про збереження рабства. 17 вересня 1787 р. нова Конституція була схвалена делегатами (хоча і не всіма).

З грудня 1788 р. почалося обговорення і затвердження Конституції на законодавчих зборах штатів. Воно проходило з великими труднощами. До серпня 1788 р. Конституцію схвалили всі 13 штатів. З грудня 1788 р. почалися вибори президента Сполучених Штатів, а потім і законодавчого Конгресу. До квітня 1789 р. необхідна кількість депутатів нових законодавчих зборів була обрана. Колишній, другий Континентальний конгрес саморозпустився. У квітні 1789 р. відкрилася перша сесія першого Конгресу США, а 30 квітня вступив на посаду перший президент Дж. Вашингтон.

Конституція 1787 р. сформувала нову державну єдність північноамериканських штатів і, по суті, вперше — єдину державну організацію. Принципом конституційного устрою проголошувалася республіканська форма правління — як для всієї держави, так і для окремих штатів, причому республіка (на розвиток англійської традиції парламентарної монархії), заснована на безумовному верховенстві представників законодавчої влади (відповідно до домінуючого у XVIII ст. погляду саме законодавча влада вважалася визначальною в житті держави). Конституція практично не торкалася питань внутрішнього політичного й адміністративного устрою штатів, крім питань визначення повноважень загальнодержавних органів і обмежень, яким підлягав умовний суверенітет штатів, тобто закріплювався принцип федеративного державного устрою, заснованого на визнанні високого ступеня самостійності штатів. Вирішення територіальних і найвагоміших політичних питань передбачало узгодження дій загальнофедеральних властей з позицією штатів.

Конституція визнавалася верховним правом країни (поряд з міжнародними договорами) і мала безумовний пріоритет над законами штатів у тому, що підлягало її регулюванню. Як закон особливої якості, вона мала високий ступінь стабільності і була виведена з-під звичайної законодавчої процедури. Для зміни Конституції передбачалася особлива процедура поправок. Вони приймалися кваліфікованою більшістю загальнофедерального законодавчого органу (або спеціально скликаним Конституційним конвентом) і потім узгоджувалися з законодавчими органами штатів (або особливими зборами штатів). На затвердження відводилося по кілька років.

Організація державної влади підпорядковувалася принципу поділу влади. Причому на розвиток старої доктрини Д. Локка поряд із законодавчою і виконавчою гілками влади американська Конституція поставила в особливе становище і судову. Вона вважалася найважливішою у забезпеченні прав і свобод громадян.

Організація влади і управління. Законодавчі повноваження здійснювалися Конгресом федерації. (Конституція не застосовувала термін «влада», крім як стосовно законодавчої діяльності в особливому окрузі столиці, який передбачалося організувати.) Конгрес складався з двох самостійних палат — сенату і палати представників. Сенат складався з особливих представників штатів (особи, яким виповнилося 30 років, і з високим цензом осілості), обраних на рівних умовах — по 2 сенатори від кож-

ного штату незалежно від його розмірів. Сенаторів обирали законодавчі збори штатів за власними правилами на 6 років. Причому передбачалось обов'язкове переобрання третини сенаторів кожні два роки.

Палата представників обиралася на два роки населенням штатів відповідно до його чисельності і на підставі вимог, що були встановлені в самому штаті. Членом палати представників міг стати лише громадянин штату з необхідним цензом осілості, якому виповнилося 25 років.

Повноваження Конгресу обмежувалися питаннями, віднесеними Конституцією до загальнофедеральних: право встановлювати податки, збори і мито, укладати договори позики, регулювати торгівлю, грошову і єдину фінансову систему, армію і флот, політику в галузі науки і технічного удосконалення. Лише за федерацією визнавалося право укладати міжнародні договори й у цілому вести зовнішню політику. Встановлювалася також неширока, але особлива сфера кримінального законодавства федерації і судової політики.

Палати були наділені повною організаційною самостійністю і практично рівними правами у сфері законодавства. Але були і виключні повноваження. Так, лише палата представників могла виступати ініціатором прийняття фінансових законів (за сенатом залишалось право пропонувати поправки), порушення процедури імпичменту проти вищих посадових осіб (розглядав обвинувачення, однак, тільки сенат). Сенат мав пріоритет у справах зовнішньої політики.

Виконавча влада доручалася президенту. Його обирали на 4 роки шляхом непрямих виборів — через колегію виборщиків. Президентом міг стати тільки громадянин з високим цензом осілості і віком понад 35 років. Одночасно з президентом обирався віце-президент, який не наділявся самостійною владою, а був немовби його заступником; віце-президент вважався також другим головою сенату.

Повноваження президента були дуже значні. Це відповідало ідеї отців-засновників про те, що централізацію створює тільки урядова влада. Президент вважався головнокомандувачем армії і флоту, він керував діяльністю всіх посадових осіб Сполучених Штатів, за згодою сенату був вправі укладати міжнародні договори, призначав на усі встановлені законами посади. Президенту належало право накладення вето на рішення Конгресу чи будь-якої його палати, подолати яке палати могли лише кваліфікованою більшістю у 2/3 голосів. До його обов'язків входило

інформування Конгресу про «стан справ у союзі», скликання засідань в екстраординарних випадках. Президент виступав також гарантом законності в країні, її цілісності і безпеки. Конституція нічого не говорила про організацію особливого уряду. Це означало, що президент ставав не тільки главою держави, а й одноособовим урядом країни, організуючи його на свій розсуд і відповідно до прийнятих законів.

Судова влада надавалася Верховному суду федерації і нижчестоящим судам, створеним згідно з прийнятими Конгресом законами. Суддів Верховного суду призначав президент за згодою сенату, усі судді могли залишатися на своїй посаді, «поки поведуться бездоганно». Їхня влада поширювалася на всі справи, «які розглядаються за загальним правом і правом справедливості» та на підставі Конституції, законів і міжнародних договорів Сполучених Штатів. Включення до системи національного права міжнародних договорів, або права націй, було одним з найважливіших нововведень американської Конституції.

Державна влада, організована за принципом поділу влади, була забезпечена в Конституції значними гарантіями у вигляді цілої системи так званих «стримувань і противаг», які не дозволяли одній гілці влади узурпувати державну владу в цілому. Усі гілки влади організовувалися за власним порядком, тобто мали своє особливе джерело. Усі вони мали різні терміни повноважень. Кожна зберігала право впливати на іншу: президент — накласти вето на закони Конгресу, Конгрес — подолати вето, порушити проти президента обвинувачення в порядку імпичменту; суди мали право контролю за діяльністю будь-якої гілки влади.

Федералізм. Конституція виходила з принципу федералізму. Він поширювався не тільки на політичний, а й на правовий устрій. Штати були наділені гарантованою федеральною владою рівноправністю, у тому числі в сфері законодавства і права. Водночас їм заборонялося видавати закони, «які обмежують привілеї або недоторканність громадян Сполучених Штатів». Від Статей Конфедерації зберігся інститут загального міжгромадянства: громадянин одного штату вважався і громадянином будь-якого іншого, як і всієї держави. Суверенітет штатів був обмеженим. Як і раніше, вони не мали права виходу з федерації або можливості розірвати правові зв'язки з нею.

Штати зберегли право на власний конституційний устрій, свою організацію влади і управління. Конституції ряду штатів залишилися незмінними з XVIII ст. (наприклад, чинна Консти-

гуція Массачусетсу 1780 р.); інші змінювалися до десятка разів. Вони були і залишаються значно більш деталізованими, ніж федеральна Конституція, і частіше змінюються (деякі — до 450 разів). В усіх штатах організація внутрішньої влади була побудована за єдиним з федерацією зразком: законодавчі повноваження — двопалатним зборам (дуже рідко однопалатним), виконавчі повноваження — губернатору, якого в переважній більшості випадків обирало населення штату. У ряді штатів встановлювалася і посада лейтенанта-губернатора (віце-губернатора). У штатах зберігалася і своя судова система.

Законодавчі повноваження штатів були істотно обмежені як сферою загальнофедеральної компетенції, так і прямими заборонами в Конституції. Крім того, Конгрес США зберігав так звані «повноваження, які мають на увазі», щодо видання законів, «які будуть необхідні і доречні», а виконавча влада — право охороняти штат від «безпорядків», що значною мірою звужувало реальні права штатів, не пов'язані з місцевими справами.

5. Перший цикл поправок до Конституції США (1791 р.)

У ході ратифікації штатами прийнятої Конституції було порушене питання про необхідність доповнення її тексту положеннями про громадянські права. Ідея всебічної гарантованості громадянських прав і політичної свободи як головного державоутворюючого принципу сягала ще Декларації незалежності 1776 р. Конституція 1787 р. містила лише загальні положення про судові й загальнозаконодавчі гарантії статусу і прав громадянина в дусі суворої законності: громадяни США мали право на законний судовий розгляд вчиненого ними, включаючи обвинувачення в державній зраді, за умов дотримання вимоги про суд присяжних і заборони на надання закону зворотної сили, обмежувалося застосування конфіскації майна, за ними визнавався привілей процедури *habeas corpus*.

У конституціях штатів громадянські права і свободи були закріплені тоді значно ширше, ніж у загальнофедеральній. У 10 з 13 конституцій був присутній спеціальний білль про права, зразком яких послужила знаменита Декларація прав штату Вірджинія 1776 р., прийнята ще до проголошення незалежності. Найбільш детальними, наприклад, були відповідні розділи в конституціях Меріленду і Массачусетсу. У Конституції Массачусетсу 1780 р. декларація прав (статті 1—30), виходячи з проголошеної рівності і природного права всіх людей,

закріплювала свободу відправлення культів, самоврядування, заборону привілеїв, право контролю за діяльністю влади, судові гарантії прав, свободу друку, право зберігання і носіння зброї, подання петицій, проведення зборів, законодавчі права народних представництв.

Під приводом відсутності в Конституції Білля про права громадян деякі штати відмовлялися ратифікувати Конституцію. Це викликало побоювання федералістів за її долю. Хоча спершу творці Конституції мали намір віднести регулювання громадянських прав і свобод до компетенції штатів, тепер ними була визнана необхідність компромісу. Ініціатором виступив Дж. Медісон. У червні 1789 р. він запропонував першому Конгресу федерації проект загальнодержавного білля про права. Проект особливо підтримав Т. Джефферсон. Закріплення громадянських прав і свобод, на його думку, було не тільки необхідним саме по собі, а й мало стати однією з гарантій загального правового устрою держави, запобігання зловживанням з боку законодавців (які йому уявлялися тоді чи не більш небезпечними, ніж диктаторські прагнення влади виконавчої: «Виконавча влада уряду — не єдиний і навіть не основний мій головний біль. Тиранія законодавців на сьогодні і, напевно, ще на довгі роки — ось головна і найстрашніша небезпека. Тиранія виконавчої влади настала також, але в період, більш віддалений від нас»).

Конгрес затягнув обговорення поправок до Конституції до серпня 1789 р. Узгоджений проект із деякими змінами був схвалений 25 вересня 1789 р. як 10 поправок до основного тексту Конституції. До грудня 1791 р. вони були ратифіковані штатами. Проголошені в Біллі права і гарантії були істотно вужчими за ті, що містилися в конституціях більшості штатів, однак вони були загальними і створювали високий для XVIII ст. ступінь загальнодержавного демократизму. Поправки мали ще, як мінімум, подвійну мету: по-перше, вони створювали сферу загальнофедерального контролю і законодавства стосовно громадянських прав і свобод, по-друге, вперше у сфері політичного законодавства вони були побудовані як заборони й обмеження, що накладалися в тому числі і на законодавців.

Перший цикл поправок становить Білля про права. Він набув законної сили в 1791 р. і містить перелік буржуазно-демократичних свобод, 1-ша поправка проголошує свободу слова, друку, свободу релігійних переконань, забороняє цензуру, дозволяє народу «мирно збиратися і звертатися до уряду з проханнями про припинення зловживань», 2-га і 3-тя — дозволяють народу формувати

своє ополчення (міліцію) і носити зброю, 4-та поправка закріплює недоторканність особи, житла, паперів, майна, забороняє арешти, розшук і захоплення осіб без офіційних наказів, 5-та запровадила суд присяжних у кримінальних справах, заборонила двічі переслідувати особу за один і той самий злочин. У кримінальній справі заборонялося кого-небудь примушувати свідчити проти себе. Позбавлення життя, волі і власності могли мати місце тільки за рішенням суду. 8-ма поправка забороняла жорстокі покарання і надмірні штрафи. Білль відокремив школу від церкви, встановив додаткові гарантії автономії штатів. У 10-й поправці зазначалося, що права, не відняті федеральною Конституцією в штатів, «належать штатам або народу».

Буржуазія і плантатори записали в Біллі про права положення про недоторканність приватної власності. В кінці 5-ї поправки записано: «Ніяка приватна власність не повинна відбиратися для загальної користі без справедливої винагороди». Арешт майна не дозволялося здійснювати без законного судового розгляду.

У Біллі про права були закріплені основні демократичні права і свободи політичного характеру: свобода віросповідання, слова, друку, проведення зборів і подання петицій. Народу гарантувалася громадянська й особиста недоторканність особи, житла, паперів і майна, свобода від постойв. Істотною гарантією громадянської свободи мало стати право носіння зброї, що визнавалося «необхідним для безпеки вільної держави» і не могло обмежуватися владою. Цикл поправок був присвячений судовим і кримінально-правовим гарантіям (які найбільше турбували діячів європейського й американського Просвітництва): громадянам надавалося невід'ємне право на розгляд у суді присяжних при гарантуванні презумпції невинуватості (ніхто не міг примушуватися свідчити проти самого себе), без суду ніхто не міг позбавлятися життя, свободи або власності, обвинуваченому забезпечувалися права процедури habeas corpus із заборонаю надмірної застави; встановлювалася невідчужуваність приватної власності для суспільних потреб без «справедливої винагороди». Особливо важливе значення мала 9-та поправка, яка проголошувала можливість державного визнання й інших громадянських прав, які прямо не перелічені, але немовби впливають із загальної доктрини природних і невідчужуваних прав громадян.

Поряд з тим, що було проголошено в Конституції, Білль про права закріпив на конституційному рівні високий ступінь демократизму нової держави.

Сформована в 1787—1791 рр. Конституція США зберегла свою чинність більш ніж на 200 років і стала основою наступного державно-політичного розвитку цієї держави. Конституція США вважається жорстокою. Поправки до неї остаточно набирають чинності, як правило, після того, як їх затвердять 3/4 законодавчих зборів штатів. Не випадково за час існування цієї Конституції до неї було внесено лише 26 поправок.

Її найголовнішою засадою було всебічне закріплення представницької демократії, гарантованої організацією влади і управління на основі поділу влади, виборністю найрізноманітніших інститутів влади — від загальнодержавних до органів самоврядування.

6. Громадянська війна 1861—1865 р., її економічні і політичні наслідки. Другий цикл поправок до Конституції США (1865—1870 рр.)

Перша половина XIX ст. пройшла під знаком стрімкого розширення території США. Нові землі купувалися в колоніальних країн або відбиралися збройним шляхом у слабких супротивників. Корінне населення Америки — індієці — винищувалося або виселялося. Процедура перетворення нових територій у штати визначалася Великим ордонансом 1791 р. Для цього необхідно було мати певну кількість жителів, свою конституцію і відповідне клопотання до федерального Конгресу. Частина штатів самовизначилася, не чекаючи офіційної згоди Конгресу. До середини XIX ст. територія США збільшилася майже в 9 разів. Рабство поширювалося на нові землі, що становило серйозну загрозу розвитку капіталізму в США.

Соціальне й економічне становище США наприкінці XVIII — на початку XIX ст. не можна зрозуміти без урахування концепції про «американський» шлях розвитку в сільському господарстві. Реальні можливості одержати за океаном ділянку землі і почати там нове життя кликали в далекий і небезпечний шлях найенергійніших і найвідважніших європейців.

Боротьба за землю мала свої особливості. В Америці не було поміщиків феодального типу і кріпаків. Скватерство — захоплення «вільних» земель — означало відібрання ділянок у корінних жителів — індієців. Однак переселенцю потрібні були гроші. Не кожний міг пристосуватися до нових життєвих умов, витримати натиск земельних спекулянтів тощо.

Між великими і дрібними землевласниками точилася запекла боротьба. Місцева аристократія всіма силами прагнула збе-

рейти за собою величезні земельні володіння. Ці протиріччя становлять одну з найважливіших економічних основ першої і другої американських буржуазних революцій.

На першому етапі переважало велике плантаторське господарство, де застосовувалася праця рабів (негрів). Після Війни за незалежність рабство на Півночі було скасовано, латифундії земельної аристократії конфісковані і пущені в продаж. Ці заходи поряд зі скватерством і подальшою націоналізацією західних земель заклали основу для розвитку капіталізму в землеробстві фермерським шляхом.

Однак на Півдні зберігалось велике землеволодіння, засноване на рабській праці. Відтік робочої сили на Захід зумовив масове застосування праці рабів.

У першій половині ХІХ ст. у США намітилися дві тенденції чи два шляхи буржуазного розвитку: один — на Півночі, інший — на Півдні. Зіткнення класів через установаження того чи іншого типу буржуазного розвитку в сільському господарстві було неминучим. У класовій боротьбі головне місце посіла проблема «вільних» земель на Заході і ліквідації рабовласницьких латифундій на Півдні.

Основне питання другої американської революції зводилося до того, чи буде забезпечений подальший розвиток капіталізму в США шляхом знищення рабства і перемоги «вільного фермера на вільній землі» над старим рабовласницьким господарством.

На початок 20-х років ХІХ ст. у США налічувалося 22 штати, половина з яких були рабовласницькими. Між рабовласниками Півдня і буржуазією Півночі не припинялися конфлікти, особливо коли в Конгресі вирішувалася доля нових штатів. Плантатори були зацікавлені у створенні нових рабовласницьких штатів. Буржуазія Півночі була проти цього. Від вирішення спору залежав результат боротьби за контроль над великими землями на Заході і, у кінцевому підсумку, над федеральним урядом. Плантатори прагнули зберегти свою перевагу в палатах Конгресу. До 1861 р. майже всі американські президенти були з південних штатів.

Гострі протиріччя виникли з приводу митних тарифів. Буржуазія Півночі з метою одержання переваги для збуту своїх товарів домагалася встановлення високого ввізного мита на промислові товари, які ввозилися з-за кордону. Рабовласники виступали проти цього. Так, Законодавчі збори штату Південна Кароліна в 1832 р. вимагали повного скасування митних зборів,

погрожуючи виходом із США. Вони посилалися на так звану доктрину «нуллифікації», відповідно до якої штати могли ігнорувати рішення федеральної влади, якщо вони суперечили Конституції. Таке тлумачення було вигідне прихильникам сепаратизму, особливо на Півдні.

Зіткнення інтересів промислової буржуазії і рабовласників призводило до невідворотного конфлікту, який згодом вилився в Громадянську війну. Це було початком запеклої боротьби між двома економічними системами: буржуазною, яка зміцнювалася, і рабовласницькою, що слабшала. На тлі цієї боротьби ясніше проступає політична історія США в період між Війною за незалежність і Громадянською війною.

На початку ХІХ ст. різко загострилися протиріччя між двома політичними партіями: федералістів і демократів-республіканців. Перша була створена ще А. Гамільтоном. Спираючись на велику буржуазію, процвітаючих плантаторів, федералісти виступали проти демократизації Конституції. Демократично-республіканська партія на чолі з Т. Джефферсоном мала підтримку промислової буржуазії, дрібних плантаторів, фермерів, ремісників. Вона домагалася обмеження великого плантаторського господарства, розвитку буржуазно-демократичних свобод.

На початку 20-х років ХІХ ст. обидві партії переживали кризу. Федералісти розпалися на дрібні фракції. У 1828 р. частина республіканців заснувала демократичну партію, яку підтримували дрібна буржуазія, частина плантаторів, фермери, деякі робітники. Головною в політичному житті країни ставала проблема ліквідації рабства.

Початком затяжного конфлікту було вирішення питання про долю штату Міссурі. Плантатори спробували провести через Конгрес закон про віднесення цього штату до рабовласницького, але отримали досить організований опір з боку депутатів від вільних штатів. Проте конфлікт закінчився компромісом. Північніше визначених кордонів (36° 30' північної широти) і на захід від Міссурі рабство заборонялося. Штат Міссурі був визначений як рабовласницький, проте новий штат Мен був прийнятий до федерації як вільний. Прийом вільних штатів підривав позиції рабовласників у сенаті. Міссурійський компроміс дещо затримав відкриту сутичку двох економічних систем. Він був порушений, коли вирішувалося питання про долю штатів Каліфорнія, Нью-Мексико і Юта.

У 1854 р. у Конгресі знову виник спір про долю двох нових штатів — Канзасу і Небраски, розташованих північніше 36° пів-

нічної широти. Під тиском рабовласників, які обіймали майже всі головні посади у федеральному уряді, Конгрес передав на розсуд самих громадян Канзасу вирішення питання про рабство. Тим самим ще раз був порушений міссурійський компроміс, відповідно до якого на один рабовласницький штат повинен обов'язково припадати один вільний.

Тисячі рабовласників-«виборців» ринули до Канзасу. Біля виборчих дільниць почалися збройні сутички. Канзас став рабовласницьким штатом. За словами К. Маркса, «бійка в Канзасі» була початком Громадянської війни. Зростала кількість прихильників товариства аболіціоністів, які виступали за скасування рабства. Партія фрісойлерів вимагала заборони рабства, безкоштовної роздачі землі нужденним. Її активними прихильниками були фермери, промислові робітники. До фрісойлерів приєдналася частина членів республіканської партії. У країні відбулося нове перегрупування сил.

У 1854 р. республіканці вперше одержали більшість у нижній палаті Конгресу. Але оскільки рабовласники мали тверду більшість у сенаті, мали багато своїх ставлеників у федеральній адміністрації, їхні інтереси служили провідною зіркою для внутрішньої і зовнішньої політики федерального уряду.

У 1857 р. Верховний суд у своєму рішенні в справі Дреда Скотта дозволив рабовласникам шукати негрів-втікачів навіть у вільних штатах. Тим самим була зроблена спроба поширити рабство на всю територію країни. Закони Конгресу про рабів-втікачів стали особливо суворими.

Рух за скасування рабства набув широкого розмаху. Величезне враження на американців справив роман Г. Бічер Стоу «Хатина дядька Тома». Великий борець за свободу Джон Браун писав перед стратою: «Я, Джон Браун, тепер цілком упевнений, що лише кров змиє великі злочини цієї грішної країни».

Восени 1860 р. президентом був обраний один з видатних діячів Америки, відомий республіканець А. Лінкольн. Виходець з бідної сім'ї, він згодом став переконаним супротивником рабства. Його обрання послужило для рабовласників сигналом до заколоту. «Невідворотний конфлікт» між системою рабства і системою найманої праці вилився у відкриту війну.

У грудні 1860 р. штат Південна Кароліна заявив про свій вихід із союзу, його приклад наслідували ще 10 південних штатів. У квітні 1861 р. почалися воєнні дії.

Заколот жителів Півдня розколов американську державу на дві частини: рабовласницький Південь і вільну Північ. У кож-

ній частині був свій президент, свій конгрес. «Сучасна боротьба між Півднем і Північчю, — писав К. Маркс, — є... не що інше, як боротьба двох соціальних систем — системи рабства і системи вільної праці».

Спочатку хід війни склався несприятливо для жителів Півночі, хоча все, здавалося б, передвіщало їм легку перемогу. На Півдні було менше населення, майже не було промисловості, проте виявилася кращою організація військ, армією командували талановиті полководці. Буржуазія Півночі перший час мріяла конституційним шляхом ліквідувати конфлікт, не одразу повила війну по-революційному.

Жителі Півночі мали велику перевагу в живій силі, техніці, їм співчували передові люди Європи. З нагоди обрання президентом А. Лінкольна К. Маркс від імені I Інтернаціоналу надіслав йому привітальне послання.

Лінкольн добре розумів неможливість існування двох систем, йому належать знамениті слова: «Будинок, розколотий надвоє, не може стояти». Лінкольн, однак, не одразу зважився вдатися до рішучих заходів. Один час він навіть висловлював думку про переселення негрів до Центральної Африки. Керівник негритянської організації відповів йому: «Кажуть, що це країна білої людини. Ні, сер! Це країна червоношкірої людини за «природним правом» і чорної людини за правом її страждань і праці... Сер, це наша країна так само, як і ваша, і ми її не покинемо». Проект експатріації відпав.

Серія поразок армії жителів Півночі і невдоволення народу змусили А. Лінкольна піти на рішучі кроки, діяти по-революційному. Конгрес прийняв два закони, які відіграли найважливішу роль у перемозі Півночі.

20 травня 1862 р. набрав сили Гомстед-акт. Згідно з ним кожен громадянин віком від 21 року міг одержати за символічну суму ділянку землі з фонду держави розміром не більш 160 акрів (65 га). Через 5 років власник одержував патент про необмежене право розпоряджатися землею на власний розсуд. Пізніше розміри таких ділянок були збільшені. Цей акт мав сильний вплив на бойовий дух армії жителів Півночі, що складалася в основному з фермерів і робітників. Значення акта полягає ще й у тому, що заселення західних земель вільними поселенцями по суті ліквідувало поширення невільництва на інші частини країни.

Невдовзі А. Лінкольн підписав Декларацію про звільнення із січня 1863 р. негрів, які перебували на території південних шта-

тів. Декларація про скасування рабства була подією великого політичного значення, яка вплинула на хід Громадянської війни. Після її опублікування боротьба Півночі проти рабовласників Півдня вступила в основну фазу. Вирішальну роль у перемозі Півночі відіграли робітники, фермери і негри. В армії жителів Півночі були видатні діячі І Інтернаціоналу. Громадянська війна була буржуазно-демократичною революцією.

Своє політичне кредо А. Лінкольн виклав у знаменитій промові під час відкриття солдатського цвинтаря в Геттісберзі 19 листопада 1863 р.: «87 років тому наші батьки створили на цьому континенті нову націю, вона прийшла в життя завдяки свободі і ґрунтувалася на твердженні, що всі люди народжуються рівними... У цих шанованих нами небіжчиків ми зобов'язані взяти приклад відданості справі, якій вони були вірні до кінця, ми маємо тут твердо вирішити, що не дарма ці воїни віддали своє життя; наша нація, з волі Бога, повинна відродити свободу, і нехай вічно живе уряд народу з народу і для народу».

Очистивши армію і державний апарат від зрадників, заклавши особливо ворожі газети, призначивши командувачем талановитого полководця Гранта, уряд Лінкольна тим самим прискорив перемогу. На початку квітня 1865 р. жителі Півдня капітулювали, але щоб помститися за свою поразку, вони організували вбивство Лінкольна.

У 1865 р. Конгрес прийняв 13-ту поправку до Конституції про скасування рабства на всій території США. У 1866 р. прийнята 14-та поправка, відповідно до якої негри наділялися громадянськими правами. Усякий, хто народився в США чи був натуралізований, визнавався громадянином США і того штату, де він проживав. Вона не поширювалася тільки на індіців, звільнених від сплати податків. Поправка забороняла штатам ущемляти, обмежувати права громадян, позбавляти їх життя, волі, власності без належного судочинства. Підставою притягнення до кримінальної відповідальності могла бути тільки участь у заколоті або вчинення злочину. У принципі, заборонялося обмежувати виборчі права громадян-чоловіків у віці 21 рік і більше. За відмову виконувати положення поправки кількість депутатів від штату в палаті представників могла бути зменшена.

Однак і після капітуляції уряди південних штатів відмовлялися виконувати рішення федеральної влади ратифікувати 14-ту поправку. Багато заколотників незабаром потрапили під амністію, політичні права негрів залишилися на папері. У дея-

ких південних штатах були закони про учнівство, так звані «чорні кодекси», згідно з якими негри, мулати, діти незаможних залишалися в повній владі свого колишнього хазяїна до досягнення 18 років. Негри обмежувалися у виборі професії, до них дозволялося застосовувати покарання пороттям. Усе це робилося нібито для боротьби з бродяжництвом.

7. Реконструкція Півдня. Виникнення Ку-клукс-клану

Прямий саботаж південних штатів змусив Конгрес прийняти ряд законів, спрямованих на відновлення союзної держави. Був створений революційний Комітет з реконструкції, представники заколотних штатів були виключені з членів Конгресу. Ще під час війни Конгрес вирішив конфіскувати землі заколотників і позбавити їх права голосу.

2 березня 1867 р. першим Актом про реконструкцію заколотні штати були поділені на військові округи, а їхнім командувачем були надані широкі повноваження. Туди були знову направлені федеральні війська. Негри в цих штатах одержали громадянські і політичні права. На території колишньої конфедерації з'явилися революційні уряди. Із законодавчих зборів південних штатів, з адміністративних і судових посад під контролем емісарів Півночі були вигнані найбільш фанатично налаштовані рабовласники.

Після поразки Півдня деякі негри були обрані до законодавчих зборів штатів і подекуди зайняли посади віце-губернаторів. Особливо велику роль в захисті негрів від терору рабовласників, у їх працевлаштуванні відіграло Бюро звільнених. Представники федерального уряду, спираючись на дрібних і середніх фермерів, рішуче боролися із всевладдям рабовласницької олігархії в штатах Півдня. Усе це створювало умови для продовження буржуазно-демократичної революції.

В окремих штатах створювалися безплатні школи, бідним надавалася матеріальна допомога. У тих випадках, коли адміністрація штату відмовлялася виконувати вказівки федерального уряду, на території штату оголошувався воєнний стан. Лише після таких революційних заходів удалося змусити південні штати ратифікувати 14-ту поправку. Період Реконструкції є другим етапом розвитку буржуазно-демократичних перетворень, хоча він і не був доведений до кінця. Негри на Півдні землі не одержали, і негритянське питання не було вирішене остаточно.

Революційні заходи Конгресу наштовхнулися на опір президента Е. Джонсона, прихильника жителів Півдня. Суперечнос-

и між Конгресом і президентом призвели до того, що президента віддали під суд.

Окремі положення Акта про реконструкцію так і не були виконані. Особливо реакційну роль у цей період відіграв Верховний суд США. Визнавши багато революційних актів Конгресу неконституційними, він фактично зірвав здійснення федеральним урядом багатьох прогресивних заходів. Рішення Верховного суду з питання про громадянські права негрів були вихідною юридичною базою для запровадження расистського законодавства в південних штатах.

На вимогу народу в лютому 1865 р. Конгрес прийняв 15-ту поправку до Конституції, що набрала чинності в 1870 р. У ній записано, що право громадян не буде заперечуватися чи обмежуватися під приводом раси, кольору шкіри або колишнього рабського становища. Ці доповнення, як і всі зміни до Конституції США, прийняті невдовзі після Громадянської війни, становлять другий цикл поправок. Вони доповнили Білль про права.

Після Громадянської війни в США був остаточно подоланий сепаратизм жителів Півдня, повністю відновлена єдність американської держави. Штатам категорично заборонялося виходити з союзу. Вони не могли ігнорувати закони Конгресу. Проте штати зберігали за собою право мати своє цивільне і кримінальне законодавство, вони самі вирішували питання виборчого права, кожен з них мав законодавчий орган, свій верховний суд, власну поліцію тощо.

Війна Півночі проти Півдня мала прогресивне, визвольне значення. Знищивши рабство і сепаратизм південних штатів, вона сприяла зміцненню незалежності США. Однак буржуазно-демократична революція не була доведена до кінця. Звільнені від рабства негри землі не одержали. Після закінчення періоду Реконструкції під тиском білих терористів расова дискримінація на Півдні була офіційно визнана законами багатьох штатів.

З 1890 по 1910 р. у південних штатах були прийняті нові конституції і закони, які поступово позбавили негрів багатьох прав, отриманих ними в роки Реконструкції. Вони узаконили расову сегрегацію в питаннях проживання й освіти, у місцях громадського користування, на виробництві, транспорті.

У ряді міст з'явилися негритянські гетто. Майже в 2/3 штатів були заборонені міжрасові шлюби, діти від них вважалися незаконнонародженими. Біла жінка, яка народила «кольорову» дитину, у багатьох штатах підлягала тюремному ув'язненню. Десятки тисяч негрів стали жертвами Ку-клукс-клану, створе-

ного в 1865 р. Це була озброєна і законспірована організація колишніх рабовласників і їхніх прибічників.

У ході Громадянської війни перебудова землеволодіння на Півдні відбувалася шляхом конфіскацій земель у воєнний час і в зв'язку з несплатою податків у роки Реконструкції, стихійного захоплення плантацій білими бідняками і неграми, а також розподілу землі за Гомстед-актом.

В економічному розвитку південних штатів виявилися дві основні тенденції: 1) еволюція дрібних, самостійних селянських господарств на шляху перетворення їх на товарні, капіталістичні; 2) еволюція збережених і оброблюваних тепер здольниками великих плантацій. Через 35 років після закінчення Громадянської війни плантації, оброблювані дрібними і середніми здольниками з числа «звільнених» негрів (265 тис.) і білих бідняків (476 тис.), давали лише близько 17% сільськогосподарської продукції південних штатів. Протягом того ж періоду у величезній мірі зросла господарська роль самостійних фермерів — власників (1180 тис. білих і 186 тис. негрів). На їхню частку припадало тепер понад 63% загальної вартості землеробської продукції Півдня. У руках самостійних фермерів до 1900 р. зосередилося 274 млн акрів землі проти 48 млн акрів, оброблюваних здольниками.

Усе це означає, що в результаті другої американської революції до кінця XIX ст. на Півдні в цілому переважала буржуазна еволюція сільського господарства фермерського типу. Фермерський шлях капіталістичної еволюції сільського господарства забезпечував «найшвидший розвиток продуктивних сил за умов, найбільш сприятливих для маси народу з усіх можливих при капіталізмі». Втілення в життя Гомстед-акта прискорило заселення значних територій на середньому, далекому і південному Заході США, сприяло бурхливому розвитку продуктивних сил і підготувало умови для швидкого, вільного і широкого розвитку капіталізму.

Після перемоги Півночі політичну владу в країні тривалий час контролювала Республіканська партія. Істотної різниці в програмах між республіканцями і демократами не було. Розбіжності були переважно у питаннях щодо розмірів тарифних зборів. Республіканці мали прихильників на Півночі, демократи — у південних штатах. На початку XX ст. опорою республіканців стали великі банкіри і промисловці.

Радикальне вирішення аграрної проблеми після війни Півночі і Півдня відкрило широкі перспективи для розвитку сіль-

ського господарства і промисловості. Буржуазія одержала повний простір для підприємницької діяльності у всіх сферах. На початок ХХ ст. США стали найбільшою індустріально-аграрною державою світу, вони обігнали інші країни за темпами економічного розвитку.

Високі темпи розвитку економіки США наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. були зумовлені передовим характером економіки і політичної системи. Безперечно, буржуазний, на той час передовий, устрій держави відіграв значну роль у прискоренні її економічного розвитку. Однак не можна не зазначити, що цьому великою мірою сприяла наявність сприятливих природних умов і багатих джерел сировини.

Зміцнившись економічно, США почали проводити агресивну політику. Вони захопили ряд територій у Тихому океані, басейні Карибського моря, нав'язали нерівноправні договори Китаю, Кореї. Доктрина Монро, доповнена в 1895 р. державним секретарем Одні, тлумачилася як монопольне право США бути арбітром у справах країн Латинської Америки.

У 1901 р. Верховний суд США вирішив, що жителі нових американських колоній не можуть користуватися всіма конституційними правами американських громадян, тобто мають вважатися неповноцінними. Т. Рузвельт у 1904 р. у посланні Конгресу сформулював політику «великого дрюка» щодо країн західної півкулі. Він говорив, що прихильність до доктрини Монро створює становище, за якого тільки США мають право «спостерігати за порядком» на американському континенті і можуть здійснювати функції міжнародної поліцейської сили.

У 1901 р. США одержали монопольне право на будівництво й експлуатацію Панамського каналу. У 1903 р. вони змусили Кубу прийняти «поправку Платта», на підставі якої США одержали право на інтервенцію й окупацію цієї країни. Ледь звільнившись від іспанського гніту, Куба фактично стала напівколонією США.

8. Конгрес

Тривалий час США мали невеликий апарат управління. Основні питання, за винятком загальнофедеральних, вирішувалися в штатах. Громадянська війна Півночі і Півдня дещо підсилила централізацію влади, але лише у певному відношенні. Виконавча влада на чолі з президентом складалася усього з чотирьох департаментів: іноземних, внутрішніх справ, фінансів та у військових справах.

У США не було обов'язкової військової повинності, розгалуженого поліцейського апарату. Багато посад у графствах, таунах і містах, у тому числі судових, поліцейських, були не тільки виборними, строковими, а й найчастіше безоплатними. Буржуазія в період вільного розвитку капіталізму не терпить втручання держави в її підприємницьку діяльність, у відносини між працею і капіталом. Наприкінці 60-х років один федеральний службовець припадав на 2 тис. осіб. Ф. Енгельс зазначав, що в США немає «постійної армії, за винятком жменьки солдат для нагляду за індіанцями, немає бюрократії з постійними штатами і правами на пенсії». Не було загальнофедерального органу державної безпеки, армія складалася з добровольців, і навіть на початку ХХ ст. в ній налічувалося не більше 30 тис. осіб.

Становище змінюється при імперіалізмі. В умовах розгортання робітничого і фермерського рухів монополії вимагають від держави більш активної допомоги. Це веде до зростання ролі держави як комітету з управління загальними справами монополій. Зростає чисельність апарату управління, його бюрократизація, удосконалюється система каральних органів тощо. Якщо в середині ХІХ ст. налічувалося лише 2,5 тис. федеральних службовців, то на початок ХХ ст. їх було майже в сто разів більше.

Своєрідність політичної історії США полягає в тому, що зазначені процеси майже не торкнулися Конституції. Наприкінці ХІХ і на початку ХХ ст. до неї були внесені всього 2 поправки: 16-та — розширила права Конгресу щодо податків і 17-та — запровадила обрання сенаторів від населення штатів. Тим часом роль федерального Конгресу стає усе більш значною. Уточнюється правило обрання його членів. Ще в 1843 р. скасовується голосування списком. З'являються виборчі округи. У 1871 р. під час виборів федеральних органів була запроваджена таємна подача голосів. Встановлюється загальнонаціональний день виборів до палати представників і сенату. До того такі строки визначали самі штати. Зростання кількості населення вимагало внесення корективів до числа виборців, від якого обирався депутат до палати представників. За Конституцією було достатньо 30 тис. населення, в середині ХХ ст. — уже 300 тис.

Правила виборів до Конгресу розроблялися не федеральними органами, а законодавчими зборами штатів. Численні цензи (осілості, майнові, освітні та ін.) закривали доступ до виборів великій кількості громадян. Палата представників могла сама позбавити повноважень депутата, обраного законним шляхом.

У 1900 р. вона виключила зі свого складу депутата-соціаліста на тій підставі, що він нібито багатоженець.

Майже після кожної виборчої кампанії виявлялися численні факти зловживань, підкупу виборців, обманів при підрахунку голосів, неправильної нарізки виборчих округів (джеррімендеринг) тощо. Партійні боси в будь-який спосіб прагнули забезпечити обрання своїх прихильників і тим самим отримати теплі посади в державному апараті.

Ускладнюється процедура проходження законопроектів. При палатах формуються десятки комітетів і комісій. Небажаний білл практично не мав шансів пройти чистилище комітетів, якщо не був схвалений комітетами асигнувань, шляхів і коштів. У 1889 р. спікер був наділений, по суті, диктаторськими правами щодо тлумачення регламенту палати представників. Він почав одноосібно формувати комітети нижньої палати, міг у будь-який час припинити дебати, посилаючись на правило процедури. Права спікера були урізані тільки реформою 1910—1911 рр.

Доля законопроекту залежала також від верхньої палати — сенату. На відміну від нижньої палати, що повністю переобиралася раз у два роки, сенат переобирався тільки через шість років. Формально члени сенату розглядалися як повноважні представники штату. До прізвища сенатора обов'язково додавалася назва штату, від якого він обраний. До цього органу потрапляла верхівка багатіїв. Не випадково його називали палатою мільйонерів.

Робота сенату контролювалася вузькою групою — елітою сенату. За традицією (правило старшинства) головами комітетів і комісій призначалися ті, хто мав найбільший термін перебування в них. Це гарантувало одержання таких посад найбільш консервативним членам. Голова комітету підносився над рядовими членами як імператор. Комітети Конгресу називали законодавчими зборами в мініатюрі.

Для провалу небажаних біллів сенатори могли застосовувати обструкцію. Традиційно ще з 1806 р. час для виступу сенатора не обмежувався. Він міг говорити з трибуни на абстрактні теми і тим самим перешкоджати голосуванню по законопроекту. Сенаторів називали флібустьєрами. На відміну від лицарів удачі, вони застосовували не меч, а слово. До цієї практики часто вдавалися і ліберали. Виснажена більшість сенаторів у таких випадках ішла на компроміс з меншістю. Лише в 1917 р. за настійною вимогою президента В. Вільсона приймається правило

процедури, згідно з яким промова сенатора не могла перевищувати години. Однак флібустьєри змінили тактику: змінюючись на трибуні, вони також могли «заговорити білл до смерті». У першу чергу сенатори зважали на думку партійного лідера Конгресу.

На початок Першої світової війни федеральний Конгрес привласнив собі не передбачені Конституцією права щодо видання законів в галузі економіки, залізничного будівництва, патентної політики тощо.

Правовою основою широких повноважень Конгресу стала 16-та поправка до Конституції, прийнята в 1913 р., відповідно до якої він міг «встановлювати і стягувати податки з доходів, одержуваних з будь-якого джерела, без розподілу між окремими штатами і безвідносно до якого-небудь перепису або підрахунку населення». З того часу штати опинилися у великій залежності від Конгресу.

Усе більше на членів Конгресу почали впливати штовхачі, уповноважені монополій — лобісти. З метою прийняття вигідного закону вони використовували найбрудніші методи (інтриги, підкуп, шантаж, провокації, погрози). У 1920 р. при Конгресі було понад 100 офіційно зареєстрованих лобістів. Не випадково лобістів відносили до третьої палати Конгресу.

Наприкінці XIX ст. виявилися перші ознаки зрощування державного апарату з монополіями. Відносини між трестами, Конгресом і федеральною адміністрацією мали характер майже відкритої корупції. Моральний престиж законодавців був надзвичайно низький. Л. Стеффенс у книзі «Розгрібач бруду» зазначав, що «це був природний процес, у ході якого демократія поступово перетворюється на плутократію».

Основний предмет суперечки між партіями в Конгресі стосувався тарифів і грошової системи. Взаємні обвинувачення, лайки в Конгресі і друкованих засобах аж ніяк не заважали обом партіям — республіканцям і демократам — виступати солідарно з корінних питань внутрішньої і зовнішньої політики. Ця згода була особливо очевидною, коли почала зростати організованість робітничого класу і фермерства.

Під тиском народних мас Конгрес у 1890 р. прийняв закон Шермана, який визнав протизаконним існування трестів, якщо вони перешкождали торгівлі між штатами. Прийняття цього акта було перемогою трудящих. Однак судові процеси проти трестів були поодинокі. На практиці закон Шермана частіше застосовувався проти профспілок, їх оголошували своєрідними трес-

тами, страйки визнавалися протизаконними на тій підставі, що вони нібито перешкоджають торгівлі між штатами тощо.

Конгрес дуже широко тлумачив розділ Конституції, який уповноважував його регулювати торгівлю між штатами. Йдучи назустріч монополіям, він видавав закони з широкого кола питань, що стосувалися не тільки транспортних засобів, а й виробництва товарів. У. Форстер зазначав, що діяльність американського Конгресу — «це насамперед історія захисту інтересів капіталістів».

У 1875 р. з'явилася американська асоціація банкірів, у 1877 р. — таке ж об'єднання видавців газет, у 1895 р. — національна асоціація промисловців, у 1907 р. — з виробництва і збуту машин, у 1912 р. — банкірів міст, у 1913 р. — автомобільних промисловців. 1912 р. було утворено архімогутню Торговельну палату. Йдучи назустріч побажанням банків, держава в 1913 р. створює федеральну резервну систему. Монополії почали справляти вирішальний вплив на формування політики уряду.

Концентрація банківського капіталу і злиття його з промисловим у період імперіалізму дозволяли фінансовій олігархії за допомогою взаємозв'язку багатоповерхових корпорацій контролювати все господарське і політичне життя країни. До того ж федеральна влада надавала монополіям додаткові пільги. На початку ХХ ст. акції багатьох корпорацій почала придбавати держава, що ще більше підсилило могутність фінансового капіталу.

У цілому слід визнати, що до початку ХХ ст. у системі загальнофедеральних органів Конгрес посідав більш високе становище. Згідно з Законом 1909 р. лише Конгрес міг дати асигнування на установи, створювані президентом, і робив він це вкрай неохоче. При цьому законодавці виходили з доктрини, що будь-яке посилення державного апарату, збільшення урядових органів завдають шкоди бізнесу. З цих причин для отримання згоди Конгресу на створення Міністерства морського флоту знадобилося 10 років, Міністерства внутрішніх справ — 39, юстиції — 40, Міністерства праці — 45 років. Звичайно, влада президента була значною, особливо в період війни Півночі і Півдня. Однак перші президенти рідко накладали вето на прийняті Конгресом закони.

Практика делегованого законодавства до Першої світової війни не набула широкого поширення.

9. Президент

При нагоді президенти не упустили можливості звільнитися від обтяжливої для них опіки з боку Конгресу. Спроби діяти більш самостійно були особливо вдалимими в період складних ситуацій, кризового становища внутрішньої чи зовнішньої політики. У таких випадках Конгресу доводилося миритися з посиленням виконавчої влади заради загального блага панівного класу.

Президенти не раз ставили Конгрес перед фактом, що стався, чи обходили його, особливо в галузі зовнішньої політики. Так було при збройному конфлікті з Іспанією, приєднанні до США нових територій або перетворенні деяких країн Американського континенту на фактичні колонії. Так, у 1907 р. Т. Рузвельт одноосібно підписав договір з Японією. Щоб уникнути дебатів у сенаті, як вимагала Конституція, президент назвав його «джентльменською угодою».

Складається практика, за якою президент або підписував угоди без звернення до Конгресу, або ж після того, що сталося, домагався від Конгресу його схвалення. Ці два види актів називалися угодами виконавчої влади («виконавчі угоди»).

Концентрація влади обумовлювалася економічними тенденціями, інтересами монополій. Великий бізнес у складній обстановці волів мати справу не з Конгресом, що розглагольствує, а з «динамічним» президентом. Він «менше говорить, а більше робить». Ще Т. Рузвельт визначив формулу поведінки в галузі зовнішньої політики: «Говори стримано, але тримай великий кийок». До того ж президенти були ставлениками найбагатших корпорацій.

Влада президента підсилася завдяки активізації його ролі як лідера партії, чого взагалі не знали батьки американської Конституції. Запроваджується практика проведення нарад у Білому домі, у ході яких президент разом з керівниками своєї фракції в Конгресі обговорював стратегію і тактику політичної боротьби, долю важливих законопроектів, урядових указів. Від президента залежало одержання посад у федеральній адміністрації, дипломатичній службі, суді. Традиційно їх одержували ті, хто надав послуги і допомогу у виборчій кампанії, яка стала немислимою без фінансових донорів. Найважливіші посади діставалися тим, хто давав особливо великі гроші на обрання президента, так званим «жирним котам».

Посилаючись на неписане, але передбачуване право «робити тільки користь своєму народові», президенти вдавалися до ви-

користання вето щодо законів. Президент С. Клівленд у другій половині 80-х років застосовував вето понад сто разів, і лише один раз воно було подолане Конгресом. Президенти почали видавати в усе більших масштабах укази, які мало чим відрізнялися від нормативних актів федерального Конгресу. Щорічні послання президента Конгресу фактично були програмою діяльності палат.

З 1903 р. президент як головнокомандувач очолив національну гвардію, до складу якої увійшла міліція штатів. Отже, тенденція зростання ролі виконавчої влади стає усе більш очевидною ще до Першої світової війни.

У складі федеральної адміністрації з'явилися нові відомства. Крім департаментів із зовнішніх зносин, фінансів, військового, внутрішніх справ, засновуються міністерства юстиції (1870 р.), зв'язку (1872 р.), землеробства (1889 р.), торгівлі (1888 р.). Останнє в 1913 р. поділяється на два — торгівлі і праці.

Оскільки відповідно до Конституції поліція залишалася у віданні штатів, Департамент внутрішніх справ не займався організацією охорони громадського порядку. Його функціями було: облік і використання корисних копалин, регулювання рибальства і мисливства, управління індійськими резерваціями і державними володіннями США за кордоном.

Міністерство землеробства відало збиранням відомостей про сільське господарство, поширювало корисну інформацію для фермерів. Департамент праці мав стежити за дотриманням законів про працю.

У 1887 р. засновується комісія міжштатної торгівлі, у 1914 р. — федеральна торгова комісія, у 1916 р. — тарифна комісія та ін.

Під час Першої світової війни існувала Рада національної оборони. Влада президента В. Вільсона була особливо широкою.

Аж до початку 80-х років XIX ст. партія, що одержала перемогу на виборах, знімала з посад прихильників партії, яка зазнала поразки на виборах. Законом Пендлтона 1883 р. передбачалося замінити «систему здобичі» «системою заслуг». Він заборонив роздачу посад за політичні заслуги під час виборчої кампанії, але не усунув причин корупції і хабарництва. Створена для виконання цього Закону Комісія цивільної служби почала визначати ступінь кваліфікації і придатності кандидатів на зайняття посад державних службовців шляхом проведення конкурсних іспитів. З того часу апарат управління

став спільною «здобиччю» обох партій — Республіканської і Демократичної. Комісія відала відставкою, переміщенням і пенсійними справами державних службовців, визначала ступінь їхньої класової лояльності. Більш детально правила перебування на службі, підстави звільнення визначив закон Ллойда-Лафаллера 1912 р.

10. Місцеве управління, суд і поліція

Відповідно до Конституції США — федерація, що складається зі штатів. Кожен з них має свою Конституцію, яка не повинна мати серйозних розбіжностей з федеральною. Законодавча влада в штаті належить, як правило, двопалатному парламенту (сенат і палата представників), виконавча — губернатору. Штати складаються з графств. У містах є ради і мери. Майже всі посади в штатах, графствах виборні, строкові і відплатні. Однак діяльність осіб, які займають ці посади, багато в чому залежить від партійних босів.

Особливе становище посідає федеральний округ Колумбія, де знаходиться столиця США. Управління ним здійснюють спеціальний комітет Конгресу й особи, уповноважені президентом. У штаті Нова Англія місцеве управління зосереджене в таунах. В окремих штатах графства також розбиті на тауни. Перехід до імперіалізму, централізація управління підсилили залежність штатів від федеральної влади, особливо у питаннях асигнувань. Закони 1911, 1916, 1917 рр. ввели в практику надання субсидій, фінансових дотацій штатам на певні цілі, при цьому федеральна влада не забувала про свої інтереси і побажання монополій. З іншого боку, монополіям буває вигідно виступати в ролі захисників прав штатів. Гасла про державну самостійність штатів використовують і великі буржуазні партії, особливо в період виборчих кампаній. У цілому державний устрій США наприкінці XIX — на початку XX ст. розвивався по лінії централізації, розширення повноважень федеральних органів.

Централізація влади позначилась також на судовій системі, яку очолює Верховний суд США. Тривалий час його кількісний склад залежав від розсуду Конгресу. Закон 1869 р. встановив, що Верховний суд США складається з голови і восьми членів, призначуваних президентом зі згоди сенату. Ці посади обіймаються довічно, хоча Закон дозволяє піти у відставку по досягненні 70-літнього віку і 10-літнього стажу судової роботи. Сенат, звичайно, міг звільнити будь-якого суддю достроково, але для цього він повинен сам розглянути обвинувачення і винес-

ти вирок про зраду судді або його аморальну поведінку. Іншими словами, дискваліфікація допускалася лише в порядку ім'єнменту. Принцип незмінюваності суддів був узятий з англійської практики.

Відповідно до Конституції і Закону про федеральну судову систему 1789 р. компетенція Верховного суду була відносно невеликою. Він міг приймати до розгляду спори між штатами і справи, пов'язані з представниками іноземних держав. Основна його функція — судовий нагляд: перевірка рішень нижчестоящих судів, додержання законності посадовими особами. Федеральний суд є вищою апеляційною інстанцією країни.

Однак ще на початку XIX ст. другий голова Верховного суду Дж. Маршалл у своїй доктрині проголосив право Верховного суду вирішувати питання про відповідність Конституції актів Конгресу й указів президента. Це привело до затяжного конфлікту з президентом Джефферсоном. Однак у другій половині XIX ст. доктрина судового верховенства одержала офіційне визнання як складова конституційної системи. Своїм рішенням у будь-якій конкретній справі Верховний суд США міг позбавити санкції будь-який закон, тобто зробити його недійсним.

Верховний суд не раз проголошував, що саме він покликаний забезпечити правові гарантії правосуддя. При цьому робилося посилання на 14-ту поправку до Конституції, яка забороняє штатам застосовувати кримінальне покарання інакше, ніж на основі «належної правової процедури». На думку американського юриста Д. Карлена, ця норма була підставою наглядових повноважень Верховного суду щодо діяльності урядів штатів і була використана ним з метою централізації й уніфікації законодавства і судової практики.

За сто років після прийняття 14-ї поправки Верховний суд оголосив неконституційними 94 федеральні закони. Від цього частіше вигравали монополії, оскільки скасовувалося багато актів, що стосувалися соціального і трудового права.

У разі потреби Верховний суд вносив поправки до раніше прийнятих ним актів щодо тлумачення права, не дуже зважаючи на доктрину додержання судового прецеденту. При цьому він нагадував швидше законодавчий орган, ніж орган правосуддя. Американські судді поводяться із зазначеною доктриною більш вільно, ніж їхні колеги в Англії.

Судова система США складна, заплутана. Вона складається із судів федерації і штатів. Округ Колумбія має окремий суд. Юрисдикція апеляційного суду поширюється на кілька

штатів. Основна ланка федеральної системи — районний суд. У великих штатах є кілька таких судів. До 1911 р. існували округні суди.

Федеральні суди розглядають кримінальні злочини, карані за федеральними законами. Залежно від складу злочину районний суддя може розглядати справу сам чи за участю присяжних. Крім того, існувала мережа спеціальних федеральних судів: військових, податкових, митних, претензійних. У штатах була своя судова система, ще більш складна: Верховний суд штату, чия компетенція схожа з компетенцією федерального Верховного суду, проміжні апеляційні суди. Основна маса справ розглядалася судом першої інстанції. Існували мирові судді, суди мерів, муніципальні, графств, округні, поліцейські, зі спорів про заповіти, совісні суди.

Справи про тяжкі кримінальні злочини, особливо карані смертною карою, обов'язково повинні були розглядатися за участю присяжних. Велике журі федеральних судів складалося з 12—16 присяжних, у судах штатів — з 7—23. Мале журі в складі 12 присяжних діяло як у кримінальних, так і в цивільних справах. Заплутаність судової системи посилюється тим, що майже кожен штат має своє кримінальне, цивільне і процесуальне законодавство.

Виносячи вирок, суди нерідко звертаються до прецедентів. Тільки з практики Верховного суду США їх налічується сотні томів.

Обов'язок порушувати кримінальне переслідування і підтримувати обвинувачення у Верховному суді США покладено на міністра юстиції. Глава федерального Міністерства юстиції одночасно є генерал-прокурором. У штатах ці функції виконують свої прокурори, формально незалежні від міністра юстиції. Американська прокуратура будується на децентралізованих засадах.

У 1908 р. при Міністерстві юстиції створюється постійна слідча служба — Бюро розслідування. Згодом цей орган став виконувати функції загальнофедеральної кримінальної і політичної поліції.

У штатах і графствах боротьбу з робітничим рухом вели поліцейська служба і приватні детективні агентства. Великі сили поліції були кинуті на придушення страйку в Чикаго (1 травня 1886 р.), у Гомстеді (1892 р.), Пенсільванії (1902 р.).

Міністерства фінансів, пошти і телеграфу створювали свою поліцію. Капітолій, де розміщуються Конгрес і Білий дім —

резиденція президента, охороняють спеціальні поліцейські підрозділи.

Поліція штатів і графств виникла наприкінці ХІХ ст. у зв'язку зі зростанням робітничого руху. Вона підпорядковувалася губернатору. Крім поліцейських інспекторів службу з охорони порядку здійснювали шерифи.

Шериф — виборна посада, у деяких місцях майже неоплачувана. Тому обіймати її могли заможні громадяни, які користувалися довірою партійного боса. Він стежив за триманням заарештованих, виконанням вироків. Йому підпорядковувалися констеблі — виборні особи в сільських місцевостях.

Основна служба з охорони громадського порядку здійснювалася поліцейськими, які одержували плату за це і відповідну форму. Власники заводів, фабрик, шахт мали право формувати свою приватну поліцію, яку вони не раз застосовували проти страйкарів.

Наприкінці ХІХ ст. стає більш жорсткою практика відбування покарання злочинцями. Тривалий час засуджені відбували покарання у тюрмах за так званою пенсільванською системою. В'язнів поміщали в одиночну камеру з повною ізоляцією і здійснювали релігійний вплив на них. Пізніше в деяких штатах в'язнів почали залучати до каторжних робіт, об'єднавши пенсільванську систему з осборнською. Фізичне і духовне поневолення перетворювало в'язнів на інвалідів.

Для молодих в'язнів з 70-х років ХІХ ст. почали застосовувати реформаторії. В Англії їх називали «борстальські установи». Засуджені перебували в загальних камерах, брали участь у спільній праці. Термін ув'язнення міг бути зменшений за розсудом тюремної адміністрації.

11. Право

Американська система права увібрала в себе багато принципів англійського права, особливо прецедентного. Однак під час Війни за незалежність суддям заборонялося посилалися на ордонанси короля і статuti парламенту Великобританії. Декларація незалежності 1776 р. у різних висловах звинувачує англійського короля в беззаконні, зневажанні елементарних прав і свобод, незаконній відмові у здійсненні правосуддя, у невизнанні права поселенців мати свої хартії і закони, свій суд присяжних. З метою «стомити законодавчі збори» і цим примусити їх до підкорення собі король «скликав їх у місцях незручних і незвичних».

Основні принципи права США зафіксовані в Декларації незалежності 1776 р. і Конституції.

Першорядний для буржуазії інститут приватної власності двічі зафіксований у 5-й поправці до Конституції США: «Ніхто не може бути позбавлений власності без легального судового розгляду, приватну власність не можна відбирати на суспільне використання без справедливої винагороди». Конституція штату Нью-Йорк 1822 р. відтворила це положення: «Експропріація для суспільної користі може бути здійснена не інакше, як зі сплатою справедливої винагороди».

Принципи рівності людей перед законом, право обвинуваченого на публічний суд за участю присяжних і захисника, на здійснення правосуддя за законами своєї країни мали прогресивне значення. Однак ці принципи характерні для стадії домонополістичного капіталізму.

Незважаючи на те, що Декларація незалежності проголосила рівність людей, а другий цикл поправок до Конституції США дав з цього приводу додаткові роз'яснення, у країні збереглося багато правових обмежень для кольорових і емігрантів. Існувала відкрита сегрегація. У багатьох штатах заборонявся шлюб білих з неграми, з особами китайського і монгольського походження. Для кольорових і мулатів існували різні обмеження в навчанні, відвідуванні громадських місць тощо. Явна перевага надавалася особам англосаксонського походження.

Основним джерелом права є Конституція, за нею йдуть федеральні закони, конституції і закони штатів. Для судів усіх інстанцій обов'язковими вважаються рішення Верховного суду США. Кожен штат видає свої закони із цивільного, трудового, кримінального і процесуального права. Майже в кожному штаті є своя система права. До середини ХХ ст. у США налічувалося понад 1,5 млн законів. Багато рішень верховних судів штатів (навіть щодо цілком однакових обставин) часто суперечать одне одному. Спроби Верховного суду внести однаковість у правову систему виявилися марними. Цікаво відзначити, що перша кодифікація права була розпочата з ініціативи видатного американського юриста Фільда. Складений ним у 1848 р. Кодекс цивільного і кримінального судочинства для штату Нью-Йорк виявився настільки вдалим, що з незначними поправками він був прийнятий у багатьох штатах.

Особливість американської системи права полягає й у тому, що вона визнає багато доктрин і положень англійського преце-

лентного і статутного права. Це зафіксовано в конституціях деяких штатів. Збіг буржуазних правових принципів обох країн дає підставу говорити про існування англосаксонської системи права.

В галузі цивільного права найважливішими є інститут приватної власності, свобода і непорушність договору, широка свобода розпорядження спадщиною, право на судовий захист порушених прав тощо. Суди штатів під час винесення рішень у цивільних справах мали широку самостійність. Вони могли посилатися на закони свого штату, на місцеве прецедентне право або навіть на англійські закони. Джерелом права був прецедент. Цивільне право залишалося заплутаним. Суперечливість, строкатість рішень породжували безліч колізій. За словами одного судді, труднощі полягали не в тому, щоб знати норму права, а в тому, щоб знайти її.

Після того, як трести за законом Шермана фактично були заборонені, основною організаційно-правовою формою капіталістичного підприємства стала корпорація (акціонерне товариство). Її становище регулювалося договором товариства. Корпорація мала статус юридичної особи, її члени мали право на частину прибутку відповідно до кількості акцій. У разі краху фірми акціонер відповідав за її боргами тільки в межах вкладеного ним капіталу. Він не міг претендувати на право власника майна і укладати від імені корпорації угоди.

Другий вид договору товариства одержав назву «фірма». Її майно вважається загальною власністю і тому учасники фірми несуть повну відповідальність за її боргами. Отже, у першому випадку учасники договору товариства мають нести обмежену майнову відповідальність, у другому — повну. Формально вищим органом корпорацій були збори акціонерів. Фактично реальна влада була в тих, хто мав більше половини акцій (контрольний пакет). Правове становище корпорацій регулювалося, як правило, законодавством штатів.

Для фінансової олігархії ця форма застосування капіталу виявилася не менш зручною, ніж трести. Маючи контрольний пакет, монополії фактично керували зв'язаними з ними нижчестоящими акціонерними товариствами і фірмами. У разі свавілля фінансові магнати розправлялися з дрібними фірмами швидко і безжалісно.

У цей період буржуазія найрішучішим чином виступала проти втручання в справи підприємців, дотримуючись принципу: «Менше уряду в бізнесі і більше бізнесу в уряді». Принцип не-

втручання держави в економічні справи був для обох великих партій, але особливо для республіканців, як біблійний завіт. Майже до Другої світової війни не було федерального закону про мінімум заробітної плати.

За соціальним законодавством перша держава капіталізму посідала одне з останніх місць. На переважній більшості підприємств і установ не був встановлений 8-годинний робочий день, не існувало страхування на випадок хвороби, безробіття. Підприємці чинили опір запровадженню трудового арбітражу. Колективний договір не завжди і не скрізь визнавався підприємцями.

Через протидію монополій, посилаючись на «особливі умови» американської економіки, Конгрес відхилив ряд актів, що стосувалися поліпшення умов праці і життя робітників. Лише для окремих державних підприємств у 1886 р. був установлений 8-годинний робочий день. У 1916 р. Конгрес прийняв Закон про 8-годинний робочий день і на залізничному транспорті. Верховний суд чинив рішучий опір прийняттю федерального закону про обмеження тривалості робочого дня для дітей і жінок. Прийняті в штатах закони були оголошені такими, що суперечать Конституції. Так було в 1905 р., коли в Нью-Йорку був виданий Закон про 10-годинний робочий день.

Тривалий час діяла доктрина, відповідно до якої профспілки вважалися злочинною змовою (criminal conspiracy). Навіть після Громадянської війни страйк за законами деяких штатів кваліфікувався як злочин. Для його придушення застосовувалися так звані судові накази — різновид англійського суду справедливості.

Підприємець під приводом, що страйк може завдати «непоправної» шкоди його власності, міг звернутися до суду з проханням про видання такого наказу. Організатори страйку піддавалися кримінальному переслідуванню. На підставі такої каучукової формули, як «неповага до суду», у 1894 р. були засуджені організатори страйку залізничників на чолі з соціалістом Дебсом. Президент Дж. Клівленд направив федеральні війська для придушення страйку робітників на заводах Пульмана. Причому вони були направлені не тільки без прохання властей штату, а й всупереч наполегливим запереченням губернатора. Відносно висока заробітна плата робітників і сприятлива економічна кон'юнктура дозволила монополіям не церемонитися у виборі засобів для придушення трудящих.

В галузі кримінального права американська судова теорія і практика визнають англійську систему класифікації злочинів,

що підрозділяє їх на три види: зраду, тяжкі кримінальні злочини, карані проступки. Злочин і покарання визначалися за законами штатів. Конституція віднесла до відання федеральної юстиції переслідування за фальшивомонетництво, піратство у відкритому морі, зраду.

4 березня 1909 р. набрав чинності федеральний Кримінальний кодекс, який передбачає відповідальність за найбільш тяжкі злочини: шпигунство, заколот, фальшивомонетництво, торгівлю наркотиками, викрадення людей тощо. Спроби запровадити єдині основи загальнофедерального кримінального законодавства наражалися на опір властей штатів. Заплутаність і суперечливість процесуальних форм, множинність судових інстанцій допомагають можливим злочинцям і відповідачам за допомогою адвокатів затягувати процес на багато років.

Верховний суд у справі революціонера Дебса заявив: «Уся сила нації може бути використана для застосування примусу до будь-якої частини країни... Якщо виникає надзвичайний стан, армія, уся міліція перебувають на службі, щоб змусити коритися законам». Навіть на початку ХХ ст. діяв Закон про підбурювання до заколоту від 14 липня 1789 р. Усякий, хто вступив у «змову з наміром протидіяти якому-небудь заходу уряду США», міг бути підданий штрафу.

Кримінальні кодекси США не мають загальної частини, що дає можливість суддям тлумачити закони на свій розсуд. Диспозиції статей громіздкі і невизначені. Так, згідно зі ст. 1 федерального Кодексу за державну зраду слід карати всякого, хто «буде прибічником ворогів США, хто надає їм допомогу чи підтримку». Ще більш невизначеною є ст. 4, що передбачає відповідальність за підбурювання до заколоту.

У 30 штатах під страхом покарання були заборонені шлюби між білими і неграми. У штатах Меріленд і Флорида винуватий негр за порушення такого закону міг бути позбавлений волі на строк до 10 років.

Після Громадянської війни в південних штатах були прийняті так звані «чорні кодекси». Під приводом навчання негрів і підготовки їх до вільного життя хазяїн одержував право на їхню працю і на застосування до них «помірних тілесних покарань». За втечу учня дозволялося поміщати його у в'язницю. Фактично негр до 18 років залишався в безроздільній владі хазяїна. На практиці поширеними були вирок до тюремного ув'язнення в сукупності на строк до 99 років.

Суть кримінального права стає очевидною при аналізі практики застосування закону Шермана 1890 р. (Акт для захисту торгівлі і комерції від незаконних обмежень і монополій). Закон оголосив злочинними будь-які договори й об'єднання у формі трестів або в будь-якій іншій, спрямовані на обмеження торгівлі між штатами й іноземними державами. Навіть монополізація торгівлі або замах на неї вважалися кримінальним діянням. Винні могли каратися штрафом до 5 тис. дол. чи відбувати рік тюремного ув'язнення. За обтяжуючих обставин обидва покарання дозволялося поєднувати.

Будь-яке майно, придбане на порушення цього Закону, підлягало конфіскації. Усякий, хто постраждав від трестів, зазнав шкоди (у справах чи власності), міг через суд вимагати триразового відшкодування збитків.

Визначення Закону невизначені і розпливчасті. Згодом президент Т. Рузвельт своїм указом роз'яснив, що обмеження торгівлі можуть бути «протиправні» і «правомірні». Верховний суд також став посилається на «правило розумності», виходячи з того, що закон забороняє не будь-яке, а тільки «нерозумне» обмеження свободи торгівлі.

Президент Дж. Клівленд порушив 10 антитрестівських справ, причому 5 з них були спрямовані проти профспілок. За 7 років після прийняття закону Шермана федеральні суди 12 разів визнавали винними в його порушенні профспілки і лише один раз капіталістів.

Суди, як правило, відмовлялися виносити обвинувальні вироки проти монополій у таких справах, вважаючи об'єднання капіталістів «нормальною» діловою операцією. У рішенні в справі нафтового тресту Рокфеллера в 1911 р. Верховний суд США з посиланням на загальне право знов-таки заявив, що закон Шермана забороняє нібито «нерозумні» монополії і змови.

У 1914 р. був прийнятий закон Клейтона (Акт про федеральну торгівлю комісію), що заборонив під страхом кримінального переслідування протиправні способи боротьби з конкурентами в торгівлі (поступка в ціні, зниження цін, скуповування корпораціями акцій конкуруючих фірм). За «нечесні методи конкуренції» була запроваджена особиста відповідальність посадових осіб корпорацій. Від цих законів великий бізнес серйозного збитку не мав, постраждали в основному дрібні фірми.

З метою залякування запроваджувалися «сучасні» способи смертвіння засуджених: страта на електричному стільці, у газовій камері, отруєння кислотою. Перед цим виконувалися обря-

ди, пов'язані з моральним потрясінням. У ряді штатів застосовувалися кастрація, стерилізація. Санкціонувалося складання покарань. Були в'язні, засуджені на більш ніж столітній термін. Суди практикували засудження на невизначений термін — скільки необхідно для виправлення. Доля в'язня залежала від розсуду тюремної адміністрації.

Однак ні суворі санкції, ні реформи в галузі тюремної справи не могли призупинити зростання злочинності. В одному з документів 1910 р. констатовалося: «Злочинність, особливо насильницька і серед молоді, увесь час зростає і загрожує привести націю до банкрутства».

У галузі кримінального процесу зберігали чинність статті Білья про права. До них належать гарантії проти необґрунтованих обшуків і виїмок. Ордери на вчинення цих дій могли видаватися тільки за наявності достатньої підстави. «Ніхто не буде примушений бути свідком проти самого себе у кримінальній справі», кримінальне покарання не буде застосовуватися інакше, ніж на підставі належної правової процедури. У 1911 р. приймається Судовий кодекс США (правила процедури в судах).

Теорія американського кримінального процесу тісно пов'язує з «привілеєм проти самозвинувачення» такі інститути, як презумпція невинуватості і правило про тягар доказування. «Обвинуваченого не можна примушувати давати показання проти себе. Закон гарантує право обвинуваченого на захист. Суд може виділити безоплатного адвоката».

6-та поправка до Конституції США гарантує обвинуваченому право на суд присяжних. Участь останніх обов'язкова під час розгляду особливо тяжких кримінальних злочинів. За наявності розумного сумніву щодо винуватості підсудного присяжні і судді повинні його виправдати. Водночас обвинувачений може відмовитися від цього порядку і просити про розгляд його справи суддею одноособово. Коли підсудний визнає себе винуватим, вердикту присяжних не потрібно.

Слід мати на увазі, що склад присяжних ретельно відбирається. Розбіжності між суддями і присяжними щодо вердиктів незначні. Як зазначив один з американських дослідників професор Кальвен, «присяжні згодні із суддею досить часто, щоб не викликати занепокоєння, і досить часто не згодні з ним, щоб привертати до себе увагу».

На практиці багато із зазначених гарантій не завжди забезпечувались. Візьмемо право проти самозвинувачення. Показання свідка, якому суд за його клопотанням надав цей при-

вілей, вважаються «імунізованими», вони не можуть бути використані проти нього. Насправді ж обвинувачення, відштовхуючись від подібних показань, може без великих зусиль відшукати «незалежні обставини».

Діючи за порадою досвідченого адвоката, заможний злочинець йшов на визнання своєї провини у дрібному злочині (місдімінор), завдяки чому відпадала загроза одержати більш суворе покарання за інші вчинені ним злочини. Цим часто користувалися ті, хто ухилився від сплати податків, вчиняв незаконні угоди (гангстери, букмекери). Такі зізнання — фактично угода між обвинуваченим і його адвокатом, з одного боку, і окружним аторнеєм (прокурором) — з іншого. За розбій могли присудити 30 років тюрми, а за зізнання в місдімінорі — кілька місяців. З огляду на те, що суди були завалені справами, для правосуддя така процедура була полегшенням. В умовах громіздкої і заплутаної судової системи створювалося підґрунтя для обмови і суддівської сваволі. Досвідчений адвокат міг відшукати в справі підсудного факти, які, на його думку, свідчать про порушення «належної правової процедури», і одержував можливість апелювати до вищестоящих судів.

Особлива небезпека почала загрожувати суспільству з моменту появи організованих банд типу мафії. Наприкінці XIX ст. Міністерство юстиції зробило спробу розслідувати їхню незаконну діяльність, але зазнало невдачі. Після Першої світової війни організована злочинність почала набувати загрозливих масштабів.

Тема 13. Державність Франції в період буржуазної революції (1789—1804 рр.)

1. Причини й етапи буржуазної революції у Франції.
2. Декларація прав людини і громадянина 1789 р. і Конституція 1791 р. Їх зміст і характеристика.
3. Якобінська диктатура. Конституція 1793 р.
4. Державний устрій якобінської диктатури, її основні соціально-економічні і політичні перетворення.
5. Термідоріанський переворот. Конституція 1799 р. Період Консульства.
6. Утворення імперії Наполеона.

1. Причини й етапи буржуазної революції у Франції

У процесі утвердження капіталістичного суспільства і буржуазної держави особливе місце належить французькій революції 1789—1794 рр. Її не дарма називають Великою. Це була буржуазно-демократична революція, керівну роль в якій відіграла буржуазія. Але вона була народною за своїми рушійними силами і тому радикальною за своїми результатами. Революція зруйнувала підвалини феодального ладу, ліквідувала середньовічні економічні і політичні порядки у Франції.

Значення Великої французької революції XVIII ст. не обмежується рамками однієї країни й одного десятиліття. Вона дала могутній імпульс соціальному прогресу в усьому світі, визначила тріумфальний хід капіталізму як передового для свого часу суспільно-політичного устрою.

Революція 1789—1794 рр. була наслідком глибокого протиріччя між капіталістичним способом виробництва і системою феодальних відносин, що перешкождали його розвитку (виключне право феодалів на землю, станово-корпоративні обмеження тощо). Головною перешкодою на шляху прогресивних соціальних перетворень був абсолютизм, що остаточно перетворився на той час на політичний оплот феодальної реакції. Весь чиновницький і військово-поліцейський апарат королівської влади був спрямований насамперед на придушення селянських повстань, опозиційних політичних сил. До останньої третини XVIII ст. ще більше виявився паразитичний характер абсолютної монархії, який дістав вияв у його фінансовій політиці. Величезні суми з державної казни йшли на «підгодовування» верхівки дворянства і духовенства, на підтримку зовнішнього блиску королівського двору. Незважаючи на постійне зростання податків та інших поборів, стягуваних із третього стану, королівська казна завжди була порожня, а державний борг зріс до нечуваної суми.

Французька революція XVIII ст. визрівала і протікала в умовах, коли конфронтація буржуазії з феодальною монархією, дворянством і панівною церквою була значно гострішою, ніж це було півтора століття тому в Англії. Усвідомлюючи зростання своєї економічної сили, французька буржуазія усе більш болісно сприймала своє політичне безправ'я і свою стану приреченість. Вона не бажала більше миритися з феодально-абсолютистськими порядками, за яких представники третього стану не тільки усувалися від участі в державних справах, а й не були захищені від незаконних конфіскацій майна, не мали особистих гарантій від сваволі королівських чиновників тощо.

Готовність до політичних дій і революційна рішучість французької буржуазії наприкінці XVIII ст. мали під собою і певні ідеологічні підстави. Видатні просвітителі XVIII ст. (Вольтер, Монтеск'є, Руссо та ін.) у своїх творах піддали критиці всі сторони феодального суспільного ладу, переконливо показали його «нерозумність». Французькі революціонери XVIII ст. (спираючись на досвід англійської й американської революцій) мали у своєму розпорядженні досить чітку програму боротьби за буржуазну демократію, взяли на озброєння політичні гасла («свобода, рівність, братерство»), здатні підняти широкі народні маси на безкомпромісну боротьбу з феодальним ладом.

Революційна ситуація, що виникла у Франції наприкінці 80-х років у зв'язку з торгово-промисловою кризою, неврожайними роками і «голодними бунтами», а також фінансове банкрутство держави підштовхнули королівську владу на політичні маневри, на скликання Генеральних штатів. Сподіваючись знайти за допомогою останніх вихід із скрутного фінансового і політичного становища, король погодився навіть піти на збільшення в Генеральних штатах кількості представників від третього стану (до 600 чоловік), тоді як духовенство і дворянство, як і раніше, посилали по 300 представників. Цю поступку мало нейтралізувати збереження старого порядку голосування по станах. Але вже в травні 1789 р. після відкриття Генеральних штатів депутати третього стану, до яких приєдналася частина депутатів інших станів, виявили непокору королю, зажадавши проведення не станових, а спільних засідань із прийняттям рішень на основі більшості голосів усіх депутатів Генеральних штатів. Розглядаючи себе як представників усієї нації, вони організувалися спочатку в Національні, а потім (9 липня 1789 р.) в Установчі збори, що поставили перед собою революційну мету — визначити основи нового, конституційного ладу для Франції.

Рішучі дії вождів третього стану мали успіх, тому що вони відображали переважні політичні настрої в країні й у критичний момент були підтримані революційним виступом широких народних мас. У відповідь на спроби короля Людовіка XVI розігнати Установчі збори трудящі Парижа 14 липня 1789 р. піднялися на повстання, яке стало початком революційного підйому, що продовжувався до літа 1794 р. Революція розвивалася по висхідній лінії. У її розвитку, а отже, й у становленні буржуазної державності у Франції, виокремлюють три основних етапи.

На першому етапі (14 липня 1789 р. — 10 серпня 1792 р.) представники ліберального дворянства і великої буржуазії (так

звані конституціоналісти), які виступили від імені революційного народу і переважали в Установчих зборах, проводять ряд важливих антифеодальних заходів. Але конституціоналісти бояться радикалізму народних мас, ідуть на компроміс з королівською владою, у результаті чого у Франції встановлюється конституційна монархія.

Другий етап революції (10 серпня 1792 р. — 2 червня 1793 р.) характеризується подальшим наростанням революційних настроїв і розширенням народного руху, що призводить до нового повстання і переходу влади до рук більш радикальних кіл торгово-промислової буржуазії (так званих жирондистів). За вимогою народних мас у Франції проголошується республіка, здійснюється ряд більш глибоких антифеодальних заходів, зміцнюються позиції революційної демократії.

На третьому етапі (2 червня 1793 р. — 27 липня 1794 р.) до влади приходять широкий блок революційно-демократичних сил (так звані якобінці). Провідну роль у цьому блоці відігравали дрібнобуржуазні революціонери. Це були «якобінці з народом, з революційною більшістю народу, з революційними передовими класами свого часу». На цьому етапі вплив широких народних мас на хід революційної боротьби досягає своєї кульмінації, завдяки чому були викорчовані корені феодальної системи, проведені глибокі демократичні перетворення, ліквідована загроза контрреволюційної інтервенції, коаліції європейських держав і реставрації монархії. Саме революційно-демократичний режим, сформований за якобінців, забезпечив остаточну перемогу у Франції нового, капіталістичного суспільного і політичного устрою.

Падіння якобінців, які вичерпали до середини літа 1794 р. свою революційну активність і втратили опору в широких народних масах, привело до влади велику контрреволюційну буржуазію, що зміцнилася за роки революції. Поступовий відступ революційних сил, зростання консервативних настроїв серед буржуазії і власницького селянства завершилися в 1799 р. новим контрреволюційним переворотом Бонапарта, а потім і падінням республіканського ладу.

2. Декларація прав людини і громадянина 1789 р. і Конституція 1791 р. Їх зміст і характеристика

Декларація прав людини і громадянина 1789 р. З перших же днів революції Національні, а потім Установчі збори зайнялися розробкою Конституції і визначенням принципів організації

нової державної влади, у зв'язку з чим були утворені спеціальні конституційні комісії. Важливою віхою на шляху становлення французького конституціоналізму було урочисте проголошення 26 серпня 1789 р. Декларації прав людини і громадянина. У цьому документі формулювалися найважливіші державно-правові вимоги революційно налаштованого третього стану, що виступав у цей час ще єдиним фронтом у конфлікті з королем і з усім старим режимом.

На зміст Декларації, витриманої в дусі природно-правової концепції, істотно вплинули ідеї французьких просвітителів XVIII ст., а також Декларація незалежності США. Автори французької Декларації (Лафайєт, Мірабо, Муньє, Дюпор) розглядали людину як істоту, від природи наділену природними і невідчужуваними правами («люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах» — ст. 1). Саме «забуття прав людини», зневага до них є, на думку авторів Декларації, «причинами суспільних нещастя і пороків урядів».

До природних прав, перелік яких відрізнявся від того, що був передбачений у Декларації незалежності США, включалися свобода, власність, безпека, опір гнобленню (ст. 2). Поставивши на перше місце свободу і власність, Декларація втілила відому думку Вольтера: «Свобода і власність — ось крик природи». У концепції природних прав, що претендують на універсальне відображення природи людини, реалізовувалися не тільки загальнодемократичні прагнення народних мас, а й специфічні інтереси буржуазії, закріплювалися найважливіші відносини капіталістичного суспільства, що формується. Так, свобода, сформульована в ст. 4 у дусі індивідуалістичних концепцій, що панували в той час, перекладалася на юридичну мову як можливість «робити усе, що не шкодить іншому».

Ідея свободи була, безперечно, центральною і найдемократичнішою ідеєю Декларації. Вона не зводилася лише до політичної свободи, а означала в кінцевому підсумку ширше розуміння свободи людини і громадянина як свободи підприємництва, пересування, релігійних переконань та ін. Власність також розглядалася авторами Декларації в абстрактно-індивідуалістичному дусі і була єдиним природним правом, що було в цьому документі «недоторканим і священним». Непорушність приватної власності була гарантована: «Ніхто не може бути позбавлений її інакше, як у разі встановленої законом незаперечної суспільної необхідності», причому лише на умовах «справедливого і попереднього відшкодування» (ст. 17).

Прагнення захистити майнові інтереси громадян знайшло своє відображення в статтях 13, 14, у яких заборонялися до-вільні королівські побори (у тому числі на утримання збройних сил) і встановлювалися загальні принципи податкової системи (рівномірний розподіл загальних податків, стягування їх лише за згодою самих громадян або їхніх представників тощо). У Декларації була здійснена своєрідна «націоналізація» державної влади, що не розглядалася вже як заснована на «власному праві короля», а тлумачилася як прояв національного суверенітету («джерело суверенітету ґрунтується, по суті, на нації» — ст. 3). Будь-яка влада в державі, у тому числі і королівська, могла виникати тільки з цього джерела. Вона розглядалася як похідна від волі нації. Суспільство мало право вимагати звіту від кожної посадової особи за «довіреною їй частиною управління» (ст. 15).

Закон розглядався як «вияв загальної волі» (ст. 6), причому підкреслювалося, що всі громадяни мають право брати участь особисто або через своїх представників у його утворенні. Тут же проголошувалося, що всім громадянам «відповідно до їх здібностей» рівною мірою відкритий доступ до всіх державних посад. По суті це означало відмову від феодального принципу закритості державного апарату для представників третього стану й обґрунтування однакової доступності державних посад «з огляду на їх рівність перед законом». Декларація проголошувала ряд першорядних для закріплення демократичного устрою політичних прав і свобод громадян («право висловлюватися, писати і публікувати вільно» — ст. 11; «право висловлювати свої думки, у тому числі релігійні» — ст. 10).

Однією з основних ідей Декларації 1789 р., що не втратили свого прогресивного значення і нині, була ідея законності. Виступаючи проти сваволі королівської влади, конституціоналісти брали на себе зобов'язання побудувати новий правовий порядок на «твердій основі закону». В епоху абсолютизму і пригноблення особи право ґрунтувалося на принципі: «Тільки те дозволено, що не забороняється». Згідно ж зі ст. 5 Декларації усе, «що не заборонено законом, те не забороняється», і нікого не можна примушувати до дії, не передбаченої в законі.

Депутати Установчих зборів ясно уявляли собі, що без гарантій недоторканності особи не могло бути й мови про безпеку, оголошену одним із природних прав людини, а тим самим і про вільне користування майновими і політичними правами. Саме тому в ст. 8 чітко формулювалися принципи нової кри-

мінальної політики: «Ніхто не може бути покараний інакше, як відповідно до закону, належно застосованого, виданого й обнародованого до скоєння правопорушення». Ці принципи пізніше були викладені в класичних формулах: (немає злочину і покарання без вказівки на те в законі), «закон не має зворотної сили».

Обов'язок держави забезпечити безпеку своїх громадян визначав також і процесуальні форми захисту особи. Ніхто не міг піддатися обвинуваченню або бути заарештованим інакше, як у випадках і з дотриманням форм, встановлених законом (ст. 7). У ст. 9 вказувалося, що будь-яка особа припускається невинуватою, поки не встановлено протилежне. Отже, діяла презумпція невинуватості на противагу середньовічним уявленням про винність підозрюваного. З іншого боку, кожен громадянин, «затриманий відповідно до закону, має беззаперечно користися». Опір владі в таких випадках породжував відповідальність.

Ідея законності одержала своє закріплення й у вигляді загальних принципів організації державної влади, і насамперед у поділі влади. Згідно зі ст. 16 «суспільство, у якому не забезпечене користування правами і не проведений поділ влади, не має конституції».

Декларація 1789 р. мала велике значення не тільки для Франції, а й для усього світу, оскільки вона закріплювала основи передового для своєї епохи суспільного і державного устрою, визначала підвалини нового правопорядку. Самі її творці вважали, що склали документ «для всіх народів і на усі часи».

Незважаючи на зрозуміло викладений політико-юридичний зміст, Декларація не мала нормативно-правової сили. Вона була лише вихідним документом революційної влади, яка прагнула встановити конституційний лад. Тому багато її положень мали програмний характер і не могли бути негайно реалізовані на практиці в умовах Франції кінця XVIII ст., яка тільки ставала на шлях створення громадянського суспільства і утвердження політичної демократії. Спираючись на положення Декларації і використовуючи державну владу, яка опинилася в їх руках, конституціоналісти під впливом широких народних мас здійснили ряд важливих антифеодальних і демократичних перетворень. В умовах селянської революції Установчі збори ще декретами 4—11 серпня 1789 р. урочисто заявили, що вони «остаточно скасовують феодальний порядок». Однак безвідплатно знищувалися лише особисті або кріпосні повинності селян, а також такі другорядні феодальні інститути, як сеньйоріальне пра-

во полювання і розведення кроликів на селянських землях. Основна маса феодальних повинностей, пов'язаних із землею (вічні земельні ренти, усякого роду і походження, як натуральні, так і грошові), повинна була викуповуватися селянами. Декретом про феодальні права (15 березня 1790 р.) Збори розширили коло земель і поземельних обтяжень, які підлягали викупу селянами. Передбачаючи ймовірну незадоволеність селянства і неіснуючим помірним підходом до вирішення аграрної проблеми, що стала в ході революції ключовою, Установчі збори 10 серпня 1789 р. прийняли спеціальний Декрет про придушення безладу. Цим Декретом місцевій владі пропонувалося «наглядати за збереженням громадського спокою» і «розганяти всі заколотні збіговиська як у містах, так і в селах».

Наступним за Декларацією законодавчим актом Установчі збори націоналізували церковне майно і землі духовенства (Декрет від 24 грудня 1789 р.). Однак внаслідок продажу вони потрапили до рук великої міської і сільської буржуазії. Французька католицька церква після встановлення нового суспільного ладу була виведена з підпорядкування Ватикану. Священники приносили присягу на вірність французькій державі і переходили на її утримання. Церква втратила своє традиційне право реєструвати акти цивільного стану. Установчі збори скасували станові поділи і цеховий устрій, а також феодальну систему спадкування (майорат). Вони скасували старі феодальні межі і запровадили однаковий для усієї Франції адміністративно-територіальний поділ (на департаменти, дистрикти, кантони, комуни).

Однак конституціоналісти, налаштовані на компроміс з королем Людовіком XVI і дворянством, сповідуючи політичну помірність і обачність, не зупинилися перед прийняттям жорстких законодавчих заходів, спрямованих проти революційно налаштованих мас. Так, було продовжено видання серії декретів проти «безладдя й анархії», а також проти підбурювання до непокорі законам (Декрет від 18 червня 1791 р.). Ще більшою мірою недовіра конституціоналістів до простого народу, особливо до нижчих прошарків суспільства, дістала вияв у Декреті від 22 грудня 1789 р., у якому передбачався всупереч проголошеній ідеї рівності поділ французів на активних і пасивних громадян. Лише першим надавалося право голосу, другі цього права були позбавлені. Згідно із законом активні громадяни повинні були відповідати таким вимогам: 1) бути французом, 2) досягти 25-річного віку, 3) проживати у певному кантоні не менше одного

року, 4) сплачувати прямий податок у розмірі не менше триденної заробітної плати для цієї місцевості; 5) не бути слугою «за плату». Переважна більшість французів не відповідала цим кваліфікаційним вимогам і становила розряд пасивних громадян.

Антидемократичні положення були включені й до закону Ле Шапельє 1791 р., який формально був спрямований проти феодалних корпорацій і цехових об'єднань, але практично забороняв робітничі союзи, збори і страйки. Порушники закону підлягали штрафу до 1 тис. ліврів і тюремному ув'язненню.

Конституція 1791 р. Найголовнішим підсумком першого етапу революції і діяльності Установчих зборів стала Конституція, остаточний текст якої був складений на основі численних законодавчих актів, що мали конституційний характер і були прийняті у 1789—1791 рр. Через протидію з боку короля вона була затверджена лише 3 вересня 1791 р., а через кілька днів король присягнув на вірність Конституції.

Незважаючи на свій суперечливий характер, Конституція була новим кроком на шляху закріплення сформованих за два роки революції політико-правових порядків. Конституція відкривалася Декларацією прав людини і громадянина 1789 р., хоча остання не розглядалася як власне конституційний текст. Така практика, коли Конституції передують Декларація прав, стала звичною не тільки для французького, а й світового конституціоналізму. Водночас власне конституційному тексту передував короткий вступ (преамбула).

У преамбулі були конкретизовані і одержали розвиток деякі антифеодальні положення, проголошені у Декларації 1789 р. Так, скасовувалися станові відмінності і дворянські титули, цехи і ремісничі корпорації, система продажу і спадкування державних посад та інші феодальні установлення. У преамбулі знайшла своє нове відображення й ідея рівності: «Ні для будь-якої частини нації, ні для одного індивіда більш не існує особливих переваг або винятків із права, загального для усіх французів».

Конституція істотно розширювала порівняно з Декларацією 1789 р. перелік особистих і політичних прав і свобод, зокрема, передбачала свободу пересування, свободу зібрань, але без зброї і з дотриманням поліцейських приписів, свободу звернення до державної влади з індивідуальними петиціями, свободу віросповідання і право вибору служителів культу. Не допускалося лише право на створення будь-яких корпорацій громадян у рамках однієї професії, заборонених ще законом Ле Шапельє.

У Конституції передбачалися також деякі соціальні права, що були відображенням поширених у Франції в роки революції егалітарних настроїв. Так, декларувалися запровадження загальної і частково безоплатної народної освіти, створення спеціального управління «громадського опікування для виховання покинутих дітей, для полегшення долі неімущих убогих і для підшукування роботи тим здоровим неімущим, які виявляться безробітними».

У Конституції одержала подальший розвиток і концепція національного суверенітету, який є «єдиним, неподільним, невідчужуваним і невід'ємним». Підкреслюючи, що нація є єдиним джерелом усіх гілок влади, яка здійснюється «лише шляхом уповноваження», Конституція на практиці реалізовувала передову для тієї епохи ідею створення системи представницьких органів влади.

Компромісний характер Конституції, яка відбивала тенденцію до політичного союзу нових буржуазних і старих феодальних сил, дістав вияв насамперед у закріпленні монархічної форми правління. Доктрина поділу влади, проголошена ще в Декларатії 1789 р. і проведена в Конституції досить послідовно, створювала можливість організаційно розмежувати участь у здійсненні державної влади двох політично панівних груп, які виражали інтереси, з одного боку, більшості французького суспільства, а з іншого — дворянства, але з фактично сформованою у ході революції перевагою першої.

Виборна законодавча і судова влада перебувала в руках представників третього стану, що одержав перемогу, тоді як влада виконавча, яка відповідно до Конституції доручалася королю, розглядалася дворянськими колами як їх оплот. Тим самим був остаточно подоланий абсолютизм і створена конституційна монархія. Конституція підкреслювала, що король царює «лише на підставі закону», і в зв'язку з цим передбачила королівську присягу «на вірність нації і закону». Скромнішим став і сам королівський титул: «король французів» замість колишнього «король милістю Божою». Витрати короля обмежувалися цивільним листом, затверджуваним законодавчою владою. Водночас Конституція оголошувала особу короля «недоторканою і священною», наділяла його значними повноваженнями.

Король розглядався як верховний глава держави і виконавчої влади, на нього покладалося забезпечення громадського порядку і спокою. Він був також верховним головнокоман-

дувачем, призначав на вищі військові, дипломатичні й інші державні посади, підтримував дипломатичні зносини, затверджував оголошення війни. Король одноосібно призначав і звільняв міністрів, керував їхніми діями. У свою чергу, королівські укази вимагали обов'язкової контрасигнації (підписи-скріпи) відповідного міністра, що деякою мірою звільняло короля від політичної відповідальності і перекладало її на уряд.

Король міг не погодитися з постановою законодавчого корпусу, мав право вето. Визнанню цього права короля передувала гостра і тривала боротьба в Установчих зборах. У кінцевому підсумку Конституція закріпила за королем відкладальне, а не абсолютне вето, як цього домагалися прихильники збереження сильної королівської влади. Вето короля додалося лише у тому разі, якщо два наступні склади депутатів законодавчого корпусу подавали той самий законопроект «у тих самих висловах». Королівське вето не поширювалося, однак, на законодавчі акти фінансового чи конституційного характеру.

Законодавча влада здійснювалася однопалатними Національними законодавчими зборами, які обиралися на два роки. Вони, як це впливало з принципу поділу влади, не могли бути розпущені королем. Конституція містила положення, що гарантують скликання депутатів і початок роботи Зборів. Члени Законодавчих зборів повинні були керуватися клятвою «жити вільними або вмерти». Вони не могли піддаватися переслідуванню за викладені словесно чи письмово думки або за дії, вчинені під час викладені ними обов'язків представників.

У Конституції містився перелік повноважень і обов'язків Законодавчих зборів. Причому особливий наголос робився на їх праві встановлювати державні податки і на обов'язку міністрів звітувати про витрачання державних коштів. Це робило міністрів певною мірою залежними від законодавчої влади. Збори могли порушувати справи про притягнення міністрів до суду за скоєння ними злочинів «проти суспільної безпеки і конституції». Лише Законодавчі збори мали право законодавчої ініціативи, прийняття законів, оголошення війни.

Конституція сформулювала основні принципи організації судової влади, яка не може здійснюватися ні законодавчим корпусом, ні королем. Було встановлено, що правосуддя здійснюється безмитно суддями, які обираються на певний строк народом і затверджуються на посаді королем. Судді могли бути зміщені чи усунені з посади тільки у випадках вчинення злочину й з додержанням чітко визначеного порядку.

З іншого боку, і суди не повинні були втручатися в здійснення законодавчої влади, у діяльність органів управління, призупиняти дію законів.

Конституція передбачила запровадження у Франції невідомого раніше інституту присяжних засідателів. Участь присяжних передбачалася як на стадії пред'явлення обвинувачення і віддання до суду, так і на стадії розгляду фактичного складу діяння і винесення з цього приводу відповідного судження. Обвинуваченому гарантувалося право на захисника. Особа, виправдана законним складом присяжних, не могла бути «знову притягнута до відповідальності або піддана обвинуваченню за те саме діяння».

Конституція остаточно закріпила сформований в ході революції новий адміністративний поділ Франції на департаменти, дистрикти (округи), кантони. Місцева адміністрація формувалася на виборній основі. Але королівська влада зберігала важливе право контролю за діяльністю місцевих органів, а саме, право скасовувати розпорядження департаментської адміністрації і навіть усувати її чиновників з посад.

У деяких питаннях організації державної влади Конституція дотримувалася консервативної лінії, що дістало вияв, як зазначалося вище, вже в перші місяці роботи Установчих зборів. Політична поміркованість їх лідерів знайшла відображення, зокрема, у тому, що Конституція відтворила встановлений Декретом від 22 грудня 1789 р. поділ громадян на пасивних і активних, визнавши лише за останніми найважливіше політичне право — брати участь у виборах до Законодавчих зборів.

Зберігши передбачені в цьому Декреті кваліфікаційні вимоги, Конституція ввела для активних громадян ще дві умови: 1) бути включеними до списку національної гвардії муніципалітету і 2) принести громадянську присягу.

Первинні збори активних громадян обирали виборщиків для участі в департаментських зборах, де і проходили вибори представників до Законодавчих зборів. Отже, вибори набували двоступінчастого характеру. Для виборщиків передбачався ще більш високий ценз. Право бути обраним депутатом (пасивне виборче право) надавалося особам із ще більш високим майновим доходом.

Привілей багатства відображався й у розподілі депутатських місць. Одна третина Законодавчих зборів обиралася відповідно до розміру території, друга — пропорційно чисельності активних громадян, третя — відповідно до суми сплачуваних податків, тобто залежно від розмірів власності і доходів.

Непоследовний характер Конституції виявився й у тому, що вона, побудована на ідеї рівності, не поширювалася на французькі колонії, де продовжувало існувати рабство.

У Конституції 1791 р. зазначалося, що «нація наділена невід'ємним правом змінювати свою Конституцію». Але при цьому встановлювався складний порядок внесення до неї поправок і доповнень. Це робило Конституцію «жорсткою», не здатною пристосовуватися до мінливої революційної обстановки. Отже, швидка загибель Конституції і заснованого на ній конституційного ладу була фактично визначена наперед.

Перша республіка у Франції. Створена відповідно до Конституції 1791 р. нова система державних органів Франції відображала тимчасову рівновагу конфронтуючих політичних сил. У кінцевому підсумку вона не задовольняла обидві сторони: буржуазію, влада якої при збереженні монархічного ладу не була гарантованою і тривкою, і Людовіка XVI та дворянство, які не могли примиритися зі змінами, що відбулися, і не залишали планів реставрації старих порядків.

Склад Законодавчих зборів, на перший погляд, виявився сприятливим для короля: у ньому переважали так звані фейяни — представники великої торгової і промислової буржуазії, ліберальні дворяни й інші консервативні сили, які прагнули не допустити подальшого розвитку революції. Фейянам протистояли жирондисти (лідери — Бріссо, Верньо, Кондорсе), які представляли інтереси представників більш радикальних торгово-промислових кіл, а також якобінці (лідери — Дантон, Робесп'єр та ін.), які становили ліворадикальне і найбільш революційно налаштоване політичне угруповання. Жирондисти і якобінці, що були в меншості в Законодавчих зборах, мали величезний авторитет в органах самоврядування Парижа — у секціях і в генеральній раді Паризької комуни, а також у Якобінському клубі, який став політичним центром революційного Парижа. У цій ситуації виникло і почало швидко зростати відкрите протистояння законодавчої і королівської влади. Згруповані навколо короля сили феодалної реакції, заручившись підтримкою монархічної Європи, готували змову проти Конституції.

Однак остаточний вирок королівській владі, а отже, і Конституції 1791 р., був винесений народними масами Франції. Чутки про змову короля були уміло використані вождями якобінців, які виступали за подальший розвиток революції й справили великий вплив на низи Парижа. За закликом Комуни і

Якобінського клубу збуджене розмовами про змову населення Парижа 10 серпня 1792 р. піднялося на повстання, що призвело до повалення королівської влади. Революція вступила у свій другий етап (10 серпня 1792 р. — 2 червня 1793 р.), який характеризувався подальшим підвищенням політичної активності мас і переходом влади до рук жирондистів.

Під тиском революційно налаштованого народу Законодавчі збори, де жирондисти набували усе більшої політичної ваги і навіть сформували тимчасовий уряд, скасували поділ громадян на активних і пасивних. Були призначені вибори до Національного установчого конвенту, який мав виробити нову конституцію Франції.

У ніч з 21 на 22 вересня 1792 р. Конвент своїм декретом відмінив дію Конституції 1791 р., скасував королівську владу і тим самим започаткував республіканський лад у Франції. Цим же декретом підтверджувалося, що Конвент бере на себе підготовку нової конституції, що «особа і власність перебувають під охороною французького народу».

Склад Конвенту відображав нову складну розстановку політичних сил, що визначила розвиток французької державності на другому етапі революції. Керівні позиції в ньому зайняли жирондисти (Бріссо та ін.). Вони не мали більшості місць у Конвенті, але їх підтримувало «болото» — значна частина поміркованих депутатів, які становили своєрідний політичний центр. Вони займали проміжне становище між жирондистами і якобінцями, колишня єдність яких із проголошенням республіки усе більше переростала у політичну конфронтацію.

Завдяки підтримці «болота» вожді жирондистів змогли взяти у свої руки урядову владу, що здійснювалася ними через Виконавчий комітет Конвенту. Відображаючи насамперед інтереси помірно-радикальних прошарків буржуазії, а також усіх тих кіл французького суспільства, які стомилися від революції і не бажали її подальшого розвитку, жирондисти прагнули стримати наростаюче бунтарство народних мас. Не випадково до зими 1792 р., коли в Парижі знову загострилися протиріччя в революційному таборі, жирондисти були виключені з Якобінського клубу. Зміцнився вплив монтаньярів, «істинних» якобінців (Дантон, Робесп'єр, Марат), які мали широку підтримку низів Парижа.

В міру розвитку революційних подій, які багато в чому відбувалися поза бажанням і волею жирондистського уряду, йому в Конвенті усе енергійніше протистояла якобінська опозиція.

Під тиском якобінців, за якими йшли революційно настроєні низи Парижа, жирондисти провели деякі радикальні заходи. В кінці вересня був прийнятий декрет Конвенту про введення у Франції нового революційного літочислення, що бере свій початок із встановлення Французької республіки. У зв'язку з небезпекою іноземної інтервенції і монархічних заколотів, що загрожували самому існуванню Республіки, жирондистський Конвент декретував заснування Комітету громадської безпеки (2 жовтня 1792 р.), Надзвичайного кримінального трибуналу в Парижі (10 березня 1793 р.), Комітету громадського порятунку (6 квітня 1793 р.).

Ще до скликання Конвенту 25 серпня 1792 р. жирондистський уряд провів через Законодавчі збори новий аграрний закон «Про знищення залишків феодального режиму», що скасував викуп селянами феодальних повинностей. Фактично це узаконило становище, що вже склалося в ході аграрної революції. Був прийнятий також Декрет про поділ конфіскованих земель емігрантів і передання їх шляхом безстрокової оренди або продажу селянам. Однак більша частина цих земель опинилася не в селян, а в представників заможних кіл.

У грудні 1792 р. Конвент під впливом політичних емоцій, ненависті до монархічного режиму виніс смертний вирок королю Людовіку XVI. У травні 1793 р. на вимогу якобінців він декретував встановлення максимуму (тверді ціни) на зерно. Але основна мета жирондистів зводилася до стабілізації політичного становища і зміцнення сформованих у ході революції відносин власності і нових економічних порядків. 18 березня 1793 р. Конвент під тиском жирондистів, наляканих заворушеннями серед бідноти, прийняв Закон, що встановив смертну кару для осіб, які пропонують аграрний закон, тобто тих, хто вимагав зрівняльного переділу землі, а також для осіб, які пропагують який-небудь інший закон, «що скасовує земельну, торгіву чи промислову власність».

Зупинити зростання революційних настроїв у Парижі, взяти їх під контроль жирондистському уряду не вдалося. Його авторитет і вплив на народні маси до весни 1793 р. швидко падали. Резерви демократичних перетворень були жирондистами вичерпані. З іншого боку, саме на них, наділених владою в Конвенті, покладалася політична відповідальність за тяготи і втрати, яких зазнало населення Парижа в ході революції, а також за зовнішньополітичні промахи і поразки.

Становище жирондистів значно погіршилося у зв'язку із зростанням економічних труднощів. Політичні позиції жирон-

дистів значно похитнулися після невдалого суду над Маратом і наступного його вбивства, а також у зв'язку з посиленням конфлікту між їхніми лідерами і Паризькою комуною, що стала оплотом якобінців.

Падінню авторитету жирондистів сприяла і та обставина, що вони, скасувавши Конституцію 1791 р., не змогли дати Франції новий республіканський конституційний документ.

Ще 11 жовтня 1792 р. була створена конституційна комісія Конвенту, діяльність якої відзначалась нерішучістю і повільністю. Складений одним з вождів жирондистів відомим математиком Кондорсе конституційний проект був занадто громіздким (налічував 400 статей), доктринерським і догматичним, далеким від реального життя.

У своїх конституційних проектах, прагнучи обмежити політичний вплив Парижа, жирондисти виступали за розширення прав департаментів, за ослаблення центральної влади. У проекті Кондорсе рішуче заперечувався принцип поділу влади, якому була протиставлена «одна влада, влада нації».

Республіка за жирондистським проектом мала ґрунтуватися на принципі єдності влади, на закріпленні центрального місця за представницьким органом у вигляді однопалатних законодавчих зборів. Представницьку форму правління жирондисти намагалися доповнити і безпосередньою демократією.

Конституційний проект жирондистів дебатувався в Конвенті аж до 2 червня 1793 р., тобто до падіння їхньої влади, але він так і не був затверджений. Зростання політичної активності мас, напруженості у суспільстві і у зв'язку з цим посилення протистояння жирондистів і якобінців у Конвенті і за його стінами, а також нерішучість лідерів жирондистів перешкоджали створенню ними республіканського конституційного ладу.

У результаті непослідовної і центристської політики жирондистського Конвенту, тодішні вожді якого до весни 1793 р. усе більше втрачали революційну ініціативу, республіка опинилася на межі загибелі. Усередині країни посилювалися роялістські заколоти, ззовні загрожував новий наступ армій феодално-монархічної коаліції.

3. Якобінська диктатура. Конституція 1793 р.

Якобінська диктатура. Народне повстання 31 травня — 2 червня 1793 р., на чолі якого стояв повстанський комітет Паризької комуни, призвело до вигнання жирондистів з Конвен-

ту і поклало початок періоду правління якобінців. Французька революція вступила у свій завершальний, третій етап (2 червня 1793 р. — 27/28 липня 1794 р.). Державна влада, уже зосереджена до цього часу в Конвенті, перейшла до рук вождів якобінців — невеликого політичного угруповання, налаштованого на подальший рішучий і безкомпромісний розвиток революції.

За якобінцями стояв широкий блок революційно-демократичних сил (дрібна буржуазія, селянство, сільська й особливо міська біднота). Провідну роль у цьому блоці відігравали так звані монтаньяри (Робесп'єр, Сен-Жюст, Кутон та ін.), промови і дії яких відображали насамперед панівні бунтарські та егалітарні настрої мас.

На якобінському етапі революції участь різних прошарків населення в політичній боротьбі досягає своєї кульмінації. Завдяки цьому у Франції в цей час були викорчовані залишки феодальної системи, проведені радикальні політичні перетворення, відведена загроза інтервенції військ коаліції європейських держав і реставрації монархії. Революційно-демократичний режим, що склався за якобінців, забезпечив остаточну перемогу у Франції нового суспільного і державного устрою.

Історична особливість цього періоду в історії французької революції і держави полягала також в тому, що якобінці не виявляли великої делікатності у виборі засобів боротьби зі своїми політичними супротивниками і не зупинялися перед використанням насильницьких методів розправи з прихильниками «старого режиму», а разом і зі своїми «ворогами».

Найбільш показовим прикладом революційної напористості якобінців може служити їхнє аграрне законодавство. Вже 3 червня 1793 р. Конвент за пропозицією якобінців передбачив продаж дрібними ділянками у розстрочку земель, конфіскованих у дворянської еміграції. 10 червня 1793 р. був прийнятий декрет, який повертав селянським общинам захоплені дворянством земельні угіддя і передбачав можливість поділу общинних земель у тому випадку, якщо за це висловиться одна третина жителів. Поділена земля ставала власністю селян.

Важливе значення мав Декрет від 17 липня 1793 р. «Про остаточне скасування феодальних прав», де беззастережно визнавалося, що всі колишні сеньйоріальні платежі, чиншові і феодальні права, як постійні, так і тимчасові, «скасовуються без усякої винагороди». Феодальні документи, які підтверджують сеньйоріальні права на землю, підлягали спаленню.

Колишні сеньйори, а також посадові особи, які приховували такі документи або зберігали виписки з них, засуджувалися до 5 років тюремного ув'язнення. Хоча якобінці, які в принципі виступали за збереження існуючих відносин власності, не задовольнили усіх вимог селянських мас (про конфіскацію дворянських земель, про зрівняльний і безплатний їх поділ), аграрне законодавство Конвенту для свого часу відзначалося великою сміливістю і радикалізмом. Воно мало значні соціально-політичні наслідки, стало правовою основою для перетворення селянства на масу дрібних власників, вільних від пут феодалізму. Для закріплення принципів нового громадянського суспільства Конвент Декретом від 7 вересня 1793 р. встановив, що «жоден француз не може мати феодальні права в будь-якій галузі під страхом позбавлення всіх прав громадянства».

Характерно, що тісний зв'язок якобінців з міськими низами, коли цього вимагали надзвичайні обставини (продовольчі труднощі, зростання дорожнечі тощо) неодноразово змушував їх відступати від принципу свободи торгівлі і недоторканності приватної власності. У липні 1793 р. Конвент увів смертну кару за спекуляцію предметами першої необхідності, у вересні 1793 р. Декретом про максимум установлювалися тверді ціни на продовольство.

Прийняті наприкінці лютого — на початку березня 1794 р. так звані вантозькі декрети Конвенту передбачали безплатний розподіл серед неімущих патріотів власності, конфіскованої у ворогів революції. Однак вантозькі декрети, з ентузіазмом сприйняті низами міста і села, не були втілені в життя через протидію з боку тих політичних сил, які вважали, що ідея рівності не повинна втілюватися у життя такими радикальними заходами. У травні 1794 р. Конвент декретував запровадження системи державної допомоги для жебраків, інвалідів, сиріт, старих. Було скасоване рабство в колоніях тощо.

Декларація і Конституція 1793 р. Політична рішучість і радикалізм якобінців виявилися в новій Декларації прав людини і громадянина й у Конституції, прийнятій Конвентом 24 червня 1793 р. і схваленій переважною більшістю населення на плебісциті (Конституція першого року республіки). Ці документи були складені з використанням конституційних проєктів жирондистів і з урахуванням поглядів Жан Жака Руссо. Так, метою суспільства проголошувалося «загальне щастя». Основним завданням уряду (держави) було надання людині

можливості користуватися «її природними і невідчужуваними правами». До цих прав були віднесені рівність, свобода, безпека, власність.

Рівності якобінці з огляду на свої егалітарні переконання надавали особливого значення. У Декларації підкреслювалося, що всі люди «рівні за природою і перед законом».

У тлумаченні права власності якобінці пішли на поступки сформованим за роки революції новим буржуазним колам і відмовилися від ідеї прогресивного оподаткування і необхідності обмежувального тлумачення правомочностей власника, яка висувалася ними раніше в полеміці з жирондистами.

Декларація 1793 р. у ст. 16 визначала право власності як можливість «користуватися і розпоряджатися на власний розсуд своїм майном, своїми доходами, плодами своєї праці і промислу». Але в підходах до вирішення інших питань, зокрема у сфері особистих і майнових прав громадян, якобінці зробили значний крок вперед порівняно з попередніми конституційними документами.

Відповідно до ст. 122 Конституції кожному французу гарантувалися загальна освіта, державне забезпечення, необмежена свобода друку, право подання петицій, право об'єднання в народні товариства й інші права людини. Стаття 7 Декларації 1793 р. до особистих прав громадян включила право зібрань за умови «дотримання спокою», право вільного відправлення релігійних обрядів.

У якобінській Декларації особлива увага приділялася гарантіям від деспотизму і сваволі з боку державної влади. Згідно зі ст. 9 «закон повинен охороняти громадську й індивідуальну свободи проти пригнічення з боку правителів». Будь-яка особа, проти якої здійснювався незаконний, тобто свавільний і тиранічний акт, мала право чинити опір із застосуванням сили (ст. 11).

Оскільки опір гнобленню розглядався як наслідок, що випливає з інших прав людини, Декларація 1793 р. робила революційний висновок про те, що у випадках порушення урядом прав народу «повстання для всього народу і для кожної його частини є його найсвятішим правом і найневідкладнішим обов'язком» (ст. 35). Отже, на відміну від Декларації 1789 р., де говорилося про національний суверенітет, якобінці у своїх конституційних документах проводили ідею народного суверенітету.

Конституція якобінців відкинула принцип поділу влади, як такий, що суперечить, на думку Ж. Ж. Руссо, ідеї суверенітету

народу, що виступає як єдине ціле. Вона передбачала простий і, здавалося б, демократичний на той час устрій держави. На противагу планам регіоналізації Франції, що проявилися в роки революції, в ст. 1 підкреслювалося, що «Французька республіка єдина і неподільна».

Скасувавши поділ громадян на активних і пасивних як несумісний з ідеєю рівності, Конституція практично узаконила загальне виборче право для чоловіків (з 21 року). Своєрідне прагнення якобінців поєднати представницькі органи з безпосередньою демократією (вплив Ж. Ж. Руссо) знайшло своє відображення в тому, що законодавчий корпус (Національні збори), який обирався на один рік з ряду важливих питань (цивільне і кримінальне законодавство, загальне відання поточними доходами і витратами Республіки, оголошення війни тощо) міг лише пропонувати закони.

Прийнятий Національними зборами законопроект набував сили закону лише в тому випадку, якщо через 40 днів після його надіслання до департаментів в більшості з них одна десята частина первинних зборів не відхилила цей законопроект. Така процедура була спробою втілити в життя ідею народного суверенітету, який полягав у даному випадку в тому, що лише «народ обговорює і постановляє закони» (ст. 10). З деяких питань відповідно до Конституції Національні збори могли видавати декрети, що мали остаточну силу.

Виконавча рада була вищим урядовим органом республіки. Вона мала складатися з 24 членів, які обираються Національними зборами з кандидатів, висунутих списками від первинних і департаментських зборів. На Виконавчу раду було покладене «керівництво загальним управлінням і нагляд за ним» (ст. 65). Рада несла відповідальність перед Національними зборами «у разі невиконання законів і декретів, а також у разі недонесення про зловживання» (ст. 72).

Але передбачена якобінською Конституцією система державних органів на практиці не була створена. У зв'язку зі складними внутрішніми і міжнародними умовами Конвент був змушений відстрочити набуття Конституцією чинності. Будучи переконаними, фанатичними і безкомпромісними революціонерами, якобінці гадали, що остаточне придушення контрреволюції і зміцнення республіки в обстановці, що склалася, можуть бути здійснені лише в результаті енергійних дій уряду, шляхом встановлення режиму революційної диктатури.

4. Державний устрій якобінської диктатури, її основні соціально-економічні і політичні перетворення

Основи організації революційного уряду були визначені Конвентом у ряді декретів, зокрема, в Установчому законі від 4 грудня 1793 р. «Про революційний порядок управління». У цьому декреті передбачалося, що «єдиним центром управління» у республіці є Національний конвент. За ним визнавалося виключне право на прийняття і тлумачення декретів. Таке закріплення керівної ролі Конвенту в системі органів революційної диктатури було зумовлене самим ходом політичної боротьби. Після вигнання жирондистів переважний вплив у ньому мали якобінці.

Конвент був тісно пов'язаний з Паризькою комуною, народними товариствами, тобто був визнаним центром революційних сил того часу, до того ж постійно діючим органом, який оперативно реагував на швидко змінювану політичну ситуацію, розглядав велику кількість питань і за порівняно короткий строк прийняв величезну масу законів (декретів).

Урядову владу в системі революційної диктатури якобінців здійснював Комітет громадського порятунку. Він вийшов на перше місце серед комітетів Конвенту, став натхненником проведення політики революційного терору. Роль цього Комітету особливо зросла з липня 1793 р., коли на чолі його замість Дантона, який виявляв нерішучість і схильність до компромісів, став Робесп'єр — лідер якобінців. До складу Комітету увійшли і його найближчі соратники — Сен-Жюст, Кутон та ін.

Відповідно до декрету Конвенту від 10 жовтня 1793 р. Комітету громадського порятунку мали підпорядковуватися тимчасова виконавча рада, міністри, генерали. Йому ж ставилося в обов'язок спочатку щодня, а з грудня 1793 р. щомісяця подавати звіти про свою роботу до Національного конвенту.

Для зв'язку Конвенту й урядових установ з революційними комітетами на місцях до департаментів і в армію направлялися комісари з числа депутатів Конвенту, які наділялися широкими повноваженнями. Вони здійснювали контроль за виконанням декретів революційного уряду й у разі потреби могли усувати посадових осіб у департаментах і генералів в армії. Складна політична ситуація (контрреволюційні заколоти, зради в армії) змушувала комісарів Конвенту брати на себе іноді й безпосередні адміністративні й організаційні функції — видавати обов'язкові розпорядження, командувати військовими частинами тощо.

До завдань революційної диктатури було пристосоване управління на місцях. Законом від 4 грудня 1794 р. з відання адміністрації департаментів були вилучені найважливіші питання, «що стосувалися революційних законів і способів управління, а також громадського порятунку». Ці питання дистрикти і муніципалітети вирішували безпосередньо з революційним урядом. Найбільшу активність у місцевому управлінні виявляли муніципалітети, з яких були вигнані жирондисти. У роботі комун і їх секцій, у генеральних радах широку участь брали низи міського і сільського населення.

Ще згідно з декретом від 21 березня 1793 р. для нагляду за ворожими республіці іноземцями в кожній комуні і її секціях обиралися спостережні та інші спеціальні комітети. За якобінців функції цих комітетів значно розширилися, вони одержали назву революційних комітетів. Ці комітети, що склалися з найбільш активних і фанатично відданих революції громадян, були створені по всій країні. Вони перетворилися на інструмент революційного терору й головну опору Комітету громадського порятунку на місцях. Вони не тільки послідовно проводили у своїх округах політику центру, а й, у свою чергу, самі тиснули на Конвент, змушуючи його в ряді випадків виконувати вимоги революційних мас.

Важливе місце в системі революційної диктатури посідали різні народні товариства і клуби, насамперед Якобінський клуб у Парижі, який виконував роль своєрідного політичного штабу революції, і численні його відділення по всій країні (понад 40 тис.).

Однією з істотних особливостей якобінської диктатури було створення спеціальних органів, призначених для боротьби з зовнішніми ворогами і внутрішньою контрреволюцією. У своїй діяльності, спрямованій на захист Республіки і завоювань революції, вони використовували методи революційного терору.

В організації розгрому військ феодально-монархічної коаліції, які вторглися на територію республіканської Франції, вирішальну роль відіграла перетворена якобінцями армія. У серпні 1793 р. Конвент видав Декрет про загальне ополчення, відповідно до якого здійснювався перехід від добровольчого принципу до обов'язкового набору, тобто створення масової народної армії. У ст. 1 Декрету говорилося: «З цього часу і надалі, до вигнання ворогів з території Республіки, усі французи мають перебувати в постійній готовності до служби в армії. Молоді люди повинні відправитися воювати, одружені бу-

дуть виготовляти зброю і перевозити продовольство, жінки будуть шити намети й одяг і служити в госпіталях, діти будуть щипати корпію зі старої білизни, старі будуть у громадських місцях збуджувати мужність воїнів, ненависть до королів і закликати до єдності Республіки». Батальйони новобранців, які злилися з кадровими частинами (так звана амальгама армії), привносили до армійського середовища революційний дух і зміцнювали боездатність військових підрозділів. На командні посади, у тому числі і генеральські, висувалися молоді, здібні і вольові люди, багато з яких були вихідцями з народу. Революційна армія не тільки очистила до початку 1794 р. територію Франції від військ коаліції, а й брала участь у придушенні контрреволюційних закатів у Ліоні, Вандеї та інших містах.

Важливу роль в організації боротьби з контрреволюцією відіграв Комітет громадської безпеки. На нього законом від 4 грудня 1793 р. був покладений «особливий нагляд» за всім тим, що стосувалося «особи і поліції». Він не підпорядковувався Комітету громадського порятунку і повинен був щомісяця представляти свої звіти безпосередньо до Конвенту. Наділений правом розслідування контрреволюційної діяльності, арешту і віддання до суду ворогів Республіки, цей Комітет, нерідко зловживаючи своєю владою, став одним з найважливіших каральних органів у системі яacobінської диктатури. Особливу роль у проведенні каральної політики в дистриктах і комунах відігравали згадані вище революційні комітети. Їхні функції були істотно розширені Законом від 17 вересня 1793 р. про підозрілих. Ці комітети мали безпосередній зв'язок з Комітетом громадської безпеки, пересилали йому списки заарештованих і вилучені в них документи. Коло осіб, які вважалися підозрілими і підлягали арешту, було дуже широким і невизначеним. Це особи, які своєю поведінкою, зв'язками, промовами, публікаціями «виявляють себе прихильниками тиранії, федералізму і ворогами свободи», члени дворянських сімей, які «не виявляли постійно своєї відданості революції», особи, яким було відмовлено у видачі «свідомств про благонадійність», та ін. Революційні комітети, тісно пов'язані з народними товариствами, місцевими відділеннями Яacobінського клубу, нерідко виявляли політичну нетерпимість. Вони розгорнули енергійну діяльність з виявлення і викриття контрреволюціонерів, не дуже турбуючись про те, що в багатьох випадках вони переслідували і «знешкоджували» ні в чому не винних людей.

У системі органів якобінської диктатури надзвичайно активну роль відіграв також Революційний трибунал. Він був створений на вимогу якобінців ще жирондистським Конвентом, але перетворився на постійно діюче знаряддя революційного терору лише після його реорганізації 5 вересня 1793 р.

Судді, присяжні засідателі, громадські обвинувачі та їх помічники призначалися Конвентом. Уся процедура в Революційному трибуналі характеризувалася спрощеністю і швидкістю, що дозволяло йому вести цілеспрямовану і водночас жорстоку боротьбу з політичними супротивниками революційного уряду — роялістами, жирондистами, агентами іноземних держав. До 10 червня 1794 р. за вироком Революційного трибуналу було страчено 2 тис. 607 чоловік. Перемога революційної армії і зміцнення Республіки з неминучістю призвели до розпаду колишньої єдності і до посилення внутрішніх розбіжностей у якобінському блоці. Соціально-економічне законодавство, що знищило залишки феодалізму, об'єктивно вело до розвитку капіталістичних відносин, до появи «нових багатіїв» (нуворишів) і зростання соціальної нерівності, до погіршення становища міської і сільської бідноти.

«Караючий меч» якобінців, керівництво якими усе більшою мірою зосереджувалося в руках Робесп'єра і невеликої групи близьких до нього осіб, швидко втрачав свою революційну спрямованість. Він перетворювався на знаряддя розправи не тільки з правими силами, які не сприймали максималізму якобінських вождів, а й з лідерами лівого крила якобінців, які представляли інтереси низів міського і сільського населення («скажені», ебертісти тощо). Останні вимагали подальшого розвитку революції, створення егалітарного суспільства. Відверті політичні репресії якобінців відлякували багатьох їх колишніх прихильників, вели до падіння їхнього авторитету, до звуження соціальної бази їх влади. Вожді якобінців, по суті, вже не бачили іншого шляху до того, щоб врятувати режим і зміцнити своє особисте становище, крім як посилення терору. Боротьба за демократичні ідеали в умовах наростання терору усе відвертіше перетворювалася на тривіальну боротьбу за особисту владу.

10 червня 1794 р. Конвент під тиском Робесп'єра прийняв Декрет «Про ворогів народу», що мав лиховісні наслідки. Цей Декрет ще більше спрощував судову процедуру, але разом з тим скасовував елементарні демократичні основи судочинства.

Обвинувачений допитувався лише на судовому засіданні в присутності присяжних і публіки, не мав права на захисника

(«захисниками патріотів, на яких безвинно звели наклеп, закон вважає присяжних патріотів; змовники ж захисників не мають права мати»).

За всі злочини, що підлягають віданню Революційного трибуналу, призначалася смертна кара. Саме поняття «ворог народу» відповідно до Декрету було сформульовано широко і невизначено. Закон дозволив якобінському керівництву Конвенту підсилити терор проти політичних супротивників режиму і проти «нових багатіїв», але він спричинив і зростання страт безвинних людей, на яких було зведено наклеп (за 48 днів було страчено 1 тис. 350 чоловік).

До літа 1794 р., коли в результаті перемог революційної армії зникла військова небезпека і новий республіканський лад став політичною реальністю, внутрішні протиріччя, притаманні якобінському режиму, стали більш гострими і нерозв'язними.

Нову грошовиту аристократію дратували введені якобінцями обмеження підприємництва. Вона не бажала більше миритися з терором, з обмеженнями елементарних демократичних прав, з фактичним руйнуванням створеного революцією конституційного механізму.

Сформоване в ході революції багатомільйонне дрібновласницьке селянство втратило свій революційно-демократичний настрій, відвернулося від якобінців. Як зазначалося вище, вожді якобінців відштовхнули від себе зрештою і низи міського і сільського населення.

В умовах, коли правлячий блок швидко розвалювався, у Конвенті дозріла змова групи монтаньярів, які виступили, у тому числі з метою самозбереження, проти безладдя і вакханалії якобінського терору (Тальєн, Баррас та ін.). Оскільки вожді якобінців вичерпали резерви своєї революційної активності, а тому не могли знову спертися на народні маси, їхнє правління усе більше набувало ознак політичного самогубства. Плани змовників, до яких примкнули деякі члени обох урядових комітетів, порівняно легко здійснилися 27/28 липня 1794 р. (9 термідора — за республіканським календарем).

5. Термідоріанський переворот. Конституція 1799 р. Період Консульства

Група поміркованих депутатів Конвенту, яка відображала інтереси республікансько налаштованих кіл французької буржуазії і прийшла до влади в результаті перевороту, одержала назву термідоріанців. Для цього угруповання, як і для інших депута-

тів Конвенту, що брали участь у суді над королем і стали «царевбивцями», реставрація монархії була абсолютно неприйнятною, але настільки ж нетерпимим для них став режим революційного терору.

Перший час термідоріанці були змушені зберігати систему державних органів, створену якобінцями. При цьому сам механізм революційної диктатури був поступово зруйнований, скасоване надзвичайне соціально-економічне законодавство якобінців.

Комітет громадського порятунку, де засідали тепер учасники антиякобінської змови, втратив значення урядового органу. Були скасовані Паризька комуна — оплот якобінців, а також революційні комітети, реорганізований Революційний трибунал.

Але і реформована термідоріанцями політична система асоціювалася з революційними традиціями. Тому з особливою гостротою знову постало питання про відновлення конституційного ладу.

Формально вважалось, що чинною залишалася Конституція 1793 р., прийнята якобінським Конвентом і підтверджена первинними зборами виборщиків. Хоча якобінська Конституція так ніколи і не застосовувалася, спочатку самі термідоріанці порушували питання про поправки і доповнення, необхідні для введення її в дію. Однак невдовзі, зокрема під впливом нових революційних заворушень, праві термідоріанці побачили в якобінській Конституції «організовану анархію» і прийняли рішення про підготовку нового конституційного документа. Вони поспішали з конституюванням нової влади, тим паче що знову нагадала про себе політична небезпека з боку відкритих ворогів Республіки — роялістів, фейянів та ін. У серпні 1795 р. Конвент прийняв нову Конституцію Франції (відому як Конституція III року Республіки).

Дотримуючись встановленої в період революції традиції, термідоріанці винесли текст Конституції на плебісцит, і вона була підтримана переважною більшістю первинних зборів виборщиків, оскільки народ розраховував за допомогою нової Конституції врятувати і зміцнити Республіку, відвести загрозу реставрації, зберегти демократичні завоювання революції.

Відмежовуючись від крайностей революції і політичної нерозсудливості вождів якобінців, автори нової Конституції зберегли не тільки гасло революції: «Свобода, рівність, братерство», а й її найважливіші досягнення — республіканізм, народний суверенітет, представницькі органи тощо.

Текст Конституції 1795 р. відзначався пишномовністю і багатослівністю (372 статті), але при цьому вона була вельми помірною за своїм політичним змістом.

Декларація прав і обов'язків людини і громадянина, що була подана перед Конституцією, вже не була пройнята революційним духом (було відсутнє право народу на повстання, на опір гнобленню тощо), а робила упор на закріплення економічних, моральних і правових засад суспільства. Так, наприклад, у ній підкреслювалося, що власність «лежить в основі світової культури, усього виробництва, усіх засобів праці і всього соціального устрою».

Конституція скасовувала загальне виборче право і відновлювала майновий ценз. Наслідуючи вже випробувану в 1791—1792 рр. політичну модель, нова Конституція в ст. 22 заклала в основу республіканської форми правління принцип поділу влади. Однак нова організація державної влади відзначалася громіздкістю, доктринерством, суто зовнішнім наслідуванням зразків античної демократії.

У системі поділу влади законодавчому корпусу відводилося провідне місце. Автори Конституції виявили політичну обережність і відмовилися від створення «усемогутнього» законодавчого органу на зразок Національного конвенту. Вперше в історії французького конституціоналізму законодавчий корпус був створений не на однопалатній, а на двопалатній основі. Він складався з Ради старійшин (250 членів, які обиралися з осіб не молодше 40 років) і Ради п'ятисот (з осіб не молодше 30 років).

Право законодавчої ініціативи відповідно до Конституції надавалося тільки Раді п'ятисот, але рішення останньої ставало законом лише після схвалення його Радою старійшин. Відхилений останньою законопроект міг вноситися повторно лише через рік. Законодавча влада, таким чином, завідомо ставала джерелом політичної конфронтації, а отже, і нежиттєздатною.

Політична нестабільність і нестійкість були притаманні і виконавчій владі, що також була з самого початку приречена на малу ефективність. Вона вручалася Директорії з 5 членів, що обиралися шляхом таємного голосування законодавчим корпусом.

Щорічно Директорія обновлялася шляхом переобрання одного з її членів. Голоували в ній по черзі всі члени протягом трьох місяців. Для здійснення суто управлінських функцій Директорія призначала міністрів, які, однак, не становили уряду.

Псевдodemократичні державні форми, запроваджені Конституцією 1795 р., не враховували реального співвідношення полі-

гичних сил, не могли забезпечити економічної і правової стабільності. Хоча відповідно до Конституції 1795 р. виконавчі й управлінські важелі не повинні були концентруватися в одних руках, провідну роль у Директорії відігравав один з лідерів термідоріанців, безпринципний кар'єрист Баррас. Як і багато інших представників правлячої верхівки, він відверто прагнув використовувати державну казну для особистого збагачення.

Відверта корупція, що вразила і самі урядові кола, погіршила і без того тяжке фінансове становище Республіки. Директорія не в змозі була вирішити ті проблеми, які стояли перед новим громадянським суспільством, сформованим за роки революції. Зберігалася небезпека монархічної, феодальної реставрації і нового революційного вибуху мас, викликаного тяжким становищем міських низів і відродженням популярності якобінських ідей.

Непослідовність, різкі повороти в політиці Директорії робили політичну обстановку у Франції непередбачуваною. Ненадійність уряду Директорії, що проводила «політику гойдалок», робила весь створений у 1795 р. конституційний режим усе більш непопулярним і хитким.

Переворот генерала Бонапарта і Конституція 1799 р. Державний переворот, здійснений 9 листопада 1799 р. (18 брюмера VIII року Республіки — за новим календарем) групою змовників, які об'єдналися навколо генерала Бонапарта, призвів до скасування Директорії й усунення інших конституційних органів.

Влада у Французькій республіці перейшла до колегії з трьох консулів — генерала Бонапарта і двох колишніх членів Директорії, які брали участь у змові, — Сієйеса і Роже Дюко. Фактично ж контроль за політичними подіями в країні усе більше виявлявся в руках генерала Бонапарта, що виявив себе енергійним, прозорливим і властолюбним державним діячем.

Сумний фінал Конституції III року Республіки, що була оголошена причиною всіх бід у Франції, став свого роду неминучістю. Політика «гойдалок», проваджувана Директорією, що стала символом неміцності і порочності правлячого режиму, у результаті втратила своїх останніх прихильників.

До осені 1799 р. Директорія остаточно втратила свій авторитет як у демократично настроєних республіканців, так і в новій буржуазній аристократії, яка мріяла про створення стабільної влади, здатної викоренити революційні настрої у французькому суспільстві. Демократичні сили Франції, ослаблені попередніми

репресіями, не виступили на захист конституційного уряду, діяльність якого відзначалася відкритою ворожістю щодо народних мас.

Особливість нового державного перевороту полягала в тому, що він був здійснений не тільки за допомогою верхівкової антиурядової змови, а й за прямої підтримки змовників армією, яка відіграла завдяки авторитету генерала Бонапарта роль своєрідного політичного арбітра. В умовах політичної нестійкості і неефективності системи конституційних органів армія ставала стрижневим елементом і опорою державної влади. За роки, що пройшли після революції, у закордонних завойовницьких походах армія втратила свій революційний дух і охоче сприйняла політику цезаризму.

За методами здійснення влади і за своєю соціальною базою диктатура Наполеона істотно відрізнялася від правління Директорії. Це була нова форма політичної консолідації французького суспільства, здійсненої шляхом встановлення авторитарного, відверто антидемократичного режиму. Генерал Бонапарт, прагнучи до встановлення особистої влади, уособлював готовність консервативно настроєних кіл французького суспільства до знищення залишків революційних ідей і установ. Він відчув їхнє бажання створити стабільну державну систему, не зв'язану ідеологічними догматами, але таку, що забезпечує простір для розвитку підприємницької діяльності. Саме тому політика бонапартизму одержала підтримку не тільки з боку буржуазних кіл, а й французьких селян-власників, які побоювалися рівною мірою і феодално-монархічної реставрації і нової хвилі революційного екстремізму.

Будучи досить тверезим політичним діячем, генерал Бонапарт чітко уявляв, що створюваний ним авторитарний режим, який спирається на армію, має якомога швидше набути конституційних форм. Він розумів також, що перехід від колегіальних республіканських установ до особистої влади вимагає проміжних ступенів і політико-юридичного камуфляжу. Взявши у свої руки ініціативу в складанні нової конституції, він відтіснив при цьому Сієйеса, який претендував на роль «батька» французьких конституціоналістів, але виявив зі своїм проектом непослідовність і повільність.

Генерал Бонапарт, він же перший консул, запропонував таку організацію «республіканської» державної влади, що відкривала простір для його честолюбних політичних задумів. Нова Конституція (Конституція VIII року Республіки) відрізнялася

від своїх попередниць насамперед тим, що не затверджувалася представницьким органом. Підписана лише членами вузької конституційної комісії, вона з волі першого консула була винесена «на схвалення французького народу». Отже, нова республіканська Конституція була затверджена 13 грудня 1799 р. за підсумками плебісциту, що проводився під жорстким державним контролем. Волевиявлення «французького народу» здійснювалося не шляхом голосування на первинних зборах виборців, а за допомогою збору підписів у реєстрах, що вели мирові судді, нотаріуси тощо. У Конституції, у якій, на перший погляд, зберігався республіканський лад, фактично закріплювалася диктатура генерала Бонапарта, що прийняла лише зовні громадянські обриси.

На відміну від попередніх основних законів, Конституція 1799 р. вже не містила Декларації прав людини і громадянина, тому що «громадянин Бонапарт» не вважав доречним саме нагадування в цьому документі про свободу і братерство. Гарантуючи буржуазії і селянству власність, отриману за роки революції в результаті конфіскацій і поділів дворянського майна, Конституція 1799 р. заявила, що «після законного продажу національного майна незалежно від його походження» набувач такого майна не може бути його позбавлений (ст. 94). У Конституції дістали вияв і цезаризм, і опора на армію, якій приділялася важлива роль у здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики. Бонапарт у Конституції особливо передбачив установа пенсій для поранених воїнів, а також для вдів і дітей військових, які померли на полі битв або внаслідок поранень (ст. 86).

Зберігши формально ідею національного суверенітету, Конституція 1799 р. запровадила заплутану і псевдodemократичну систему «участі» громадян у державних справах. Із суто популістською метою Бонапарт скасував явно антинародний і відверто плутократичний майновий ценз і тим самим запровадив у Франції своєрідне «загальне» виборче право. Відповідно до Конституції всі громадяни (чоловіки), які досягли 21 року і проживали не менше року у певному окрузі, могли брати участь в обранні так званого комунального списку (1/10 частина від кількості громадян в окрузі).

Особи, внесені до комунальних списків, у свою чергу в тій же пропорції склали департаментські списки. Нарешті, третій ступінь виборів проводився на департаментському рівні, де обиралася 1/10 частина громадян «для здійснення національних функцій». Однак члени цього національного списку не наділя-

лися згідно з Конституцією правом проводити вибори до вищих державних органів, а розглядалися лише як кандидати на державні посади.

Саме комплектування державних органів здійснювалося на основі складної системи кооптації, призначення і виборів. Таким чином, за допомогою хитромудрої процедури Бонапарт по суті ліквідував характерну для республіканського ладу виборність державних органів.

Стрижнем усієї конституційної системи був уряд, який виступав у вигляді колегії з трьох консулів. Фактично уряд не був колегіальним органом, оскільки перший консул мав особливий статус. Конституція містила загальне положення про вибори консулів на 10 років (із правом переобрання), але вона безпосередньо визначала, що першим консулом є «громадянин Бонапарт». Останній був наділений особливими функціями (промульгація законів тощо). Першому консулу належало право призначення і усунення членів Державної ради, міністрів, послів, офіцерів. Він же призначав (шоправда, без права на усунення) суддів, починаючи від мирових і закінчуючи членами касаційного суду.

Відповідно до Конституції він міг здійснювати свої повноваження «у разі потреби, за допомогою своїх колег» — другого і третього консулів. Отже, Конституція практично відмовилася від концепції поділу влади, легально встановивши на республіканському ґрунті режим особистої влади.

Для ослаблення можливої опозиції з боку законодавчої влади Наполеон передбачив у Конституції своєрідне розщеплення законодавчого процесу, що здійснювався деякими органами. Державна рада за вказівкою і під керівництвом уряду укладала і пропонувала законопроекти, що потім надходили до Трибунату. Трибуни мали право обговорювати законопроекти, а після обговорення вносити їх до Законодавчого корпусу. Члени Законодавчого корпусу вже не могли обговорювати законопроект (за що одержали назву «трьохсот німих»), а лише приймали його чи відкидали. Затверджений закон міг бути направлений першим консулом до Охоронного сенату, який схвалював його або скасовував як неконституційний. Нарешті, закон знову повертався до першого консула, який підписував і оприлюднював його. Уся ця складна процедура породжувала фактично політичне безсилля законодавчих органів і їхню велику залежність від першого консула.

З іншого боку, перетворивши законодавчу владу на придаток авторитарної системи, Конституція 1799 р. створила для

першого консула можливість активно впливати на процес законотворчості. Бонапарт із властивою йому енергією негайно розгорнув широкі законодавчі і кодифікаційні роботи, нерідко брав у них безпосередню участь. Багато в чому завдяки діяльності Бонапарта, який виступав фактично як законодавець, Франція в короткий термін одержала нову правову систему, що стала фундаментом для економічних і соціальних перетворень, початок яким було покладено ще революцією 1789—1794 рр.

Конституція 1799 р., на відміну від попередніх конституцій, відмовилася від виборності департаментської і комунальної адміністрації. Місцеві чиновники цілком залежали від центральної адміністрації: у департаментах перший консул призначав префектів, в округах і общинах — субпрефектів і мерів. Виборні місцеві ради (муніципальні, общинні і генеральні) мали лише дорадчі функції, їхні рішення підлягали затвердженню відповідною адміністрацією.

Поховавши, по суті, виборні демократичні принципи, проголошені в період революції, Конституція 1799 р. зробила важливий крок на шляху ліквідації Республіки і відновлення авторитарних і бюрократичних методів управління, характерних ще для епохи абсолютизму.

Бонапарт прозорливо угледів небезпеку, яку являла собою могутня бюрократична система, що тяжіє до сваволі і деспотизму. Як «гарантію» від зловживань всесильної адміністрації Конституція передбачила право Державної ради видавати розпорядження щодо діяльності публічної адміністрації, «вирішувати труднощі, що виникають в адміністративній діяльності».

Керуючись принципом, що «ніхто не може бути суддею у своїй справі», Бонапарт пізніше заснував при префектах, всемогутніх головах місцевої адміністрації, спеціальні Ради префектур, наділені правом розглядати адміністративні й управлінські спори. Таким чином, був покладений початок інституту адміністративної юстиції, характерному і для наступних етапів розвитку державного устрою Франції.

6. Утворення імперії Наполеона

Конституція 1799 р., надавши першому консулу всю повноту влади, дозволила йому в короткий термін розгромити залишки якобінського руху і знешкодити діяльність роялістів, які прагнули до реставрації монархії у Франції.

Продемонструвавши респектабельним колам суспільства, насамперед великій буржуазії і селянам-власникам, переваги

сильного уряду, створивши своїми успішними військовими походами сприятливі умови для промислового розвитку Франції, Бонапарт підготував тим самим необхідний політичний клімат для остаточного знищення республіканського ладу. У 1802 р. у результаті нового плебісциту, проведеного в тих же антидемократичних формах, як і в 1799 р., Бонапарт, який став на той час кумиром для більшості французів, був оголошений довічним консулом. Відповідно до Органічного сенатус-консульту 1804 р. йому був присвоєний титул імператора (Наполеон I). Знову був використаний випробуваний прийом плебісциту, і третя наполеонівська Конституція була практично одностайно схвалена «французьким народом».

Конституція відобразила еволюцію честолюбних політичних прагнень Наполеона. У ній основна увага приділялася вже не організації державної влади (до чого імператор значною мірою втратив інтерес), а особливо ретельно розроблялися такі питання, як престолонаслідування, статус імператорської сім'ї, присяга імператору, регентство тощо. Політичний розрахунок і марнославство Наполеона привели до відновлення дореволюційної процедури вінчання на трон, що була згодом здійснена за участю римського папи.

Отже, поступовий розвиток особистої влади Бонапарта неминуче привів до якісних змін у формі державного устрою Франції, яка тепер не тільки фактично, а й юридично перетворилася на своєрідну монархію (імперію). Щоправда, і з встановленням імператорського титулу сам термін «республіка» продовжував вживатися в законодавстві («управління республікою довіряється імператору»), але він мав не більше значення, ніж в імператорському Римі, і поступово почав виходити з ужитку.

Персоніфікація державної влади досягла своєї найвищої межі. Особа Наполеона асоціювалася в очах французів з урядом, з армією, з державою в цілому. Від його волі, а нерідко лише від його сваволі залежали політичний курс і сама доля французької держави.

Встановлення монархічного за своєю суттю устрою супроводжувалося створенням імператорського двору. Родичі Наполеона і його найближчі соратники спеціальними актами Сенату або імператора одержували титули принців, князів, графів та ін. Створювалися особливі придворні посади великого канцлера, верховного виборця тощо.

Із встановленням імперії поступово втрачала своє значення і силу сама Конституція, оскільки Наполеон не визнавав будь-

яких формальних юридичних перешкод на шляху здійснення своїх планів, ставив себе над законом. Поступово деформувалася і створена нею система державних органів, яка неодноразово перетворювалася за розсудом імператора. Так, наприклад, були змінені склад і компетенція Державної ради, Сенату тощо. Вищі сановники складали Високу раду імператора, з них формувалася Таємна рада, до якої перейшли деякі функції Державної ради і Сенату.

З переходом Франції до імперії сформоване на базі капіталізму, який швидко розвивався, громадянське суспільство набуло бажаної стабільності і порядку, але втратило всі основні демократичні завоювання революції. Уряд переслідував будь-які прояви вільнодумства: заборонялися публічні збори і маніфестації, встановлювалася жорстка цензура над пресою тощо.

Проголосувавши за порядок і імперію, французький народ був змушений у якості своєрідної політичної плати погодитися з гранично обмеженою сферою дії демократії, із втратою права на будь-яку легальну опозицію бонапартистському режиму.

Під час Першої імперії у Франції в основному завершився процес становлення сучасної, побудованої на раціоналістичних засадах держави, звільненої від теологічної і станової спадщини. Ця держава створювалася Наполеоном на основі бюрократичної централізації, громадської служби і відданості чиновників імператору. В умовах авторитарного режиму вона усе більше відчужувалася від суспільства, перетворювалася на здатний до саморозвитку всесильний механізм, що контролює багато сторін не тільки публічного, а й приватного життя французів.

Відверто протекціоністська економічна політика наполеонівської держави сприяла швидкому розвитку капіталізму і мало спочатку підтримку з боку широких кіл підприємців.

«Чудовисько централізації», як називав створену Наполеоном державу О. Герцен, мало своїм стрижнем бюрократично організований чиновницький апарат. Деякі ланки цього апарату були успадковані від старого режиму і від епохи революції, але в основному вони були продуктом адміністративної творчості самого імператора.

Основним органом управління при Наполеоні стали міністерства, побудовані за принципом єдиноначальності і жорсткої виконавчої вертикалі. До кінця правління Наполеона I у Франції було 12 міністерств, причому більша їх частина була пов'язана з проведенням торгово-промислової, фіскальної, військової і каральної політики.

Наполеон, по суті, включив до системи державного апарату і католицьку церкву, що після багатьох революційних потрясінь і заборон була відновлена у своїх правах. Чітко уявляючи силу впливу церкви на маси, особливо на селянство, він ще в 1801 р. підписав з римським папою конкордат, що оголосив католицизм релігією «переважної більшості французького народу». Держава узяла священників на своє утримання, а папа визнав за Наполеоном право призначати на вищі церковні посади. Священники присягали на вірність першому консулу, потім — імператору.

У період Консульства й імперії подальшого розвитку набула також *військова організація*. Перетворення революційних воєн на загарбницькі остаточно змінило характер французької армії, що перетворилася з національної на корпоративну і цезаристську. Значна частина бюджетних коштів спрямовувалась на військові потреби. У 1800 р. у зв'язку з дією рекрутського набору для заможних кіл була запроваджена система найму замісника, що дозволяла синам з багатих родин уникати «податку кров'ю».

Відслуживши свій термін, солдати нерідко за гроші продовжували нести військову службу. В армії розвивалися кастовість і професіоналізм. У період імперії офіцерський склад її усе більшою мірою поповнювався з представників нової наполеонівської аристократії. Прагнучи підтримувати високий військовий дух, Наполеон нерідко йшов на створення привілейованих підрозділів (гренадерів, драгунів тощо), на виокремлення імператорської гвардії.

Численні військові походи імператора, які примножували його славу як полководця, вимагали, однак, усе нових наборів і нових жертв. З 1800 по 1815 р. були покликані на службу 3 млн 153 тис. французів, не рахуючи військовослужбовців допоміжних підрозділів, з них загинуло близько 1 млн 750 тис. чоловік. Ще більших, небачених доти в історії втрат зазнали армії союзників і супротивників Наполеона (близько 2 млн чоловік).

Особливу увагу Наполеон приділяв розвитку і зміцненню *поліцейської системи*, на утримання якої виділялися великі асигнування. При міністерстві поліції, яке очолив досвідчений професіонал, але підступний інтриган Ж. Фуше, була створена розгалужена система політичного розшуку і шпигунства. Фуше домігся найсуворішої централізації поліцейської системи. Генеральні комісари та комісари поліції в округах і містах формально підпорядковувалися префектам, але фактично призначалися міністром поліції і діяли під його керівництвом. У Парижі була створена особлива префектура поліції.

У здійсненні каральної політики імперії важливу роль відігравали воєнізовані поліцейські з'єднання — корпус жандармів, який перебував у підпорядкуванні вієськового міністра. Під час великих поліцейських операцій (розгін мітингів, масові арешти тощо) загони жандармів передавалися у відання міністра внутрішніх справ або міністра поліції. Жандармерія надавала допомогу поліції у пійманні злочинців, контрабандистів та ін. Розвивалася і тюремна система, організація якої здійснювалася за особистої участі Наполеона.

Отже, досить нетривалий період правління Наполеона I (1799—1814 рр.) супроводжувався істотними змінами в усіх сферах державного життя Франції. Авторитарний режим імперії лише на перший погляд уявлявся постійним і сильним. Насправді таким він не був, оскільки не мав міцних конституційних підстав і опори у традиційній політичній свідомості французького суспільства. Він тримався на владній волі й успіху однієї, хоча б і обдарованої, особи. Очевидно, що такий режим не міг існувати нескінченно. Розлад між суспільством, могутньою державою і самим імператором ставав історично неминучим.

Тема 14. Право Франції

1. Формування правової системи Французької республіки.
2. Цивільний кодекс Наполеона 1804 р.
3. Розвиток цивільного і торговельного законодавства в XIX—XX ст.
4. Розвиток трудового і соціального законодавства.
5. Розвиток кримінального права і процесу в XIX—XX ст.
6. Кримінально-процесуальне законодавство.

1. Формування правової системи Французької республіки

Французька революція XVIII ст. і право. Глибоке проникнення Французької революції XVIII ст. у сферу права було результатом загального кризового стану суспільства, а також явної невідповідності середньовічного права нагальним потребам розвитку країни.

На відміну від Англії у Франції напередодні революції правова система була більш архаїчною і консервативною, мало відповідала вимогам часу, перешкоджала настанню назрілих соціальних і політичних змін.

Невдоволення третього стану дореволюційним правом посилювалося ще й тим, що в країні, по суті, не було єдиного національного правового комплексу, а панувала правова роз'єднаність. У Франції, «змінюючи поштових коней, змінюють право», — зазначав Вольтер. Правовий партикуляризм дорого коштував торговцям і підприємцям.

Нищівна критика основних підвалин феодального права у працях французьких просвітителів XVIII ст. ідейно підготувала падіння старих правових порядків. «Хочете ви мати гарні закони? — писав Вольтер. — У такому разі спаліть ваші закони і виробіть нові».

У травні 1789 р. вимоги докорінного реформування права, зокрема створення єдиної національної правової системи, містилися у численних наказах представників третього стану своїм депутатам, які захищали їх інтереси у Генеральних штатах.

Раціоналістична філософія XVIII ст. з її вірою в абстрактну людину, яка розглядалася поза конкретним суспільством і часом, дозволила ідеологам революції не тільки виявити вразливі місця феодального права, а й окреслити основні напрями створення універсальної правової системи. Тому в ході революції її лідери змогли піднятися до великих правових узагальнень, до проголошення принципів нового права.

Саме такий глобальний підхід до права виявився вже в Декларації прав людини і громадянина 1789 р., яку Мірабо називав документом «для всіх народів, на усі часи». Автори Декларації та інших актів революції вважали, що «єдиним оракулом законодавця має бути сама природа».

Така спрямованість Декларації 1789 р. і Конституції 1791 р. свідчила про намір французьких революціонерів вторгтися, часом досить необачно, у найскладніші і найделікатніші питання права.

Відкидаючи властиві старому режиму сваволю і беззаконня, французькі революціонери разом з тим прийняли на себе зобов'язання побудувати новий правовий порядок на «твердій основі закону».

Засноване на чітких принципах законодавство французької революції (на відміну від англійської) активно вторглося у найрізноманітніші сфери життя суспільства, звільняло його від пут середньовічного права.

Ці закони були далекі від досконалості, проте вони відображали характерні для того часу революційний пафос і ентузіазм. Потік революційного законодавства змітав старе право,

розчищав дорогу для встановлення у Франції вільного підприємництва.

Більша частина законів, прийнятих Установчими зборами, була спрямована на створення нового суспільства, вільного від середньовічних інститутів. 29 серпня і 18 вересня 1789 р. Установчі збори прийняли закони, які скасовували старі регламентації й обмеження під час продажу зерна і поклали тим самим початок утвердженню принципу свободи торгівлі.

У жовтні була скасована заборона брати відсотки за позицією, що відкрило простір для кредитних операцій. 29 вересня 1790 р. була заборонена довічна оренда, яка становила типовий інститут феодального права, і встановлений максимальний термін майнової оренди — 99 років.

У лютому 1791 р. Установчі збори скасували середньовічні цехи. Важливе значення мав Закон від 2—17 травня 1791 р. про скасування обмежень у торговій і ремісницькій діяльності, який декларував свободу підприємництва. Стаття 7 цього Закону вказувала, що «будь-яка особа має право займатися такою справою або обирати таку професію, ремесло чи торгівлю, які вона вважає бажаними».

Політику Установчих зборів у цьому напрямі продовжили Законодавчі збори і Національний конвент. Декрет Конвенту від 9—12 березня 1792 р. скасовував затримання особи за борги.

На ліквідацію феодальних порядків була спрямована і реформа спадкового права. У березні 1790 р. був скасований такий феодальний інститут, як майорат. Закони від 8—15 квітня 1791 р. встановили повну рівність дітей при поділі спадщини.

У вересні 1792 р. у період перебування біля керма влади жирондистського уряду був прийнятий Закон про секуляризацію актів цивільного стану. Згідно з ним була запроваджена обов'язкова реєстрація шлюбу в органах муніципального управління, визнавалася широка свобода розлучень, були зрівняні у правах законні і позашлюбні діти.

Радикальне законодавство французької революції значною мірою було результатом тривалої боротьби із середньовічними порядками представників третього стану, насамперед селянських мас, що у буквальному значенні слова «вогнем писали свою революцію». Характерним з цього погляду є розглянуте вище аграрне законодавство революції.

Змінюючи один одного, революційні уряди не тільки здійснювали перетворення в галузі права, а й робили певні кроки

до його систематизації. Установчі збори ще в Декреті від 21 серпня 1790 р. заявили про необхідність скласти кодекси цивільного, кримінального і процесуального права, «прості, зрозумілі й узгоджені з Конституцією».

Положення про кодекс цивільних законів, «загальних для всього королівства», було включено до Конституції 1791 р. Але бурхливий і непередбачуваний розвиток революції завадив новій владі здійснити усі задумані кодифікаційні роботи. Урядова влада в ході революції не була достатньо міцною для того, щоб забезпечити стабільність права. Нарешті, був потрібен час, щоб виробити точніші правові форми закріплення загальних правових принципів.

Установчі збори встигли розробити лише Кримінальний кодекс (КК), який був прийнятий у 1791 р. Укладачі КК (Лепелет'є та ін.) спиралися на просвітительські ідеї в галузі кримінального права, які висловлювали такі мислителі, як Беккарія, Монтеск'є, Вольтер. Автори КК прагнули викласти мовою кримінального закону демократичні положення Декларації 1789 р.

Проте вже в цьому першому КК нового часу дістали вияв розбіжності між просвітительськими гуманістичними ідеями дореволюційного періоду і консервативною позицією фейянів, яку вони відстоювали у Законодавчих зборах.

КК 1791 р. мав просту і чітку структуру. У першій його частині («Про покарання») була здійснена ретельна регламентація покарань, що відтепер допускалися у Франції відповідно до принципу *nulla poena sine lege*. У переліку покарань були відсутні такі типи для середньовічної епохи покарання, як покалічення членів. У другій частині КК («Про злочини і покарання») містився вичерпний перелік діянь, що розглядалися як злочин, виходячи з принципу *nullum crimen sine lege*. Це також було великим прогресом порівняно з феодальним кримінальним правом. Виключалися так звані релігійні злочини.

Специфічною особливістю КК 1791 р. були чітко визначені санкції, тобто кожному злочину відповідало фіксоване покарання. Така система, природно, виключала усяку сваволю суду при виборі міри покарання і відображала реакцію революційного законодавця на численні зловживання королівських суддів у дореволюційну епоху. Але вона була надто казуїстичною, а тому малопрактичною.

Усі злочини відповідно до Кодексу поділялися на дві групи: злочини проти публічних інтересів і проти приватних осіб. Останні, у свою чергу, поділялися на злочини проти особи і про-

ги власності. Охороні приватної власності КК приділяв багато уваги, їй було присвячено 48 з 125 статей Кодексу.

Покарання були істотно пом'якшені порівняно із середньовічним правом, але все ж залишалися досить суворими. Смертна кара, що проводилася привселюдно, призначалася у 35 випадках.

Зберігався публічний обряд позбавлення честі, виставляння у ганебного стовпа. Узаконювалися також каторжні роботи, передбачалося тривале одиночне ув'язнення.

КК 1791 р. при всій його непослідовності був кодексом саме революційної епохи. Для нього була характерна віра в необмежені можливості вільної правотворчості. Революційна правосвідомість охоче сприймала прості та рішучі підходи до конструювання як законодавства в цілому, так і кримінального права зокрема.

З розвитком революції в законодавстві, особливо в аграрному, все виразніше виявлялася його антифеодальна спрямованість, більш точно формулювалися цілі й принципи нового права. Але включення у революцію широких прошарків суспільства, у тому числі і його низів, усе більшою мірою надавало законодавству надмірного максималізму, який підривав уже не тільки старе право, а й основи правової культури, породжував правовий нігілізм.

Правова система Франції та її розвиток у XIX—XX ст. Революційна епоха не сприяла створенню цілісної правової системи. Вона призвела до створення досить розрізненого і часто неузгодженого права.

Французька революція XVIII ст. сприяла зростанню авторитету закону і перетворенню його на основне джерело права. В очах французів саме закон, а не звичаї або судова практика видавався найбільш ефективним засобом скасування старих феодальних інститутів і вироблення нового доступного і справедливого права.

Саме в законі діставали вияв постулати природного права і «вимоги природи». Порядок, за якого закон розглядався як акт верховної влади, наділеної правом встановлювати норми, що мають найвищу юридичну силу, відображав той ступінь розвитку суспільства, коли закон був найбільш зручною правовою формою виразу як загальної волі, так й інтересів окремих груп і прошарків суспільства, насамперед панівних кіл. Тому у французькій правовій системі з формально юридичної точки зору будь-яке рішення суду мало ґрунтуватися (на відміну від Англії)

на писаному праві — законі, а не на попередній практиці — прецеденті.

Нова правова система створювалася у Франції відповідно до принципів і цілей, висунутих ще у період революції. Саме вона підготувала необхідне підґрунття для того, щоб із встановленням «сильної» урядової влади (Наполеона Бонапарта) в інтересах суспільства, насамперед нових підприємницьких кіл і селян-власників, була проведена широкомасштабна кодифікація права.

За короткий проміжок часу (з 1804 до 1810 р.) було видано п'ять кодексів, що охопили всі основні на той час галузі права (цивільний, торговельний, кримінальний, цивільно-процесуальний, кримінально-процесуальний).

Ця кодифікація, яка, за образним висловом юристів того часу, відрізнялася «ясністю геометричної системи», мала велике значення для утвердження вільного підприємництва. Хоча законодавець і робив у деяких випадках крок назад порівняно з більш радикальним законодавством революції, ці кодекси, безперечно, мали революційний зміст.

Успіх кодифікації Наполеона визначався значною мірою і тим, що її автори, використовуючи революційні ідеї та підходи, відновили перервану в роки революції наступність у праві і звернулися не тільки до революційної практики, а й до канонічного і римського права.

У Франції наприкінці XVIII — на початку XIX ст. на відміну від Англії законодавець, особливо при проведенні кодифікаційних робіт, широко використовував спадщину римських юристів, сприйняв сам дух римського права. Логіка побудови французького права (його поділ на публічне і приватне), його основні конструкції і поняття, багато юридичних визначень сягають римського права, переробленого відповідно до французьких умов ще в дореволюційну епоху такими видатними юристами, як Дома, Пот'є, Буржон та ін.

Створена наприкінці XVIII — на початку XIX ст. під безпосереднім впливом французької революції правова система Франції в основних своїх рисах, незважаючи на ускладнену структуру, модернізацію основних правових інститутів, розвиток її джерел, збереглася і на початок XX ст.

Протягом майже всієї першої половини XX ст. у Франції формально продовжувала діяти класична наполеонівська кодифікація права. Але після Другої світової війни характер суспільного життя, що ускладнився, нові економічні процеси, підви-

щення рівня правової культури й інші фактори сприяли поступовому оновленню традиційних наполеонівських кодексів.

Реформування і демократизації зазнали насамперед кодекси судочинства. У 1958 р. наполеонівський Кримінально-процесуальний кодекс (КПК) був замінений новим.

Своєрідна техніка оновлення наполеонівського законодавства використовувалася в 1971—1973 рр. при складанні нового Цивільно-процесуального кодексу (ЦПК). Він був сформований шляхом видання чотирьох декретів, що увійшли як самостійні розділи до ЦПК 1975 р. У тій чи іншій мірі були перероблені й кодекси матеріального права.

У ХХ ст. значно активізувалася законодавча діяльність французького парламенту. Це дістало вияв у збільшенні кількості органічних законів, що вносять доповнення як до статей Конституції, так і до поточних (звичайних) законів, що приймаються в сфері, закріпленій за законодавчою владою (права і свободи громадян, порядок проведення виборів, націоналізація і денационалізація підприємств тощо).

В останні десятиліття у Франції істотно збільшилася кількість нормативних актів, прийнятих органами виконавчої влади. Важливу роль у розвитку цього процесу відіграла Конституція 1958 р.

Згідно зі ст. 34 Конституції, яка містить вичерпний перелік питань, пов'язаних з виключною компетенцією парламенту, всі інші правові питання, що потребують законодавчого регулювання, є компетенцією так званої регламентарної влади, здійснюваної урядовими органами.

Урядові декрети могли змінювати закони, схвалені до набрання чинності Конституцією. Уряди одержали від парламенту повноваження видавати декрети й ордонанси, що містять норми, які зазвичай є предметом законодавчого регулювання. Це декрети-закони (у період Третьої і Четвертої республіки) і ордонанси (у період П'ятої республіки).

У другій половині ХХ ст. динамізм правового життя, зокрема в законодавчій сфері, виявив недостатність і обмеженість наполеонівської правової системи, побудованої з п'яти кодексів. Збільшення кількості законів, а також регламентованих актів за умов традиційної прихильності французького права до кодифікованих норм стало підставою для появи у другій половині ХХ ст. значної кількості великих консолідованих актів. Вони поклали початок формуванню нових важливих галузей права, які були невідомі наполеонівській епосі. Так, уряди Четвер-

тої республіки лише за період з 1951 до 1956 р. ввели в дію 19 своєрідних кодексів: трудовий, митний, сім'ї і соціальної допомоги, дорожній, податковий, публічної охорони здоров'я тощо.

У наступний період деякі з них були скасовані чи переглянуті. Водночас саме життя вимагало поєднання законодавчого і регламентарного регулювання й в інших сферах суспільного життя. Так, з'явилися кодекси будівництва і жител (1978 р.), інтелектуальної власності (1992 р.), цивільної авіації та ін.

У ХХ ст. джерелами французького права, що не були відомі правовій системі попереднього часу, стали виступати правові (торговельні) звичаї, а також судова практика у вигляді рішень Касаційного суду. Отже, законодавство і засновані на ньому нормативні акти виконавчої і муніципальної влади, які протягом тривалого часу у Франції визнавалися джерелами права, втратили своє домінуюче значення.

Для правової системи Франції ХІХ ст. був характерний досить чіткий поділ права на публічне і приватне. До публічного права насамперед належало конституційне й адміністративне законодавство, причому останнє відзначалось особливо ретельною розробкою і деталізацією.

До приватного права насамперед належало цивільне і торговельне законодавство. Однак у правовій системі Франції в ХХ ст. з'явилися і нові галузі, які у французькій юридичній літературі прийнято називати змішаними чи комплексними, тобто такими, що поєднують публічно-правові і приватноправові підходи (податкове, митне, банківське та інше право).

2. Цивільний кодекс Наполеона 1804 р.

Як зазначалося вище, вже в ході революції 1789—1794 рр. було скасовано багато суто середньовічних цивільно-правових інститутів і закладені основи сучасного права. Але лише на початку ХІХ ст., у період правління Наполеона Бонапарта, сформувалися умови для прийняття єдиного і стабільного цивільного кодексу.

У його розробці взяли участь такі видатні французькі юристи, як Порталіс, Тронше, Мальвіль та ін., які спиралися на римське право, дореволюційну судову практику і кутюми, які вони переробили відповідно до потреб нового суспільства. Перший консул особисто брав участь в обговоренні деяких статей Кодексу. Він усунув із проекту положення, що асоціювалися з революцією, а у післяреволюційний період видавалися надто радикальними.

Незважаючи на окремі консервативні відступи, саме в Кодексі Наполеона цивільне право Франції дістало класичний вираз. Тому і сам Кодекс мав для своєї епохи революційне значення, відіграв дуже важливу роль у розробці і закріпленні багатьох принципів нового цивільного права.

Кодекс відзначався стрункністю викладу, стислістю юридичних формулювань і дефініцій, визначеністю і чіткістю трактувань основних понять та інститутів цивільного права. Цивільний кодекс (ЦК) Наполеона налічував 2281 статтю і складався із вступного титулу і трьох книг. Його структура відобразила схему побудови інституцій римського права: особи, речі, спадкування і зобов'язання. Така структура одержала в цивільному праві назву інституційної.

Перша книга («Про осіб») перекладала такі загальні ідеї своєї епохи, як рівність і свобода, на конкретну мову цивільно-правових норм. Згідно зі ст. 8 ЦК «будь-який француз має цивільне право». Отже, принцип рівності осіб у приватноправовій сфері проводився законодавцем з найбільшою послідовністю. У ст. 7 спеціально підкреслювалося, що здійснення цивільних прав не залежить від «якості громадянина», яка може змінюватися в конституційному законодавстві. Цивільне право, передбачене Кодексом, не поширювалося лише на іноземців.

Характерною ознакою ЦК Наполеона було те, що в ньому було відсутнє поняття юридичної особи. Це пояснювалося тим, що на початку XIX ст. капіталізм ще не вийшов за рамки індивідуалістичних уявлень, а тому будь-який громадянин виступав у майновому обігу, як правило, самотійно (як фізична особа). Крім того, сам законодавець відчував певну недовіру до усіляких об'єднань, побоюючись, що під їх виглядом відродяться цехові й інші феодальні корпорації. Ця позиція дістала відображення ще в Законі Ле Шапельє 1791 р.

Роблячи крок назад порівняно з революційним законодавством, ЦК відновив «цивільну смерть» як міру кримінального покарання (відповідно до цього покарання засуджений втрачав право власності на все майно, «так, якби він помер природним чином»), встановив ряд обмежень цивільних прав жінок (вони, наприклад, не могли бути свідками при складанні актів цивільного стану).

У першій книзі закріплювалися також основні принципи сімейного права. У цій сфері Кодекс помітно відрізнявся від деяких положень революційного періоду, коли декларувалася рів-

ність особистих та майнових прав жінок і чоловіків, була послаблена влада батька над дітьми тощо.

Хоча окремі статті ЦК Наполеона підкреслювали рівність чоловіка і дружини, наприклад: «Подружжя зобов'язане до взаємної вірності, допомоги, підтримки» (ст. 212 та ін.), у цілому чоловік займав у сім'ї панівне становище. Згідно зі ст. 213 «чоловік зобов'язаний бути покровителем своєї дружини, а дружина — виявляти послушність чоловіку». Чоловік мав право визначати місце проживання сім'ї, дружина була зобов'язана йти за своїм чоловіком.

Характерними є статті Кодексу про розлучення через невірність одного з подружжя. Відповідно до ст. 229 перелюбства дружини було достатньо, щоб чоловік міг вимагати розлучення. Стаття 230 інакше визначала право дружини на розлучення у разі невірності чоловіка: «Дружина може вимагати розлучення через перелюбство чоловіка, якщо він тримав свою коханку в загальному будинку». Ця принизлива для жінки умова була скасована лише в 1884 р.

Нерівноправність жінки діставала вияв і у її майновому становищі в сім'ї. За загальним правилом передбачався режим спільності майна чоловіка і дружини. При цьому розпорядження сімейним майном цілком надавалося чоловіку, який міг діяти без участі та згоди дружини. Кодекс передбачив можливість й інших майнових відносин подружжя, зокрема режим роздільного володіння. Але навіть у цьому разі дружина, користуючись своїм майном і доходами від нього, не могла відчужувати без згоди чоловіка свою нерухомість.

ЦК встановлював нерівні права чоловіка і дружини й стосовно дітей. Батьківська влада, про яку йшлося у першій книзі, по суті зводилася до влади батька. Він, маючи «серйозні підстави до невдоволення поведінкою дитини, яка не досягла 16 років», міг позбавити її волі строком до одного місяця.

Сини, які не досягли 25 років, і дочки до 21 року не мали права брати шлюб без згоди їхнього батька і матері, але у разі, якщо між батьками не було згоди, бралася до уваги думка батька.

Кодекс допускав можливість визнання батьком своїх позашлюбних дітей, але ст. 340 забороняла встановлення батьківства. Це реально погіршило становище дітей, які народилися поза шлюбом, навіть порівняно з дореволюційним законодавством.

Але в цілому норми сімейного права в ЦК Наполеона мали для свого часу прогресивне значення. Кодекс секуляризував шлюб, розвиваючи тим самим положення Конституції 1791 р.

про те, що шлюб — це цивільний договір; підтвердив запроваджене у період революції розлучення, що означало відхід від вимог канонічного права. Щоправда, у 1816 р., після реставрації Бурбонів, в умовах посилення впливу католицької церкви цивільне розлучення було скасоване. Його було відновлено лише у 1884 р.

Друга книга («Про майно та про різні різновиди власності»), що була присвячена регламентації речових прав, також виходила з класичної римської класифікації: право власності, узуфрукт, узус та ін. Було ліквідовано поділ майна на родове і придбане, на перший план висувався поділ речей на рухомі і нерухомі.

Центральне місце в другій книзі ЦК посів інститут власності. У тлумаченні права власності, сприйнятому Кодексом, бачимо відмову від феодальних уявлень про умовність, розщепленість і родовий характер речових прав. ЦК використав римське тлумачення поняття власності як абстрактного й абсолютного права. Стаття 544 вказувала: «Власність — це право користуватися і розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином, щоб користування не було таким, яке заборонено законами або регламентами».

У цьому визначенні законодавець підкреслює універсальний індивідуалістичний характер права власності. Розвиваючи революційні уявлення про непорушність і недоторканність права приватної власності, Кодекс передбачав, що власник «не може бути примушений до уступки своєї власності, якщо це не робиться в інтересах суспільної користі і за справедливе і попереднє відшкодування».

Індивідуалістичний підхід до права власності в ЦК Наполеона дістав вияв також у широкому тлумаченні правомочності земельного власника. Стаття 522 передбачала: «Власність на землю включає власність на те, що знаходиться зверху, і на те, що знаходиться знизу».

Практично це означало, що власник землі ставав повним і абсолютним господарем усіх природних багатств, виявлених на його ділянці. Така редакція статті стала нереальною і дуже невигідною для промисловців. Вона не враховувала й інтереси держави в цілому. Тому вже в 1810 р. було видано закон, відповідно до якого копальні могли експлуатуватися лише на підставі концесії, наданої державою.

У третій, найбільшій за обсягом книзі ЦК («Про різні способи набуття права власності») вказувалося, що власність на

майно набувається і передається шляхом спадкування, дарування, за заповітом чи в силу зобов'язань (ст. 711).

ЦК підтвердив здійснене ще в період революції скасування феодалних принципів спадкування. Спадкоємцями померлого ставали у передбаченій законом послідовності діти й інші низхідні, а також висхідні і побічні родичі до 12-го ступеня споріднення.

Спадкові права позашлюбних дітей були значно звужені. Такі діти, якщо вони були визнані в законному порядку, могли успадковувати тільки майно батька і матері.

Кодекс розширив свободу заповітів і дарувань, що нерідко використовувалися для обходу законного порядку спадкування. Однак французький законодавець зайняв у цьому питанні компромісну позицію, не наслідуючи приклад англійського права, яке визнавало повну свободу заповіту.

Дарування або заповіт не могло перевищувати половини майна, якщо після смерті особи, яка здійснила заповідальне розпорядження, залишалася одна законна дитина, 1/3 майна — якщо залишалось двоє, 1/4 — троє і більше дітей. За такого порядку спадкування за законними дітьми резервувалася більша частина майна, що ділилося між ними порівну незалежно від їх віку і статі. Отже, статті ЦК про спадкування сприяли дробленню сімейного майна.

Основне місце в третій книзі законодавець відводив зобов'язальним, насамперед договірним, відносинам. У точних і зрозумілих положеннях договірного права ЦК можна побачити багато визначень, що походять від відомих суджень римських юристів. Так, договір розглядався як угода, за допомогою якої одна з кількох осіб зобов'язується «дати що-небудь, зробити що-небудь або не робити чого-небудь».

Французький законодавець запозичив з римського права ідею рівності сторін договору, його добровільності і беззаперечності. Згода сторін була необхідною умовою дійсності договору. Згідно зі ст. 1109 «немає дійсної згоди, якщо згода була дана лише внаслідок омани або якщо вона була досягнута насильством чи обманом».

Законодавець не висував будь-яких застережень щодо змісту договорів. Характерною з цього погляду є ст. 1118, відповідно до якої за загальним правилом збитковість угоди не може опорочити договір. «Угоди, законно укладені, — вказувала ст. 1134, — займають місце закону для тих, хто їх уклав».

У разі невиконання договору, в якому передбачалося зобов'язання боржника надати річ кредитору, останній міг витре-

бувати через суд передання йому цієї речі. Згідно зі ст. 1142 «будь-яке зобов'язання зробити або не робити призводить до відшкодування збитків у разі невиконання з боку боржника».

У Кодексі містилися загальні вказівки щодо умов укладення і змісту окремих договорів: купівлі-продажу, міни, зберігання, найму тощо. Але в ньому майже не було статей, що регламентували б відносини між хазяями і працівниками, хоча для капіталістичного суспільства Франції трудовий договір мав величезне значення.

Самі підприємці, які вважали за норму інтенсивну експлуатацію найманої праці, розглядали державне втручання у трудовий договір як небажане явище. Ті окремі положення Кодексу, що були пов'язані з трудовими відносинами, свідчили про відкриту підтримку інтересів хазяїв. Так, у ст. 1781 (вона була скасована за Наполеона III у 1868 р.) зазначалося: «Хазяїну вірять стосовно його тверджень: про розмір плати, про сплату винагороди за минулий рік і про платежі, зроблені у рахунок винагороди за поточний рік».

У разі дотримання зазначених у ЦК загальних умов договору будь-якій особі надавалася повна свобода дій, вибору контрагентів і визначення змісту договорів. Кодекс, таким чином, юридично закріпив у майновому обігу свободу особи і підприємницької діяльності.

У період панування вільної конкуренції кожен французький підприємець прагнув діяти на свій розсуд, без дріб'язкової державної опіки і регламентації. Тому свобода договору діставала вияв не тільки у свободі волевиявлення сторін, а й в автономії особи, у державному невтручанні у договірні відносини.

Норми ЦК Наполеона були присвячені найзагальнішим питанням майнового обігу. Вони не регламентували багато специфічних аспектів торгової діяльності підприємців (комерсантів). У 1807 р. після серії скандальних банкрутств був прийнятий спеціальний Торговельний кодекс (ТК), який доповнив ЦК Наполеона положеннями про юридичні дії, здійснювані комерсантами. Цей Кодекс закріпив у французькій правовій системі, а потім і в праві інших країн континентальної системи дуалізм приватного права, тобто його поділ на цивільне і торговельне.

За обсягом (648 статей), а головне, за юридичною технікою ТК значно поступався ЦК. Він складався з чотирьох книг, перша з яких містила загальні положення щодо комерсантів, торгових книг, товариств, поділу майна, торгових бірж, біржових агентів і маклерів, комісійних угод тощо.

У ст. 1 комерсант визначався як «особа, яка вчиняє торгові акти». Причому це вважалося звичним для них заняттям. Далі вказувалося, що дружина не може бути комерсанткою без згоди свого чоловіка. ТК поклав на комерсантів, як і на торгові товариства (повні, командитні), обов'язок «день за днем» вести звітність (ст. 8).

Друга книга ТК була присвячена питанням міжнародної та морської торгівлі. Вона встановлювала правовий статус морського судна, містила ряд правил, що стосувалися морських перевезень і страхування, морських деліктів і аварій. Третя книга регулювала порядок банкрутства, четверта була пов'язана з торговою юрисдикцією, з торговими судами.

ТК багато в чому був складений менш вдало, ніж ЦК. Він більшою мірою спирався на норми дореволюційного права, зокрема на ордонанси Кольбера «Про торгівлю» (1673 р.) і «Про мореплавство» (1681 р.). У ньому були і внутрішні протиріччя, і очевидні прогалини. Так, такій важливій торговій угоді, як купівля-продаж, присвячувалася лише одна стаття. Тому судам під час розгляду спорів між комерсантами доводилося керуватися загальними положеннями ЦК про купівлю-продаж.

Зовсім були відсутні в ТК загальні положення про банківські та страхові операції. Тому текст ТК почав перероблятися з моменту його прийняття. А у багатьох випадках він доповнювався самостійним торговельно-промисловим законодавством.

3. Розвиток цивільного і торговельного законодавства в ХІХ—ХХ ст.

ЦК Франції досить точно відображав основні умови життя тогочасного суспільства. Однак з часом він зазнав великих змін.

Наприкінці ХХ ст. первісну редакцію зберігали не більше половини статей. Понад 100 статей були скасовані, близько 900 дістали нову редакцію. Кодекс було доповнено майже 300 статтями. Найбільшого перегляду зазнала перша книга, де збереглося лише близько 10% первісного тексту.

У першій книзі відповідно до низки законодавчих актів (1938, 1964, 1970, 1975 р. та ін.) був здійснений практично повний перегляд норм, що регулювали шлюбно-сімейні відносини. З неї були виключені статті, що закріплювали підлегле становище заміжньої жінки.

Відповідно до нової редакції ст. 108 чоловік і дружина мають право проживати роздільно, якщо це не порушує правил

про спільне життя подружжя. Неповнолітній, не звільнений від батьківської влади, повинен проживати у свого батька і матері.

За загальним правилом ЦК (ст. 144) шлюбний вік для чоловіків встановлюється у 18, а для жінок — у 16 років, але згідно з доповненнями до ЦК прокурор Республіки «за наявності серйозних підстав» вправі дозволити укладення шлюбу до досягнення зазначеного віку. Відповідно до ст. 180 шлюб може бути оспорений одним з подружжя, якщо він був укладений без «вільної згоди обох з подружжя» або в силу омани.

Стаття 103 вказує, що самим фактом укладення шлюбу дружина і чоловік беруть на себе зобов'язання годувати, утримувати і виховувати своїх дітей. А згідно зі ст. 205 діти зобов'язані надавати утримання своїм батькам (чи іншим висхідним родичам), що «перебувають у нестатку».

Відповідно до ст. 212 дружина і чоловік зобов'язані додержувати взаємної вірності, допомагати і підтримувати одне одного. Вони спільно здійснюють моральне і матеріальне керівництво сім'єю, піклуються про виховання дітей і «підготовляють їхнє майбутнє».

Відповідно до ст. 215 (в редакції 1970 р.) «дружина і чоловік взаємно зобов'язуються жити разом». Місце проживання сім'ї вони обирають за взаємною згодою. Згідно зі ст. 216 (в редакції 1965 р.) кожен з подружжя має повну правоздатність.

ЦК передбачає такі причини розірвання шлюбу: смерть одного з подружжя або розлучення, вчинене у законному порядку. Розлучення може мати місце з таких підстав (ст. 229 в редакції 1975 р.): за взаємною згодою, через розлад спільного життя або через винну дію.

Якщо обидва з подружжя вимагають розлучення, вони не зобов'язані повідомляти його причину. Дружина і чоловік мають лише подати на схвалення судді проект угоди, що визначає наслідки розлучення. Розлучення за взаємною згодою не дозволяється протягом перших шести місяців шлюбу. Чоловік може вимагати розлучення через тривалий розлад подружнього життя, якщо подружжя фактично проживає окремо протягом шести років (ст. 237).

Новацією Кодексу є ст. 238, відповідно до якої один з подружжя може вимагати розлучення через тривалий (протягом шести років) психічний розлад другого з них. Проте суд може відхилити цю вимогу, якщо внаслідок розлучення можуть виникнути занадто тяжкі наслідки для хворого подружжя.

Згідно зі ст. 240 суддя може відмовити в розлученні одному з подружжя, якщо другий з них доведе, що розлучення матиме для нього, з урахуванням, зокрема, його віку і тривалості шлюбу, або для його дітей тяжкі матеріальні чи моральні наслідки.

Вимога про розлучення може бути заявлена одним з подружжя через винні дії другого з них, якщо ці дії є серйозним або повторним порушенням подружнього обов'язку і роблять нестерпним подальше спільне життя.

Відповідно до ст. 296 передбачається інститут розлуки подружжя. Вона може бути прийнята на вимогу одного з подружжя у тих же випадках і на тих же підставах, що і у разі розлучення. Розлука подружжя не припиняє шлюбу, але припиняє обов'язок жити разом. Розлука подружжя завжди тягне за собою поділ майна. На вимогу одного з подружжя судове рішення про їхню розлуку перетвориться в силу закону на рішення про розлучення, якщо розлука подружжя зберігатиметься протягом трьох років.

Істотні зміни відбулися і в другій і третій книгах Кодексу, у тому числі такі, що відображають загальну тенденцію розвитку цивільного права в ХХ ст.: обмеження прав власника, а також свободи договору. Так, наприклад, поряд зі ст. 547, де йдеться про те, що плоди землі (природні чи промислові) належать власнику на праві приєднання, ст. 548 (в редакції 1960 р.) зазначає: «Плоди, вироблені річчю, належать власнику, але з покладенням на нього обов'язку відшкодувати витрати на оранку землі, обробку посівів, понесені третіми особами».

У третій книзі особливо значних змін зазнали статті Кодексу про спадкування (титул 1) і договори (титул 3).

У законодавчому порядку було закріплене обмеження в ступені спадкування майна (до шостого ступеня споріднення) для побічних родичів.

Дещо поліпшилося становище позашлюбних дітей (природних спадкоємців). Згідно зі ст. 756 (в редакції 1972 р.) позашлюбне походження дітей надає право на спадщину лише за умови, що це походження законним способом встановлене. Позашлюбна дитина має в цілому ті ж права, що і законна дитина, на спадщину свого батька і своєї матері та інших висхідних родичів, так само як і своїх братів і сестер та інших побічних родичів (ст. 757).

Якщо у померлого не залишилося родичів такого ступеня, що допускає спадкування, то майно, що входить до складу йо-

го спадщини, належить на засадах повної власності тому з подружжя, який його пережив.

Відповідно до ст. 768 (в редакції 1958 р.) за відсутності спадкоємців спадщина набувається державою.

Особливо істотній переробці був підданий дев'ятий титул третьої книги, присвячений товариствам. Оновлений текст зазнав впливу відповідних положень про торговельні товариства, внаслідок чого відбулася певна комерціалізація цього цивільно-правового інституту. У 1978 р. до ЦК було включене поняття юридичної особи, але воно було пов'язане саме з товариствами цивільного права. Останні згідно зі ст. 1842 «користуються правами юридичної особи з часу їхньої реєстрації».

В останні десятиліття зміни до цивільного права Франції вносяться не тільки шляхом включення новел до тексту самого Кодексу, а й шляхом прийняття спеціальних законодавчих актів, що регулюють ті чи інші сфери майнових відносин. Так, поряд із фрагментарним згадуванням страхового договору у ЦК (ст. 1964) у 1976 р. була здійснена фактична кодифікація страхової справи спеціальним урядовим декретом.

У Франції ще в першій половині ХІХ ст. були встановлені законодавчі обмеження для власників: власники землі зобов'язані дозволяти протягнення електроліній над своєю ділянкою, допускати над нею польоти літаків, не мають права саджати дерева поблизу аеродромів тощо. Спеціальне законодавство (1919 і 1938 рр.) визначило, що власники землі не можуть використовувати русійну силу води, не одержавши спеціальної концесії від держави.

У 20-ті роки французьке законодавство оформило створення інституту так званої комерційної власності, суть якої полягала в обмеженні права власності для осіб, які здають приміщення в оренду торгово-промисловим підприємствам. Наймодавець-власник не міг, за винятком особливих випадків, відмовити орендарю-підприємцю в подовженні договору оренди.

Результатом розвитку усупільнення виробництва і сфери обігу стала зміна концепції власності, яка розглядається не тільки як право індивіда, а й як його соціальний обов'язок. У Франції, як і в інших країнах Заходу, зменшується значення індивідуальної приватної власності, збільшується роль асоційованої і державної власності.

У ХХ ст., особливо після Другої світової війни, сама держава у Франції виступає як найбільший власник, як вкладник капіталу, як підприємець. Результатом післявоєнної націоналіза-

ції було зростання частки державного сектора (31% продажів, 33% інвестицій тощо). Значна денационалізація, проведена в 1986 р., не означала зменшення ролі державної власності в економічному і правовому житті Франції.

Великі зміни відбулися в ХХ ст. і в галузі договірного права. Так, Державна рада як вищий орган адміністративної юстиції і суди почали відходити за надзвичайних обставин від принципу непорушності договору. З цією метою використовувалася середньовічна доктрина «Застереження про незмінність обставин» («*Clausula rebus sic stantibus*»).

В останні десятиліття у Франції поряд з цивільними договорами значного поширення набули й адміністративні, де однією зі сторін є державний орган. Такі договори держава укладає з націоналізованими підприємствами або приватними компаніями з метою забезпечення певних програм економічного розвитку, реалізації завдань з інвестицій, з обсягу виробництва, зі створення додаткових робочих місць тощо.

У таких адміністративних договорах його сторони не є рівними як в економічному, так і в юридичному відношенні. Відповідні державні органи мають право контролювати виконання договору, а в разі потреби — змінювати його умови і навіть розірвати договір. А контрагенти держави можуть розраховувати на податкові знижки, пільгові кредити та ін.

Ще більш ґрунтовному перегляду в ХІХ—ХХ ст. був підданий ТК Франції. Так, у 1838 р. був прийнятий спеціальний закон, який упорядковував процедуру банкрутства, у 1844 р. — закон про винаходи і патенти на винахід, у 1852—1862 рр. — закони про реорганізацію банківських установ тощо. Закон 1867 р. легалізував акціонерні («анонімні») товариства, які створювалися явочним порядком.

У ТК дотепер в первісному вигляді зберегли чинність приблизно 20 статей. Французькі юристи не безпідставно розглядають ТК як «руїни». Але саме торговельне право дістало найбільший розвиток у другій половині ХХ ст. у зв'язку з ускладненням механізмів правового регулювання господарського життя.

Багато змін у торговельному законодавстві Франції в ХХ ст. були викликані приєднанням до міжнародних конвенцій (наприклад, до Женевської вексельної конвенції 1930 р.). Особливо значна ревізія торговельного й іншого господарського права Франції була здійснена під впливом права Європейських Співтовариств. Так, наприклад, відповідно до директив ЄЕС у 1983 р.

був здійснений перегляд системи бухгалтерської звітності, що спричинило перегляд відповідних статей першої книги ТК.

Отже, французьке право не уникло інтернаціоналізації, яка є наслідком інтеграційних процесів, міжнародного поділу праці і розширення зовнішньоекономічних зв'язків. Ця тенденція дістала вияв у таких галузях підприємницького права, як патентне, чекове, акціонерне право тощо.

Розвиток торговельного права Франції з огляду на недосконалість самого ТК ще в минулому столітті (особливо це характерно для ХХ ст.) здійснювався шляхом виключення з Кодексу деяких важливих інститутів (банківське, вексельне право та ін.).

Так, починаючи з закону 1867 р., як самостійна сфера регулювання торговельного законодавства виділилося акціонерне законодавство. Часткові реформи акціонерного законодавства мали місце ще в 30—40-ві роки ХХ ст., але на сьогодні його основу становить закон від 24 липня 1966 р., що істотно модернізував акціонерне право Франції. Цей закон доповнений урядовим декретом від 23 березня 1967 р., присвяченим торговим товариствам. У цілому обидва акти налічують понад 800 статей, тобто перевершують за обсягом сам ТК.

На відміну від традиційного торговельного права, яке має приватноправовий характер, чинне акціонерне законодавство має значну кількість кримінальних і процесуальних норм. У ньому містяться розгорнуті правила створення і діяльності всіх основних видів торгових товариств, а саме: повних, простих, командитних, товариств з обмеженою відповідальністю, акціонерних. Останні стали основним предметом турботи французького законодавця в останні десятиліття.

Так, були передбачені нові форми організації управління справами компанії (директорат, наглядова рада та ін.), право випуску облігацій, що обмінювалися потім на акції, посилення контролю великих держателів акцій за функціонуванням органів управління, розширення звітності акціонерних товариств з метою забезпечення більш високого рівня вірогідності і повноти інформації. Був підвищений і ступінь відповідальності акціонерної компанії перед третіми особами у випадках, коли органи управління такої компанії або товариства з обмеженою відповідальністю діють поза межами встановленої для них правоздатності.

Інтереси третіх осіб одержали додаткові гарантії (закон від 25 січня 1985 р.) і у випадках, пов'язаних з неспроможністю акціонерного товариства. Отже, дістала вияв характерна для ос-

тання часу тенденція до розширення контролю за діяльністю акціонерних товариств з боку самих акціонерів, третіх осіб і держави.

Іншою характерною рисою французького акціонерного законодавства (починаючи з 1917 р.) є розповсюдження цінних паперів компанії серед її робітників та службовців. Ця тенденція дістала вияв у серії законів 60—80-х років.

Так, закон 1970 р. надав акціонерним товариствам право розповсюджувати серед своїх працівників акції товариства (шляхом підписки або купівлі). У 1980 р. у законодавчому порядку був встановлений обов'язковий безкоштовний розподіл частини акцій серед працівників підприємств, що належать акціонерним товариствам.

Отже, розвиток французького торговельного, а по суті економічного, права відбувався не в рамках традиційних кодексів приватного права, а шляхом видання великої кількості самостійних господарських актів.

Для цих актів властиве посилення публічно-правових засад у регулюванні економічних відносин, внаслідок чого відбувається стирання раніше нездоланих меж між публічним і приватним правом.

Прикладом можуть служити численні нормативні акти, спрямовані на захист навколишнього природного середовища, підтримку ринкової конкуренції, захист інтересів споживачів товарів і послуг тощо.

Так, у 60—80-ті роки у Франції була прийнята низка природоохоронних актів, які запровадили жорсткий контроль за станом навколишнього природного середовища, сприяли недопущенню його забруднення в результаті промислової та іншої виробничої діяльності. У 1964 р. був прийнятий декрет про реактивні відходи, у 1974 р. — про охорону повітря від забруднення, у 1975 р. — про обмеження рівня шуму тощо.

Показником успішного проведення природоохоронної політики стало прийняття в 1970 р. спеціальної державної програми з охорони навколишнього природного середовища, відповідно до якої було утворено нові природоохоронні органи, у тому числі Міністерство охорони природи і навколишнього природного середовища.

Важливою віхою у здійсненні природоохоронних заходів було видання закону 1976 р., що містив широкий перелік природних ресурсів, які перебувають під захистом держави (флора, фауна, вода, ґрунт тощо). За порушення цього закону

передбачалася не тільки цивільно-правова та адміністративна відповідальність, а й кримінальна.

Своєрідне поєднання публічно-правового і приватноправового регулювання можна бачити в законодавстві (починаючи з ордонансу про ціни 1945 р.), присвяченому підтримці конкуренції і запобіганню домінуючим (тобто монополістичним) позиціям окремих підприємців, акціонерних компаній та їхніх об'єднань.

Значним етапом у розвитку конкурентної й антимонопольної політики став урядовий ордонанс 1986 р. про свободу цін і конкуренції. За цим законом (ст. 7) забороняються узгоджені дії, договори, виражені у відкритій формі, або такі, що маються на увазі угоди, а також об'єднання, що мають за мету або можуть мати одним зі своїх наслідків недопущення, обмеження або порушення конкуренції на ринку.

Такі монополістичні змови можуть бути спрямовані на обмеження в доступі на ринок інших підприємств, недопущення вільного встановлення цін, обмеження виробництва або збуту, поділ ринків чи джерел постачання тощо.

Згідно зі ст. 8 ордонансу 1986 р. підприємству або групі підприємств забороняється зловживати панівним (домінуючим) становищем на внутрішньому ринку, а також економічною залежністю, в якій від нього перебувають інші підприємства, що є їх постачальниками або клієнтами.

Для порушників закону ордонанс передбачив різні види відповідальності: цивільну, адміністративну і кримінальну. Останній підлягають не тільки фізичні особи, керівники підприємств-порушників, а й юридичні особи, самі підприємства, товариства та їх об'єднання.

4. Розвиток трудового і соціального законодавства

На відміну від цивільного і торговельного права трудове законодавство не мало у Франції глибоких історичних коренів, навпаки, перші акти французької революції мали швидше яскраво виражений антиробітничий характер.

Прийнятий у 1791 р. Закон Ле Шапельє був спрямований на боротьбу не стільки з корпораціями середньовічного типу, скільки з робітничими об'єднаннями. Закон забороняв об'єднання робітників однієї і тієї ж професії, оголошував незаконними страйки і навіть збори робітників з метою обговорення умов праці.

Закон Ле Шапельє і засновані на ньому кримінальні заборони стали серйозною правовою перешкодою на шляху організа-

ції профспілок. З розвитком капіталізму у Франції законодавство, що забороняє об'єднання робітників, ставало усе більш відірваним від життя і неефективним.

Наполеон III, використовуючи тактику загравання з робітниками, у 1864 р. скасував Закон Ле Шапельє. Так були узаконені робітничі синдикати (профспілки) і страйки, якщо вони не супроводжувалися «неправомірними» діями.

Але в умовах режиму Другої імперії робітничі організації не могли вільно створюватися і функціонувати. Лише в 1884 р. у зв'язку з новим піднесенням робітничого руху парламент Третьої республіки узаконив вільне утворення робітничих спілок, які переслідували економічні цілі.

Правлячі кола Третьої республіки час від часу йшли на окремі незначні поступки в питаннях регулювання умов праці. Закони 1874—1892 рр. заборонили працю дітей до 13 років, установили для підлітків до 16 років 10-годинний робочий день, а для жінок і підлітків до 18 років — 11-годинний. У 1898 р. був прийнятий закон, який передбачав відповідальність підприємців за виробничий травматизм робітників.

По суті трудове і соціальне законодавство як складові французької правової системи беруть свій початок лише в XX ст. Розвиток трудового і соціального права безпосередньо пов'язаний з рівнем організованості та свідомості робітничого руху, з рівнем розвитку державних механізмів регулювання соціальних відносин, з готовністю самих підприємців і робітників, а також і суспільства в цілому до пошуку і використання соціальних компромісів.

Помітною віхою в створенні правових засад регулювання трудових конфліктів і умов праці став прийнятий у 1910 р. спеціальний Трудовий кодекс. Але становлення сучасної правової системи трудового і соціального регулювання пов'язане з післявоєнним періодом і останніми десятиліттями XX ст.

Важливим рубежем у формуванні сучасного трудового і соціального права стала Конституція Четвертої республіки (1946 р.). Преамбула до цієї Конституції становила чинну хартію праці. Тут не тільки визнавалося право трудящих на працю, на створення профспілок, на страйк тощо, а й передбачалася державна програма соціальної підтримки матерів, дітей, інвалідів, престарілих, безробітних тощо.

Конституція 1958 р. не містила яких-небудь нових положень про працю і соціальну політику. Але, як відомо, вона зберегла преамбулу Конституції 1946 р. як чинний правовий документ.

Звідси виводилися і зобов'язання уряду П'ятої республіки у питаннях праці і соціального забезпечення.

Відповідно до Конституції 1958 р. закони визначають лише фундаментальні принципи трудового права. Питання, що не належать до сфери законодавчого регулювання праці, вирішуються в регламентарному і адміністративному порядку. Отже, Конституція залишила парламенту право розробляти загальні принципи трудового права, тоді як реалізація цих принципів надавалася уряду.

Найважливішим джерелом трудового права Франції є Трудовий кодекс, що діє на сьогодні у редакції 1973 р. з поправками 1981—1982 рр. Цей Кодекс являє собою інкорпорацію численних законодавчих актів, пов'язаних з регулюванням трудових правовідносин, що були прийняті у різний час парламентом і урядом.

Додатковим джерелом трудового права виступає і поточне законодавство. Зокрема, декрети міністра праці (соціальних справ), пов'язані з регулюванням дії колективних договорів, закріплюють правила з техніки безпеки і виробничої санітарії тощо.

Трудовий кодекс зазнав у ХХ ст. великих змін. Спочатку він поширювався лише на промислових робітників, які вимагали особливого правового захисту. Нині його дія поширюється на всіх осіб найманої праці, як простих робітників, так і представників управлінської еліти.

Трудовий кодекс і законодавство останніх десятиліть, що відбили тенденцію до демократизації і розширення соціальної політики держави, регулюють широке коло відносин.

По-перше, у них регламентується сама організація роботи державних органів у сфері трудових відносин (Трудова інспекція тощо).

По-друге, встановлюються норми, пов'язані з трудовим договором як основним правовим документом, що регулює відносини між роботодавцем і працівником. Передбачається регламентація заробітної плати і трудових спорів, які вирішуються спеціальними судами.

По-третє, Трудовий кодекс регулює колективні трудові відносини, а також створення і діяльність професійних об'єднань працівників і роботодавців.

Законодавство 1981—1982 рр., що відбило посилення позицій лівих демократичних сил, розширило права комітетів підприємств на участь в управлінні. Вони одержали можливість

впливати на фінансові справи, на планування, на розвиток умов праці і соціальної політики в межах окремих підприємств.

Трудовий кодекс 1973 р. має загальнонормативний характер. У той же час у ньому є спеціальний розділ, що встановлює особливі умови праці залежно від галузі і професії. Так, виділені норми, що регламентують працю шахтарів, моряків торговельного флоту, торгових агентів, акторів, домашніх робітників.

У Франції на працівників приватних і державних підприємств поширюються за загальним правилом одні й ті самі норми трудового права. Це не виключає і спеціальних норм, що видаються для регулювання праці на націоналізованих підприємствах.

У післявоєнний період значні демократичні зміни відбулися й у сфері соціального права, в основі якого лежить Кодекс соціального страхування 1956 р. з наступними доповненнями.

Кодекс соціального страхування по суті містить дві групи норм, що становлять у цілому соціальне право: це, по-перше, право соціального забезпечення, а по-друге, право сім'ї і соціальної допомоги.

Перша група норм установлює пенсії і допомогу в зв'язку з травматизмом, хворобою, вагітністю, інвалідністю, старістю, втратою годувальника, безробіттям. Ця система норм гарантує усе більш широкому колу осіб захист на випадок так званого «соціального ризику». Розміри пенсій і соціальних виплат регулярно (двічі на рік) індексуються відповідно до змін середньої заробітної плати.

Система державного соціального страхування у Франції ґрунтується на внесках підприємців і самих працівників, а також на коштах, які виділяються державою.

Право соціальної допомоги передбачає підтримку тих категорій осіб, які опинилися в нужді, бідності чи злиднях. Це покинуті діти, престарілі або особи, позбавлені джерел існування, особи і сім'ї, що піддаються небезпеці, біженці. Якщо право соціального забезпечення ґрунтується на державній системі страхування, то соціальна допомога виступає як державна добродійність.

5. Розвиток кримінального права і процесу в XIX—XX ст.

У Франції, на відміну від Англії, законодавство періоду революції внесло радикальні зміни до кримінального права і перебудувало його відповідно до нових уявлень про злочини і покарання. Як уже зазначалося вище, прийнятий у революційній обстановці КК Франції 1791 р. виявився недовготочасним.

Стрункого і закінченого вигляду кримінально-правова програма нового часу (класична школа кримінального права) дістала у французькому Кримінальному кодексі 1810 р., розробленому за Наполеона I. Хоча Кодекс деякою мірою являв собою крок назад порівняно із законодавством епохи революції, у цілому він був прогресивним для свого часу документом. У ньому проводилася ідея рівності осіб перед кримінальним законом, були визначені чіткі критерії злочину, окреслювалося коло покарань тощо.

Структура КК 1810 р., хоча й була більш складною, у принципі наслідувала структуру КК 1791 р. Короткі вступні положення, а також перша і друга книги були присвячені загальним питанням покарань, їх видам, кримінальній відповідальності. Вони становили своєрідну загальну частину Кодексу, у якій викладалися основні поняття і принципи кримінального права. У третій і четвертій книгах містився конкретний перелік злочинних діянь і визначалися в кожному окремому випадку вид і міра покарання (особлива частина).

У КК 1810 р. відповідно до ідей класичної школи кримінального права особливо підкреслювалося, що злочинами є діяння, заборонені законом (ст. 1), що кримінальний закон не має зворотної сили (ст. 4). У Кодексі йшлося про відповідальність співучасників злочину, передбачалося звільнення від відповідальності осіб, які діють у стані безумства чи під примусом.

Не були визначені форми вини, нічого не говорилося про давність, про сукупність злочинів. У КК згадувався замах, але він повністю прирівнювався до закінченого злочину, якщо злочинне діяння переривалося не з волі того, хто чинив замах.

КК 1810 р. запровадив тричленну класифікацію злочинних діянь, які залежно від характеру покарання поділялися на три групи. До першої належали найбільш тяжкі злочинні діяння — злочини (crimes), що каралися болісними чи ганебними для злочинця покараннями. Другу групу становили проступки (delicts), які каралися виправними заходами. Для третьої групи — поліцейських правопорушень (contraventions) — були передбачені покарання поліцейського характеру.

У Кодексі чітко окреслювалося коло можливих кримінальних санкцій, закріплювалася відмова від ряду жорстоких покарань середньовічної епохи. Але у сфері покарань КК 1810 р. робив крок назад порівняно з КК 1791 р. У ньому відновлювалися довічна каторга, смертна кара з попереднім відсіканням руки, депортація до колонії. Як додаткове покарання передбачалося також таврування.

Виправними покараннями, за термінологією Кодексу (ст. 9), могли бути: тюремне ув'язнення у виправній установі, тимчасове позбавлення деяких політичних, громадянських і сімейних прав, а також штраф.

У розділі про злочини і проступки проти приватних осіб більше половини статей були присвячені охороні власності. Суворо каралися крадіжки, що у багатьох випадках мали наслідком каторжні роботи, іноді — довічні. Кодекс забороняв коаліції і страйки робітників, запроваджував кримінальну репресію проти убогих і бродяг, які не мали певного місця проживання і засобів до існування.

В особливій частині КК 1810 р. перше місце посідали злочини проти публічних інтересів. Поряд зі статтями, що говорять про зраду, шпигунство, посягання на зовнішню безпеку французької держави, містилися і специфічні статті, що карали за замах на особу імператора і членів його сім'ї, за спроби повалення або зміни існуючого ладу.

Промовці та особи, які розклеюють афіші з метою закликати громадян до скоєння злочинів проти внутрішньої і зовнішньої безпеки держави, розглядалися як винні в злочинах і змовах.

Близький за духом до КК 1810 р. і Кримінально-процесуальний кодекс (КПК), який був прийнятий у 1808 р. і підбивав підсумки післяреволюційних перетворень в галузі кримінального процесу. КПК запровадив у Франції так званий змішаний процес. У період досудового розслідування справи зберігалось таємне і письмове провадження, яке сягало ще дореволюційного процесу. Ведення слідства здійснювалося особливими слідчими суддями, повноваження яких відповідно до КПК були дуже широкі, а наступне законодавство (наприклад, закон 1856 р.) ще більше їх розширило. Слідчий суддя міг видати наказ про явку обвинуваченого на слідство, про його примусовий привід або арешт; він допитував обвинуваченого, свідків, здійснював огляд місця злочину та інші слідчі дії.

Заключна частина процесу — судовий розгляд кримінальних справ — будувалася на принципах гласності, усності і змагальності. КПК передбачав розмежування слідства й обвинувачення. Останнє на суді підтримував не слідчий суддя, а прокурор. Після виступу на суді прокурора слово мав адвокат. У разі наступної репліки прокурора адвокат мав право на відповідь. КПК підтвердив запроваджений ще в роки революції (під впливом англійської судової системи) суд присяжних, котрі виносили вердикт про винність чи невинуватість обвинуваченого. Але

КПК Франції не вимагав одногосності присяжних, вердикт міг бути винесений простою більшістю (закон 1845 р. передбачав кваліфіковану більшість у 8 голосів з 12).

Відповідно до КПК головуєчий у судовому засіданні суддя одержав можливість тиску на присяжних. Перед винесенням вердикту він звертався до присяжних з промовою, у якій резюмував справу, фіксував основні докази, формулював питання, на які повинні були дати відповідь присяжні. Напутнє резюме нерідко виливалося в обвинувальну промову, воно було скасоване в 1881 р.

Протягом усього ХІХ ст. КК і КПК активно використовувалися урядами, які змінювали один одного, для підтримання необхідного публічного порядку. Правлячі кола Франції неодноразово вдавалися до використання не тільки судових, а й позасудових методів розправи у випадках виникнення гострих політичних ситуацій.

У 1881 р. спеціальним законом про пресу встановлювалася кримінальна відповідальність за широке коло злочинів і проступків, «вчинюваних за допомогою преси». У законі передбачалися покарання для осіб, які використовують пресу для «публічної образи» посадових осіб, «образи моральності», підбурювання до невиконання військових обов'язків тощо.

У липні 1894 р. у зв'язку з убивством президента Карно був прийнятий закон, що особливо карав «анархічну пропаганду», якщо вона спрямована на скоєння злочинів. Але поступовий розвиток і зміцнення демократичних засад у французькому суспільстві привели до певної лібералізації кримінально-правових інститутів. Так, у різний час у Франції були прийняті закони, які скасовували явно антидемократичні положення КК 1810 р. У 1832 р. були скасовані таврування і відсікання руки, у 1848 р. — смертна кара за політичні злочини.

У період Другої імперії також здійснювалася лібералізація в галузі кримінальної політики, що дістала вияв в ослабленні санкцій стосовно цілого ряду злочинів і осіб, які не становили серйозної соціальної небезпеки.

У 1885 р. спеціальним законом було запроваджене умовне звільнення, що застосовувалося до осіб, які відбули не менше половини строку ув'язнення (для рецидивістів — дві третини строку). Для умовного звільнення було потрібно, щоб адміністрація місця ув'язнення засвідчила «хорошу поведінку» ув'язненого, а також можливість його «чесного існування» після виходу з тюрми. Однак умовне звільнення не застосову-

валося до осіб, засуджених до депортації, до каторги в колоніях, до довічного ув'язнення.

У першій половині ХХ ст., особливо при несталих урядах Третьої республіки, здійснення серйозних кримінально-правових реформ натикалося на політичні труднощі. Зміни в КК стосувалися головним чином приватних питань (обман під час проведення різних державних іспитів і конкурсів, зловживання в казино, проституція, руйнування історичних пам'яток тощо).

В другій половині ХХ ст. необхідність посилення боротьби зі злочинністю, що набувала нових форм (тероризм, екологічні злочини), вимагала істотних змін у самому кримінальному законодавстві, яке майже за два століття дії наполеонівського КК серйозно застаріло.

Найбільш сприятливі умови для проведення радикальних кримінально-правових реформ склалися за П'ятої республіки, коли формування правової держави зробило необхідною більш ефективну і цілеспрямовану боротьбу зі злочинністю.

Же в 60—70-х роках була переглянута значна частина тексту КК 1810 р., що привело до декриміналізації деяких злочинів або до застосування санкцій, які обмежують можливість скоєння нових злочинів (заборона займатися певним видом діяльності, конфіскація автомобіля тощо).

У 1981 р. в результаті тривалої боротьби демократичних сил з переліку кримінальних покарань була виключена смертна кара. Водночас для забезпечення ефективної боротьби з найбільш небезпечними діяннями була здійснена криміналізація тероризму, порушень у сфері навколишнього природного середовища, безпеки праці.

Істотної лібералізації зазнала сама система виконання покарань (зменшення сфери застосування позбавлення волі, створення режиму «напівволі», особливо при короткостроковому ув'язненні), коли утримання засудженого в місцях ув'язнення поєднується з перебуванням його в домашніх умовах.

У липні 1992 р. результатом попереднього широкого реформування кримінального права стало прийняття нового КК Франції, що набрав чинності в 1994 р. і повністю замінив КК 1810 р.

Новий Кодекс істотно відрізняється від попереднього як за своєю структурою (він складається з чотирьох взаємопов'язаних, але самостійних законів), так і за своїми основними принципами, які передбачають посилення боротьби із соціально небезпечними злочинами, але зберігають в цілому демократичну і гуманістичну спрямованість.

Радикального перегляду зазнали загальні положення про кримінальну відповідальність, що увібрали в себе новели, внесені до кримінального права Франції в попередні десятиліття.

Так, новим для КК Франції 1994 р. є включення до його тексту на основі узагальнення попередньої законодавчої практики норм, які передбачають кримінальну відповідальність юридичних осіб. Причому до неї можуть бути притягнені не тільки підприємницькі та подібні до них об'єднання, а й територіальні одиниці.

У третьому розділі загальних положень, присвячених покаранням, знайшов відображення великий досвід кримінальної, у тому числі пенітенціарної, політики французької держави в ХХ ст. Перелік покарань за вчинення злочинів у новому КК досить простий і короткий. У зв'язку зі скасуванням смертної кари найвищою мірою покарання стає довічне позбавлення волі.

До покарань за злочини належить також ув'язнення на тривалий термін (до 30 років, до 20 років тощо), але тривалість строкового тюремного ув'язнення не може бути менше 5 років.

Покарання у вигляді позбавлення волі не виключає можливості призначення і додаткових покарань (штраф, обмеження правоздатності, конфіскація якого-небудь предмета, закриття незаконної установи тощо).

Перелік виправних покарань, призначуваних за скоєння кримінального делікту, більш широкий. Для фізичних осіб може бути призначене тюремне ув'язнення за шкалою, де максимальна тривалість — не більше 10 років, а мінімальна — не менше 6 місяців. Крім того, передбачаються такі виправні покарання, як штраф, неоплачувана робота в суспільних інтересах, позбавлення або обмеження деяких прав, прямо встановлених статтею 131-6 (позбавлення прав водія, конфіскація зброї, позбавлення дозволу на полювання тощо).

Особливо детально регламентуються і покарання за проступки (порушення). Настільки ж ґрунтовно і з гуманістичних, а не з каральних позицій розроблений сам порядок відбування покарань, можливої відстрочки виконання вироку, припинення покарання і ліквідації правових наслідків засудження. Особа засудженого ставиться під захист загальних демократичних конституційних принципів.

Так, наприклад, згідно зі ст. 131-23 призначається судом неоплачувана робота в суспільних інтересах «підпорядкована приписам закону і підзаконних актів, що стосуються роботи в нічний час, гігієни, заходів безпеки, а також праці жінок і молодих працівників».

Особливу увагу новий КК приділяє індивідуалізації покарань, зокрема їх виконанню частинами і відстрочки виконання вироку. Це не перешкоджає вжиттю більш жорстких заходів до осіб, які повторно скоюють злочин.

Зміна в другій половині ХХ ст. шкали суспільних цінностей, нова структура самих злочинних діянь привели до істотних змін в особливій частині КК Франції. Якщо в ХІХ ст. кримінально-правова репресія мала своєю метою насамперед захист публічних державних інтересів, то тепер на перше місце (друга книга) висуваються злочини і проступки проти особи.

Новий КК додержує загальнолюдських, гуманістичних і демократичних принципів, насамперед Загальної декларації прав людини і Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини. Ця книга починається з викладу злочинів проти людства і уперше включила в себе визначення й осуд таких особливо небезпечних дій проти людства, як геноцид (ст. 211-1).

З геноцидом тісно пов'язані й інші злочини, спрямовані проти людства. Це депортація, оборнення в рабство, масові чи систематичні страсти без суду, викрадення людей, катування або акти жорстокості, що вчинюються з політичних, філософських, расових чи релігійних мотивів тощо.

Особи, винні в зазначених вище злочинах, можуть каратися довічним ув'язненням. Кримінально відповідальними за злочини проти людства можуть бути визнані і юридичні особи.

Центральне місце в другій книзі посідає також розділ, присвячений посяганням на особу. На першому місці тут стоїть умисне позбавлення життя людини, яке розглядається як умисне вбивство (ст. 221-1). Особливо виділяються і караються довічним ув'язненням умисні убивства, що передують іншому злочину, убивства неповнолітніх, родичів по висхідній лінії, осіб, що перебувають в особливо безпорадному стані.

Докладно розробляються норми стосовно посягань на фізичну чи психічну недоторканність особи. Так, наприклад, застосування щодо якої-небудь особи катувань або актів жорстокості карається 15 роками ув'язнення.

В умовах глибокої моральної кризи суспільства КК передбачив ряд посягань, пов'язаних із сексуальною агресією, насамперед із зґвалтуванням, які залежно від обставин скоєння цих злочинів можуть каратися різними строками, аж до довічного ув'язнення.

У КК посилено покарання фізичних і юридичних осіб за злочини, пов'язані з незаконною торгівлею наркотичними за-

собами, що становлять особливу небезпеку і набули поширення у сучасному французькому суспільстві.

Дуже симптоматичне включення до Кодексу спеціального відділу, присвяченого проведенню експериментів на людях. Так, згідно зі ст. 223-8 проведення або організація біомедичних дослідів на людині без її згоди карається трьома роками тюремного ув'язнення і штрафом у 300 тис. франків.

Ще більш суворим покаранням (п'ять років тюремного ув'язнення) карається переривання вагітності без згоди заінтересованої особи. Водночас у Кодексі передбачається покарання для жінки, яка «здійснює переривання вагітності в себе самої» (два місяці тюремного ув'язнення і штраф у 25 тис. франків).

Способи захисту особи від різних посягань у новому Кодексі дуже різноманітні і юридично ретельно опрацьовані. Це і покарання за доведення до самогубства, за викрадення і незаконне утримання людей, зокрема як заручників, що стало типовим для останніх десятиліть, і за різні види посягань на достоїнство особи, звідництво.

Новою формою захисту особи є охорона від посягань на приватне життя. У Кодексі наводяться найрізноманітніші види забороненого умисного посягання на інтимність приватного життя іншої особи. Ці посягання можуть здійснюватися в різних формах, у тому числі шляхом перехоплювання, записування або передачі без згоди автора слів, вимовлених у приватному порядку чи конфіденційно; шляхом фіксування, запису або передачі зображення якої-небудь особи, яка перебуває в приватному місці, без її згоди; шляхом використання засобів спостереження за розмовами на відстані тощо.

Третя книга присвячена злочинам і проступкам проти власності. Тут особливу увагу законодавець приділяє боротьбі з крадіжками та іншими видами розкрадання чужого майна, вимагательством, шантажем, шахрайством та іншими аналогічними злочинами. Лише в останній, четвертій книзі йдеться про злочини і проступки проти нації, держави і громадського порядку. Ця книга починається з розділу про посягання на основні інтереси нації. Під такими розуміються (ст. 410-1) незалежність нації, недоторканність її території, безпека, республіканська форма її інститутів.

Поряд з такими традиційними злочинами, як зрада і шпигунство, передбачаються й інші посягання на інститути Республіки.

Спеціальний розділ у цій книзі присвячений боротьбі з тероризмом як одним з найнебезпечніших злочинних явищ кінця

XX ст. У Кодексі особливо вирізняється угон літального апарата або іншого транспортного засобу. Передбачається посилення відповідальності за вчинення терористичних актів.

До нового Кодексу включені спеціальні статті, спрямовані на боротьбу з корупцією, наприклад, з порушенням посадовою особою обов'язку чесності, зокрема, стягування ним не належних йому сум під виглядом передбачених законом, незаконне одержання вигод тощо.

У Кодексі є серія статей, спрямованих на покладення краю економічним злочинам.

Дуже характерним є заключний, п'ятий розділ, спеціально присвячений злочинним угрупованням. Сама лише участь у злочинному угрупованні карається позбавленням волі на 10 років і штрафом у 1 млн франків.

Отже, особлива частина нового КК Франції відрізняється від КК Наполеона новою градацією охоронюваних у ньому суспільних цінностей, а також посиленням захисту особи, суспільства і держави від нових видів злочинності.

6. Кримінально-процесуальне законодавство

Кримінально-процесуальне законодавство Франції в XX ст. також зазнало значних змін. У 1958 р. був прийнятий новий КПК, що поклав початок перегляду всієї наполеонівської кодифікації. КПК 1958 р., а також деякі закони 1970 і 1972 рр. значно демократизували процес, посилили гарантії індивідуальних прав громадян, спростили судочинство, упорядкували діяльність слідчих органів, суду і присяжних.

Закони, прийняті урядом лівого блоку в 80-ті роки, закріпили у кримінально-процесуальному законодавстві прогресивні зміни. Так, закони 1981—1983 рр. зміцнили безпеку і гарантії особистих прав і свобод, зокрема передбачили процедуру, застосовувану до адвоката, який припустився грубої професійної помилки.

Порушення кримінальної справи за КПК 1958 р. здійснюється прокуратурою, що зазвичай спирається на дані поліцейського дізнання. Поліцейські збирають і закріплюють докази, розшукують осіб, винних у порушенні закону.

Сам же кримінальний процес має три стадії: попереднє слідство, судовий розгляд, виконавче провадження.

Особливу стадію становить процедура оскарження в апеляційному чи касаційному порядку.

Значення попереднього слідства у французькому кримінальному процесі надзвичайно велике. Але воно є обов'язковим ли-

ше у справах про злочини. Воно також може проводитися у справах про проступки і тільки в деяких випадках (на вимогу прокурора) — у справах про правопорушення.

Звичайно ж у справах про правопорушення проходить тільки поліцейське дізнання. Попереднє слідство проводиться негласно слідчими суддями у змагальній і письмовій формі. Прокурор виконує функцію контролю над слідством.

По закінченні слідства і збору необхідних доказів слідчий суддя передає матеріали справи прокурору Республіки. Останній, у разі згоди з висновками слідчого судді, повертає йому справу. Потім слідчий суддя або виносить постанову про припинення справи, або направляє її до відповідної судової інстанції.

Якщо суддя знаходить у справі склад злочину, то він направляє справу на розгляд обвинувальної камери. Обвинувальна камера знаходиться при апеляційному суді і є своєрідним слідчим органом другої інстанції. Вона може винести постанову про додаткове розслідування або про закінчення слідства.

Рішення можуть бути двох видів: припинення кримінального переслідування або віддання обвинуваченого до суду. Це може бути: поліцейський трибунал, виправний трибунал або суд присяжних.

Обвинувачений переводиться до арештного будинку за місцем засідання при судовій інстанції. Якщо обвинувачений не затриманий, справа розглядається заочно. Обвинувачений вивчає матеріали справи, має право вибрати захисника.

У судовому розгляді беруть участь обидві сторони. Процес у суді усний, гласний, змагальний.

Після оголошення обвинувального вироку засуджений під конвоєм доставляється до арештного будинку, де він перебуває до винесення рішення по апеляції або касаційній скарзі.

Вирок може бути виправдувальним, про зняття обвинувачення чи про звільнення від кримінальної відповідальності, і про засудження. У разі засудження виконання вироку може бути відстрочене з наданням або без надання випробувального терміну.

Вирок набирає законної сили після спливу строку, встановленого для оскарження. Він підлягає виконанню всіма державними органами і може бути переглянутий лише в тому випадку, якщо в ньому виявиться фактична помилка або з'являться нововиявлені обставини.

Тема 15. Утворення Німецької імперії 1871 р.

1. Суспільно-політичний розвиток Німеччини до 1871 р.
2. Об'єднання Німеччини.
3. Державний устрій Німеччини за Конституцією 1871 р.
 - 3.1. Союзна рада.
 - 3.2. Німецький імператор.
 - 3.3. Імперський канцлер.
 - 3.4. Рейхстаг.
 - 3.5. Політичний режим кайзерівської Німеччини.

1. Суспільно-політичний розвиток Німеччини до 1871 р.

Падіння «Священної Римської імперії німецької нації». Форми наступних об'єднань німецьких держав на початку XIX ст. «Священна Римська імперія німецької нації» лише формально становила єдину державу, включаючи в себе у XVIII ст., крім безпосередніх володінь імператора, 7 курфюрств, що були суверенними державами, 300 володінь імперських князів, єпископів, абатів, території вільних міст, які формально були залежними від імператора, а фактично ними правили князі, єпископи, міські ради, та безліч інших феодалних володінь. Імперію об'єднувала не стільки економічна спільність або загальноімперські органи управління, скільки культурна, мовна й інша єдність її народів.

Чинником, що усе більше впливає на внутрішньополітичне життя імперії, стає міцніюча монархічна держава Пруссії, яка досягла в другій половині XVIII ст. рангу великої європейської держави. Цьому багато в чому сприяла прогресивна за своєю суттю політика «просвітницького абсолютизму», яку проводив пруський король Фрідріх II (1740—1786 рр.). Вона супроводжувалася упорядкуванням державних фінансів і судочинства, ослабленням внутрішньодержавних митних, цехових та інших феодално-бюрократичних обмежень, деяким поліпшенням становища кріпаків.

Укази 1749—1764 рр. забороняли згін селян із землі, а державні селяни указом 1777 р. одержали права спадкового володіння на свої земельні ділянки. Пруссія перша з усіх німецьких держав вводить загальну початкову освіту (1763 р.) і уніфікує своє право. У 1781 р. вводиться перший Цивільний процесуальний кодекс, у 1793 р. — Судовий статут, у 1794 р. — Загальне земське уложення (Пруський ландрехт).

За всієї обмеженості цих реформ, що не могли істотно заче-

пити підвалини феодально-бюрократичної системи, корінні інтереси юнкерства, вони сприяли початку буржуазного за своїм характером процесу модернізації країни. Розвиток капіталістичного підприємництва стимулювався і створенням великої боєздатної військової сили країни. Пруссія мала в цей час четверту за величиною армію в Європі, що поглинала 85% її річного бюджету.

Падіння «Священної Римської імперії німецької нації» стало прямим наслідком переможних наполеонівських воєн, у ході яких не тільки істотно була перекроєна політична карта Європи, а й подальшого імпульсу одержав розвиток Німеччини по капіталістичному шляху. Було ліквідовано безліч дрібних феодальних володінь, які або злилися, або увійшли до великих монархій, при цьому найбільші території одержали безпосередньо залежні від Наполеона держави: Баден, Баварія, Вюртемберг, Саксонія. У 1807 р. було створено велике королівство Вестфалія.

У 1806 р. 16 формально незалежних прирейнських держав були об'єднані в «Рейнський союз», згодом їх кількість збільшилася. «Рейнський союз» формально виник як союз монархій, не позбавлених державного суверенітету, але відносини їх з Наполеоном будувалися, швидше, на сюзеренно-васальних зв'язках залежності, протекторату. Держави «Рейнського союзу» оголосили про свій вихід із «Священної Римської імперії», що призвело до її розпаду.

У цих державах були скасовані станові привілеї духовенства і дворянства, особиста кріпосна залежність селян, реорганізовані судова і правова системи, введений у дію Цивільний кодекс Франції 1804 р.

Після нищівної поразки Пруссії у війні з Францією в 1807 р. (Пруссія збереглася як держава тільки завдяки заступництву російського імператора Олександра I) процес відродження в розвалений, позбавлений половини своїх територій, обкладений величезною контрибуцією країні почався з нової серії буржуазних за своїм характером реформ. Найбільш значною з цих реформ було скасування в 1807 р. особистої залежності селян і запровадження вільної купівлі-продажу землі. У 1811 р. був виданий указ про умови викупу «селянських платежів і повинностей», у тому числі і не скасованої в 1807 р. панщини. Дворянство одержало право займатися підприємницькою діяльністю. Було запроваджене нове оподаткування, яке поширювалося частково і на дворян, здійснена секуляризація церковних земель, скасовані цехові обмеження.

Економічні перетворення супроводжувалися змінами й у державному апараті: запровадженням міністерств, засад міського самоврядування і нового територіального поділу на провінції. Проведена була і реорганізація армії: в офіцерські школи, зокрема, був відкритий доступ особам недворянського походження. У 1814 р. в Пруссії була запроваджена загальна військова повинність — головна умова здійснення агресивного мілітаристського курсу її зовнішньої політики.

Кінець епохи наполеонівських воєн у Європі відзначився створенням нового об'єднання німецьких держав, правовою основою якого став Союзний акт 1815 р., прийнятий на Віденському конгресі державами-переможцями. Вони боялися виникнення в серці Європи єдиної сильної німецької держави, але були зацікавлені в створенні деякого конфедеративного форпосту біля кордонів неспокійної Франції.

У Німецький союз крім Австрії і Пруссії ввійшли ще 35 суверенних монархій (згодом — 32) — королівств, князівств, герцогств і 4 вільних міста, між якими не існувало ні міцних економічних зв'язків, ні єдиного законодавства, ні загальних фінансів чи дипломатичних служб.

У новому об'єднанні були відсутні і центральні органи влади, крім єдиного — Союзного сейму, який складався з представників урядів держав, що увійшли до Німецького союзу¹. Рішення Сейму вимагали одностайної згоди всіх його членів, що паралізувало його діяльність.

Союзний акт 1815 р. передбачав не тільки форму відносин між німецькими державами, а й майбутній внутрішній устрій цих держав на основі станово-представницьких конституцій.

Перші конституції німецьких держав. З 1816 по 1847 р. у більшості німецьких держав були прийняті на виконання рішення Союзного акта 1815 р. перші конституції, в основному у формі октройованих (дарованих монархами) хартій.

За формами правління, вищими органами державної влади (на чолі з монархом «Божою милістю», як правило, двопалатним, контрольованим монархом станово-представницьким органом — ландтагом і призначуваним і відповідальним перед монархом урядом) ці конституції мало відрізнялися одна від одної.

¹ Характерно, що членами цієї своєрідної конфедерації стали три ненімецькі монархії, представлені королями Англії, Данії і Голландії територіями таких держав, як Ганновер, Гольштейн і Люксембург. Частина ж територій Австрії і Пруссії не була включена до складу Німецького союзу: Угорське королівство, Східна і Західна Пруссія, Познань та ін.

Так, відповідно до конституційного акта Великого герцогства Баденського, прийнятого в 1818 р., наслідний Великий герцог («священний і недоторканий») поєднував у своїй особі усі права державної влади, але «у згоді з приписами Конституції» (ст. 5), тобто насамперед у згоді зі створюваним на основі Конституції станово-представницьким двопалатним органом — ландтагом.

Вища палата ландтагу була суто феодальною установою, яка складалася з принців «великого герцогського дому», глав колишніх можновладних родин, кількох депутатів земського дворянства, університетів і з осіб, призначених герцогом. Нижня палата обиралася з депутатів міських і сільських округів на основі двоступеневих виборів особами, які досягли 25-літнього віку, з урахуванням цензу осілості. Віковий ценз для самих депутатів підвищувався до 30 років. Порядок виборів нижньої палати став, таким чином, вираженням обмежених форм народного представництва, але позбавленого будь-яких самостійних повноважень.

Конституція всю повноту виконавчої влади і контроль над владою законодавчою ввіряла Великому герцогу, який міг скликати, розпускати ландтаг, відстрочувати його засідання, розширювати або звужувати коло питань, що підлягають обговоренню, «якщо вони не були віднесені до їх відання самою Конституцією» (ст. 50).

Йому ж надавалося разом з кожною з палат право законодавчої ініціативи, право затвердження (фактично у формі абсолютного вето) і оприлюднення законів, а також право видання на їх виконання «розпоряджень, регламентів і загальних указів» (ст. 66).

Крім того, Конституція передбачала і пряму законотворчість герцога у формі указів у зв'язку з вжиттям заходів, «які за своїм значенням належать до компетенції народних зборів, якщо вони були вкрай необхідні для державної користі...» (ст. 66).

Конституція, однак, не відповідала б своєму новому призначенню, якби вона не говорила і про певні обмеження законодавчих прав герцога, що стосувалися бюджету і зміни самої Конституції. Податки не могли надалі встановлюватися і стягуватися без згоди палат, а всі закони, що доповнюють, роз'яснюють або змінюють конституційний акт, вимагали 2/3 голосів присутніх у кожній палаті членів «для їх прийняття» (ст. 64).

Відавши формально данину буржуазному конституційному принципу «ніяких податків без представництва», Конституція

вихолощувала його безліччю застережень, передбачивши, наприклад, можливість укладення договорів позик і встановлення військових податків без згоди палат (ст. 63), включивши до бюджету статті «про секретні витрати» і «довгострокові податки», пов'язані з договорами уряду (ст. 63), а також категорично заборонивши ландтагу «ставити свою згоду на стягування податків у залежність від будь-яких умов» (ст. 56).

Уряд згідно з Конституцією звітував за свою діяльність лише перед королем. Його обов'язком було звітування перед ландтагом про витрати попереднього кошторисного року при внесенні на розгляд останнього чергового бюджету, за результатами якого, однак, не могла настати відставка членів уряду, призначуваних і змінюваних тільки королем.

Усі німецькі конституції включали обмежений перелік демократичних прав і свобод (у деяких хартіях містився спеціальний «каталог основних прав»), які, однак, не передбачали правових гарантій їх здійснення і містили застереження, що зводили їх фактично нанівець.

Так, проголошене в баденській Конституції положення про рівноправність баденців межувало з численними привілеями дворянства, наприклад, з особливим становим порядком створення верхньої палати або з положенням про непоширення військової повинності на «членів колишніх впливових родин» (ст. 10).

До декларованого переліку прав і свобод входили і свобода совісті, слова і друку, пересування, вибору професії, недоторканність приватної власності й особи, незалежність суддів і право баденців на розгляд їх кримінальних справ у звичайних судах, заборона довільних арештів. Про те, що вимога недоторканності приватної власності стосувалося насамперед феодального землеволодіння, свідчила ст. 11 Конституції, яка встановлювала обов'язковість справедливої винагороди «за оголошені такими, що підлягають викупу, земельні повинності і панщинні обов'язки і за всі оброки, які впливають зі знищеної кріпосної залежності селян».

Говорячи про вкрай обмежений характер ліберально-демократичних положень перших німецьких конституцій, не можна не відзначити і їх історичного значення. Конституції, що дали початок розвитку німецького конституціоналізму, стали одним з факторів, які сприяли повільному еволюційному перетворенню абсолютистських монархій Німецького союзу на обмежені, і тим самим відкривали можливості для формування лібераль-

ної опозиції, що стало першим серйозним досягненням німецької буржуазії в боротьбі за політичну владу.

Деяким побічним негативним фактором їх прийняття стало тимчасове зміцнення німецького сепаратизму. Одержавши перші свободи з рук своїх монархів, місцева буржуазія, боячись втратити їх, противилася об'єднанню з могутніми монархіями — Австрією і Пруссією, в яких на цей час конституції ще не були прийняті.

В Австрії станова Конституція була введена лише в одній провінції — Тіроль. Обіцянка пруського короля Фрідріха-Вільгельма III у 1815 р. прийняти Конституцію, в результаті якої розпочалася робота чотирьох конституційних комісій, вилілася в королівські укази 1823—1824 рр. про створення місцевих ландтагів у кожній з восьми провінцій Пруссії. І тільки в 1847 р. необхідність у фінансових надходженнях змусила короля скликати перший загальнопруський ландтаг.

Вплив революції 1848 р. на подальший розвиток німецького конституціоналізму. Необхідність створення єдиної держави стала особливо очевидною в середині XIX ст. у зв'язку із завершенням промислового перевороту, який на відміну від Англії і Франції розпочався в Німеччині задовго до революції в умовах політичної роздробленості, при збереженні феодального укладу в значній частині німецького села.

Досягнення державної єдності Німеччини і стало одним з найважливіших завдань буржуазно-демократичної революції 1848 р. Без знищення феодальних і напівфеодальних порядків, без остаточного утвердження національної єдності не міг повною мірою бути забезпечений капіталістичний прогрес — необхідна умова подолання порівняно з іншими країнами європейського континенту відставання Німеччини.

У змінах була заінтересована переважна більшість німецького народу, якій протистояли великі і дрібні монархи, що спиралася на вище дворянство, верхівку бюрократії і вояччини, яка обстоювала свої спадкові і набуті привілеї.

Різномірна, але усе більш наполеглива, така, що протистояла їм, опозиція належала до різних ідейно-політичних течій, які були єдині у головному, але по-різному дивилися на шляхи і форми об'єднання.

Грунтуючись на реалістичній оцінці співвідношення соціально-політичних сил і настроїв у країні, ліберальна буржуазія обстоювала ідею створення федеральної конституційної монархії з ліберальним режимом під егідою однієї з найбільших ні-

мецьких держав — Пруссії або Австрії. Дрібнобуржуазна демократія відкидала гегемонізм Австрії і Пруссії, зосередивши головну увагу на вимогах необмеженої свободи асоціацій, озброєння народу, повної свободи слова і друку, знищення всіх привілеїв дворянства, ліквідації феодальних відносин у селі.

Апогеєм німецької революції стало березневе масове повстання в столиці Пруссії Берліні в 1848 р. Король пруський Фрідріх-Вільгельм IV, який оголосив ще в 1847 р. про скликання об'єднаного ландтагу, прагнучи погасити революцію, підписав у березні 1848 р. серію указів, що йшли назустріч її демократичним вимогам. Ним була визнана необхідність створення конституційної монархії, нового ліберального уряду, проголошена свобода особи, спілок, зборів, слова і друку та ін.

Подальший розгром революції привів до відмови від багатьох демократичних обіцянок. Ландтаг був розігнаний, розпущені демократичні клуби, заборонені збори і мітинги, роззброєне цивільне ополчення тощо.

Незважаючи на тяжку поразку демократичних сил, революція не пройшла безслідно. В усіх сферах суспільного життя Німеччини, і насамперед Пруссії — в економічній, соціальній, ідеологічній, політичній, — відбулися серйозні зміни. Підприємці могли відтепер користуватися відносно ліберальними законами про концесії, про гірську промисловість, особливо при створенні акціонерних товариств. У 1850 р. вийшли закони про викуп селянами землі, які або відміняли ще не скасовані феодальні повинності, або переводили їх у категорію капіталістичної ренти, та ін.

У Пруссії в 1850 р. була прийнята Конституція, яка дозволила в наступні роки створити перші буржуазні опозиційні партії, використовувати ландтаг як публічну трибуну відкритої критики урядової політики. Не випадково пруський уряд у 1851 р. прийняв Закон про облогове положення, на підставі якого король одержав право вводити в країні режим військового правління, якщо внутрішня чи зовнішньополітична обстановка створювали загрозу існуючим у країні порядкам.

Пруська Конституція 1850 р. Як данина революції в Конституції Пруссії також декларуються права і свободи, перелік яких був ширшим, ніж у попередніх конституціях: рівність перед законом, знищення станових привілеїв і переваг, доступність усіх громадських посад, особиста свобода, недоторканність особистої власності, житла, свободи слова (із заборонаю цензури), зборів, спілок (супроводжувані посиленнями на необ-

хідність «дотримання суспільної безпеки» і можливість їхньої тимчасової заборони) тощо. Докладна регламентація всіх цих прав і свобод мала бути здійснена поточним законодавством, що так і залишилося нерозробленим.

Ці прогалини заповнювалися згодом урядовими розпорядженнями, наприклад розпорядженням 1863 р., відповідно до якого адміністративні органи одержали право забороняти газети і журнали після двох попереджень, «якщо їхня спрямованість наражала на небезпеку суспільне благополуччя». Таку «спрямованість» вбачали, наприклад, у діях осіб, які засуджували військову політику уряду.

Значне місце в Конституції традиційно відводилося розвитку шкільної освіти. Проголошувалася свобода «науки і викладання», безплатне навчання в публічних початкових школах. Держава при цьому гарантувала виділення необхідних коштів для їх утримання. Надавалося також право засновувати приватні школи і керувати ними всім особам, які можуть довести «моральну, наукову і технічну здатність» до цього. Водночас Конституція передбачала суворий державний нагляд за школами з метою покладення краю усякому вільнодумству. Вчителі публічних шкіл наділялися правами й обов'язками державних чиновників із усіма наслідками, які випливають з цього (ст. 23).

Політика прусського уряду у сфері освіти переслідувала мету створення ефективно діючого бюрократичного апарату і грамотної сучасної армії. Її переваги діставали вияв у війні з Австрією 1866 р., у якій, за визнанням багатьох істориків, «переміг грамотний прусський солдат».

Армії в Конституції 1850 р. приділялася особлива увага. Вище командування нею належало королю (ст. 46). У статтях 34—39 закріплювалися загальна військова повинність, право короля у разі війни скликати народне ополчення, використовувати армію для придушення внутрішніх заворушень, видавати постанови про військову дисципліну. Було ухвалено також, що статті Конституції, присвячені основним правам і свободам, застосовуватимуться у військах лише настільки, наскільки вони «не суперечать військовим законам і вимогам військової дисципліни» (ст. 39). Більш детальний розгляд численних армійських заборон, разом зі статутами та ін., повинен був стати предметом особливих законів і урядових розпоряджень. Оскільки вони були на той час уже педантично розроблені поточним законодавством і урядовими розпорядженнями Пруссії, їх згодом фактично без змін ввели в право Німецької імперії.

Наступні титули (III—VI) Конституції присвячені вищим органам державної влади, схема яких, компетенція і взаємовідносини мало чим відрізнялися від відповідних розділів інших німецьких хартій.

Особа короля також проголошувалася недоторканою (але не священною), у його руках зосереджувалися командування армією, призначення уряду, і насамперед міністра-президента, відповідального перед ним, усіх вищих цивільних і військових посадових осіб, право оголошувати війну і мир, укладати договори (торгові договори, що покладають обов'язки держави на приватних осіб, підлягали схваленню палатами). За цією ж схемою визначалися відносини короля і палат у сфері законодавства, що виходять з формули «законодавча влада здійснюється спільно королем і обома палатами» (ст. 62). Передбачалося і право короля на видання особливих розпоряджень (під відповідальність державного міністерства), «коли цього вимагало збереження суспільної безпеки або ліквідація наслідків незвичайних бід, якщо палати не засідали» (ст. 63). Королю ввір'явся контроль над двопалатним ландтагом, у тому числі право його дострокового розпуску, із застереженнями, що вибори до нового ландтагу мають бути проведені в 60-денний, а скликання палат — у 90-денний термін.

Незважаючи на те, що розпуск ландтагу став після прийняття Конституції надзвичайною політичною подією, що викликала шоразу бурхливу реакцію з боку ліберально-демократичних сил, прусський король, вірніше міністр-президент (з 1862 р. ним став О. Бісмарк), вдавався у критичних ситуаціях до безпарламентського правління, щоб провести, наприклад, реформу армії за рахунок не вотованих парламентом асигнувань, як це мало місце в 1862—1863 рр. Парламентські кризи виникали як у Пруссії, так і згодом у Німецькій імперії, найчастіше через пряме порушення вкрай «незручних» для правлячих кіл конституційних положень, що закріплювали основний принцип буржуазного конституціоналізму — «ніяких податків без представництва».

Конституція Пруссії формально передбачала сувору державну фінансово-податкову дисципліну, вимагала щорічного затвердження законом бюджету (ст. 99), стягнення податків, податей, позик тільки на підставі законів (статті 100, 103), обов'язкового схвалення палатами усіх витрат понад встановлені бюджетом, звіту уряду за використання бюджетних коштів (ст. 104), перегляду і знищення всіх привілеїв в галузі податків (ст. 101)

та ін. Ці статті, принципово відрізняючись від відповідних статей баденської Конституції, свідчили про більш високий рівень конституційної розробки однієї з найважливіших вимог усіх буржуазних революцій.

Специфічні риси пруської Конституції 1850 р. дістали вияв й в особливих способах формування нижньої палати ландтагу. Відповідно до указу короля 1849 р., перенесеного згодом до Конституції 1850 р., усі виборці нижньої палати (верхня «палата панів» формувалася королем) поділялися на три курії (розряди) за розміром сплачуваних прямих державних податків. Кожен розряд у цілому платив третю частину загальної суми податків і обирав третю частину виборщиків (ст. 71), які у свою чергу обирали депутатів.

Це дозволяло заможним, «самостійним особам», тобто тим, «хто не був обмежений у розпорядженні своїм майном, не був душевнохворим, марнотратом або таким, що перебував під арештом», або 3% населення Пруссії, обирати таке ж число виборщиків, як і 70% виборців третьої курії. Незважаючи на масовий рух за скасування цієї виборчої системи, особливо на початку ХХ ст., вона продовжувала існувати в Пруссії до Листопадової революції 1918 р.

Конституція не передбачала інших гарантій її дотримання, крім принесення членами обох палат і державними чиновниками присяги вірності і покори королю і Конституції (ст. 108). Ні король, ні армія не присягали в дотриманні Конституції.

Франкфуртська Конституція Німецької імперії 1849 р. У квітні 1848 р. збори представників місцевих ландтагів, або передпарламент, виступили з ініціативою скликання загальнонімецького парламенту у Франкфурті-на-Майні. Обрані на основі двоступеневої виборчої системи загальнонімецькі Національні збори відкрили свої засідання в травні 1848 р., коли революційний рух став слабшим. Основна ж їх діяльність відбувалася в обстановці наростання контрреволюції. Збори склалися головним чином із представників ліберальної буржуазії і помірної дрібнобуржуазної демократії, більшість яких своїм головним завданням вважали прийняття конституції об'єднаної на федеральній основі Німеччини із закріпленням у ній широкого переліку демократичних прав і свобод. Конституція була опублікована в 1849 р. з явним запізненням, коли реакційні сили, насамперед Пруссії, консолідувалися і знову були готові обстоювати старі порядки.

Головним достоїнством Конституції 1849 р., яка зробила значний внесок в історію розвитку німецького конституціона-

лізму, була розробка правових основ такої моделі федеральної держави, що, як видається, найбільшою мірою відповідала і враховувала історичні, політичні, соціальні умови і завдання, які стояли перед об'єднаною Німеччиною того часу. Конституція і відкривається розділами, у яких закріплювався взаємозв'язок федерації з її суб'єктами, скрупульозно розмежовувалася компетенція між ними (розд. 1—2).

До Німецької федерації відповідно до Конституції мали входити держави і території Німецького союзу. При цьому суб'єкти федерації повинні були зберегти свою незалежність, оскільки вона не обмежувалася імперською конституцією, мати свої конституції й адміністрацію. Найбільший розділ Конституції — другий — присвячений «імперській владі», переліку численних повноважень загальнофедеральних органів, покликаних нейтралізувати сепаратистські тенденції, усталені уявлення про роздробленість як «національну рису характеру» німців.

Перед імперською владою було поставлене насамперед завдання створення єдиної дипломатичної служби і проведення єдиної зовнішньої політики. Лише імперська влада повинна була надалі призначати посланців і консулів, укладати міжнародні договори. Окремі німецькі держави мали право укладати договори з іншими німецькими державами, а з не німецькими — лише щодо обмеженого кола питань, головним чином приватного права. При цьому будь-який договір, «який зачіпає імперські інтереси», підлягав затвердженню імперією (ст. 1, розд. II).

Статті 2—3 цього розділу присвячені військовій владі імперії, якій належало право війни і миру, розпорядження всіма збройними силами об'єднаної Німеччини, видання законів стосовно військової організації, призначення у разі війни вищого імперського командування, а також виключне право утримання військово-морського флоту. Логічно пов'язані з попередніми, статті 4—6 передбачали встановлення верховного нагляду над морськими, річковими, сухопутними і залізничними шляхами сполучення, які мають загальноімперське стратегічне значення.

Наступний блок статей (7—9) закріплював конституційні основи створення єдиного економічного простору. Лише за імперською владою визнавалося право видавати закони стосовно митної, поштово-телеграфної справи, здійснення нагляду за монетною справою, регулювання банківської справи і випуску паперових грошей. Імперська влада «була зобов'язана», таким чином, увести єдині митну і монетну системи, єдність мір і ваги для всієї Німеччини.

Укладачі Конституції головною умовою створення єдиної федеративної держави вважали сильні фінансові важелі центру, наявність самостійних каналів фінансування загальнофедеральних органів. У ст. 7 були чітко сформульовані положення про те, що «певна частина доходів у розмірі звичайного бюджету витрачається насамперед на імперські потреби» і що тільки імперське законодавство визначає, «які предмети можуть окремі держави обкладати податками на виробництво і споживання на свою користь...».

Конституція разом із введенням єдиного громадянства передбачила необхідність створення єдиного правового простору, закріпивши право й обов'язок імперії «видавати загальні уложення цивільного, торгового, вексельного і кримінального права».

При цьому закріплювався конституційний принцип будь-якої федеративної форми державної єдності — імперські (загальнофедеральні) закони стоять вище законів окремих держав, якщо за ними точно не обумовлене їх підлегле значення (§ 66, ст. 13, розд. II).

Система органів федеральної влади, певно через поспіх, не була так ретельно прописана, як розмежування повноважень федеральної і земельної влади.

На чолі імперії мав стати один з великих царюючих німецьких монархів — Австрії або Пруссії — якому відводилася роль скріплюючої єдності німецької нації, при цьому враховувалася і та обставина, що численні монархи німецьких держав мали на той час значну соціальну базу, військову силу і могли піти на союз з іншими монархами лише у разі, якщо вони не ризикували правлячим становищем своїх династій. Імператор повинен був здійснювати свою владу через призначуваних ним міністрів, які приймали усю відповідальність перед рейхстагом за його дії шляхом контрасигнації його розпоряджень.

Передбачалося, у принципі, створення відповідального уряду, хоча порядок відповідальності імперських міністрів перед представницьким органом не був визначений. Цей порядок мав бути розроблений спеціальним імперським законом (§ 192, ст. 1, розд. VII).

За главою імперії закріплювалося право законодавчої ініціативи, право скликання і розпуску народної палати, публікації імперських законів і видання для їх виконання розпоряджень. Але і видання, і скасування, і зміни, і тлумачення імперських законів вимагали обов'язкової постанови рейхстагу (§ 102, ст. 5,

розд. IV). Настільки ж ретельно, як і в пруській Конституції, було розроблене питання про контроль рейхстагу за кредитно-фінансовою сферою, прийняттям бюджету, розподілом витрат та ін.

Будь-який закон, відповідно до Конституції, мав прийматися обома палатами рейхстагу: палатою держав і палатою народів, і затверджуватися урядом, незгода якого з ним могла бути подолана, «якщо одна й та сама постанова була прийнята без змін на трьох, що йдуть безпосередньо одна за одною, сесіях» (§ 101).

Розділ VI Конституції був присвячений широкому переліку «основних прав німецького народу» (тут же закріплювалися і правові гарантії їх здійснення), до яких належали: рівність перед законом і судом усіх німецьких громадян, у тому числі рівність цивільних, кримінальних і процесуальних прав (при скасуванні всіх станових привілеїв), недоторканність особи (при скасуванні смертної кари, крім як за вироком військового суду або на основі морського права у разі заколоту), недоторканність житла, свобода слова, друку (при ліквідації цензури), «повна» свобода зборів, спілок (без дозволу влади, крім як зборів під відкритим небом у разі серйозної небезпеки для громадського порядку і безпеки), недоторканність власності (при скасуванні всіх особистих і поземельних платежів і повинностей феодального характеру і конфіскації майна), суд присяжних, незмінюваність суддів, таємне і гласне судочинство та ін. Цей розділ Конституції, дискусіям з приводу якого Національні збори присвятили значну частину свого часу, відобразив заповітні сподівання ліберально-демократичної більшості Зборів, яким ще довго не судилося втілитися в повсякденне життя Німеччини.

Щодо напівабсолютистських порядків в окремих німецьких державах — суб'єктах федерації парламентарії постановляли, що основні права німецького народу будуть слугувати нормою для конституцій окремих держав, у яких повинні «бути створені повнокровні законодавчі органи народного представництва» з відповідальним урядом.

За всіх переваг Конституції головним її недоліком було те, що вона залишилася «пописаним листом паперу». Король Пруссії, якому була запропонована корона імператора, відхилив Конституцію під приводом «незаконності її походження», погоджуючись зайняти імператорський трон не інакше, як «за вільною згодою коронованих правителів, князів і вільних міст

Німеччини». Назвавши Конституцію «залізним нашійником рабства, запропонованим революцією», він зробив власні спроби об'єднання Німеччини, першим кроком на шляху до якого повинна була служити унія трьох держав: Пруссії, Саксонії і Ганноверу. Але об'єднання не відбулося, йому перешкодили три головні невіршені проблеми Німеччини: неподоланий місцевий сепаратизм, опір великих європейських держав, а також нескінченне суперництво Австрії і Пруссії за роль гегемона в майбутній об'єднаній Німеччині. Тільки вирішення цих проблем, тільки подолання цих застарілих вузлів протиріч могло привести до створення німецької державної єдності.

2. Об'єднання Німеччини

Боротьба Пруссії за гегемонію в Німеччині. Утворення Північно-Німецького союзу. Боротьба Пруссії за гегемонію в Німеччині почалася задовго до династійних війн. Пруссія розпочала її з утвердження свого лідерства в створенні єдиного німецького економічного простору, що і дозволило їй значною мірою подолати місцевий сепаратизм.

Утворення Німецького союзу не вирішило проблеми економічного і митного об'єднання Німеччини. Незважаючи на те, що в Союзному акті 1815 р. говорилося, що «члени Союзу залишають за собою право обговорити на I-му засіданні Союзного сейму у Франкфурті-на-Майні питання торгового і транспортного зв'язку», ні на першому, ні на наступних його засіданнях це питання так і не було вирішене.

У цих умовах Пруссія в 1818 р. прийняла новий митний закон, що скасував усі митні кордони в межах Пруського королівства і проголосив свободу пересування між усіма його провінціями. Цей закон установив також покровительський митний тариф для прусських товарів.

Ще в 1819 р. на Віденській конференції німецьких урядів делегати Пруссії виступили з ініціативою поширити дію прусського митного закону на весь Союз. Різка антипруська реакція австрійського уряду, який вбачав у цій пропозиції загрозу своїм «суверенним правам», провалила цю пропозицію, не підтриману й іншими німецькими державами.

Проте з 1819 по 1833 р. Пруссія домоглася укладення цілого ряду митних угод з окремими німецькими урядами. Підсумком об'єднавчої політики Пруссії стало створення в 1834 р. Митного союзу німецьких держав, до якого увійшли 20 членів Німецького союзу. Реальному митному й економічному об'єднанню в

межах Митного союзу Австрія могла протиставити Пруссії лише формальне політичне об'єднання німецьких держав у межах Німецького союзу, вирішальну роль у якому вона відіграла.

Спроби Австрії проникнути до Митного союзу і підпорядкувати його Союзному сейму, підірвавши тим самим позиції Пруссії, або створити новий під своєю егідою були зірвані Пруссією.

Економічні успіхи Митного союзу, а також розпочатий в 30-х роках ХІХ ст. у Німеччині промисловий переворот зумовили вибір уніфікації норм торгового і вексельного права як пріоритетне загальнонімецьке завдання. У 1847 р. на черговій конференції Митного союзу, що проходила в Лейпцизі, був прийнятий Загальнонімецький вексельний статут, який вперше застосував однакове регулювання вексельного обороту — найважливішої частини всього кредитно-грошового обігу. Його прийняття значною мірою зміцнило позиції Пруссії в правовій сфері, беручи до уваги той факт, що в основу Статуту був покладений проект Вексельного закону, розроблений пруськими юристами.

Не бажаючи зупинятися на досягнутому, на 10-й конференції Митного союзу, що проходила в Берліні, німецькі уряди звернулися до Пруссії, яка на той час вела активні кодифікаційні роботи, з проханням розробити проект Загальнонімецького торгового уложення. На обговорення законодавчої комісії Союзного сейму в 1857 р. були представлені два проекти Торгового кодексу: пруський і австрійський. Законодавці вибрали як основу для майбутньої загальнонімецької кодифікації торгового права більш лаконічний і зрозумілий пруський проект.

Прийняття в 1861 р. Загальнонімецького торгового уложення в політично роздробленій країні стало безпрецедентною подією. Це остаточно закріпило провідну роль Пруссії в створенні єдиного економічного і правового простору Німеччини, підірвавши місцеві сепаратистські настрої. У тому ж році Пруссія виступає з меморандумом про реформу Німецького союзу, створення «національного представництва при центральному органі Союзу». Пруський канцлер Бісмарк починає широко використовувати як козир обіцянку введення загального виборчого права.

Але головні перешкоди, що стоять на шляху створення єдиної Німеччини, Пруссія усуває на полі бою, використовуючи свою військову міць. У 60-х роках ХІХ ст. з усією очевидністю виявилось ставлення Пруссії до об'єднання Німеччини як до

універсального способу завоювання німецьких держав, підкорення їх пруському пануванню. Війна з Данією, що закінчилась підписанням мирного договору в 1864 р. і наступним приєднанням до Пруссії Шлезвіга і Гольштейна, а потім з Австрією в 1866 р. змінила співвідношення сил на міжнародній арені, остаточно зумовила «малогерманський» шлях об'єднання країни без участі Австрії.

У результаті війни з Австрією в 1866 р. Пруссія анексувала Ганновер, Нассау, Франкфурт та інші землі Німеччини, збільшивши свою територію за рахунок позбавлення трьох німецьких князів їхніх тронів. У тому ж 1866 р. був скасований Німецький союз і утворений Північно-Німецький союз, до якого увійшли всі північні і деякі західні і південнонімецькі держави, усього 28 — з кількістю населення в 30 млн чоловік.

У 1867 р. була прийнята Конституція Північно-Німецького союзу, відповідно до якої президенту Союзу — пруському королю — передавалися вся повнота виконавчої влади і деякі інші важливі повноваження. Створювався на основі загального виборчого права Загальносоюзний рейхстаг, якому стало належати виключне право вотування податків. При розробці конституції О. Бісмарк, головний натхненник і виконавець об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю», заявив про своє прагнення одноосібно управляти справами Союзу, стверджуючи, що із введенням «колективності зникає відповідальність». Згодом в об'єднаній Німеччині був створений лише ряд управлінь і відомств, підпорядкованих безпосередньо канцлеру. Це створювало умови для посилення ролі пруських міністрів.

Переможна війна з Францією в 1871 р. привела до відторгнення від неї Ельзасу і Лотарингії і до виплати величезної контрибуції в 5 млрд франків на користь Німеччини. У дні війни завершилося об'єднання Німеччини. Так звані «оборонні договори» Північно-Німецького союзу з Баденом, Баварією, Вюртембергом, Гессен-Дармштадтом стали правовою основою їх вступу до нового союзу, перетвореного у 1871 р. на Німецьку імперію.

18 січня 1871 р. у Версальському палаці король Пруссії був проголошений німецьким імператором під іменем Вільгельм I.

3. Державний устрій Німеччини за Конституцією 1871 р.

У 1871 р. була прийнята Конституція Німецької імперії, що значною мірою відтворила Конституцію Північно-Ні-

мецького союзу, а також врахувала договори з південнонімецькими державами шляхом запровадження ряду конституційних новачій. За цими державами закріплювалися деякі особливі права. Баварія і Вюртемберг, наприклад, зберегли право на таку дохідну статтю місцевого бюджету, як податок на горілку і пиво, а також на управління поштою і телеграфом. За Баварією зберігалася певна самостійність щодо управління армією і залізницями, до того ж в імперському комітеті з питань «армії і фортець» вона займала постійне місце, у той час як інші члени комітету призначалися імператором. Під її головуванням діяв комітет іноземних справ, що складався з уповноважених Саксонії, Вюртемберга, із включенням двох членів інших держав, які обиралися щорічно (гл. III, ст. 8(8)).

Укладачі Конституції 1871 р. законодавчо закріпили таку само «жорстку» модель федеративно-адміністративного політичного устрою, яка була розроблена їх франкфуртськими попередниками, передавши федеральним зборам (Союзній раді — бундесрату і рейхстагу) законодавчу компетенцію з питань армії, флоту, зовнішньої політики, митниці і торгівлі, пошти, телеграфу, залізниць, судноплавства тощо. При цьому Конституція встановлювала, що «імперські закони мають перевагу перед законами земельними» (гл. II, ст. 2).

3.1. Союзна рада

До ст. 3 глави Конституції 1871 р. «Союзна рада» (Bundesrat) включені положення, що закріплюють організаційну структуру дуже своєрідної форми Німецької Федерації, яка одержала назву «союзу нерівних». Рейхсрат, формально покликаний захищати інтереси суб'єктів федерації, не відповідав своєму призначенню, насамперед через нерівне представництво держав, які входять до федерації

Пруссії з 25 союзних держав (22 монархії і 3 вільних міста), найбільшій за територією, населенням, військовою могутністю, економічним потенціалом, було відведено в бундесраті 17 з 58 місць, що визначало її панівне становище у федерації, оскільки без її згоди не могло бути змінено жодне з положень Конституції. Щоб заблокувати подібні пропозиції, достатньо було 14 голосів. «Гегемоністська федерація» Німеччини становила собою не союзна державу, а союз династій. У Союзній раді були представлені не народи суб'єктів федерації, а представники місцевих монархів: королів, князів, герцогів.

Особливе місце Пруссії в Німецькій імперії визначалося і тим, що президентство в Союзі закріплювалося за пруським королем, який одержав назву німецького імператора. Він був наділений відповідно до Конституції найширшими повноваженнями. Будучи главою виконавчої влади, він призначав посадових осіб імперії, насамперед канцлера. Йому належало право скликати, закрити і розпустити Союзну раду і рейхстаг, а також право «розробки і публікації» імперських законів і нагляду за їхнім виконанням. Деякі найважливіші свої повноваження він здійснював за згодою Союзної ради: оголошення війни і миру, укладення договорів, проведення езекуцій щодо держав, які не виконують своїх союзних обов'язків, та ін.

3.2. Німецький імператор

Уявлення про роль імператора в конституційному механізмі було б неповним без з'ясування становища імперського канцлера, що втілював у своїй особі уряд імперії, посаду якого традиційно заміщував міністр-президент Пруссії¹ і крім того, незмінно з 1862 по 1890 р. — Отто фон Бісмарк, одна з найвизначніших політичних фігур Німеччини ХІХ ст.

3.3. Імперський канцлер

Канцлер був не тільки єдиним імперським міністром, а й головою бундесрату. Його голос був вирішальним у верхній палаті у разі рівності голосів (§ 3, ст. 7, гл. ІІІ), якщо він виступав «за збереження існуючих приписів і настанов» стосовно адміністративних положень, що регулюють виконання загального законодавства про митні тарифи, про найважливіші непрямі податки (гл. VI, ст. 37), а також якщо в бундестазі не досягалося згоди з військових питань. Крім того, якщо загальні витрати імперії не покривалися відповідними податками і митом, він мав право призначати внески з імперських держав для поповнення імперського бюджету (гл. XII, ст. 70).

Конституція 1871 р. не знала принципу «відповідальний уряд», що став гаслом ліберальної буржуазії, яка виступала проти «мнимого конституціоналізму» Німецької імперії, за парламентську монархію вестмінстерської моделі. На виконавчу вла-

¹ Тільки в 1873 і 1892 рр. в імперії канцлери Бісмарк і Каприві не суміщали ці дві посади. Перше і єдине в історії Німеччини призначення на посаду імперського канцлера в 1917 р. представника Баварії, що поставило питання про утвердження його як пруського міністра-президента, викликало різко негативну реакцію Пруссії.

ду згідно з Конституцією фактично не покладалося ніякої відповідальності.

Майже самодержавна влада німецького імператора повинна була стримуватися лише правом канцлера на контрасигнатуру. Але під час підписання військових наказів, оголошення війни, укладення миру, у питаннях командування армією і флотом імператор не був зв'язаний контрасигнатурою канцлера. Канцлер також повинен був щорічно надавати Союзній раді і рейхстагу звіт про витрати (гл. XII, ст. 72), але усунути його з посади міг тільки імператор, що перетворювало цю відповідальність на фікцію.

Безконтрольність імператора і канцлера спиралася на значні конституційні повноваження бундесрату з його прусською більшістю. У Конституції за усієї широти імператорських повноважень навіть не ставилося питання про вето кайзера в законодавчому процесі. У цьому не було необхідності. Вето було прерогативою завжди слухняного бундесрату.

Конституція 1871 р. не проголошувала навіть формально принципу «народного суверенітету», що повністю суперечив консервативним уявленням правлячих кіл (і значною мірою масової свідомості) про державну владу монарха, воля якого є найвищою. Від імені імператора здійснювалася і виконавча, і законодавча влада, визначалася компетенція державних установ і посадових осіб.

3.4. Рейхстаг

Рейхстаг, нижня палата, створювана на основі «загальних виборів з таємною подачею голосів», перебував під контролем імператора. Він мав значно менші повноваження, ніж бундесрат. Жоден закон, прийнятий рейхстагом, не міг побачити світ без затвердження його бундесратом (гл. III, ст. 7), якому надавалися також повноваження на видання адміністративних приписів і інструкцій, необхідних для втілення в життя таких імперських законів, як право розпуску рейхстагу зі згоди імператора (гл. V, ст. 23), вирішення конфліктів між землями з правом визначати необхідність застосування примусових заходів (екзекуції) до союзних держав (гл. IV, ст. 19). Формально «загальне виборче право» також не було загальним при високому віковому цензі (у 25 років), при позбавленні виборчого права осіб, що користуються допомогою для бідних, обмежених у цивільних і політичних правах по суду, «нижніх чинів війська і флоту, що перебувають на службі», та ін.

Бурхливі суперечки під час створення конституції викликали питання про винагороду депутатів. Перемогла точка зору О. Бісмарка — члени рейхстагу не повинні одержувати за свою роботу «ніякої платні або винагороди» (гл. V, ст. 32).

Конституційний механізм Німецької імперії створювався для найбільш ефективного вирішення під керівництвом Пруссії складних внутрішньо- і зовнішньополітичних завдань, головним чином за допомогою військової сили. У Конституції немає ні декларації, ні глави, присвяченій правам і свободам німців. Водночас найбільша за обсягом глава XI присвячена «військовій справі імперії», у якій закріплюються загальний військовий обов'язок (статті 5, 7) при приналежності кожного німця протягом 7 років (за загальним правилом — з 20 до 28 років) до складу армії (ст. 59), вимога негайного введення по всій імперії пруського військового законодавства і підготовки загального імперського військового закону з метою створення єдиної Німецької армії, «підпорядкованої імператору, беззаперечно дотримуючись його наказу» (ст. 64), право імператора призначати, звільняти, переміщувати усі вищі чини, використовувати армію для поліцейських цілей (ст. 66) і оголошувати у будь-якій союзній території воєнний стан, якщо щось «загрожує суспільній безпеці» (ст. 68) та ін.

3.5. Політичний режим кайзерівської Німеччини

Складні соціально-економічні процеси на шляху історичного розвитку об'єднаної Німеччини XIX ст., повному протиріч, безпосередньо впливали на часті зміни її політичного режиму. Особливу роль у цих процесах відігравав її канцлер (раніше — міністр-президент Пруссії) О. Бісмарк, з ім'ям якого в історичній літературі пов'язується проведення політики, яка визначається суперечливими поняттями: «революція зверху», «державний соціалізм», «реакційний мілітаризм», «бонапартизм» та ін.

Справді, у Німеччині XIX ст. було вирішене головне завдання буржуазної революції — об'єднання країни, що сприяло її бурхливому розвитку на шляху економічного прогресу, розвитку капіталістичного підприємництва, створенню безлічі акціонерних компаній, банків, нових галузей промисловості (суднобудування, електроніки, хімічної промисловості тощо). Не випадково останню третину XIX ст. у Німеччині називають часом грюндерства. Так, наприклад, на підставі закону 1875 р. про банки в країні створюється керований канцлером центральний

імперський банк, покликаний здійснювати контроль над справами приватних емісійних банків та ін. Імперський банк стає могутнім важелем здійснення економічної політики уряду. Запроваджуються єдині міра і вага, митні тарифи, патентне законодавство тощо. Протягом двох—трьох десятиліть країна перетворюється на одну із найбільш передових та індустріально розвинутих країн Європи і світу.

Значно посилюється політичне значення німецької буржуазії в країні і за кордоном, хоча, як і раніше, в адміністративно-бюрократичному апараті, у дипломатії, в армії та інших сферах задає тон консервативне юнкерство, яскравим представником якого був і сам канцлер.

Для перших років канцлерства Бісмарка характерними були ліберальні методи і засоби здійснення державної влади. У цей час не тільки знімається безліч феодальних перепон для розвитку підприємництва і торгівлі, а й створюється загальноімперська партійна система, зростає кількість робітничих організацій, партійних видань.

Провідною буржуазною партією, що задавала опозиційний тон діяльності рейхстагу, стає партія ліберальної буржуазії — Національно-ліберальна, під впливом якої перебувала в цей час і значна частина робітничого класу. Ліворуч примикала до неї дрібнобуржуазна Прогресистська партія, яка у 1884 р. об'єднується з лівим крилом Національно-ліберальної партії, утворивши Німецьку вільнодумну партію. Особливе місце в політичній системі посідає різношерста Католицька партія (Центру). Різко налаштована проти Пруссії, вона переслідує партикуляристські цілі.

Разом із зростанням промислового пролетаріату в 1869 р. виникає і перша робітнича Соціал-демократична партія (СДРП). У 1875 р. у результаті об'єднання в Гете СДРП і Всенімецького робітничого союзу (езенахців і лассальянців) формується реформістська Соціалістична єдина партія Німеччини (СЄПН), яка у міру досягнення своєї організаційної і політичної зрілості стає на чолі міжнародного робітничого руху. Соціал-демократи обираються до рейхстагу, їхнє представництво з часом усе більше зростає. Соціалістична ідеологія стає панівною серед робітничого класу, розширюється коло соціалістичних партійних видань тощо.

Історичні сили, що прийшли в дію завдяки об'єднанню країни, були сильніше реакційних прагнень її правлячих кіл, особисто Бісмарка, який, незмінно сповідуючи принцип велико-

державності імператора (пруського короля), повинен був миритися як з неминучим злом і з рейхстагом, і з загальним виборчим правом, і з активністю в ньому політичних партій.

Ситуація змінюється в 1878 р., що став віхою настання кінця «ліберальної ери» канцлерства Бісмарка. Застій в економіці, економічні труднощі, зростання впливу соціалістів, успіхи опозиційних партій на виборах до рейхстагу — усе це визначає різкий поворот уряду вправо. Уряд Бісмарка висуває проекти кардинальної фінансово-економічної реформи, переходу від свободи торгівлі (головної вимоги ліберальної буржуазії в сфері економіки) до протекціонізму, до посилення урядового втручання не тільки в економіку, а й в інші сфери суспільного життя, зокрема покладення краю за допомогою репресивного законодавства діяльності соціалістів.

У цей час фактично вирішується питання про встановлення в сфері економіки і політики «твердої руки» канцлера. Усі, хто виступав проти нового курсу, оголошувалися супротивниками підйому економіки, зростання зайнятості в промисловості, прихильниками «божевільних ідей» соціал-демократів, «які ведуть народ до бунту, крові і насильства».

Приводом для початку наступу на соціал-демократів стали два замаху на імператора Вільгельма II у 1871 р. і 1878 р., в яких вони безпідставно були звинувачені. Бісмарк називав соціалістів у пресі не інакше, як «бандою убивць». Після першого замаху в 1871 р. він розпускає рейхстаг і починає масовану атаку проти інакомислячих. У 1878 р. під загрозою чергового розпуску, маніпулюючи суспільною думкою за допомогою міфу «про червону примару» (звинувачень соціалістів у замаху на власність, у підриві віри в Бога та ін.), він домагається прийняття раніше відхиленого рейхстагом Закону «Проти суспільно небезпечних устремлінь соціал-демократів», названого згодом «законом проти соціалістів».

Закон забороняв всі організації, «які мають своєю метою за допомогою соціал-демократичних, соціалістичних і комуністичних устремлінь повалити існуючий державний і суспільний лад» (що було широко використано проти профспілок, для ліквідації робітничих кас взаємодопомоги й інших робітничих організацій). Заборонялися також збори і друковані видання, що пропагують «подібні устремління», збір коштів з цією метою тощо. Поліції і місцевій владі на їх розсуд надавалося право забороняти збори і розповсюдження політичної літератури, оголошувати «малий облоговий стан» і

висилати осіб, «небезпечних для суспільної безпеки», з місць їх «шкідливої діяльності».

Порушення закону загрожувало штрафом, тюремним ув'язненням, забороною займатися певними видами діяльності та ін. Фактично заборонялося поширення будь-яких соціалістичних ідей. 1881 р. був визначений як рік закінчення дії Закону, але рейхстаг під жорстким тиском канцлера продовжив її.

На підставі цього Закону в 1878 р. був запроваджений «малий облоговий стан» у Берліні, у 1880 р. — у Гамбурзі, у 1881 р. — у Лейпцизі, що дало уряду право вислати з цих центрів впливу соціал-демократії 500 видатних її представників. СЕПН фактично була розпущена, але її фракція в рейхстазі залишалася діючою. Неefективність репресивних заходів проти соціалістів виявилася одразу ж після прийняття Закону. Щоб позбавити соціал-демократів підтримки в масах, Бісмарк слідом за подовженням дії Закону 1878 р. у 1881 р. проводить безпрецедентну на той час акцію — вводить комплекс ретельно розроблених законів про соціальне страхування: на випадок хвороби, у зв'язку зі старістю й інвалідністю (1883 р.) і у разі нещасного випадку (1884 р.), що і стало яскравим прикладом його політики соціального маневрування (бонапартизму). Чинність Закону поширювалася, однак, лише на частину робітників, за рахунок яких і проводилося саме страхування. Це послужило підставою його різкої критики в рейхстазі представником соціал-демократії А. Бебелем.

Наприкінці 80-х років з усією очевидністю виявилася безперспективність управління суспільним і політичним життям Німеччини за допомогою репресивних законів і непослідовних поступок робітничому руху. 1889—1890 рр. стали рекордними за кількістю робітничих страйків (понад 1100), що набували усе більш масового характеру. Соціальна політика Бісмарка зайшла в безвихідь.

Вільгельм II, претендуючи на роль «народного монарха», «творця нової соціальної політики», пов'язуючи зростання страйкового руху з «відсутністю турботи про робітників з боку більшості промисловців», всупереч опору Бісмарка скасував у 1890 р. закон проти соціалістів, що і стало безпосередньою причиною відставки «залізного канцлера», а також подальшої чергової лібералізації політичного режиму. Законом 1899 р. були скасовані також обмеження для всякого роду спілок, що не виходили за межі імперії, постанови окремих німецьких держав, які забороняли вступ до спілок робітників, у тому числі й до виборчих.

У діяльності німецької соціал-демократії після 1890 р. настає важливий етап боротьби в рейхстазі за утвердження принципів соціальної справедливості при розробці Німецького цивільного уложення, прийнятого в 1896 р.

Незважаючи на зміни методів і засобів здійснення внутрішньодержавної політики, незмінним, однак, залишався зовнішньополітичний агресивний курс напівабсолютистської держави Німеччини, що стало прямим наслідком об'єднання країни «залізом і кров'ю» під гегемонією Пруссії. «Народжена у війнах нечестива Німецька імперія пруської нації, — писав видатний німецький письменник Т. Манн, — могла бути тільки мілітаристською державою. Такою вона і була, скалкою в тілі людства».

Прусько-німецький мілітаризм створив у Європі той тип міжнародних відносин, що увійшов в історію ХІХ — початку ХХ ст. під назвою «збройного миру», суть якого становила систематична підготовка до локальних війн, а потім і до світової війни. Німецький уряд неухильно готувався до неї, створюючи найбільшу агресивну армію за рахунок збільшення військових асигнувань. Це приводило до прямих порушень конституцій, супроводжуваних парламентськими кризами. Така криза, наприклад, вибухнула на початку 70-х років, коли рейхстаг, відхиливши закон про «вічні», неготовані витрати на утримання армії, прийняв компромісний закон (1874 р.) про семирічний термін свого невтручання в цю спірну сферу і тим самим позбавив себе значною мірою права фінансового контролю над урядом. У 1900 р. цей закон був продовжений ще на 7 років.

Активізація агресивної мілітаристської політики Вільгельма II перед Першою світовою війною привела до нової зміни політичного режиму в країні, запровадження нових репресивних законів. У 1908 р. приймається закон про спілки і збори, що забороняв особам до 18 років бути членами спілок політичної спрямованості, брати участь в антивоєнній діяльності тощо. Після оголошення війни спочатку Росії, потім — Франції, у 1914 р. у Пруссії й інших землях посилювалися норми кримінального права проти військовозобов'язаних і військовослужбовців, були запроваджені облоговий стан і воєнно-польові суди, сфера дії яких розширилася за рахунок передачі їм значного кола справ: про опір владі, про державну зраду й інші тяжкі кримінальні злочини. Було встановлено жорстку військову цензуру над пресою.

Ще в 1912 р. на Військовій раді при кайзері було прийняте рішення про збільшення в найближчі півтора року німецької

армії до 800 тис. осіб. У 1913 р. збройні сили Німеччини досягли вже кількості в 666 тис. осіб. Разом з переозброєнням армії було розпочате будівництво нового військово-морського флоту. У 1914 р. був прийнятий Закон про надзвичайні повноваження уряду, який надав державним органам право контролю над сировиною і паливом, його використанням для військових потреб, над розподілом і виконанням урядових військових замовлень. У різних галузях промисловості були створені військові комітети, які виконували контрольні функції, та ін.

У 1916 р., після призначення начальником генерального штабу фельдмаршала Гінденбурга (майбутнього президента Німеччини) і його заступником генерала Людендорфа, в умовах посилення конкуренції цивільної і військової влади, коли монарх позбавився фактично всяких реальних повноважень, у Німеччині встановилася фактично військова диктатура.

Незважаючи на економічні труднощі, була розроблена нова гігантська програма озброєння армії, так звана програма Гінденбурга, здійснення якої мало надати Німеччині військову перевагу над країнами Антанти і тим самим забезпечити її перемогу у війні. Втілення програми в життя доручалося спеціальному «військовому управлінню», яке одержало необмежені права в галузі керівництва промисловістю. Закон 1916 р. «Про допоміжну службу Батьківщини», на підставі якого вводилася обов'язкова трудова повинність для чоловіків від 16 до 60 років, а владі було надано право проводити примусову мобілізацію населення на будь-яку роботу, завершив процес повної мілітаризації праці в Німеччині.

Лише після загрози тотальної поразки німецької армії наприкінці вересня 1918 р. на нараді вищих представників військових і політичних кіл країни Гінденбург і Людендорф порушили питання про вихід з війни і негайне укладення перемир'я. Більше, ніж прийдешня «катастрофа на фронті», їх лякав масовий антимілітаристський, антивоєнний рух, що почався в Німеччині, загроза народної революції. Щоб запобігти їй, почала проводитися політика «парламентаризації влади», розширення прав рейхстагу, обмеження влади кайзера і канцлера, встановлення контролю рейхстагу над генеральним штабом тощо. З цією метою наприкінці жовтня 1918 р. були прийняті два конституційні закони. Але врятувати правлячий режим уже не могла нова лібералізація політичного режиму. У країні почалася революція, і Вільгельм II змушений був відректися від престолу.

Тема 16. Право Німеччини

1. Цивільне право.
2. Загальна характеристика, система і зміст БГБ.
3. Основні інститути БГБ. Юридичні особи.
4. Договори і зобов'язання з недозволених дій.
5. Право власності та володіння.
6. Шлюб і сім'я.
7. Характерні риси спадкового права.
8. Наступні зміни до БГБ.
9. Торговельне право.
10. Кримінальне право.
11. Трудове і соціальне законодавство.

1. Цивільне право

Найважливішою подією на шляху еволюції німецького права XIX ст. стало прийняття Німецького цивільного уложення (кодексу) 1896 р. (БГБ)¹.

Цивільний кодекс (ЦК) 1896 р. став першою в історії Німеччини загальнонімецькою кодифікацією цивільного права. До прийняття всенімецького ЦК у країні налічувалося понад 30 діючих партикулярних правових систем. Крім партикулярного права, в окремих областях Німеччини діяло так зване загальне право.

До його складу належали імперські (нечисленні) закони і пандектне римське право, що мало в ряді областей Німеччини субсидіарне (додаткове) значення, заповнюючи прогалини місцевого німецького права. Територіально пандектне право діяло для 16,5 млн осіб на західних пруських землях, значній частині Баварії, середньонімецьких герцогствах, великому герцогстві Гессенському, Саксен-Веймарі, колись вільних імперських містах.

В іншому великому територіально-правовому просторі Німеччини першої половини XIX ст. панувало систематизоване місцеве право. Тут формально не визнавалася юридична сила пандектного права. Однак багато його принципів й інститутів вже були інтегровані в німецькі земські кодифікації. До відомих німецьких партикулярних правових зводів належали Пруське земське уложення (Пруський ландрехт) 1794 р. і Саксонський цивільний кодекс 1863 р.

¹ БГБ — скорочення від німецького Bürgerliches Gesetzbuch (Цивільний кодекс)

Сфера дії Пруського земського уложення поширювалася на 21 млн німців. Під дію норм найбільш сучасного для Німеччини другої половини ХІХ ст. Саксонського цивільного кодексу 1863 р. підпадало 3,5 млн жителів саксонського королівства. Нарешті, як чинне цивільне законодавство в ряді областей Німеччини (князівства на лівому березі Рейну й у Бадені) слід згадати й Кодекс Наполеона 1804 р. У сфері його дії проживали 8,6 млн чоловік.

Отже, Німеччина 50—60-х років ХІХ ст. відзначалася глибокою роз'єднаністю норм цивільного права. Але не тільки множинність і фрагментарність правових систем гальмували економічний і правовий розвиток країни. Численні інститути і норми пандектного (римського) права і партикулярного (німецького) законодавства були явно застарілими, не відповідали новим капіталістичним відносинам. Серед них вирізнялися норми, які захищали привілеї королівських і князівських сімей, права дворянської власності та ін.

Вже на початку ХІХ ст. окремі представники німецької буржуазії і найбільш прогресивні юристи виступали за єдність і кодифікацію цивільного права Німеччини. Однак спроби підготовки всенімецького цивільного кодексу зазнали в першій половині ХІХ ст. краху. Німецьке юнкерство, зберігаючи політичне верховенство у всіх державах Німеччини, усіяло протилежність кодифікації цивільного права, побоюючись втратити свої привілеї.

Новий етап у боротьбі за створення всенімецького цивільного кодексу настає з часу політичного об'єднання німецьких держав під верховенством Пруссії й утворення єдиної Німецької імперії в 1871 р., що створювало об'єктивно сприятливі умови для кодифікації.

Питання про шляхи кодифікації цивільного права Німеччини із самого початку набуло не тільки юридичного, а й політичного і соціального характеру. Боротьба за розробку БГБ розтяглася на чверть століття. Початок був покладений скликанням так званої попередньої комісії, призначеної бундесратом у 1874 р. Вона повинна була встановити загальний план реформи з уніфікації цивільного права Німеччини. Первісні цілі реформи не були, однак, радикальними. Єдність цивільного права мала формуватися на базі права, яке діяло в Німеччині. Консервативні уряди держав — членів імперії всіляко обмежували цілі й обсяг всенімецького БГБ, прагнучи зберегти норми чинного партикулярного права.

2 липня 1874 р. бундесрат призначив першу офіційну комісію з розробки БГБ. З 11 членів комісії 9 були великими судовими чиновниками і двоє — професорами пандектного права. Матеріал підготовлюваного кодексу був поділений на п'ять книг (загальна частина, зобов'язальне, речове, сімейне і спадкове право). Це була звичайна система в пандектному праві Німеччини. Система Кодексу Наполеона була одностаينو відкинута.

Перша комісія працювала в умовах найсуворішої таємності. Тільки через 13 років, у 1887 р., комісія оголосила про завершення роботи. Проект був опублікований і протягом двох наступних років був винесений на публічне обговорення. Його критика ставала усе більш різкою. Негативні відгуки на проект лунали з різних політичних і юридичних сфер. Сам рейхсканцлер О. Бісмарк назвав цей проект «ящиком Пандори». Негативну оцінку проекту дала найбільша юридична асоціація Німеччини — Німецький союз адвокатів. Проти виступила група вчених-юристів на чолі з О. Гирке. Гострій критиці був підданий проект з боку провідних діячів і юристів німецької соціал-демократії. Неприйняття проекту БГБ викликали його загальні недоліки: надмірна романізованість, численні визначення і різка невідповідність його змісту соціально-економічним реаліям Німеччини кінця ХІХ ст.

Проект БГБ було вирішено переробити докорінно. У 1890 р. бундесрат сформував другу комісію, поповнивши її новими членами. У її складі були представники промисловців, банкірів, провідних політичних партій і вчені-германісти. Підготовлений комісією новий проект усунув безліч положень суто римського походження і запровадив кілька принципів і правил, запозичених з німецьких джерел. Деякі частини проекту були перероблені заново; розширені розділи, які мають соціальне значення. Нарешті, була спрощена мова Кодексу: різко скорочена римська термінологія і ліквідовані численні визначення юридичних інститутів.

Прийнятий бундесратом проект БГБ з певними змінами був представлений рейхстагу як третій проект на початку 1896 р. Ще півроку знадобилося рейхстагу для обговорення і прийняття цього проекту. Сучасники відзначали, що пленарні засідання в рейхстазі щодо проекту БГБ були досить млявими. Німецький цивільний кодекс був прийнятий рейхстагом 222 голосами проти 48, 18 осіб утрималися. Пізніше бундесрат схвалив законопроект БГБ разом із Вступним законом, і 18 січня

1896 р. після затвердження цих актів імператором БГБ став законом.

Для приведення законодавства окремих німецьких союзних держав у відповідність з новим БГБ набрання ним чинності було відкладене, як зазначалося в ст. 1 Вступного закону, до 1 січня 1900 р. Одночасно з БГБ набирав сили важливий Закон про поземельні книги і новий Торговельний кодекс Німеччини.

Отже, на межі ХІХ—ХХ ст. Німеччина отримала свій Цивільний кодекс. Багатовікове застосування пандектного права було нарешті припинене.

2. Загальна характеристика, система і зміст БГБ

Німецький цивільний кодекс є найбільшою цивільно-правовою кодифікацією. Він налічує 2 тис. 885 статей, не рахуючи 218 статей Вступного закону. БГБ побудований за так званою пандектною системою. Для нього характерна наявність загальної частини і зведення цивільно-правових інститутів в окремі книги: зобов'язальне, речове, шлюбно-сімейне і спадкове право.

У Вступному законі містяться правила про час набрання чинності БГБ, про застосування іноземних законів у Німеччині і німецьких законів за кордоном. Значна кількість норм Вступного закону регулювала відносини БГБ зі старим імперським і особливо земським законодавствами. Як загальне правило, старі імперські закони були залишені в силі, оскільки протилежне не зазначено в БГБ. Статті Вступного закону про співвідношення БГБ з земським правом становили довгий перелік прав, залишених у компетенції земських законодавств окремих німецьких держав. Формула, з якої починалися статті цієї частини Вступного закону, вказувала: «Недоторканими залишаються приписи земського права...». Сконцентровані у Вступному законі винятки і права-привілеї стосувалися головним чином особливого цивільно-правового становища німецького дворянства, що завдавало істотного удару ідеї єдності цивільного законодавства Німеччини. Власне кажучи, справжньої правової єдності в Німеччині наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. у сфері цивільного права створити не вдалося.

Основний корпус БГБ складався з таких книг: загальної частини, зобов'язального, речового, шлюбно-сімейного і спадкового права. У загальній частині викладений статус фізичних і юридичних осіб. Ця ж книга містить приписи щодо юридичних угод, термінів давності, про речі і, нарешті, про самозахист і самодопомогу.

В другій книзі Кодексу містяться норми зобов'язального права. У цій книзі викладені загальні положення про зобов'язання, що виникають з договорів, і про окремі договори, як традиційні (купівля, позика, позичка, товариство та ін.), так і нові (наймання робочої сили, парі та ін.). Закінчується друга книга докладним регулюванням зобов'язань з недозволених дій.

У третій книзі Кодексу, крім інститутів володіння і власності, докладно регламентуються так звані служебності (сервітути, обтяження) і різні форми застави рухомості і нерухомості (іпотека).

Четверту книгу становлять норми шлюбно-сімейного права. Тут викладені правила, присвячені умовам вступу в шлюб, особистим і майновим відносинам подружжя, умовам розірвання шлюбу. З інших розділів книги слід відзначити інститут батьківської влади і правове становище дітей (законних і незаконних), опіку і піклування.

Нарешті, у п'ятій книзі Кодексу, присвяченій спадковому праву, регламентуються два порядки спадкування (за законом і за заповітом); юридичне становище спадкоємця; особливий договір про спадкування і правила про «обов'язкову частку» так званих необхідних спадкоємців.

Форма і мова БГБ сприймаються нерідко критично. Вважається, що Німецький ЦК може бути зрозумілий тільки фахівцям-юристам. Для Кодексу характерні довгі, складно сформульовані параграфи і велика кількість спеціальних юридичних термінів. Поряд зі спеціальною юридичною термінологією до Кодексу були включені терміни і звороти соціального й етичного (морального) змісту. До них належать такі, як «добрі звичаї», «добра совість» і «зловживання правом». Вказані особливості мови БГБ не заважають, однак, стверджувати, що його юридична термінологія і форма викладу добре продумані й точні.

Характерна риса БГБ — відсутність загальних юридичних визначень. Відповідні його параграфи мають швидше описовий характер. Загальних визначень навмисно уникали. Пізніше, коментуючи БГБ, німецькі юристи підкреслювали, що вироблення визначень — справа небезпечна для законодавця.

В окремих істотних питаннях Кодекс виявляє явно консервативні риси, «дивиться назад у ХІХ століття», як висловився один сучасний німецький історик права. Підтвердженням цьому є згадані вище юридичні інститути феодального характеру, різні речові обтяження тощо. Водночас Кодекс закріпив ряд правил, які мають так звану соціально-етичну спрямованість.

Ці норми, що немовби захищають «маленьку людину», дуже характерні для БГБ. В основному вони зосереджені в загальній частині. Характерним для подібних приписів є введення в правові норми позаюридичних, моральних критеріїв (уже згадувані категорії «зловживання правом», «добрі звичаї», «добра совість»). До найбільш відомих належать § 226, який заборонив умисне зловживання своїм правом (заборона «шикани»), і § 138, що оголосив недійсність будь-якої угоди, «яка порушує добрі звичаї». Звичайно, автори БГБ розуміли, що за відсутності в якійсь мірі однозначного юридичного змісту зазначених етичних категорій різко зростала роль суддівського розсуду. Проте можна погодитися із сучасними німецькими вченими-юристами, які оцінюють включення до тексту БГБ групи норм, що мають «соціально-етичну» спрямованість, як досягнення німецького законодавства.

3. Основні інститути БГБ. Юридичні особи

Після гострої критики першого проекту кодексу, в якому була проігнорована проблема юридичної особи, Німецький цивільний кодекс закріпив право приватних об'єднань на одержання статусу юридичної особи. БГБ визнав два основних види юридичних осіб: ферейни (товариства, об'єднання) і установи. Найважливішими є ферейни, об'єднання осіб або з господарськими (§ 22), або з ідеальними (негосподарськими) цілями (§ 21). До останніх могли бути віднесені політичні союзи, деякі об'єднання підприємців тощо. Слід підкреслити, що об'єднання з господарськими цілями не слід ототожнювати з об'єднаннями у формі торгових товариств (акціонерних товариств, товариств з обмеженою відповідальністю), останні регулюються торговельним законодавством.

Велика кількість параграфів БГБ (майже 70) присвячена юридичним особам, у них розглядаються питання, в основному пов'язані з організацією і припиненням діяльності ферейнів і установ. Статус юридичних осіб за БГБ наочно демонструє порядок їх виникнення. У Німеччині поступовий перехід від дозвільної (концесійної) до явочної (вільної) системи створення юридичних осіб почався тільки в 70-ті роки ХІХ ст. За явочною системою раніше за всіх почали створюватися торгові (акціонерні) товариства. Питання про запровадження вільної системи створення юридичних осіб усіх видів постало в процесі підготовки загальнонімецького ЦК. Після тривалої боротьби був прийнятий компромісний варіант: товариства з ідеальними (не-

господарськими) цілями одержали свободу створення (явочна система). Для утворення об'єднань з господарськими цілями Кодексом встановлений, як і раніше, дозвільний (концесійний) порядок.

БГБ визнав за юридичними особами широку правоздатність. У принципі їхня правоздатність охоплювала всю сферу цивільного права, за винятком правовідносин, характерних для фізичних осіб. Однак німецький законодавець вважав за необхідне зберегти за державою сильний важіль контролю за діяльністю юридичних осіб. Згідно з § 43 «товариство може бути позбавлене правоздатності, якщо внаслідок протизаконної постанови загальних зборів або завдяки протизаконному способу дій правління воно загрожує суспільним інтересам». У разі однієї «загрози суспільним інтересам» органам державної влади дозволено закривати товариства (об'єднання).

Характеристика інституту юридичної особи відповідно до БГБ не буде повною без розгляду однієї норми, дуже характерної для цього Кодексу. § 54 БГБ закріпив так звані неправоздатні товариства. До них віднесені об'єднання, які не відповідають юридичним вимогам, встановленим для юридичних осіб. Це, головним чином, різноманітні робітничі спілки. Вони не одержали за БГБ статусу юридичної особи. У Кодексі з'явився особливий вид об'єднань — неправоздатне об'єднання (товариство). Німецький ЦК зробив серйозну для того часу соціальну поступку, юридично визнавши існування таких товариств. Однак статусу юридичної особи їм не було дано. Неправоздатні об'єднання можуть діяти за правилами, встановленими договором товариства. Водночас окремі їх риси були подібні до юридичних осіб. Так, неправоздатні об'єднання могли виступати в суді як сторони; договори, укладені від імені такого товариства, визнавалися дійсними (§ 54). Поступка, зроблена німецькому робітничому руху законодавцем, була, звичайно, половинчата. Однак сам факт юридичного визнання за робітничими спілками окремих елементів цивільної правоздатності безперечно значний.

4. Договори і зобов'язання з недозволених дій

Характерною зовнішньою особливістю ЦК є висування на перше місце, поперед права речового, зобов'язального права. Це підкреслило більш високе значення капіталістичного, товарно-грошового господарства, перед інтересами якого відступили на другий план традиційні інститути, пов'язані з правом власності.

Основна частина другої книги БГБ — «Зобов'язальне право» — присвячена договірному праву. Відповідно до прийнятої установки БГБ не дає визначення ні зобов'язання в цілому, ні договору зокрема. Реконструюючи найсуттєвіші ознаки розуміння БГБ договору, можна відзначити таке. Договір розумівся як юридичний зв'язок між двома або кількома особами. Змістом договору могло бути будь-яке «надання (задоволення)» як позитивна дія, так і утримання від такого. Такий юридичний склад договору слід вважати традиційним для європейського права і його загального римського джерела.

В основу договірного права був покладений класичний принцип свободи договору. Він не представлений прямо в тексті БГБ, але постійно згадується в Мотивах і Протоколах до проекту Кодексу.

Свобода встановлення договірних зобов'язань стримувалася в Кодексі звичайними для цивільного законодавства нечисленними легальними умовами їхньої дійсності. БГБ не допускав насамперед договорів, які прямо порушують які-небудь приписи законів (§ 309). Ряд вимог ЦК висував до осіб, які мають право укладати договори. Коло таких осіб досить широке. До них БГБ включає заміжніх жінок і осіб, які не досягли повноліття (21 рік).

До обов'язкових умов дійсності договорів відповідно до БГБ належить згода сторін «з усіх пунктів договору», причому згода тлумачиться Кодексом головним чином як згода волевиявлення сторін (а не згода їх воль). Прийнята БГБ нова «теорія волевиявлення» була покликана надати зобов'язальним (договірним) зв'язкам більшої визначеності й стабільності в інтересах цивільного обігу. Згідно з БГБ угода, незважаючи на невизначеність волі сторін, є дійсною, якщо наявне волевиявлення сторін.

Як загальне правило, для дійсності договору не потрібно спеціальної форми. Однак для окремих договорів ЦК встановив обов'язкову форму. Така форма була безумовно необхідна для угод з нерухомістю (землею, будівлями). Основоположне значення форма договору мала для особливого виду зобов'язань — абстрактних. Їхнє існування — особливість БГБ. Відмітна риса абстрактного зобов'язання (абстрактної обіцянки сплати боргу, векселя) полягала в повному розриві зі звичайною у договірному праві підставою (каузою). Предметом зобов'язання тут була сама обіцянка, яка оформлялася (§ 780). Абстрактний характер таких зобов'язань (відрив від каузи) різко посилював їхню мо-

більність (право переуступки), що було дуже вигідно капіталістичному обігу і великим фінансовим об'єднанням — банкам.

У цілому легальні обмеження свободи договорів у БГБ нечисленні і традиційні. Однак для БГБ був характерний особливий вид обмежень дійсності договорів. Йдеться про вже згадані вище соціально-етичні критерії «добрих звичаїв» і «доброї совісті». Крім згаданого § 138, що прямо визнає недійсною будь-яку угоду, яка суперечить «добрим звичаям», слід назвати і правила про тлумачення договорів (§ 157) відповідно до вимог «доброї совісті» і, нарешті, правило про виконання договорів так, «як того вимагає добра совість і відповідно до звичаїв цивільного обігу» (§ 242).

З окремих договорів, регульованих БГБ (понад 20 конкретних договорів), слід вказати на наступні два, які є найбільш поширеними: купівля-продаж і наймання робочої сили.

Договір купівлі-продажу урегульований у ЦК за правилами римського права. Купівля характеризується за допомогою опису основних обов'язків продавця і покупця. Істотною ознакою німецького договору купівлі-продажу є розмежування БГБ двох обов'язкових юридичних моментів: а) угоди сторін і б) фактичної передачі покупцю права власності на річ. Ризик випадкової загибелі речі переходить на покупця лише після передання речі. До відмітних рис німецького договору купівлі-продажу слід віднести підвищену турботу творців БГБ про так звану зворотну купівлю і переважну купівлю. Тим самим БГБ знову демонструє особливе ставлення до цілком певних груп, насамперед німецького дворянства (юнкерства).

Економічно найважливішим є договір найму послуг (робочої сили). Остаточний проект БГБ вирізняв норми цього договору в особливий розділ і значно розширив його зміст до 20 параграфів. Німецьких робітничий клас домігся певних юридичних поступок. До найвагоміших його здобутків слід віднести §§ 616, 618 і 629. Перший з них надав робітнику певні гарантії збереження свого місця і заробітної плати у разі хвороби, особливих сімейних обставин тощо. Особливо важливий § 618. Він зобов'язував наймача піклуватися про техніку безпеки для робітників. Нарешті, § 629 надавав найманцям «необхідний час» для спроб знайти нову роботу у разі попередження про звільнення. Приписи про наймання робочої сили традиційно вважаються найбільш соціально орієнтованою групою норм БГБ.

Значне місце (§§ 823—853) БГБ приділив зобов'язанням, які випливають з недозволених дій. У вигляді загального правила

Кодекс підтримав принцип вини як основи відповідальності особи за заподіяння шкоди. У соціальному плані це означає, що потерпілі від нещасних випадків (як правило, наймані робітники) неминуче опиняються в становищі, коли відшкодування збитку на їх користь прямо зумовлене доказом наявності вини в особи, яка завдала шкоди (як правило, особи, економічно сильнішої), що на практиці далеко не завжди можливо.

Основні приписи Кодексу щодо цивільно-правових порушень містяться в §§ 823—826. Дуже характерним є § 824. Він оголосив «недозволеними діями» випадки, коли особа «ствердує або розголошує обставину, що підриває промисловий чи торговий кредит іншого...» за умови, «якщо вона повинна було знати, хоча і не знала, що обставина неправдива». Це правило БГБ було спробою встановити контроль юридичними засобами над методами капіталістичної конкуренції. Немовби продовжуючи цю лінію, до Кодексу включено ще один «соціально-етичний» припис: «Хто умисно заподіє шкоду іншому способом, який суперечить добрим звичаям, той зобов'язаний відшкодувати йому цю шкоду». Саме цей параграф БГБ німецькі суди намагалися використати, визнаючи такими, що суперечать «добрим звичаям», бойкот та інші форми боротьби робітників. Включення до Кодексу § 826 дало законодавцю гнучку юридичну формулу, однаково придатну як для притягнення до відповідальності за вчинене цивільне правопорушення, так і для втручання в трудові конфлікти.

5. Право власності та володіння

Укладачі БГБ не дали чіткого визначення поняття права власності. Загальна норма, що характеризує в Кодексі право власності (§ 903), надає власнику право поводитися з річчю на свій розсуд і виключати вплив на неї інших осіб. Німецький законодавець тим самим надав власнику широке і виключне панування над річчю. Поряд з ознаками винятковості і всеосяжної влади особи над річчю до атрибутів німецької конструкції власності, зафіксованої в ЦК, слід віднести її свободу та індивідуальний характер. «Свобода власності необхідна для усіх нас...», — стверджували члени комісії — укладачі проекту БГБ в дебатах у рейхстазі під час обговорення § 903.

Традиційно широко була сформульована і стаття Кодексу, присвячена найважливішому виду власності — земельній. § 905 надав німецькому власнику земельної ділянки широку владу користування не тільки поверхнею землі, а й надрами і повітряним простором над земельною ділянкою. Право власника

землі не поширювалося лише на корисні копалини, що мають державне значення (метали, вугілля, сіль). Їх використання, як і раніше, регулювалося нормами земського гірничого права (ст. 68 Вступного закону).

Для БГБ характерна відсутність будь-яких помітних обмежень у правовому режимі власності на рухомі речі. А легальні обмеження для власника нерухомості в Кодексі подані в частині другій § 905 і в § 906. У першому з них зафіксоване правило про неприпустимість для власника земельної ділянки намагатися «заборонити вплив на певній висоті чи на певній глибині». Ця норма аж ніяк не позбавляла земельного власника права на надра чи «повітряний стовп». Ця норма мала, як і заборона шикани, швидше «соціально-етичний» характер. § 906 обмежував інтереси власника земельної ділянки задля господарського використання інших земельних ділянок, зобов'язуючи його терпіти потрапляння на його ділянку диму, пари, кіптяви, газу у невеликих обсягах. Якщо ж це справляло «неприпустимий вплив на ділянку» (§ 907), її власник міг скористатися наданими йому заборонними правомочностями.

Характеризуючи юридичну конструкцію власності за БГБ, важливо вирізнити деякі особливості правомочностей власника щодо розпорядження речами. Тут знову виступають у різкій формі розбіжності між нерухомими і рухомими речами. Так, у разі переходу права власності на рухомі речі БГБ закріпив старонімецьке правило: *Hand muss Hand wahren* («Рука повинна застерігати руку»). Воно означало підвищений захист прав добросовісного набувача речі. Власник речі, який довірив її продавцю, позбавлявся права витребувати її у добросовісного набувача. Отже, останній відповідно до зазначеного правила міг одержати більше прав, ніж їх мав відчужувач. Це старонімецьке правило виявилось дуже вигідним для капіталістичного обігу, надаючи йому необхідну міцність і мобільність.

Зовсім інакше підходить БГБ до питання про розпорядження нерухомістю. Її передання обумовлене деякими формальностями. Це також відмітна риса німецького речового права. Відповідно до Кодексу для передачі права власності на рухомі речі необхідний особливий публічний акт: запис у Поземельній книзі, правовий режим якої був урегульований особливим імперським законом 1897 р.

Другий найважливіший речово-правовий інститут — володіння — регулюється БГБ досить докладно. Норми Кодексу, що регулюють володіння, містяться на видному місці: вони відкри-

вають третю книгу Кодексу, що демонструє значення, яке надається цьому інституту німецьким законодавцем.

Характеризуючи німецьке володіння, слід підкреслити оригінальність його юридичної конструкції. БГБ відкинув римську «вольову» конструкцію володіння і проголосив, що володіння річчю набувається досягненням дійсного панування над нею (§ 854). Усунувши як кваліфікуючий вольовий елемент, Кодекс тим самим різко розширив сферу інституту володіння. Володільцями визнані деякі категорії недієздатних осіб (діти) і особи, які володіють річчю за договором (орендарі, зберігачі). Визнавши володільцем, крім власника речі, орендаря, зберігача й інших осіб, які володіють річчю на основі зобов'язальних відносин, законодавець створив дві категорії володіння — «безпосереднє» і «посереднє». Обидві категорії володільців одержали за БГБ самостійний юридичний захист. Отже, право захищеного володіння та інтенсивність його захисту різко розширені німецьким ЦК. І зроблено це було, безперечно, в інтересах певних угруповань німецької буржуазії, сільської і міської, які виступали в цивільному обігу найчастіше в статусі орендарів землі, наймачів будівель тощо.

6. Шлюб і сім'я

Шлюб згідно з БГБ був світським (не церковним) інститутом. Традиційним при характеристиці шлюбу є і вказівка на його моногамний характер (одношлюбність): Кодекс прямо забороняє «брати новий шлюб, поки попередній шлюб не припинений або не визнаний нікчемним». Визначення шлюбу в БГБ не дано. Однак у Мотивах до проекту БГБ говориться, що шлюб — це «певний незалежний від волі подружжя моральний і юридичний порядок». За такого широкого підходу основні юридичні питання шлюбу були вирішені Кодексом особливим чином. Насамперед БГБ установив для вступу в шлюб високий шлюбний вік: для жінки 16 років, для чоловіка 21 рік. Право батьків давати згоду на шлюб обмежене: батько вправі давати дозвіл на шлюб тільки неповнолітнім дітям; мати — тільки незаконним дітям. Заборонене було укладення шлюбу розлученим особам, якщо причиною розлучення було їх перелюбство (§ 1305).

Шлюб вважався нерозривним за взаємною згодою подружжя. Розлучення допускалося тільки за наявності особливих підстав. До них були віднесені зловмисне залишення подружжя, грубе порушення обов'язків, що впливають зі шлюбу. Перелік таких підстав у Кодексі був вичерпним.

Німецький цивільний кодекс не знав легальної влади чоловіка над дружиною. Однак він не визнав і рівності чоловіка і жінки в шлюбі. § 1354 закріпив принцип верховенства чоловіка в загальносімейних справах. Таке верховенство знаходило свої межі у вже відомому правилі заборони шикани. § 1354 надав дружині право «не підкорятися рішенню чоловіка, якщо воно видається зловживанням з його боку своїм правом».

Заміжні жінки не належать до осіб, позбавлених майнової дієздатності. Крім того, згідно з § 1356 «дружина вправі і зобов'язана завідувати загальним господарством». У межах домашнього господарства їй надане право «вести справи чоловіка замість нього і представляти його» (§ 1357). Щоправда, чоловіку надавалося право обмежити або скасувати це право дружини.

БГБ визнав загальним для всіх шлюбів режим спільності майна з правом чоловіка ним користуватися і управляти. За цієї системи майно дружини, що належало їй до шлюбу або придбане нею під час шлюбу, залишається їй власністю, але перебуває в управлінні й користуванні чоловіка (§ 1363). Правомочності чоловіка стосовно такого майна (воно названо в Кодексі «внесеним майном») досить великі і простягаються до «володіння речами, що належать до внесеного майна». Крім режиму «внесеного майна» БГБ встановив і режим «окремого майна» дружини (§ 1365), на який не поширюється влада чоловіка. «Окремим майном» дружини Кодекс оголосив, крім її особистих речей, всяке майно, яке вона одержить у спадщину, як дарунок, а також усе те, що «дружина здобуває своєю працею або самостійним веденням якої-небудь справи». Німецька система майнових правовідносин подружжя була сприятливою для заміжньої жінки. І все ж таки рівності зі статусом чоловіка німецька жінка ще не одержала.

Згідно з § 1626 БГБ неповнолітні (до 21 року) діти перебували під батьківською владою, яка включала владу батька і матері. Кодекс надав батьку право «піклуватися про дітей та їх майно» (§ 1627). Поки триває шлюб, мати разом з батьком «вправі і зобов'язана піклуватися про дітей» (§ 1634). Найбільш значною за обсягом є влада батька. Так, право батька піклуватися про дітей поширювалося на право «вживати відповідних виправних заходів», які покладалися опікунським судом на прохання батька (§ 1631). Нарешті, для здійснення піклування про майно дітей Кодекс надавав батьку «право користування майном дітей» (§ 1649).

Отже, відповідно до БГБ інститут батьківської влади певною мірою був обмежений, по-перше, владою матері і, по-друге, введенням особливої інстанції — опікунського суду.

7. Характерні риси спадкового права

ЦК дуже докладно (понад 450 параграфів) регламентує правовідносини, пов'язані з порядком спадкування. Спадкове право згідно з БГБ засноване у своїх істотних рисах на старому німецькому праві. Характерною ознакою спадкування відповідно до Кодексу стала відсутність меж спадкування за законом. У разі відсутності більш близьких родичів спадкоємцями померлого ставали родичі будь-яких віддалених ступенів.

Родичі призивалися до спадкування за законом за так званими парантелами (лініями). Першу лінію становив сам спадкодавець зі своїми низхідними (§ 1924). Другу лінію становили батьки спадкодавця зі своїми низхідними тощо. Першорядна лінія (парантела) виключала спадкоємців інших ліній (парантел). І найголовніше, усередині парантели, що успадковує, спадщину одержують не всі родичі, а тільки глави даної парантели.

Особливе правове становище в цій системі спадкування займав той з подружжя, хто пережив. БГБ надав тому з подружжя, який пережив, право власності на певну частину спадщини померлого (від 1/4 до 1/2 за наявності спадкоємців перших двох ліній, а також діда і баби). Якщо ж немає родичів першої і другої ліній, діда і баби — уся спадщина переходить до того з подружжя, який пережив (§ 1931). Отже, згідно з ЦК той з подружжя, який пережив, був привілейованим законним спадкоємцем.

Поряд зі спадкуванням за законом, БГБ регулює і спадкування за заповітом. Кодексом проголошений принцип свободи заповіту з правом «усунути від спадкування за законом родича або подружжя» (§ 1938). ЦК встановив легальні обмеження свободи заповіту в інтересах найближчих родичів спадкодавця. До таких обмежень традиційно належить «обов'язкова частка». Відповідно до БГБ низхідні спадкодавця, а також батьки і подружжя спадкодавця, якщо вони усунені від спадкування заповітом спадкодавця, можуть вимагати від спадкоємця надання їм обов'язкової частки спадщини. Обов'язкова частка дорівнює згідно з Кодексом половині вартості його частки, яку б він одержав при спадкуванні за законом (§ 2303). Отже, принцип свободи заповіту проведений дуже послідовно й у значному обсязі.

8. Наступні зміни до БГБ

У ХХ ст. до БГБ було внесено істотні зміни, частина яких була оформлена у вигляді додаткових статей до Кодексу, інша — у вигляді окремих законів і норм, доповнених правотворчістю суддів, особливо посиленою в цей час у сфері приватного права.

Так, наприклад, у судах почало формуватися нове розуміння інституту цивільно-правової відповідальності. Принцип свободи договору модифікується за допомогою посилення договірної відповідальності, розглядуваної як правовий засіб соціального захисту населення. Передбачається відповідальність за «*culpa in contrahendo*» (недбалість при укладенні договору). Вже навіть ухилення від переговорів спричиняло обов'язок відшкодувати збитки. У 50-х роках у рамках суддівської правотворчості закріпилася практика, що договори не повинні ущемляти права третіх осіб. Посилення захисної функції договору стосовно третіх осіб можна проілюструвати таким прикладом.

У 1976 р. до цивільно-правової відповідальності був притягнутий власник магазину, у якому дитина, поки її мати розплачувалася в касі, посковзнулася й одержала травму. Підставою для призначення судом цивільно-правової відповідальності в цьому випадку став не укладений, а лише той, який мається на увазі, договір, виходячи з доктрини «обов'язку суспільної турботливості». Посилення ролі квазидоговірної відповідальності (без укладення договору) стало наслідком розробки німецькими юристами поняття «фактичних договірних відносин», визнаного згодом «вираженням зміненої соціальної функції інститутів приватного права».

Це поняття насамперед стало застосовуватися при визнанні договору недійсним або нікчемним. Німецькі юристи почали виходити з того факту, що якщо йдеться про тривалі договірні відносини, то у разі визнання договору нікчемним він не вважається таким до моменту припинення його дії. Іншу групу «фактичних договірних відносин» становлять випадки відповідальності за договором у силу «соціально типових ситуацій» (наприклад, при настанні відповідальності водія, який займає стоянку, не заплативши за неї, тощо). Тут до уваги береться не укладення окремого договору, а масовий характер подібних ситуацій.

Особливістю розвитку сучасного німецького цивільного права стало також розширення поняття збитків, які підлягають відшкодуванню, введення поняття «фіктивних збитків». Так, власнику пошкодженого транспортного засобу має бути не тільки

виплачена вартість ремонту його автомобіля, але й оплачене користування іншим транспортним засобом під час ремонту його автомобіля, навіть якщо він у цей час волів ходити пішки. Стала загальноприйнятною й практика грошового відшкодування лише за просту загрозу настання делікту.

У сфері речового права принципові зміни торкнулися самого визначення права власності. «Власність зобов'язує. Здійснення права власності має служити водночас загальному благу» — вказується у Веймарській конституції 1919 р. Основний закон ФРН 1949 р., закріплюючи в ст. 14 класичний принцип свободи власності, у другому абзаці, однак, відтворює це положення Веймарської конституції. Отже, основним напрямом розвитку права власності в Німеччині в ХХ ст., як і всього німецького права, стає його соціалізація.

Доповнення були внесені й до положень Кодексу, присвячених регулюванню права власності на землю. У 1960 р. був прийнятий Закон про будівництво, у 1961 р. — спеціальний Закон про угоди з землею, який встановив правовий обов'язок власника раціонально використовувати землю. У свою чергу, Закон про будівництво підпорядкував будівництво в містах і селах загальному плану градоустрою, однак рішення забудувувати чи не забудувувати свою ділянку, як і раніше, належало власнику земельної ділянки.

Найбільш значних змін зазнали норми зобов'язального і шлюбно-сімейного права. Були переглянуті положення БГБ про договір майнового, насамперед житлового найму, які істотно розширили права наймача. Положення про зрівняння трудових прав чоловіків і жінок — при прийомі на роботу, при її оплаті і при звільненні — становили зміст зміненого § 611 (1—3) Кодексу.

Незважаючи на те, що ст. 2 Основного закону ФРН 1949 р. проголосила рівноправність чоловіків і жінок, перший закон про рівноправність чоловіка і дружини в сімейних відносинах був прийнятий лише в 1957 р. Цей закон встановив роздільний режим майна подружжя. Майно ж, придбане в шлюбі, є загальною власністю, яка підлягає поділу на рівні частки у разі розлучення.

Зміни в шлюбно-сімейному праві торкнулися й умов визнання дійсності шлюбу і розлучення, і правового статусу позашлюбних дітей.

Закон 1974 р. встановив загальний вік шлюбного повноліття для чоловіків і жінок у 18 років, що виключало право батьків давати згоду на шлюб своїх дітей. Перший закон, який зрівняв

у правах позашлюбних дітей з дітьми, народженими в шлюбі, був прийнятий у 1969 р. Відтепер законодавчо було встановлене право дітей на одержання аліментів від батька і на їхню участь в одержанні спадщини на основі визнання кровного споріднення з батьком. Більше прав стосовно своїх дітей за цим законом одержала і мати.

У 1946 р. було визнане право розлучення з ініціативи одного з подружжя у разі, якщо вони «протягом трьох років не проживають разом, і шлюбні відносини настільки глибоко розхиталися, що унеможливили відновлення шлюбного союзу». При цьому заперечення проти розлучення другого з подружжя не враховувалися, якщо «обидва з подружжя поводитися недостойно в шлюбі». З 1956 р. Федеральний суд, однак, починає вивчати можливості якось обмежити розлучення у разі «краху» сім'ї під впливом католицьких настанов про моральний обов'язок подружжя «розділяти труднощі порівну».

Широкомасштабна реформа, спрямована на подальшу лібералізацію норм шлюбно-сімейного законодавства, була проведена в 1976 р.

На сьогодні § 1565 (1—2) БГБ постановляє: «Шлюб може бути розірваний, якщо він не відбувся. Шлюб вважається таким, що не відбувся, якщо спільне життя подружжя більше не продовжується і немає підстав припускати, що подружжя його відновлять».

Якщо подружжя проживає окремо менше року, то такий шлюб розривається, якщо продовження шлюбу неможливе для того з подружжя, який подав позов про розірвання шлюбу, через поведінку другого з подружжя, яка відзначається винятково жорстокістю.

Параграф 1566 (1) виходить з положення про безсумнівність «краху сім'ї», шлюбу, що не відбувся, якщо подружжя понад один рік проживає окремо й обидва просять про розлучення або якщо подружжя понад три роки проживає окремо, навіть при запереченні одного з них проти розлучення.

9. Торговельне право

Характерною ознакою німецького приватного права є його дуалізм. Існування тут поряд з Цивільним ще й Торговельного кодексу було зумовлене рядом історичних причин, головною з яких стала необхідність створення однакового правового регулювання торгівлі в країні з багатовіковою політичною і правовою роздробленістю.

Початок у 30-х роках ХІХ ст. у Німеччині промислового перевороту спонукав до створення в 1847 р. Єдиного німецького вексельного статуту, а в 1861 р. — першого загальнонімецького Торговельного уложення (кодексу), які заклали основи єдиного німецького торговельного права.

Першочергова уніфікація норм, які регулювали вексельний обіг, була викликана особливою значущістю векселя як засобу задоволення різних майнових потреб у торговому обігу. Німецький вексельний статут 1847 р. сприйняв основні досягнення німецької правової думки ХVІІІ—ХІХ ст. у сфері вексельного права, закріпив специфічний — «німецький» — тип векселя, характерними ознаками якого є абстрактність, формалізм, універсальність.

ТК 1861 р. (в основу якого був покладений проект Торговельного кодексу Пруссії 1857 р.) складався з п'яти книг: «Про торговельний стан», «Про торговельні товариства», «Про негласне товариство й об'єднання для укладення окремих торговельних угод за загальний рахунок», «Про торговельні угоди» і «Про морську торгівлю». Центральною фігурою в ТК 1861 р. виступав купець — «особа, яка займається у вигляді промислу торговельними справами». З огляду на це торговельне право і розумілося як «особливе приватне право купців», що дістало вияв у змісті норм ТК 1861 р., де найбільш повне регулювання одержали питання, пов'язані з організацією торговельного підприємства купця, як одноособового, так і колективного (у вигляді торговельного товариства).

З прусського проекту до ТК перейшов цілий комплекс детально опрацьованих норм, присвячених фірмі купця, представництву в торговельному обігу, торговельній документації та ін. Особливістю першого єдиного німецького ТК стало послідовне проведення в ньому принципу майнової самостійності торговельних товариств, що виступають як самостійні суб'єкти (юридичні особи) торговельного права.

Створене ще в умовах відсутності єдиного цивільного права, Торговельне уложення 1861 р. покликане було певною мірою виконувати функції Цивільного кодексу, що привело до закріплення в ньому цілого ряду цивільно-правових положень, зокрема загальних положень про угоди тощо.

Об'єднання Німеччини в 1871 р., що супроводжувалося надзвичайним підйомом в усіх галузях німецької економіки, виникненням нових форм приватноправових об'єднань (промислового товариства, товариства з обмеженою відповідальністю,

колоніального товариства та ін.), спонукало до кардинального реформування торговельного законодавства. Результатом цього стало прийняття в 1897 р. нового Торговельного кодексу, який продовжує діяти і дотепер. Безпосереднім поштовхом до його створення стало прийняття в 1896 р. Німецького цивільного уложення, стосовно норм якого положення торговельного права мали посісти місце спеціальних (доповнюючих) норм.

На відміну від ТК 1861 р., ТК 1897 р. уже не містить ніяких загальних положень, закріпивши лише діючі в торговельному обігу специфічні принципи й інститути. Він складається з чотирьох книг. Перша книга присвячена організації і діяльності торговельних підприємств. Друга — містить положення про торговельні товариства, включаючи негласні товариства. У третій книзі розглядаються питання укладення окремих торговельних угод. І, нарешті, остання книга регулює морську торгівлю, включаючи морське страхування.

Зміни, що відбулися в економіці Німеччини наприкінці ХІХ ст., обумовили якісно новий підхід німецького законодавця до визначення суб'єкта торговельного права, що позначилося і на змісті ТК 1897 р. Відтепер як комерсанти почали розглядатися не тільки купці у вузькому розумінні слова, а й усі великі підприємці, як посередники, так і виробники. Для визначення їх правового статусу в ТК 1897 р. були включені поняття «повного» і «неповного» комерсанта, комерсанта «за обов'язком», «за необхідністю», «за бажанням» і «за формою», що перетворює торговельне право з «особливого приватного права купців» на особливий комплекс норм, які регулюють підприємницьку діяльність.

Основні зміни, що відбулися в німецькому торговельному праві в ХХ ст., були пов'язані з обмеженням сфери дії норм Торговельного кодексу в зв'язку з прийняттям спеціальних законів, які містять докладне регулювання окремих торговельно-правових інститутів. Найбільших змін зазнав інститут акціонерного товариства. Основна мета, яку переслідував німецький законодавець, створюючи акціонерний закон 1931 р., полягала у встановленні більшого фінансового контролю у сфері акціонерного підприємництва шляхом запровадження обов'язкової річної звітності й інституту незалежних економічних експертів. Згодом ці положення були розвинуті в акціонерному законі 1965 р., який містить докладну регламентацію питань, пов'язаних з заснуванням, внутрішньою організацією акціонерного товариства, відповідальністю засновників і посадових осіб.

Певні зміни до ТК 1897 р. були внесені також завдяки прийняттю Закону про недобросовісну конкуренцію 1909 р., Закону про сприяння стабільності і зростання економіки 1967 р., Закону про загальні умови купівлі-продажу 1976 р. та ін.

10. Кримінальне право

Стаття 4 Конституції Німецької імперії 1871 р. встановила, що «видання основ цивільного, кримінального і процесуального законодавства» належить до виключної компетенції імперії. На виконання цього положення вже в травні 1871 р. на території імперії почало діяти Кримінальне уложення Німецької імперії, що сприйняло норми Кримінального уложення Північно-Німецького союзу 1870 р.

Подібно до КК Франції 1810 р. Кримінальне уложення (кодекс) Німецької імперії (КК) базувалося на ідейних засадах так званої «класичної» школи кримінального права, найбільш яскравими представниками якої в Німеччині були Г. Гегель, І. Кант, А. Фейєрбах, К. Біндінг. Останні розглядали як злочин лише діяння, що недвозначно заборонялися законом на момент їх вчинення, а основне призначення покарання вбачали в справедливій відплаті за скоєний злочин. Безпосереднім же автором КК 1871 р. став німецький правознавець Адольф Леонард.

КК Німецької імперії 1871 р. складався з трьох частин, перші дві з яких були присвячені загальним питанням кримінального права: принципам розмежування правопорушень і призначення кримінального покарання, а також інститутам замаху, співучасті та ін. Третя книга становила Особливу частину, закріпивши конкретні види злочинів і покарань.

На відміну від БГБ, прийняття якого супроводжувалося тривалою бурхливою дискусією, КК 1871 р. був введений у дію дуже швидко, викликавши дискусію лише з одного питання — питання про допустимість смертної кари, оскільки в той час у Саксонії й у ряді інших німецьких держав смертна кара була скасована.

Усі злочинні діяння поділені в КК 1871 р. на злочини, проступки і поліцейські порушення залежно від тяжкості передбачених за них покарань.

Найсуворіше каралося порушення існуючого ладу Німецької імперії. У §§ 80, 81 як державна зрада кваліфікувалися убивство імператора, спроба насильницької зміни державного устрою імперії, зміна порядку престолонаслідування. За один лише публічний виступ або поширення публікацій з метою спонукати до

одного із зазначених діянь винний позбавлявся волі на строк до 10 років. Проголошення промов на зборах, поширення публікацій або зображень, що підбурювали до непокори законам чи іншим постановам влади, каралися великим штрафом або тюремним ув'язненням до двох років. У § 116 передбачалася сувора кримінальна відповідальність для осіб, які збиралися в публічних місцях і не розходилися після триразового наказу посадових осіб. Якщо учасники зборів чинили опір, вони каралися як бунтівники.

Система покарань включала смертну кару, різні види позбавлення волі (тюремне ув'язнення, утримання у фортеці та ін.), штраф, конфіскацію майна й обмеження в правах. Незважаючи на суворість покарань, КК 1871 р. сприйняв і окремі ліберальні тенденції. Так, застосування смертної кари (запровадженої під тиском Пруссії в бундесраті) як міри покарання в мирний час допускалося лише в двох випадках: за державну зраду, включаючи зраду конкретній німецькій державі, і за сплановане умисне вбивство. На відміну від кримінальних законів окремих німецьких держав КК Німецької імперії виключав застосування тілесних покарань, розглядуваних як пережиток середньовіччя.

Подальший розвиток кримінального законодавства в Німеччині проходив під прапором нового — «соціологічного» — напрямку в німецькій кримінально-правовій науці, засновником якого вважається професор Берлінського університету Ф. Ліст. У період з 1912 по 1933 р. була створена велика кількість комісій з метою перегляду окремих положень КК 1871 р., з'явилося 8 нових проектів КК, але жоден з них так і не був прийнятий.

Після відверто терористичних, антилюдських кримінальних установлень нацистської Німеччини і наступного їх скасування найістотніші зміни до кримінального права були внесені в 50—60-х роках ХХ ст. У 1954 р. бундестагом була утворена комісія з підготовки «великої реформи» кримінального права, яка вирішила, однак, обмежитися спочатку лише реформою Загальної частини. Новація полягала у відмові від колишньої тричленної класифікації злочинних діянь. Відтепер вони поділялися на злочини (за які передбачалося як міра покарання позбавлення волі на один рік і більше) і проступки (які каралися позбавленням волі на строк до одного року або штрафом). Інші менш тяжкі діяння почали розглядатися як адміністративні правопорушення і регулюватися Законом 1968 р. про адміністративні правопорушення. У результаті проведення рефор-

ми з 1 січня 1975 р. у ФРН почав діяти новий КК, Загальна частина якого була створена в 60-ті роки ХХ ст., а Особливу частину становили норми КК 1871 р., які зазнали змін, але зберегли колишню систему, нумерацію, формулювання.

Істотні зміни до Особливої частини були внесені в зв'язку з прийняттям законів про боротьбу з економічною злочинністю (1976 і 1986 рр.), про боротьбу з тероризмом (1986 р.), про злочинні діяння проти навколишнього середовища (1980 р.), про посадові злочини (1980) та ін. У зв'язку з виданням цих законів у 1987 р. була прийнята нова редакція КК ФРН.

У новій редакції Особливої частини КК особлива увага приділяється різним видам злочинів в економічній сфері й у сфері захисту навколишнього середовища, докладно розглядаються протизаконні дії посадових осіб. Досить значним за обсягом є також розділ КК, присвячений злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством, і злочинам спрямованим проти сім'ї.

Чинне кримінальне законодавство Німеччини передбачає так звану дуалістичну систему кримінальних санкцій: призначення основного покарання (позбавлення волі і штраф) і поряд з цим застосування заходів виправлення і безпеки (додаткове покарання), наприклад, у вигляді позбавлення права обіймати певну посаду, користуватися правами (§ 45), заборони керувати транспортним засобом. Послідовно втілюючи в життя основні демократичні принципи й ідеї правової і соціальної держави, чинний КК не передбачає застосування смертної кари (забороненої ст. 102 Конституції ФРН) навіть за особливо тяжкі злочини, замінюючи її довічним позбавленням волі.

11. Трудове і соціальне законодавство

Основна тенденція розвитку німецького права наприкінці ХІХ ст. дістала вияв у його поступовій «соціалізації», що багато в чому пояснювалося активною позицією соціал-демократів у рейхстазі. У 70-х роках ХІХ ст. у Німеччині починає формуватися особливий комплекс норм, що регулюють укладення угод між підприємцями і найманими працівниками з приводу визначення робочого часу й умов оплати праці (так звані тарифні угоди), який згодом разом з іншими нормами сприяв створенню нової галузі права, що одержала назву «трудове право».

Перша тарифна угода була укладена в Німеччині ще в 1873 р. у сфері друкарської промисловості. Її активними учасниками стали профспілки, уперше легалізовані Промисловим статутом

1869 р. Північно-Німецького союзу. Поряд із принципом свободи підприємництва цей Статут закріпив свободу промислових об'єднань. Так, ст. 152 проголошувала, що надалі скасовуються «всі наявні заборони й кримінально-правові приписи, що діють стосовно дрібних виробників, підмайстрів, а також фабричних робітників із приводу укладення ними між собою угод з метою досягнення більш вигідних умов праці та її оплати».

Серед профспілок, які виникли в цей час, найактивнішими були так звані вільні профспілки, створювані під керівництвом соціал-демократів. Найбільшого поширення вони набули після скасування в 1890 р. Виняткового закону проти соціалістів. Перебуваючи під значним впливом класової теорії К. Маркса, яка заперечувала можливість будь-якого компромісу між «працею і капіталом», «вільні профспілки» тривалий час виступали проти укладення угод з підприємцями і лише з 1899 р. їх почали розглядати як один із засобів втілення в життя інтересів працівників.

Утворення в 1918 р. Веймарської республіки ознаменувало початок нового етапу в становленні трудового права Німеччини. У центрі уваги німецького законодавства в цій сфері, як і раніше, залишалося питання про тарифні угоди, які ґрунтувалися в цей період на принципі «тарифної автономії». Відтепер усі умови організації й оплати праці мали встановлюватися шляхом укладення відповідних колективних угод між об'єднаннями підприємців і профспілками. Тарифний договір, що виник таким чином, виступав як єдиний правовий акт, який регулює взаємовідносини між власником підприємства і працівниками.

Нормативний характер тарифних угод був закріплений шляхом прийняття в 1918 р. спеціальної постанови про тарифний договір. Однак принцип «тарифної автономії» не зазнав змін, оскільки зберігався відомчий розгляд трудових спорів, який усе більше набував рис примусового примирення сторін. Процедура розгляду трудових спорів була регламентована постановою від 30 жовтня 1923 р., відповідно до якої всі трудові спори мали розглядатися створеними на паритетних засадах комісіями, на чолі яких стояв голова, який не належав до жодної зі сторін. Функції останнього зазвичай виконувала відповідна посадова особа. Оскільки представники роботодавця і трудового колективу часто не могли дійти згоди, рішення приймалося головою комісії одноосібно. Особливо активно подібна практика почала застосовуватися в останні роки Веймарської республіки. У цей

період на зміну принципу «тарифної автономії» приходять законодавче нормування оплати праці, що найбільш яскраво проявилось в період фашистської диктатури.

Процес поступового виокремлення трудових договорів із загальних приписів БГБ про найм послуг і пов'язаного з цим формування галузі трудового права в Німеччині, який намітився ще на початку ХХ ст., завершився вже після закінчення Другої світової війни. У 1949 р. у ФРН приймається Закон про тарифні договори, що заклав міцну законодавчу базу для визначення умов організації й оплати праці. У цей період після тривалого підпільного існування на політичну арену Німеччини знову виходять профспілки. У ст. 9 Основного закону ФРН зазначається, що громадяни мають право «створювати об'єднання для охорони і поліпшення умов праці й економічних умов». Як один із засобів досягнення своїх інтересів допускаються страйки.

Паралельно з нормами, що регулюють взаємовідносини між роботодавцями і найманими працівниками, наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. у Німеччині розвивався особливий комплекс правових норм, який одержав спеціальну назву — «соціальне законодавство».

Першим німецьким соціальним законом став Закон про матеріальну відповідальність 1871 р. Цей закон установив особливу відповідальність власників залізничних підприємств за нещасні випадки, що сталися на них, із працівниками, зайнятими на будівництві й обслуговуванні залізничних колій і потягів. Обов'язок роботодавця в таких випадках відшкодувати ушкодження здоров'я не залежав від вини.

Німецький законодавець розглядав залізницю як «джерело підвищеної небезпеки». Тому він встановив особливу відповідальність підприємців у цій сфері і закріпив ідею обов'язкового страхування робітників від нещасних випадків, що дозволило дещо поліпшити становище власників залізничних підприємств.

У 80-х роках ХІХ ст. у Німеччині, як уже зазначалося, приймається ряд законів про соціальне страхування: у 1883 р. був прийнятий Закон про медичне страхування робітників, у 1884 р. — Закон про страхування від нещасних випадків тощо. Завершив цей список Закон 1889 р. про страхування на випадок інвалідності і старості (пенсійне страхування). Ці закони заклали основу для створення в Німеччині високоефективного соціального законодавства і розвинутої системи страхових організацій у ХХ ст.

Знаменною віхою в процесі становлення німецького страхового права стало прийняття в 1911 р. постанови про імперське (державне) страхування, яка згодом одержала назву Соціального кодексу. Ця постанова була дуже великою за обсягом і складалася з шести книг, що об'єднали всі чинні на той час у Німеччині соціально-правові норми. Зокрема, до неї увійшов прийнятий того ж року Закон про пенсійне страхування службовців.

Тенденція до поступового зрівняння в правах робітників та службовців у соціальній сфері продовжувала залишатися основним напрямом розвитку соціального законодавства Німеччини і після Другої світової війни. Інша тенденція полягала у запровадженні обов'язкового соціального страхування для осіб різних професій: дрібних виробників, лікарів, сільськогосподарських працівників та ін., що привело до створення розгалуженої мережі страхових організацій по всій країні.

З метою вдосконалення системи державного страхування в 1953 р. у Німеччині був створений спеціальний Суд у соціальних справах, до компетенції якого належав розгляд спорів у соціальній сфері.

У 70-ті роки ХХ ст. була проведена широкомасштабна реформа соціального законодавства. У ході її здійснення в 1975 р. у новій редакції приймається книга перша («Загальні положення») Соціального кодексу, у 1976 р. — книга четверта («Положення про соціальне страхування»), у 1988 р. — книга п'ята («Медичне страхування»). У 1989 р. була перероблена остання — шоста книга Соціального кодексу, присвячена питанням пенсійного страхування.

Тема 17. Японія

1. Переворот Мейдзі 1868 р.
2. Адміністративні і соціально-правові реформи.
3. Утворення політичних партій.
4. Конституція 1889 р.
5. Урядова влада і центральна адміністрація.
6. Конституція 1947 р.
7. Японія: від аутсайдера до лідера.
8. Право.

1. Переворот Мейдзі 1868 р.

У XVIII ст. територія Японії складалася з трьох великих островів (Хонсю, Кюсю і Сікоку) та дрібних островів, що прилягали до них. Острів Хоккайдо, або, як він тоді називався, Едзо, був колонізований японцями лише в його найпівденнішій частині. Решта цього острова була заселена підвладним Японії племенем айну (едзо), яке ще в попередні століття японці відтіснили на Північ і частково винищили.

Населення Японії на той час становило близько 29 млн чоловік. Управління країною перебувало в руках феодалного дому Токугава. Незважаючи на те, що верховним власником землі усе ще формально вважався імператор, оскільки він реальної влади не мав, землею розпоряджався сьогунат Токугава. У безпосередньому його володінні і у володінні його прямих васалів, з яких комплектувалися урядовий апарат і органи управління міст, було близько чверті всієї території країни. Інша земля знаходилась у власності даймьо. Вони поділялися на фудай-даймьо, з яких призначалися вищі чиновники центрального урядового апарату, і годзама-даймьо, які здавна були в опозиції до дому Токугава і не залучалися до управління країною.

Територія Японії, за винятком власних володінь сьогуна і його васалів, розпадалася на князівства (хан), які в літературі зазвичай називаються кланами; їх було близько 260 у XVIII—XIX ст. Князівство являло собою адміністративно-господарську одиницю, на чолі якої стояв даймьо, який був фактичним власником усєї землі. У руках даймьо перебувала вища адміністративна і судова влада, на його користь надходили феодалні повинності із селян; його свиту становили самураї. Із середовища самураїв формувався апарат управління кланом, з них же комплектувалося військо. Великі князівства відгороджувалися від інших митними бар'єрами, випускали власні гроші тощо.

До середини XIX ст. на Далекому Сході посилилася експансія капіталістичних країн, насамперед США. Підвищений інтерес американських капіталістів до Японії був викликаний рядом причин. Японія була важливою базою для американських суден, що плавали у північних водах Тихого океану. Прагнення США створити такі бази посилювалося розвитком китобійного промислу й особливо поширенням парового флоту, який потребував вугілля. Японія з початку XIX ст. розглядалася США як зручний плацдарм для зміцнення американських позицій на Далекому Сході, насамперед у Китаї, в економіці якого панува-

ла Англія. Експансія США диктувалася і прагненням віднайти нові ринки збуту для американської промисловості.

У 1853 р. американська ескадра під командуванням Перрі підійшла до японських берегів. Загрожуючи обстрілом Едо, США домоглися згоди Японії на переговори. На початку наступного року був укладений договір між США і Японією. Він надавав американським суднам, що зазнали аварії, право заходити в два японських порти (Сімода, Хакодате), де вони могли запасатися вугіллям, продовольством, водою тощо, але не дав американцям права торгувати з Японією. Лише в 1858 р. американський уповноважений Харріс домігся підписання нерівноправного для Японії торгового договору. Цей договір, складений за зразком договорів європейських держав і США з Китаєм та іншими країнами Сходу, передбачав екстериторіальність американців у Японії й обмеження її митної автономії (мито на імпорتنі й експортні товари не могло змінюватися без згоди США). США розраховували забезпечити собі в Японії переважний вплив. У ст. 2 США нав'язували своє посередництво в спірних питаннях між Японією і будь-якою іншою країною. Стаття 10 передбачала постачання Японії американського озброєння, військових суден, запрошення Японією американських військових інструкторів тощо.

За типом цих американо-японських договорів (але без статей 2 і 10) невдовзі уклали з Японією договори Англія, Франція, Росія і деякі інші європейські держави. Отже, Японія, як і Китай, опинилася в нерівноправному становищі стосовно європейських держав і США, з тією лише різницею, що ініціативу в нав'язуванні Японії нерівноправного режиму взяли на себе США, а не Англія, як це було в Китаї. Однак панування Англії у світовій промисловості, торгівлі і військово-морській справі зумовило її провідну роль і в торгівлі з Японією. Англія незабаром стала мати більший, ніж США, політичний вплив в Едо, хоча США всіляко цьому протидіяли.

Одночасно з адміралом Перрі до Японії в 1853 р. прибув для укладення торгового договору російський уповноважений віце-адмірал Путятін. Росія намагалася встановити торговельні зв'язки з Японією ще за Петра I. Потім, у 1739 р. біля берегів Хонсю з'явилися російські судна другої експедиції Берінга, що почали торгівлю з місцевим населенням, але були змушені залишити країну на вимогу японської влади. У 1792—1793 рр. на Хоккайдо прибув посланник Росії Лаксман, який одержав у результаті переговорів право на заходження російського судна для

торгівлі в Нагасакі. Однак подальші спроби Росії (посольство Резанова в 1804 р. та ін.) розпочати торгівлю з Японією довго не приводили до успіху.

Путятін прибув у Нагасакі, а не в район Едо, куди іноземним кораблям не дозволено було підходити. Він мав категоричні інструкції не вдаватися до жодних погроз. Перший російсько-японський договір був укладений у Сімода 7 лютого 1855 р. Відповідно до його умов майже всі Курильські острови були визнані російським володінням. Водночас Японія відмовилася визнати безспірні права Росії на Сахалін.

Поступове становлення буржуазної держави в Японії, яке почалося в другій половині XIX ст., у ході якого абсолютна монархія перетворювалася на дуалістичну монархію буржуазного типу, не було пов'язане з переможною буржуазною революцією.

Японія до XIX ст. була феодальною країною, процеси розвитку якої були значною мірою загальмовані політикою «самоізоляції» насамперед від «західних варварів». З початку XV ст. розвиток ремесел і торгівлі, міст приводить до створення місцевих ринків, до остаточного закріплення економічної і політичної самостійності можновладних князів — представників великих феодальних домів — даймьо («велике ім'я»). Володіння даймьо охоплювали провінцію або групу провінцій. Вони лише номінально визнавали владу центрального військово-олігархічного уряду, очолюваного сьогуну («великим полководцем»), представником одного з найбільших і найсильніших феодальних домів. Перший сьогунат, що призвів до фактичного усунення від управління японського імператора, який зберіг лише релігійно-ритуальні функції, був утворений у Японії ще в XII ст.

Певної централізації державної влади за допомогою військової сили домоглися лише сьогуні з династії Токугава, у період третього сьогунату (XVII—XIX ст.). Тоді ж найбільш завершених форм набув в Японії і становий поділ, скріплений законом і владою сьогуну, що можна виразити формулою «сі-но-ко-сьо»: самураї, селяни, ремісники, торговці. Самурайсько-дворянський стан був неоднорідним. Вищий прошарок феодальних князів поділявся на 2 категорії: фудай-даймьо, які обіймали всі адміністративні посади при сьогуні, у тому числі й у його уряді бакуфу («воєнно-польова ставка»), і годзама-даймьо — «зовнішні» князі, усунені від управління.

До вишого прошарку самурайського стану належала і придворна (при імператорі) аристократія (куге), яка повністю зале-

жала від сьогунської адміністрації і одержувала від неї рисові пайки. За рахунок цих пайків жила й основна маса служилого військового самурайства, яка належала до армії сьогуна або того чи іншого даймьо. Самураї протистояли трьом нижчим станам. Лише їм належало право обіймати адміністративні, державні і військові посади. Виключно самурайським заняттям була військова служба.

У XVIII ст. у міру розвитку ремісничого виробництва, домашньої мануфактурної промисловості феодальний стан торговців, який займав найнижчу сходинку феодальних сходів, почав відігравати дедалі важливішу роль. З розвитком товарно-грошових відносин почався розклад самурайського стану, що потрапляв в усе більшу залежність від торгово-лихварського капіталу. Найбільший торговий дім Міцуї став з XVII ст. фінансовим агентом самого сьогуна, а потім банкіром імператора.

У результаті збідніння даймьо самураї втратили своїх покровителів, а водночас рисові пайки, і стали поповнювати лави супротивників правлячого режиму. Невдоволення сьогунтом, який ущемляв феодальну вольницю, назрівало і серед значної частини даймьо. Поглибився з розвитком товарно-грошових відносин і процес розшарування японського селянства. Найбідніша частина селянства, що потерпала від тяжких орендних платежів, податків, голоду, зловживань адміністрації, грабежу лихварів, стає головною силою дедалі більш грізних народних, так званих «рисових бунтів».

До середини XIX ст. Японія залишалася феодальною державою. Жорстка система станових розмежувань у ній доповнювалася особливою військово-служивою ієрархією в межах державного устрою сьогунату. Лише військова адміністрація сьогуна — бакуфу — об'єднувала країну. Реально Японія, як і раніше, розпадалася на окремі князівства, підвладні феодальним кланам на чолі з даймьо. У японському суспільстві, навпаки, до першої половини XIX ст. намітилися нові явища, пов'язані з розвитком міст і купецтва як нового соціального прошарку. Надмірні станові обмеження, податковий тягар викликали зростання суспільного невдоволення. Майже постійними стали селянські повстання в князівствах, що збирали під своїми прапорами і численних декласованих самураїв. Між князівствами Півдня і Півночі намітилися розбіжності, пов'язані з різним рівнем соціальної й економічної модернізації. Це було зумовлено оформленням опозиції південних кланів і князів, що примикали до них, режиму сьогунату. Частковою спробою подолати кризу бу-

ли обмежувальні реформи «темпо» (1841—1843 рр.). Були ліквідовані деякі соціальні монополії, полегшено розвиток мануфактур, у великих князівствах Сацума, Тьосю були проведені податкові й адміністративні реформи.

У наростанні соціально-політичної кризи в Японії середини XIX ст. особливу роль відіграв зовнішній фактор: відносини з європейськими державами і США й урядова політика щодо цих зв'язків. З 1640 р. країна була «закрита» для зносин з усіма державами, крім Китаю і Кореї; на ослушників чекала смертна кара. Заборонені були сповідання християнства, діяльність місіонерів. Наростання колоніальної експансії США, інших західних держав на Далекому Сході призвело в 1854—1858 рр. до примусового «відкриття» Японії для морської торгівлі і комерційної діяльності іноземців. Були укладені нерівноправні договори США, Англії, Росії з Японією. Взаємовідносини з європейськими державами були по-різному використані японськими феодалними кланами і сьогунатом. Одні отримували комерційні і військові вигоди, допускаючи пограбування своїх володінь, інші намагалися відновити «святині» колишніх порядків, обґрунтовано вбачаючи в модернізації небезпеку для режиму. З 1858 р. протистояння з питання про зовнішні відносини вилилося в боротьбу даймьо різних кланів за гегемонію в бакуфу. Прихильники модернізації об'єдналися навколо клану Сацума (а також Тьосю, Тоса). Ці клани і виступили організаторами боротьби з бакуфу.

Розкол феодалних угруповань відбувався на тлі значного зростання селянських заворушень (1860—1867 рр.). Деякі клани почали використовувати селянські збройні загони для боротьби із супротивниками, що стало одним з порушень феодално-станових звичаїв. Розкол сил, які підтримували сьогунат, активізація реформаторів підвищили політичне значення імператорського двору, зокрема придворної аристократії і чиновництва — куге. Під гаслом захисту політичного інтересу куге у центральних районах країни ширився рух за відновлення прав імператорської влади. У південних кланах і серед самурайського чиновництва (якому реально належала середня і низова адміністрація в країні) зміцніли прагнення до повалення бакуфу.

У серпні 1863 р. найбільші клани Сацума, Тьосю і Тоса ввели в столицю — Кіото — війська, здійснивши державний переворот. Однак подальші події й аристократичні протиріччя розкололи опозицію, тимчасово підсилюючи угодовські настрої. Виникли проблеми щодо реалізації імператорської влади, ос-

кільки все реальне управління було в руках бакуфу. Між кланами розгорнулася громадянська війна (1863—1867 рр.), яка йшла з перемінним успіхом поки на політичній арені не з'явилися нові могутні сили: купецькі клани надали опозиціонерам суттєву фінансову підтримку, селянські загони — госі — набули образу напіврегулярної армії, оснащеної новою зброєю. У ході війни усе більшу суспільну підтримку почала діставати ідея політичного представництва як органу, здатного спрямовувати імператорську політику.

Військово-політичний переворот набув легальних форм після несподіваної зміни в країні верховної влади. Наприкінці 1866 р. помер імператор Комей, влада номінально перейшла до нового монарха — Муцухіто, який за японською традицією взяв собі ім'я Мейдзі («освічене правління»)¹.

В антисьогунській опозиції взяли гору інтереси придворних куге і самурайського чиновництва, які вимагали повної політичної реформи і повернення до історично-міфологічної монархії. Спираючись на військові загони опозиційних кланів, заколотники-реформатори зажадали від сьогуну Кейкі повернути владу імператору, скасувавши повноваження Ради регентів та інших інститутів. 14 жовтня 1867 р. він оголосив про складення з себе повноважень сьогуну. Політичний переворот був доповнений двірцевим: нарада куге і чиновництва 8—9 грудня виробила принципи нового державного порядку. Ці принципи були легалізовані в імператорському маніфесті від 9 грудня 1867 р., що формально завершив переворот. У маніфесті: 1) констатувалося повернення сьогуну влади імператору; 2) скасовувалися посади регентів, головного радника й інститут бакуфу; 3) проголошувався новий політичний курс — «Політика має ґрунтуватися на принципах, встановлених імператором Дзімму при утворенні нашої країни, — весь народ, цивільні і військові, вищі і нижчі... повинні однаково поділяти радощі і прикрожі життя».

Васали дому Токугава в цілому схвалили відновлення монархії. Але реальна влада сьогуну в Північній і Центральній Японії залишилась непохитною. Спираючись на власну армію, сьогун розпочав ще одну громадянську війну (1868—1869 рр.). Вона за-

¹ Мейдзі — «освічене правління» — офіційне найменування років правління японського імператора Муцухіто (1868—1912 рр.). Введення одним з перших актів нового уряду спеціального літочислення за назвами періодів правління того чи іншого імператора було зроблено для зміцнення в очах населення політичної і релігійної імператорської влади.

кінчилася перемогою імператорських сил і повною ліквідацією інституту сьогунату (опір окремих заколотних даймьо тривав ще близько двох років). Хоча переворот мав суто верхівковий прояв (незважаючи на те, що він сколихнув широкі самурайські маси і міське населення), його значення для державного розвитку Японії було велике: з падінням сьогунату була зруйнована вся багатолітня державно-адміністративна і військова система країни.

У результаті перевороту Мейдзі в Японії із запізненням встановилася абсолютна монархія і відкрилися перспективи для швидкого завершення централізації країни. Однак особливості часу зумовили зростання впливу антифеодальних соціальних сил і реформаторського чиновництва. Це зробило еру Мейдзі періодом швидкої політичної модернізації державного устрою і формування нової правової системи.

2. Адміністративні і соціально-правові реформи

Реформи, здійснені після політичного перевороту, практично повністю ліквідували залишки феодальних відносин в управлінні країною, охопивши і соціально-правову сферу.

Після Реставрації в 1868 р. імператорський уряд провів конфіскацію значної частини володінь князівств, які підтримували сьогуна, а також його особистих володінь і володінь 8 феодальних міст. У 1869 р. князі — даймьо — «повернули» імператору права щодо управління своїми князівствами, включаючи і тих, хто виступив ініціатором перевороту. (Більшість даймьо Сацума, Тьосю інших князівств були направлені до їх колишніх князівств як губернатори.) Невдовзі відбулося знищення кланової ієрархії і повне скасування князівств. Замість князівств був запроваджений новий адміністративно-територіальний поділ (1871 р.) — 72 кени (префектури) і 3 фу (столичні округи), правителі яких були вже суто урядовими чиновниками. У 1878 р. у міських і сільських округах було засноване всестанове самоврядування у вигляді об'єднаних зборів, у яких брали участь, щоправда, громадяни з високим майновим цензом.

Завершенням ліквідації військово-аристократичних принципів сьогунату стало скасування стану даймьо. У 1872 р. замість поділу суспільства на чотири стани був запроваджений його поділ на вище дворянство, рядове дворянство і простолюди. Потім були прийняті закони про громадянську рівність, запровадження обов'язкових для всіх прізвищ, про скасування колишніх обмежень у шлюбах. Заборонялися цехові організації в містах

(1868 р.), що зробило відносно вільними заняття ремеслом і підприємництвом. У листопаді 1872 р. була запроваджена загальна військова повинність (хоча і зі значними обмеженнями), що скасувало один з найважливіших станових самурайських привілеїв.

Одночасно зі станово-правовими перетвореннями уряд провів аграрну реформу. Були скасовані заборони (1872 р.) на продаж і купівлю земель, які існували з 1643 р. Було проведене межування земель (1875–1881 рр.), у ході якого власникам видавали особливі посвідчення (тікен) про права на землю. Завдяки цьому значна кількість поміщиків, які раніше користувалися землею на васальних правах, набули реальне право приватної власності; це ж торкнулося і дрібних самостійних селян-орендарів. Замість традиційних феодалних рисових пайків запроваджувалися грошові пенсії самураям (1876 р.), що позбавило їх значної частини доходів. Був встановлений єдиний поземельний податок (3% від вартості землі).

Поштовхом до прискорення капіталізації економіки стала фінансово-грошова реформа. Після уніфікації грошових знаків у 1869 р. і спрощення системи оподаткування була запроваджена єдина загальнодержавна монета — єна з десятковим поділом (раніше, до 1867 р. у країні легально перебували в обігу 1 тис. 694 види грошових знаків). У 1872 р. був організований державний банк, якому згодом були надані емісійні права. У 1876 р. виник перший у країні приватний банк купецького дому Міцці, який свого часу кредитував боротьбу із сьогунатом. Завдяки встановленому законами особливому державному протекціонізму і майже регулярним бюджетним дотаціям (до 1 млн єн на рік) фінансово-промислові дома почали перетворюватися на найбільші корпорації не тільки економічного, а й політичного значення.

Провідником перетворень виступив центральний уряд, організація якого набула нового вигляду. В ідейно-політичному і правовому відношеннях Реставрація здійснювалася під знаком відновлення древньої японської монархії «єри Дзімму» (VIII–IX ст.). Тому номінально були відновлені дії норм Тайхорьо. Зрозуміло, що фактично це не можливо було реалізувати, як і проголошене відродження принципів древньої адміністрації, на чолі якої стояв би імператорський двір. Такі гасла означали насамперед легалізацію скасування установ та інститутів сьогунату. У 1868 р. Едо був перейменований у Токіо і оголошений новою столицею.

Номинально державна влада цілком належала імператору. Його статус і відновлені права були зафіксовані в особливому Законі про імператорський дім (11 лютого 1869 р.). Закон встановлював чіткий порядок престолонаслідування в роді монарха (від батька до старшого сина), обов'язковість процедури коронації, вік настання повноліття (18 років).

Власність імператорської фамілії проголошувалася спадковою і невідчужуваною. Для управління справами імператорського дому засновувалася Сімейна рада. Державні повноваження монарха в Законі відображені не були здебільшого через те, що після Реставрації реальна повнота влади перейшла до аристократичного уряду, що було закріплено кількома політичними (конституційними) угодами.

Новий центральний уряд був заснований у ході Реставрації за китайським зразком VII ст. Уряд — сансеку — очолював прем'єр (сосай), яким став принц Арісугава. Організаційно сансеку був об'єднанням сановників ще двох рівнів: 10 державних міністрів (гаджі) і 20 державних радників (сенію).

Основи більш політично реальної і плюралістичної організації вищої адміністрації були закріплені в п'яти статтях імператорської клятви 14 березня 1868 р. Імператор гарантував: 1) створення широких зборів і вирішення державних справ відповідно до загальної думки; 2) єдність турботи про загальнонаціональні інтереси з боку як правителів, так і підлеглих їм осіб; 3) свободу розвивати свою діяльність усім військовим і цивільним особам; 4) скасування поганих звичаїв і зміцнення правосуддя; 5) звернення обличчям до усього цивілізованого світу «для запозичення знань».

Відповідно до перших двох «обіцянок» уряд був реорганізований за спеціальним декретом про державну перебудову — Сейтасе (17 травня 1868 р.). Сансеку скасовувався. Головним владним органом стала Державна рада (Дадзекан). Вона вважалася вищою законодавчою, урядовою і судовою установою імперії. Склад її визначався імператором. До Державної ради входили вищі сановники і куге, верхівка самурайського чиновництва. Пізніше в її складі були створені департаменти: у справах синтоїстської релігії, фінансів, військовий, іноземний і юстиції. У 1871 р. Державна рада була ще раз реорганізована, а саме: поділена на три відомства — центральну, праву і ліву палати. Основна влада була зосереджена в центральній палаті.

У соціально-політичному відношенні Реставрація знаменувалася безумовним пануванням дворянства (самурайського ста-

ну). На початок 1871 р. урядовий апарат усіх рівнів на 89% складався із самураїв. Пізніше почала швидко зростати кількість вихідців з городян (на початок 1880 р. вони становили вже до 25% усієї кількості чиновників). Вищий ешелон влади був доступний лише придворній аристократії і впливовим самурайським родам. Самурайська підтримка Реставрації була не абсолютною. Чимала частина цього досить численного в Японії XIX ст. стану (до 1/10 населення) виступила з консервативних позицій. У 1874–1878 рр. уряд зіштовхнувся з великими самурайськими заколотами. Заколоти були придушені, але спонукали уряд до активізації агресивної зовнішньої політики. З іншого боку, самурайський стан став соціальною базою формування ліберально-конституційного руху.

3. Утворення політичних партій

Політична необхідність узгодження урядової діяльності з позицією найбільш активних суспільних сил зумовила появу після Реставрації політичних партій. Найважливішою особливістю цього процесу в Японії стало те, що партії формувалися до встановлення справді конституційного ладу. Тому і самі партії мали особливий характер проурядових угруповань головним чином чиновництва, самурайства і промисловців, які розрізнялися другорядними рисами програм та ідеології.

Ліберально-політичний рух у країні склався в 1874 р., після того як уряд відкинув подану радником Гато записку про створення народного, більш широкого представництва. Дещо пізніше прихильники політичної реформи об'єдналися в Товариство за метою в житті (Ріссіся). Це була перша в Японії (1875 р.) політична організація, до якої увійшли головним чином самурайського клану Тоса. Потім виникло ще одне товариство — Айкокуся (1875 р.). Воно висунуло гасло політичної перебудови суспільства на основі поділу влади за європейським типом. Наприкінці 1870-х років ліберальний рух набув частково антиурядового характеру і тому не мав широкої підтримки. До 1884 р. товариства саморозпустилися.

На основі ліберального руху 1870-х років організаційно оформилася Ліга боротьби за свободу і народні права, до якої в основному увійшли ліберальні поміщики і землевласники, які прагнули до більшої політичної модернізації. Головними вимогами Ліги стали заклики до свободи підприємництва, до зниження податків. У 1881 р. рух перетворився на першу японську політичну партію — Конституційно-ліберальну (Ріккен

дзіюто); її лідером став Ітагакі. Прихильники ліберальних настроїв іншої соціальної орієнтації — чиновники, міська інтелігенція тощо — об'єдналися в Партію реформ (Ріккен кайсінто, 1881 р.). На чолі її став видатний сановник Окума. Партія була більш стриманою у своїй політичній програмі, висловлюючись за повну підтримку монархії, шанування імператора, але для досягнення «щастя народу» закликала до реформування самоврядування і представництва, що обирається. Реформаторські урядові кола ініціювали створення суто державницької партії, яка б служила й об'єднанню реформаторських сил, і адміністративній боротьбі з опозиціонерами, — Конституційно-імператорської (Ріккен тейсейто, 1882 р.). До неї увійшли головним чином чиновники різних рівнів, які підтримували тодішнього урядового лідера Іто.

Із самого початку свого створення японські політичні партії відзначалися міцними зв'язками з місцевим самоврядуванням, з чиновництвом префектур. Ці зв'язки багато в чому ще перепліталися з колишніми клановими, з новою економічною реальністю — орієнтацією на ті чи інші фінансово-промислові групи (Міцуї, Міцубісі та ін.). Організаційна система партій була нерозвинута і заміщувалася традиційними відносинами підпорядкованості, ґрунтуючись на клановій і політичній ієрархії. Визначальне слово залишалось за лідером — організатором партії. Партійна демократія, власні цілі партії, у тому числі в політичній боротьбі, взагалі розглядалися правлячими колами речами другорядними, які поступаються перед «єдністю турботи про загальнонаціональні інтереси» (як це проголошувалося в «Клятві п'яти статей»). Такі етатистські завдання політичних партій зумовлювали характер їх програм, рішень, сувору, майже адміністративну ієрархічну побудову партій. «Якщо політична партія має своєю метою, як це і повинно бути, керувати народом, — зазначав Іто, — то насамперед вони повинні підтримувати сувору дисципліну у своєму середовищі, а головне — узгоджувати усі свої дії і вчинки з безумовною і широю відданістю державним інтересам країни».

За таких ідейно-політичних умов можливість легального виникнення справді опозиційних уряду партій виключалася.

4. Конституція 1889 р.

Перехід до сучасних інститутів конституційної монархії становив загальну вимогу урядових партій і більшості вищих сановників. У цьому вбачалося і бажане зближення з Заходом.

Конституціоналізм був одним з орієнтирів вже в період Реставрації. Однак, як зазначав Іто, «країна мала настільки неконституційний і суто феодальний характер, що не було ніякої можливості на руїнах її історії створити одразу Конституцію».

У 1880 р. майже одночасно відбулося кілька з'їздів представників великих громадських рухів за народні права (лише товариство Айкокуся представляли до 100 тис. членів місцевих клубів). З'їзди приймали петиції про Конституцію. Це стало приводом до видання особливого Закону (1880 р.), що дозволяв подачу петицій лише до органів місцевого управління. Представники руху Коккей домей на 2-му з'їзді цієї організації прийняли рішення силою домогтися прийняття Конституції. У відповідь був виданий імператорський Указ (1881 р.) з обіцянкою протягом 10 років дарувати країні писану Конституцію.

Розробка Конституції тривала у вузькому урядовому колі близько 8 років. З 1884 р. існувало Бюро (Сейдо) з вивчення конституційних проблем з чотирьох сановників на чолі з Іто. На початок 1888 р. Бюро розробило проект, великий вплив на принципи і навіть текст якого справила прусська Конституція 1850 р. Проект був обговорений в урядових колах, схвалений новим урядовим органом — Таємною радою (на чолі з Іто). Після розгляду імператором Конституція (76 статей) була проголошена Законом від 11 лютого 1889 р. Передбачалося, що вона набере чинності з листопада 1890 р.

Конституція 1889 р. була октроїрованою, тобто її гарантувала лише урочиста клятва імператора. У клятві обумовлювалося, що стародавні прерогативи корони не скасовуються з Конституцією і що династія буде вічно дотримувати проголошених принципів.

З прийняттям Конституції Японія перетворилася на справді конституційну монархію. Однак імператорська й урядова гілки влади посідали в ній переважне порівняно з представництвом народу місце.

Імператор був наділений повнотою державної влади, яку в справах законодавства обмежувало народне представництво, а в управлінні — самостійний статус уряду. Він вважався главою держави, особа його була священною і недоторканою. Права монарха ґрунтувалися на історичній традиції і передавалися в його династії. За імператором зберігалися значні законодавчі повноваження: право видання законів зі згоди парламенту, накладення вето на рішення парламенту, затвердження й оприлюднення законів, видання законодавчих постанов під час розпус-

ку парламенту або перерв у його роботі, а також взагалі актів, спрямованих на «запобігання народним бідам». Тільки за імператорським поданням могла переглядатися Конституція. Імператор скликав і розпускав парламент. Виконавча влада юридично повністю залишалася за монархом: він був вправі видавати виконавчі розпорядження, створювати адміністрацію, керував армією і флотом, роздавав титули, оголошував воєнний і облоговий стан. Зовнішньополітична сфера також повністю залишилася в руках монархії: імператор одноосібно затверджував міжнародні договори, укладав мир, оголошував війну. Йому ж належали і верховні судові повноваження як главі держави: право амністії і помилування.

Окрема глава Конституції присвячувалася правам і обов'язкам підданих (статті 18–32). Саме інституювання обов'язків громадян засвідчено чи не вперше в конституційному праві XIX ст. Піддані зобов'язувалися сплачувати податки і служити в армії (у віці старше 20 років). Загальногромадянської рівності як такої не проголошувалося (Японія зберігала становий устрій, хоча вже неофеодалний по суті). Рівність гарантувалася тільки стосовно доступу до посад. Закріплювалися свобода пересування, особиста недоторканність, право на судовий розгляд, недоторканність житла, листування, власності. Ці свободи не були абсолютними, а врівноважувалися чітко окресленими випадками і заходами, «яких необхідно вжити для загального блага». З політичних свобод гарантувалися свобода віросповідання, слова, друку, проведення зборів і створення об'єднань, подання петицій. Однак усі ці свободи не стосувалися загального статусу імператора і його прав, а також військових статутів.

Конституційна доктрина передбачала безумовну перевагу національних і державних інтересів над громадянськими правами і свободами. Навіть недоторканність власності не вважалася абсолютною. З цього приводу Іто (один з головних авторів Конституції) зазначав: «Право власності підвладне державі. Тому воно підкоряється обмежувальним законам. Воно насправді непоорушне, але має бути обмежене».

Парламент — Дайета — був двопалатним. Конституція визначала лише загальні принципи його організації та основні повноваження. Верхня — палата перів — формувалася за імператорськими рішеннями, поза Конституцією. До неї входили, поперше, члени імператорського дому, титулована знать, а також особи, призначені монархом (якщо віком старше 30 років, то довічно), по-друге — особи, обрані від земельних власників у

містах і префектурах. Кількісно склад палати не був регламентований (на початку ХХ ст. він досягав 400 осіб). Нижня — палата представників — обиралася населенням. Порядок формування палати і її організацію також передбачали тільки спеціальні закони.

Відповідно до Закону про вибори (1889 р.) виборче право мали чоловіки старше 25 років, які сплачували податок з майна понад 15 ен на рік (таких у країні було близько 460 тис.). Існували й обмеження для військовослужбовців, студентів, що проживали на одному місці не менше півтора років. Вибори проводилися по багатомандатних і одномандатних округах (на 130 тис. чоловік — 1 депутат, всього 109 округів). Отже, перші десятиліття в палаті представників був 381 депутат.

Робота палати представників була поставлена під контроль уряду. Президент і віце-президент палати призначалися імператором із представлених кандидатів. Палата поділялася на чотири секції зі своїми головами. Уряд міг перервати засідання на строк до 15 днів, вимагати слова в палаті в будь-який час, на вимогу уряду могли проводитися і таємні засідання. Парламент зобов'язаний був надавати перевагу урядовим законопроектам. Для депутатів існували дисциплінарні покарання, аж до виключення винних з їх складу. (Таке само правило було встановлене і для перів.)

Відповідно до Конституції основним повноваженням Дайте було затвердження законів: «Кожен закон вимагає згоди Дайте» (ст. 37). Однак реально парламент займався прийняттям петицій і прохальних адрес до імператора. Право законодавчої ініціативи залишилося в уряді. Для запиту міністру була потрібна згода 30 депутатів (тобто 1/10 складу), причому міністр вправі був «мотивовано» не відповідати.

Конституція закріпила основи судової організації: законність, незмінюваність і публічність судочинства. Однак чиновники підлягали тільки своїй адміністративній юстиції.

Конституція проголошувалася верховним законом: усі закони і порядки в державі мали відповідати їй. Обумовлювалося, що укази монарха не повинні змінювати законів.

5. Урядова влада і центральна адміністрація

Конституція практично не торкалася організації і повноважень уряду. В ній лише згадувалось про існування міністрів, імператора й особливого органу — Таємної ради, яка розробляла політичні рекомендації. Це було її показовою особливістю.

Проте реально уряд і центральна адміністрація стали в Японії кінця ХІХ ст. провідними державними інститутами. Тобто поряд із законною Конституцією існувала неписана, що відіграла в політиці незрівнянно важливішу роль.

У грудні 1885 р. був ліквідований Дадзекан (Державна рада). Виконання урядових повноважень було доручено Кабінету міністрів з 10 осіб. Це був орган, не передбачений Конституцією. Однак його повноваження перевершували парламентські: право вносити законопроекти, складати бюджет, укладати міжнародні договори, готувати імператорські укази щодо управління, вирішувати конфлікти в управлінській сфері, подавати петиції, здійснювати позабюджетне фінансування будь-яких державних справ, призначати чиновників.

У 1889 р. особливим імператорським актом були ще ширше визначені права Кабінету і, головне, заснована майже самостійна і від нього, і від імператора посада прем'єр-міністра. Прем'єр (або міністр-президент) очолював Кабінет, представляючи імператора і діючи тільки під його контролем. Він був вправі зупинити будь-яке рішення до імператорського указу, йому ж ставилося в обов'язок і право контрасигнувати імператорські укази (без чого вони не діяли). Усі питання Кабінет пропонував імператору тільки через прем'єра. Лише військовий і морський міністри могли самостійно звертатися до монарха. Хоча імператор зберігав право призначення Кабінету (за рекомендацією інших урядових інститутів), основні повноваження монарха, включаючи оголошення війни, воєнного і облогового стану, могли реалізовуватися тільки через Кабінет міністрів.

Кабінет міністрів був, однак, одним з інститутів урядової влади. У 1888 р. була створена Таємна рада з метою «радитися з особами, які зробили значні послуги державі». Таємна рада була дорадчим органом з політичних питань: тлумачення Конституції і її різночитань, найважливіших указів, обговорення змін до Конституції і законів. У 1890 р. компетенція Ради була розширена, а її дорадча роль стала обов'язковою щодо законів про династію, з питань зовнішньої політики, укладення міжнародних договорів, призначення кримінальних покарань, а також щодо її організації. До Ради призначалися імператором 26 радників старше 40 років (включаючи голову і віце-голову); фактично ж члени Ради визначалися за вказівкою прем'єра, який залишався і головною дійовою особою цього органу. Найважливішим реальним повноваженням Таємної ради стала ор-

ганізація уряду, включаючи взаємовідносини останнього з імператорським двором.

Третім інститутом урядової влади стала Рада старійшин (Генро). Цей орган склався без будь-якого юридичного оформлення, шляхом включення до його складу найстарших членів імператорського дому, колишніх прем'єрів, по суті — старійшин правлячих кланів. Членів Генро не призначали до Ради старійшин, а немовби приймали. При цьому враховувались рекомендації, політичний вплив особи, що приймалася. На початок другої чверті ХХ ст. Генро складався з єдиної персони — 90-річного принца Сайонджи. Однак, як і раніше, його думка щодо кандидатури на посаду прем'єра була вирішальною.

Особливе місце серед урядових установ посідали військове і військово-морське міністерства. За законом їх могли очолювати тільки військові вищого рангу, які одночасно були командувачами армії та флоту. Їхня діяльність контролювалася Радою маршалів (Генсун), яка відіграла головну роль у військовій політиці.

Статус і повноваження уряду не були врегульовані Конституцією. Урядова влада була розосереджена між різними інститутами, серед яких повністю монархічні і навіть військово-монархічні могли відігравати головну роль. Фактично з більшості урядових питань вирішальне слово залишалося за Таємною радою, до думки якої схилявся імператор, якщо виникала незгода між Кабінетом і військовими, між Кабінетом і імператорським двором; в особливо великих політичних справах переважала думка Генро.

6. Конституція 1947 р.

Найважливішою демократичною акцією повосенного періоду було прийняття у 1946 р. нової Конституції Японії, яка набрала чинності в 1947 р.

Робота над проектом майбутньої японської Конституції розпочалася весною 1946 р. Вона була доручена окупаційною владою двірцевим колам. Політичні партії з їх діаметрально протилежними ідейними позиціями підготували свої проекти, центральне місце в яких посіло питання про ставлення до імператорської влади. Якщо консервативні партії наполягали на збереженні імператорської влади, обмеженої лише в праві видання надзвичайних указів та ін., то радикальні вимоги японських комуністів зводилися до встановлення «народної республіки».

Проект окупаційної влади виходив із суворого дотримання таких вимог: Японія має відмовитися від війни і знищити свої

збройні сили; суверенітет має бути переданий народу, палата перів ліквідована; власність імператорського дому має перейти у розпорядження держави. Японські міністри назвали цей проєкт «погрозливо радикальним», заявивши, що він «повністю суперечить японським традиціям». Особливо бурхливе заперечення у консервативних колах викликали вимоги про відмову від війни і збройних сил, про передачу власності імператорського дому державі, що, як вони стверджували, «порушить національну структуру».

Підготовлений у березні 1946 р. офіційний проєкт Конституції базувався на проєкті окупаційної влади. В ньому враховано деякі пропозиції з партійних проєктів. Так, під впливом проєкту японських комуністів до Конституції було включене положення про право громадян вимагати від держави відшкодування заподіяної їм незаконними діями влади шкоди (статті 17, 40), а також про право японських громадян на «мінімальний рівень здоров'я і культурного життя» (ст. 25).

Формально Конституція була прийнята японським парламентом і затверджена Таємною радою як змінена стара Конституція. Можливість такої зміни була передбачена ст. 7 Конституції 1889 р.¹ Проте це була принципово нова Конституція, вперше в історії державного розвитку країни побудована на принципах парламентської демократії.

У преамбулі Конституції закріплені принцип народного суверенітету, проте спадкова імператорська влада була збережена під тиском насамперед правих сил і певних соціально-психологічних чинників, перш за все консервативної монархічної свідомості більшості японців, особливо жителів сільської місцевості.

Конституція зберігла династійну наступність імператорського трону. Відповідно до ст. 1 імператор є «символом держави і єдності народу». Такої формули монархії не містить жодна із сучасних конституцій, що дало можливість деяким японським державознавцям твердити про те, що в Японії була фактично встановлена не монархія, а республіка.

Всупереч ст. 4 Конституції, в якій імператору відмовлено в праві здійснювати державну владу, за ним були закріплені певні конституційні повноваження: призначати прем'єр-міністра за поданням Кабінету міністрів, промульговувати поправки до

¹ Див.: Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — Ч. 2. — М., 1998. — С. 438.

Конституції, скликати парламентські сесії, розпускати нижню палату, підтверджувати призначення і відставки державних міністрів та інших посадових осіб.

Згідно зі ст. 3 здійснюючи «державні справи», імператор має керуватися «порадами» і одержувати попереднє «схвалення» Кабінету, який і несе відповідальність за його дії. У Конституції під «державними справами» імператора маються на увазі лише обов'язки процесуального порядку. Проте він, як і раніше, значною мірою впливає на політичне й ідеологічне життя країни, в чому його прямо не обмежує Конституція. Наприклад, у Конституції немає положень, які б виключали можливість імператора нехтувати рішення уряду. Таким чином резервуються його можливості у надзвичайних ситуаціях протидіяти курсу уряду.

Конституція підірвала не тільки політичні, а й економічні позиції імператорського дому. Відповідно до ст. 88 майно імператорської сім'ї було передане державі. Націоналізовані імператорська земельна власність, капітали у вигляді акцій компаній, банківських вкладів, облігацій. Доходи імператорської сім'ї обмежуються бюджетними асигнуваннями, які затверджуються парламентом. Це положення було закріплене Законом про господарство імператорського двору 1947 р.

Одночасно із зміною політичної ролі імператора було ліквідоване і Міністерство імператорського двору. Замість нього було створене Управління імператорського двору, яке діє при канцелярії прем'єр-міністра і займається вирішенням питань, пов'язаних із повсякденним веденням справ імператора й імператорського дому, організацією придворного церемоніалу, підтриманням у належному стані і охороною імператорської власності. Начальник цього Управління, у віданні якого перебуває штат, кількість якого перевищує тисячу осіб, призначається прем'єр-міністром зі згоди імператора.

Незважаючи на формально обмежений характер своїх повноважень, Управління імператорського двору за прямої підтримки правлячої Ліберально-демократичної партії, уряду продовжує відігравати важливу роль у підтриманні вірнопідданських настроїв японців шляхом проведення численних ритуальних заходів, пов'язаних з життям імператорської сім'ї, та ін. Ритуал, хоча і меншою мірою, продовжує вплітатися у сферу японської політики. Стаття 20 Конституції рекомендує державі та її органам лише утримуватися від проведення релігійного навчання і будь-якої релігійної діяльності, а також примушу-

вання японців до участі в будь-яких релігійних актах, святкуваннях, церемоніях і обрядах.

Жодна з політичних партій опозиції не ставить безпосередньо за мету ліквідацію монархії.

Конституція встановила замість напівабсолютистської парламентарну монархію. Парламенту відведена роль «найвищого органу державної влади і єдиного законодавчого органу країни». Відповідно до цього були ліквідовані органи, які стояли раніше над парламентом, — Таємна рада та ін. Одразу після набрання чинності Конституцією з неї була вилучена стаття про довічне збереження за представниками знаті їхніх титулів.

Японський парламент — двопалатний орган, який складається з палати представників і палати радників. Перша (нижня) палата переобирається повністю кожні 4 роки, але може бути розпущена достроково. Строк повноважень депутатів палати радників (верхньої) — 6 років, з переобранням через кожні 3 роки половини з них. Встановлений у Конституції порядок виборів палати радників (статті 45, 46) робить її склад більш стабільним порівняно з нижньою палатою.

Обидві палати формуються на основі загальних прямих виборів за збереження порівняно високого вікового цензу (активне виборче право надається японським громадянам з 20 років, пасивне — з 25 років при виборах до нижньої і з 30 років — до верхньої палати), цензу осілості, а також внесення завдатку кандидатом в депутати. Ці умови разом з мажоритарною виборчою системою, встановленням у законодавчому порядку завищеного представництва від виборчих округів з переважно сільським населенням підривають «загальний» і «рівний» характер виборів.

Формальне обмеження повноважень верхньої палати порівняно з нижньою (законопроект відповідно до Конституції може бути прийнятий навіть за відсутності схвалення його верхньою палатою) не принижує великого значення палати радників у забезпеченні політичної стабільності в країні. Верхня палата може бути наділена особливими повноваженнями при розпуску нижньої палати, під час скликання її надзвичайної сесії, «якщо це вкрай необхідно в інтересах країни».

Головною ланкою державної машини, яка наділена повнотою владних повноважень, є уряд і, крім того, прем'єр-міністр. Прем'єр-міністр від імені Кабінету виступає у парламенті з питань внутрішньої і зовнішньої політики, вносить до парламенту проект бюджету, керує усіма ланками виконавчої влади і контролює їх.

У Конституції закріплена система «парламентських кабінетів». Парламент обирає главу Кабінету міністрів — найвищого виконавчого органу влади. Ним стає лідер партії, яка перемогла на виборах. Прем'єр-міністр призначає членів Кабінету міністрів, який є відповідальним перед парламентом і з огляду на це повинен йти у відставку у разі висловлення йому недовіри. Він, однак, може вдатися до альтернативного заходу — розпустити палату представників і призначити нові вибори. Це право прем'єр-міністра є досить ефективним стримуючим заходом для парламенту. Стаття 66 (абз. 2) закріплює принцип цивільного уряду, відповідно до якого жоден з членів Кабінету не може бути військовою особою.

Підлегле становище міністрів щодо прем'єр-міністра підкреслює ст. 70 Конституції, відповідно до якої міністри повинні піти у відставку в повному складі, якщо посада прем'єр-міністра стає вакантною.

З обов'язком прем'єр-міністра доповідати парламенту про «загальний стан державних справ і зовнішніх зносин» пов'язане його право на законодавчу ініціативу. Це право дає йому можливість в умовах тривалого панування однієї партії (нині це Ліберально-демократична партія) значною мірою визначати законодавчу діяльність парламенту. Конституція передбачає досить широкий перелік повноважень і самого Кабінету: втілення законів у життя, керівництво зовнішньою політикою, укладення міжнародних договорів, організація і керівництво цивільною службою тощо.

Серед особливих повноважень Кабінету слід виділити його право на видання указів з метою втілення в життя Конституції і законів. (Уряду заборонено видавати лише укази, які передбачають кримінальне покарання.)

Принцип поділу влади, модифікований варіант американської системи «стримань і противаг», особливо чітко проступає в японській Конституції і в процедурі імпічменту, яка може бути застосована щодо суддів, і в повноваженнях судів вирішувати питання про конституційність будь-якого закону або указу виконавчої влади.

Організації і діяльності судів у Конституції приділена значна увага. На чолі судової системи Японії поставлено Верховний суд, що складається з головного судді і встановленої законом кількості суддів. Усі судді, крім головного, призначаються Кабінетом, головний — імператором за поданням Кабінету. Судді незалежні, діють «відповідно до голосу своєї совісті» (ст. 76) і

підкоряються тільки закону. Виконавчі органи не вправі втручатися в діяльність суддів. Юрисдикція загальноцивільних судів поширюється на представників виконавчої влади, справи яких перебували раніше у віданні адміністративних судів. Будь-які «особливі суди» забороняються.

У Конституції міститься широкий перелік демократичних прав і свобод. Прямо запозичуючи з американської Конституції редакцію основних прав громадян, японська Конституція відносить до них «право на життя, свободу і прагнення до щастя» (ст. 13).

До цих прав належить і рівність громадян перед законом, підкріплена заборонаю усіх видів дискримінації, «перства та інших аристократичних інститутів, усіляких привілеїв» (ст. 14). Серед «класичних» прав Конституція проголошує право обирати публічних посадових осіб (ст. 15), свободу думки і совісті (ст. 19), зборів, слова, друку (із заборонаю цензури — ст. 21), закріплюючи як найголовніші гарантії свобод громадян демократичні принципи кримінального права і процесу: право на розгляд справи в суді (ст. 32), на адвоката (ст. 37), заборона довільних арештів (ст. 33), обшуків (ст. 55), застосування тортур (ст. 36) та ін.

Соціальні права у Конституції перемижуються з політичними. Серед них — заборона примусової праці (ст. 18), право на працю (ст. 27), на створення організацій трудящих, що включає право колективних переговорів і колективних дій (ст. 28), свобода наукової діяльності (ст. 23) та ін.

Японська Конституція закріпила також такий важливий соціальний обов'язок держави, «як докладання зусиль для піднесення і подальшого розвитку добробуту громадян, їх соціального забезпечення, а також народного здоров'я» (ст. 25). При цьому право власності зафіксоване у Конституції «в межах закону для того, щоб воно не суперечило суспільному добробуту» (ст. 29). Небувале економічне зростання дало можливість Японії дуже швидко перевести ці конституційні положення із сфери декларації до сфери практичної діяльності уряду.

Принципово новим явищем у практиці буржуазного конституціоналізму є включення до Конституції положення про відмову Японії від війни (ст. 9), а також від «застосування збройної сили як засобу розв'язання міжнародних спорів».

Конституція вперше в історії Японії закріпила також автономію органів місцевого самоврядування. Вони набули права в межах своєї компетенції видавати постанови, стягувати податки, управляти своїм майном і справами.

Районні адміністративні бюро, які замінили в перші повоєнні роки генеральні комісаріати, мережа сільських груп і асоціацій — оплот консерватизму і фашизму на селі — були ліквідовані разом із Міністерством внутрішніх справ. Згідно з Конституцією губернатори префектур, мери міст і сільські старости мають обиратися на основі загального виборчого права. Губернатором може стати громадянин, який досяг 30 років, мером і старостою — 35 років. Координація діяльності центральних і місцевих органів покладена на створене в 1960 р. Міністерство у справах місцевого самоврядування, яке наділене разом з іншими центральними міністерствами і відомствами правом давати «поради», надавати «технічне сприяння» місцевим органам, інспектувати їх тощо.

7. Японія: від аутсайдера до лідера

На Московській нараді міністрів закордонних справ СРСР, США та Великобританії в грудні 1945 р. було вирішено створити з представників держав, які воювали з Японією, Далекосхідну комісію з місцеперебуванням у Вашингтоні для визначення загальної політичної лінії союзників стосовно Японії, а також Союзнун раду для Японії в Токіо з представників США, СРСР, Великобританії та Китаю для проведення консультацій та дачі порад головнокомандувачу окупаційних військ з питань управління Японією. Основи післявоєнної політики союзних держав щодо Японії були визначені ще Потсдамською декларацією від 26 липня 1946 р. В ній йшлося про необхідність знищити назавжди мілітаризм в Японії, усунути перепони до відродження та зміцнення демократичних тенденцій в японському суспільстві, встановити свободу слова, віросповідання та думки, поважати основні права людини. На виконання рішень Потсдамської конференції в Японії була дозволена діяльність різних політичних партій, звільнені політ'язні, прийнято Закон про профспілки, за яким уперше в історії країни усім трудящим було надане право на організацію профспілок, ведення колективних переговорів та оголошення страйків. Проголошувалися демократичні свободи — слова, друку, зборів, організацій, віросповідання. Запроваджувалося загальне виборче право як для чоловіків, так і для жінок. Усі збройні сили Японії розформовані, 28 головних військових злочинців були віддані під суд Міжнародного військового трибуналу. Союзники провели очищення державних установ та політичних організацій від осіб, пов'язаних у мину-

лому з військово-фашистською діяльністю (до «чорних списків» потрапили понад 200 тис. чоловік)¹.

Економічне становище переможеної країни, добробут її населення перебували на неймовірно низькому рівні. Наприкінці 1945 р. реальна заробітна плата працівників становила лише 13% від довоєнного, також надзвичайно низького рівня. Масове безробіття сягнуло 10 млн чоловік. З ініціативи США були розпущені компанії найбільших монополістичних концернів: Міцуйі, Міцубісі, Сумімото, Ясуда.

В 1947 р. набрали чинності Закон про заборону монополій та забезпечення справедливих угод і Закон про заборону надмірної концентрації економічної могутності. Вони забороняли створення картелів та інших монополістичних об'єднань. Під тиском СРСР (радянська сторона подала свій проект земельної реформи до Союзної ради для Японії) парламент країни в жовтні 1946 р. прийняв другий Закон про аграрну реформу. За цим Законом розмір земельного володіння обмежувався площею у три тьо (1 тьо дорівнює 1 га), для Хоккайдо — 12 тьо. В 1947 р. було запроваджене трудове законодавство, яке встановило 8-годинний робочий день, систему оплачуваних відпусток, охорону праці жінок та підлітків тощо. Це законодавство однак не усунуло дискримінації в оплаті праці залежно від статі, розміру підприємства, не ліквідувало систему тимчасових працівників. Того ж року була впроваджена реформа системи освіти. Період обов'язкової і безплатної освіти збільшувався з шести до дев'яти років.

За сприяння американських окупаційних властей швидко сформувалися буржуазні політичні партії: Ліберальна (Дзіюто) та Прогресивна (Сімпото) в листопаді 1945 р., Японська партія співробітництва (Нйгон кьодото) в грудні того ж року. Ще в жовтні 1945 р. відновила свою діяльність Комуністична партія Японії, а в листопаді — Соціалістична. Під впливом комуністів частково опинилися відроджені профспілки. В листопаді 1946 р. відбулися перші після закінчення війни вибори до японського парламенту. Найбільшу кількість місць здобули Ліберальна (140) та Прогресивна (94) партії, які й склали уряд. Комуністи з 4 мандатами опинилися на «узбіччі» парламентського життя. В листопаді 1946 р. парламент затвердив нову Конституцію Японії, яка набрала чинності 3 травня 1947 р.

¹ Див. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. — К., 2001. — С. 580.

На виборах 25 квітня 1947 р. найбільшу кількість голосів і 143 депутатських мандати здобула Соціалістична партія (комуністи знову мали 4 місця). Уряд соціаліста Катаяма розпочав свою діяльність із встановлення контролю над заробітною платою та цінами (співвідношення між ними було гіршим, ніж до війни, коли при владі перебували «військові злочинці»), запровадив державні субсидії на відновлення виробництва, що стало причиною зростання податків. Невдачі правлячої партії призвели до її розколу в грудні 1948 р. Від Соціалістичної партії відколослася Робітничо-селянська партія (Роното).

У 1948 р. промислове виробництво в Японії становило половину від рівня 1937 р., тоді як у Західній Німеччині та Італії практично відновився довоєнний рівень. Складною проблемою для економіки Японії були швидкі темпи інфляції. В результаті виборів у січні 1949 р. абсолютну більшість в палаті представників (264 місця) отримала Демократично-ліберальна партія, утворена в березні 1948 р. внаслідок злиття Ліберальної партії та розкольників з Демократичної партії. Соціалісти втратили 3 млн голосів і отримали усього 48 депутатських місць. Таке різке «поправіння» японського парламенту дозволило здійснити у повному обсязі переорієнтацію на США та прийняти запропонований окупаційними властями план стабілізації японської економіки, автором якого був головний радник з економічних та фінансових питань штабу окупаційних військ відомий американський фінансист Додж¹.

План Доджа передбачав різке скорочення урядових видатків при одночасному збільшенні надходжень. Додж пропонував ліквідувати державні субсидії на підтримання цін та на відновлення виробництва найважливіших видів продукції. Безвідплатні державні субсидії мали бути замінені комерційними банківськими кредитами. Головний шлях збільшення державних прибутків Додж вбачав у глобальному (на 62%) зростанні податків. За його рекомендацією вносилися зміни і до системи американської економічної допомоги Японії — був створений так званий еквівалентний фонд, що поповнювався за рахунок розпродажу товарів, які надходили до країни в рахунок американської допомоги. Цей фонд призначався для довгострокового кредитування великих компаній під контролем американських властей. З метою скорочення американської допомоги були здійснені

¹ Див.: Макаруч В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. — К., 2001. — С. 582.

заходи з розширення японського експорту, в тому числі товарів, яких гостро потребувала сама Японія. Встановлювався твердий обмінний курс у співвідношенні 360 єн за 1 долар США. В 1949 р. була проведена реформа податкової системи Японії, проект якої розробила група американських експертів на чолі з Шоупом. Одночасно зі збільшенням податків був проведений їх «перерозподіл» — знижені податки на корпорації шляхом переоцінки їх постійного капіталу, скасовані податки на надприбутки. За рекомендацією Доджа уряд Японії в 1949 р. провів «упорядкування» адміністративного апарату та державних підприємств, в результаті якого було звільнено понад півмільйона робітників та службовців. Тоді ж було переглянуто Закон про профспілки та Закон про регулювання трудових спорів (зокрема, з питань обов'язкової згоди профспілок на звільнення працівників, свободи профспілкової діяльності на підприємствах тощо).

«Затягування поясів» японських трудящих, здійснене за американськими рекомендаціями, зрозуміло, не вирішило усіх проблем, але створило сприятливі умови для використання шансу, що з'явився з початком Корейської війни 1950—1953 рр. Прибутки від американських спецзамовлень (2,5 млрд. доларів протягом трьох років війни) викликали справжній бум в японській промисловості. Вони дозволили покрити зовнішньоторговельний дефіцит та стрімко розширити імпорт сировини. Оборот зовнішньої торгівлі за 1950—1954 рр. був майже у 10 разів більшим, ніж у період 1945—1949 рр. У 1952 р. були зняті обмеження на зв'язки між великими підприємствами та їх дочірніми компаніями. Розпочався процес стрімкої монополізації промисловості країни. Того ж року промислове виробництво досягло довоєнного рівня, а сільськогосподарське виробництво та національний дохід цей рівень перевишили. Свій шанс японська економіка використала сповна і не упустила його навіть після укладення перемир'я між воюючими на Корейському півострові сторонами в 1953 р. Щоправда, за шедрі військові замовлення довелося заплатити фактичною відмовою від утримання власних збройних сил, зафіксованою у Конституції країни. Так, у серпні 1952 р. набрав чинності Закон про утворення Управління безпеки, у віданні якого опинилися сили безпеки загальною чисельністю 120 тис. чоловік — достатньо професійна, хоча й дещо нечисленна армія.

У вересні 1951 р. США за підтримки Англії скликали у Сан-Франциско мирну конференцію, на якій був оприлюднений

розроблений цими країнами проект мирного договору з Японією. Всього на конференції були представлені 52 країни, включаючи й СРСР. Не отримали запрошення КНР, КНДР, МНР та ДРВ. Делегації СРСР, ПНР, та ЧССР не підписали Сан-Франциський мирний договір під тим приводом, що англо-американський проект був відступом від взаємно узгоджених рішень Каїрської та Потсдамської конференцій періоду Другої світової війни. Сан-Франциський мирний договір формально відновлював суверенітет Японії, одночасно допускаючи можливість розміщення чи збереження іноземних збройних сил на її території, якщо про це буде укладено спеціальну угоду. Договір не встановлював обмежень щодо ремілітаризації Японії та її участі у військових блоках.

У Договорі зазначалося, що «Японія відмовляється від усіх прав, правооснов та претензій на Курильські острови та на ту частину острова Сахалін та прилеглих до нього островів, суверенітет над якими Японія набула за Портсмутським договором 5 вересня 1905 р.». В ньому зафіксовано також відмову Японії від Тайваню, островів Пенхуледао та ін. Разом з тим в Договорі не було вказано, що Південний Сахалін та Курильські острови повертаються Радянському Союзу, а Тайвань та острови Пенхуледао — Китаю (КНР), як це було передбачено угодами союзних держав часів світової війни. Одночасно з Сан-Франциським договором між Японією та США було укладено Договір безпеки, який надавав Сполученим Штатам право утримувати свої війська в Японії під приводом «запобігання збройному нападу на Японію». Передбачалася також можливість використання американських військ «для придушення великих внутрішніх бунтів та безпорядків».

Економічний прорив, здійснений в роки Корейської війни, дозволив японському уряду розпочати активну перебудову національної промисловості. Ще в березні 1952 р. набрав чинності Закон про сприяння раціоналізації підприємств, згідно з яким почала надаватися державна допомога, податкові та інші фінансові пільги підприємствам, які здійснювали модернізацію виробництва, оновлення устаткування. За цим Законом виділялися великі державні кошти на розвиток інфраструктури: доріг, портів, ліній електропередач тощо.

Тим часом продовжувала зберігатися напруженість у відносинах офіційного Токіо з Радянським Союзом. З ініціативи СРСР у червні 1955 р. у Лондоні розпочалися переговори між делегаціями СРСР і Японії, метою яких було укладення мирно-

го післявоєнного договору (де-юре Москва відмовилася від підписання Сан-Франциського договору 1951 р.). США «рекомендували» уряду прем'єра Сігеміцу «не поспішати» з укладенням угоди. Японська сторона, захоплена американською підтримкою, висунула претензії на південну частину Курильських островів (Кунашир і Ітуруп) та Малу Курильську гряду (острови Шикотан, Юрій, Зелений, Полонського, Танфільєва, Сигнальний та ін.). Переговори зайшли у безвихідь і були перервані 8 вересня 1955 р. Проблема «північних територій» понині залишається неврегульованим питанням російсько-японських відносин. Цікаво, що в середині 50-х років Японія в цілому охочейшла на підписання мирних договорів та репараційних угод зі своїми азійськими сусідами (Індією в червні 1952 р., Бірмою в листопаді 1954 р., Філіппінами та Індонезією в 1956 р.). Погоджуючись на сплату репарацій, Японія здійснювала їх поставками своєї техніки, що, в свою чергу, міцно прив'язувало економіку постраждалих в 30—40-х роках від військової агресії країн до післявоєнної Японії (завоювання ринку, поставки запчастин тощо). Радянсько-японські ж економічні відносини були заморожені разом з політичними.

15 листопада 1955 р. відбулося об'єднання Демократичної та Ліберальної партій. Нова партія дістала назву Ліберально-демократичної (ЛДП). Після найближчих виборів вона отримала 298 мандатів з 467 в палаті представників та 119 з 250 у палаті радників і надовго перетворилася на провідну політичну силу, чюю монополію на владу в країні можна порівняти з політичним засиллям Інституційно-революційної партії (ІРП) в Мексиці чи партії «Індійський національний конгрес» (ІНК) в Індії. ЛДП використовує у своїй політичній практиці оригінальні прийоми. Так, у 1978 р. вона провела кампанію з масового залучення нових членів, в результаті чого її чисельність збільшилася більш ніж утричі — до 1,5 млн чоловік, що вдвічі перевищує кількість членів усіх опозиційних партій, разом узятих. В листопаді 1978 р. були проведені вибори нового голови ЛДП за безпосередньої участі усіх її членів (по суті члени партії обирали нового прем'єра країни, що знову ж таки сприяло припливу нових партійців). У 1979 р. чисельність партії становила вже 3 млн чоловік, але потім зменшилася внаслідок скандалу навколо «справи Танака».

З метою тиску на Японію уряд СРСР у березні 1956 р. прийняв постанову «Про охорону запасів та регулювання промислу лососів у відкритому морі в районах, суміжних з територіальни-

ми водами СРСР на Далекому Сході». Японська сторона була вимушена приступити до переговорів з укладення рибної конвенції, питання про яку Радянський Союз пов'язував з укладенням мирного договору між двома країнами та встановленням між ними дипломатичних відносин. Державний секретар США Даллес заявив міністру закордонних справ Японії, що в разі визнання Токіо радянських прав на Південний Сахалін та Курильські острови США назавжди збережуть за собою групу островів Окінава архіпелагу Рюкю, окупованих їх військами після закінчення Другої світової війни. Тепер вже Радянський Союз поспішив продемонструвати своє «приятне ставлення» до Японії. 19 жовтня 1956 р. в Москві була підписана Спільна радянсько-японська декларація про нормалізацію відносин, яка припиняла стан війни між двома країнами і встановлювала між ними дипломатичні та консульські відносини. СРСР не тільки оголосив про свій намір сприяти розвитку двосторонньої торгівлі, а й активно підтримав намагання Японії вступити до ООН (18 грудня 1956 р.). Хоча територіальні спори залишалися невирішеними, хрущовська дипломатія скористалася можливістю засвідчити прояв «дружньої, миролюбної зовнішньої політики СРСР», протиставленої «американському імперіалізму», який нібито вперто продовжує окупацію Окінави всупереч інтересам трудящих Японії.

В лютому 1957 р. японський прем'єр Кісі проголосив «три принципи зовнішньої політики» Японії: «прихильність до ООН, співробітництво з вільним світом, зміцнення позицій Японії як азійської країни». Особливо активно розвивалася японська економічна експансія в Азії: на пільгових умовах (часто в рахунок репарацій) здійснювалися поставки машин та устаткування, надавалися послуги японських спеціалістів.

19 січня 1960 р. у Вашингтоні між США і Японією був підписаний Договір про взаємне співробітництво та безпеку. Цим Договором передбачалося проведення взаємних військових операцій та використання американськими збройними силами військових баз на японській території. Водночас американський уряд давав згоду проводити консультації з японською стороною у разі значних змін у дислокації та озброєнні американських військ, розмішених на японській території. Порівняно з Договором 1951 р. у цьому документі не було положення, яке дозволяло американським військам брати участь у придушенні «великих внутрішніх бунтів та безпорядків». Встановлювався 10-річний термін дії Договору з можливістю її поновлення на нас-

тупний строк. Хоча укладення нового японо-американського пакту викликало сильне невдоволення населення Японії (ще живою була пам'ять про атомні бомбардування), офіційний Токіо зумів прагматично використати Договір 1960 р. для зміцнення відносин з США на новій, більш рівноправній основі. Японія зуміла різко збільшити збут своєї продукції на американському ринку. Вже на початку 1963 р. США вимагали обмежити експорт японських текстильних товарів, журналісти навіть поспішили назвати це «текстильною війною». Але, прагнучи зберегти «особливі» відносини з Токіо, американська сторона згодом була змушена зняти майже усі свої вимоги. Саме за рахунок зміцнення відносин з США Японії вдалося порівняно легко подолати економічну кризу 1964—1965 рр.

У 60-х роках завершилося формування політичної системи Японії. Поряд з традиційними правими (ЛДП та ін.) та лівими (Соціалістична партія, Комуністична партія Японії) в листопаді 1964 р. на політичній арені з'явилася Партія чистої політики (Комейто), яка проголосила своїм завданням встановлення в країні «справедливого суспільства» — «суспільства третьої цивілізації», відмінного як від соціалізму, так і від капіталізму. Партія висунула програму боротьби з бідністю, стабілізації цін, скасування прибуткового податку з низької заробітної плати, допомоги дрібним та середнім підприємцям, будівництва житла для трудящих, боротьби з корупцією в державному апараті тощо. Іншою центристською партією стала Партія демократичного соціалізму, яка принципово відхиляла співробітництво з Комуністичною партією Японії. Надалі ліберальним демократам доводилося в критичні моменти блокуватися з центристами і частково задовольняти їхні політичні вимоги.

У червні 1971 р. уряд США погодився повернути Японії адміністративні права на Окінаву, яка після цього стала 47 префектурою країни. Але японський уряд був змушений погодитися з тим, що на Окінаві залишаться американські військові бази. У вересні 1972 р., вже після нормалізації відносин США з КНР, японський прем'єр Танака відновив дипломатичні відносини з Пекіном. Японія визнала невід'ємні права КНР на Тайвань. У 1978 р. в Пекіні був підписаний Договір про дружбу і співробітництво між цими країнами.

У 1972 р. новим лідером ЛДП та прем'єр-міністром Японії став Танака, який висунув власну програму реорганізації японської економіки в 70-ті роки. Вона передбачала ліквідацію найбільш глибоких диспропорцій японської економіки; подолан-

ня надмірної концентрації виробництва і населення у великих містах, що породжувала забруднення навколишнього природного середовища, житлову та транспортну кризу; створення нових індустріальних районів у недостатньо економічно розвинутих місцевостях країни; побудову нових міст з населенням близько 250 тис. чоловік, швидкісних залізничних та шосейних шляхів тощо. Виконання цієї програми викликало справжній бум в індустрії житлового та дорожнього будівництва. Але після початку «нафтової кризи» 1973 р. (Японія отримувала з Близького Сходу до 75% поставок нафти) країна в 1974—1975 рр. зіткнулася з такими труднощами, яких не знала з часів світової війни. Це поставило Японію перед необхідністю розпочати докорінну перебудову структури своєї економіки. За допомогою державних важелів було забезпечено пріоритет наукоємних виробництв, що не вимагають великих затрат сировини, енергії та робочої сили; скорочення і закриття енерго- та матеріалоемних виробництв; реконструкцію галузей, які опинилися в стані кризи внаслідок іноземної конкуренції (текстильна промисловість, кораблебудування тощо).

На початку 80-х років за активної підтримки держави в Японії було налагоджено виробництво мікроелектронної техніки, великих і надвеликих інтегральних схем, нових засобів зв'язку, медичної апаратури тощо. Держава активно шукала нові ринки збуту для вітчизняної промисловості. Так, в 1974 р. прем'єр Танака відвідав 12 країн Тихоокеанського басейну, міністр закордонних справ Кімура — 5 африканських. Далеко не всюди візитерів зустрічали з відкритими обіймами: в Мексиці та Бразилії було оголошено, що ці країни не погодяться зняти обмеження з проникнення японського капіталу у ключові галузі їхньої економіки; не пішли на надання японцям рівних умов в інвестиційній та комерційній діяльності австралійці. Але тенденція збереглася і надалі — держава виступає активним проштовхувачем японських товарів і послуг на світові ринки, застосовуючи для цього усі доступні засоби: кредити, гуманітарну допомогу тощо. Наприклад, у серпні 1978 р. в Куала-Лумпурі японський прем'єр Фукуда обіцяв країнам АСЕАН по 1 млрд доларів кредитів на будівництво одного великого об'єкта в кожній з них. Сьогодні Японія звернула свої погляди на СНД, зокрема вона доволі щедро спонсорує злиденну українську медицину, виявляє інтерес до наших наукових розробок.

У жовтні 1983 р. Японія пережила гостру парламентську кризу, пов'язану зі справою колишнього прем'єр-міністра від

ЛДП Танака. Його визнали винним в отриманні хабарів від американської авіабудівної компанії «Локхід» і засудили до чотирьох років ув'язнення та штрафу в розмірі 500 млн єн. Ліберальним демократам вдалося з величезними труднощами зберегти монополію на політичну владу.

Сучасна Японія — розвинута капіталістична держава з добре налагодженою державно-правовою системою. Невирішеною залишається так звана «проблема північних територій». Саме тому не був укладений договір про дружбу і співробітництво ні з СРСР, ні з його правонаступницею Росією. В 2000 р. намітився деякий прогрес у нормалізації відносин з КНДР.

8. Право

Основні тенденції розвитку японського права. Починаючи з епохи Мейдзі й до цього часу розвиток японського права відзначається двома характерними для більшості східних країн тенденціями: вестернізацією та збереженням традиційного у праві.

Вестернізація у японському праві. З огляду на особливості державно-правового розвитку Японія зазнала найбільшого впливу західного права, що було зумовлено прагненням покінчити з нерівними торговими договорами, котрі були нав'язані їй у 1858 р. деякими західними державами (США, Великобританія, Франція, Голландія та ін.). З 1872 р. була підготовлена серія кодексів, розроблених з допомогою європейських юристів: французьких, німецьких і навіть англійських.

Важливі зміни були внесені в японське право після 1945 р. Реформи, здійснені в той період з метою демократизації країни, мали американізований, а не специфічно японський характер. Вони дали Японії нову Конституцію (1947 р.)¹, реорганізували систему управління, статус публічної служби. Була перебудована судова система, внесені зміни до чинних кодексів. Отже, після 1945 р. помітний вплив на розвиток права починає здійснювати поряд з романським і англо-американське право.

Традиційне в японському праві. Але право, скопійоване за західним зразком, по суті регулювало лише незначну частину суспільного життя Японії. Японське суспільство значно відрізняється від суспільства європейського і за своєю структурою, і за духом. Традиції та спосіб мислення у більшості японців спира-

¹ Див.: Бостан А. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. — К., 2004. — С. 633.

ються на конфуціанські ідеї ієрархічного порядку, що ґрунтується на самій природі речей, а індивідуалізм ніколи не мав міцних коренів у Японії. Соціальні структури й ліберальний дух, що передбачалися кодексами європейського зразка, лише незначною мірою оволоділи японським суспільством.

Ідея права не проникла в повсякденне життя японців. Абстрактний і логічний характер норм права, як і раніше, далекий для японців. Головне для них — норми поведінки (гірі), встановлені для кожного виду людських відносин традицією й засновані (принаймні зовні) на почутті прихильності (нинхо), що поєднує індивідів у їх відносинах. Той, хто не дотримується цих норм, діє лише у своїх інтересах, замість того, щоб підкорятися шляхетним поривам своєї душі; при цьому і він сам, і його родина викликають презирство.

Якщо відкинути відносини між великими підприємствами, то рідко хто звертається до суду для захисту своїх прав, як це передбачається кодексами. Кредитор готовий чекати від боржника виконання зобов'язань добровільно, без застосування примусу. Жертва нещасного випадку, переживаючи своє нещастя, відмовиться від звернення до суду для реалізації свого права і з вдячністю прийме разом із вибаченнями незначне відшкодування, що його винуватець поспішить запропонувати потерпілому. Звернення до суду для задоволення претензії, яку право називає законною, мало відрізняється в розумінні японців від вимагання.

На думку японців, поняття суб'єктивного права знеособлює людські відносини, воно ставить усіх людей у рівне становище всупереч ієрархічному порядку, який відповідно до доктрини конфуціанства є основою японської традиції, існує у природі. Це поняття чуже почуттям японців, і вони воліють керуватися почуттями, а не розумом. Суди Японії досить активні, але велику частину їх діяльності у сфері відносин між приватними особами становить їх примирення, а не вирішення справ по суті.

На відміну від інших країн керівники Японії, приймаючи кодекси, не мали наміру змінити спосіб життя населення. Бажання розвивати країну в економічному плані, яке привело до сприйняття західних правових форм, співіснувало з бажанням зберегти традиційний дух.

Цивільне право і процес. У 1873 р. на посаду юридичного радника японського уряду був запрошений французький юрист професор Г. Буассонад. Підготовлений ним проект Цивільного кодексу Японії був опублікований у 1891 р. Але набуття ним

чинності відкладалося на 1894 р. У ході обговорення багато з його положень викликали серйозні зауваження, зокрема стосовно порушення національних традицій. Це й зумовило підготовку нового проекту Кодексу, що складався під значним впливом проекту німецького Цивільного уложення 1896 р. На цьому варіанті, але з використанням багатьох положень проекту Г. Буассонада, і був заснований новий Цивільний кодекс Японії, що набрав чинності у 1898 р. Такою ж була й доля іншого проекту Г. Буассонада — Торгового кодексу Японії 1890 р., який у 1899 р. замінено іншим, побудованим за німецьким зразком.

Цивільний і Торговий кодекси кінця ХІХ ст. діють у Японії й понині, незважаючи на велику кількість внесених до них змін. Особливо значними були перетворення японського законодавства після Другої світової війни, коли Конституцією 1947 р. була проголошена рівність у правах подружжя, а в галузі торгових відносин і діяльності компаній значною мірою дістав вияв вплив американського права (почасти це проявилось в Законі про довірчу власність (1922 р.), який мав на меті залучити у країну англо-американський капітал)¹.

Цивільний кодекс Японії складається з загальної частини й чотирьох розділів, присвячених речовому, зобов'язальному, сімейному й спадковому праву. У них дістали відображення властиві буржуазному цивільному праву принципи охорони права приватної власності, свободи укладення договору тощо. У розділах про сімейне і спадкове право Кодекс 1898 р. утверджував владу батьків і чоловіка: вступ у шлюб вимагав згоди батьків (для чоловіка — до досягнення 30, для жінки — 25 років), дружина не вважалася дієздатною, не мала права успадковувати майно чоловіка тощо. Після прийняття Конституції саме ці розділи Кодексу, а також його загальна частина зазнали найбільших змін.

Питання цивільного процесу тривалий час регулювалися Законом про організацію суду та Цивільним процесуальним кодексом 1890 р. Цими актами, власне кажучи, вперше в історії Японії була запроваджена судова процедура розгляду спорів, яка здійснювалася до цього здебільшого методом примусового посередництва феодалів. У 1926 р. японський Цивільний процесуальний кодекс був виданий у новій редакції, підготовленій за зразком австрійського законодавства. Надалі, навіть після Другої світової війни, суттєвих змін він не зазнав.

¹ Див.: Бостан А. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. — К., 2004. — С. 634.

Торговий кодекс Японії складається з чотирьох розділів: 1) загальна частина; 2) торгові компанії; 3) торгові угоди; 4) морська торгівля. До нього, як і до Цивільного кодексу, неодноразово вносилися зміни, однак значно частіше видавалися додаткові закони. Серед найважливіших з них можна назвати видані у 1899 р. закони про ліцензії, про торгові знаки і про авторське право; у 1921 р. — про оренду землі та про оренду житла, а також прийняті після Другої світової війни закони про обіг цінних паперів (1948 р.), про відновлення компаній (1952 р.) і про відшкодування збитків, пов'язаних з рухом автомобільного транспорту (1955 р.) чи з використанням атомної енергії (1961 р.). У 1947 р. був виданий Закон про заборону приватної монополії й підтримку приватної торгівлі, віднесений до числа «антимонопольних», хоча він аж ніяк не перешкодив посиленню ролі монополій у японській економіці.

Джерелами цивільного і торгового права Японії поряд із кодексами та окремими законодавчими актами визнаються звичаї й норми моралі (відсилання до них є як у Цивільному, так і в Торговому кодексі), хоча сфера їх застосування поступово звужується у зв'язку з розширенням сфери законодавчого регулювання (наприклад, у галузі рибальського промислу, використання гарячих джерел тощо). Рішення ж японських судів формально не вважаються джерелом права. Однак на практиці постанови вищих судів, особливо Верховного суду, сприймаються судами (а в деяких випадках і державними установами) як нормативні акти, що підлягають неухильному виконанню.

Трудове право. Трудові права робітників та службовців у Японії регулюються низкою нормативних актів, багато з яких були прийняті в результаті активної боротьби трудящих за свої інтереси. Зокрема, Конституція 1947 р. проголосила свободу укладання й розірвання трудового договору, заборону наймання на роботу дітей до 15 років, рівну оплату праці чоловіків і жінок та інші демократичні положення. Прийнятий у 1947 р. Закон про трудові стандарти визначає умови праці, тривалість робочого часу, надання відпустки (вона залежить від стажу роботи, але в цілому дуже коротка) тощо. Правовий статус об'єднань трудящих (право на їх створення проголошено Конституцією) визначається Законом про профспілки 1949 р. У Японії профспілки зосереджені, як правило, на підприємствах і нині охоплюють не більше третини всіх працюючих.

Соціальне законодавство. У Японії існує складна система пенсійного законодавства. Близько 10 законів щодо виплати

пенсій за старістью регулюють різні частки страхових внесків, які мають робити самі працівники, підприємці та держава, і різні розміри пенсій залежно від багатьох обставин. Виплачуються також порівняно невеликі пенсії в разі втрати годувальника. Майже все японське населення охоплене страхуванням на випадок хвороби, багато працюючих застраховані від нещасних випадків на виробництві, а також від безробіття.

Екологічне право. За останні десятиліття все більш важливе місце в системі японського законодавства посідають норми, спрямовані на захист навколишнього природного середовища. З кінця 1940-х років подібні акти приймалися лише муніципальною владою, а не на загальнонаціональному рівні. У 1958 р. видані перші закони про охорону вод від забруднення промисловими стоками, в 1962 р. — Закон про контроль над кількістю диму й сажі, що викидаються в навколишнє природне середовище; у 1967 р. — так званий Основний закон про контроль за забрудненням навколишнього природного середовища. На базі останнього у 1968 р. прийняті закони про запобігання забрудненню атмосферного повітря і про обмеження шуму. У 1970 р. виданий Закон про покарання за злочини, що полягають у небезпечному для здоров'я людей забрудненні навколишнього природного середовища. Ним передбачені позбавлення волі для працівника, який порушив відповідні правила виробничої діяльності, і штраф для юридичної особи, яка завдала шкоди здоров'ю людей. Особливо велика увага приділяється утилізації відходів та підтриманню чистоти в міських умовах. Контроль за виконанням законодавства в цій сфері здійснюється муніципалітетами.

Більш інтенсивного розвитку набуло законодавство про охорону навколишнього природного середовища в 1970-х роках, коли були видані закони про запобігання смороду (1971 р.), про відшкодування за шкоду, заподіяну відпрацьованими маслами (1975 р.), про регулювання вібрації (1976 р.) та ін.

Джерела кримінального права і процесу. Першим з усіх японських кодексів, виданих в епоху Мейдзі, став Кримінальний кодекс 1870 р. (з доповненнями 1873 р.). Власне кажучи, це був систематизований збірник феодальних законів, які відрізнялися від колишніх лише тим, що їх перестали приховувати від населення. Про це говорить, наприклад, те, що катування як головний спосіб розслідування кримінальних справ було скасоване лише в 1879 р. завдяки наполегливим звертанням Г. Буассонада до японського уряду.

У 1882 р. були складені (під керівництвом Г. Буассонада) за зразком французьких законів Кримінальний кодекс і Закон про кримінальну процедуру. Ці акти стали значним кроком уперед у розвитку й відновленні японського права. Зокрема, Кримінальний кодекс 1882 р. уперше запровадив до японської суддівської практики принцип «немає злочину і покарання без вказівки про те в законі» і заборону надання зворотної сили закону, що встановлює чи посилює кримінальну відповідальність. Цей Кодекс закріпив низку гуманних положень давньоапонського права, наприклад, застереження про обов'язкове пом'якшення відповідальності за всіма злочинами, якщо винний добровільно повідомить владі про свою участь у розслідуванні злочинної справи. Кодекс остаточно скасував тілесні і ганебні для злочинця покарання й так звані кваліфіковані види страти.

Однак з посиленням реакційних, військово-бюрократичних тенденцій у політиці японського уряду розробники кримінальних законів у Японії (подібно до цивільного і торгового законодавства) почали орієнтуватися не на «класичні» буржуазні французькі кодекси, а на «споріднене з японським духом» німецьке буржуазно-поміщицьке законодавство. У 1907 р. був виданий Кримінальний кодекс, що значно розширив повноваження суддів як у визначенні розмірів санкції, так і у встановленні складу того чи іншого злочину. Цьому значною мірою сприяли і норми Кодексу, що містили лише найзагальніші дефініції злочинів, і широкі межі передбачених покарань.

Починаючи з 20-х років ХХ ст. до кримінального законодавства Японії було внесено чимало змін реакційного характеру, спрямованих на посилення репресій та розширення надзвичайних повноважень поліції (Закон про підтримку громадського спокою 1928 р. тощо).

Крах японського милітаризму в результаті Другої світової війни мав своїм наслідком суттєві перетворення у всій державно-політичній і правовій системі країни. Великою заслугою демократичних сил Японії стало включення до Конституції положень про непорушність основних прав людини (ст. 11), повагу до особи (ст. 13), рівність всіх перед законом (ст. 14), свободу думки, совісті, віросповідання, зборів, об'єднань, слова, преси й інших способів вираження думок (статті 19—23).

Незважаючи на зміни, які відбулися в 1947 р. (скасування деяких статей, що стосувалися замаху на імператора і його сім'ю, а також інших явно застарілих положень), у Японії й по-

нині діє Кримінальний кодекс 1907 р. (у редакції 1947 р., з подальшими змінами та доповненнями), котрий доповнюється Законом про малозначущі злочини 1948 р., Законом про неповнолітніх 1948 р. та деякими іншими. Спроби повної реформи кримінального законодавства, тобто заміни Кримінального кодексу 1907 р. іншим робилися неодноразово (проекти 1927, 1947, 1972 рр. тощо), однак щоразу з тих чи інших причин виявлялися марними.

Інститути кримінального права і процесу. Злочини. Чинний Кримінальний кодекс Японії не проводить формального поділу злочинних діянь на окремі категорії за ступенем тяжкості. Якщо дотримуватися порядку, закріпленого в особливій частині Кодексу, що присвячена складам чи групам складів злочинів, то вони такі: внутрішні безпорядки; злочини, що належать до зовнішніх ускладнень; злочини, пов'язані з дипломатичними зносинами; перешкоджання виконанню публічних обов'язків; втеча; приховування злочинця й ліквідація доказів вчинення злочину; безладдя; підпал і необережний підпал; злочини, пов'язані з затопленням й водопостачанням; перешкоджання роботі транспорту; порушення таємниці (особистої); злочини, пов'язані з опіумом; підробка грошей; підробка документів; підробка цінних паперів; підробка печаток; лжесвідчення; обмова; непристойні дії, згвалтування й багатоженство; злочини, пов'язані з азартними іграми; злочини, що пов'язують з місцями відправлення релігійного культу; хабарництво; убивство; заподіяння тілесних ушкоджень; необережне заподіяння тілесних ушкоджень; аборт; затримання й позбавлення волі; погрози; захоплення людей; злочини проти честі; злочини проти кредиту та професійної діяльності; крадіжка та розбій; шахрайство і вимагательство; привласнення; злочини, пов'язані з вкраденим; знищення і приховання (документів, будівлі тощо).

Покарання. Основними покараннями, передбаченими ст. 9 другого розділу КК, є: страта, позбавлення волі з примусовою працею (каторга), позбавлення волі без примусової праці (тюремне ув'язнення), карний арешт.

Смертна кара передбачена за кілька видів злочинів, однак фактично смертні вироки виносяться в останні роки лише за тяжке вбивство і приводяться у виконання вкрай рідко — не більше двох-трьох страчених на рік.

Склалася стійка (хоча й не абсолютна) практика призначення двох видів покарання за ті чи інші злочини. Позбавлення во-

лі з примусовою працею призначається за так званих «харентід-зай» (злочини за «ганебним» або «безчесним» мотивом, до яких належать убивство, зґвалтування тощо). Позбавлення волі без примусової праці призначається за злочини, що мають політичний характер, і за злочини, вчинені з необережності.

Позбавлення волі з примусовою працею і без примусової праці може призначатися довічно. Однак типовим у цих випадках є застосування ст. 28 КК, що допускає умовне звільнення засудженого довічно за умови відбуття ним 10-річного терміну й виправлення. На практиці засуджені довічно залишають стіни в'язниці, не пробувши в них — у максимально тривалому варіанті — 20 років.

Карний арешт призначається за малозначущі злочини; штраф і малий штраф (пеня) пов'язані з майновими обмеженнями. Пеня призначається за малозначущі злочини. При несплаті штрафу чи малого штрафу несплачена частина компенсується шляхом поміщення засудженого в робітний дім.

Найбільших змін зазнало японське законодавство в галузі кримінального процесу. У 1890 р. був прийнятий Кримінально-процесуальний кодекс Японії, складений в основному за зразком французького Закону про кримінальну процедуру 1880 р. У 1922 р. його замінено новим Кримінально-процесуальним кодексом, складеним тепер уже за зразком німецького Кримінально-процесуального кодексу 1877 р., який діяв до кінця Другої світової війни.

Проголошені в Конституції 1947 р. права громадян у сфері кримінального судочинства — заборона застосовувати покарання без відповідної процедури (ст. 31); право на судовий розгляд будь-якого обвинувачення (ст. 32); заборона незаконного арешту (ст. 33); право на захист (ст. 34); заборона незаконних обшуків (ст. 35); застосування катувань і жорстоких покарань (ст. 36); право кожного обвинуваченого на швидкий і відкритий розгляд його справи безстороннім судом, на безоплатну (якщо в цьому є необхідність) юридичну допомогу (ст. 37) тощо — стали базою для перегляду багатьох положень Кримінально-процесуального кодексу та інших кримінально-процесуальних актів.

Прийнятий у 1947 р. Закон про поліцію ліквідував колишній гранично централізований поліцейський механізм і поставив його під контроль місцевої влади. У 1948 р. набув чинності новий Кримінально-процесуальний кодекс, який увібрав у себе ряд інститутів американського права і порівняно з попереднім

Кодексом посилив захист прав підозрюваного й обвинуваченого. У той же період були прийняті закони про судоустрій (1947 р.), про прокуратуру (1947 р.), про адвокатуру (1949 р.), які із змінами продовжують діяти й нині.

Верховний суд відповідно до наданих йому Конституцією значних повноважень видав документ під назвою «Кримінально-процесуальні правила» (1948 р.), у якому розвивалися й деталізувалися положення Кримінально-процесуального кодексу (відповідні правила були прийняті Верховним судом і для цивільного процесу, і для розгляду сімейних спорів, і з окремих питань управління судами)¹. У цілому реформа системи японського судочинства значно змінила позиції демократичних сил у країні і створила правову базу для їх подальшої боротьби з реакцією.

У сучасній судовій процедурі переплітаються елементи минулого, пов'язані насамперед з «інквізиційним процесом», у якому вирішальна роль належить зізнанню обвинуваченого, і елементи, запозичені з англо-американської системи судочинства, де всіляко підкреслюється змагальний характер судового процесу й зовні безстороння позиція судді. Незважаючи на всі зміни в кримінально-процесуальному законодавстві і навіть на пряму конституційну заборону піддавати покаранню будь-кого, якщо єдиним доказом проти нього служить власне зізнання, попереднє слідство в Японії, що проводиться поліцією та прокуратурою, як і раніше, орієнтоване на те, щоб вирвати таке зізнання.

Психологія багатьох японських суддів також значною мірою прив'язана до традиційної формули японського права, що включалася аж до набрання чинності Кримінально-процесуальним кодексом 1948 р. в усі судові настанови — «Зізнання є найпершим із усіх доказів». Під очевидним впливом середньовічного письмового судочинства встановлений порядок, відповідно до якого до сучасного суду прокурор подає письмові показання свідків. Лише в разі їх заперечення захистом той чи інший свідок викликається для допиту до суду. Доказова сила письмових свідчень, отриманих у ході попереднього слідства, настільки велика, що згідно зі ст. 321 КПК прокурор за певних умов може вимагати врахування їх навіть у разі відмови свідка від них у судовому засіданні.

¹ Див.: Бостан А. М. Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. — К., 2004. — С. 634.

Новим інститутом у післявоєнній судовій процедурі стає і перехресний допит, що посилює змагальні засади й оцінюється як дуже прогресивний.

Специфічним для Японії став інститут «роз'яснення», який з'явився у ході післявоєнних реформ кримінального процесу. Після того, як виголошувався обвинувальний вирок, і до розгляду питання про те, чи визнає підсудний свою провину, захист одержував право вимагати, щоб прокурор роз'яснив окремі пункти обвинувального вироку. У відповідних випадках це дає можливість одразу ж показати слабкість обвинувачення.

З кінця 1950-х років у Японії реалізується ідея інтенсифікації кримінального процесу, породжена перевантаженням судів цивільними і кримінальними справами, затягуванням їх розгляду та зволіканнями, що викликають невдоволення населення і зростання недовіри до всієї системи судочинства. Так, з метою прискорення процесу приблизно за тиждень до суду проводиться «попередня підготовка», тобто нарада судді, прокурора й захисника, які братимуть участь у справі. На такій нараді вони домовляються з багатьох суттєвих питань майбутнього суду, в тому числі про кількість свідків, яких може викликати кожна зі сторін, про порядок їх допиту тощо. При цьому обговорюються й документальні докази, подані учасниками процесу.

Наступним елементом інтенсифікації стало встановлення чіткого графіку судового розгляду конкретної справи, що не допускає його розтягування на місяці. З цією метою була спрощена навіть процедура складання протоколів судових засідань — до них стали вносити не буквальний запис, а загальний зміст показань свідків та виступів представників сторін.

За всіх недоліків система інтенсивного судового розгляду визнається певним виходом із кризи юстиції, породженої перевантаженням судів і тривалими термінами розгляду справ.

Тема 18. Веймарська республіка в Німеччині

1. Крах кайзерівської Німецької імперії.
2. Встановлення революційних органів влади.
3. Веймарська Конституція 1919 р.
4. Політичний режим Веймарської республіки.

5. Встановлення режиму фашистської диктатури.
 - 5.1. Механізм фашистської диктатури.
 - 5.2. Державне регулювання економіки у фашистській Німеччині.
 - 5.3. Армія.
6. Повоєнний розвиток Німеччини.

1. Крах кайзерівської Німецької імперії

Виникнення Веймарської республіки безпосередньо пов'язане з тією екстремальною ситуацією, що склалася наприкінці Першої світової війни і Листопадової революції 1918 р. в Німеччині.

У ряді революційних подій, що відбулися у Європі після Жовтневої революції в Росії, Листопадова буржуазно-демократична революція 1918 р. займає особливе місце. Німецька революція мала масовий, народний характер. У ній брали участь майже всі соціальні прошарки Німеччини. Це був потужний вибух народного обурення проти самої війни і тих реакційно-мілітаристських сил, які розв'язали і продовжували її до повної поразки німецької армії. Війна приносила все нові біди німецькому народу: 2,5 млн вбитих, сотні тисяч зниклих безвісти, 4,5 млн поранених і інвалідів, розруха в промисловості, скорочення посівних площ, зменшення врожаїв, голод, який став наслідком економічної блокади. Озлоблення проти уряду було всенародним. Верхи вже не могли управляти країною по-старому. Між німецьким народом і правлячою елітою, яка повністю дискредитувала себе, утворилася прірва.

З наближенням восени 1918 р. повної військової і політичної поразки в Німеччині надзвичайно загострилися соціальні протиріччя, властиві кайзерівській імперії, у якій бурхливий розвиток капіталізму поєднувався із збереженням напівфеодального землеволодіння на селі, напівабсолютистський режим — з усталеними формами буржуазного парламентаризму, федералізм — з домінуванням реакційної Пруссії. Протиріччя між працею і капіталом перепліталися з протиріччями між юнкерством і буржуазією, між широкими народними масами і мілітаристськими правлячими колами.

Інша відмітна риса Листопадової революції була пов'язана з тим, що вона відбувалася під безпосереднім впливом Жовтневої революції в Росії і, крім того, за прямої ідеологічної і організаційної підтримки керівництва російської більшовицької партії її ліворадикального крила. Під впливом Жовтневої рево-

люції в 1918 р. у Німеччині усе наполегливіше почали лунати гасла соціалістичної революції, «соціалізації власності», націоналізації банків, шахт, великого землеволодіння, переходу усієї влади до робітничих і солдатських Рад.

Ліворадикальні сили пов'язували майбутнє Німеччини з ліквідацією буржуазних порядків. Ці гасла, однак, не поділяли не тільки більшість німецького народу, а й більшість робітничого класу, яка перебувала під стійким впливом реформістської соціал-демократичної ідеології.

Комуністична пробільшовицька партія Німеччини, яка сформувалася в грудні 1918 р. на основі «Союзу Спартака», не мала скільки-небудь значної соціальної бази. Вона не змогла запропонувати робітникам, середнім прошаркам, селянству власної широкої демократичної програми виходу з тяжкої соціальної кризи.

Домінуючі вимоги і гасла Листопадової революції: припинення війни, ліквідація монархії, створення демократичної парламентської республіки, усунення політичного панування мілітаристських сил юнкерства і войовничих кіл великої буржуазії, ліквідація напівфеодального юнкерсько-поміщицького землеволодіння, закріплення соціальних прав трудящих — не виходили за буржуазно-демократичні межі.

Революція в Німеччині не була одноразовою подією. Їй передувала хвиля політичних страйків і демонстрацій улітку 1918 р. з вимогою миру, демократії і поліпшення життєвих умов німецького народу, початком було повстання моряків у Кілі 4 листопада 1918 р., у ході якого і були створені перші робітничі і солдатські Ради. Потім революція, з тією чи іншою мірою інтенсивності, почала поширюватися по всій країні. Але вже в січні 1919 р. контрреволюція, спираючись на збережений кайзерівський державний апарат, генералітет, офіцерство старої армії, на створювані по всій країні добровольчі загони, до яких широко залучалися представники середніх прошарків і селянства, які не поділяли ліворадикальних вимог повстанців, перейшла до її збройного придушення. Виступ робітників у Берліні був жорстоко придушений, розгромлений штаб німецьких комуністів, по-звірячому убиті засновники Комуністичної партії Німеччини К. Лібкнехт і Р. Люксембург.

Локальні революційні виступи тривали аж до 1921 р., але вони мали розрізнений характер. Їхньою своєрідною кульмінацією стало встановлення пролетарської влади в Баварії. У квітні 1919 р. тут була проголошена Радянська республіка, обраний

Комітет дії з 15 чоловік на чолі з комуністами, створені комісії для проведення революційних перетворень в економіці, розпочата націоналізація банків, створені Червона гвардія і Червона армія. Падіння республіки відбулося на початку травня, вона не проіснувала й одного місяця. До цього часу в Німеччині були придушені останні революційні вогнища.

Головними завоюваннями революції були вихід Німеччини з війни, крах кайзерівської імперії Гогенцоллернів, а разом з нею і ліквідація ще двох десятків німецьких напівабсолютистських монархій, встановлення демократичної форми правління, парламентської Веймарської республіки, закріплення широкого переліку політичних та соціальних прав і свобод німецького народу, загального виборчого права, свободи слова, зборів, об'єднань, 8-годинного робочого дня, права на організацію профспілок, колективний договір, скасування реакційних законів про кабальні форми експлуатації селян (законів челяді), ліквідація великого феодального землеволодіння та ін. Через ряд об'єктивних і суб'єктивних факторів масового німецького консерватизму, наявність могутніх сил реакції Листопадова революція в Німеччині не знищила живильних коренів німецького милітаризму, не провела кардинальної чистки його головного носія — кайзерівського бюрократичного державного апарату.

2. Встановлення революційних органів влади

Радянська форма революційної влади встановилася в ході Листопадової революції 1918 р. під прямим впливом Жовтневої революції 1917 р. Корінна відмінність німецьких робітничих і солдатських Рад від російських Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів полягала в тому, що керовані соціал-демократами німецькі Ради не пішли на пряму конфронтацію з німецькою ліберальною буржуазією, яка брала участь у революції, і не ставили своїм завданням знищення капіталістичної системи.

У ході створення нових органів революційної влади вже в листопаді 1918 р. лідируючі позиції серед повсюдно виникаючих робітничих і солдатських Рад Німеччини (а подекуди і селянських Рад) посіли Ради Великого Берліна й обраний ними Центральний комітет, з ініціативи якого була створена Рада Народних Уповноважених (РНУ), яка взяла на себе функції тимчасового «політичного кабінету». Її очолили соціал-демократи Ф. Еберт і Г. Гаазе.

РНУ розпустила обидві палати пруського ландтагу, але залишила на посаді старих статс-секретарів як «міністрів-фахів-

ців», штабний генералітет з його контрольними функціями над збройними силами, чиновництво. Наприкінці листопада 1918 р. з ініціативи РНУ в Берліні була скликана Конференція, у якій брали участь представники революційних урядів німецьких держав, з метою вирішення питання про Установчі збори, визначення основ майбутньої конституції Німеччини, а також встановлення порядків перехідного періоду у «взаємовідносинах окремих держав». До скликання Установчих зборів мав діяти і бундесрат з контрольними функціями над урядами земель.

У грудні 1918 р. відбувся Всенімецький з'їзд представників робітничих і солдатських Рад, на якому була прийнята резолюція про скликання Установчих національних зборів і про передачу надалі всієї повноти законодавчої і виконавчої влади РНУ «до остаточного вирішення Національними зборами майбутнього державного устрою». З'їзд обрав Центральну раду, якій формально надавалося право контролювати революційний уряд, але фактично вона не мала дійових і довгострокових повноважень; 19 січня 1919 р. були проведені вибори до Національних зборів.

У виборах взяли участь 30 млн виборців, які віддали майже порівну свої голоси представникам буржуазних і робітничих партій. 54,4% мандатів одержали Німецька національна народна партія, Німецька демократична партія і Християнсько-демократична народна партія (Центр), 45,5% — соціал-демократи (включаючи Незалежних соціал-демократів, які раніше відокремилися від Соціал-демократичної партії). У лютому 1919 р. Національні збори розпочали свою роботу як вищий легітимний представницький орган державної влади, повноваження якого були підтвержені Центральною радою робітничих і солдатських Рад.

Одним з перших законів Національних зборів став Закон від 10 лютого 1919 р. «Про тимчасову імперську владу», що закріпив право й обов'язок Національних (установчих) зборів створити нову німецьку конституцію з парламентсько-республіканським устроєм, на чолі з обраними на основі загального виборчого права Національними зборами. Главою держави мав стати президент, главою уряду — міністр-президент із правом контра-сигнації постанов президентом, відповідальний перед Національними зборами. Договори про об'єднання в «Союз народів» німецьких держав мали схвалюватися Національними зборами і створеним раніше Комітетом німецьких держав, що і зайняв місце бундесрату, але зі значно меншим обсягом повноважень.

За ним закріплювалося право «сприяння» Національним зборам у законодавчому процесі. 11 лютого Національні збори обрали Еберта президентом республіки, 13 лютого Шейдеман сформував конституційний уряд, до якого поряд із соціал-демократами увійшли представники Німецької демократичної партії і Християнсько-демократичної народної партії (Центр).

На початку березня 1919 р. був прийнятий «перехідний закон» щодо правонаступництва Республіки, який встановив, що всі приписи, видані кайзерівською імперією, визнаються чинними, оскільки вони не суперечать тимчасовому імперському і перехідному закону. негайно розпочалася робота з підготовки конституції, яка повинна була закріпити завоювання революції, і на основі її компромісних положень зміцнити політичну стабільність у країні.

3. Веймарська Конституція 1919 р.

Конституція 1919 р., яка увійшла в історію під назвою Веймарської (за місцем її прийняття), стала однією з найдемократичніших конституцій, відомих на цей час буржуазним країнам. Вона розроблялася в умовах, коли революція в Німеччині ще не була придушена, що дістало вияв у демократичному, суто компромісному змісті її положень, у закликах до «громадянського миру», «співробітництва всіх класів», до «свободи» і «справедливості».

Зміст Конституції був обумовлений не тільки зіткненням інтересів і компромісами різних соціально-політичних сил у Національних зборах, а й тими кардинальними соціальними і політичними змінами, що відбулися в Німеччині в переломний період її історії — з листопада 1918 р. по червень 1919 р. Перший важливий крок на шляху політичного компромісу був зроблений ще 15 грудня 1918 р., коли Гуго Прейс, професор публічного права в Берлінській торговельній школі, відомий ще кайзерівській Німеччині як «найлівіший державознавець» і видатний діяч Національно-ліберальної партії, одержав призначення на посаду Державного секретаря Міністерства внутрішніх справ разом із пропозицією скласти проект нової конституції. Проект конституції був складений протягом кількох днів на основі розробленого ним раніше за власною ініціативою проекту і після доопрацювання, у якому брав участь як представник уряду М. Вебер, був переданий до РНУ під назвою «Проект майбутньої конституції (загальна частина)». Складаючись усього з 68 статей, «попередній проект» конституції містив три роз-

діли: «Імперія і вільні німецькі держави», «Рейхстаг», «Імперський президент та імперський уряд». У ньому конструювалася модель парламентської республіки з двома центрами державної влади, які взаємодіяли і стримували один одного: рейхстагом і президентом. Основні права і свободи не були докладно описані в проекті і були представлені лише статтями про свободу совісті, про рівність усіх німців перед законом і про захист національних меншин. Укладач прагнув уникнути тривалих дебатів з цього приводу в Національних зборах, здатних «поховати» сам проект, як це було у Франкфурті-на-Майні в 1848 р.

Найважливішим нововведенням проекту стала глибока реорганізація федеральної форми державного устрою, в основу якої була покладена ідея єдиної держави, що складається з 16 рівноправних, з рівною чисельністю в 2 млн мешканців, земель (областей).

У січні 1919 р. проект конституції був переданий до РНУ, члени якої, зокрема Еберт, зажадали більшого виявлення його демократичного характеру за рахунок насамперед включення широкого переліку прав і свобод.

Результатом наступної піврічної роботи над проектом конституції (включаючи дебати в Національних зборах) став новий його варіант, що складався з двох частин: «Побудова і завдання імперії» і «Основні права й обов'язки німців». Відхід від традиційної структури європейських конституцій, в яких спочатку наводився перелік прав і свобод, не був випадковим. Г. Прейс та його колеги по конституційному комітету вважали, що «спочатку повинна бути держава, яка могла б захистити основні права».

Конституція була прийнята Національними зборами в липні 1919 р. Принципово нові правові концепції порівняно з Конституцією 1871 р. дістали вияв і в її преамбулі. Це — принцип «народної єдності» і «народного суверенітету» («суверенітету єдиного німецького народу», котрий, як записано в преамбулі, «дав собі цю Конституцію»), а також принципи «свободи» і «соціальної справедливості». Проголошенням «народного суверенітету» руйнувалася династійна традиція державної влади, оскільки її носіями ставали виборні на основі загального виборчого права рейхстаг і президент.

Німецька імперія проголошувалася республікою з федеративною формою державного устрою, яка мала вельми специфічний характер. Веймарська Конституція відкидала формулу старої Конституції 1871 р. «про союз династій», яка сприяла

роздробленості, засиллю юнкерства на місцях, виявляючи явну схильність до унітаризму. Колишні «союзні держави» одержали назву земель, а своєрідна верхня палата імперського парламенту була названа не бундесратом (Союзною радою), а рейхсратом (Імперською радою).

Землі мали свої законодавчі органи — ландтаги і свої конституції, які мали закріпити згідно зі ст. 17 Веймарської Конституції, республіканську форму правління і загальне, рівне, пряме виборче право при таємному голосуванні. Безпосередньо імперською Конституцією визначався і правовий статус членів ландтагів (статті 36—39).

Права земель були значно обмежені в галузі законодавства й у фінансовій сфері. У статтях 6—12 Конституції передбачався складний порядок розподілу законодавчих прав між імперією і землями, заснований на головному принципі — імперське право має перевагу перед правом земель (ст. 15).

Деякі сфери суспільного життя — зовнішні відносини, громадянство, митна, поштова і телеграфна справа, оборона та ін. — регулювалися виключно законодавством імперії (ст. 6). Цивільне, кримінальне право, судочинство, преса, об'єднання, збори, торгівля, промисловість, гірнична справа тощо — були віднесені переважно до законодавства імперії (ст. 7). Землі зберігали законодавчу владу з цих питань доти і тією мірою, у якій імперія не користувалася своїми законодавчими правами. З огляду на це земельний закон перебував під загрозою його скасування. Згідно зі ст. 13 «у разі виникнення сумнівів і розбіжностей у поглядах» щодо закону, прийнятого в окремій землі, імперія мала право за допомогою Імперської судової палати скасувати його на підставі головного постулату, що «імперське право має перевагу над правом земельним».

Крім того, імперія могла видавати закони «за необхідності», наприклад в галузі охорони громадського порядку і безпеки, і встановлювати основні положення законів (положення про «принципи законів»), які розробляються у землях, стосовно релігійних товариств, шкільної справи, земельного права тощо. Ці загальні принципи законодавства мали обов'язковий характер для земель, якщо йшлося про відокремлення церкви від держави (ст. 138 (1)), про «основи» службових відносин чиновників, які передбачали, зокрема, усунення всіх обмежень, що стосуються чиновників-жінок (ст. 123 (3)). Ні законодавчі, ні виконавчі органи земель не мали права відходити від цих принципів установок центру.

За такого розподілу законодавчих повноважень між імперією і землями останнім залишалося право самостійно законодавствувати тільки з малозначущого кола місцевих питань: про місцеві податки, про санітарну службу, дороги тощо.

Імперії належало право не тільки визначати розміри і порядок надходження доходів до імперської казни, а й втручатися в питання оподаткування окремих земель, видавати закони, що встановлюють принципи «допустимості і способи стягнення в землях податків» (ст. 11). Спроби дещо пом'якшити фінансовий диктат центру були здійснені в 1923 р., коли був прийнятий Закон «Про фінансове вирівнювання», який мав, з огляду на його недостатню розробленість, дуже незначний ефект. Крім того, згідно зі ст. 18 Конституції територіальні зміни або створення нових земель могли бути здійснені тільки шляхом прийняття «імперського закону», і лише «за можливості» і у відповідності з волею населення самих земель.

Значно більший обсяг повноважень зберігався у земель в адміністративній сфері, оскільки за органами земель Конституцією закріплювалося право виконувати імперський закон, якщо «імперський закон не постановив інакше» (ст. 14). Але при цьому за імперією зберігалось право адміністративного нагляду за органами земель. У новій Конституції, як і в Конституції 1871 р., було передбачене право імперської «екзекуції» (ст. 48).

Особливе прагнення зміцнити центральну владу, що проявилось в цих положеннях, стало відповіддю на партикуляристські настрої в землях, що посилювалися під час революції. На переконання членів Національних зборів Конституція мала відповідати тому ідеалу справді єдиної, сильної держави, яка здатна вивести країну з найглибшої внутрішньо- і зовнішньополітичної кризи.

Відповідно до конституційного принципу народного суверенітету рейхстагу як органу народного представництва, що обирається загальним голосуванням, відводилося в Конституції формально перше місце. За ним закріплювалася вища законодавча влада, у тому числі і право змінювати Конституцію (для прийняття простих законів була потрібна більшість, а для конституційних поправок — кваліфікована більшість голосів членів рейхстагу), а також втувати бюджет. Ці права, однак, обмежувалися іншими конституційними органами: рейхсратом і президентом.

Рейхсрат, подібно до колишнього бундесрату, формувався з представників урядів окремих земель. Щоб уникнути доміну-

ючого положення Пруссії в рейхсраті, розподіл голосів у ньому будувався за іншим принципом, ніж у Конституції 1871 р. Кожна земля повинна була мати один голос плюс до цього додаткову суму голосів, з розрахунку 1 голос на кожні 70 тис. виборців, але жодна з них не могла мати більше 2/5 усіх голосів, тобто мати абсолютну більшість, яка вимагалася для зміни Конституції. Крім того, згідно зі ст. 63 Конституції половина з 26 прусських голосів (усього рейхсрат складався з 66 представників земель) передавалася безпосередньо прусським провінціям.

Формально рейхсрат не мав законодавчих повноважень, але, вотуючи бюджет, рейхстаг не міг без згоди рейхсрату підвищувати його видаткову частину або включати нові статті витрат.

Рейхсрату належало право відкладального вето стосовно законів, прийнятих у рейхстазі (ст. 74), «відкинути» яке він міг тільки за допомогою повторного розгляду і нового затвердження законопроекту кваліфікованою більшістю голосів. Законодавча ініціатива належала членам рейхстагу й імперському уряду, але урядовий законопроект потребував схвалення рейхсрату.

Рейхсрат, як і рейхстаг, мав право вирішення питання про зміну чи внесення поправок до Конституції. Не взятий до уваги протест рейхсрату проти постанови рейхстагу про внесення поправок до Конституції міг бути приводом для референдуму, «якщо рейхсрат протягом двох тижнів вимагатиме народного голосування» (п. 2 ст. 76).

Особливе місце в конституційному механізмі відводилося президенту республіки, провідна роль якого визначалася його всенародним обранням, тривалим терміном перебування при владі (сім років), правом переобрання на новий термін. Йому, як позапартійному «арбітру», відводилася головна роль у встановленні на основі консенсусу політичної стабільності в країні. Незалежний від парламентської більшості, президент повинен був протистояти «парламентському абсолютизму», якого так боялися ліві партії. У цій ролі президент наділявся і правом скасувати закон, прийнятий рейхстагом, за допомогою референдуму (ст. 73).

Поряд із правами глави держави президент мав широкі розпорядчо-виконавчі повноваження. Він призначав і звільняв рейхсканцлера імперії, а за пропозицією останнього — імперських міністрів (ст. 53), усіх вищих посадових осіб імперії (імперських чиновників і офіцерів) (ст. 46); був верховним головнокомандувачем (ст. 47), представником імперії в міжнародних

справах (йому надавалося право укладати від імені імперії союзи й інші договори з іноземними державами, акредитувати і приймати послів) (ст. 45); він мав право помилування в межах імперії (ст. 49). Особливе місце в Конституції посідала вищевказана ст. 48 про надзвичайні повноваження президента, названа згодом статтею про «президентську диктатуру». На підставі цієї статті президент мав право за допомогою збройної сили примусити будь-яку землю «виконувати обов'язки, покладені на неї Конституцією або імперським законом», а також вживати заходів у разі «серйозного порушення громадської безпеки і порядку» чи загрози такого порушення. При цьому він міг повністю або частково призупинити дію статей про основні права німців.

Президент і рейхстаг наділялися відповідно до Конституції формально рівнозначними важелями впливу один на одного, покликаними забезпечити баланс у системі державних органів.

Уряд призначався президентом в принципі без урахування парламентської більшості, але мала бути довіра рейхстагу (ст. 54). Кожен член уряду повинен був піти у відставку у разі висловлення йому недовіри. Сам президент перед рейхстагом не відповідав, але на уряд за правилом контрасигнатури переходила відповідальність за всі накази і розпорядження президента, у тому числі й стосовно збройних сил, оскільки вони мали скріплюватися підписом рейхсканцлера або відповідного міністра. Згідно зі ст. 25 Конституції у президента був такий ефективний засіб впливу на рейхстаг, як право його розпуску, але не більше «одного разу з одного приводу».

Президент відповідно до ст. 43 за пропозицією рейхстагу також міг бути усунутий зі своєї посади народним голосуванням. Рейхстаг до остаточного рішення референдуму повинен був винести постанову 2/3 голосів своїх членів про усунення президента з посади. Відхилення на референдумі постанови рейхстагу вважалося переобранням президента і мало наслідком розпуск рейхстагу.

Стаття 59 Конституції передбачала і деяку подобу вкрай складної процедури імпічменту, яка вимагала пред'явлення обвинувачення президенту, рейхсканцлеру або міністру в «злочинному порушенні Конституції чи імперського закону» не менш ніж 100 членами рейхстагу. У разі підтримання цього рішення більшістю членів рейхстагу в 2/3 голосів обвинувачення мало розглядатися Державним судом Німецької імперії.

Велика кількість членів Національних зборів відводила референдуму, як безпосередній (отже, «істинній») формі демократії, особливу роль перешкоди диктату партійної більшості в рейхстазі. Якщо, наприклад, проти прийнятого рейхстагом закону виступала принаймні 1/3 його членів і з цієї причини його опублікування було відстрочене президентом, то закон на вимогу 1/12 громадян, які мають право голосу, мав бути також поставлений на народне голосування. Народне голосування могло проводитися навіть «із приводу бюджету, податкових законів і оплати праці службовців», але тільки за рішенням президента (п. 4 ст. 73). Крім того, 1/10 громадян, які мають право голосу, надавалося право законодавчої ініціативи, але з попередньо «розробленим законопроектом».

Ліві партії, які наполягли на настільки частому зверненні до референдуму, явно переоцінили його демократичний ефект, що невдовзі знайшло підтвердження в історії «Третього рейху».

Наділяючи президента як гаранта демократії величезними повноваженнями, парламентарії прогледіли небезпеку ослаблення рейхстагу і тієї обставини, що президентська надзвичайна влада може опинитися в руках людини, яка використовує її аж ніяк не в народних інтересах. Історія Німеччини знайшла швидке підтвердження і цій обставині.

Другий розділ Конституції присвячений «Основним правам і обов'язкам німців», де поряд із широким переліком політичних і громадянських прав і свобод, деталізованих тими чи іншими правовими гарантіями, закріплювався і ряд принципово нових соціальних прав.

Перша глава цього розділу — «Окрема особа» — починається з проголошення рівності всіх перед законом, при цьому особливо підкреслювалася рівність чоловіків і жінок «у правах і обов'язках» (ст. 109). Свобода вибору професії і свобода пересування, закріплені далі, супроводжувалися правом емігрувати за кордон, що могло бути обмежене лише імперським законом (статті 111—112). Принцип рівності тлумачився й у розумінні рівності «інакомовної частини населення імперії», які згідно зі ст. 113 не могли обмежуватися «законодавчими й адміністративними заходами в їх вільному національному розвитку» (ст. 119). Недоторканність особи і житла (ст. 115), таємниця листування (ст. 117), свобода слова (ст. 118) супроводжувалися проголошенням таких правових гарантій, як надання можливості негайного опротестування арешту, заборона цензури та ін. Усі ці права доповнювалися, однак, не тільки проголошенням га-

рантій, а й традиційною формулою про винятки, «що допускаються на підставі закону».

У другій главі цього розділу — «Суспільне життя» закріплювалися такі громадянські права, як свобода зборів (ст. 123), свобода утворення об'єднань і товариств (ст. 124) з наданням їм правоздатності (тобто прав юридичної особи). При цьому в наданні правоздатності не можна було відмовити і об'єднанням, які переслідували політичні, соціально-політичні і релігійні цілі (ст. 124). Це було принципово нове тлумачення права об'єднань, що стосувалося насамперед організації робітників, профспілок, які відповідно до Німецького цивільного уложення 1900 р. належали до «неправоздатних товариств». Право на особливе професійне представництво одержали і чиновники (ст. 130).

Зміст наступної глави цього розділу — «Релігія і релігійні товариства» — став предметом особливо бурхливих дискусій у Національних зборах, що закінчилися досягненням компромісу. Закріплюючи свободу совісті (ст. 135), Конституція забороняла державну церкву (п. 1 ст. 137) і державну підтримку церкви (п. 1 ст. 138), але зберігала за церквою статус публічно-правової корпорації, що давало їй право на грошові надходження «відповідно до постанов земельного законодавства» (п. 4 ст. 137).

«Веймарським шкільним компромісом» визначався і зміст гл. 4 цього розділу — «Освіта і школа», у якому закріплювалася обов'язковість «загального шкільного навчання», за загальним правилом, у «народній школі». До єдиної «народної» системи освіти належала і вища школа, при цьому «керівними засадами... для прийому дитини до певної школи» мали бути її поклонання, обдарованість і нахили, а не «майнове і суспільне становище... її батьків» (п. 1 ст. 145). Для навчання дітей з мало-забезпечених сімей у середніх і вищих школах передбачалося виділення спеціальної громадської допомоги (п. 3 ст. 146).

Суто компромісний характер мали положення і розділу 5 — «Господарське життя», у якому головним чином розглядалися проблеми найманої праці, відносин між підприємцями і працівниками. Конституція покладала на державу обов'язок усіляко сприяти розвитку підприємництва, підтримуючи при цьому «середній клас» (заохочувати його шляхом законодавства «у сільському господарстві, промисловій і торговій діяльності» (п. 1 ст. 164), сприяти залученню «до загальної господарської справи» промислові і кооперативні товариства, забезпечувати «господарську свободу окремій особі» (п. 1 ст. 151), свободу до-

говорів у господарському обігу (п. 1 ст. 152), давати відсіч лихварству (п. 2 ст. 152) тощо.

На державу покладалася особлива відповідальність у справі «соціалізації власності», виходячи з принципово нового її тлумачення: «Власність зобов'язує. Володіння нею має бути водночас служінням загальному благу» (п. 3 ст. 153). Власність згідно з п. 1 ст. 153 «забезпечувалася Конституцією, її примусове відчуження могло застосовуватися лише «для загального блага» і на «законній підставі». З цього загального правила допускалися, однак, винятки відповідно до імперського закону. Так, зокрема, у пунктах 1, 2 ст. 156 говорилося про «можливість примусового відчуження без винагороди» і передачу в суспільне управління «приватних підприємств, придатних для усупільнення», про право держави «у разі настійної потреби» проводити об'єднання господарських підприємств для суспільних цілей (п. 2 ст. 156). Передбачене ст. 156 право націоналізації власності не було використане навіть щодо капіталів Імперського банку Німеччини. Крім того, Закон 1922 р. про Імперський банк позбавив канцлера його колишніх повноважень стосовно банку, який залишився під контролем імперії, але керівництво ним було передане повністю Раді директорів.

У ст. 155 Конституції передбачався особливий контроль держави за розподілом і користуванням землею з метою запобігання зловживанням і забезпечення «кожного німця здоровим житлом, а всі німецькі сім'ї, особливо багатодітні, — домівкою і правом на працю». Держава надіялася при цьому правом примусового відчуження землі «для задоволення потреби в житлі, для сприяння розселенню, для сільськогосподарської обробки» (п. 1 ст. 155). При цьому «обробка і користування ґрунтом... землевласника» закріплювалися в Конституції як його «обов'язок перед суспільством» (п. 3 ст. 155).

Ідеї взаємної соціальної залежності і соціальної відповідальності лежать в основі й інших положень цієї глави. Стаття 116, наприклад, «застосування розумових і фізичних сил на благо суспільства» відносить до «морального обов'язку» кожного німця. Це один з характерних прикладів того, як Національні збори намагалися запровадити етичні цінності у світ економіки і політики.

У Конституції підкреслювався обов'язок імперії особливо покровительствувати «робочій силі».

Форми цього покровительства діставали вияв в наданні робітникам права на вільне об'єднання в спілки з метою «збере-

ження і покращення умов праці без будь-яких обмежень» (ст. 159), на колективний договір (п. 1 ст. 165), на соціальне страхування «для збереження здоров'я, працездатності, охорони материнства», а також у разі «старості, недуг і різних життєвих випадковостей...» (п. 1 ст. 161).

У ст. 163 закріплене і право «добувати собі утримання працею». Однак очевидна ілюзорність права на працю в умовах післявоєнної Німеччини продиктувала відповідне роз'яснення цього права, яке було зведено до надання «необхідної підтримки», тобто допомоги по безробіттю.

Суто компромісний характер мали і ті положення цієї глави, у яких робилися спроби інтегрувати робітничі Ради, породжені революцією, у державну систему. У них говориться не тільки про законність діяльності Рад, створених для представництва інтересів робітників на підприємствах, у галузях промисловості, на окружному і загальноімперському рівнях, а й про створення їх об'єднань із представницькими організаціями підприємців та «інших заінтересованих кіл населення» у формі економічних рад, яким ввірялися деякі контрольні, адміністративні і законодавчі повноваження. Імперська економічна рада, наприклад, покликана була давати висновки на соціально-економічні і господарсько-політичні законопроекти «великого значення» до внесення їх на розгляд рейхстагу урядом, мала право самостійно пропонувати уряду законопроекти, які повинні були розглядатися в рейхстазі навіть у разі відмови уряду підтримати їх.

Декларативні положення цього розділу Конституції для втілення їх в життя потребували конкретних соціальних програм, закріплення їх поточним законодавством. Але вони так і залишилися лише на папері. Для їх здійснення у Веймарській Німеччині не було відповідних умов, необхідної економічної бази, належного рівня суспільної свідомості, а головне, політичної стабільності. Крім того, поточним законодавством позитивний зміст соціальних положень Конституції був згодом значно обмежений. Так, наприклад, запроваджене в 1919 р. право робітників на 8-годинний робочий день було змінено законом 1920 р., який допускав 10-годинний робочий день. Діяльність виробничих рад обмежувалася сферами «сприяння розробці нових методів виробництва», «узгодження службових інструкцій» та ін. Закон від 4 лютого 1920 р. прямо забороняв їм «втручатися в керівництво виробництвом своїми самостійними розпорядженнями» (§ 66).

4. Політичний режим Веймарської республіки

Відповідно до Версальського мирного договору 1919 р. на Німеччину були накладені величезні репараційні платежі. Цей борг був для неї непосильний, він падав на плечі трьох поколінь німців, і тільки в 1930 р. був знижений і розстрочений союзниками.

Тимчасова економічна стабілізація в 1928 р. змінилася руйнівною світовою економічною кризою, новим різким падінням виробництва, зростанням безробіття. У 1932 р., коли світова економічна криза досягла кульмінації, промислове виробництво скоротилося в Німеччині до 46,7% порівняно з 1913 р., 30% усього працездатного населення втратили роботу і тільки 15% з офіційно зареєстрованих безробітних одержували допомогу по безробіттю.

Обстановка в країні характеризувалася страйками, заворушеннями, путчами, терористичними актами, пов'язаними з різкою поляризацією соціально-політичних сил, від крайньо правих, представлених націоналістичними, нацистськими організаціями, які набирали сили, і створеною згодом фашистською Націонал-соціалістською німецькою робітничою партією (НСНРП), до крайньо лівих — в особі ліворадикальних робітничих організацій і Комуністичної партії Німеччини, яка стає в цей час найбільшою комуністичною партією в Європі.

Вага і значення цих двох партійних полюсів зростали разом з їх неприйняттям Веймарської демократичної республіки. Для одних вона була перепоною соціалістичній революції і встановленню «загальної рівності», для інших — перешкодою до встановлення нацистської тоталітарної диктатури.

У німецькому суспільстві, яке розкололося, не знайшлося місця консенсусу лівих сил, вкрай необхідному в умовах найжорстокішої кризи і загрози фашизму. Для правовірних німецьких комуністів, що проводили лінію Сталіна і Комінтерну, соціал-демократи були «могильниками німецького соціалізму», головними супротивниками «світової революції». Вони були зайняті в основному тим, що викривали соціал-демократів як агентуру «німецького монополістичного капіталу», «соціал-фашистів». Соціал-демократи виключали компроміси з комуністами, як з партією «вужьколого класового доктринерства», яка діє за вказівкою «чужої держави», також звинувачуючи їх у пособництві фашистам. Відсутність згоди лівих сил мала фатальні наслідки. На виборах у листопаді 1932 р. у них ще залишалася можливість заступити дорогу фашистам, що рвуться до вла-

ди. Соціал-демократи і комуністи, об'єднавшись, могли б отримати 221 місце в рейхстазі, у той час як у фашистів було б 196 місць. Але вони втратили цю можливість.

Нестабільність Веймарської республіки стала наслідком не тільки вищевказаних обставин. Вони були пов'язані також із глибоким неприйняттям республіки більшістю німців, які вважали її породженням «ганебного» Версальського мирного договору. Почуття національного приниження стало сприятливим ґрунтом для поширення міфу про «листопадових зрадників», які уклали Версальський договір. Цей міф широко використовувався демагогами, які вимагали розірвання Версальського договору, рішучої боротьби проти деяких «темних сил», внутрішніх і зовнішніх ворогів, що привели Німеччину до краху. Не випадково саме в цей час з'являється відома фальшивка «Протоколи сіонських мудреців», покликана підтвердити, що в трагедії, яка спіткала німців, винуваті змовники-євреї, іноземні агенти, які поставили завдання зламати міць Німеччини, поставити її на коліна.

Основній масі населення, консервативній масовій свідомості важко було змиритися і з тим, що Веймарська республіка зруйнувала старий, звичний порядок кайзерівської імперії, який видавався міцним і надійним. За старими добрими часами тужили не тільки колишня правляча верхівка, а й широкі середні прошарки населення, які втратили в результаті кризи, невтримної інфляції свій статок і майно, не сприймали нову, малозрозумілу, таку, що не має нічого спільного зі старими часами, систему цінностей. Між свободою і порядком німці вибирали порядок.

Ослабляла становище Веймарської республіки і відсутність у неї професійних захисників серед правлячого бюргерства й інтелігенції. Негативно до республіки ставилася, наприклад, переважна частина професури, учених, правознавців, істориків та ін., що задавали тон у німецьких університетах, а також студентів, які залишалися прихильниками монархії, старих порядків. Не випадково згодом серед студентів виявилось так багато прихильників Гітлера.

Демократичний фасад Веймарської республіки не спирався на міцний фундамент демократичних державних інститутів не тільки через збереження старого державного апарату, а й через вади самого конституційного порядку, вигаданого у Веймарі без урахування обстановки в країні. Так, широкі демократичні права і свободи, зокрема свобода друку, за відсутності цензурних обмежень сприяли безпрецедентному зростанню шовіністичної,

мілітаристської пропаганди. Такої літератури в країні було безліч. Відсутність конституційної заборони на діяльність партій, що сіяють розбрат серед німецького народу, розпалюють національну ворожнечу, антисемітизм, створювала умови не тільки для зростання нацистських організацій, а й для легального входження НСРП до веймарської суспільно-політичної і державної системи.

Фатальною помилкою республіки було те, що вона не позбавила влади реакційну вояччину, не реорганізувала бюрократичний апарат. Її не прийняв збережений кадровий склад рейхсверу, для солдатів якого кайзер залишався символом сили і міці Німеччини. Армія, яка підкорялася відповідно до Конституції тільки рейхсканцлеру, фактично була безконтрольною. Вона перетворилася на самостійну активну політичну силу. Вираженням повного неприйняття рейхсвером Веймарської республіки став піднятий його командуванням разом із праворадикальними офіцерськими організаціями в травні 1920 р. військовий путч Каппа-Лютвіца. За рахунок колишніх кадрів рейхсверу поповнювалися і нацистські напіввійськові організації, кількість яких зростала.

В умовах політичної конфронтації і, як наслідок цього, частоті зміни кабінетів старе чиновництво, яке залишилося на місцях, також було безконтрольним, і його самостійна політична активність в умовах «незмінюваності», гарантованої Конституцією (ст. 130), визначалася зовсім не демократичними, а консервативно-монархічними переконаннями. Поганими захисниками демократичних порядків, та й просто правопорядку, були і старі суддівські кадри з їхнім традиційним розумінням права, яке виправдовує «залізо і кров», насильство в ім'я «національних інтересів». Про це свідчать приклади із судової практики тих часів. Так, за 1918—1922 рр. у Веймарській республіці лівими екстремістами було вчинено 22 політичні убивства, усі винні були суворо покарані, 10 осіб — страчені. За цей же час правими терористами було вчинено 354 політичні убивства, з них тільки один був суворо покараний, але жоден не був страчений. У 1924 р. нацистський «півний путч» у Мюнхені, коли фашисти здійснили першу спробу прорватися до влади, закінчився ув'язненням Гітлера до тюремної фортеці, з якої він вийшов через 10 місяців з першими главами «Майн Кампф», сповнений рішучості готуватися до нових виступів.

Слабкість політичної волі Веймарської республіки була пов'язана також з відсутністю єдності дій її вищих органів вла-

ди. Рейхстаг не став провідником демократії, конституційного порядку, оскільки в ньому, особливо в останні роки Веймарської республіки, через гостре партійне протиборство склалася ситуація повної неможливості утворення позитивної більшості, здатної запропонувати народу помірну програму виходу з кризи. Партії, що перебували на діаметрально протилежних флангах і мали в ньому більшість мандатів, різко критично налаштовані проти уряду, через повну протилежність своїх цілей не були готові і не могли взяти на себе урядову відповідальність.

Часті і необгрунтовані, особливо в останні роки Веймарської республіки, розпуски парламенту (парламент міг бути розпущений навіть через не затверджений ним президентський указ, як це мало місце в 1930 р.), навіювані німцям пресою уявлення про його повне безсилля усе наполегливіше схиляли масову свідомість до пошуку «сильної руки» фюрера.

З безсиллям представницького органу було пов'язане і безсилля республіканського уряду, який не мав більшості в рейхстазі і не користувався його довірою і підтримкою. Прямим наслідком цього стали «президентські кабінети», призначувані президентом на власний розсуд. В обстановці перманентно запроваджуваного ним на підставі ст. 48 Конституції надзвичайного стану країна управлялася не за допомогою законів, а за допомогою надзвичайних указів. У 1932 р., наприклад, президент Гінденбург видав 66 надзвичайних указів, у той час як рейхстаг, зайнятий в основному другорядними дебатами, видав лише п'ять законів. Дисбаланс веймарської державної машини вів до її повного руйнування, загибелі, що і відбулося в результаті встановлення фашистської диктатури в 1933 р.

5. Встановлення режиму фашистської диктатури

Фашизм у Німеччині з'явився відразу ж після закінчення Першої світової війни як один з різновидів реакційних мілітаристичних націоналістичних течій, коли антиліберальні, антидемократичні рухи набули загальноєвропейського характеру. У 1920 р. Гітлер виступив із програмою з «25 пунктів», що стала згодом програмою Націонал-соціалістської німецької робітничої партії. Пронизана націоналістичними, шовіністичними ідеями переваги німецької нації, програма вимагала реваншу для відновлення «справедливості, знехтуваної Версалем».

У 1921 р. складаються організаційні основи фашистської партії, заснованої на так званому фюрер-принципі, тобто необмеженої влади «вождя» (фюрера). Головною метою створення

партії стає поширення фашистської ідеології, підготовка спеціального терористичного апарату для придушення демократичних, антифашистських сил і, в кінцевому підсумку, для захоплення влади.

У 1923 р. слідом за загальним страйком німецького пролетаріату фашисти роблять пряму спробу захопити державну владу («півний путч»). Провал путчу змушує фашистських ватажків змінити тактику боротьби за владу. З 1925 р. починається «битва за рейхстаг» шляхом створення масової бази фашистської партії. Вже в 1928 р. ця тактика дає свої перші плоди, фашисти одержують 12 місць у рейхстазі. У 1932 р. за кількістю мандатів фашистська партія одержує більше місць, ніж будь-яка інша партія, представлена в рейхстазі.

30 січня 1933 р. Гітлер за розпорядженням Гінденбурга займає посаду рейхсканцлера Німеччини. Він приходить до влади як глава коаліційного уряду, оскільки його партія навіть з нечисленними союзниками не мала більшості в рейхстазі. Ця обставина не мала, однак, значення, оскільки кабінет Гітлера був «президентським кабінетом», а Гітлер — «президентським канцлером». Водночас результати виборів 1932 р. надали певного ореолу легітимності його канцлерству. За Гітлера голосували різні соціальні прошарки і групи населення. Широка соціальна база Гітлера створювалася за рахунок тих, у кого після поразки Німеччини був вибитий ґрунт з-під ніг, тією самою збитою з пантелику агресивною юрбою, що почувається обманутою, що втратила разом з майном життєву перспективу і відчуває страх перед завтрашнім днем. Соціальну, політичну і психологічну невлаштованість цих людей він зумів використати, показуючи їм шлях до порятунку себе і приниженої батьківщини, обіцяючи різним колам і групам населення усе, що вони хотіли: монархістам — відновлення монархії, робітникам — роботу і хліб, промисловцям — військові замовлення, рейхсверу — нове піднесення у зв'язку з грандіозними військовими планами тощо. Націоналістичні гасла фашистів приваблювали німців більше, ніж заклики до «розуму і терпимості» соціал-демократів або до «пролетарської солідарності» і побудови «радянської Німеччини» комуністів.

Гітлер прийшов до влади, спираючись на пряму підтримку офіційних і неофіційних правлячих кіл і реакційних соціально-політичних сил, які стояли за ними і вважали за необхідне установити в країні авторитарний режим, щоб покінчити з ненависною демократією і республікою. Відчуваючи страх перед лі-

вим рухом, що все більше набирав сили, перед революцією і комунізмом, вони хотіли встановити авторитарний режим за допомогою «кишенькового» канцлера. Гінденбург явно недооцінював Гітлера, називаючи його поза очі «богемським єфрейтором». Німцям же він подавався як «помірний». При цьому була забута вся скандальна, екстремістська діяльність НСРП. Перше протвердження німців прийшло наступного дня після приходу Гітлера до влади, коли тисячі штурмовиків влаштували грізний смолоскиповий хід перед рейхстагом.

Прихід до влади фашистів не був звичайною зміною кабінету. Він ознаменував початок планомірного руйнування всіх інститутів буржуазно-демократичної парламентської держави, усіх демократичних завоювань німецького народу, створення «нового порядку» — терористичного антинародного режиму.

Спочатку, коли відкритий опір фашизму не був остаточно придушений (ще в лютому 1933 р. у багатьох місцях Німеччини проходили антифашистські демонстрації), Гітлер вдавався до «надзвичайних заходів», які широко застосовувались у Веймарі на основі надзвичайних президентських повноважень. Він формально ніколи не відмовлявся від Веймарської конституції. Перший репресивний декрет «про захист німецького народу», підписаний президентом Гінденбургом, був прийнятий на основі ст. 48 Веймарської конституції і мотивувався захистом «громадського спокою».

Для виправдання надзвичайних заходів Гітлеру в 1933 р. потрібен був провокаційний підпал рейхстагу, в якому була звинувачена Комуністична партія Німеччини. Слідом за провокацією були видані дві нові надзвичайні постанови: «проти зради німецькому народу і проти зрадницьких дій» та «про захист народу і держави», прийняті, як було оголошено, з метою придушення «шкідливих для держави комуністичних насильницьких дій». Уряду надавалося право брати на себе повноваження будь-якої землі, видавати укази, пов'язані з порушенням таємниці листування, телефонних розмов, недоторканності власності, прав профспілок.

5.1. Механізм фашистської диктатури

З перших днів приходу до влади Гітлер почав здійснювати свою програму, згідно з якою Німеччина повинна була домогтися нової величі. Її здійснення передбачалося провести в два етапи. На першому — ставилося завдання згуртувати німців у деяку «народну спільноту», на другому — перетворити її на «спільноту бойову».

Для об'єднання німців у єдину спільноту необхідно було очистити арійську расу від «чужої крові», подолати класові, конфесіональні, ідеологічні протиріччя, що досягалося шляхом усунення політичних партій, крім НСНРП, чужої ідеології, громадських організацій, крім нацистських, вірних «фюреру і рейху», а також шляхом «уніфікації державного апарату» тощо. Виконавши цю «внутрішню роботу», Німеччина, за планом Гітлера, могла приступати до роботи «зовнішньої», найважливішим завданням якої було завоювання життєвого простору, витіснення народів, які проживають там, головним чином народів Східної Європи, шляхом нещадної, кровопролитної війни. Вирішенням завдань першого етапу фашистська держава і НСНРП займалися в основному до 1935 р. З цього часу почалася тотальна підготовка до війни, а згодом і сама війна.

Гітлерівські «етапи» дістали відображення в законодавстві і змінах механізму фашистської диктатури. 24 березня 1933 р. рейхстаг приймає Закон «Про усунення тяжкого становища народу і держави», на підставі якого уряд отримує законодавчі права, у тому числі з питань бюджету. Допускалося також, що норми законів, прийнятих урядом, можуть прямо відхилятися від норм Конституції 1919 р., що формально продовжувала діяти (з одним скасованим невдовзі застереженням — «якщо вони не мають об'єктом рейхстаг і рейхсрат»). У законі спеціально підкреслювалося, що договори з іноземними державами і їхнє виконання не потребують затвердження парламентом. Формально закон був прийнятий як тимчасовий до 1 квітня 1937 р., фактично він став постійно діючим основним законом фашистської держави. Безпосередню участь у підготовці всіх імперських законів відтепер брала канцелярія націонал-соціалістської партії, підпорядкована Гітлеру. Це був кінець Веймарської республіки з її представницькими установами.

Після смерті президента Гінденбурга 1 серпня 1934 р. постановою уряду посада президента була скасована, а уся влада сконцентрована в руках Гітлера — «вождя» і довічного рейхсканцлера, якому було надане право не тільки призначати імперський уряд, усіх вищих посадових осіб імперії, а й свого наступника. З цього часу Гітлер починає планомірне знищення всіх можливих шляхів опозиції, що було прямим втіленням програмних настанов нацистів і основної впроваджуваної ними вимоги — фанатичного, сліпого «підкорення волі фюрера німецького народу».

Слідом за заборонаю Комуністичної партії в березні 1933 р. у травні того ж року були розпущені всі профспілки, у червні 1933 р. поза законом була оголошена Соціал-демократична партія. Інші партії, які діяли до приходу до влади Гітлера, «само-розпустилися». У липні 1933 р. законом було заборонено існування будь-яких політичних партій, крім фашистської і керованих нею організацій. «У Німеччині, — проголошував закон, — існує тільки одна партія, НСНРП, всі інші забороняються». Спроби «підтримати організаційні структури будь-якої іншої політичної партії» каралися тюремним ув'язненням до трьох років.

Проводячи «інтеграційну політику держави і партії», нацисти «уніфікували» не тільки партії, а й пресу. Органи друку, крім нацистських, або ліквідувалися, або включалися до системи фашистської пропаганди. Відповідно до Закону від 24 березня 1933 р. «Про захист уряду національного відродження від підступних посягань» кримінальній відповідальності у вигляді тюремного ув'язнення до двох років підлягали всі особи, які допускали «грубе перекручення дійсності, висловлювали судження, що можуть завдати тяжкої шкоди добробуту імперії або окремим німецьким землям, або авторитету уряду імперії чи окремих земель і урядових партій». Каторга загрожувала тому, хто своїм діянням завдавав «тяжких збитків імперії».

У грудні 1933 р. видається Закон «Про забезпечення єдності партії і держави», який оголосив фашистську партію «носітелькою німецької державної думки». Відповідно до цього Закону особисто Гітлером формувався і фашистський рейхстаг (на основі списків, «схвалених» плебісцитом), а на посади міністрів та інші посади призначалися лише особи з нацистської партійної верхівки. Крім того, згодом було передбачено, що будь-яке призначення на державну посаду, здійснене без згоди відповідного органу фашистської партії, вважатиметься недійсним.

З метою подальшої концентрації влади, або «уніфікації політичного режиму в імперії й областях», Законом від 7 квітня 1933 р. «Про злиття областей з імперією» в усі землі почали призначатися, як правило, з гауляйтерів нацистської партії, намісники (штатгальтери), наділені усіма владними повноваженнями. 30 січня 1935 р. був прийнятий новий Закон «Про імперських намісників». Імперські намісники відповідно до цього Закону були на підвідомчих їм територіях «представниками імперського уряду», до завдань яких входив «нагляд за виконанням політичних директив фюрера і рейхсканцлера». Фюрер і рейхс-

канцлер (в одній особі) міг покласти на імперського намісника керівництво земельним урядом, але право призначення і звільнення чиновників земель він зберігав за собою, так само як і повноваження імперського намісника в Пруссії.

Ландтаги земель спочатку були усунені від формування земельних урядів, а 30 січня 1934 р. були законодавчим шляхом ліквідовані. Уряди земель були підпорядковані імперському уряду, а намісники перейшли у відання Міністерства внутрішніх справ. Законом від 14 лютого 1934 р. «Про ліквідацію рейхсрату» був скасований і орган представництва земель в імперському парламенті — рейхсрат. Землі були взагалі позбавлені статусу суб'єктів федерації. У 1935 р. положенням «Про німецькі общини» були ліквідовані останні залишки місцевого самоврядування. Усі бургомістри міст почали призначатися міністром внутрішніх справ на 12 років з кандидатів, які висувалися місцевими партійними організаціями нацистів. Йому ж ввірялося право верховного нагляду за всіма общинами.

Перетворення рейхстагу на безправну, маріонеткову установу, оскільки його новий склад формувався виключно на партійній основі, ліквідація органів місцевого самоврядування були тісно пов'язані з загальною бюрократизацією державного апарату. Проводилися чистки державного апарату від «невідповідних осіб», від усіх тих, хто почав працювати в апараті після 1918 р., від осіб «неарійського походження», заборонялися шлюби чиновників з «неарійками» тощо.

Функції партійних і державних органів тісно перепліталися. Це переплетіння, однак, не означало їхнього повного злиття. Управлінський апарат фашистської Німеччини був численним, надмірно громіздким, він перебудовувався з волі Гітлера, який поєднував у своїй особі функції президента, рейхсканцлера, фюрера фашистської партії і верховного головнокомандувача. Так, поряд з імперським урядом, який продовжував існувати, у фашистській Німеччині були створені Рада міністрів з питань оборони імперії, Таємний кабінет, Колегія трьох уповноважених, до якої входили начальник партійної канцелярії, начальник імперської канцелярії, начальник штабу верховного командування збройних сил, завданням якої було проведення тотальної мобілізації і вирішення з цією метою широкого кола економічних і військових питань. Усі ці установи, підпорядковуючись безпосередньо Гітлеру, мали законодавчі повноваження.

Німеччина була поділена на 32 партійні області на чолі з партійними гауляйтерами, але зберігався і старий адміністра-

тивний поділ на землі і провінції, адміністрація яких продовжувала існувати і відігравати значну роль у втіленні в життя нацистських планів.

Важливою ланкою механізму фашистської диктатури стали органи, які здійснювали широкомасштабну ідеологічну обробку німецького народу. У березні 1933 р. було створене Міністерство громадської освіти і пропаганди, кероване Геббельсом, якому підпорядковувалися преса, радіо, книжкові видавництва та ін. У віданні Міністерства громадської освіти і пропаганди була «імперська палата культури», яка контролювала музику, образотворче мистецтво, театр. Культурна політика «Третього рейху» була спрямована на створення «ідейно однорідного суспільства в расовому і світоглядному плані», на перетворення літератури і мистецтва «на бойову зброю партії». При цьому спеціальний нагляд встановлювався «за духовним і світоглядним навчанням і вихованням партійних кадрів», з цією метою в 1934 р. було створено навіть спеціальне державне відомство. З академії літератури виганялися ліберально і демократично налаштовані найкращі представники німецької культури, а також «расово недостойні» особи, які одержали згодом назву «недолюдей». Однією з перших акцій «імперської палати культури» була реорганізація німецької академії літератури з повальною перевіркою її членів, коли кожен член академії повинен був дати відповідь на запитання, чи має він намір «брати участь у вирішенні національних культурних завдань». Усі члени академії повинні були також заповнити спеціальну анкету як професіональні чиновники, в якій одна з вимог полягала в наданні доказів «арійського походження». У травні 1933 р. була проведена публічна акція спалення книг супротивників націонал-соціалізму і «расово чужих» авторів.

Особлива увага приділялася обробці в дусі мілітаризму, шовінізму і расизму молоді, контроль над умонастроєм якої здійснювався фашистськими молодіжними організаціями (Юнгфольк, «Гітлерюгенд» та ін.). Лідер «Гітлерюгенду» офіційно іменувався «лідером молоді Німецького рейху» і ніс персональну відповідальність перед Гітлером як фюрером і як рейхсканцлером. Після 1937 р. участь у гітлерівських молодіжних організаціях стала обов'язковою. Ці організації включалися до розгалуженої системи різноманітних нацистських організацій, які охоплювали усі сторони життя країни.

Нацисти створили могутній терористичний апарат, що почав складатися ще до приходу їх до влади. У 1920 р. виникли пер-

ші збройні загони — «служба порядку» фашистів, якій відводилася роль охорони фашистських збіговищ. Використовувалися, однак, ці загони найчастіше для організації безладу на мітингах лівих сил, для нападу на робітничих ораторів тощо. У 1921 р. «служба порядку» одержала назву «штурмових загонів» (СА). До загонів СА залучалися декласовані елементи, звільнені з армії солдати й офіцери, розорені крамарі, яким імпонувала нацистська пропаганда.

Поряд з погромною діяльністю загонам СА відводилася не остання роль у поширенні фашистської ідеології. У 1932 р. у СА були створені спеціальні моторизовані пропагандистські загони. До літа 1933 р. кількість штурмовиків перевищила 4 млн чоловік. В міру посилення рейхсверу штурмові загони СА були перетворені на армійський резерв, офіційно проголошеним завданням якого стала з літа 1940 р. військова підготовка населення. Гітлер пожертвував своєю «партійною армією», щоб прив'язати до себе рейхсвер, але водночас надав особливі повноваження власній «партійній поліції», підсиливши її спеціальними загонами СС, яким було доручено винищувати «внутрішніх ворогів».

До складу СС (Служби безпеки) входили «загальні загони», що включали керівництво нацистської партії, представників великого капіталу, юнкерів, вояччини, верхівку фашистської інтелігенції, а також збройні «спеціальні загони», створені для виконання особливих завдань фюрера. Їх основою став полк особистих охоронців Гітлера і підрозділів «мертва голова».

Військам СС ввірялася й охорона концтаборів. Усього фашистами було створено 23 концтабори і 2 тис. їхніх філій. З 1936 по 1945 р. до них було кинуте 18 млн чоловік. В одному лише Освенцимі, побудованому в 1939 р., було винищено близько 4 млн чоловік з багатьох країн. Гітлерівці застосовували газові камери й інші технічні засоби, які давали їм можливість безмежно знищувати людей. Вони використовували геноцид, освячений їх окультною вірою у свою расову і духовну перевагу над людьми, як засіб досягнення своїх політичних цілей, світового панування.

У квітні 1933 р. в Пруссії була створена таємна державна поліція (гестапо), що у 1936 р. була об'єднана з кримінальною поліцією (КРИПО) у поліцію безпеки (ЗИПО). Поліція безпеки разом з поліцією порядку (ОРПО), яка включала охоронну поліцію і жандармерію, а також зі спеціальною службою порядку (СД) перебували у віданні рейхсфюрера СС Гімmlера.

У 1939 р. було створено Головне управління імперської безпеки, підвідомче Гімлеру як рейхсфюреру СС, який разом з міністром внутрішніх справ Фліком планував здійснення терористичних акцій як у своїй країні, так і на окупованих територіях. Так, улітку 1940 р. Фліком і Гімлером була видана постановою про знищення «непотрібних для військових цілей» душевнохворих, калік, старих. На виконання її було створене Імперське товариство лікувальних і піклувальних установ, у яких було знищено 275 тис. німців. Перед нападом на СРСР військові з'єднання СС були збільшені до 600 тис. чоловік (35 дивізій), проведено озброєння загальних загонів СС. Військам СС, введеним у зону діючої армії, була відведена головна роль у «расово-ідеологічній війні на знищення» СРСР.

Значних змін зазнала і судова система Німеччини. У своїй діяльності фашистські судді виходили з принципу повного нехтування особистими правами громадян. Обвинувачення у державній зраді могло бути пред'явлене за будь-який вид опозиційної режиму діяльності. Крім звичайних судів, у кожному судовому окрузі ще в 1933 р. були створені особливі суди для розправи з супротивниками фашистського режиму. У 1934 р. склалася ще одна форма виключного суду, так званий Народний трибунал з питань державної зради, який не передбачав навіть обов'язкового попереднього слідства. Вироки трибуналу не підлягали оскарженню, захисників обвинуваченому призначав сам трибунал. В армії діяли військово-польові суди. Лише в сухопутних військах, наприклад у 1944 р., вони щомісяця виносили по 10 тис. вироків. В останні місяці перед поразкою Німеччини військово-польові суди були замінені військовими трибуналами, у яких засідали одні офіцери. Розстрілювали всіх підозрюваних у зраді і дезертирстві, суворим репресіям піддавали і їхніх родичів.

5.2. Державне регулювання економіки у фашистській Німеччині

Агресивні цілі встановлення світового панування вимагали зосередження всіх матеріальних ресурсів країни, що могло бути досягнуто тільки шляхом безпосереднього втручання фашистської держави в економіку. Інтереси панівних угруповань фашистської партії і магнатів німецької промисловості у досягненні цих цілей повністю збігалися. У 1933 р. була створена Генеральна рада німецького господарства, на яку покладался обов'язок визначати загальні напрями розвитку економіки Німеччини. Це був перший крок до встановлення тоталітарної

форми правління в сфері економіки, що проіснувала із середини 30-х до середини 40-х років.

Закон від 27 лютого 1934 р. «Про підготовку органічної побудови народного господарства», що втілював нацистські ідеї «фюрерства» і «самоврядування» у промисловості (як і в інших сферах економіки), передбачав утворення господарських об'єднань, що ставали єдиними представниками відповідних галузей господарства. Усі галузі господарства були розділені на «імперські групи», яких спочатку було 12, а потім їх кількість скоротилося до 6: промисловості, банків, торгівлі, страхування, енергетики, ремісничого виробництва. Паралельно створювалася територіальна структура управління господарством — окружні групи промисловості в господарських округах. І галузеві, і територіальні промислові групи очолювалися «фюрерами» — представниками монополістичного капіталу, які були наділені широкими повноваженнями. Загальне керівництво промисловістю здійснювалося спочатку Міністерством імперського господарства.

З 1935 р. почалася масована мілітаризація німецької економіки, що діставало вияв не тільки в зростанні виробництва озброєнь, а й у підпорядкуванні багатьох промислових галузей, насамперед хімічної, авіаційної, металургійної, завданням підготовки до війни. Оскільки першочерговим завданням в діяльності господарських груп стала підготовка до війни, до їхнього керівництва вводилися і представники військового міністерства. У 1935 р. на основі секретного Закону «Про імперську оборону» була заснована Рада імперської оборони й особливе відомство — Управління генерального уповноваженого з військової економіки.

У 1936 р. було створене відомство з виконання чотирирічного плану переведення всієї економіки на військовий режим, на чолі якого став Герінг. Централізоване планування зачіпало розподіл ресурсів, обмежувало підприємницьку свободу і створення нових підприємств, усувало конкуренцію.

Уже в роки війни було створено імперське Міністерство озброєння і боєприпасів, що формувало відповідно до своїх цілей нові промислові об'єднання, які існували паралельно з імперськими. Нове міністерство відповідно до загальної лінії всеосяжної мілітаризації державного апарату поступово поглинуло більшу частину функцій Міністерства господарства, Міністерства праці та ін. Розширення військового виробництва відбувалося за рахунок значного зростання державного боргу, збільшення податків, скорочення обсягів народного споживання.

Мілітаризація промисловості, всебічне втручання держави в економіку привели до перегляду ряду інститутів цивільного права і спроб створення нового, «народного» цивільного кодексу на основі гітлерівського розуміння індивідуальної свободи, яка «повинна бути обмежена, якщо вона суперечить свободі нації». Особливим нападом нацистських правознавців у зв'язку з цим піддавалося поняття «суб'єктивні права», які вони хотіли або взагалі скасувати, або замінити поняттям «суб'єктивні права члена НСНРП». Пропонувалося вилучити з кодексу і поняття «правоздатність», замінивши його поняттям «партійний статус особи».

Основним принципом проекту нового цивільного кодексу, робота над яким була розпочата в 1938 р., стала формула: «право — це те, що корисно народу і рейху». Відповідно до цього переглядалися поняття «власність», «юридична особа», відкидалася така її форма, як «товариство з обмеженою відповідальністю», неодмінною умовою діяльності акціонерного товариства ставали його партійне керівництво і партійний контроль. У ст. 70 Закону «Про акціонерні товариства», прийнятого в 1937 р., прямо вказувалося, що правління акціонерного товариства «має керуватися усвідомленням відповідальності перед загальним благом народу і рейху».

Цілям підготовки і ведення війни підпорядковувалася і політика нацистів стосовно робітників — політика тотального контролю над ними. Відразу ж після захоплення влади фашисти розігнали робітничі профспілки, створили «Німецький трудовий фронт» як єдину, офіційно оголошену організацію робітників, що примикала до Націонал-соціалістської партії, до якої перейшли каси, газети, приміщення колишніх профспілок. До неї були включені і підприємницькі об'єднання, а підприємці оголошувалися «вождями» підприємств. На підставі Закону «Про порядок національної праці» 1934 р. та інших нормативних актів їм надавалося право визначення умов праці, звільнення, стягнення штрафів тощо. Роль «неупередженого посередника» між підприємцями і робітниками відводилася фашистському Міністерству праці. Для окремих економічних районів це міністерство призначало з великих підприємців «опікунів праці».

У 1934 р. був уведений порядок примусового набору робочої сили і її переведення на військові заводи, якщо цього вимагали завдання «особливого державно-політичного значення». А в 1938 р. місцевим органам влади було надане право залучати в примусовому порядку населення до будь-яких видів робіт у вільний від основної роботи час. В умовах «тотальної мобіліза-

ції» 1943 р. за розпорядженням генерального уповноваженого з мобілізації робочої сили примусова праця поширювалася на чоловіків від 16 до 65 років і жінок від 17 до 45 років, закривалися всі торгові і ремісничі підприємства, які не були життєво необхідними для військової економіки і постачання населення.

5.3. Армія

Нацистська верхівка поставила собі за мету створення найсильнішої армії у світі. У 1935 р. була запроваджена загальна військова повинність для чоловіків віком від 18 до 45 років. Термін служби був визначений спочатку в 1 рік, потім у 2 роки. Версальський договір був скасований, а водночас зняті всі перепони для зростання вермахту, солдати якого виховувалися в дусі неприхованого антикомунізму, презирства до інших народів, поклоніння силі.

Ще в 1934 р. разом з повноваженнями президента до Гітлера перейшли повноваження головнокомандувача Німецької імперії, які безпосередньо здійснював військовий міністр (міністр рейхсверу, а з 1935 р. — міністр вермахту). Гітлер увів клятву вірності кожного солдата й офіцера вермахту в особистій вірності йому і готовності пожертвувати собою заради безумовного її дотримання. У 1934 р. ця клятва стала обов'язковою для всіх державних службовців. Військово-політичному управлінню міністерства належали командно-координаційні функції стосовно штабів різних військ: сухопутних, повітряних, морських.

З метою подальшої концентрації військової влади у своїх руках Гітлер ліквідував у 1938 р. військове міністерство як проміжну інстанцію між ним і армією, перетворивши його з військово-політичного управління на свій особистий штаб верховного командування збройних сил (ОКБ), центральним органом якого став штаб оперативного управління.

Верховному головнокомандувачу безпосередньо підпорядковувалися головнокомандувачі сухопутних, військово-повітряних і військово-морських сил зі своїми генеральними штабами. Особливу роль у системі військових органів відігравав Генеральний штаб сухопутних військ (ОКХ), який кількісно перевищував ОКБ, що пояснювалося величезним значенням саме сухопутних військ у Другій світовій війні. Після першої великої поразки гітлерівських військ під Москвою в листопаді 1941 р. Гітлер узяв на себе командування сухопутними військами з їх генеральним штабом. З 1939 р. знову створена Рада міністрів з питань оборони імперії стала призначати в усі військові округи

«уповноважених з національної оборони», які повинні були для успішного вирішення завдань «оборони» координувати роботу усіх військових і цивільних установ.

Гітлер створив також могутній розвідувальний апарат секретної служби рейху, головним об'єктом діяльності якого одразу ж після приходу нацистів до влади став Радянський Союз. Розвідувальні центри, які працювали проти СРСР, були організовані при німецькому посольстві в Москві, при Кенігсберзькому університеті, великих монополіях та ін. У 1941 р. був сформований особливий штаб управління розвідувальною і диверсійною роботою в СРСР. У його віданні перебувало 60 шкіл, у яких проводилася підготовка агентури для розвідувальної і диверсійної діяльності. Загальне керівництво військовою розвідкою, контррозвідкою і диверсійною діяльністю перебувало в руках Управління розвідкою (абвер). Розвідувальну і підривну діяльність проти СРСР проводив і Відділ іноземних армій Сходу, створений при Генеральному штабі сухопутних сил.

Гітлерівська армія з моменту свого створення стала важливим елементом апарату придушення супротивників фашизму. Ще в 1936 р. на підставі спеціального наказу Гітлера «Про застосування армією зброї» було дозволено використовувати її для придушення «внутрішніх заворушень». Війська СС здійснювали політику терору, встановлювали фашистський «новий порядок» шляхом масових убивств, страт на окупованих територіях у тісній взаємодії з діючою армією.

У березні 1938 р. до Німеччини була приєднана незалежна держава Австрія. Наступною жертвою фашистської агресії стала Чехословаччина. У результаті Мюнхенської угоди, укладеної у вересні 1938 р. Англією, Францією з фашистською Німеччиною, Чехословаччина втратила значну частину своєї території, приєднаної до рейху. Це був розгром незалежної держави без воєнних дій, за яким відбулася в 1939 р. і військова окупація країни. У вересні 1939 р. гітлерівцями була захоплена Польща. У липні 1940 р. німецькі війська зайняли Париж, після чого агресор здобував нові перемоги.

До моменту нападу на СРСР Німеччина контролювала великі території Центральної і Східної, значну частину Західної і Північної Європи. У її руках перебувало узбережжя Балтійського моря, значна частина Франції. Могутня військово-економічна база окупованих держав була поставлена на службу гітлерівській Німеччині, метою якої був проголошений «захист цивілізації від загрози більшовизму», а фактично — знищення СРСР.

Проти Радянської держави фашистська Німеччина разом зі своїми союзниками і сателітами виставила п'ятимільйонну армію (німецьких, італійських, румунських та інших військ), на озброєнні якої було 3,5 тис. танків, 4,9 тис. літаків тощо.

У ході Другої світової війни, у якій брала участь 61 держава, було вбито понад 50 млн чоловік, 11 млн знищено у фашистських концтаборах, 95 млн стали інвалідами. Головний же тягар війни виніс на своїх плечах Радянський Союз, який протягом 4 років вів Велику Вітчизняну війну, що коштувала (за не уточненими даними) 30 млн життів його громадян.

6. Повоєнний розвиток Німеччини

Післявоєнний устрій Німеччини був темою обговорення на Тегеранській (1943 р.), Ялтинській (лютий 1945 р.) та Потсдамській (літо 1945 р.) конференціях США, СРСР та Великобританії. Президент США Ф. Рузвельт якийсь час навіть відстоював ідею розчленування переможеної Німеччини на п'ять територіальних утворень, жодне з яких не могло б самостійно вести агресивну політику в майбутньому. Проти був Й. Сталін, оскільки Кремль серйозно розраховував на те, що післявоєнна Німеччина обере «соціалістичний шлях розвитку». Зрештою, на Потсдамській конференції був узгоджений поділ німецької території на чотири окупаційні зони: радянську, американську, англійську та французьку. Після завершення денацифікації та процесу демократизації суспільного життя передбачалося відновлення німецької державності. Але в 1946 р. між колишніми союзниками з антигітлерівської коаліції розпочалася «холодна війна» і поступатися «своєю» Німеччиною на користь супротивника не побажали ані західні демократії, ані тим більше прокомуністична Москва. Вже в грудні 1946 р. створюється об'єднане англо-американське управління, так звана Бізонія — зона окупації цих двох держав, згодом до неї приєднується і французька зона окупації. В 1949 р. в західних секторах була проголошена Федеративна Республіка Німеччини. Вона отримала Конституцію, названу Боннською — від назви першої столиці ФРН.

Основний закон Німеччини містить 146 статей. Крім традиційного набору буржуазних свобод німецькі законодавці включили до переліку основних прав статтю, необхідність появи якої диктувалася гірким досвідом Веймарської конституції (як відомо, у 1933 р. Гітлер прийшов до влади, не порушивши жодного з її положень). Конституція ФРН проголошує: той, хто скористається основними правами, аби ліквідувати ці основні пра-

ва, буде позбавлений їх. Тим самим було заборонено право вільного висловлювання політичних поглядів для закликів щодо скасування конституційних прав.

Це не означає принципової неможливості внесення змін до Основного закону (вони відбуваються шляхом голосування в бундестазі більшістю — у дві третини голосів). Але ліквідація чи звуження основних конституційних прав громадян стали неможливими. Громадяни ФРН отримали також конституційне право на опір у випадку, якщо котрийсь із можновладців спробує обійти Конституцію.

Законодавчу владу представляє двопалатний парламент. Право голосу надано кожному громадянину держави, якому виповнилося 18 років і який не менше трьох місяців проживає на території, де проводяться вибори, тобто на території ФРН. Він має право не лише обирати, а й бути обраним. Позбавлення виборчих прав можливе у разі судового рішення, коли порушника закону суд позбавляє почесних громадянських прав, тривалого перебування у психіатричній клініці, а також при переїзді на постійне місце проживання до іншої країни (крім випадків, пов'язаних з державною службою). Право делегування депутатів до парламенту має партія, яка збрала не менше 5% голосів виборців. Партії отримують державні субсидії, розмір яких залежить від набраної кількості голосів виборців.

Більшість законопроектів надходить від федерального уряду, але з законодавчою ініціативою можуть виступати, звичайно ж, і бундестаг (нижня палата) та бундесрат (орган представництва федеральних земель). Свої проекти законів уряд спершу направиляє до бундесрату, щоб ознайомитися з точкою зору земель. Після цього відбувається перше читання у бундестазі, обговорення в парламентських фракціях, друге і третє читання. Приймається рішення, як правило, простою більшістю голосів депутатів нижньої палати (крім внесення змін до Конституції, де вимагається дві третини поданих голосів). Бундесрат може опротестувати прийняття закону перед Федеральним конституційним судом. Необхідна також згода бундесрату на запровадження в країні надзвичайного стану.

Основний Закон Німеччини не передбачає ні всенародного опитування, ні референдуму, ні всенародних виборів президента (далися взнаки побоювання переростання сильної президентської влади в авторитарну).

Виняток становить п. 2. ст. 29. Ця стаття надавала можливість організації народних ініціатив на тих територіях, які після

капітуляції 1945 р. були без референдуму включені до складу інших держав. Тим самим, наприклад, мешканці Калінінградської області Російської Федерації мають конституційну можливість у будь-яку мить «попроситися» до ФРН. Всенародне опитування допускається також в разі виявлення ініціативи щодо повторної зміни земельно-територіального поділу (всенародне опитування у Бадені про вихід з новоутвореної землі Баден-Вюртемберг завершилося безрезультатно)¹.

Федеральний президент насамперед репрезентує державу як на внутрішньо-, так і на міждержавному рівні. Враховуючи співвідношення сил у парламенті, він пропонує законодавцям кандидатуру на посаду глави уряду. Президент призначає і звільняє (за поданням канцлера) федеральних міністрів, підписує закони і обнародує їх. Йому ж належить виключне право на помилування. Федеральний президент юридично не має жодної можливості впливати на перебіг політичних подій, але на практиці саме президент негласно діє як посередник, компетентно і делікатно допомагає політикам порадами, політично обґрунтовує внутрішній і зовнішній курс держави. Це своєрідний символ нації, подібно до конституційного монарха — англійської королеви чи шведського короля.

Конституція посилює повноваження глави уряду, який шляхом голосування у парламенті може бути звільнений зі своєї посади.

У такому разі парламентська опозиція повинна запропонувати свою кандидатуру канцлера (ст. 67). Конструктивний вотум недовіря за півстоліття історії ФРН застосовувався лише двічі: у 1972 р., коли ХДС/ХСС зробили невдалу спробу скинути В. Брандта, і у 1982 р., коли Г. Коль успішно змінив Г. Шмідта.

Канцлер обирається депутатами бундестагу і бундесрату без обговорення кандидатури. Він може бути переобраний — щоправда, лише один раз — на новий термін, як зрештою, й президенти США чи Франції. Міністр канцлерського уряду не може бути відправлений у відставку парламентом, хоча депутати можуть поставити питання про відставку перед канцлером. В уряді діє принцип колегіальності. Незважаючи на розбіжності у позиціях міністерств, рішення ухвалюються від імені всього уряду. Уряд має право виступати з власними законодавчими ініці-

¹ Див.: Макаруч В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. — К., 2001. — С. 570.

ативами. Німецькі політологи вважають, що у ФРН «уряд має значно більшу вагу, ніж парламент».

Для гарантування прав і свобод громадян створено Федеральний конституційний суд, не залежний від законодавчої та виконавчої влади. Крім цього, до повноважень Федерального конституційного суду входить: вирішення суперечок між вищими федеральними органами у тлумаченні окремих положень Конституції; розгляд правових конфліктів між федерацією і землями; перевірка того, як кожний новоприйнятий закон узгоджується з правовими нормами. На практиці склалося так, що коли політики ФРН не можуть або не хочуть прийняти якийсь непопулярне політичне рішення (політик мусить думати про наступні вибори), вони апелюють до Федерального конституційного суду, перекладаючи тим самим на нього обов'язок запасного законодавця. Саме Федеральний конституційний суд ухвалив низку надзвичайно важливих рішень, зокрема, про фінансування партій, Договір про основи відносин між обома німецькими державами (1974 р.), про захист даних, що не підлягають розголошенню, та про штучне переривання вагітності.

Конституція розмежувала повноваження федерального уряду і земель (нині налічується 11 «старих» і 5 «нових земель», отже, 16 урядів і парламентів). Землі були наділені «культурним суверенітетом». Вони отримали право самостійно регулювати систему освіти, розробляти закони про організацію служби преси, радіо і телебачення. Не менш важливо й те, що землі виконують федеральні закони. Адже федерація не має власних федеральних органів, які б забезпечували виконання федеральних законів, скажімо, власної федеральної поліції, проте в кожній землі є земельна поліція. Великого значення у цій ситуації набувають вказівки місцевої виконавчої влади (наприклад, в питанні про розгін поліцією несанкціонованих демонстрацій).

Демократична конституція зумовила швидкий поступальний розвиток країни.

У країні в 1945—1949 рр. була проведена денацифікація. Першим канцлером ФРН став К. Аденауер, колишній бургомістр Кельна, вигнаний гітлерівцями зі своєї посади після 1933 р. Аденауер був особистим другом президента Франції Ш. де Голля, і уже одним цим сказано майже усе. Але на середніх та нижніх щаблях державного управління, в армії, в міністерстві зовнішніх справ, у правоохоронних та судових структурах відчувався настільки гострий брак кадрів поза нацистським минулим, що доводилося буквально закривати очі на «гріхи молодості» багатьох

посадовців. Так, генеральним прокурором ФРН став колишній гітлерівський прокурор у Лейпцігу Френкель, розвідку держави очолив абверівський генерал Гелен тощо. Ситуація дещо нагадувала пострадянські республіки, де після 1991 р. на багатьох ключових постах перебували люди з компартійним минулим і навіть колишні члени Політбюро ЦК КПРС (Єльцин, Шеварднадзе, Алієв) та співробітники КДБ (Путін)¹.

Зрозуміло, що такий кадровий підбір у подальшому вплинув на певну зміну основ внутрішньої і зовнішньої політики, зафіксованих в Конституції 1949 р. Наприклад, навіть перший федеральний президент ФРН Т. Гойсс уже виявляв свою незгоду з деякими основними положеннями Конституції 1949 р., зокрема у питанні про загальну військову повинність: «Ми збираємося створити механізм демократії. А загальна військова повинність є законною дитиною демократії».

У перше десятиріччя після прийняття Конституції при владі перебувала партія Християнсько-демократичного союзу (ХДС). У 1956 р. з ініціативи уряду була внесена перша суттєва зміна до Конституції 1949 р. — скасована ст. 4, яка забороняла примус щодо несення військової служби. В країні була відновлена військова повинність. Починаючи з 1957 р., у бундесвері відбули службу понад 6 млн молодих чоловіків, що становить могутню потугу резервістів на випадок виникнення воєнної загрози. Канцлер Людвіг Ерхард ще у 60-ті роки вважав, що прийшов кінець повоєнному періоду: «Ми знову ті, хто ми є». Водночас не можна не зазначити й того, що лідер баварського Християнсько-соціального союзу (ХСС) (1945 р.) Й. Штраус (в СРСР він мав репутацію найбільшого західнонімецького «яструба») вже 1966 р. не вірив у можливість «відродження німецької національної держави» у кордонах 1934 р.

На виборах до бундестагу 1969 р. перемогла коаліція соціал-демократичної (СДПН) (1946 р.) та Вільної демократичної партії (1948 р.) (остання називає себе «партією інтелігенції»). Канцлером країни став соціал-демократ В. Брандт. Були нормалізовані відносини з СРСР, Чехословаччиною та Польщею (країнами, які після Другої світової війни розширили свої території за рахунок переможеної Німеччини), в 1974 р. був укладений Договір про відносини між ФРН та НДР. Обидві німецькі країни одночасно (1973 р.) стали членами ООН. У країні були закладені міцні

¹ Див.: Макачук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. — К., 2001. — С. 571.

основи системи соціального забезпечення. В 1970 р. видатки на соціальну допомогу становили 3,3 млрд німецьких марок, але з того часу почалося їх стрімке зростання, що продовжувалося і за правління християнських демократів. У 1988 р. ці видатки становили вже 27 млрд німецьких марок, тобто зросли у 8 разів.

Наприклад, в сучасній ФРН побудовано близько 3 млн соціальних квартир для квартиронаймачів з низькими доходами. Для тих, хто мало заробляє, але мусить багато платити за житло, щороку виплачується близько 4 млрд марок допомоги. Право на дотацію мають передусім пенсіонери, безробітні або сім'ї з низькими доходами.

Восени 1982 р. вільні демократи вийшли з коаліції з СДПН та приєдналися в бундестазі до блоку ХДС/ХСС.

Тим самим соціал-демократи були змушені перейти в опозицію, а канцлером став християнський демократ Г. Коль. Тривалий час майбутньому канцлеру доводилося боротися за вплив і владу зі своїм найближчим союзником по коаліції — лідером ХСС та головою земельного уряду Баварії Ф. Штраусом. Останній одразу після виборів 1976 р. оголосив про вихід ХСС з коаліції, намагаючись домогтися від ХДС як плати за відновлення партнерства значних політичних поступок. Коль, у свою чергу, заявив про поширення діяльності ХДС на Баварію, і тепер уже на поступки і поновлення коаліції був змушений піти Штраус. Уже на цьому прикладі німецькі виборці переконалися в тому, що Г. Коль є політиком з нестандартним мисленням, готовим піти до кінця у обстоюванні власної політичної лінії. Цікаво, що за роки перебування Г. Коля при владі чисельність ХДС зросла більш, ніж удвічі. Саме Німеччина у цей час стає головним рушієм ідеї Об'єднаної Європи — без внутрішніх кордонів і мита, з вільним рухом товарів і робочої сили та спільною валютою євро (цікаво, що майбутній канцлер, за його ж власними спогадами, в молоді роки «виривав прикордонні стовпи» на західнонімецько-французькому кордоні).

14 червня 1985 р. була підписана Шенгенська угода, учасниками якої стали Бельгія, Франція, Німеччина, Люксембург, Нідерланди. З 1990 р. до Шенгенської групи приєдналися Іспанія та Португалія, з 1998 р. — Італія, Греція та Австрія. Суть угоди полягає у тому, що між країнами-учасницями існує домовленість з питань вільного безвізового пересування — як туристів, так і найманої робочої сили.

У 1985 р. канцлер Німеччини вперше виступив на одному із з'їздів «Союзу вигнаних» (тобто колишніх жителів німець-

ких земель, у післявоєнні роки захоплених СРСР, ПНР та ЧССР). В листопаді 1988 р. голова бундестагу і близький друг канцлера Ф. Еннінгер виступив у парламенті з промовою з приводу 50-річчя «імперської кришталевої ночі», коли по всій Німеччині були розгромлені тисячі єврейських магазинів та убиті десятки євреїв. Ф. Еннінгер, зокрема, сказав: «Хіба не Гітлер втілює у життя те, що тільки обіцяв Вільгельм II, а саме: повести німців назустріч прекрасним часам? Чи не був він справді обраний волею провидіння — вождь, якого дарують народу раз на тисячоліття?». Вибухнув гучний скандал. Голова бундестагу був вимушений подати у відставку, а у світі заговорили про загрозу з боку Західної Німеччини, яка зуміла за чотири повоєнних десятиріччя подолати свою колишню слабкість. Ось чому майбутнє возз'єднання ФРН та НДР (3 жовтня 1990 р.) не викликало особливого захвату у Вашингтоні, а британський прем'єр М. Тетчер виступила його фактичним противником. Американський посол з особливих доручень Пол Нітце навіть заявив: «Сьогодні «німецьке питання» зветься «об'єднана наддержава». Ще відвертіше висловлювання «Тіте»: «Не виключено, що Німеччина буде змушена перебрати на себе ту керівну роль у Східній Європі, яку раніше відіграв Радянський Союз».

Об'єднання двох Німеччин відбулося відносно спокійно і без особливих емоцій (щоправда, М. Горбачову присвоїли порожній титул «найкращого німця», тим самим відзначивши його найбільший серед ненімецьких політиків внесок в об'єднання ФРН з НДР). Столицю об'єднаної держави знову перенесли до Берліна. Дуже швидко виявилось, що економіка НДР вимагає на модернізацію багатомільярдних капіталовкладень (називалася цифра у півтрильйона марок). Східні німці («оссі») опинилися у новій державі як молодший брат, своєрідна мішень для кепкування.

Німецький анекдот початку 90-х років: Чому «оссі» ходять на роботу з мотком скотчу? Відповідь: щоб ним заклеювати помилки на екрані комп'ютера¹.

Політологи почали із занепокоєнням фіксувати спалах неонацистських проявів на землях колишньої НДР. Це знаходило свій вияв у погромах місць проживання «гастрар-байтерів», особливо турецьких, в актах антисемітизму, в успіху неонацис-

¹ Див.: Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. — К., 2001. — С. 574.

тів на виборах. Своєрідним лакмусовим папірцем настроїв Берліна, як вважають, стала позиція країни в югославському питанні. З одного боку, ФРН поспішила визнати незалежність Хорватії (в роки Другої світової війни — союзника Гітлера у його війні проти сербів), що значною мірою відбилася на процесах розпаду СФРЮ. З іншого боку, Берлін відмовився надати свої сухопутні сили для використання за межами країни під час спільної акції країн НАТО проти Белграда у 1999 р. Очевидно, можна говорити про бажання ФРН відігравати більш значну роль у світових і особливо європейських справах при бажанні дотримуватися миролюбного зовнішньополітичного курсу.

Об'єднання Німеччини, яке стало, як вважають, «зоряним часом» канцлера Г. Коля, згодом було однією з причин втрати влади ХДС. Західні німці не змогли «пробачити» надто великих, як на думку рядового виборця, федеральних капіталовкладень в економіку східних земель, «оссі», у свою чергу, вважали, що їх у чомусь навіть «обманули», якщо виходити із настроїв і сподівань 1990 р. Сьогодні при владі у ФРН знову соціал-демократи.

Тема 19. Сполучені Штати Америки в ХХ ст.

1. Регулююча роль держави США в сфері економіки і соціальних відносин.
 - 1.1. Закон Шермана.
 - 1.2. Акт про прискорення розгляду і вирішення процесів по справедливості.
 - 1.3. Закон про створення Міністерства торгівлі і праці.
 - 1.4. Створення Федеральної резервної системи (ФРС).
 - 1.5. Закон Клейтона 1914 р.
 - 1.6. Закон про контроль над виробництвом, сировиною і паливом.
 - 1.7. «Новий курс» Ф. Рузвельта.
 - 1.8. Закон Тафта-Хартлі 1947 р.
 - 1.9. Законодавство 60-х років у рамках програми «боротьби з бідністю» Л. Джонсона.
2. Основні зміни в державному апараті.
 - 2.1. Поправки до Конституції США. Реформи виборчого права.
 - 2.2. Закон проти расової дискримінації.
 - 2.3. Закон про громадянські права.
 - 2.4. Закон про виборчі права.

3. Еволюція американського федералізму.
4. Зростання бюрократичного апарату.
5. Діяльність правоохоронних органів.

1. Регулююча роль держави США в сфері економіки і соціальних відносин

До кінця XIX — початку XX ст. Америка перетворюється на країну класичного корпоративного капіталізму, у якій без всяких обмежень діяли гігантські трести, монополії, які обмежували свободу ринкової конкуренції, диктували такі умови існування приватному підприємству, що призводили до задушення їхніх конкурентів, до розорення середнього і дрібного бізнесу.

1.1. Закон Шермана

Перший антитрестівський Закон Шермана («Акт з метою захисту торгівлі і комерції від незаконних обмежень і монополій») був прийнятий у 1890 р., але він не став, як стверджувалося, «хартією промислової свободи», мав дуже обмежений ефект і часто застосовувався не за прямим призначенням, оскільки до вільне судове тлумачення Закону прирівнювало профспілки до монополій, а страйки робітників — до «змов з метою обмеження торгівлі».

Поглиблення соціального розшарування, тяжкого становища рядових американців в умовах затяжних економічних депресій цього часу вело до зростання невдоволення проти корпоративного капіталу серед середніх прошарків, робітників, фермерства, прогресивної інтелігенції (прогресистів), які засуджували монополії як загрозу для добробуту народних мас. У країні виникає широкий антитрестівський рух, супроводжуваний зростанням активності робітничих профспілок, безперервною боротьбою найбідніших прошарків, що вимагали державної системи соціального захисту та ін.

Вимога «оновлення» економічної і соціальної політики дедалі наполегливіше лунає в обох партіях: республіканській і демократичній. Спочатку ці вимоги висуваються як опозиційні керівництву партій, потім вони усе більше оволодівають думками партійної верхівки, урядових кіл, що дістає вияв у зміні політики президента-республіканця Т. Рузвельта (1901—1909 рр.), який виступив з ідеями «нового націоналізму», а з 1913 р. президента-демократа В. Вільсона (1913—1921 рр.), який проголосив неоліберальну теорію «нової демократії»,

«нової свободи». Основою теорії «нового націоналізму» Т. Рузвельта стала вимога розширення прерогатив президента для того, щоб національний уряд почав здійснювати контроль над діяльністю трестів з метою їхнього регулювання, приборкання «нечесної гри».

1.2. Акт про прискорення розгляду і вирішення процесів по справедливості

Перший Закон («Акт про прискорення розгляду і вирішення процесів по справедливості»), прийнятий у 1903 р. на здійснення цієї програми, передбачав заходи прискорення судочинства в антитрестівських справах як справах, що мають «велике суспільне значення», і з огляду на це — «пріоритет над іншими справами».

1.3. Закон про створення Міністерства торгівлі і праці

Слідом за Законом 1903 р. був виданий Закон про створення Міністерства торгівлі і праці, до функцій якого належали, зокрема, збір інформації і розгляд «нечесної діяльності корпорації». У 1906 р. приймається закон, який надав Міжштатній торговельній комісії, створеній ще в 1887 р., право встановлювати межі підвищення залізничних тарифних ставок тощо. Вимоги «чесної гри» Т. Рузвельт поширював і на відносини працівників з підприємцями, виступаючи за мирне арбітражне врегулювання спорів між ними, але водночас вимагаючи обмежень профспілкової активності.

Програма «нової демократії» В. Вільсона ґрунтувалася на трьох принципах: індивідуалізм, свобода особи і свобода конкуренції. Будучи кандидатом прогресистів на президентських виборах, він оголосив себе ворогом монополії, вимагаючи не знищення трестів, як самі прогресисти, і не регулювання їх за методами Т. Рузвельта, а усунення всіх перепон для розвитку бізнесу, насамперед середнього і дрібного, шляхом приборкання «нечесної конкуренції», результатом якої, як він вважав, і був монополізм.

З цією метою на основі Закону про тарифи 1913 р. урядом була проведена ревізія тарифів. Були також підвищені податки на доходи, знижене торгове мито, розширені можливості імпорту, встановлений певний контроль за діяльністю банків. За його правління були започатковані перші процеси з поділу корпорацій-монополій на основі Закону Шермана.

1.4. Створення Федеральної резервної системи (ФРС)

Важливим кроком на шляху встановлення контролю над банківською діяльністю стало створення в 1913 р. Федеральної резервної системи (ФРС) на чолі з Радою управляючих, до якої входили міністр фінансів, контролер грошового обігу і 15 членів, призначуваних президентом за згодою Сенату.

ФРС включала 12 національних резервних банків відповідних районів країни, що акумулювали значні фінансові резерви. Її завданням було здійснення контролю за випуском банкнот, які мають значення грошових знаків, встановлення відсотків за банківськими кредитами. На неї покладалися функції податкового агента держави та ін. ФРС, виконуючи функції державного емісійного банку, і дотепер відіграє вирішальну роль у регулюванні фінансово-грошової системи країни.

З метою збору відповідної інформації і притягнення до суду осіб і корпорацій, помічених у застосуванні «нечесних методів», що порушують антитрестівський Закон Шермана, у 1914 р. на основі «Акта про федеральну торгову комісію» була створена Федеральна торгова комісія.

У роки «нової демократії» відбулися важливі зрушення й у галузі трудового права. Був прийнятий Закон про 8-годинний робочий день для жінок і дітей, про матеріальну відповідальність підприємців за нещасні випадки на виробництві.

1.5. Закон Клейтона 1914 р.

Держава усе рішучіше починає втручатися до сфери соціальних конфліктів. Відповідно до Закону Клейтона 1914 р. («Акта, що доповнює існуючі закони проти незаконних обмежень та монополій і для інших цілей»), який уточнював формулювання Закону Шермана, заборонялося, зокрема, застосування останнього до профспілок, що практикувалося раніше.

Реформи «прогресистської ери» були першими вкрай непослідовними кроками на шляху пристосування американської держави і суспільства до нової обстановки, яка виникла в зв'язку з перетворенням США на економічно могутню країну корпоративного капіталу.

З цього часу регулювання економіки і соціальних відносин починає посідати усе важливіше місце в діяльності держави, у законодавстві.

Ще більше відходить держава від політики «невтручання», від старої ролі «нічного сторожа» після вступу США в 1917 р. у Першу світову війну. Змінюється головний напрям її регулюю-

чого втручання в економічну і соціальну сфери. Не боротьба з монополізмом корпорацій, які усе більше багатіли в умовах підготовки до війни, а військова мобілізація економіки, планомірне матеріальне забезпечення військових потреб виступають з цього часу на перший план.

Рішуче розширення державного контролю над виробництвом, покладення краю анархічним тенденціям в економіці, викликаним загостренням конкурентної боротьби монополістичного капіталу за одержання воєнних прибутків, вимагали створення єдиного центру з керівництва військовими підприємствами, транспортом, засобами зв'язку, постачанням населення й армії продовольством та ін. Результатом цього стало посилення влади президента, введення надзвичайного законодавства, створення адміністративних військово-регулюючих державних органів, а водночас примусове картелювання в деяких галузях промисловості.

1.6. Закон про контроль над виробництвом, сировиною і паливом

Прийнятий у 1917 р. Закон про контроль над виробництвом, сировиною і паливом надавав президенту США широкі права для постачання армії і флоту всім необхідним, а також для запобігання спекуляції. Законом передбачалися можливість ревізії промислових підприємств і їхньої продукції за відповідну компенсацію, право президента створювати спеціальні регулюючі органи, не звертаючись до Конгресу, безпосередньо втручатися у виробництво і збут продукції, у трудові відносини в промисловості.

З метою економії продовольства, забезпечення ним збройних сил і населення була створена Продовольча адміністрація. Паливна адміністрація була покликана упорядкувати роботу паливної системи, ліквідувати перебої з паливом, які на той час почастишали, та ін. Слідом за цим під контроль держави перейшла вся транспортна система. Жорсткого регулювання зазнала зовнішня торгівля. Військово-торговельне управління взяло під свій контроль понад 1 тис. найменувань товарів, заборонених до вивозу.

Координація постачання США і їхніх союзників, «пошуку і розподілу матеріальних ресурсів, робочої сили» передавалася у відання єдиного Військово-промислового управління (ВПУ). ВПУ домоглося упорядкування і централізації військового постачання, провело велику роботу із стандартизації й уніфікації промислових виробів, найважливіших умов їхньої конкуренто-

спроможності на світовому ринку, зокрема на ринку військової продукції. (Військові американські стандарти з часом набули великого поширення і в інших капіталістичних країнах.) Прямим відходом від антитрестівського законодавства стало примусове картелювання промисловості в деяких галузях. Проблема фінансування війни вирішувалася за рахунок податкової реформи, яка збільшила прибутковий і непрямі податки з одночасним високим відрахуванням від прибутків, особливо у воєнній промисловості. З 1916 р. було запроваджено і ретроспективний податок на всі прибутки.

Війна, вимагаючи особливих умов політичної стабільності, сприяла і подальшому посиленню регулюючої ролі держави у сфері соціальних відносин, активізації її ідеологічних функцій, зокрема проповідування ідеалів «класового партнерства». З цією метою були створені Військово-трудова управління, покликане вирішувати конфлікти на підприємствах воєнної промисловості; Управління військово-трудової політики, яке займалося розробкою загальних принципів національної політики з питань умов праці, вирішення трудових спорів та ін.

У державні регулювальні органи включалися лідери профспілок, покликані від імені робітників укладати угоди з міністерствами про ставки оплати праці, про вирішення трудових спорів тощо. Безпосередньо включився у вирішення трудових спорів і президентський апарат. У 1917 р. була, наприклад, створена спеціальна президентська посередницька комісія на чолі з міністром праці, покликана вирішувати найгостріші трудові конфлікти.

З метою ослаблення страйкової боротьби було прийнято і деякі інші закони, які передбачали право робітників на колективний договір, на 8-годинний робочий день (у деяких штатах) та ін. Ці декларовані права не забезпечувалися відповідними гарантіями і не дотримувалися належним чином підприємцями. Крім того, вони навіть формально поширювалися тільки на організованих у профспілки робітників, тобто на восьму частину трудящих, зайнятих на цей час у промисловості і на транспорті.

Створення державного військово-господарського регулюючого апарату, персонал якого складався з представників великих корпорацій майже всіх промислових центрів країни, сприяло зародженню в США перших воєнно-промислових альянсів, блоків військової верхівки з фабрикантами зброї, майбутнього військово-промислового комплексу.

Могутнім імпульсом, який посилив втручання держави в економіку вже в умовах мирного часу, стала світова економічна криза 30-х років. Вона поставила перед американським суспільством завдання пошуку шляхів подальшого еволюційного розвитку капіталізму, у ході якого відбувалося усвідомлення необхідності досягнення економічної і соціальної рівноваги за рахунок всебічного регулювання суспільних процесів на базі стабільного зростання виробництва і соціальних компромісів.

1.7. «Новий курс» Ф. Рузвельта

Світова економічна криза 1929—1933 рр. з особливою силою уразила США, внаслідок чого різко скоротився обсяг виробництва, розладналася фінансова система, відбувалося повсюдне руйнування і банкрутство промислових, торгових і фінансових фірм, зростало масове безробіття. Загальний обсяг продукції американської промисловості становив у 1932 р. лише близько 54% порівняно з докризовим 1929 р. За роки кризи припинила існування п'ята частина всіх банків США, кожен третій робітник втратив роботу, були примусово розпродані за несплату боргів і податків сотні тисяч фермерських господарств. За відсутності державної системи соціального захисту жертв економічних бід, що обрушилися на країну, криза вкрай загострила соціально-класові протиріччя, призвела до небачених раніше в США виступів робітників. Америка опинилася в передреволюційній ситуації, що вимагала докорінної перебудови всього старого укладу життя.

Перші спроби зупинити хвилю банкрутств шляхом державного кредитування були здійснені в США в 1932 р. урядом Гувера. З цією метою була створена Національна кредитна корпорація, перетворена на початку 1932 р. на Реконструктивну фінансову корпорацію. Інша урядова організація — Федеральне фермерське бюро — була покликана підтримувати рівень цін на сільськогосподарську продукцію. Проте ці заходи зазнали невдачі.

Уряд Гувера не зміг зупинити наближення країни до фінансово-економічного краху. ФРС не справлялася зі своїми завданнями допомоги банкам в умовах біржових лихоманок, оскільки Рада управляючих, яка очолювала її, не була на цей час наділена необхідними владними повноваженнями. Вона не могла ні встановлювати обов'язкових резервів депозитних банків, ні контролювати з повною відповідальністю проведення операцій на відкритому ринку цінних паперів та ін.

Навесні 1933 р., коли криза досягла свого апогею, на посаду президента вступив кандидат від демократичної партії Ф. Рузвельт, далекоглядний політик, який розумів, що необхідно терміново вживати радикальних заходів для створення в країні ефективного антикризового механізму, проводити соціальні реформи, що зможуть призупинити розвиток масового руху протесту в Америці.

Розроблена урядом Рузвельта програма антикризових заходів одержала в історії США назву «нового курсу», основні реформи якого були проведені в період перших «100 днів» його президентства, коли Конгрес прийняв велику кількість законів, що охоплювали усі сфери соціально-економічного і політичного життя країни.

Ця програма не мала спонтанного характеру (як стверджували раніше деякі історики). Ще в 1928 р. Ф. Рузвельт, ставши губернатором від демократичної партії в штаті Нью-Йорк, сформулював доктрину «відповідальності держави за долі своїх громадян». Ця доктрина дістала втілення в радикальній на той час програмі реформ, запропонованих ним легіслатурі штату, яка передбачала допомогу фермерам і фермерським кооперативам, контроль за ринком сільськогосподарських продуктів, кардинальне поліпшення трудового законодавства, підтримку шкіл, охорони здоров'я тощо. Там же Ф. Рузвельт одержав і перший досвід соціального реформаторства, коли законодавчими зборами штату був прийнятий безпрецедентний на той час Закон про надзвичайну допомогу безробітним і була створена з метою проведення цього Закону в життя Тимчасова адміністрація допомоги. Досвід створення відповідних державних органів, що гарантують втілення надзвичайних законів у життя, неухильно використовувався Рузвельтом і надалі.

Одним з найважливіших завдань першого періоду «нового курсу» у 1933 р. було збереження і за можливості зміцнення фінансово-економічної системи корпоративного капіталу США, у співробітництві з яким Ф. Рузвельт вбачав єдиний шлях зміцнення основ капіталістичного ладу. З метою збереження політичної стабільності було потрібне і вжиття негайних заходів, спрямованих на соціальний захист населення.

Економічна політика «нового курсу» цього часу була спрямована на відновлення розладнаної банківсько-фінансової системи. З цією метою на підставі прийнятого Конгресом Надзвичайного банківського закону, який надав президенту широкі повноваження у фінансовій сфері, був накладений тимчасовий

арешт на рахунки всіх банків країни з метою їх повної ревізії. Після відповідної перевірки їхньої кредитоспроможності Міністерство фінансів підтвердило дозвіл діяльності головним чином великих банків (4 тис. 507 національних і 4 тис. 517 штатних), що саме по собі сприяло залученню до них вкладів, поповнених новими кредитами Реконструктивної фінансової корпорації. Величезна кількість дрібних банків змушена була припинити своє існування.

Слідом за цим був виданий наказ президента про встановлення повного контролю за золотом, що перебувало в обігу. Експорт золота був заборонений, обов'язковій здачі резервним банкам, які належали до ФРС, підлягала вся золота валюта громадян, що перевищувала 100 дол. Жоден банк, крім банків ФРС, не мав права мати золотий запас, що гарантувалося застосуванням заходів кримінальної відповідальності. Водночас був дозволений випуск нових грошей, без золотого забезпечення. Це рішення, що означало відхід США від золотого стандарту, призвело до різкого інфляційного стрибка, погасити який і була покликана оновлена ФРС, функції якої на цей час були значно розширені. Вона одержала, зокрема, право змінювати розміри внесених до неї грошових резервів, регулювати процентні ставки по банківських вкладах та ін. З цією ж метою на основі Закону про банківську діяльність 1933 р. були створені в 1934 р. Федеральна корпорація страхування вкладів (ФКСВ), а потім Федеральна корпорація страхування позичок і заощаджень (ФКПЗ), покликані відновити довіру до банків, захистити банківські вклади населення.

Закон 1933 р. передбачив страхування вкладів для всіх банків — для федеральних банків це страхування стало обов'язковим, для банків штатів — добровільним. Закон встановлював, що депозити розміром до 10 тис. дол. повинні страхуватися на 100%, 50 тис. дол. — на 75% тощо. До початку 1934 р. близько 80% усіх банків США застрахували свої депозити.

З метою припинення спекуляцій вкладами, необгрунтовано надання кредитів компаніям, власниками акцій яких виступали самі банки, були розділені депозитні й інвестиційні функції банків.

Уряд прагнув упорядкувати і спекулятивну діяльність фондових бірж, що скандально процвітала в передкризовий період. У зв'язку з цим у 1934 р. був прийнятий Закон про обіг цінних паперів, на підставі якого була створена Федеральна комісія з цінних паперів і бірж (ФКЦПБ). Закон 1934 р. передбачав на-

дання всім учасникам торгового ринку рівних умов, що гарантують вільний доступ до найважливішої інформації про діяльність компаній. ФКЦПБ була наділена правом реєстрації всіх цінних паперів, що випускалися в обіг. Вона також стежила за наданням інвесторам відомостей, що їх цікавлять, про діяльність компаній та ін.

Оскільки рішення Ради управляючих ФРС були обов'язковими для всіх банків, що входили до цієї системи (тобто більшості банків країни), то ФРС отримала реальні можливості визначати всю банківську, кредитно-фінансову діяльність країни¹.

У середині 1933 р. був прийнятий Закон про відновлення промисловості (National Industrial Recovery Act. — НІРА) — найбільш значний у законодавстві «нового курсу». Як зазначалося в самому Законі, він був прийнятий з метою забезпечення «загального добробуту» шляхом встановлення координації для вирішення проблем масової злиденності, досягнення співробітництва між працівниками і роботодавцями за сприяння уряду, усунення і вирішення трудових конфліктів, проблем руйнівної конкуренції, що призводять до зниження прибутків і скорочення інвестицій і зайнятості. Згубні процеси зниження цін в умовах «руйнівної конкуренції» мали дати відсіч «кодексам чесної конкуренції», що склалися підприємницькими асоціаціями, за участі профспілок, які фіксували чітко визначені норми виробництва і збуту продукції, встановлювали рівень товарних цін, умови комерційного кредиту тощо. Після затвердження президентом «кодекси» одержували силу закону.

Як і початкова фінансова політика, промислова політика 1933 р. надала явні переваги великому корпоративному бізнесу. Прямим свідченням цієї політики було призупинення на два роки (на час дії НІРА) антитрестівського законодавства до «кодифікованих» підприємств, крім того, їх примусове картелювання.

НІРА мав не тільки вирішити проблему стабілізації промисловості за допомогою спеціально створюваного державного органу — Національної адміністрації відновлення промисловості, а й зняти гостроту трудових конфліктів за допомогою заходів соціального маневрування, задоволення деяких вимог робітників, висунутих ними в ході масової страйкової боротьби.

¹ ФРС у ролі централізованого федерального банку, який контролює значну частину банків країни, поряд з ФКСВ и ФКПЗ і нині становить основу регулювання грошово-кредитної, банківської системи США.

У ст. 7 НІРА в загальній формі були проголошені права робітників на створення профспілок і на колективний договір, обов'язки підприємців «дотримувати максимальної тривалості робочого часу, мінімального рівня оплати й інших умов праці». Ці положення, однак, не супроводжувалися твердими гарантіями їх дотримання з боку підприємців.

Урядом був запропонований типовий зразок кодексу, який міг би застосовуватися в будь-якій галузі промисловості. У ньому як мінімальний рівень заробітної плати фіксувалася для промислових робітників оплата від 30 до 40 центів за робочу годину, а тривалість робочого часу обмежувалася 35 годинами на тиждень. З прийняттям кодексів була посилена роль профспілок як єдино законних представників робітників, що значною мірою позбавляло права голосу неорганізованих робітників.

Уряд відмовився включити до кодексів положення, що могли суперечити принципу рівності прав білих і кольорових робітників у питаннях зайнятості. Проте ці дискримінаційні заходи виключалися в кодексах великих підприємств, транспорту, гірничодобувних галузей. Дискримінація ж кольорових робітників на «некодифікованих» дрібних підприємствах залишилася.

У кодексах повинні були фіксуватися також як першочергові заходи допомога безробітним і положення про організацію громадських робіт. З цією метою створювалася Асоціація громадських робіт (АГР), на організацію якої було виділено 3,3 млн дол. Крім того, проблемами безробіття мала займатися Адміністрація з надання надзвичайної допомоги (АННД) через прямі виплати дотацій штатам. Усі ці заходи, однак, не вирішили проблем безробіття.

Аграрна політика «нового курсу» дістала вияв насамперед у Законі про регулювання сільського господарства, який передбачав створення спеціального адміністративного органу з регулювання сільського господарства, що був покликаний збалансувати попит та пропозицію на продукти сільського господарства, підвищити на них ціни. З цією метою вводився однаковий відсоток скорочення посівних площ усіх фермерів — і великих і дрібних, з виплатою компенсації за необроблені землі, що боляче вдарило по дрібному фермерству. Водночас група великого комерційного фермерства, одержавши більшу частину преміальних платежів, змогла завдяки цьому інтенсифікувати своє господарство і отримати чималий прибуток. Скорочення посівних площ для підвищення цін у голодуючій Америці супроводжувалося зниженням уже готової продукції, мільйонів голів худоби тощо.

Був прийнятий також Закон про рефінансування фермерських боргів, що скоротив відсотки по іпотечній заборгованості фермерів і продовжив терміни погашення їх боргів. Через федеральні земельні банки фермерам була надана позика більш ніж у 2 млрд дол., яка пішла насамперед на погашення їхніх боргів, у чому безпосередньо були заінтересовані і банки.

Разом з політикою скорочення посівних площ ще в 1936 р. почала проводитися політика відновлення родючості ґрунтів. У 1936 р. ця політика була законодавчо оформлена прийняттям Закону про збереження родючості ґрунтів і про квоти внутрішнього ринку. Закон передбачав виплату преміальних платежів власникам землі, які погоджувалися вилучати землі з-під посівів тих культур, що їх виснажували, що повинно було, з одного боку, підвищити ціни на продукцію сільського господарства, а з іншого — родючість ґрунтів.

Завершальним правовим актом аграрної політики «нового курсу» був Закон 1938 р., який посилював державний контроль за надходженням на ринок основних сільськогосподарських продуктів, підтримання цін на які відтепер мало досягатися не знищенням «надлишків», а їх збереженням з відповідними державними виплатами фермерам у рахунок ще не проданого врожаю.

Навколо економічної політики «нового курсу» розгорнулася запекла боротьба вже в 1934 р. Проти неї виступали і праві сили, які вважали «новий курс» надто радикальним, і ліві, що вважали його (з огляду на тяжке становище значних прошарків населення, безрезультатні спроби уряду вирішити проблему безробіття та ін.) недостатньо рішучим.

Не допомогли кардинальному вирішенню проблеми безробіття ні прийняття ще в 1933 р. Закону про скорочення до 30 годин робочого тижня на великих підприємствах (що призвело до скорочення 6 млн робочих місць), ні створення Адміністрації з реалізації громадських робіт (АРГР), покликаної провадити в життя програму будівництва об'єктів інфраструктури, у тому числі військово-стратегічного характеру, ні витрачені в процесі здійснення цих програм 13 млрд дол.

Права опозиція «новому курсу» особливо сильною була серед представників корпоративного капіталу. Крайнім проявом цих опозиційних настроїв стала вимога відмови від будь-яких реформ. Підтримував опозицію і Верховний суд США, який з консервативно-індивідуалістичних позицій невтручання держави в сферу приватного підприємництва оголосив у травні 1935 р. про неконституційність прийнятих законів.

Ці рішення Верховного суду стосувалися не тільки конституційності конкретних законів, вони поставили на порядок денний більш широку, історично важливу проблему — про межі втручання держави в економіку з метою її врегулювання, у тому числі і не в останню чергу за рахунок проведення соціальних програм. Перед країною та її президентом постало з усією гостротою доленосне запитання: куди йти — далі, уперед по шляху поглиблення реформ, чи повернути назад. Ф. Рузвельт пішов уперед. У 1936 р. його мали переобирати на другий президентський термін.

В другій половині 30-х років змінюється головний напрям діяльності уряду Ф. Рузвельта, обумовлений необхідністю проведення кардинальних соціальних реформ. Так, проголошені раніше НІРА профспілкові права не задовольняли вимог робітників. У результаті безпосередньої соціальної політики Ф. Рузвельта не було гарантовано законом право на страйк, не була закріплена вимога американських робітників заборонити підприємцям через «індивідуальні угоди» приймати на роботу осіб, які не є членами профспілки, що відкривало шлях до штрейкбрехерства, можливого зриву страйку. Права профспілок порушувалися й через необов'язковість їхньої участі у визначенні умов праці робітників шляхом укладення колективних договорів і широкої можливості створення конфронтуючих профспілкам «компанійських союзів», що фінансувалися підприємцями і використовувалися ними для підризу організованої боротьби робітників.

Закон про трудові відносини (Закон Вагнера), прийнятий у 1935 р., не тільки вперше в історії США проголосив офіційне визнання прав профспілок, а й передбачив законодавчі гарантії цих прав. У ст. 7 Закону перелічувалися права робітників, порушення яких входило до поняття «нечесна трудова практика» підприємців, яким заборонялося втручатися в створення робітничих організацій, у тому числі і шляхом їх фінансування (заборона «компанійських союзів»), дискримінувати членів профспілки при прийомі їх на роботу (санкціонувалася практика «закритого цеху»), відмовлятися від укладення колективних договорів з належним чином обраними представниками робітників. Закон закріплював при цьому так зване «правило більшості», відповідно до якого від імені робітників у договірні відносини з підприємцем могла вступати лише та організація, яка визнавалася більшістю робітників, тобто їхня профспілка.

Закон закріплював і право робітників на страйк. Але усім своїм змістом він був спрямований на звуження підстав для масових конфліктів. З цією метою був створений новий орган — Національне управління з трудових відносин (НУТВ), на яке покладался обов'язок розглядати скарги робітників на «нечесну трудову практику» підприємця. Рішення цього квазісудового органу могли бути скасовані лише в судовому порядку.

Іншим напрямом діяльності уряду «нового курсу» стало створення (вперше в історії Америки) розгалуженої державної системи соціального захисту населення. У 1935 р. був прийнятий перший Закон про соціальне страхування й інші закони допомоги бідним.

Закон про соціальне страхування передбачав соціальну допомогу престарілим, безробітним і деяким категоріям непрацездатного населення. Він не поширювався, однак, на сільсько-господарських робітників, домашню прислугу, державних службовців, стосуючись, таким чином, інтересів тільки половини всіх осіб, які працюють за наймом. Крім того, рівень страхових виплат, фонд яких створювався за рахунок податків на підприємців і самих робітників, був надзвичайно низький. Пенсії по старості призначалися з 65 років, допомога по безробіттю виплачувалася близько 10 тижнів на рік.

У 1935 р. було розпочате проведення широкої програми допомоги фермерам. Створено Адміністрацію з переселення, яка на початку 1937 р. була перетворена на Адміністрацію з охорони фермерських господарств, до обов'язків якої належало будівництво таборів для сільськогосподарських робітників і мігрантів, надання допомоги найбіднішим фермерам шляхом їх переселення на більш родючі землі, створення збутових кооперативів дрібних фермерів тощо.

Свідчення переорієнтації політики Ф. Рузвельта, його відходу від співробітництва з великим корпоративним капіталом можна знайти й у деяких законах, які обмежували засилля монополій. Так, наприклад, Закон 1935 р. про регулювання державельських компаній у сфері підприємств громадського користування ставив під жорсткий державний контроль усі державельські фірми, які забезпечували потреби країни в газі й електроенергії. Був прийнятий також новий Податковий закон, що значно збільшив податки із надприбуткових корпорацій і осіб з найбільш високим рівнем доходів.

Антирузвельтівська кампанія протесту, яка мала в цей час особливо несамовитий характер (Рузвельта звинувачували в то-

му, що він посягає на «священні устої приватної власності», розв'язує в країні громадянську війну та ін.), провалилася. Він був обраний президентом на другий термін насамперед завдяки проголошеному ним курсу на «підвищення особистого добробуту і розширення можливостей для народу».

Успішне подальше втілення в життя цього курсу Ф. Рузвельт вбачав й у здійсненні плану судової й адміністративної реформ, який передбачав зокрема збільшення можливої кількості членів Верховного суду до 15 осіб (якщо судді, які досягли 70 років, не йшли у відставку), створення нових міністерств, спеціального Виконавчого управління президента (ВУП) і двох нових міністерств: Міністерства громадських робіт і Міністерства соціальних послуг, що повинні були упорядкувати діяльність безлічі регулюючих відомств і агентств, які виникали у той час.

Судова реформа провалилася через побоювання Конгресу, що вона порушить систему «стримань і противаг», надавши президенту занадто великі повноваження, а також через зміну позицій оновленого у своєму складі Верховного суду, що визнав конституційність Закону Вагнера і Закону про соціальне страхування.

Адміністративна реформа була втілена в життя в 1939 р., коли було створено ВУП, до складу якого включалися Апарат Білого дому, Бюджетне бюро і Управління планування національних ресурсів. Відмовивши президенту в створенні двох нових міністерств, Конгрес надав йому необмежене право проводити реорганізацію федеральних агентств, результатом чого і було створення двох нових структурних підрозділів президентської влади — Федерального агентства громадських робіт і Агентства цінних паперів, які на постійній основі повинні були, поряд з іншими відомствами, керувати здійсненням прийнятих програм. Тим самим було остаточно визнане право президента на регулювання економічних і соціальних відносин і на створення з цією метою постійно діючого адміністративного механізму.

Удосконалення методів державного регулювання економіки і соціальних відносин (зокрема проведення активної політики в галузі бюджету і кредиту, спрямованої на забезпечення стійкого рівня попиту, виробництва і зайнятості) стає головним завданням усіх гілок влади американської держави.

Вирішуючи це завдання, американський Конгрес у 1946 р. прийняв Закон про зайнятість, який вперше офіційно поклав на президента відповідальність за стан американської економіки. На підставі цього Закону була створена Рада економічних

консультантів, що повинна була надавати главі держави щорічну доповідь з детальним аналізом економічної кон'юнктури. Доповідь ставала основою економічного послання президента Конгресу на початку кожної його сесії і наступного вироблення Конгресом рекомендацій як державним органам, так і приватним особам, «з метою досягнення максимального або високого рівня зайнятості».

Згодом були прийняті й інші закони, які доповнювали, коригували законодавство «нового курсу», але головні напрями економічної і соціальної політики американської держави залишалися незмінними. Одним з таких коригувальних законів у сфері соціальних відносин став зокрема Закон Тафта-Хартлі 1947 р., який вніс істотні поправки до Закону Вагнера.

1.8. Закон Тафта-Хартлі 1947 р.

Закон Вагнера (прийнятий у 1935 р. у кризовій ситуації, переслідував не в останню чергу політичні цілі Ф. Рузвельта перед черговими виборами) створив певний дисбаланс політичних сил, обмежуючи свободу дій, «нечесну трудову практику» лише підприємців, що не могло не викликати протесту з їх боку. Боротьба навколо Закону 1935 р. почалася одразу ж після його прийняття. До неї включилися антирузвельтівська організація «Американська ліга свободи», яка виникла в цей час, такі великі організації американського бізнесу, як «Національна асоціація промисловців», «Торгова палата» тощо. До 1937 р. боротьба велася за визнання закону неконституційним, потім за перегляд його Конгресом, у якому за наступні 10 років було розглянуто 200 відповідних законопроектів. У 1947 р. такий перегляд відбувся, був прийнятий Закон Тафта-Хартлі, чинний і дотепер.

Закон Тафта-Хартлі був покликаний створити механізм покладення краю незаконним страйкам, а також запобігати політизації профспілок. Досягнення цих цілей правлячі кола вбачали в проведенні політики подальшої інтеграції профспілок до регулюючого соціальні відносини державного механізму, а також у наділенні президента значними правами для запобігання конфліктам у промисловості, особливо тим, котрі загрожували суспільній безпеці. Закон давав відсіч деяким напрямам «нечесної трудової практики» профспілок: забороняв деякі види страйків, у тому числі вторинні бойкоти (тобто бойкоти тих підприємців, які не були безпосередніми наймачами страйкуючих робітників), страйки солідарності, пікетування підприємств для того,

щоб домогтися від підприємця укладення договору з профспілкою, яка не пройшла встановленої законом процедури її офіційного визнання, страйки державних службовців, страйки, що створюють загрозу національній безпеці, та ін. Допустимі форми страйків обумовлювалися низкою умов: запровадженням двомісячного «охолоджувального періоду», обов'язковим повідомленням підприємця про намір провести страйк, голосуванням робітників перед оголошенням страйку тощо.

На підставі спеціального положення Закону про захист прав робітників від профспілок була значно посилена правова регламентація діяльності профспілок, зокрема, Закон докладно регулював порядок укладення колективних договорів, розглядав, яким умовам повинна відповідати профспілка, яка домагається права участі в колективно-договірних відносинах, вимагав від керівників профспілок підписки про непричетність до діяльності Комуністичної партії, подання щорічних звітів Міністерству праці про свої фінансові справи та ін. Профспілкам було відмовлено в праві робити внески до виборчих фондів осіб, які домагаються обрання на федеральні посади.

Заборонивши договір «закритого цеху» і обмеживши можливість укладення договору «союзного цеху»¹, закон тим самим істотно обмежив право профспілок диктувати підприємцям умови найму робочої сили.

Новостворений орган — Федеральна служба посередництва і примирення — повинен був вирішувати спори між підприємцями і робітниками шляхом колективних переговорів їх представників. Але головна роль у втіленні в життя положень закону відводилася НУТВ і судам, які мали право винести заборонні накази стосовно незаконних страйків, розглядати цивільні позови і кримінальні справи, що стосуються неправдивих свідчень про неналежність до Комуністичної партії, політичної діяльності профспілок та ін.

Закон створював також постійно діючий президентський механізм покладення краю «недозволеній профспілковій активності». Президент міг заборонити страйк на 80 днів, якщо, на його думку, він «загрожував національним інтересам», міг звернутися до суду з метою прийняття ним рішення про заборону

¹ Умови договору «союзного цеху» передбачають право підприємця приймати на роботу осіб, які не є членами профспілки, але вимагають протягом короткого часу вступу недавно найнятих робітників до неї. Право забороняти договір «союзного цеху» було закріплене за штатами. Це положення було включено до законів «Про право на працю» багатьох штатів.

страйку, призначити арбітражну комісію для розгляду трудового конфлікту.

Антипрофспілкова обмежувальна спрямованість Закону Тафта-Хартлі була підкріплена Законом Лендрама-Гріффіна 1959 р., який поставив профспілки під ще більший контроль державних органів, які одержали право регулювати проведення виборів до профспілкових органів, визначати розміри членських внесків, вимагати подання Міністерству праці звітів, копій статутів, постанов профспілок тощо.

Положення Закону Тафта-Хартлі неодноразово підкріплювалися згодом рішеннями Верховного суду США. Наприклад, у 1984—1985 рр. Верховний суд заборонив тиск на робітників для того, щоб вони вступали до профспілок (однак дозволив проводити серед них «роз'яснювальну роботу»), підтримав практику заборони «закритого цеху», надав компаніям, «які зазнають фінансових труднощів», право розривати трудові відносини з організованими в профспілку робітниками та ін.

Закон Тафта-Хартлі, за усієї його антипрофспілкової спрямованості, дав можливість більш жорстко упорядкувати відносини між працею і капіталом, зробив очевидний внесок у досягнення згоди між ними і тим самим сприяв зміцненню політичної стабільності.

1.9. Законодавство 60-х років у рамках програми «боротьби з бідністю» Л. Джонсона

Найбільша активність соціального реформаторства США припадає після «нового курсу» Ф. Рузвельта на 60-ті роки, коли президентом-демократом Л. Джонсоном була проголошена програма створення «великого суспільства», виконання якої було покликано амортизувати прояв соціальної напруженості в країні, стимулювати розвиток економіки шляхом забезпечення відповідного рівня зайнятості, споживання тощо.

Центральною і найбільш перспективною ланкою програми була «боротьба з бідністю», що було викликано значним зростанням кількості американських громадян, які живуть нижче рівня бідності (згідно з офіційними даними в 1964 р. їх налічувалося 36,4 млн чоловік або близько 20% населення країни), до яких були віднесені насамперед кольорові американці, престарілі, молодь, яка не має постійної роботи, низькокваліфіковані і сільськогосподарські робітники, багатодітні сім'ї і сім'ї без батька.

Програма була прийнята в період економічного процвітання Америки і соціальних заворушень, могутнього руху за грома-

дянські права, студентських хвилювань, антивоєнних виступів проти війни у В'єтнамі. Її прийняттю сприяла демократична більшість в обох палатах Конгресу, підтримка профспілок, Національної ради селян та інших громадських організацій. Проти виступила більша частина ділових кіл США, оскільки здійснення програми «боротьби з бідністю» (яка потребувала багатомільйонних державних витрат) передбачало перерозподіл коштів, отриманих від найзаможнішої частини населення, оподаткованої високими податками, на користь нужденних, оподаткованих низькими податками.

Втілення програми в життя почалося з прийняття в 1964 р. Закону про економічні можливості, який передбачав заходи щодо професійної підготовки і навчання головним чином молоді, особливо безробітної, у рамках створюваних «трудоових корпусів», «молодіжних корпусів за місцем проживання», надання пільгових позик фермерам, що бідують, і сільськогосподарським робітникам тощо.

У 1965 р. були видані закони про початкову і середню шкільну освіту, а потім про вищу освіту, покликані сприяти підвищенню освітнього рівня малозабезпеченої молоді. Того ж року були запроваджені програми «медікер» — передбачала оплату медичних рахунків осіб, які одержували допомогу по бідності (на жаль, за її межами залишилися ті, хто такої допомоги не одержував, тобто третина всіх бідняків) і «медікейт» — допомога пенсіонерам в оплаті їхніх рахунків через хворобу.

Цього ж року почалося здійснення програми субсидування частини витрат бідняків на продукти харчування у вигляді продуктових купонів, обмінюваних у магазинах на невелику кількість дешевих продуктів. У рамках законів про житлове будівництво і міський розвиток 1965, 1968 рр. були вжиті деякі заходи щодо надання допомоги малозабезпеченим сім'ям в оренді квартир і фінансуванні будівництва дешевого житла.

Була прийнята також серія законів з регулювання бізнесу, зокрема з метою скорочення кількості людей, які гинуть в автокатастрофах, поліпшення охорони праці, зміцнення здоров'я промислових робітників, значно підвищені федеральні асигнування штатам для боротьби зі злочинами, для створення транспортних транзитних систем. Здійснення програми вимагало створення нових спеціалізованих агентств. Для сприяння місцевим органам у їх «боротьбі з бідністю» було створено спеціальне Відомство економічного сприяння та ін.

Зусилля уряду не привели до здійснення всіх намічених програм, оскільки вони не були забезпечені із самого початку відповідними державними асигнуваннями (незважаючи на підвищення ставок соціального страхування, податку на бізнес тощо), а в 1966 р. обмежені у зв'язку зі збільшенням бюджетного дефіциту, викликаного зростанням ескалації війни у В'єтнамі, посиленням інфляції. Отже, завдання побудови «великого суспільства», вільного від бідності і безробіття, не було вирішене. Подальша циклічна криза надвиробництва 1973—1975 рр. ще більше загострила у США проблему зайнятості. Лише за офіційними даними у 1975 р. в Америці було 8,3 млн повністю безробітних.

Водночас слід зазначити, що соціальні програми «боротьби з бідністю», що були прямим продовженням соціальних реформ Ф. Рузвельта, так само як і нині діючі численні соціальні програми, визначили постійну дію загальної, хоча і неоднорідної тенденції в зміні суспільних відносин, яка полягає не тільки в підвищенні соціального захисту бідних прошарків американського суспільства, у політиці вирівнювання рівнів доходів населення, а й у зростанні частки колективних форм власності, зміцненні економічної незалежності і правового захисту особи. Цьому сприяє усвідомлення необхідності цілеспрямованої соціальної політики допомоги бідним, слабо захищеним прошаркам населення не тільки його правлячими колами, а й усього американського народу. Якщо в 1935 р. у Конгресі США велися запеклі суперечки навколо прийняття законів про запровадження в країні системи соціального страхування, то згодом ці питання в Конгресі вже не піднімалися, а диспути зводилися до того, як краще забезпечити платоспроможність системи — за рахунок запровадження нових податків або скорочення численних допомог.

Президент Б. Клінтон здобув перемогу на виборах у 1992 р., обіцяючи Америці використання досвіду «нового курсу» з метою здійснення «справжніх змін»: розширення розмірів державних інвестицій на соціальні потреби, допомогу школам, ліквідацію безпритульності, вирішення проблеми медичного страхування для всього населення та ін. Однак реалізації цих обіцянок завадив бюджетний дефіцит країни.

2. Основні зміни в державному апараті

Розгалуженому державному апарату США вдавалося протягом тривалого часу і вдається дотепер пристосовуватися до нових умов, витримувати соціально-політичні кризи в рамках бур-

жуазно-парламентських демократичних форм і процесів. Конституційна державна структура, створена понад 200 років тому в аграрній країні, демонструє унікальну історичну наступність, здатність утримувати певну політичну стійкість і у високорозвиненій індустріальній наддержаві.

Показником відносної політичної стабільності, що не виключає не тільки періодів соціальної напруженості, а й відкритих соціально-політичних конфліктів, є незмінне перебування у влади однієї з двох партій: демократичної або республіканської. Якщо до Другої світової війни й у перші десятиліття після війни політичне лідерство утримувала головним чином демократична партія, то в останні 19 років (з 1969 по 1991 р.), за винятком чотириліття президента-демократа Дж. Картера (1977—1981 рр.), державний апарат очолювала республіканська партія. І тільки в 1992 р. до влади, нарешті, знову прийшли демократи (разом з перемогою на президентських виборах Б. Клінтона).

При цьому жодна з партій не змогла стати партією «стійкої більшості», про що свідчить незмінне зростання «незалежних» виборців і частіші випадки «роздільного голосування» (спліт-тікет), коли один і той самий виборець підтримує представників різних партій на виборах президента й у Конгресі, а також «роздільне правління», коли президент належить до однієї партії, а більшість Конгресу — до іншої.

Розвиток американської держави в рамках буржуазно-парламентських форм і політичного плюралізму відбувався в ХХ ст. шляхом еволюційних змін у діяльності тих чи інших ланок державного апарату. Цьому сприяли і посилення незалежності держави від протиборствующих класових інтересів в умовах крайнього ускладнення політичних процесів у країні, і наявність потужного «середнього класу», опори демократичних порядків, і гнучкого механізму двопартійної системи, у який завдяки цілому ряду історичних причин, а також прийнятій обома партіями політичній лінії «соціальної відповідальності», інтегрована значна частина робітників, фермерів, інтелігенції, негрів і інших етнічних меншин.

Суперництво республіканської і демократичної партій є не непримиренною війною за захоплення влади, а змаганням за кращий урядовий курс і його виконання з опорою на підтримку більшості виборців. Тривале перебування республіканців у влади, за всіх недоліків виборчої системи, є свідченням такої підтримки. Прихід до влади демократів у 1992 р. не став потрясінням основ американської державності.

Еволюційному пристосуванню політичної системи країни і її державного апарату до політичних умов, що змінюються, сприяла також споконвічно властива Конституції США відкритість, її незв'язаність жорсткими формами, що допускає (у разі збереження основного принципу «поділу влади» і механізму «стримувань і противаг») саморегуляцію рівнів влади й окремих її гілок, можливість «переливання» владних повноважень між окремими частинами державного апарату.

Еволюційним політичним процесам США, за всієї їх складності, сприяла й однорідна національна культура, створення якої було визначено з самого початку заданою асиміляцією представників різних націй, відсутністю релігійного конформізму, а також утвердженням загальнонаціональної ідеології буржуазного прагматизму, індивідуалізму, патріотизму з основною ідеєю рівності можливостей кожного в досягненні вершин благополуччя своїми здібностями і працею («велика американська мрія»). Не останню роль в еволюційних процесах політичного розвитку відіграє і могутній економічний потенціал країни, що дає «політичному класу» широкі можливості для соціального маневрування, для проведення соціальних реформ.

Дія всіх цих факторів не применшує значення в історії американської демократії ні організованих форм демократичного руху, ні боротьби американців за свої права, які привели і до запровадження загального виборчого права, і до ліквідації крайніх форм расової дискримінації, і до кардинальних соціальних реформ.

2.1. Поправки до Конституції США. Реформи виборчого права

Конституційне законодавство США останніх семи десятиліть мало зачепило структуру конституційних органів державного апарату та їх компетенцію і стосувалося головним чином одного інституту — президентської влади. Поправки XX (1933 р.), XXII (1951 р.), XXV (1967 р.) визначили зокрема порядок вступу на посаду президента, встановили обмеження часу перебування на посаді президента двома термінами, надали право заміщення посади президента за відповідних обставин віце-президенту.

Більш важливе політичне значення мали реформи у виборчому праві, проведені шляхом прийняття трьох поправок до Конституції: XIX (1920 р.), XXIV (1964 р.), XXVI (1971 р.). Ці поправки сприяли демократизації вкрай різноманітних норм виборчого права, що діють у штатах, яким відводилася основна роль у правовому регулюванні виборів.

Поправкою XIX були надані виборчі права жінкам. Жіноче виборче право дуже довго обмежувалося в США. Перший прорив у цій галузі відбувся в штаті Кентуккі, коли право брати участь у виборах рад шкільних округів було надано незаміжнім жінкам, які володіли власністю, а в 1869 р. у штаті Вайомінг були надані виборчі права жінкам до законодавчого органу.

Поправка XXIV скасувала обмеження виборчих прав на федеральних виборах «у зв'язку з несплатою якого-небудь виборчого або іншого податку». Виборчий податок існував до прийняття поправки в 11 південних штатах і, хоча він був невеликим, позбавляв права голосу близько 10 млн бідняків, в основному негрів. У деяких штатах (Алабама, Міссісіпі та ін.) цей податок мав кумулятивний характер, при якому людина, яка вирішила взяти участь у виборах, мала сплатити податок за всі попередні роки.

У 1965 р. Законом про виборчі права дія поправки була поширена на вибори в штатах, а в 1966 р. Верховний суд визнав, що встановлення податку на виборах у штатах є порушенням конституційного принципу «рівного захисту закону».

Поправка XXVI знизила віковий виборчий ценз на федеральних виборах до 18 років, аналогічні зміни мали місце в усіх штатах.

Прийняті поправки і відповідні закони не змогли, однак, гарантувати важко досяжного (або просто недосяжного) як через об'єктивні, так і суб'єктивні причини загального характеру виборів у США. Так, на виборах до американського Конгресу застосовується мажоритарна система, за якої у кожному окрузі обирається один депутат, причому перемагає «кандидат, який набрав відносну більшість голосів, більше, ніж кожен з його суперників окремо». Ця система приводить до того, що частка місць, отриманих тією чи іншою партією в Конгресі, не відповідає кількості зібраних нею голосів по країні. Недоліки мажоритарної системи поглиблюються так званою електоральною геометрією, за якої «нарізка» нерівних за кількістю жителів виборчих округів часто проводилася з порушенням принципу: рівна кількість депутатів від рівної кількості жителів. Починаючи з 60-х років почала здійснюватися політика скасування електоральної геометрії. У 1962 р. було прийняте рішення Верховного суду (у «справі Бейкера»), у якому підкреслювалося, що виборчі округи мають бути «істотно рівними». Наступний відхід Верховного суду Бергера від цієї установки, що допускала відступ від вимоги «одна людина — один голос», сприяв тому, що в

конституціях штатів, прийнятих останнім часом, почали закріплюватися норми представництва з урахуванням чисельності населення.

У виборчому праві штатів продовжують діяти деякі цензи (незважаючи на скасування найбільш одіозних з них), наприклад, ценз осілості. Для президентських виборів він дорівнює 30 дням, для інших виборів — залежно від законів відповідних штатів. Самі виборчі кампанії в США всіх рівнів вимагають величезних грошових витрат, що доступно або дуже багатим людям, або тим, хто може розраховувати на фінансову допомогу американських корпорацій і компаній, які головним чином і фінансують президентські виборчі кампанії та вибори до Конгресу. Причому сума грошового забезпечення виборчих кампаній, незважаючи на зусилля уряду обмежити її, зростає щорічно. За останні 20 років на президентських виборах вона зросла щонайменше у 10 разів. Незважаючи на заборону в цей час надавати безпосередню фінансову підтримку корпораціям кандидатам на виборні посади, гроші передаються тому чи іншому кандидату іншими шляхами, через підставних осіб, через Комітети політичних дій (КПД). Після їх появи в 40-х роках з ініціативи профспілок, коли за Законом Сміта-Конеллі 1943 р. профспілкам було відмовлено в праві вкладати свої кошти в політичні кампанії, у 60-х роках стали створюватися КПД бізнесу і промисловості. Уже на початку 80-х років загальна кількість КПД досягла 8 тис., з них 1,7 тис. були створені корпораціями.

З метою обмеження величезних виборчих витрат у 1971 р. був виданий закон, який обмежив загальну суму пожертвувань з боку фізичних і юридичних осіб до фонду виборчих кампаній президента і членів Конгресу, але він водночас санкціонував створення КПД, за винятком організацій, що мають контракти з урядом. Поправка, внесена до Закону у 1974 р., вимагає повного розкриття джерел і способів витрати коштів, отриманих на виборчі кампанії.

Тиск, що чиниться на майбутніх конгресменів компаніями — жертвувачами коштів, змусив узаконити державне фінансування виборчих кампаній. Однак можливість одержання цих коштів доступна не кожному кандидату. Якщо кандидати в президенти двох найбільших політичних партій одержують автоматичне право на субсидії від держави, то незалежні кандидати або кандидати інших партій — тільки за умови одержання не менше 5% голосів всіх учасників попередніх виборів. Претенденту на виборах до Конгресу потрібно також довести, що

його підтримають виборці. Аргументом підтримки служать пожертвування принаймні 5 тис. дол. від вкладників, які дають кожний не більше 250 дол. у будь-яких 20 з 50 штатів.

Вибори в Америці не стали справді загальними і через масовий абсентеїзм, що особливо посилювався в останні десятиліття. І в президентських виборах, і у виборах до Конгресу беруть участь, як правило, не набагато більше половини всього самодіяльного населення США. Під час президентських виборів 1984 р., наприклад, 60 млн американців, які мали право голосу, не зареєструвалися як виборці. З 115 млн зареєстрованих 23 млн не взяли участі у виборах. Отже, загальний відсоток виборців, які брали участь у виборах, не досяг навіть 53%. За Р. Рейгана проголосувало лише близько 30% американців, які мали право голосу, за його наступника Дж. Буша — трохи більше чверті усіх виборців.

Виборчі кампанії США не можуть уникнути і протиправної практики організації наклепницьких кампаній проти конкурента, незаконного фінансування виборчих кампаній, політичного шпигунства та ін. Злочинне використання електронної апаратури для підслуховування в штаб-квартирі демократичної партії (в готелі «Уотергейт»), організоване під час виборчої кампанії з відома президента-республіканця Р. Ніксона, призвело до відставки останнього. Про масштаби «брудної політики» і марні спроби дати їй відсіч свідчить, наприклад, те, що в 17 американських штатах законодавчо заборонені «безвідповідальні або навмисне фальшиві твердження» напередодні виборів, у 3 — політичний шантаж, у 9 — поширення «неправдивих заяв» та ін.

Законодавство, спрямоване на викоренення недоліків виборчого права США, за визнанням самих американців, залишається і залишається дотепер одним із найменш ефективних. Найяскравішим прикладом цього може служити расова дискримінація негрів, національних меншин на виборах, яка тривала понад сто років, навіть після того, як у 1870 р. XV поправкою до Конституції їм були надані виборчі права. В другій половині XX ст. Конгрес США змушений був знову і знову повертатися до питання про створення правових гарантій здійснення цих прав.

2.2. Закон проти расової дискримінації

Практика масового усунення негрів від участі у виборах тривала аж до 50-х років XX ст. Вона досягалася як правовими (цензовими) обмеженнями, що діяли в основному в південних

штатах, так і терористичними заходами — судами Лінча, залякуванням тих чорних громадян, які наважувалися голосувати.

Масовий рух протесту чорних американців проти расової дискримінації сприяв прийняттю в 1957 р. Закону про громадянські права, доповненого в 1960 р., який передбачав деякі правові гарантії забезпечення виборчих прав негрів. З цією метою була створена Комісія з громадянських прав, до компетенції якої належало розслідування випадків позбавлення громадян США права голосу на основі «кольору шкіри, раси, релігії або національного походження» (ця Комісія, яка входить у Виконавче управління президента, діє дотепер і складається з осіб, призначуваних президентом за згодою Сенату). Встановлювалася також судова відповідальність за дискримінаційну виборчу практику. Комісії ставилося в обов'язок «розслідувати, вивчати, збирати інформацію», розглядати заяви громадян у разі відмови їм у виборчих правах. До особливого завдання Комісії належали також вивчення і збір інформації про нормативні акти, що дискримінують чи відмовляють у рівному захисті закону особам з вищевказаних підстав.

Слабка ефективність судових гарантій виборчих прав негрів сприяла радикалізації вимог міцніючого негритянського руху протесту кінця 50-х — початку 60-х років. Якщо в 50-х роках однією з найголовніших вимог залишалося скасування расової сегрегації (початок формальної заборони якої був покладений рішенням Верховного суду 1954 р. у «справі Брауна», який визнавав неконституційною практику сегрегації в школах), то в 60-х — вимога політичної рівності і вирішення соціально-економічних проблем.

2.3. Закон про громадянські права

1963 р. прийнято вважати початком «негритянської революції» у США, яка проходила не тільки у формі демонстрацій і рухів протесту, а й у формі стихійних бунтів у гетто великих міст. Під натиском потужного виступу негрів у 1964 р. був прийнятий Закон про громадянські права, який формально ліквідував дискримінацію негрів у всіх сферах економічного і політичного життя, у школах, громадських місцях тощо. Зокрема закон визнавав протиправною дискримінаційну практику підприємців у разі відмови від найму, звільнення, обмеження статусу працівника «на підставі раси, кольору шкіри, віросповідання, статі і національної приналежності», а також у випадку відмови в «підготовці і перепідготовці за програмою учнівства». Закон вима-

гав застосування однакових норм і процедур до усіх виборців у межах тієї чи іншої адміністративно-територіальної одиниці. Ним частково обмежувалося застосування цензу грамотності, який усуває від участі у виборах в основному негритянське населення. Міністру юстиції надавалося право призначати федеральних інспекторів (маршалів) у ті місця, звідки надходили скарги про дискримінацію на виборах.

Характерною ознакою Закону 1964 р. було те, що він зачіпав і проблему рівних прав американців на працю. З цією метою була створена особлива Комісія сприяння рівній зайнятості, що, однак, не змогла вирішити цю проблему, оскільки дія Закону не поширювалася на працівників дрібних підприємств, з кількістю зайнятих менше 15 осіб. Якщо працівник звертався до Комісії сприяння рівній зайнятості або до суду, підприємець міг завжди послатися на його низьку кваліфікацію.

2.4. Закон про виборчі права

В 1965 р. як новий радикальний захід був прийнятий Закон про виборчі права, відповідно до якого застосування спеціальних перевірок (тестів), які відсівають виборців, могло бути призупинене в будь-якому штаті, якщо вони, на думку суду, могли призвести до обмеження виборчих прав громадян на підставі «расової приналежності чи кольору шкіри». Федеральному уряду було дозволено направляти своїх реєстраторів у штати і виборчі округи, на яких покладалася відповідальність за виправлення виборчих списків, складених у порушення закону. Ці контрольні акції, однак, мали проводитися не повсюдно, а вибірково, і до 1967 р., наприклад, не проводилися в таких расистських штатах, як Джорджія, у ряді графств Міссісіпі й Алабами. Крім того, навіть у випадку явної дискримінації в штатах, де зареєструвалося 50% виборців, федеральні повноваження не могли бути застосовані.

Незважаючи на свою неповноту, казуїстичні перепони, які заважали дієвому викорененню дискримінації, Закон 1965 р., як і попереднє законодавство, мав, безперечно, позитивний ефект. Наприклад, рівень зареєстрованих молодих виборців у штаті Міссісіпі за 10 років після прийняття Закону зріс з 5 до 70%. Він поклав початок масової реєстрації негрів як виборців, сприяв зростанню їх політичної свідомості, підготувавши тим самим умови для подальшого розвитку антирасистської боротьби.

У 1968 р., після вбивства расистами негритянського лідера М. Л. Кінга, з ім'ям якого була пов'язана ціла епоха у визволь-

ному русі американських черношкірих, у країні відбулося 930 виступів негрів. На початку 70-х років до Закону про виборчі права 1965 р. було внесено ряд нових положень, зокрема, тимчасова заборона використовувати тести грамотності й інші дискримінаційні випробовування чорних американців стала діяти постійно.

Розширення виборчих, громадянських прав, ставши загальною тенденцією розвитку американської демократії в ХХ ст., відбувається однак повільно і суперечливо. Порівняно з 1970 р., наприклад, у 1987 р. більш ніж у чотири рази збільшилася кількість чорних американців, які обіймають виборні посади в Америці, але це лише 1,3% усіх виборних посадових осіб країни, хоча негри становлять 11% серед американців, наділених виборчими правами.

Конгрес ще в 1988 р. констатував, що дискримінація виборчих прав національних меншин набула великого поширення. Тому він заборонив проведення виборів лише англійською мовою, якщо понад 5% громадян будь-якої політико-адміністративної одиниці, регіону є представниками меншин. Конгрес зобов'язав суд призначати федеральних інспекторів, якщо надійшла скарга від 20 або більше осіб, з метою підготовки списків осіб, які мають право голосувати на федеральних чи місцевих виборах. Передбачалося призначення й інших посадових осіб на прохання Генерального аторнея для перевірки ходу голосування, підрахунку голосів та ін. Йому ж надавалося право пред'являти позови для надання допомоги громадянам «у разі їх примушення з метою сплати виборчого податку». Кримінальне покарання загрожувало й тим, хто залякував виборців і погрожував їм, давав неправдиві відомості на виборах тощо.

Верховний суд в останні десятиліття розглянув не один десяток справ, пов'язаних прямо або побічно з порушенням громадянських прав, постанови щодо яких мали суперечливий характер. Якщо на початку 60-х років Верховний суд Уоррена активно провадив у життя ідею рівності під час розгляду справ про расову дискримінацію, то вже в 1976 р. Верховним судом Бергера була визнана правомірність використання расистських кваліфікаційних тестів у разі відмови в роботі неграм, якщо не були надані докази «расових дискримінаційних цілей» у самій системі найму на роботу. У 1989 р. Верховний суд (у справі компанії «Кросон») з посиланням на необхідність «зрівняння білих у правах з чорними» фактично перекреслив дію законів, прийнятих за Програмою позитивних дій у 70-х роках, які пе-

редбачали надання певних пільг при прийомі на роботу неграм, іспаномовним і американцям азійського походження. До початку 1989 р. безробітні становили 4,6% серед білих і 11,6% серед чорних американців.

У жовтні 1990 р. президент Буш наклав вето на законопроект про громадянські права, схвалений перед цим більшістю голосів в обох палатах Конгресу. Законопроект передбачав значне посилення федерального захисту американців з числа національних меншин і жінок від дискримінації при наймі на роботу. Передбачалася, зокрема, грошова компенсація підприємців особам, які постраждали від дискримінації. Законопроект був безпосередньо спрямований на скасування шести прийнятих раніше постанов Верховного суду США, що були розцінені як підриг громадянських прав осіб, які зазнали дискримінації через колір шкіри, релігійні переконання, стать чи національність. При повторному розгляді законопроекту в Конгресі він не одержав необхідних 2/3 голосів.

3. Еволюція американського федералізму

Боротьба тенденцій централізації і децентралізації в умовах чіткого конституційного розмежування компетенції федерації та її суб'єктів — штатів не слабшала в історії США. Ця боротьба протягом більш ніж двовікової історії розвитку американського федералізму велася головним чином навколо проблеми взаємовідносин, розмежування компетенції між федеральними органами й органами окремих штатів. Ті зміни, що відбувалися в цій сфері, діставали вияв головним чином у рішеннях Верховного суду, який фіксував їх з урахуванням потреб часу, політичної доцільності, розстановки соціально-політичних сил у країні.

Підсумком громадянської війни 60-х років XIX ст. стала доктрина «вічного союзу», визнання США як єдиної держави, створеної з волі всього американського народу, що виключає право будь-якого штату на сепаратизм і на відмову визнавати дії федерального Конгресу неконституційними.

Після громадянської війни першою постала проблема створення єдиного економічного простору (до 1877 р. штати, незважаючи на заборону, мали навіть власні гроші). Спір між федерацією та її суб'єктами почав зосереджуватися на інтерпретації одного з положень Конституції (ст. 1, розд. 8) про право федерального Конгресу регулювати торгівлю між штатами. Виникла доктрина «двостороннього федералізму», яка виходила з того,

що сфери діяльності національного уряду штатів повинні бути розмежовані, але торгівля між штатами має регулюватися відповідно до Конституції федеральним Конгресом і тільки всередині штатів — штатами. Широке тлумачення цієї доктрини дало можливість центру регулювати майже всі питання, пов'язані з комерційною діяльністю, які так чи інакше виходять за межі штату.

Тенденція централізації «по вертикалі», перетікання повноважень від штатів до центру найбільш яскраво виявилась у період «нового курсу» Рузвельта, в умовах концентрації коштів для виходу з кризи, здійснення федеральних економічних і соціальних програм, значного посилення влади президента, зростання кількості численних федеральних регулюючих відомств. Вона зберігалася і після 30-х років, коли Верховний суд не стільки з'ясовував відносини федерації і штатів, скільки обґрунтовував політичну лінію їх співробітництва з метою вирішення загальних соціально-економічних завдань. Це дозволило федеральній владі регулювати багато напрямів економічної діяльності в країні. У результаті до 40-х років не тільки сільське господарство, а й промисловість опинилися у віданні федеральної влади, що і було підтримано в рішенні Верховного суду 1942 р., який встановив загальне правило, що Конгрес може прийняти закон, конституційність якого не може бути піддана сумніву, якщо він стосується регулювання майже будь-якого типу економічної діяльності, у будь-якому районі країни.

Посилення контролю з боку федерації над штатами відбувалося і за рахунок збільшення їх фінансової залежності від центру. Якщо до ХХ ст. федеральні субсидії штатам, місцевим органам були невеликими і нечисленними, то потім їх масштаби почали різко збільшуватися. З 1960 р. федеральна допомога штатам подвоювалася кожні п'ять років. У 1980 р. вона досягла 28% витрат у штатах. Величезні кошти йшли на здійснення 400 федеральних програм, серед яких найбільшими були соціальні програми допомоги сім'ям з низьким рівнем доходів, безробітним, багатодітним матерям і сім'ям з дітьми-інвалідами, будівництва дешевого житла, допомоги охороні здоров'я та ін. Потім на перший план почали виходити загальнофедеральні програми боротьби зі злочинністю, охорони навколишнього середовища тощо. Та обставина, що з 60-х років уже половина усіх федеральних субсидій почала витрачатися на вищевказані цілі, була пов'язана не тільки з кардинальною зміною пріоритетів федеральної політики, а й із формуванням

нового порядку видачі субсидій. Якщо до 60-х років вони видавалися на запит штатів і за їх участі, то потім федеральний уряд почав в меншій мірі керуватися вимогами штатів і в більшій тим, що він вважав сферою загальнонаціональних інтересів. Маючи на меті ці інтереси, федеральний уряд міг навіть через голову штатів направляти субсидії в розпорядження окремих міст або районів. Зростання обсягу федеральної допомоги, а також зміна порядку її надходження набули для штатів у 70-х роках такого значення, що виникли побоювання, що Вашингтон «прибирає до рук» місцеве управління. Цьому сприяли і встановлені доктрини «таких, що мають на увазі» чи «іманентно властивих» федеральному Конгресу законодавчих прав, які давали йому право втручатися в законодавчі повноваження штатів.

Політика надмірної централізації не могла не наштовхнутися на перешкоди з боку штатів. Одержала поширення практика резолюцій місцевих легіслатур про «вторгнення федерації до сфери правової компетенції штатів». Під впливом зростання антивоєнних настроїв (проти війни у В'єтнамі) почали прийматися закони, що розходяться з офіційною політичною лінією Вашингтона. У штаті Массачусетс, наприклад, у 1970 р. був прийнятий закон, який звільняв громадян штату від відповідальності за ухилення від участі у війні на тій підставі, що рішення про її початок не було прийнято Конгресом. Під гаслами «суверенітету штатів» виступали і реакційні регіональні сили, супротивники федеральних соціальних програм.

Непомірний тягар дотацій змушував і національний уряд шукати шляхи його полегшення. Змінювалися форми дотацій. Вони йшли у вигляді звільнення штатів від податків, об'єднаних грантів, сума яких залежала від розмірів грошової участі у здійсненні федеральних програм самого штату або місцевої влади та ін. Але при цьому федеральний уряд не припиняв вводити все нові формальні обмеження для використання на місцях дотаційних коштів.

Спроби Р. Ніксона в 1979 р. передати штатам відповідно до політики «нового федералізму» більше повноважень у питаннях створення, управління і фінансування програм не дали очікуваних результатів. Рішучий наступ на надмірну централізацію почала у 80-х роках республіканська адміністрація на чолі з Р. Рейганом, яка діяла під гаслами «пошуків життєздатного партнерства», «повернення штатам функцій, які вони можуть здійснювати краще».

Новий план Р. Рейгана щодо вдосконалення міжурядових відносин був інкорпорований у загальну стратегічну лінію оздоровлення економіки і передбачав такі цілі: а) зменшення впливу федеральних органів на місцеві справи на основі посилення довіри до місцевої влади; б) заміну цільових федеральних субсидій «блоковими», які виділялися на ряд програм кільком штатам; в) поетапну передачу штатам відповідальності за фінансування багатьох програм разом з передачею їм певних фінансових коштів, податкових надходжень з відповідним скороченням статей федерального бюджету, спрямованих на фінансування соціальних програм.

У здійсненні політики «нового федералізму» Р. Рейган анулював низку програм, таких, як Корпус із працевлаштування молоді і створення державних робочих місць, Комісію з регіонального розвитку тощо, залишивши, однак, гранти на міський розвиток, на будівництво муніципальних багатоквартирних будинків та ін. Федеральні суди сприяли в цей час розвитку уніфікованих стандартів і вимог, які висувалися до штатів, що бажають одержати державні субсидії.

Політика «нового федералізму» не змінила, однак, кардинально відносин центру і штатів. І нині федеральний уряд відіграє головну роль у здійсненні соціальних програм. Крім того, він через зміну умов набув ряду напрямів діяльності, раніше йому не властивих, наприклад, боротьба зі злочинністю (яка усе більше має не тільки міжрегіональний, а й міжнародний характер), розвиток загальноосвітньої системи освіти (про що свідчить, зокрема, створення в 1979 р. Федерального міністерства освіти) тощо. Але ця політика сприяла досягненню більшого взаєморозуміння, більшої участі місцевих органів у вирішенні загальнонаціональних соціальних завдань, у здійсненні соціальних програм.

Американський федералізм, пройшовши через усі труднощі і катаклізми під час пошуку ефективної взаємодії шляхів легітимного зняття напруги, яка природно виникає між владними органами всіх рівнів, нині постає у формі «кооперативного федералізму», що виходить із прагматичних принципів «корисності і вигоди» для країни і виключає непримиренне «перетягування» каната у боротьбі за владу.

4. Зростання бюрократичного апарату

XX ст. у США характеризується значним зростанням бюрократичного апарату, величезної мережі органів виконавчої влади: департаментів, незалежних відомств, урядових корпорацій, ко-

мітетів, комісій, які безпосередньо входять до системи адміністративних установ, очолюваних президентом і урядом, тобто виконавчих органів, наділених владними повноваженнями, що мають право виносити рішення стосовно прав і обов'язків приватних осіб, або не входять до неї.

Адміністративним, регулюючим відомствам, на відміну від інших державних установ, не тільки надане право приймати нормативні акти (приписи), які роз'яснюють, доповнюють або інтерпретують відповідні закони, а й стежити за їх дотриманням. У світлі цього легко уявити величезну кількість таких актів, стандартів, нормативів, чинних у країні. Так, Комісія з цінних паперів і бірж має широкі повноваження з видання приписів стосовно діяльності фондових бірж, Міністерство праці визначає мінімум заробітної плати для працівників та службовців урядових закладів, Міжштатна торговельна комісія встановлює деякі тарифи та ін.

Апарат вищих органів виконавчої влади формується президентом спільно з Конгресом. Президент проводить реорганізацію федеральних установ та відомств і здійснює загальне керівництво їх діяльністю.

Право періодичної реорганізації федерального апарату виконавчої влади на основі так званих «реорганізаційних планів» надається президенту спеціальними законами Конгресу. Перший такий Закон Оувермена був прийнятий Конгресом у 1918 р. і надав В. Вільсону право реорганізувати адміністративний апарат для виконання військових завдань. У подальшому реорганізаційні плани здійснювалися і Гувером, і Рузвельтом, і Труменом, і іншими президентами в зв'язку зі зміною завдань, які стоять перед країною. Склад, структура органів виконавчої влади, пов'язаних між собою найскладнішими відносинами залежності і напівзалежності, непостійні.

Відкривають список федеральних адміністративних установ міністерства (департаменти в США). З цього списку виключаються як не адміністративні Міністерство закордонних справ (Держдепартамент), що здійснює зовнішньополітичні функції, і військові департаменти: армії, військово-морського флоту і військово-повітряних сил. Непостійний і Кабінет міністрів при президенті, він визначається законом або звичаєм. Так, створений ще в 1862 р. Департамент внутрішніх справ увійшов до Кабінету міністрів тільки в 1889 р.

За даними 1993 р., загальна кількість зайнятих в американських федеральних органах влади (усіх трьох її гілок) становить

3 млн 115 тис. 46 чоловік, з них найбільше — в органах виконавчої влади — 3 млн 48 тис. 143 чоловіки. Водночас кілька мільйонів чоловік не значаться у федеральних відомствах, але вони працюють в них, одержуючи заробітну плату за грантами і контрактами.

Кардинальні зміни у внутрішній політиці, зміни національних пріоритетів або проблем, що виникають перед країною, вимагають створення нових міністерств і відомств. Так, слідом за створенням Міжштатної комісії з торгівлі, у 1903 р. було створене Міністерство торгівлі. Нова соціальна політика В. Вільсона привела до створення в 1913 р. Міністерства праці. За Трумена відповідно до реорганізаційного плану 1953 р. було створене Міністерство охорони здоров'я, освіти і добробуту, реформоване в 1979 р., у результаті чого з'явилися два міністерства: Міністерство охорони здоров'я і соціальних служб і Міністерство освіти. Міністерство житлового будівництва і міського розвитку, створене в 1965 р., а також Міністерство транспорту, створене в 1966 р., виникли в зв'язку з програмою «боротьби з бідністю» Л. Джонсона, складовою якої було будівництво дешевого житла тощо. Енергетична криза 70-х років змусила створити в 1977 р. спеціальне Міністерство енергетики, незважаючи на те, що в цей час вже існувала Федеральна комісія з енергетики.

Специфічним утворенням адміністративної системи США, пов'язаним із закономірною у будь-якому працюючому федеральному апараті напругою, що виникає між органами федерації і її суб'єктів, а також із зіткненням інтересів законодавчої і виконавчої влади, стала система численних незалежних відомств (агентств), які, володіючи правами адміністративних установ, наділених нормотворчими і квазісудовими повноваженнями, організаційно відокремлені від міністерств і користуються певною самостійністю навіть стосовно президента.

Незалежне відомство очолюється, як правило, колегіальним органом, главу якого призначає президент, але термін повноважень керівництва незалежного відомства перевищує термін повноважень самого президента; воно також періодично, не повністю, оновлюється, щоб зберігати певну наступність і незалежність.

Будучи формально підпорядкованим Конгресу, незалежне відомство не виключається і з-під контролю президента, головним чином через Адміністративно-бюджетне управління Виконавчого управління президента, коли йдеться про їхні бюджет-

но-фінансові запити. Велика кількість таких відомств виникла в період «нового курсу», коли вони створювалися без достатнього узгодження і чіткої системи на основі потоку законодавчих актів, які визначали їхній склад, компетенцію, сфери діяльності та ін.

Відповідно до роду своєї діяльності незалежні відомства (на цей час їх створено близько 100) поділяються на політичні, економічні і соціальні. До перших належать такі важливі політичні утворення, як Комісія з громадянських прав і Федеральна комісія по виборах, до других — Федеральна резервна система, Комісія з цінних паперів і біржових операцій, Федеральна корпорація страхування вкладів, Експортно-імпорتنний банк тощо, до третіх — Національна рада з трудових відносин, Комісія із забезпечення рівних можливостей для працевлаштування та ін.

Схожими з незалежними агентствами за своїм правовим статусом адміністративними утвореннями є урядові корпорації, які діють у господарському обігу як приватні корпорації, але такі, що перебувають під безпосереднім контролем уряду, оскільки власність цих корпорацій є державною. Урядові корпорації пов'язані з виконанням тих чи інших урядових завдань, як, наприклад, Корпорація з гарантування пенсійного забезпечення.

Найважливішою ланкою системи органів виконавчої влади є Виконавче управління президента (ВУП). Не передбачене Конституцією ВУП створювалося виконавчим наказом Ф. Рузвельта спочатку з невеликою кількістю співробітників як інформаційно-координуючий орган президентської влади для посилення взаємодії між окремими ланками адміністративного апарату, який розрісся в 30-х роках. Воно складалося тоді з апарату Білого дому, Бюджетного бюро (що раніше було включене до структури Міністерства фінансів), Ради з планування національних ресурсів і двох управлінь — з кадрової політики і з урядових звітів. У разі виникнення надзвичайної обстановки передбачалося створення Управління з надзвичайних ситуацій (УНС).

Незмінною складовою ВУП з моменту його створення залишається апарат Білого дому, що налічує близько 90 чоловік, котрі перебувають на штатних посадах, серед яких головні посади обіймають Головний радник, прес-секретар і секретар по зв'язках із громадськістю. Цей апарат відповідає за зв'язок президента з Конгресом, главами міністерств і відомств, із засобами масової інформації тощо.

Спрямований вплив на засоби масової інформації з метою «належного висвітлення зовнішньої і внутрішньої політики США» є одним із завдань апарату Білого дому. На початку 1985 р. в рамках ВУП була створена спеціальна інформаційна служба новин Білого дому, яка складалася лише з урядових чиновників. Вона часто є єдиним джерелом інформації про політику Вашингтона. Білий дім здійснює загальне керівництво і гігантською машиною зовнішньополітичної пропаганди, основною ланкою якої є інформаційне агентство США (ЮСІН).

Разом з розширенням президентських повноважень у зв'язку з ускладненням завдань, які стояли перед адміністрацією, зростали роль і значення ВУП у питаннях не тільки координації діяльності адміністративного апарату, а й вироблення національної політики, у прийнятті найважливіших політичних рішень, що, у свою чергу, викликало необхідність його структурної перебудови, збільшення чисельності апарату і розмірів асигнувань на його утримання.

Важливі зміни в структурі і функціях ВУП відбулися в роки Другої світової війни. Поряд із збільшенням чисельності апарату Білого дому, Ради з планування національних ресурсів і Бюджетного управління, замість двох старих управлінь — з кадрової політики й урядових звітів — були створені на постійній основі Управління з надзвичайних ситуацій (УНС) і Управління економічних стабілізацій (УЕС). На ці два управління, покликані не тільки розробляти, а й реалізовувати президентські, внутрішньо-і зовнішньополітичні програми, і перемістився в цей час центр ваги з бюджетно-адміністративних підрозділів ВУП.

У межах УНС особливе місце став посідати відділ військової допомоги союзникам США, перетворений у 1941 р. на Управління з ленд-лізу, а в 1943 р. — на Управління із зовнішньої економіки на чолі з помічником президента, який виконував роль головного координатора різних відомств з надання військової допомоги союзникам США, відбудовних робіт тощо. До УЕС, що відіграло вирішальну роль в організації військового виробництва, стікалася вся інформація про військову продукцію, що випускається, про запаси сировинних ресурсів, про втрати збройних сил США і усіх воюючих країн, про закупівлі озброєння. Особливе стратегічне значення співробітництва США з країнами Латинської Америки спонукало створити в рамках УНС в 1941 р. спеціальний відділ міжамериканських справ, зайнятий розробкою військово-економічної та ідеологічної політики, проваджуваної в цьому регіоні.

Після війни ВУП почало не тільки відігравати визначальну роль у прийнятті найважливіших політичних рішень, а й виконувати роль своєрідного вищого арбітра в сфері виконавчої влади.

Переміщення центру ваги в прийнятті політичних рішень і програм з міністерств до ВУП не було гладким і не могло бути таким при дії механізму «стримувань і противаг», що забезпечували певний баланс, рівновагу політичних сил. Як і у випадку з марною спробою Ф. Рузвельта реформувати Верховний суд, йому не вдалося в роки війни за прикладом Великобританії створити певний президентський «військовий кабінет», до якого мали увійти військові міністри, представники Комітету начальників штатів та ін.

Невдалою в цей час через опір військових і ФБР виявилася і спроба Ф. Рузвельта централізувати в рамках ВУП усю розвідувальну діяльність. Але відповідна підготовча робота в цьому напрямі була проведена. Оскільки Комітет начальників штабів, якому було передано в роки війни керівництво всіма операціями органів політичної і військової розвідки, не справлявся зі своїми завданнями, у рамках Бюджетного управління було створене Управління координації інформації (УКІ), а в складі УНС сформоване Управління військової інформації.

Лише в умовах початку «холодної війни» у 1947 р. був прийнятий Закон про національну безпеку, на підставі якого був створений могутній підрозділ у рамках ВУП — Національна рада безпеки (НРБ) з підпорядкованим йому органом — Центральним розвідувальним управлінням (ЦРУ), очолюваним директором, який призначався президентом «за порадою і згодою Сенату» з діючих офіцерів збройних сил або цивільних осіб.

ЦРУ, як зазначається в Законі, не підлягало «військовому чи будь-якому іншому нагляду, контролю або будь-яким іншим обмеженням» з боку військових департаментів. Його обов'язком було «давати поради» НРБ з питань, що стосуються розвідувальної діяльності, «складати рекомендації» президенту з питань «координації розвідувальної діяльності департаментів і відомств уряду» та ін. При цьому прямо встановлювалося, що на директора ЦРУ покладається відповідальність за «захист джерел інформації і методів її одержання від неправомірного (неуповноваженого) розсекречення (оголошення)», що робило його фактично безконтрольним.

Поряд зі створенням НРБ іншим важливим доповненням ВУП після Другої світової війни стало створення в 1946 р. вказаної Ради економічних консультантів і в 1963 р. Управ-

ління представників США на торгових переговорах, що дало змогу значно розширити повноваження президента й у сфері зовнішньоекономічної діяльності.

Певні недоліки в апараті ВУП, пов'язані з виникненням НРБ і закріпленням за нею тільки сфери зовнішньої політики, пряма заборона ЦРУ «спостерігати за виконанням законів внутрішньої безпеки», що обмежує компетенцію ФБР, були усунені створенням у 1970 р. в його рамках Ради з питань внутрішньої політики, до складу якої увійшли відомі аналітики, покликані розробляти «поради президенту» щодо внутрішньо-політичних проблем.

Багато рекомендацій цієї Ради, так само як і рекомендації Ради економічних консультантів, втілювалися в щорічних посланнях президента Конгресу «Про становище в країні». Цей підрозділ ВУП особливо часто перебудовувався. У результаті нової реорганізації ВУП при Дж. Картері в 1971 р. був створений Штаб внутрішньої політики. Р. Рейган перетворив його в 1981 р. на Управління з розробки політики (УРП).

Але за дедалі зростаючого значення цих підрозділів ВУП вирішальна роль у визначенні внутрішньої політики залишалася за його Адміністративно-бюджетним управлінням (АБУ), яке замінило Бюджетне бюро, що діяло раніше. До функцій АБУ, що є «очима і вухами президента», належить збір і аналіз даних для складання і контролю за виконанням щорічного бюджету, вивчення діяльності органів виконавчої влади, розробка планів їх реорганізації, ревізія бюджетних пропозицій урядових відомств тощо. Будь-яка пропозиція відомств щодо зміни діючих державних програм в галузі економіки, соціальної політики, військового будівництва, охорони навколишнього середовища та ін., перш ніж потрапити до Конгресу, вимагає схвалення АБУ, яке відіграє роль законодавчого фільтра президента. Приймаючи найважливіші політичні рішення, президент спирається насамперед на свій особистий штаб радників — фахівців кабінету й АБУ. Визнанням особливої важливості АБУ стало призначення його директора президентом за згодою Сенату.

Надмірне розростання бюрократичного апарату, який перетворився на самодостатню силу, викликає дедалі сильніше невдоволення і критику американців, до якої не може не прислухатися політичне керівництво країни. Бюрократів засуджують за тяганину, дублювання функцій, марнотратство, конфліктність. У 1978 р. була проведена реорганізація державної служби з метою її більшого пристосування і сприйнятливості до уря-

дового політичного курсу шляхом удосконалення системи винагородження чиновників, підвищення їхньої кваліфікації, зміцнення дисципліни. На підставі Закону 1978 р. при деяких міністерствах і відомствах були засновані посади генеральних інспекторів, які розглядають скарги на зловживання чиновників та ін.

Усе голосніше почали лунати в урядових колах і вимоги дерегуляції громадського життя. Кандидати в президенти як козир стали використовувати в передвиборних кампаніях обіцянки покінчити з величезними витратами на держапарат, скоротити як його чисельність, так і кількість приписів, що ним видається. Особливо активно ці вимоги почали висуватися в другій половині 70—80-х років. Дж. Форд (1974—1977 рр.) сформував у Білому домі групу високопоставлених фахівців для складання огляду регулюючих приписів деяких федеральних відомств, за підсумками роботи якої було прийнято ряд законів про дерегуляцію в повітряному, залізничному й автодорожньому сполученні.

Невпинне зростання витрат на утримання регулюючих відомств змусило Дж. Картера виступити з програмою «планування подальших процесів регулювання», ослаблення вимог при регулюванні діяльності банків, малого бізнесу та ін. Йому вдалося прийняти в 1977 р. Закон про дерегуляцію вантажних автотранспорту і звільнити в 1980 р. підприємства малого бізнесу від обов'язку реєструвати свої цінні папери. Але смілива обіцянка скоротити 1 тис. 900 федеральних відомств до 200 не була виконана в чотирирічний термін його правління.

Особливо активний був у вимогах дерегуляції Р. Рейган, який не припиняв виступати проти «невиправданого втручання» держави у сферу ринкових і соціальних відносин. Не випадково він назвав свій прихід до влади в 1980 р. «кінцем ери Рузвельта в економіці». Проводячи неоконсервативну політику «спрощеного регулювання», Р. Рейган скоротив кількість регулюючих відомств (не зачепивши при цьому найбільших), розширив права АБУ, вимагаючи його обов'язкового аналізу на предмет виявлення «вартості і вигод» усіх відомчих нормативних приписів. З метою звільнення від зайвого тягаря регулюючих нормативів банків і малого бізнесу в 1987 р. були прийняті закони «Про рівні умови конкуренції в банківській сфері» і «Про реформу оздоровлення і зміцнення фінансових інститутів». Стимулюючи розвиток ринкових відносин, Р. Рейган провів безпрецедентну за своїми масштабами податкову реформу,

скоротивши найвищу ставку податків на фізичних осіб з 70% у 1981 р. до 28—33% у 1988 р. При цьому 4,5 млн сімей з найнижчими доходами взагалі були звільнені від податків.

Реформа сприяла спаду інфляції, зростанню доходів малозабезпечених прошарків населення. Водночас були урізані 20 соціальних програм, які створювали умови, за твердженням Р. Рейгана, для «паразитизму й утриманства громадян», що негайно позначилося на загостренні проблем житла, страхування по безробіттю на федеральному рівні, державного медичного страхування (за наявності великої кількості американців, які не застраховані на випадок хвороби). Подальші політичні зміни після періоду дерегуляції, який тривав понад 10 років, були прямо пов'язані з посиленням у США руху на підтримку соціальних програм, вимогами більш активної ролі держави в сфері економіки в зв'язку зі зниженням конкурентоспроможності країни у світовій торгівлі, необхідністю охорони навколишнього природного середовища тощо. Пошуки балансу, заходи регуляції і дерегуляції економіки і соціальних відносин, з якими прямо пов'язана проблема загальної чисельності бюрократичного апарату, його здешевлення, залишаються актуальним завданням країни.

5. Діяльність правоохоронних органів

США в ХХ ст. у цілому характеризувалися поступальним розвитком ліберальних порядків, які витримали перевірку часом навіть у 30-ті роки, коли країна опинилася на межі національної катастрофи і на порядок денний із усією гостротою було поставлене питання про введення надзвичайних заходів для подолання найжорстокішої економічної кризи. «Новий курс» як ліберально-демократична державна мобілізаційна модель і став своєрідною альтернативою іншій антикризовій мобілізаційній моделі — фашизму, з його антинародним, тоталітарним режимом.

Однак і в США державний розвиток у парламентсько-демократичних формах і умовах політичного плюралізму не був рівним. Спади і підйоми організованого демократичного руху, посилення чи ослаблення сил реакції в зв'язку із змінами внутрішньо- і зовнішньополітичної обстановки безпосередньо відображалися на способах і методах здійснення державної влади, насамперед на діяльності надзвичайно строкатої американської системи правоохоронних органів і тісно пов'язаних з ними органів внутрішньої та зовнішньої розвідки. За даними аме-

риканської преси, у США діє близько 40 тис. поліцейських органів зі своїми власними правами й інститутами. Розмаїтість їх структури і компетенції в окремих штатах і містах зумовлена головним чином федеративним устроєм країни.

Найважливішою ланкою системи правоохоронних органів поряд із судовою системою є аторнейська служба, що складається з федеральних, штатних і місцевих установ виконавчої влади, наділених повноваженнями від імені держави порушувати кримінальні справи, розслідувати порушення законів, підтримувати обвинувачення в суді, притягати правопорушників до кримінальної відповідальності. Їх відмінність від європейських прокурорських органів полягає в тому, що вони не мають наглядових за законністю функцій, відіграють особливу політичну роль в американському суспільстві, не знають чіткої ієрархічної підпорядкованості — місцеві аторнейські органи не підпорядковані органам штатів, штатні — федеральним.

Призначає главу федеральної аторнейської служби — Генерального аторнея — безпосередньо президент зі згоди Сенату, який, відбираючи кандидата на цю високу посаду, керується насамперед міркуваннями партійної політики. Генеральний аторней виступає не тільки як глава цілої системи федеральних органів, що здійснюють слідчі, розвідувальні, розшукові, прокурорські та інші функції, а й як урядовий юрисконсульт, політичний радник президента. У його віданні перебувають тюрми, справи іммігрантів, боротьба з наркотиками та ін.

Водночас на федеральному рівні аторнейська служба є суворо централізованим апаратом, глава якого — Генеральний аторней — керує Міністерством юстиції США і своїми представниками у федеральних судових округах — аторнеями і маршалами. Маршали покликані виконувати всі накази і розпорядження федеральних судів. Вони керують і спеціальними поліцейськими формуваннями, які використовуються для забезпечення порядку за надзвичайних обставин.

Загальна тенденція розвитку державного апарату США визначила процеси централізації поліцейських органів, усе більшого зосередження влади в руках Генерального аторнея і підпорядкованого йому Міністерства юстиції, подальшого ускладнення структури цих органів, що відображає основні напрями їхньої діяльності. Більше половини великої кількості співробітників Міністерства юстиції (усього поліцейські сили налічують близько 0,5 млн чоловік) пов'язані зі слідством і оперативнорозшуковою роботою, зосередженою в таких його найбільших

підрозділах, як ФБР, Служба імміграції і натуралізації (СІН), що перейшла до Міністерства юстиції в 1940 р., Адміністрація із застосування закону про наркотики (АЗЗН), створена в 1973 р. у зв'язку з тим, що наркоманія набула масштабів національного лиха.

У 1954 р. для боротьби з «комуністичною загрозою» і «шпигунством» був створений Відділ внутрішньої безпеки Міністерства юстиції, який у 1973 р. був об'єднаний з Відділом у кримінальних справах Міністерства юстиції. Слідчо-поліцейська діяльність цих підрозділів тісно перепліталася з офіційно визнаною негласною, внутрішньою розвідкою, збором інформації, яка не має прямого відношення до конкретного кримінального переслідування.

Формально ФБР, відділення якого створені по всій країні, покликане вести слідство за злочинами, передбаченими федеральним законодавством. У полі його діяльності, однак, опинилося значно ширше коло справ, особливо тих, які набувають гучного політичного резонансу. ФБР є органом таємного розшуку. У 1949 р. керівне становище ФБР як центру політичного розшуку було закріплене шляхом надання його главі функцій міжвідомчого координування діяльності із забезпечення внутрішньої безпеки, у тому числі операцій розвідувальних служб армії, авіації та військово-морського флоту.

Розвідувально-розшукова діяльність ФБР та інших підрозділів Міністерства юстиції тісно пов'язана з діяльністю спеціальних розвідувальних органів США, що входять до розвідувального співтовариства США. Основна ланка цього співтовариства — ЦРУ¹. Закон 1947 р. формально не наділяв ЦРУ поліцейськими повноваженнями, спеціально підкреслюючи, що воно не виконуватиме функцій, пов'язаних із внутрішньою безпекою. Але обов'язок захищати «національну безпеку» створював широкі можливості обходу цих обмежень. Характеристика ЦРУ була дана в 1954 р. в офіційній доповіді спеціальної дослідницької групи під головуванням конгресмена Дулітла, у якій це управління було назване «таємною, психологічною, політичною і напіввійськовою організацією», для якої «вимоги норм людської

¹ До розвідувального співтовариства, крім ЦРУ, входять Управління національної космічної розвідки, що спеціалізується на одержанні розвідувальних даних за допомогою засобів зв'язку, електронного шпигунства та ін., Агентство національної безпеки (АНБ) — «таємна імперія» Пентагона, яка включає створене в 1961 р. Розвідувальне управління міністерства оборони США (РУМО) і відповідні відділи в армії, ВПС, ВМС; Управління розвідки і досліджень Держдепартаменту США та ін.

поведінки й американських традицій «чесної гри» повинні бути неприйнятні».

Відомий американський правознавець Л. Фрідмен у своїй книзі «Вступ до американського права», виданій в Нью-Йорку в 1984 р., вказує на ряд періодів в історії Американської держави ХХ ст., «які навряд чи викликають почуття гордості» американців. Він співвідносить ці періоди лише з бездіяльністю Верховного суду, покликаного стояти на варті законності. Але ці часи свідчать не тільки про просту бездіяльність Верховного суду США, а й про зміни в державній політиці, у діяльності всієї системи правоохоронних органів країни.

Наступ сил реакції на демократичні права і свободи американських громадян у перші десятиліття ХХ ст. став прямим наслідком загострення соціально-класових протиріч після 1917 р., Жовтневої революції в Росії, коли боротьба американських робітників за свої права супроводжувалася розмахом антимонополістичного, антивоєнного пацифістського руху проти участі США у Першій світовій війні, а потім за розслідування ролі військових промисловців у втягненні США в цю війну.

Проти демократичного руху був пущений у хід широкий арсенал каральних засобів. На знищення «червоної зарази», будь-якого прояву радикалізму була спрямована діяльність Бюро розслідування Міністерства юстиції, створеного в 1916 р. (майбутнього ФБР), що перетворилося вже тоді на могутній каральний апарат. У рамках Міністерства юстиції був створений також відділ загальної розвідки, який відіграв роль мозкового центру Бюро розслідування. До полювання за «червоними» підключилася армія, де в 1917 р. був створений «корпус розвідувальної поліції». У 1919 р. американський Сенат приймає резолюцію про покладення краю «більшовицькій пропаганді», відповідно до якої створюється сенатська слідча комісія, одна з перших серед комісій і комітетів «з розслідування антиамериканської діяльності».

У 1917 р. був прийнятий ряд надзвичайних законів воєнного часу, у тому числі закони 1917 і 1918 рр. про шпигунство, які почали широко застосовуватися до політичних супротивників режиму, до учасників антивоєнного робітничого руху та ін. Їх зарахували до розряду «іноземних агентів», «підривних елементів», «саботажників, які підривають оборону США». На підставі Закону про заклик до заколоту 1919 р. каралися будь-які антиурядові висловлювання. Комуністична партія була оголошена

«підривною організацією», що захищає більшовицький уряд Радянської Росії.

Після припинення дії в 20-х роках федеральних законів воєнного часу легіслатури багатьох штатів прийняли закони «про злочинний синдикалізм», «про злочинну анархію», відповідно до яких «антиурядовим агітаторам», якими визнавали членів Комуністичної партії США й інших лівих організацій, загрожувало покарання у вигляді тюремного ув'язнення на строк до 10 років.

Гоніннями за інакомислення, розширенням репресивної діяльності поліцейського апарату було відзначене і перше повоєнне (40—50-ті роки) десятиліття в США, а також увесь час так званої «холодної війни».

Головним напрямом післявоєнної «правоохоронної» політики стало переслідування комуністичного руху США, коли репресивний апарат особливо не розрізняв учасників демократичної опозиції, відносячи до «підривних», «екстремістських», «червоних» і членів Компартії США, і учасників антивоєнного руху і руху за громадянські права — чорних американців. У період «другої червоної паніки», як його визначають американські політологи, для боротьби з демократичними силами почав широко використовуватися Закон Сміта 1940 р. (Акт про реєстрацію іноземців), відповідно до якого оголошувалася злочинною «пропаганда насильницького повалення уряду», вводилося поняття „організації, яка перебуває під контролем іноземної держави».

Всупереч констатації в 1945 р. Верховним судом США факту про відсутність загрози з боку Компартії США «скинути уряд силоміць або шляхом насильства», будь-яке поширення ліворадикальних ідей почало прирівнюватися до «підбурювання до заколоту». У цей період створюється постійно діюча комісія палати представників американського Конгресу з розслідування антиамериканської діяльності, приймається серія президентських виконавчих наказів і антидемократичних законів. Виконавчий наказ № 9635 1947 р., наприклад, забороняв під приводом «несумісності» перебування на федеральній службі комуністів. Наказ, який його доповнює (№ 10450), 1953 р. із традиційним посиленням «на інтереси національної безпеки» прийняття або залишення на державній службі тієї чи іншої особи ставив у залежність від результатів попереднього розслідування ФБР.

Центральне місце серед антидемократичних правових актів

того часу належало Закону про внутрішню безпеку 1950 р., який отримав назву по імені його авторів — Закону Маккарена-Вуда. Закон виходив з апріорної посилки, що комуністичні організації США створюють явну і реальну загрозу суспільному ладу та «існуванню вільних американських установ», будучи підризними, злочинними організаціями «комуністичної диктатури іноземної держави». Водночас Закон передбачав покарання у вигляді тюремного ув'язнення на строк до 10 років або штраф у розмірі 10 тис. дол. чи те й інше разом за будь-які дії, розцінені слідчими органами як такі, що спрямовані на встановлення у США «тоталітарної диктатури».

За ступенем небезпеки «підривні» організації класифікувалися в Законі для подальшої реєстрації в Міністерстві юстиції і вирішення питання про їх долю на «організації комуністичної дії» (це насамперед Компартія США), і «організації комуністичного фронту», до яких могла бути віднесена будь-яка демократична організація, політичні вимоги якої так чи інакше збігалися з вимогами Комуністичної партії США. Вирішення питання про віднесення громадської організації до тієї чи іншої категорії було довірено створюваному відповідно до Закону Управлінню з контролю за підривною діяльністю. Визнані «комуністичними» організації, що не пройшли у визначений термін реєстрації і не надали даних, яких вимагає Закон (про кількісний склад, посадових осіб, грошові надходження і витрати тощо), підлягали штрафу в 10 тис. дол., а їхні посадові особи за ті ж дії — кримінальному покаранню до 5 років тюремного ув'язнення, або штрафу до 10 тис. дол., або тому й іншому разом.

Закон передбачав також широкий перелік обмежень для членів комуністичних організацій: працювати в державному апараті, на військових підприємствах, виїжджати за кордон та ін. Кожна зареєстрована організація позбавлялася права користуватися послугами пошти для пересилання своїх програм та ін.

Друга частина Закону Маккарена-Вуда надавала президенту право оголошувати «надзвичайний стан внутрішньої безпеки» у разі вторгнення на територію або у володіння США ворога чи «повстання усередині США», що давало можливість Генеральному аторнею утримувати під вартою будь-яку особу на підставі простих підозр, що ця особа може взяти «участь або змовитися з іншими особами взяти участь в актах шпигунства і саботажу». Отже, узаконювалося антиконституційне право превентивного арешту і поміщення до концтаборів неугодних режиму

осіб без суду і слідства.

Прийнятий слідом за Законом Маккарена-Вуда в 1954 р. Закон Хемфрі-Батлера про контроль за комуністичною діяльністю визнав Комуністичну партію США «знаряддям змови, що замишляє повалення уряду США», і оголосив її поза законом. Законом Маккарена-Вуда створювалася юридична база для антидемократичної політики обмеження прав американських громадян, яка одержала назву «маккартизму» по імені сенатора Дж. Маккарті, ініціатора розслідувань у Конгресі з виявлення «шпигунів і комуністів» у державному апараті США. Ніколи раніше тісний зв'язок Конгресу з ФБР не набував таких масштабів, як у 1953 р., коли Маккарті як голова сенаторського комітету з урядових операцій і його постійного підкомітету з розслідування був наділений широкими повноваженнями для перевірки діяльності будь-якого адміністративного органу. До слідчих операцій Конгресу, які призводили до тяжких наслідків — звільнення з роботи, політичної ізоляції тощо, був підключений і підкомітет юридичної комісії США.

Під тиском демократичної громадськості Верховний суд крок за кроком почав з 1963 р. визнавати явну неконституційність деяких положень Закону Маккарена-Вуда. У 1963 р. (і в 1967 р. повторно) суд округу Колумбія в справі Компартії США визнав вимоги її реєстрації такими, що суперечать V поправці до Конституції. У 1967 р. була оголошена неконституційною заборона надавати комуністам роботу на військових підприємствах та ін.

У 70-х роках США відходили від «маккартизму», як від важкої хвороби. Незаконною, злочинною називалася антидемократична репресивна діяльність ФБР і ЦРУ не тільки на сторінках газет, а й у слідчих комітетах, створених у 1975 р. в американському Конгресі. Ще в 1974 р. у зв'язку з деякими скандальними викриттями в друкованих засобах, різким ослабленням позицій республіканської адміністрації після «уотергейту» був виданий виконавчий наказ про скасування списку «підривних організацій».

У заключній доповіді «Обраного комітету сенату з розвідки», наприклад, йшлося про відсутність «необхідної законодавчої бази для забезпечення того, щоб розвідувальні відомства виконували свої завдання відповідно до конституційного процесу», а також про необхідність «механізму і практики нагляду Конгресу» за цими організаціями, зокрема «за витратами розвідувальних відомств».

Розслідування в Конгресі в 1975 і 1976 рр. стали поштовхом

до проведення реформ апарату політичної поліції і розвідки, спрямованих на посилення контролю за ним і надання його діяльності більш гнучких форм. У 1976 і 1977 рр. в обох палатах Конгресу США були створені постійні комітети у справах розвідувальних установ з метою посилення нагляду законодавців за розвідувальною діяльністю.

Встановлений згодом контроль за діяльністю ЦРУ був ввірений Генеральному інспектору, який призначався із співробітників цього відомства, хоча інші відомства перебували під контролем незалежних генеральних інспекторів. Лише черговий скандал, у якому були замішані співробітники ЦРУ, пов'язаний з незаконним продажем зброї нікарагуанським «контрас», змусив Конгрес позбавити цього привілею ЦРУ. Прийнята у 1989 р. поправка до законопроекту про асигнування на потреби розвідки (за оцінками фахівців, вона становила тоді приблизно 25 млрд дол.) передбачила посаду ще одного незалежного генерального інспектора, якому ставилося в обов'язок двічі на рік доповідати про свою контрольну діяльність, а також про «суттєві проблеми, порушення і недоліки» у програмах і операціях ЦРУ комітетам Конгресу з розвідки. Формально широкі контрольні права генерального інспектора ЦРУ, який одержав доступ до всіх його архівів, доповідей і документів, обмежувалися, однак, правом загального нагляду за його діяльністю з боку директора ЦРУ, який може заборонити проведення у своєму відомстві будь-яких розслідувань під приводом «захисту життєво важливих національних інтересів США».

Тема 20. Франція в ХХ ст.

1. Третя республіка та її падіння.
2. Четверта республіка.
3. П'ята республіка.

1. Третя республіка та її падіння

Партійна і виборча системи. Державний розвиток Франції в ХХ ст., на відміну від Великобританії, відбувався в умовах поляризації і відкритого протиборства правих і лівих сил, партій і угруповань, що спричиняло не тільки часті зміни у політичному режимі, а й викликало необхідність проведення реформ державного устрою, періодичної трансформації проголошуваних

конституційних принципів.

В умовах багатопартійності, гострого суперництва партійних блоків особливого значення набувала боротьба навколо виборчих реформ. Закон 1919 р. передбачив заміну мажоритарної системи системою пропорційного представництва. Однак нова система була перекручена тим, що в законі було передбачене одержання партіями додаткових місць у вигляді «премій» за перемогу у виборчому окрузі. У 1927 р. мажоритарна система була відновлена.

Згідно з Законом 1927 р. Франція і деякі її заморські володіння поділялися на сотні виборчих округів, від кожного з яких до парламенту обирався один депутат. Вибори проводилися в два тури. У першому турі для обрання необхідно було одержати абсолютну більшість голосів. Якщо цього не відбувалося, то в другому турі кандидату від якої-небудь партії було достатньо отримати відносну більшість голосів, тобто їх мало бути більше, ніж у кожного із суперників.

Нова система виборів забезпечувала перевагу численним правим партіям. Центр ваги виборчої кампанії переносився на другий тур, де ці партії могли виступати єдиним блоком і виставляти загальних кандидатів. Перекручення волі виборців дією мажоритарної системи доповнювалося «перекроєнням» виборчих округів, створенням нерівних за кількістю населення округів у промислових і сільських районах.

Зміни в державному апараті. Після Першої світової війни основи державного устрою Франції, як і раніше, формально визначалися конституційними законами 1875 р. Однак поступове ослаблення фактичної ролі глави держави — президента, зведення його повноважень до «церемоніальних», не супроводжувалося скільки-небудь серйозним відновленням рівноваги виконавчої і законодавчої влади за рахунок законодавчого закріплення повноважень уряду. Адже посада голови Ради міністрів і організаційна структура уряду одержали юридичне оформлення лише в 1934—1935 рр.

Звичайно, на практиці загальносвітова тенденція відносного зростання ролі виконавчої влади не обійшла і Францію. Так, у міжвоєнний період до уряду остаточно перейшло право видання нормативних актів з різних питань державного життя. При цьому воно спиралося на сформовану ще в ХІХ ст. доктрину «регламентарної влади». Відповідно до цієї доктрини уряд міг видавати нормативні акти без делегування йому законодавчих повноважень парламентом, на основі власних прерогатив.

Формально урядові декрети повинні були лише доповнюва-

ти, уточнювати законодавство і мали підзаконний характер. Насправді ж уряд неодноразово приймав акти, що мали силу закону, і скасовував попередні законодавчі акти. Крім того, парламент періодично надавав правим кабінетам надзвичайні повноваження і виключне право законодавствувати у формі «декретів-законів» (наприклад, у 1918, 1921, 1934, 1938—1939 рр.).

Водночас Третя республіка до Другої світової війни не випадково іменувалася «режимом Зборів» або «абсолютним парламентаризмом». Контроль парламенту з великою кількістю його фракційних угруповань (близько 20 у 30-ті роки) над урядом набув гіпертрофованих форм, що призводило до політичної нестабільності, частих урядових криз і відставок кабінетів. Середня тривалість перебування кабінету у влади не перевищувала шести місяців. Нерідко кабінети йшли у відставку в результаті висловлення їм недовіри лише верхньою палатою — Сенатом. Явне порушення рівноваги гілок влади і «системи стримань» на користь парламенту, при його нездатності ефективно виконувати урядові функції управління, серйозно підірвали здатність політичної системи Франції протистояти економічній і політичній кризі 30-х років, посиленню авторитарних тенденцій і німецької агресії.

Народний фронт. На початку 30-х років у міру поглиблення економічної кризи і загострення соціальних протиріч у Франції зросла активність крайньо правих організацій фашистських напрямів («Вогненні хрести», «Аксьон франсез» та ін.). У лютому 1934 р. була здійснена спроба організувати фашистський путч, що провалився завдяки солідарності демократичних сил країни, які організували масові антифашистські виступи. Скориставшись обстановкою, уряди правих сил, які змінювали один одного у влади, видали ряд надзвичайних декретів, що ущемляли демократичні свободи.

Посилення реакційних тенденцій у політичному житті країни створило умови для об'єднання антифашистських сил, яке отримало назву Народного фронту. До нього увійшли партії комуністів, соціалістів і радикалів, що підписали угоду про єдність дій, а також понад 40 різних демократичних організацій. У січні 1936 р. була опублікована програма Народного фронту. У політичній галузі основними вимогами Фронту був розпуск і роззброєння фашистських організацій, скасування репресивного законодавства, створення системи колективної безпеки в Європі. В економічній сфері планувалися заходи щодо підвищення життєвого рівня населення і боротьби з безробіт-

тям, реорганізація Французького банку і встановлення контролю за найбільшими банками, націоналізація військової промисловості.

На виборах у 1936 р. Народний фронт здобув перемогу. Був сформований уряд із соціалістів і радикалів. До 1937 р. була виконана частина програми лівих сил: підвищена заробітна плата робітникам, запроваджений 40-годинний робочий тиждень, проведена реформа Французького банку, скасовані надзвичайні декрети, частково націоналізована військова промисловість. До фашистських організацій був застосований Закон про розпуск воєнізованих угруповань.

Народний фронт відіграв велику роль у запобіганні спробам французьких правих сил встановити режим авторитарного типу. Однак внутрішні розбіжності в антифашистському блоці спричинили його розкол. У результаті послідовної зміни урядів у 1938 р. у влади закріпилося праве крило радикалів, що пішло на ліквідацію основних заходів лівого блоку й остаточний розрив з Народним фронтом.

Падіння Третьої республіки. Рух Опору. Падіння Третьої республіки стало закономірним результатом поразки Франції у війні з гітлерівською Німеччиною влітку 1940 р. Після капітуляції в 1940 р. більша частина Франції управлялася німецькими окупаційними органами. У південній неокупованій зоні влада формально перебувала в руках пронимецького уряду маршала Петена. Він одержав назву «уряд Віші» — за назвою курортного містечка, його резиденції. Конституція 1875 р. формально не була скасована, однак фактично Республіка припинила існування. Низкою декретів Петен скасував посаду президента Республіки і поклав на себе обов'язки глави держави, наділеного всією повнотою державної влади. «Режим Віші» був військово-авторитарним, хоча самостійна роль цього уряду була досить відносною. Його функції були ще більш обмежені з осені 1942 р., коли німці ввели до південної зони свої війська.

Боротьбу проти нацистів на території Франції очолили комуністи, з ініціативи яких численні антифашистські організації об'єдналися в Національну раду Опору. Інший центр руху Опору був створений генералом де Голлем в еміграції («Франція, що бореться»). У 1943—1944 рр. після об'єднання французького і лондонського центрів в Алжирі був заснований єдиний французький Комітет національного визволення як Тимчасовий уряд Французької Республіки. Тимчасовий уряд на чолі з де

Голлем здійснював управління країною в перший період після визволення в 1944–1946 рр.

2. Четверта республіка

«Тимчасовий режим» і боротьба навколо Конституції. У період «тимчасового режиму» у Франції розпочалася глибока перебудова політичної системи, що супроводжувалася важливими соціально-економічними реформами і перегрупуванням основних партійно-політичних сил. Тимчасовий уряд виконав частину програми Національної ради Опору: націоналізував деякі великі банки і галузі важкої промисловості, реформував систему соціального забезпечення, відновив демократичні свободи. Були офіційно схвалені проголошені в програмі заходи щодо чистки державного апарату і покарання осіб, які співробітничали з окупантами, щодо залучення активістів французького Опору до управління країною. Однак багато положень програми стосовно демократизації державного устрою не були втілені в життя через посилення протиборства різних фракцій колишнього Опору.

Центральним питанням внутрішньополітичного життя країни, навколо якого розгорнулася боротьба, стало питання про новий державний устрій, нову конституцію Франції. Усі політичні сили об'єднувало критичне ставлення до інститутів Третьої республіки. В іншому їхній підхід був різним. «Нові консерватори», насамперед прихильники генерала де Голля, схилилися до встановлення республіки президентського типу, із сильною виконавчою владою, здатною протистояти «режиму партій» — «дестабілізуючому» парламентаризму епохи Третьої республіки. Ліві партії, а також деякі партії центристського спрямування (наприклад, велика католицька партія МРП), явно побоюючись встановлення режиму «особистої влади» генерала де Голля, виступали за збереження верховенства парламенту і його контролю над урядом при більшій збалансованості двох гілок влади.

Одержавши на виборах до Установчих зборів в жовтні 1945 р. найбільшу кількість депутатських мандатів, комуністи, соціалісти і МРП утворили трипартійний Тимчасовий уряд і домоглися вироблення проекту конституції на основі своєї програми. Однак він був відхилений на референдумі. Другий проект, розроблений у 1946 р. новим складом Установчих зборів, містив низку компромісних положень, які дозволяли врахувати платформи всіх членів коаліції. Після затвердження на референдумі другий проект конституції став основним законом Франції.

Конституція 1946 р. Нова Конституція Франції не тільки відобразила співвідношення політичних сил у країні в перший період після визволення, а й закріпила на конституційному рівні низку нових політичних принципів, характерних для європейських конституцій так званої другої хвилі (40—50-ті роки).

Реакцією на авторитаризм часів війни була демократизація суспільного життя, надання широкого кола прав і свобод, гарантії конституційної законності. До Конституції був включений новий блок економічних і соціальних прав: рівноправність чоловіків і жінок, народів залежних країн, соціально-економічні права — право на працю, відпочинок і матеріальне забезпечення у разі непрацездатності, право робітників на об'єднання в профспілки, на страйки, колективне визначення умов праці і на участь в управлінні підприємствами, право на загальну безоплатну світську освіту тощо. Розширювалася сфера регулювання політичної й особливо зовнішньополітичної діяльності держави (положення про мирну зовнішню політику, про відносини з колоніями та ін.).

Водночас нова Конституція значно розширювала межі втручання держави в економічну і соціальну сферу життя суспільства, змінювала характер відносин між особою і державою, покладаючи на державу, крім широких прав, і нові обов'язки. Визнаним конституційним принципом стало проголошення «соціальної держави», у якій права власника поєднуються з «загальним благом» і обмежуються суспільними інтересами.

З погляду основного принципу організації державного устрою, у першій післявоєнній Конституції Франції продовжувала панувати ідея абсолютного парламентаризму. За формою правління Франція була парламентарною республікою, причому нижня палата парламенту — Національні збори — проголошувалася єдиним законодавчим органом країни, який не міг нікому делегувати свої законодавчі повноваження. Крім того, Національні збори мали виключне право законодавчої ініціативи у фінансових питаннях, ратифікації і денонсації найважливіших міжнародних договорів, оголошення війни. Збори, які обиралися за системою пропорційного представництва на основі загального виборчого права, абсолютною більшістю голосів мали затверджувати склад нового уряду, що ніс перед ними всю повноту відповідальності.

Конституція традиційно зберегла двопалатну структуру парламенту. Однак друга палата — Рада республіки — була наділена лише дорадчими функціями, і її рекомендації не були обов'язковими для Національних зборів. Рада республіки обиралася непрямыми виборами в департаментах і комунах, а час-

тина її призначалася Національними зборами. Склад палати повинен був періодично оновлюватися. Таким чином, повноваження верхньої палати парламенту порівняно із Сенатом Третьої республіки були зведені до мінімуму.

Главою держави був президент республіки, який обирався на спільному засіданні палат парламенту терміном на 7 років. Відповідно до Конституції 1946 р., на відміну від попередньої, президент був позбавлений ряду важливих прерогатив (розпуск нижньої палати, призначення на свій вибір вищих посадових осіб тощо). Будь-які акти президента, у тому числі призначення на вищі посади, вимагали контрасигнації глави кабінету й одного з міністрів.

Виконавчу владу згідно з Конституцією мала уособлювати Рада міністрів на чолі з її головою — главою уряду. Цей орган здійснював безпосереднє державне управління і мав широкі повноваження. Однак діяльність кабінету контролювалася нижньою палатою. Призначення голови Ради міністрів і міністрів декретом президента могло провадитися лише після винесення вотуму довіри з боку Національних зборів.

У разі прийняття абсолютною більшістю голосів депутатів резолюції осуду, а також у разі провалу в палаті важливого урядового законопроекту кабінет мав піти у відставку. Уряд міг розпустити парламент лише після двох урядових криз поспіль, які сталися внаслідок вотумів недовіри або осуду. У такій ситуації на період обрання нового складу зборів створювався коаліційний уряд з усіх партійних фракцій на чолі з головою Національних зборів.

Конституція практично залишила без змін стару судову систему і місцеве управління, яке контролювалося урядом. Для керівництва судами створювалася Вища рада магістратури, головою якої був президент. Рада відала питаннями призначення і просування суддів, виконувала функції дисциплінарного суду щодо членів судового відомства.

Реорганізація політичного устрою Франції у формі, передбаченій Конституцією 1946 р., багато в чому не виправдала покладених на неї завдань і швидко втратила привабливість в очах французів. Країна практично повернулася до «режиму Зборів», який одноставно зазнав критики на прикладі Третьої республіки. За 12 років змінилося 45 урядів, було кілька тривалих міністерських криз. Цьому сприяли як недостатнє опрацювання самого механізму функціонування норм основного закону, так і періодичні відступи від них на практиці.

Складні проблеми модернізації економіки і перебудови економічної структури, загострення соціальних протиріч, розпад колоніальної системи і колоніальні війни вимагали активного втручання держави і стимулювали пошуки шляхів до встановлення твердої влади. Політична система, заснована на класичному парламентаризмі, в умовах багатопартійного суперництва і суворіших вимог до адміністративно-управлінської діяльності виявилася неспроможною адекватно реагувати на складні соціально-економічні проблеми і кризові явища в суспільстві.

Протягом 40-х — середини 50-х років почало наростати невдоволення державним режимом Четвертої республіки. Створена в 1947 р. голлістська партія Об'єднання французького народу (РПФ)¹ виступила з вимогою скасування Конституції 1946 р. і встановлення сильної виконавчої влади, здатної піднятися над «партійною чехардою». Цього ж року відбувся розпад тристоронньої коаліції, а в 1948—1951 рр. була відновлена мажоритарна виборча система. Значного поширення набула практика делегованого законодавства. Згідно з конституційною реформою 1954 р. прем'єр-міністр був наділений додатковими повноваженнями щодо розпуску Національних зборів, спрощувався порядок одержання вотуму довіри урядом (простою більшістю голосів), скасовувалися положення Конституції про коаліційний уряд. Були розширені також права Ради республіки, яка стала повноправним учасником законодавчого процесу. Водночас, без прямого перегляду відповідних положень, шляхом конституційної практики відбулося фактичне посилення ролі і впливу президента. Але загострення політичної обстановки і відхід від основних принципів Конституції 1946 р. призвели зрештою до падіння Четвертої республіки і заміни її в 1958 р. П'ятою республікою.

3. П'ята республіка

У травні 1958 р. в обстановці військового заколоту в Алжирі парламент покликав до влади генерала де Голля і наділив його уряд надзвичайними повноваженнями. Уряд негайно підготував проект нової конституції, який у вересні 1958 р. був схвалений на референдумі 79,2% голосів його учасників і з жовтня 1958 р. набрав чинності.

Конституція 1958 р. Автори Конституції 1958 р., яку вважа-

¹ Згодом голлізм став масовою політичною течією, в якій авторитарні ідеї поєднувалися з гаслами «великої, незалежної Франції», «надпартійних інтересів» і «асоціації праці і капіталу». Голлістська партія неодноразово реорганізовувалася і змінювала назву. З 1976 р. вона іменується Об'єднанням на підтримку республіки (ОПР).

ли «скроєною точно за міркою для де Голля», виходили з необхідності докорінного перегляду принципів, що лежали в основі державного устрою Третьої і Четвертої республік. Насамперед передбачалося стабілізувати політичну систему шляхом «більшої збалансованості» усіх гілок влади і посилення незалежності виконавчої влади від політичних маневрів різних партій. Виконавча і законодавча гілки влади мали бути чітко розмежовані, маючи своїм джерелом лише «мандат народу» (тобто вибори). Однак ще більш ефективним засобом зміцнення системи володарювання мав стати інститут глави держави. Підносячись над усіма гілками влади і не нав'язуючи себе як повсякденного главу уряду і лідера парламентської більшості, президент повинен був виражати вищу волю держави з проблем першорядного значення. Отже, одним з найважливіших завдань цього органу було гарантування стабільності виконавчої влади в несприятливих політичних і економічних умовах.

Ці ідеї були чітко проведені в тексті нового основного закону. Свідченням цього є сама структура Конституції, побудованої за схемою президент — уряд — парламент. Центральною ланкою всієї політичної системи став президент. Йому була відведена роль «вищого арбітра», покликаного забезпечувати нормальне функціонування державних органів, а також наступність держави (ст. 5). Тому президент не ніс політичної відповідальності ні перед одним органом (за винятком випадку державної зради) і ніким не контролювався. Водночас для виконання своєї ролі він був наділений як широкими постійними прерогативами, так і повноваженнями, які мають виключний характер.

Насамперед президент призначав главу уряду, а за його пропозицією призначали інших членів кабінету, а також приймав їхню відставку. Він головував на засіданнях уряду, у Раді і Комітеті національної оборони, у Вищій раді магістратури. Йому надавалися повноваження глави збройних сил, право призначення на вищі цивільні і військові посади.

Президент був наділений значними повноваженнями не тільки у виконавчій, а й у законодавчій сфері: він мав право підписувати й оприлюднювати закони, вимагати від парламенту нового обговорення закону або окремих його статей; право оспорити прийнятий парламентом законопроект і передати його до Конституційної ради (суду) для висновку про його відповідність Конституції; право передавати деякі види законопроектів на референдум, мінаючи парламент; право звертатися до парламенту з посланнями, що не підлягають обговоренню; пра-

во приймати ордонанси, що мають силу закону. Президент одержав також право розпуску нижньої палати парламенту (ст. 12), що не характерно для суто президентських республік. Він представляв Францію в міжнародних відносинах, наділявся значними прерогативами в галузі зовнішньої політики.

Крім зазначених повноважень, президент згідно зі ст. 16 одержав право вживати надзвичайних заходів на свій розсуд в умовах, коли «встановлення республіки, незалежність нації, цілісність її території або виконання її міжнародних зобов'язань опиняються під серйозною чи безпосередньою загрозою, а нормальне функціонування органів державної влади, створених відповідно до Конституції, порушене».

Водночас передбачалися деякі гарантії проти встановлення одноособової диктатури президента (автоматичне скликання парламенту, запит думки Конституційної ради тощо). Однак діяльність президента в період надзвичайного стану ніким не контролювалася. Відповідно до ст. 19 свої найважливіші повноваження — призначення уряду, розпуск палати, запровадження виключних повноважень, передача законопроектів на референдум і деякі інші — президент здійснював одноосібно, без контрасигнування з боку прем'єра і відповідних міністрів. Інші акти президента вимагали міністерського скріплення, а отже, прем'єр-міністр ніс за них політичну відповідальність перед парламентом.

Конституція 1958 р. відмовилася від колишньої політичної практики обрання президента парламентом. Відтепер він мав обиратися колегією виборщиків, у якій члени парламенту склали незначну частину. Пізніше непрямі вибори президента були замінені прямими.

Друге місце в державному механізмі П'ятої республіки було відведене уряду. У найзагальнішому вигляді його компетенція закріплювалася в ст. 20 Конституції: уряд повинен визначати і здійснювати «політику нації», розпоряджатися адміністрацією і збройними силами. Прем'єр-міністр, повноваження якого визначені більш докладно, має керувати діяльністю уряду, нести відповідальність за оборону країни, забезпечувати виконання законів, видавати нормативні акти в порядку регламентарної влади, призначати на військові і цивільні посади.

Отже, вища виконавча влада згідно з Конституцією була недостатньо чітко розподілена між президентом і прем'єр-міністром, але передбачалося, що прем'єр, володіючи певною автономією, здійснює повсякденне керівництво внутрішньою політикою. Конкретні форми взаємодії президента і прем'єра залежали від узгод-

женості їхніх дій при стратегічному верховенстві президента і головним чином від розстановки партійно-політичних сил.

На останнє місце серед вищих державних органів Конституція 1958 р. помістила парламент. Він складався з двох палат — Національних зборів і Сенату, які були практично рівноправними. Національні збори обиралися прямим голосуванням. Сенат, який обирався шляхом непрямого голосування колегіями виборщиків, мав забезпечувати представництво територіальних одиниць республіки і французів, які проживали за межами Франції. Особливі «стримуючі» повноваження Сенату, наділеного правом вето стосовно проектів конституційних змін, могли стати гальмом під час проходження важливих законопроектів.

Спеціальний розділ Конституції був присвячений взаємовідносинам парламенту і уряду, в якому чітко закріплювалася домінуюча роль уряду. Ретельно оформлений функціональний поділ гілок влади, докладна регламентація діяльності, структури і процедури засідань парламенту мали на меті створення системи «раціоналізованого» парламентаризму замість парламентарних моделей Третьої і Четвертої республік.

Акти парламенту могли регулювати чітко визначене і порівняно невелике коло питань (структура і принципи організації державного апарату, права і свободи, громадянство, податки, основні принципи цивільного, кримінального, трудового права та ін.). З цих питань уряд також міг видавати нормативні акти, що мають силу закону (ордонанси), але тільки з дозволу парламенту. Можливість подібного делегування парламентом своїх повноважень була прямо передбачена в Конституції, а подальша практика закріпила таке положення. Всі інші питання повинні були вирішуватися в адміністративному порядку, регламентарною владою кабінету, тобто шляхом декретів.

Уряд мав також значні повноваження щодо контролю за законодавчим процесом. Насамперед він, по суті, визначав порядок денний роботи парламенту. Урядові законопроекти мали розглядатися в першу чергу. Уряд міг також вживати заходів для відхилення внесених парламентаріями поправок до законопроекту і проведення голосування без обговорення (статті 40, 41, 44, 45 та ін.). Для прийняття, наприклад, фінансового законопроекту парламенту встановлювався певний термін. Якщо в цей термін бюджетний закон не приймався, він міг бути введений у дію урядовим декретом.

Конституція 1958 р. встановлювала відповідальність уряду перед парламентом. Однак прийняття «резолуції осуду», яка б зобов'язувала уряд піти у відставку, було обставлено численни-

ми умовами (ст. 49). Уряду могло бути відмовлено в довірі лише абсолютною більшістю голосів, а якщо ініціатори резолюції не збирали такої більшості, вони втрачали право вносити нову протягом тієї ж парламентської сесії.

Отже, хоча система органів влади відповідно до Конституції 1958 р. мала атрибути парламентарної республіки (відповідальність уряду перед парламентом, міністерське скріплення актів президента тощо), найсуттєвіші повноваження у визначенні і проведенні державної політики були надані президенту. Широкі прерогативи президента Франції, передбачені Конституцією, не мали аналога навіть у президентських республіках. Режим П'ятої республіки почав у теорії іменуватися змішаним «президентсько-парламентським» або «непрямим президентським» режимом, ставши зразком своєрідної гібридної, а насправді нової, самостійної форми правління, що одержала в політичній науці назву «напівпрезидентська республіка».

Судова влада згідно з Конституцією 1958 р. проголошувалася «хранительською особистої свободи». Особливе становище серед судів зайняла Конституційна рада, що зосередила у своїх руках контроль за конституційністю нормативних актів і, незважаючи на відсутність прямої вказівки про це, право тлумачити основний закон. Класичним прикладом системи спеціалізованих судів є й існування у Франції органів адміністративної юстиції на чолі з Державною радою.

До юрисдикції адміністративних судів належить вирішення питань про відповідність закону актів та дій виконавчих органів і посадових осіб, на практиці — від рішень муніципалітетів до актів президента. В іншому ж традиційні форми судоустрою, як і раніше, зберігаються і діють з незначною модернізацією в 1970-х роках (Кодекс судоустрою 1978 р.).

Конституція 1958 р. дуже скупо регламентувала систему місцевого управління. Водночас французька (континентальна) модель місцевого управління стала зразком для наслідування в більшості країн світу. У ній певним чином поєднуються пряме державне управління на місцях і місцеве самоврядування, причому агенти державної адміністрації здійснюють нагляд за діяльністю місцевих представницьких органів. Одночасно нижчестоящі ланки системи підпорядковуються вищестоящим. У цій сфері Конституція 1958 р. відповідала поширеній теорії, згідно з якою існують «природні» адміністративно-територіальні одиниці (село, місто та ін.), що можуть і повинні формувати свої органи самоврядування, і «штучні» утворення, тобто створені актами центральної влади

(регіон тощо), у яких управління здійснюється тільки представниками центральної влади. Відповідно до Конституції місцевими колективами республіки є комуни, департаменти, заморські території, які вільно управляються виборними радами (ст. 72). Низовою одиницею стала комуна (село або місто), жителі якої обирають свій орган самоврядування — муніципальну раду. У департаментах обираються генеральні ради. «Штучним утворенням», що не має представницьких органів, став регіон. Функції місцевої адміністрації в департаментах і регіонах були покладені на префектів і супрефектів — представників центру на місцях.

Розвиток політичної системи Франції в 60—80-х роках ХХ ст.

Основною тенденцією розвитку політичної системи П'ятої республіки в перші десятиліття її існування було подальше посилення президентської влади, її персоналізація. Президент став на практиці не тільки главою держави, а й главою уряду, водночас слабшала і будь-яка протидія законодавчій владі.

Значну роль у такій еволюції президентської влади відіграла конституційна реформа 1962 р., проведена де Голлем за допомогою референдуму, що змінила порядок обрання президента. Відтепер обрання президента мало відбуватися шляхом загального голосування.

Справжній зміст реформи полягав у протиставленні глави держави як безпосереднього і єдиного обранця народу Національним зборам, які обиралися у такий само спосіб. Крім того, подальше посилення президентської влади було пов'язане з можливістю глави держави спиратися на парламентську більшість, оскільки в 60—70-х роках президент незмінно виступав як лідер голлістської партії. Маючи підтримку більшості в парламенті, він фактично очолював і уряд, відтіснивши його формального главу — прем'єр-міністра. Повна залежність прем'єр-міністра й уряду від волі президента, фактична відповідальність уряду перед главою держави внаслідок збігу президентської і парламентської більшості стали характерною рисою П'ятої республіки. Центром прийняття державних рішень стала головним чином особиста канцелярія президента, вільний від будь-якої політичної відповідальності розгалужений апарат Єлисейського палацу.

Помітною тенденцією в розвитку режиму П'ятої республіки в 60—70-х роках стала і централізація судово-поліцейського апарату. Були створені надзвичайні органи політичної юстиції, розширені повноваження поліції і префектів.

Водночас сталися певні зрушення у зміцненні гарантій прав особи. У 1971 р. Конституційна рада визнала преамбулу до

Конституції 1958 р. (з посиланнями на права людини в Декларції 1789 р. і Конституції 1946 р.) складовою «конституційного блоку» і зобов'язала органи державної влади поважати положення цієї преамбули як конституційні принципи. Крім того, починаючи з 1971 р., Конституційна рада декларувала низку положень, що визначають принципи правового статусу особи (так звана Судова хартія прав людини).

Серйозні зміни в розстановці соціально-політичних сил у Франції проявилися в період 1973—1976 рр., коли голлістська партія втратила абсолютну більшість місць у парламенті й поступилася найважливішими державними посадами представникам інших правих і центристських угруповань. Одночасно зі зміною соціальної бази і падінням голлістської партії посилювався вплив лівих сил. У 1972 р. реформована Соціалістична партія і Французька комуністична партія підписали спільну Програму демократичного Уряду народної єдності. Програма передбачала проведення в країні соціально-економічних і політичних перетворень, відновлення ролі і престижу парламенту та ін. Протистояння двох партійних блоків — коаліції лівих сил, з одного боку, і правоцентристської коаліції — з іншого, одержало назву «біполяризації» політичного життя, ставши визначальною ознакою розвитку політичної системи Франції.

«Біполяризація» відкрила безпосередню можливість приходу до влади лівого блоку, а також змін у взаємовідносинах гілок влади. Президент і уряд могли відтепер бути представниками конфронтуючих угруповань, їхня фактична роль прямо залежала від зв'язку з партійно-парламентською більшістю.

У 1981 р. Соціалістичній партії вдалося завоювати посаду президента, одержавши абсолютну більшість місць у парламенті, і сформувати уряд. Зберігши основні положення Конституції 1958 р. стосовно центрального апарату П'ятої республіки, уряд соціалістів разом з тим прийняв закон про децентралізацію місцевого управління, скасувавши традиційну посаду префекта (потім відновлену), запровадив, хоча й в урізаному вигляді, пропорційну виборчу систему. Місцеві органи влади одержали більшу самостійність у фінансових та інших питаннях управління. Відповідно до законів 1983 р. підпорядкування нижчестоящих органів самоврядування вищестоящим було обмежене певними напрямками діяльності (освіта, охорона здоров'я тощо), трохи пом'якшений був адміністративний контроль центру за місцевими органами самоврядування. Право обирати представницькі органи (самоврядування) було надане регіонам.

Період 1986—1988 рр. став унікальним у тому відношенні, що крім певної переоцінки ролі держави, П'ята республіка уперше випробувала новачку «роздільного правління» — співіснування президента-соціаліста і правоцентристського уряду, що спираються на опозиційні один одному політичні блоки. Другий такий період «співіснування» тривав з 1993 по 1995 р., а з 1997 р., навпаки, соціалістичний уряд «співіснує» із президентом-голлістом.

Політичні події 80—90-х років свідчать, що незважаючи на всі труднощі і перипетії партійного суперництва, примат президентської влади в усіх галузях державного життя і нині залишився незмінним. Не випадково найпоширенішими оцінками П'ятої республіки є такі характеристики, як «суперпрезидентська республіка» або «ультрапрезидентський режим». Водночас парламент є ареною партійного суперництва, і в умовах політичної поляризації глава держави ще більше, ніж колись, заінтересований у підтримці парламентської більшості, а для найбільш ефективного втілення в життя своєї політики партія або блок партій повинні виграти не тільки президентські, а й парламентські вибори. Якщо ж говорити про здійснення парламентом своєї головної функції — законодавчої, то тут він, як і раніше, виступає в основному в ролі «реєстраційної палати», оскільки відповідно до Конституції 1958 р. його власна сфера законодавчих повноважень значно обмежена, а повсякденний парламентський контроль (питання міністрам) разом з відповідальністю уряду перед парламентом не відіграють у Франції великої практичної ролі.

Незалежно від розстановки основних політичних сил, на межі XX і XXI ст. держава у Франції залишалася значною регулюючою силою в економіці і соціальних відносинах. Періодично здійснювані націоналізація і приватизація галузей економіки в цілому зберегли співвідношення державного і приватного її секторів. Особливістю приватизації у Франції при передачі малоефективних галузей господарства й об'єктів державної власності є збереження в державній власності великих пакетів акцій цих об'єктів, використання державних облігацій або аукціонів.

На розвиток політичної системи Франції значно впливають інтеграційні процеси загальноєвропейського масштабу. Так, у 1992 р. Конституція Франції була доповнена розділом «Європейський союз», дедалі чіткіше почала виявлятися тенденція до визнання верховенства «комунітарного права» (права Європейського союзу) над національним правом.

ЗМІСТ

Вступ	3
Плани семінарських занять	5

РОЗДІЛ І. РАБОВЛАСНИЦЬКА ДЕРЖАВА І ПРАВО

Тема 1. Закони царя Хаммурапі — правова пам'ятка рабовласницької держави	19
1. Утворення Вавилонської держави та її суспільно-політичний устрій.	19
2. Право за законами Хаммурапі.	32
2.1. Загальна характеристика законів Хаммурапі. Їх структура.	32
2.2. Правове становище окремих груп населення за законами Хаммурапі (авілумів, мушкенумів, тамкарів, редумів, баірумів, селян, рабів).	35
2.3. Договір позики.	43
2.4. Шлюбно-сімейне право.	46
2.5. Злочини і покарання.	59
Тема 2. Суспільно-політичний устрій і право Стародавньої Індії	64
1. Історичні умови виникнення рабовласницької держави і права в Індії та основні джерела для вивчення цього періоду («Веди», матеріали епічних оповідей «Махабхарати» і «Рамаяни»).	65
2. Державний устрій в імперії маурів.	75
3. Основні риси права Стародавньої Індії.	84
3.1. Загальна характеристика законів Ману.	84
3.2. Регулювання майнових відносин за законами Ману.	89
3.3. Регулювання шлюбно-сімейних відносин за законами Ману.	93
3.4. Злочини і покарання за законами Ману.	117
3.5. Судовий процес за законами Ману.	121
Тема 3. Держава і право Стародавньої Греції	125
1. Утворення Афіньської держави.	126
1.1. Період військової демократії, реформи Тесея.	126
1.2. Реформи Солона.	136
1.3. Реформи Клісфена.	138
1.4. Демократизація державного устрою Афін в результаті реформ Ефіальта і Перикла.	141
2. Державний устрій Афін у V—IV ст. до н. е.	144
2.1. Народні збори.	144
2.2. Рада п'ятисот.	146
2.3. Геліея. Афіньська армія. Поліцейські функції.	146

3. Основні риси афінського права.....	148
3.1. Джерела афінського права. Закони Драконта.....	148
3.2. Право власності.....	149
3.3. Зобов'язальне право.....	150
3.4. Сімейне і спадкове право.....	151
3.5. Кримінальне право і судочинство.....	152
4. Рабовласницька держава в Спарті.....	153
4.1. Утворення Спартанської держави.....	153
4.2. Суспільний лад Спарти.....	154
4.3. Державний устрій Спарти.....	156

Тема 4. Держава і право Стародавнього Риму.....

1. Виникнення держави в Стародавньому Римі. Реформи Сервія Туллія.....	160
2. Суспільний лад і правове становище населення Риму в період республіки.....	168
3. Державний устрій Римської республіки.....	172
4. Занепад Римської республіки і перехід до імперії. Принципат і домінат.....	178
5. Римське право.....	189
5.1. Основні етапи розвитку римського права.....	189
5.2. Джерела римського права найдавнішого, класичного і посткласичного періодів.....	190
6. Закони XII таблиць — найдавніша пам'ятка римського рабовласницького права.....	198
6.1. Право приватної власності за Законами XII таблиць.....	200
6.2. Договір позики.....	202
6.3. Злочини і покарання.....	203
7. Процес у Стародавньому Римі (досудові відносини сторін, формалізм. Поділ процесу на дві стадії).....	207
8. Римське право класичного і посткласичного періодів. Преторське право.....	208
9. Право приватне і право публічне.....	210
10. Право народів.....	215
11. Зобов'язальне право. Типи договорів. Зобов'язання із заподіяння шкоди (з деліктів).....	216
12. Кримінальне право і процес.....	220

РОЗДІЛ II. ФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА І ПРАВО

Тема 5. Арабський халіфат та його мусульманське право.....

1. Виникнення держави в арабів.....	225
1.1. Об'єднання Аравії.....	225
1.2. Виникнення ісламу.....	234
1.3. Суспільний і державний устрій Арабського халіфату.....	238

2. Мусульманське право (шаріат).....	245
2.1. Особливості становлення і розвитку мусульманського права.....	245
2.2. Джерела мусульманського права.....	252
2.3. Право власності.....	257
2.4. Зобов'язальне право.....	260
2.5. Шлюбно-сімейне і спадкове право.....	263
2.6. Кримінальне право.....	265
2.7. Судочинство.....	268

Тема 6. Салічна правда — пам'ятка ранньофеодального права франків.....	270
1. Виникнення Франкської держави. Реформи Карла Мартелла.....	270
2. Варварські правди та їх загальна характеристика.....	285
3. Злочини проти приватної власності за Салічною правдою.....	287
4. Злочини проти особи.....	290
5. Судовий процес.....	295
5.1. Процесуальні відносини сторін до суду.....	295
5.2. Виклик до суду.....	296
5.3. Види доказів.....	297

Тема 7. Велика хартія вольностей 1215 р.....	299
1. Особливості державного розвитку Англії в період раннього феодалізму і станово-представницької монархії. Реформи Генріха II.....	299
2. Прийняття Великої хартії вольностей 1215 р.....	310
3. Правове становище різних груп населення Англії за Великою хартією вольностей 1215 р.....	311
3.1. Права і привілеї великих баронів.....	311
3.2. Відображення в Хартії інтересів лицарів і городян.....	314
4. Значення Великої хартії вольностей 1215 р. в історії феодальної держави і права Англії.....	316

Тема 8. Законник Стефана Душана 1349 р. —збірник сербського феодального права.....	317
1. Утворення Сербської феодальної держави, її суспільний і державний устрій.....	317
2. Прийняття Законника Стефана Душана, його загальна характеристика.....	325
3. Правове становище християнської церкви в Законнику Стефана Душана.....	326
4. Злочини і покарання за Законником Стефана Душана.....	327
5. Суд і процес.....	328

Тема 9. Держава і право феодальної Франції.....	329
1. Сеньйоріальна монархія. Реформи Людовіка IX.....	330
2. Станово-представницька монархія.....	339

3. Абсолютна монархія.....	349
4. Характеристика основних джерел права.....	358
4.1. Джерела права.....	358
4.2. Право феодальної власності на землю.....	366
4.3. Зобов'язальне право.....	368
4.4. Державна регламентація виробництва і торгівлі.....	371
4.5. Сімейне і спадкове право.....	373
4.6. Кримінальне право.....	374
4.7. Судовий процес.....	377

Тема 10. Феодальна держава і право в Німеччині.....	379
1. Становлення і розвиток ранньофеодальної держави.....	379
2. Державний устрій. Королівська влада і центральні органи управління.....	382
3. Територіальна роздробленість та її закріплення в нормативних актах.....	384
4. Загальна характеристика джерел права.....	394

РОЗДІЛ III. БУРЖУАЗНА ДЕРЖАВА І ПРАВО

Тема 11. Конституційні акти і формування парламентарної монархії в Англії (1640—1917 рр.).....	413
1. Причини, етапи й особливості Англійської буржуазної революції XVII ст.....	413
1.1. Економічні передумови.....	413
1.2. Соціальні передумови.....	414
1.3. Ідеологічні і політичні передумови.....	416
1.4. Петиція про право.....	422
1.5. Початок і основні етапи революції.....	422
1.6. Протекторат Кромвеля.....	424
1.7. Реставрація монархії.....	426
1.8. «Хабеас корпус акт» 1679 р.....	427
1.9. «Славна революція» 1688 р.....	428
1.10. Білль про права 1689 р. Акт про престолонаслідування 1701 р.....	430
1.11. Встановлення конституційної монархії.....	431
1.12. Дуалістична монархія.....	435
2. Виборчі реформи 1832, 1867, 1884, 1885 рр.....	436
3. Утворення політичних партій і Кабінету міністрів.....	439
4. Корона.....	443
5. Акт про парламент 1911 р.....	444
6. Судова система і поліція.....	446
7. Право.....	450

Тема 12. Утворення і конституційний розвиток США.....	457
1. Економічне і політичне становище американських колоній Англії.....	458

2. Війна за незалежність. Декларація незалежності 1776 р. і утворення США.....	464
3. Статті Конфедерації 1781 р., їх характеристика.....	469
4. Прийняття Конституції США 1787 р., її зміст.....	472
5. Перший цикл поправок до Конституції США (1791 р.).....	477
6. Громадянська війна 1861—1865 р., її економічні і політичні наслідки. Другий цикл поправок до Конституції США (1865—1870 рр.).....	480
7. Реконструкція Півдня. Виникнення Ку-клукс-клану.....	486
8. Конгрес.....	489
9. Президент.....	494
10. Місьцеве управління, суд і поліція.....	496
11. Право.....	499

Тема 13. Державність Франції в період буржуазної революції (1789—1804 рр.).....

1. Причини й етапи буржуазної революції у Франції.....	507
2. Декларація прав людини і громадянина 1789 р. і Конституція 1791 р. Їх зміст і характеристика.....	509
3. Якобінська диктатура. Конституція 1793 р.....	521
4. Державний устрій якобінської диктатури, її основні соціально-економічні і політичні перетворення.....	526
5. Термідоріанський переворот. Конституція 1799 р. Період Консульства.....	530
6. Утворення імперії Наполеона.....	537

Тема 14. Право Франції.....

1. Формування правової системи Французької республіки.....	541
2. Цивільний кодекс Наполеона 1804 р.....	548
3. Розвиток цивільного і торговельного законодавства в XIX—XX ст.....	554
4. Розвиток трудового і соціального законодавства.....	561
5. Розвиток кримінального права і процесу в XIX—XX ст.....	564
6. Кримінально-процесуальне законодавство.....	572

Тема 15. Утворення Німецької імперії 1871 р.....

1. Суспільно-політичний розвиток Німеччини до 1871 р.....	574
2. Об'єднання Німеччини.....	587
3. Державний устрій Німеччини за Конституцією 1871 р.....	589
3.1. Союзна рада.....	590
3.2. Німецький імператор.....	591
3.3. Імперський канцлер.....	591
3.4. Рейхстаг.....	592
3.5. Політичний режим кайзерівської Німеччини.....	593

Тема 16. Право Німеччини	599
1. Цивільне право.	599
2. Загальна характеристика, система і зміст БГБ.	602
3. Основні інститути БГБ. Юридичні особи.	604
4. Договори і зобов'язання з недозволених дій.	605
5. Право власності та володіння.	608
6. Шлюб і сім'я.	610
7. Характерні риси спадкового права.	612
8. Наступні зміни до БГБ.	613
9. Торговельне право.	615
10. Кримінальне право.	618
11. Трудове і соціальне законодавство.	620
Тема 17. Японія	623
1. Переворот Мейдзі 1868 р.	624
2. Адміністративні і соціально-правові реформи.....	630
3. Утворення політичних партій.....	633
4. Конституція 1889 р.	634
5. Урядова влада і центральна адміністрація.	637
6. Конституція 1947 р.	639
7. Японія: від аутсайдера до лідера.	645
8. Право.	654
Тема 18. Веймарська республіка в Німеччині	663
1. Крах кайзерівської Німецької імперії.....	664
2. Встановлення революційних органів влади.	666
3. Веймарська Конституція 1919 р.	668
4. Політичний режим Веймарської республіки.....	678
5. Встановлення режиму фашистської диктатури.	681
5.1. Механізм фашистської диктатури.....	683
5.2. Державне регулювання економіки у фашистській Німеччині.....	689
5.3. Армія.....	692
6. Повоєнний розвиток Німеччини.	694
Тема 19. Сполучені Штати Америки в ХХ ст.	701
1. Регулююча роль держави США в сфері економіки і соціальних відносин.....	702
1.1. Закон Шермана.	702
1.2. Акт про прискорення розгляду і вирішення процесів по справедливості.	703
1.3. Закон про створення Міністерства торгівлі і праці.....	703
1.4. Створення Федеральної резервної системи (ФРС).....	704
1.5. Закон Клейтона 1914 р.	704
1.6. Закон про контроль над виробництвом, сировиною і паливом.....	705
1.7. «Новий курс» Ф. Рузвельта.	707

1.8. Закон Тафта-Хартлі 1947 р.....	716
1.9. Законодавство 60-х років у рамках програми «боротьби з бідністю» Л. Джонсона.....	718
2. Основні зміни в державному апараті.....	720
2.1. Поправки до Конституції США. Реформи виборчого права.....	722
2.2. Закон проти расової дискримінації.....	725
2.3. Закон про громадянські права.....	726
2.4. Закон про виборчі права.....	727
3. Еволюція американського федералізму.....	729
4. Зростання бюрократичного апарату.....	732
5. Діяльність правоохоронних органів.....	740
ТЕМА 20. Франція в ХХ ст.	747
1. Третя республіка та її падіння.....	747
2. Четверта республіка.....	751
3. П'ята республіка.....	754

Володимир Павлович Глиняний
**Історія держави і права
зарубіжних країн**
Навчальний посібник

Редактор — Рожанська Н.О.
Коректор — Оленченко І.В.
Комп'ютерна верстка — Фесенко В.В.

Підписано до друку 22.06.2005 р. Формат 84x108 1/32. Папір офсетний. Друк офсетний.
Обл.-вид. арк. 42,95. Тираж 3000 прим. Зам. № 2305.

Віддруковано з оригінал-макета видавництва «Істина»
(свідоство про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 521 від 05.07.2001 р.)
у ВАТ «Видавництво «Київська правда» 04136, Київ-136, вул. Маршала Гречка, 13.

